

مرکز تحقیقات اسلامی

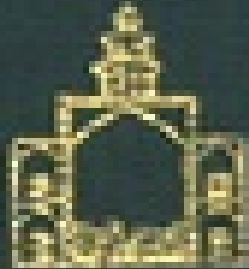
اصفهان

گامی

الرحمن
علیه صاب

www. **Ghaemiyeh** .com
www. **Ghaemiyeh** .org
www. **Ghaemiyeh** .net
www. **Ghaemiyeh** .ir

۲۶۱

تجدید

تفسیر المیزان

استاد علامہ طباطبائی

رضوان اللہ علیہ

جلد ۱۶

نیدرلینڈز اور روسکی دہلی

چوتھم

۱۹۵۵ء
دعوتِ اسلامیات اسلام

ڈاکٹر سید محمد سعید صاحب مدظلہ العالی

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

ترجمه تفسیر المیزان

نویسنده:

محمد حسین طباطبایی

ناشر چاپی:

دفتر انتشارات اسلامی

ناشر دیجیتال:

مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان

فهرست

فهرست	۵
ترجمه تفسیرالمیزان (مکارم شیرازی) جلد ۱۶	۱۹
مشخصات کتاب	۱۹
(۲۸)سوره قصص مکی است و هشتاد و هشت آیه دارد (۸۸)	۲۰
سوره القصص (۲۸): آیات ۱ تا ۱۴	۲۰
اشاره	۲۰
ترجمه آیات	۲۲
بیان آیات غرض و مفاد سوره قصص: وعده جمیل به مؤمنین با ذکر داستان موسی (علیه السلام) و فرعون	۲۴
اشاره	۲۴
وصف کارهای فرعون و محیطی که موسی (علیه السلام) در آن زاده شد	۲۶
معنای آیه: " وَ تُرِيدُ أَنْ نَمُنَّ عَلَى الَّذِينَ اسْتَضَعُوا فِي الْأَرْضِ ..."	۲۷
الهام به مادر موسی (علیه السلام): موسی را شیر بده و چون بر او ترسیدی در دریایش بیانداز	۲۹
معنای "خاطی" و "مخطی" و مقصود از اینکه فرعون و فرعونیان را در گرفتن موسی از نیل "خاطئین" لقب داد	۳۰
معنای اینکه فرمود: " وَ أَصْبَحَ فُؤَادُ أُمِّ مُوسَى فَارِعًا ..."	۳۲
توضیح آیاتی که تعقیب و مراقبت خواهر موسی (علیه السلام) و باز گردانیده شدن موسی (علیه السلام) به مادر را حکایت می کند	۳۴
بحث روایتی چند روایت در ذیل آیه: " وَ تُرِيدُ أَنْ نَمُنَّ عَلَى الَّذِينَ اسْتَضَعُوا ..." و جری و تطبیق آن بر ائمه اهل بیت (علیهم السلام)	۳۶
اشاره	۳۶
روایتی متضمن داستان تولد موسی (علیه السلام) و به رود انداخته شدن او و ...	۳۷
سوره القصص (۲۸): آیات ۱۵ تا ۲۱	۳۹
اشاره	۳۹
ترجمه آیات	۳۹
بیان آیات فصل دوم از داستان موسی (علیه السلام): حوادث بعد از بلوغ و بیرون رفتن از مصر به سوی مدین و ...	۴۰
اشاره	۴۰
مراد از اینکه موسی (علیه السلام) بعد از قتل (خطای) مرد قبطی گفت: " هذا مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ عَدُوٌّ مُضِلٌّ مُبِينٌ " و استغفار کرد	۴۱
مفاد آیه: " قَالَ رَبِّ بِمَا أَغْوَيْتَ عَلَيَّ فَلَنْ أَكُونَ ظَهِيراً لِمُجْرِمِينَ " و وجوهی که در معنای آن گفته شده است	۴۳
بحث روایتی (چند روایت در باره آمدن موسی (علیه السلام) به مصر و کشتن مرد قبطی به خطا و اینکه گفت: " هذا مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ ... " و " رَبِّ إِنِّي ظَلَمْتُ نَفْسِي فَاغْفِرْ لِي "	۴۷
سوره القصص (۲۸): آیات ۲۲ تا ۲۸	۵۰
اشاره	۵۰
ترجمه آیات	۵۰
بیان آیات بیان آیات مربوط به فصل سوم داستان موسی: بیرون شدن از مصر به سوی مدین و ملاقات با شعیب (علیه السلام) و ازدواج با دختر او	۵۱

- ۵۱ اشاره
- ۵۴ موسی (علیه السلام) در اعمال خود مراقبت شدید داشته و فقط رضای خدا را در نظر داشته است
- ۵۷ بحث روایتی روایتی در ذیل آیات راجع به داستان ورود موسی (علیه السلام) به مدین و ملاقات با شعیب (علیه السلام) و ...
- ۶۱ سوره القصص (۲۸): آیات ۲۹ تا ۴۲
- ۶۱ اشاره
- ۶۲ ترجمه آیات
- ۶۳ بیان آیات بیان آیات مربوط به فصل دیگری از داستان موسی (علیه السلام): روانه شدن به سوی مصر و مبعوث گشتن و ...
- ۶۳ اشاره
- ۶۴ توضیحی در مورد تکلیف خدای تعالی با موسی (علیه السلام) در طور سینا از ورای حجاب " شجره "
- ۶۷ وجوه مختلف در معنای جمله: " وَ اضْمُمْ إِلَيْكَ جَنَاحَكَ مِنَ الرَّهْبِ ... " در خطاب خداوند به موسی (علیه السلام)
- ۶۹ سبب اینکه موسی (علیه السلام) از خداوند خواست که برادرش هارون را به یاری او بفرستد و در تعلیل این درخواست خود گفت: " من می ترسم آنان تکذیب کنند "
- ۷۱ سخن فرعونیان در تکذیب موسی (علیه السلام) و جواب آن حضرت بدانان
- ۷۴ مقصود فرعون از اینکه به " هامان " گفت: برایم برجی بساز " لَعَلِّي أُطَّلِعُ إِلَى إِلَهِ مُوسَى "
- ۷۶ مراد از اینکه فرمود: فرعونیان را پیشوایانی که به سوی آتش می خوانند قرار دادیم ...
- ۷۷ بحث روایتی (روایتی در ذیل برخی آیات گذشته مربوط به موسی (علیه السلام) و دعوت او)
- ۷۹ گفتاری پیرامون داستانهای موسی و هارون در چند فصل
- ۸۷ سوره القصص (۲۸): آیات ۴۳ تا ۵۶
- ۸۷ اشاره
- ۸۸ ترجمه آیات
- ۹۰ بیان آیات اشاره به سیاق نزول این آیات شریفه
- ۹۰ اشاره
- ۹۶ جواب به مشرکین که هم قرآن و هم تورات را رد و انکار کردند و گفتند: " بسخرانِ تظاهرا " و " إِنَّا بِكُلِّ كَافِرٍ مِنْكُمْ لَعَلَّيْنَا بِهِ كَافِرُونَ "
- ۹۹ مدح و ستایش طایفه ای از اهل کتاب که به قرآن ایمان آوردند و ... و مژده به ایشان که دو بار پاداش داده می شوند
- ۱۰۲ بحث روایتی (روایتی در ذیل آیات گذشته)
- ۱۰۶ سوره القصص (۲۸): آیات ۵۷ تا ۷۵
- ۱۰۶ اشاره
- ۱۰۷ ترجمه آیات
- ۱۰۸ بیان آیات
- ۱۰۸ اشاره
- ۱۱۰ دستاویز دیگر مشرکین مکه برای ایمان نیابردنشان که گفتند اگر ایمان بیاوریم از سر زمینمان رانده می شویم و جواب به این عذر و بهانه
- ۱۱۲ جواب دیگری به آن بهانه: تنعم و بهره مندی مادی در حال کفر و بی ایمانی، در معرض هلاکت و فنا است

- ۱۱۴ بیان ترجیح پیروی هدایت بر ترک آن و تمتع از حیات دنیا، با مقایسه حال پیروان هدایت با حال بهره مندی و تنعمان پیرو هوای نفس
- ۱۱۵ توضیح سخن پیشوایان شرک در روز قیامت که در مقام بی‌زاری جستن از پیروان خود (مشرکین) می‌گویند: "أَعُوذُ بِكُمْ كَمَا عُوذُوا بِتَبْرَأْنَا إِلَيْكُمْ مَا كَانُوا إِتَانًا يَغْتَبِدُونَ"
- ۱۲۰ جوابی دیگر به عذری که مشرکین آوردند با بیان اینکه خداوند دارای اختیار تکوینی (یخلق ما یشاء) و تشریحی (و یختار) است
- ۱۲۲ سخنی در باره مختار بودن انسان و بیان اینکه مقصود از اینکه فرمود: "مَا كَانَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ" این است که انسان در مقابل اراده تکوینی و تشریحی خداوند حریت و اختیاری ندارد
- ۱۲۵ سه وجه برای اینکه فقط خدا مستحق پرستش است: "لَهُ الْخَفْدُ فِي الْأُولَى وَالْآخِرَةُ وَ لَهُ الْحُكْمُ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ"
- ۱۲۶ اثبات توحید ربوبی خدای تعالی با بیان عجز آلهه مشرکین از آوردن نور یا آوردن شب
- ۱۲۹ در قیامت که روز کشف حقائق است بطلان پندار مشرکان آشکار می‌گردد (فَعَلِمُوا أَنَّ الْحَقَّ لِلَّهِ ...)
- ۱۳۱ بحث روایتی (چند روایت در ذیل برخی آیات گذشته)
- ۱۳۳ سوره القصص (۲۸): آیات ۷۶ تا ۸۴
- ۱۳۳ اشاره
- ۱۳۴ ترجمه آیات
- ۱۳۴ بیان آیات بیان آیات مربوط به قارون که بهره مندی از مال و ثروت او را از خدا غافل ساخته به هلاکتش انجامید
- ۱۳۴ اشاره
- ۱۳۷ گفتگوی مؤمنین با قارون و اندرز دادن به او به اینکه سرمستی نکند و با انفاق اموال برای آخرت توشه بیاندوزد
- ۱۳۸ پاسخ مستکبران قارون: اموال من حاصل کردانی و مهارت خودم می‌باشد و کسی در آن سهمیم نبوده حق مداخله ندارد
- ۱۴۰ جواب به قارون با یادآوری اینکه خداوند پیش از او کسانی توانگرتر از او را هلاک ساخته است بدون اینکه علم و نیرویشان مانع از هلاکتشان شوند
- ۱۴۱ وجوهی که در معنای جواب قارون (إِنَّمَا أُوتِيْتُهُ عَلَىٰ عِلْمٍ عِنْدِي) گفته شده است
- ۱۴۳ دنیا طلبان غافل از عقبی ثروتی همانند ثروت قارون را آرزو می‌کنند و مؤمنان خدا شناس می‌گویند: "ثَوَابُ اللَّهِ خَيْرٌ ..."
- ۱۴۵ بعد از هلاکت قارون، بر آرزومندان ثروت او معلوم گشت که وسعت و تنگی رزق تابع مشیت خدا است
- ۱۴۸ اشاره به اینکه ملاک در ثواب و عقاب، آثار حاصل از اعمال است
- ۱۴۹ بحث روایتی (روایاتی در باره داستان قارون و آیات مربوط به آن)
- ۱۴۹ اشاره
- ۱۵۲ چند روایت در باره تواضع و بیان اینکه بسا می‌شود که بند کفش کسی موجب عجب و استعلائی او می‌شود
- ۱۵۴ سوره القصص (۲۸): آیات ۸۵ تا ۸۸
- ۱۵۴ اشاره
- ۱۵۴ ترجمه آیات
- ۱۵۵ بیان آیات
- ۱۵۵ اشاره
- ۱۵۵ معنای آیه: "إِنَّ الَّذِي فَرَضَ عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لَرَادُّكَ إِلَىٰ مَعَادٍ" و وجوه مختلفی که در باره مراد از "معاد" در آن گفته شده است
- ۱۶۱ شرح و توضیح اینکه توحید خداوند را به "كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ" تعلیل فرمود
- ۱۶۴ جواب به یک شبهه و اشاره به اینکه مقصود از هلاکت هر چیز نبودن در این نشاء و انتقال به نشاء دیگر است

- ۱۶۷ وجوه مختلف و متعددی که در باره مراد از هلاکت کل شیء و استثنای وجه خدا گفته شده است
- ۱۷۰ بحث روایتی (روایاتی در باره معنی و مفاد جمله: "كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ")
- ۱۷۲ (۲۹)سوره عنکبوت مکی است و شصت و شش آیه دارد (۶۶).....
- ۱۷۲ سوره العنکبوت (۲۹): آیات ۱ تا ۱۳.....
- ۱۷۲ اشاره.....
- ۱۷۳ ترجمه آیات.....
- ۱۷۵ بیان آیات حاصل و خلاصه ای از غرض و مفاد سوره عنکبوت و اشاره به مکی بودن آن.....
- ۱۷۵ اشاره.....
- ۱۷۷ بیان سنت الهی مبین بر امتحان و آزمایش امت ها.....
- ۱۷۸ دو وجه در مورد مراد از اینکه امتحان مردم را تعلیل فرمود به اینکه: تا خدا بداند چه کسانی در ادعای ایمان صادقند و کیان کاذب.....
- ۱۷۹ معنای آیه: "أَمْ حَسِبَ الَّذِينَ يَعْمَلُونَ السَّيِّئَاتِ أَنْ يَسْبِقُونَا...".....
- ۱۸۰ مفاد آیه: "مَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ اللَّهِ..." و مراد از "لِقَاءَ اللَّهِ".....
- ۱۸۳ امر به نیکی به والدین و نهی از پیروی ایشان در شرک ورزیدن به خدا.....
- ۱۸۵ وصف مؤمنان زبانی که ایمانشان مقید و محدود به عافیت و سلامت و دوری از دردسر و زحمت است.....
- ۱۸۷ بیان اینکه آیات گذشته راجع به مؤمنان زبانی ناظر بر منافقان است که بعد از امتحان الهی از مؤمنان حقیقی باز شناخته می شوند.....
- ۱۹۰ مشرکان گناه و خطای دیگران را بر دوش نمی کشند بلکه به جهت ضلالت و اضلالشان دو عذاب خواهند دید.....
- ۱۹۱ بحث روایتی روایتی در معنی و شان نزول آیه: "أَحْسِبَ النَّاسُ أَنْ يُتْرَكُوا..." و آیه: "وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ آمَنَّا..." که ناظر بر عدم کفایت ایمان لفظی و جریان حتمی امتحان و آزمایش می باشند.....
- ۱۹۱ اشاره.....
- ۱۹۶ چند روایت در مورد اینکه گمراهان گمراه کننده دو عقوبت خواهند داشت چنانچه فتح باب خیر نیز پاداشی علاوه بر پاداش عمل به خیر دارد.....
- ۱۹۷ سوره العنکبوت (۲۹): آیات ۱۴ تا ۴۰.....
- ۱۹۷ اشاره.....
- ۱۹۹ ترجمه آیات.....
- ۲۰۱ بیان آیات بیان این آیات شریفه که به هفت داستان از انبیاء گذشته و آزمایش شدن امم ایشان اشاره دارد.....
- ۲۰۱ اشاره.....
- ۲۰۴ توضیح سخن ابراهیم (علیه السلام) به قوم خود در مقام دعوت به توحید و عبادت خدا و ابطال بت پرستی.....
- ۲۰۶ احتجاج بر مساله معاد با اشاره به آغاز خلقت خلق.....
- ۲۰۸ نفی تعجیز خدا، غلبه بر او و امتناع و خروج از حکم او توسط خلق.....
- ۲۱۱ بت پرستی دلیل و مستندی نداشته، منشا آن تقلید و علاقه های قومی است.....
- ۲۱۴ معنی و مورد استعمال کلمه "اجر" و مقصود از اینکه در باره ابراهیم (علیه السلام) فرمود: "وَآتَيْنَاهُ أَجْرَهُ فِي الدُّنْيَا".....
- ۲۱۵ مراد از اتیان رجال، قطع سیل، و اتیان منکر در نادی که قوم لوط مرتکب می شده اند.....
- ۲۱۷ مقصود ابراهیم (علیه السلام) از اینکه در گفتگوی خود با ملانکه مامور به عذاب قوم لوط گفت: إِنَّ فِيهَا لُوطًا.....

- ۲۲۰ اشاره به امتحان و ابتلاء قوم مدین، عاد و ثمود و ... و گرفتار شدنشان به عذاب الهی
- ۲۲۲ بحث روایتی (روایاتی در ذیل بعضی آیات گذشته)
- ۲۲۴ سوره العنکبوت (۲۹): آیات ۴۱ تا ۵۵
- ۲۲۴ اشاره
- ۲۲۵ ترجمه آیات
- ۲۲۶ بیان آیات
- ۲۲۶ اشاره
- ۲۲۶ تمثیل اتخاذ ارباب و آلهه و روی آوردن به غیر خدا به اتخاذ سست ترین خانه ها، خانه عنکبوت
- ۲۲۹ معنی و مفاد آیه شریفه: "إِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا يُدْعُونَ مِنْ دُونِهِ مِنْ شَيْءٍ ..."
- ۲۳۰ خلقت، تدبیر و ولایت ملازم یکدیگرند و هر سه مختص به خدای تعالی است ۱۹۶
- ۲۳۲ شرحی در مورد اینکه نماز انسان را- به نحو اقتضاء نه علیت تامه- از فحشاء و منکر باز می دارد و جواب به این اشکال که چرا بسیاری از نماز گزاران مرتکب کبائر و منکرات می شوند؟
- ۲۳۶ معنای "ذکر" و مقصود از اینکه در باره نماز فرمود: "وَلَذِكْرِ اللَّهِ أَكْبَرُ" و وجوه مختلفی که در معنای این جمله گفته شده است
- ۲۴۰ مقصود از مجادله نیکو با اهل کتاب که بدان امر فرموده است
- ۲۴۲ احتجاج بر اثبات اینکه قرآن نازل از ناحیه خدای سبحان است
- ۲۴۶ بحث روایتی روایاتی در ذیل آیه: "إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَلَذِكْرِ اللَّهِ أَكْبَرُ"
- ۲۴۶ اشاره
- ۲۴۹ چند روایت حاکی از اینکه مراد از "الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ" ائمه (علیهم السلام) هستند و در باره شان نزول آیه: "أُولَئِكَ يَكْفِيهِمْ أَنَّا نَزَّلْنَا عَلَيْكَ ..."
- ۲۵۱ سوره العنکبوت (۲۹): آیات ۵۶ تا ۶۰
- ۲۵۱ اشاره
- ۲۵۱ ترجمه آیات
- ۲۵۲ بیان آیات امر و تحریض به مهاجرت (از سرزمینی که در آن نمی توان خدا را عبادت کرد) و صبر کردن بر مشکلات هجرت و نگران نبودن از بابت رزق و معیشت
- ۲۵۵ بحث روایتی (روایاتی در ذیل آیات: "أَلَمْ تَكُنْ أَرْضَ اللَّهِ وَاسِعَةً ..." و "كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ" و "كَأَيُّنَ مِنْ ذَاتِهِ لَا تَحْمِلُ رُفْقَهَا ...")
- ۲۵۷ سوره العنکبوت (۲۹): آیات ۶۱ تا ۶۹
- ۲۵۷ اشاره
- ۲۵۷ ترجمه آیات
- ۲۵۸ بیان آیات
- ۲۵۸ اشاره
- ۲۵۸ ضد و تقیض ها در اعتقادات مشرکین در باره خالق و مدبر عالم
- ۲۶۱ توضیح اینکه زندگی دنیا لهو و لعب و زندگی آخرت حیات واقعی است
- ۲۶۴ معنای آیه: "وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا وَإِنَّ اللَّهَ لَمَعَ الْمُحْسِنِينَ"
- ۲۶۵ بحث روایتی (چند روایت در ذیل برخی آیات گذشته)

- ۲۶۷ (۳۰)سوره روم مکی است و شصت آیه دارد (۶۰)
- ۲۶۷ سوره الروم (۳۰): آیات ۱ تا ۱۹
- ۲۶۷ اشاره
- ۲۶۸ ترجمه آیات
- ۲۶۹ بیان آیات اشاره به مضامین و غرض سوره مبارکه روم
- ۲۶۹ اشاره
- ۲۷۱ جوهی که در معنای آیه: "يَوْمَئِذٍ يُفْرِخُ الْمُؤْمِنُونَ بِنَظَرِ اللَّهِ..." و ارتباط آن با قبل (غلبت الروم ...) گفته شده است
- ۲۷۲ اشاره ای در مورد وجه اینکه خداوند خلف وعده نمی کند (لا يُخْلِفُ اللَّهُ وَعْدَهُ)
- ۲۷۳ چند وجه در بیان مفاد آیه: "يَعْلَمُونَ ظَاهِرًا مِّنَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا..."
- ۲۷۴ توضیح مراد از اینکه فرمود: خداوند جهان را جز به "حق" و "أَجَلٍ مُّسَمًّى" نیافرید
- ۲۷۶ دو وجه در معنای آیه: "ثُمَّ كَانَ عَاقِبَةَ الَّذِينَ أَسَاءُوا السُّوْىَ أَن كَذَّبُوا بِآيَاتِ اللَّهِ..."
- ۲۷۸ نکاتی که از آیه: "فَسُبْحَانَ اللَّهِ حِينَ تُمْسُونَ وَ حِينَ تُصْبِحُونَ وَ لَهُ الْخَمْدُ..." استفاده می شود
- ۲۸۱ بحث روایتی (نقد روایاتی که در ذیل آیه: "عَلَيْتِ الرَّؤْمُ..." و شرط بندگی یا مشرکین بر سر غلبه روم نقل شده)
- ۲۸۴ سوره الروم (۳۰): آیات ۲۰ تا ۲۶
- ۲۸۴ اشاره
- ۲۸۴ ترجمه آیات
- ۲۸۵ بیان آیات
- ۲۸۵ اشاره
- ۲۸۵ اشاره به مراد از اینکه در مقام بر شمردن آیات خود فرموده است خدا شما را از خاک آفرید
- ۲۸۶ بیان اینکه خلقت ازواج و جعل مودت و مهربانی بین زن و مرد از آیات خدا است
- ۲۸۸ یاد آوری آیات الهی دیگر: خوابیدن در شب، تلاش در روز، رعد و برق، فرو فرستادن باران و ...
- ۲۹۲ نکاتی که در ترتیب بیان آیات وجود دارد
- ۲۹۴ سوره الروم (۳۰): آیات ۲۷ تا ۳۹
- ۲۹۴ اشاره
- ۲۹۵ ترجمه آیات
- ۲۹۶ بیان آیات
- ۲۹۶ اشاره
- ۲۹۶ بررسی وجوه و اقوال مختلفی که در جواب به این اشکال که چرا فرموده است اعاده خلق از خلقت ابتدایی بر خدا آسان تر است؟ گفته شده
- ۳۰۰ جواب به اشکال فوق با بیان مفاد جمله: "وَ لِلَّهِ الْمَثَلُ الْأَعْلَى" و توضیح اینکه مراد این است که آسان دیگران برای خداوند آسانتر است
- ۳۰۲ تمثیلی متضمن رد و ابطال پندار مشرکین در باره اینکه خدا از مخلوقات خود شرکایی دارد
- ۳۰۴ شرح مفاد آیه: "فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا..." با بیان اینکه فطرت انسان هادی همه افراد در هر عصر و مصر به سوی سعادت است

- ۳۰۷ اقوال مختلف مفسرین در باره مفردات و مفاد آیه فوق
- ۳۱۱ نهی از تحزب و تفرق در دین که از صفات مشرکین و ناشی از پیروی آنان از اهواء خود است
- ۳۱۳ بیان عدم منافات اینکه فرمود انسان با اصابه سیئه نومید می شود با آنکه فرمود: "إِذَا مَسَّ النَّاسَ ضُرٌّ دَعَوْا رَبَّهُمْ ..."
- ۳۱۵ وسعت و تنگی معیشت تابع مشیت خدا است (يَنْشِطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَ يَقْدِرُ)
- ۳۱۶ مراد از "ربا" و "زکات" در آیه: "وَمَا آتَيْتُمْ مِنْ رِبَا لِيَرْبُوا ..."
- ۳۱۷ بحث روایتی روایتی در باره شان نزول آیه: "ضَرَبَ لَكُمْ مَثَلًا مِنْ أَنْفُسِكُمْ ... " که در مقام نفی اعتقاد به شریک داشتن خدا است
- ۳۱۷ اشاره
- ۳۱۸ روایاتی در ذیل آیه: "فَطَرَتِ اللَّهُ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا ..." و بیان مراد از "فطرت"
- ۳۲۱ چند روایت حاکی از اینکه کل مولود یولد علی الفطره
- ۳۲۳ گفتاری در معنای فطری بودن دین در چند فصل
- ۳۲۳ ۱- توضیح در مورد هدایت عامه موجودات و اینکه تمامی موجودات در مسیر تکاملی خود مراحلی را طی می کنند و در همه مراحل رو به سوی غایت تکوینی خود دارند
- ۳۲۵ ۲- زندگی اجتماعی و نیاز به قانون و بزرگی انسان است و بیش و دیدگاه انسان مبنا و تعیین کننده قوانین و سنن حاکم بر او است
- ۳۲۷ ۳- دین (مجموعه سنن و قوانین) باید در جهت بر آوردن حوائج حقیقی انسان و مطابق با فطرت و تکوین تشریح شده باشد
- ۳۲۸ ۴- اسلام "دین فطرت"، "دین خدا"، و "سبیل الله" است
- ۳۳۰ سوره الروم (۳۰): آیات ۴۰ تا ۴۷
- ۳۳۰ اشاره
- ۳۳۰ ترجمه آیات
- ۳۳۱ بیان آیات
- ۳۳۱ اشاره
- ۳۳۱ هیچ شانی از شؤون عالم از "خلقت" جدا نیست و لذا خالق عالم را شریکی نیست
- ۳۳۳ اشاره به وجود رابطه مستقیم بین اعمال مردم و حوادث عالم و توضیح مفاد آیه: "ظَهَرَ الْفَسَادُ فِي الْبَرِّ وَ الْبَحْرِ بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ ..."
- ۳۳۶ دو دسته شدن مردم در روز قیامت، کافران به سوی جهنم و نکو کرداران به سوی بهشت
- ۳۳۸ پاداشی که خدا به مؤمنان صالح العمل می دهد فضل او است که ناشی از محبت خدا به بندگان خود می باشد
- ۳۳۹ یاد آوری آیت "باد" و آثار آن
- ۳۴۰ بحث روایتی (روایاتی در ذیل آیه: "ظَهَرَ الْفَسَادُ ..." و برخی دیگر از آیات گذشته)
- ۳۴۲ سوره الروم (۳۰): آیات ۴۸ تا ۵۳
- ۳۴۲ اشاره
- ۳۴۲ ترجمه آیات
- ۳۴۳ بیان آیات استدلال بر توحید و معاد با یاد آوری انزال باران و دیگر افعال خدای تعالی
- ۳۴۳ اشاره
- ۳۴۵ خدایی که زمین موات را (با فرستادن باران) زنده می کند مردگان را نیز زنده خواهد کرد

۳۴۷	سوره الروم (۳۰): آیات ۵۴ تا ۶۰
۳۴۷	اشاره
۳۴۷	ترجمه آیات
۳۴۸	بیان آیات
۳۴۸	اشاره
۳۴۸	یاد آوری مراحل خلقت و حیات انسان و وصف حال مجرمین در قیامت که به سبب عدم اعتقادشان به معاد، بعد از رستاخیز فاصله بین مرگ و بعث خود را ساعتی بیش نمی پندارند
۳۵۲	(۳۱)سوره لقمان مکی است و دارای سی و چهار آیه می باشد (۳۴)
۳۵۲	سوره لقمان (۳۱): آیات ۱ تا ۱۱
۳۵۲	اشاره
۳۵۲	ترجمه آیات
۳۵۳	بیان آیات مضامین سوره مبارکه لقمان و غرض از نزول آن
۳۵۳	اشاره
۳۵۵	نکوهش کسی که برای اضلال مردم و منصرف ساختن آنان از حقائق و معارف قرآن، به ترویج "لَهُوَ الْحَدِيثُ" می پرداخته است
۳۵۸	بحث روایتی (روایاتی در باره شان نزول آیه: "وَمِنَ النَّاسِ مَن يَشْتَرِي لَهْوَ الْحَدِيثِ ...") و اینکه غنا لهو الحدیث است
۳۶۲	سوره لقمان (۳۱): آیات ۱۲ تا ۱۹
۳۶۲	اشاره
۳۶۲	ترجمه آیات
۳۶۳	بیان آیات
۳۶۳	اشاره
۳۶۴	مقصود از شکر خدا که عبارت بود از حکمتی که خداوند به لقمان داد (وَلَقَدْ آتَيْنَا لُقْمَانَ الْحِكْمَةَ أَنِ اشْكُرْ لِلَّهِ ...)
۳۶۵	اشاره به علت اینکه شرک به خدا شرک عظیم است
۳۶۶	توضیحی در مورد اینکه فرمود: اگر والدین خواستند برای من چیزی را که بدان علم نداری شریک بگیری اطاعتشان مکن
۳۶۸	معنای اینکه لقمان بعد از فرزند به صبر بر مصایب صبر را از «عزم الامور» خواند
۳۶۹	توضیح سفارشات دیگر لقمان به فرزند: "وَلَا تَصْغُرْ خَدَّكَ لِلنَّاسِ ..."
۳۷۰	بحث روایتی روایتی در باره حقوق والدین و حد اطاعت از ایشان
۳۷۰	اشاره
۳۷۲	روایاتی در باره نماز، صبر و پرهیز از گناهان کوچک و راجع به معنای جمله: "وَلَا تَصْغُرْ خَدَّكَ لِلنَّاسِ"
۳۷۳	گفتاری در داستان لقمان و پاره ای از کلمات حکمت آمیزش در دو فصل
۳۷۳	۱- شخصیت و داستان لقمان و حکمت داده شدنش، در روایات
۳۷۶	۲- پاره ای از مواظظ و حکم آن جناب
۳۸۲	سوره لقمان (۳۱): آیات ۲۰ تا ۳۴

- ۳۸۲ اشاره
- ۳۸۳ ترجمه آیات
- ۳۸۴ بیان آیات
- ۳۸۴ اشاره
- ۳۸۵ معنای اینکه فرمود: "سَخَّرَ لَكُمْ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ"
- ۳۸۶ نکوهش برخی از مردم که از روی تقلید و بدون "علم"، "هدی" و "کتاب منیر" در باره خدا مجادله می کنند
- ۳۸۹ احتجاج بر وحدانیت خدای تعالی در الوهیت و ربوبیت، از طریق انحصار ملک حقیقی در او، و غنی و حمید علی الاطلاق بودنش جل و علا
- ۳۹۰ افاده کثرت و وسعت خلق و تدبیر خدای تعالی
- ۳۹۱ توضیح اینکه تعلیل امکان معاد به اینکه خدا سمیع و بصیر است متضمن جواب به این اشکال است که اعمال و نیات بی شمار از افراد بی شمار چگونه ضبط شده مخلوط و مشتبه نمی شوند
- ۳۹۳ استشهاد برای علم خدا به اعمال بندگان به تدبیر جاری در نظام شب و روز
- ۳۹۵ معنای "حق" بودن خدای تعالی و "علی" و "کبیر" بودن او عز اسمه
- ۳۹۹ معنای جمله: "وَلَا يُغَوِّتُكُم بِاللَّهِ الْغَوْرُورُ"
- ۴۰۰ بحث روایتی چند روایت در بیان مراد از نعمت های ظاهر و باطن در ذیل آیه "وَأَسْبَغَ عَلَيْكُمْ نِعْمَهُ ظَاهِرَةً وَ بَاطِنَةً"
- ۴۰۰ اشاره
- ۴۰۲ وصف دنیا از زبان امیر المؤمنین (علیه السلام) در جواب مردی که از دنیا بدگویی می کرد
- ۴۰۳ چند روایت در مورد انحصار علم به چند چیز در خدای تعالی در ذیل آیه: "إِنَّ اللَّهَ عِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ وَ ..."
- ۴۰۵ (۳۲)سوره سجده مکی است و سی آیه دارد (۳۰)
- ۴۰۵ سوره السجده (۳۲): آیات ۱ تا ۱۴
- ۴۰۵ اشاره
- ۴۰۶ ترجمه آیات
- ۴۰۸ بیان آیات اجمال مطالبی که سوره مبارکه سجده متضمن است
- ۴۰۸ اشاره
- ۴۰۹ مقصود از قومی که پیش از پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله و سلم)، پیامبری به سویشان فرستاده نشده بود (ما أَنَاهُمْ مِنْ نَذِيرٍ مِنْ قَبْلِكَ)
- ۴۱۰ استواء خداوند بر عرش کنایه از مقام تدبیر موجودات بعد از خلقت آنها است
- ۴۱۱ تحلیل معنای شفاعت و اینکه جز خداوند ولی و شفعی نیست
- ۴۱۲ معنای دیگری که مفسرین برای جمله: "مَا لَكُمْ مِنْ دُونِهِ مِنْ وَلِيٍّ وَ لَا شَفِيعٍ" قائل شده اند و برای آن توجیهاتی کرده اند
- ۴۱۴ توضیح مفاد آیه: "يَذَّبُرُ الْأَمْرَ مِنَ السَّمَاءِ إِلَى الْأَرْضِ ثُمَّ يَرْجِعُ إِلَيْهِ فِي يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُ أَلْفَ سَنَةٍ مِمَّا تَعُدُّونَ"
- ۴۱۶ اشاره به حقیقت حسن و بیان اینکه خلقت و حسن متلازمند (أَحْسَنَ كُلِّ شَيْءٍ خَلَقَهُ) و زشتی و بدی ذاتی مخلوقات نیست
- ۴۱۷ مراد از انسان در جمله: "وَ بَدَأَ خَلْقَ الْإِنْسَانِ مِنْ طِينٍ"
- ۴۱۹ سخن کفار در مقام استبعاد معاد، و جواب به آن
- ۴۲۱ بیان اینکه مرگ انسان نابودی او نیست با توضیحی راجع به تجرد نفس

- ۴۲۴ بحث روایتی (روایاتی در باره توفی ملک الموت و ...)
- ۴۲۶ گفتاری در پیدایش انسان اولی بررسی آنچه در قرآن در این باره آمده است
- ۴۲۶ اشاره
- ۴۲۹ نظریات و فرضیات مختلف در این باره، از آن جمله فرضیه تطور انواع
- ۴۳۲ بیان عدم دلالت آیاتی که احیاناً برای تایید فرضیه تطور انواع بدانها استشهاد شده است بر صحت این فرضیه
- ۴۳۶ سوره السجده (۳۲): آیات ۱۵ تا ۳۰
- ۴۳۶ اشاره
- ۴۳۷ ترجمه آیات
- ۴۳۹ بیان آیات معرفی مؤمنین از نظر اوصاف و اعمال
- ۴۳۹ اشاره
- ۴۴۰ بشارت به مؤمنین به پاداشی ما فوق علم و تصور همگان (فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مَّا أُخْفِيَ لَهُمْ مِنْ قُرَّةِ أَعْيُنٍ) -
- ۴۴۲ وجوه مختلف در باره مراد از " بلقائه " در آیه " وَ لَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ فَلَا تَكُنْ فِي مِرْيَةٍ مِنْ لِقَائِهِ ... " -
- ۴۴۶ مقصود از " فتح " در آیه: " وَ يَقُولُونَ مَتَى هَذَا الْفَتْحُ ... " -
- ۴۴۷ بحث روایتی روایتی در ذیل آیه " تَتَجَافَى جُنُوبَهُمْ عَنِ الْمَضَاجِعِ " و " فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مَّا أُخْفِيَ لَهُمْ مِنْ قُرَّةِ أَعْيُنٍ ... " -
- ۴۴۷ اشاره
- ۴۵۰ چند روایت در ذیل آیه " أَ فَمَنْ كَانَ مُؤْمِنًا كَمَنْ كَانَ فَاسِقًا ... " و " لَنَذِقَنَّهُمْ مِنَ الْعَذَابِ الْأَذَى ... " -
- ۴۵۲ سوره احزاب مدنی است، و هفتاد و سه آیه دارد (۷۳) -
- ۴۵۲ سوره الأحزاب (۳۳): آیات ۱ تا ۸ -
- ۴۵۲ اشاره
- ۴۵۲ ترجمه آیات
- ۴۵۳ بیان آیات
- ۴۵۳ اشاره
- ۴۵۳ اشاره به زمینه نزول آیه: " يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ اتَّقِ اللَّهَ وَ لَا تُطِعِ الْكَافِرِينَ وَ الْمُنَافِقِينَ ... " -
- ۴۵۵ معنای جمله: " مَا جَعَلَ اللَّهُ لِرِجَالٍ مِنْ قَلْبَتَيْنِ فِي حَوْفِهِ " و ارتباط آن با قبل و بعد
- ۴۵۶ الغاء رسم و سنت " طهار " و " دعاء و تبنی - فرزند خواندگی
- ۴۵۸ توضیح مفاد و مراد از اینکه فرمود: " النَّبِيُّ أَوْلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنفُسِهِمْ وَ أَرْوَاحُهُمْ أَهْمَانَهُمْ " -
- ۴۶۰ الغاء سنت توارث غیر ارحام از یکدیگر - مراد از میثاقی که خداوند از پیامبران گرفت
- ۴۶۳ وجوهی که در باره مراد از اینکه فرمود: " تا از راستی راستگویان بپرسد " گفته اند -
- ۴۶۴ بیان اینکه مراد از راستی در جمله: " لِيَسْتَلْ الضَّالِّقِينَ عَنْ صِدْقِهِمْ " انطباق پیمان الهی در عالم ذر با کردار و عمل در این عالم است
- ۴۶۵ بحث روایتی روایتی در باره شان نزول آیه: " يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ اتَّقِ اللَّهَ ... " و آیه: " مَا جَعَلَ أَدْعِيَاءَكُمْ أَبْنَاءَكُمْ " -
- ۴۶۵ اشاره

- چند روایت حاکی از اینکه پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) فرمود هر که را من مولايم علی (علیه السلام) مولا است در ذیل جمله: "التَّبِيُّ أَوْلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنفُسِهِمْ" ۴۶۸
- سوره الأحزاب (۳۳): آیات ۹ تا ۲۷ ۴۷۱
- اشاره ۴۷۱
- ترجمه آیات ۴۷۲
- بیان آیات بیان آیات مربوط به داستان جنگ احزاب (خندق) ۴۷۵
- اشاره ۴۷۵
- حکایت ترس و بهانه تراشی منافقان و بیمار دلان بعد از مشاهده لشکر انبوه دشمن و سخن پراکنی هایشان در جهت تضعیف روحیه مؤمنین ۴۷۶
- مقصود از اینکه فرمود: "لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ ..." ۴۸۰
- وصف حال مؤمنین بعد از دیدن لشکریان احزاب: افزون گشتن ایمان، وفا و استواری بر عهد و ۴۸۱
- اشاره به اینکه بسا می شود گناه مقدمه سعادت و آمرزش می شود ۴۸۳
- بحث روایتی داستان اجتماع قبائل مختلف عرب برای جنگ با پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) و وقایع جنگ احزاب: حفر خندق و ۴۸۵
- اشاره ۴۸۵
- آغاز درگیری و به میدان آمدن عمر و بن عبد ود و مقابله امیر المؤمنین (علیه السلام) با او ۴۹۰
- نیرنگی که یکی از مؤمنان بعد از اجازه گرفتن از پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) برای ایجاد تفرقه بین دشمنان به کار برد ۴۹۴
- خاتمه جنگ احزاب و روانه شدن سپاه اسلام به سوی بنی قریظه و محاصره آنان و ۴۹۷
- سوره الأحزاب (۳۳): آیات ۲۸ تا ۳۵ ۵۰۲
- اشاره ۵۰۲
- ترجمه آیات ۵۰۳
- بیان آیات بیان آیات مربوط به همسران رسول الله (صلی الله علیه و آله و سلم) ۵۰۳
- اشاره ۵۰۳
- مخبر بودن همسران پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) بین جدایی از او- اگر دل به دنیا و زینت های آن بسته اند- یا تحمل سختی های زندگی در خانه او- اگر خدا و رسول و دار آخرت را می طلبند ۵۰۴
- تنها ملاک سعادت و کرامت " تقوی " است و هیچ حسب و نسب دیگری از آن جمله همسری پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم)- ملاک نیست ۵۰۵
- همسران پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) در برابر عمل خوب و بد خود پاداش و کیفر دو برابر دارند و باید در اطاعت خدا و رسول (صلی الله علیه و آله و سلم) دقت و مواظبت بیشتری داشته باشند ۵۰۸
- " أَهْلَ الْبَيْتِ " و مخاطب آیه " يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا " چه کسانی هستند؟ ۵۱۱
- اثبات اینکه مراد از " أَهْلَ الْبَيْتِ " و مخاطب آیه تطهیر، خمسه طیبه (پیغمبر، علی، فاطمه، حسن و حسین علیهم السلام) هستند ۵۱۳
- توضیح اینکه مفاد آیه تطهیر معصوم بودن اهل بیت (علیهم السلام) از اعتقاد و عمل باطل و ملازم بودن با اعتقاد و عمل حق، به اراده تکوینی خداوند است ۵۱۵
- اشاره به فرق بین اسلام و ایمان و اشاره به اینکه در شریعت اسلام از نظر حرمت و کرامت بین زن و مرد فرق نیست ۵۱۷
- بحث روایتی ۵۱۸
- اشاره ۵۱۸
- روایاتی در ذیل آیات مربوط به همسران پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) ۵۱۹
- روایات متعدد در باره نزول آیه تطهیر در باره پنج تن (علیهم السلام) که در زیر کسای پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) جمع شده بودند ۵۲۲

- روایاتی در باره اینکه رسول الله (صلی الله علیه و آله و سلم) مدتی را هر صبح به در خانه علی (علیه السلام) می آمد و ایشان را اهل البیت خطاب می کرد و آیه تطهیر را تلاوت می فرمود ۵۲۵
- چند روایت متضمن اینکه مقصود از اهل بیت رسول الله (صلی الله علیه و آله و سلم) همسران آن حضرت نیستند ۵۲۷
- سوره الأحزاب (۳۳): آیات ۳۶ تا ۴۰ ۵۲۹
- اشاره ۵۲۹
- ترجمه آیات ۵۲۹
- بیان آیات توضیح معنای آیه "وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَلَا لِمُؤْمِنَةٍ إِذَا قَضَى اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَمْرًا..." و بیان مراد از قضای خدا و رسول (صلی الله علیه و آله و سلم) در این آیه ۵۳۰
- اشاره ۵۳۰
- توضیح آیه: "وَ إِذْ تَقُولُ لِلَّذِي أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِ وَأَنْعَمْتَ عَلَيْهِ... " که راجع به ازدواج پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) با همسر پسر خوانده اش می باشد، و اشاره به اشتباه مفسرین در این باره ۵۳۲
- بیان اینکه جمله "وَتَحْشَى النَّاسَ وَاللَّهُ أَحَقُّ أَنْ تَخْشَاهُ" متضمن تایید و انتصار آن جناب است ۵۳۳
- اشاره به فرقی بین "خوف" و "خشیت" و اینکه خوف به انبیاء (علیهم السلام) نسبت داده می شود ولی خشیت از غیر خدا از آنان نفی شده ۵۳۵
- بحث روایتی (روایاتی پیرامون آیات مربوط به ازدواج پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) با همسر مطلقه زید بن حارثه) ۵۳۸
- سوره الأحزاب (۳۳): آیات ۴۱ تا ۴۸ ۵۴۱
- اشاره ۵۴۱
- ترجمه آیات ۵۴۱
- بیان آیات ۵۴۲
- اشاره ۵۴۲
- معنی و مراد از ذکر و تسبیحی که مؤمنان بدان امر شده اند و وجه اینکه فرمود: "سَبَّحُوهُ بُكْرَةً وَأَصِيلًا" ۵۴۲
- مقصود از درود فرستادن خدا بر بندگان که بسیار یاد خدا می کنند ۵۴۳
- اشاره به معنای "شاهد" و "سراج منیر" بودن پیامبر گرامی (صلی الله علیه و آله و سلم) ۵۴۴
- بحث روایتی روایاتی در باره فضیلت ذکر خدا در ذیل آیه: "يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا اللَّهَ ذِكْرًا كَثِيرًا" ۵۴۵
- سوره الأحزاب (۳۳): آیات ۴۹ تا ۶۲ ۵۴۹
- اشاره ۵۴۹
- ترجمه آیات ۵۵۰
- بیان آیات بیان آیات مربوط به نکاح و طلاق که بعضی مخصوص پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) و برخی راجع به همه مسلمانان است ۵۵۲
- اشاره ۵۵۲
- دستور به مسلمانان که از ورای حجاب با همسران پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) ملاقات کنند ۵۵۶
- معنای اینکه خدا آزار دهندگان پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) را در دنیا و آخرت لعنت کرده است ۵۵۸
- وجه اینکه آزار مؤمنین را "بهتان" و "اثم مبین" خواند ۵۵۹
- تهدید منافقین و بیمار دلان و شایعه پراکتان به اخراج از شهر و مهدور ساختن خونشان، اگر از فساد دست نکشند ۵۶۰
- بحث روایتی چند روایت در باره احکام و آداب طلاق ۵۶۱
- اشاره ۵۶۱

- پیروی از شیطان اختیاری بوده و معیاری برای تمیز مؤمن به آخرت از شاک در آن است ۶۰۳
- بحث روایتی (روایتی در باره مواهب خداوند به داود و سلیمان (علیه السلام) و داستان قوم سبا) ۶۰۴
- سوره سبأ (۳۴): آیات ۲۲ تا ۳۰ ۶۰۸
- اشاره ۶۰۸
- ترجمه آیات ۶۰۸
- بیان آیات ابطال الوهیت آلهه مشرکین با استدلال به اینکه آنها دعای کسی را اجابت می کنند ۶۰۹
- اشاره ۶۰۹
- توضیح معنای اینکه فرمود: "و لَا تَتَفَعَّ الشَّفَاعَةُ عِنْدَهُ إِلَّا لِمَنْ أَذِنَ لَهُ" ۶۱۲
- تفسیر آیه: "حَتَّىٰ إِذَا فُزِّعَ عَن قُلُوبِهِمْ ... " که تذلل و خشیت ملائکه در مقابل خداوند را حکایت می کند و از آن، اختلاف مراتب ملائکه استفاده می شود ۶۱۳
- اقوال دیگر در تفسیر و بیان مراد این آیه شریفه ۶۱۶
- احتجاج دیگری علیه مشرکین با پرسش از خود مشرکین در باره روزی دهنده آنان ۶۱۷
- احتجاج دیگر: خدایان خود را به من نشان بدهید ۶۱۹
- معنای آیه: "وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا كَافَّةً لِّلنَّاسِ ... " و تقریر برهانی که با بیان عمومیت رسالت پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) بر توحید و نفی آلهه و شرکاء متضمن است ۶۲۰
- بحث روایتی (چند روایت در ذیل آیه: "حَتَّىٰ إِذَا فُزِّعَ عَن قُلُوبِهِمْ ... " و آیه: "وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا كَافَّةً لِّلنَّاسِ") ۶۲۲
- سوره سبأ (۳۴): آیات ۳۱ تا ۵۴ ۶۲۵
- اشاره ۶۲۵
- ترجمه آیات ۶۲۶
- بیان آیات ۶۲۸
- اشاره ۶۲۸
- گفتگو و مخاصمه ضعفای کفار با بزرگانشان، در قیامت، که گمراهی خود را متوجه بزرگان خود کرده بزرگانشان نیز خود را تبرئه می کنند ۶۲۹
- دروغگویی و پنهانکاری کفار در قیامت روز کشف اسرار است، از باب ظهور ملکات رذیله و عادات بد نفسانی است ۶۳۰
- وجه اینکه مترفین گفتند ما عذاب نمی شویم و جواب به آنان با بیان اینکه کثرت مال و اولاد بدون ایمان و عمل صالح مانع از عذاب نیست ۶۳۲
- سؤال خداوند از ملائکه (أ هُوَ الَّذِي إِذْ يَبْعَثُ الرِّيحَ فَأَنْتُمْ لَهَا كَائِدُونَ) و بیزاری جستن ملائکه از عبادت مشرکین ۶۳۴
- مقصود از اینکه مشرکین به جن ایمان داشته آنها را عبادت می کرده اند ۶۳۵
- اصرار و پا فشاری مشرکین در پیروی هوی و مقاومت بدون دلیل در برابر حق و موعظه پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) آنان را به قیام لله ۶۳۷
- وصف حال مشرکین در ساعت مرگ که از سلطه خدا مفری نداشته، ایمان دیر هنگامشان سودی به حالشان نمی رساند ۶۴۱
- بحث روایتی روایتی در باره انفاق و صدقه دادن ۶۴۳
- اشاره ۶۴۳
- روایاتی در باره اینکه آیات "وَلَوْ تَرَىٰ إِذْ فُزِّعُوا" ناظر بر فرو رفتن لشکر سفیانی در زمین (در زمان ظهور حضرت مهدی "عج") می باشد ۶۴۵
- درباره مرکز ۶۴۷

سرشناسه : طباطبائی، سید محمد حسین، ۱۲۸۱ - ۱۳۶۰.

عنوان قراردادی : المیزان فی تفسیر القرآن. فارسی

عنوان و نام پدید آور : ترجمه تفسیر المیزان / محمد حسین طباطبائی؛ ترجمه ناصر مکارم شیرازی ... [و دیگران].

مشخصات نشر : قم: بنیاد علمی و فرهنگی علامه طباطبائی؛ تهران: رجا، ۱۳۶۷.

مشخصات ظاهری : ۲۰ ج.

شابک : ۲۸۰۰۰ ریال (دوره کامل) ؛ دوره: ۹۶۴۶۲۸۶۳۵۶ ؛ ج. ۱ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۱۲۸ ؛ ج. ۲ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۱۳۵ ؛ ج. ۳ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۱۴۳ ؛ ج. ۴ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۱۵۱ ؛ ج. ۵ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۱۶X ؛ ج. ۶ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۱۷۸ ؛ ج. ۷ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۱۸۶ ؛ ج. ۸ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۱۹۴ ؛ ج. ۹ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۲۰۸ ؛ ج. ۱۰ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۲۱۶ ؛ ج. ۱۱ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۲۲۴ ؛ ج. ۱۲ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۲۳۲ ؛ ج. ۱۳ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۲۴۰ ؛ ج. ۱۴ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۲۵۹ ؛ ج. ۱۵ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۲۶۷ ؛ ج. ۱۶ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۲۷۵ ؛ ج. ۱۷ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۲۸۳ ؛ ج. ۱۸ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۲۹۱ ؛ ج. ۱۹ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۳۰۵ ؛ ج. ۲۰ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۳۱۳ ؛ ۱۶۰۰۰ یال (دوره، چاپ اول)

یادداشت : جلد ۱۲ کتاب حاضر توسط محمد باقر موسوی همدانی ترجمه و با همکاری انتشارات امیر کبیر منتشر شده است.

یادداشت : ج. ۱. ۲۳ (چاپ هفتم: ۱۳۸۶) (فیفا).

یادداشت : ج. ۱۲ (چاپ اول: بهار ۱۳۶۳).

یادداشت : ج. ۱۷ (چاپ اول: تابستان ۱۳۶۳).

یادداشت : ج. ۱۹ (چاپ چهارم: ۱۳۷۰).

یادداشت : عنوان عطف: ترجمه تفسیر المیزان.

عنوان عطف : ترجمه تفسیر المیزان.

موضوع : تفاسیر شیعه -- قرن ۱۴

شناسه افزوده : مکارم شیرازی، ناصر، ۱۳۰۵ - مترجم

شناسه افزوده : بنیاد علمی و فکری استاد علامه سید محمدحسین طباطبائی

رده بندی کنگره : BP۹۸/ط۲۵م ۱۳۶۷۹۰۴۱

رده بندی دیویی : ۲۹۷/۱۷۲۶

شماره کتابشناسی ملی : م ۵۳۱-۶۸

ص: ۱

(۲۸)سوره قصص مکی است و هشتاد و هشت آیه دارد (۸۸)

سوره القصص (۲۸): آیات ۱ تا ۱۴

اشاره

طسّم (١) تِلْكَ آيَاتِ الْكِتَابِ الْمُبِينِ (٢) تَتْلُوا عَلَيْكَ مِنْ نَبَأِ مُوسَى وَفِرْعَوْنَ بِالْحَقِّ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ (٣) إِنَّ فِرْعَوْنَ عَلَا فِي الْأَرْضِ وَ جَعَلَ أَهْلَهَا شِيْعًا يَسْتَضِعُّ طَائِفَةً مِنْهُمْ يذَّبِحْ أَبْنَاءَهُمْ وَ يَسْتَحْيِي نِسَاءَهُمْ إِنَّهُ كَانَ مِنَ الْمُفْسِدِينَ (٤)

وَ نُرِيدُ أَنْ نَمُنَّ عَلَى الَّذِينَ اسْتُضِعُوا فِي الْأَرْضِ وَ نَجْعَلَهُمْ أَئِمَّةً وَ نَجْعَلَهُمُ الْوَارِثِينَ (٥) وَ نُمْكِنَ لَهُمْ فِي الْأَرْضِ وَ نُرِيَ فِرْعَوْنَ وَ هَامَانَ وَ جُنُودَهُمَا مِنْهُمْ مَا كَانُوا يَحْتَدِرُونَ (٦) وَ أَوْحَيْنَا إِلَى أُمِّ مُوسَى أَنْ أَرْضِعِيهِ فَإِذَا خَفَتْ عَلَيْهِ فَأَلْقِيهِ فِي الْيَمِّ وَ لَا تَخَافِي وَ لَا تَحْزَنِي إِنَّا رَادُّوهُ إِلَيْكَ وَ جَاعِلُوهُ مِنَ الْمُرْسَلِينَ (٧) فَالْتَقَطَهُ آلُ فِرْعَوْنَ لِيَكُونَ لَهُمْ عَدُوًّا وَ حَزَنًا إِنَّ فِرْعَوْنَ وَ هَامَانَ وَ جُنُودَهُمَا كَانُوا خَاطِئِينَ (٨) وَ قَالَتِ امْرَأَتُ فِرْعَوْنَ قُرَّتْ عَيْنٍ لِي وَ لَكَ لَا تَقْتُلُوهُ عَسَى أَنْ يَنْفَعَنَا أَوْ نَتَّخِذَهُ وَلَدًا وَ هُمْ لَا يَشْعُرُونَ (٩)

وَ أَصْبَحَ فُؤَادُ أُمِّ مُوسَى فَارِعًا إِنْ كَادَتْ لَتُبْدِي بِهِ لَوْ لَا أَنْ رَبَّنَا عَلَى قَلْبِهَا لِتَكُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ (١٠) وَ قَالَتْ لِأُخْتِهِ قُصِّيهِ فَبَصُرَتْ بِهِ عَنْ جُنْبٍ وَ هُمْ لَا يَشْعُرُونَ (١١) وَ حَرَمْنَا عَلَيْهِ الْمَرَاضِعَ مِنْ قَبْلٍ فَقَالَتْ هَلْ أَدُلُّكُمْ عَلَى أَهْلِ بَيْتٍ يَكْفُلُونَهُ لَكُمْ وَ هُمْ لَهُ نَاصِحُونَ (١٢) فَرَدَدْنَاهُ إِلَى أُمِّهِ كَيْ تَقَرَّ عَيْنُهَا وَ لَا تَحْزَنَ وَ لَتَعْلَمَنَّ أَنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ وَ لَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ (١٣) وَ لَمَّا بَلَغَ أَشُدَّهُ وَ اسْتَوَى آتَيْنَاهُ حُكْمًا وَ عِلْمًا وَ كَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ (١٤)

به نام خداوند بخشنده مهربان

طسم (۱).

این قرآن آیات کتاب مبین است (۲).

ما از داستان موسی و فرعون آنچه حق است بر تو برای مردمی که ایمان می آورند می خوانیم (۳).

به درستی که فرعون در زمین بلندپروازی کرد و مردمش را گروه گروه ساخت، طایفه ای از ایشان را بیچاره و ضعیف کرد، تا آنجا که پسرانشان را می کشت و زنانشان را زنده می گذاشت، راستی که او از مفسدان بود (۴).

ما در برابر او خواستیم بر آنان که در زمین ضعیف شمرده شدند منت نهاده ایشان را پیشوایان خلق کنیم و وارث دیگران قرار دهیم (۵).

و در زمین مکتشان داده و از همین ضعفها به فرعون و هامان و لشکریان آن دو آن سرنوشتی را نشان دهیم که از آن می گریختند (۶).

و به مادر موسی وحی کردیم که او را شیر بده، همین که بر جان او بیمناک شدی او را به دریا بینداز، و مترس و غمگین مباش که ما وی را به تو برگردانیده و از پیامبرانش می کنیم (۷).

پس آل فرعون موسی را از دریا گرفتند تا دشمن و مایه اندوه شان شود آری فرعون و هامان و لشکریانشان خطا کردند (و اگر از آینده این کودک خبر می داشتند هرگز او را از دریا نمی گرفتند) (۸).

و همسر فرعون گفت این کودک نور چشم من و تو است (و رو به جلادان کرد و گفت) او را مکشید، شاید ما را سود بخشد، و یا اصلا او را فرزند خود بگیریم. این را می گفتند، و نمی دانستند (که چرا می گویند و این خداست که این پیشنهاد را به دلشان انداخته) (۹).

در نتیجه قلب مادر موسی مطمئن و فارغ از اندوه گشت که اگر فارغ نمی شد نزدیک بود موسی را لو دهد، این ما بودیم که قلبش را به جایی محکم بستیم تا از مؤمنین باشد (۱۰).

وی به خواهر موسی گفت: از دور دنبال موسی باش، تا از او خبری بیایی، خواهر موسی او را از دور دید اما به طوری که درباریان ملتفت نشدند (۱۱).

ما قبلا پستان همه زنان شیرده را بر او حرام کرده بودیم، در نتیجه پستان احدی را نگرفت، خواهرش گفت: آیا می خواهید شما را به خاندانی راهنمایی کنم که برای شما سرپرستی این کودک را به عهده بگیرند خانواده ای که خیرخواه این کودک

باشند (۱۲).

با این نقشه او را به مادرش برگردانیم تا چشمش روشن شود و غصه نخورد و تا آنکه بداند وعده خدا حق است، و لیکن بیشتر مردم نمی دانند (۱۳).

ص: ۳

و چون به حد رشدش رسید و جوانی تمام عیار شد او را حکمت و علم دادیم، و این چنین به نیکوکاران پاداش می دهیم (۱۴).

بیان آیات غرض و مفاد سوره قصص: وعده جمیل به مؤمنین با ذکر داستان موسی (علیه السلام) و فرعون

اشاره

غرض این سوره وعده جمیل به مؤمنین است، مؤمنینی که در مکه قبل از هجرت به مدینه عده اندکی بودند که مشرکین و فراعنه قریش ایشان را ضعیف و ناچیز می شمردند، و اقلیتی که در مکه در بین این طاغیان در سخت ترین شرایط به سر می بردند و فتنه ها و شداید سختی را پشت سر می گذاشتند، خدای تعالی در این سوره به ایشان وعده می دهد که به زودی بر آنان منت نهاده و پیشوایان مردم قرارشان می دهد، و آنان را وارث همین فراعنه می کند، و در زمین مکتبشان می دهد، و به طاغیان قومشان آنچه را که از آن بیم داشتند نشان می دهد.

به همین منظور برای این مؤمنین این قسمت از داستان موسی و فرعون را خاطر نشان می سازد که موسی را در شرایطی خلق کرد که فرعون در اوج قدرت بود و بنی اسرائیل را خوار و زیر دست کرده بود که پسر بیچه هایشان را می کشت و زنانشان را زنده می گذاشت، آری خداوند در چنین شرایطی موسی را آفرید و مهم تر آنکه او را در دامن دشمنش یعنی خود فرعون پرورش داد، تا وقتی که به حد رشد رسید، آن گاه او را از شر فرعون نجات داد و از بین فرعونیان به سوی مدین روانه اش نمود، و پس از مدتی به عنوان رسالت دوباره به سوی ایشان برگردانید، با معجزاتی آشکار تا آنکه فرعون و لشکریانش تا آخرین نفر را غرق کرده و بنی اسرائیل را وارث آنان نمود، و تورات را بر موسی نازل فرمود، تا هدایت و بصیرت برای مؤمنین باشد.

و عین همین سنت را در میان مؤمنین به اسلام جاری خواهد کرد، و ایشان را به ملک و عزت و سلطنت خواهد رسانید، و رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را دوباره به وطن باز خواهد گردانید.

آن گاه از این داستان منتقل می شود به بیان این که در حکمت خدا لازم است که از جانب خودش کتابی نازل کند، تا دعوت حق آن جناب نیز کتاب داشته باشد، سپس سخنان طعن آمیز مشرکین را که در باره دعوت قرآن زده اند که: چرا به وی آنچه به موسی داده شد ندادند؟ نقل فرموده و از آن پاسخ می دهد، و نیز علت ایمان نیاوردن آنان را نقل نموده به این

که اگر به تو ایمان بیاوریم و هدایت تو را پیروی کنیم قدرت ما از ما سلب می شود، و از آن پاسخ می دهد، و به این منظور داستان قارون و فرو رفتنش در زمین را برایشان مجسم می سازد.

و این سوره به طوری که سیاق آیاتش شهادت می دهد مکی است، و چهارده آیه ای که ما از اول در اینجا آوردیم یک فصل است، که داستان موسی را از روز ولادت تا روز بلوغ بیان می کند.

"طسّم تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ الْمُبِينِ" تفسیر و بحث این آیه در آیاتی نظیر این آیه گذشت.

"تَتْلُوا عَلَيْكَ مِنْ نَبِيٍّ مُوسَى وَفِرْعَوْنَ بِالْحَقِّ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ" کلمه "من" تبعیض را می رساند، و کلمه "بالحق" متعلق است به کلمه "تتلوا" و معنایش این است که: ما بعضی از اخبار موسی را برای تلاوت می کنیم تلاوتی که متلبس به لباس حق باشد. پس هر چه تلاوت می شود از ناحیه ما و به وحی ما است، بدون اینکه شیطان در القای آن ذره ای مداخله داشته باشد، ممکن هم هست که متعلق به کلمه "نبا" باشد که در این صورت معنی چنین می شود: ما پاره ای از اخبار موسی و فرعون را بر تو می خوانیم، در حالی که آن اخبار متلبس به حق است و هیچ شکی در آن نیست.

حرف "لام" در جمله "لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ" لام تعلیل و متعلق است به جمله "تتلوا" و معنایش این است که: ما قسمتی از خبر موسی و فرعون را برای خاطر قومی که به آیات ما ایمان می آورند بر تو می خوانیم تا در آن تدبیر کنند.

و حاصل معنای آیه این می شود که: ما بعضی از اخبار موسی و فرعون را بر تو می خوانیم، خواندنی به حق، برای اینکه این قوم که به آیات ما ایمان آورده اند در آن تدبیر کنند، قومی که تو را پیروی کردند، و در دست فراعنه قریش گرفتار سختی و شکنجه گشته اند، تا برایشان محقق و مسلم شود که: خدایی که آنان به او و به فرستاده او ایمان آورده اند، و در راه او این همه آزار و شکنجه از دشمنان تحمل کرده اند، همان خدایی است که به منظور احیای حق، و نجات بنی اسرائیل، و عزت دادن به آنان بعد از ذلتشان، موسی را آفرید، تا ایشان را از آن ذلت نجات دهد، چه ذلتی؟ که فرزندانشان را می کشتند و زنانشان را باقی می گذاشتند، و فرعون بر آنان بلندپروازی و قدرت نمایی کرده و چنگال قهر خود را در آنان فرو کرده، و جور و ستمش را بر آنان احاطه داده بود.

خدا موسی را در چنین جوی تاریک خلق کرد، در محیطی که احدی احتمال آن را نمی داد، سپس او را در دامن دشمنش پروراند. آن گاه از مصر بیرونش برد، و دوباره او را

برگردانید، در حالی که دارای معجزه و قدرت آشکار بود، و به وسیله او بنی اسرائیل را نجات داد و فرعون و لشکریانش را نابود کرد، و آنان را برای نسلهای بعد، سرگذشت و داستانی قرار داد.

پس او خدای - جل شانه - است، که داستان ایشان را بر پیامبرش نقل می کند، و با جمله "لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ" اشاره می فرماید: به اینکه به زودی همان رفتار را با دشمنان اینان عملی خواهد کرد، و بر این مؤمنین مستضعف منت نهاده وارث دشمنانشان می سازد، و دقیقاً آنچه با بنی اسرائیل و دشمن ایشان کرد، با مؤمنین و دشمنانشان نیز همان را خواهد کرد.

وصف کارهای فرعون و محیطی که موسی (علیه السلام) در آن زاده شد

"إِنَّ فِرْعَوْنَ عَلَا فِي الْأَرْضِ وَ جَعَلَ أَهْلَهَا شِيَعًا يَسْتَضِعُّ طَائِفَةً مِنْهُمْ" "علو" در زمین کنایه از ستمگری و بلندپروازی است. و کلمه "شیع" جمع "شیعه" و به معنای فرقه است، در مجمع البیان گفته: "کلمه "شیع" به معنای فرقه ها است، و هر فرقه یک شیعه است، و اگر شیعه نامیدند، بدین جهت است که بعضی بعض دیگر را پیروی می کنند"

. و گویا مراد از اینکه فرمود: "فرعون اهل زمین را شیعه شیعه کرد"، این باشد که اهل زمین را - که گویا منظور از آنان اهل مصر باشد، و الف و لام در "الارض" برای عهد بوده باشد - از راه القای اختلاف و تفرقه افکنی دسته دسته کرد، تا کلمه آنان متفق نشود، و یک دل و یک جهت نباشند، تا نتوانند بر او بشورند، و علیه او قیام نموده و امور را بر او دگرگون سازند، آن طور که عادت همه ملوک است، که چون می خواهند قدرت خود را گسترش داده و سلطنت خود را تقویت کنند، این نقشه را به کار می برند. و کلمه "یستحیی" از "استحیاء" است، که به معنای زنده نگاه داشتن است. (۱)

و حاصل معنای آیه این است که: فرعون در زمین علو کرد، و با گستردن دامنه سلطنت خود بر مردم، و انفاذ قدرت خویش در آنان بر مردم تفوق جست، و از راه تفرقه افکنی در میان آنان، مردم را دسته دسته کرد، تا یک دل و یک جهت نشوند، و نیروی دسته جمعی آنان ضعیف گشته، نتوانند در مقابل قدرت او مقاومت کنند، و از نفوذ اراده او جلوگیری نمایند.

و منظور از یک طایفه در جمله "يَسْتَضِعُّ طَائِفَةً مِنْهُمْ" بنی اسرائیل است، و بنی اسرائیل فرزندان یعقوب (علیه السلام) می باشند که از زمان یوسف (علیه السلام) که پدر و برادران خود را به مصر خواند، و در آنجا منزل داد، در مصر ماندند، و پس از سالها زاد و ولد عده شان به هزاران نفر رسید.

ص: ۶

و فرعون معاصر موسی (علیه السلام) با بنی اسرائیل معامله بردگان را می کرد، و در تضعیف آنان بسیار می کوشید، و این کار را تا بدانجا ادامه داد که دستور داد هر چه فرزند پسر برای این دودمان به دنیا می آید سر ببرند، و دختران آنان را باقی بگذارند، که معلوم است سرانجام این نقشه شوم چه بود، او می خواست به کلی مردان بنی اسرائیل را نابود کند، که در نتیجه نسل آنان به کلی منقرض می شد.

علت اینکه فرعون چنین نقشه ای را طرح کرد، این بود که وی جزو مفسدین در زمین بود، برای اینکه خلقت عمومی که انسانها را ایجاد کرده بود و می کند در میان تیره ای با تیره ای دیگر در بسط وجود فرق نگذاشته، و تمامی قبایل و دودمانها را به طور مساوی از هستی بهره داده، آن گاه همه را به جهازی که به سوی حیات اجتماعی با تمتع از امتعه حیات زمین، هدایت کند، مجهز ساخته تا هر یک به قدر ارزش وجودی و وزن اجتماعی خود بهره مند شود.

این همان اصلاحی است که صنع ایجاد از آن خبر می دهد، و تجاوز از این سنت و آزاد ساختن قومی و برده کردن قومی دیگر، و بهره مندی قومی از چیزهایی که استحقاق آن را ندارند، و محروم کردن قومی دیگر از آنچه استحقاق آن را دارند، افساد در زمین است، که انسانیت را به سوی هلاکت و نابودی می کشاند.

و در این آیه آن جو و محیطی که موسی (علیه السلام) در آن متولد شد، تصویر شده، که تمامی آن اسباب و شرایطی که بنی اسرائیل را محکوم به فنا می کرد بر او نیز احاطه داشت، و خدا او را از میان همه آن اسباب سالم بیرون آورد.

معنای آیه: " وَ نُرِيدُ أَنْ نَمُنَّ عَلَى الَّذِينَ اسْتَضَعُوا فِي الْأَرْضِ ... "

" وَ نُرِيدُ أَنْ نَمُنَّ عَلَى الَّذِينَ اسْتَضَعُوا فِي الْأَرْضِ ... ما كانوا يَحْدَرُونَ " کلمه " من " - به طوری که از کلام راغب استفاده می شود- در اصل به معنای ثقل و سنگینی بوده، و از همین جهت واحد وزن را هم در سابق " من " می گفتند، و منت به معنای نعمت سنگین است، و فلانی بر فلانی منت نهاد معنایش این است که: او را از نعمت، گرانبار کرد، و نیز همو گفته: و این کلمه به دو نحو استعمال می شود، یکی منت عملی مانند آیه " وَ نُرِيدُ أَنْ نَمُنَّ عَلَى الَّذِينَ اسْتَضَعُوا " یعنی می خواهیم به آنان که در زندگی ضعیف شمرده شدند نعمتی بدهیم که از سنگینی آن گرانبار شوند، و دوم منت زبانی، مانند آیه " يَمُنُّونَ عَلَيْكَ أَنْ أَسْلِمُوا - بر تو منت می نهند که مسلمان شده اند " و این از جمله کارهای زشت است، مگر در صورت کفران نعمت، این بود خلاصه کلام راغب (۱). "

ص: ۷

و تمکین ضعفاً در زمین به این است که مکانی و جایی به ایشان دهد که مالک آنجا شوند، و در آن استقرار یابند، و از خلیل نقل شده که گفته: کلمه "مکان" صیغه مفعول از ماده "کون" است، که به خاطر اینکه بسیار در زبانها جاری می شود، آن را مصدری بر وزن "فعال" گرفته، و فعل "تمکن و تمسکن" را از آن مشتق نموده اند، هم چنان که از کلمه "منزل" با اینکه مصدر نیست، فعل "تمنزل" را مشتق نموده اند (۱).

مناسب تر آن است که: جمله "و تُرِيدُ أَنْ تُمَنَّ ... " را حال از کلمه "طائفه" گرفته و تقدیر کلام را "يستضعف طائفه منهم و نحن نريد ان نمن- فرعون طایفه ای از اهل زمین را ضعیف شمرد در حالی که ما بر همانها که ضعیف شمرد شده شدند منت می نهیم ... " بدانیم بعضی (۲) دیگر از مفسرین گفته اند: جمله مورد بحث عطف است بر جمله "إِنَّ فِرْعَوْنَ عَلَا- فِي الْأَرْضِ". و لیکن قول اول ظاهرتر از آیه است. و کلمه "نريد" چه به احتمال اول و چه دوم حکایت حال گذشته است، یعنی با اینکه مضارع است و معنای "می خواهیم" را می دهد، و لیکن چون در حکایت حال گذشته استعمال شده معنای "خواستیم" را افاده می کند.

و جمله "و نَجْعَلُهُمْ أئِمَّةً" عطف تفسیر است برای "نمن" و همچنین جملات دیگری که بعد از آن پی در پی آمده، همه منت مذکور را تفسیر می کنند.

و معنایش این است که: جوی که ما موسی (علیه السلام) را در آن پروریدیم جو علو فرعون در زمین و تفرقه افکنی وی در میان مردم و استضعاف بنی اسرائیل بود، استضعافی که به کلی نابودشان می کرد، در حالی که ما خواستیم بر همان ضعیف شدگان از هر جهت، نعمتی ارزانی بداریم که از سنگینی آن گرانبار شوند، به این که خواستیم آنان را پیشوا کنیم، تا دیگران به ایشان اقتدا کنند و در نتیجه پیشرو دیگران باشند، در حالی که سالها تابع دیگران بودند، و نیز خواستیم آنان را وارث دیگران در زمین کنیم، بعد از آنکه زمین در دست دیگران بود، و خواستیم تا در زمین مکتشان دهیم، به اینکه قسمتی از زمین را ملک آنان کنیم، تا در آن استقرار یابند، و مالک آن باشند، بعد از آنکه در زمین هیچ جایی نداشتند، جز همان جایی که فرعون می خواست آنان را در آنجا مستقر کند و خواستیم تا به فرعون پادشاه مصر و هامان وزیرش و لشکریان آن دو از همین مستضعفین، آن سرنوشت را نشان دهیم که از آن بیمناک بودند، و آن این بود که روزی بنی اسرائیل بر ایشان چیره شوند، و ملک و سلطنت و مال و ثروت و رسم و سنت آنان را از دستشان بگیرند، هم چنان که خودشان.]

ص: ۸

۱- مفردات راغب ماده "مکن" به نقل از خلیل.

۲- روح المعانی، ج ۲۰، ص ۴۳. [.....]

در باره موسی و برادرش (علیه السلام) روزی که به سوی ایشان گسیل شدند، گفتند که:

"يُرِيدَانِ أَنْ يُخْرِجَاكُم مِّنْ أَرْضِكُمْ بِسِحْرِهِمَا وَيَذْهَبَا بِطَرِيقَتِكُمُ الْمُثْلَى" (۱).

این آیه شریفه نقشه ای را که فرعون برای بنی اسرائیل در سر می پروراند تصویر نموده است، و آن نقشه این بود که از بنی اسرائیل حتی یک نفر نفس کش در روی زمین باقی نگذارد، و این نقشه را تا آنجا به کار برده بود که قدرتش به تمامی شئون هستی آنان احاطه یافته و ترسش همه جوانب وجود آنان را پر کرده بود و آن قدر آن بیچارگان را خوار ساخته بود که حکم نابودی آنان را می داد، البته این ظاهر امر بود، و اما در باطن امر اراده الهی به این تعلق گرفته بود که آنان را از زیر یوغ وی نجات دهد، و ثقل نعمتی را که آل فرعون و آن یاغیان گردن کش را گمراه ساخته بود، از آنان گرفته و به بنی اسرائیل منتقل کند، آری اراده الهی چنین بود که تمامی آن اسباب و نقشه هایی را که علیه بنی اسرائیل جریان می یافت، همه را به نفع آنان گرداند و آنچه به نفع آل فرعون جریان می یافت به ضرر آنان تمامش کند، آری خدا حکم می کند و کسی هم نیست که حکمش را به تاخیر اندازد.

الهام به مادر موسی (علیه السلام): موسی را شیر بده و چون بر او ترسیدی در دریایش بیانداز

"وَ أَوْحَيْنَا إِلَىٰ أُمِّ مُوسَىٰ أَنْ أَرْضِعِيهِ فَإِذَا خِفْتِ عَلَيْهِ فَأَلْقِيهِ فِي الْيَمِّ ..."

کلمه "اوحننا" صیغه متکلم مع الغیر از فعل ماضی باب "ایحاء" است که به معنای گفتگوی پنهانی است، و در قرآن کریم در سخن گفتن خدای تعالی با بعضی از مخلوقاتش استعمال می شود که: یا به طور الهام و افکندن مطلبی به دل کسی صورت می گیرد، هم چنان که در آیه: "بِأَنَّ رَبَّكَ أَوْحَىٰ لَهَا" (۲) و آیه "وَ أَوْحَىٰ رَبُّكَ إِلَى النَّحْلِ" (۳)، و آیه "وَ أَوْحَيْنَا إِلَىٰ أُمِّ مُوسَىٰ" به این معنا آمده، و یا به طور دیگر، نظیر وحی به انبیاء و فرستادگان خدا و وحی در غیر خدای تعالی از قبیل شیطان نیز استعمال می شود، که به دوستان خود وحی می کند و قرآن در آن باره می فرماید: "إِنَّ الشَّيَاطِينَ لَيُوحُونَ إِلَىٰ أَوْلِيَائِهِمْ" (۴).

کلمه "القاء" به معنای طرح و افکندن است، کلمه "یم" به معنای دریا و نهر بزرگ است.

و در این جمله که فرمود: "وَ أَوْحَيْنَا إِلَىٰ أُمِّ مُوسَىٰ" با حذف قسمتی از کلمات،

ص: ۹

۱- اینان می خواهند شما را با سحر خود از سرزمینتان بیرون نموده، و راه و رسم زندگیتان را به دست نابودی و فراموشی بسپارند. سوره طه، آیه ۶۳.

۲- چون که پروردگارت به زمین وحی کرده. سوره زلزال، آیه ۵.

۳- پروردگارت به زنبور عسل وحی کرد. سوره نحل، آیه ۶۸.

۴- سوره انعام، آیه ۱۲۱.

ایجاز (و مختصر گویی) به کار رفته، و تقدیر کلام چنین است: "حبت ام موسی به و وضعته و او حینا الیها ... " یعنی در حالی که شدت و بیچارگی بنی اسرائیل به این حد رسیده بود، مادر موسی به وی حامله شد، (و کسی نفهمید)، و او را زایید (باز کسی نفهمید) و ما به مادر او وحی کردیم که ...

و معنای آیه چنین است که: ما با نوعی الهام به مادر موسی بعد از آنکه او را زایید گفتیم: به موسی شیر بده، و مادامی که از جانب فرعون احتمال خطری نمی دهی به شیر دادن ادامه بده، و چون ترسیدی بر او - که لشکریان فرعون خبردار شوند، و او را گرفته مانند هزاران کودک که همه را کشتند به قتل برسانند - او را به دریا بینداز - که به طوری که از روایات بر می آید دریای مذکور همان نیل بوده - و دیگر از کشته شدن او مترس، و از جدایی او غمگین مشو، که ما دوباره او را به تو برمی گردانیم و او را از پیامبران قرار می دهیم، تا رسولی به سوی آل فرعون و بنی اسرائیل بوده باشد.

پس جمله "إِنَّا رَأَوُوهُ إِلَیْکَ" تعلیل نهی در "لا- تحزنی" است، هم چنان که جمله "فَرَدَدْنَاهُ إِلَىٰ أُمِّهِ کَیْ تَقَرَّ عَیْنُهَا وَ لَا تَحْزَنَ" نیز شاهد بر این تعلیل است. و فرق بین "خوف" و "حزن" از نظر مورد این است که: خوف در جایی است که احتمال وقوع مکروهی در بین باشد، ولی حزن در جایی است که وقوع آن قطعی باشد، نه احتمالی.

"فَالْتَقَطَهُ آلُ فِرْعَوْنَ لَیْکُونَ لَهُمْ عَدُوًّا وَ حَزَنًا إِنَّ فِرْعَوْنَ وَ هَامَانَ وَ جُنُودَهُمَا کَانُوا خَاطِئِينَ"

معنای "خاطی" و "مخطی" و مقصود از اینکه فرعون و فرعونیان را در گرفتن موسی از نیل "خاطین" لقب داد

کلمه "التقاط" به معنای برخوردن به چیزی و برداشتن آن است، بدون اینکه انسان در جستجوی آن باشد، و از همین باب است که به چیزی که کسی پیدا می کند "لقطه" می گویند. و حرف "لام" در جمله "لَیْکُونَ لَهُمْ عَدُوًّا وَ حَزَنًا" - به طوری که گفته اند (۱) - لام عاقبت است. و کلمه "حزن" - با دو فتحه و "حزن" - با ضمه و سکون - به یک معنا است، مانند "سقم" و "سقم" و مراد از حزن علت حزن است، پس اگر اطلاق حزن بر موسی کرده به خاطر مبالغه در سببیت وی برای اندوه ایشان است.

و کلمه "خاطین" جمع و اسم فاعل از خطی یخطا خطا (بر وزن علم یعلم علما) است، هم چنان که مخطی اسم فاعل از باب افعال، از أخطأ یخطئ اخطاء می باشد. و فرق بین "خاطی" و "مخطی" - به طوری که راغب گفته - این است که:

ص: ۱۰

خاطی به کسی اطلاق می شود که بخواهد کاری را بکند که آن را کار خوبی نمی داند هم چنان که در قرآن فرموده: "إِنَّ قَتْلَهُمْ كَانَ خِطْأً كَبِيرًا" و فرموده: "وَإِنْ كُنَّا لَخَاطِئِينَ" به خلاف مخطی، که در مورد کسی استعمال می شود که بخواهد کاری را انجام دهد که آن را کار خوبی می داند، ولی صحیح از آب در نمی آید، و اسم مصدر آن خطا- به دو فتحه- است، و در قرآن آمده: "وَمَنْ قَتَلَ مُؤْمِنًا خَطَأً" (۱) و معنای جامع بین این دو لفظ عدول از جهت است (۲). این بود خلاصه گفتار راغب.

پس اینکه فرمود: "إِنَّ فِرْعَوْنَ وَ هَامَانَ وَ جُنُودَهُمَا كَانُوا خَاطِئِينَ" معنایش این است که: فرعون و هامان در آن رفتاری که با بنی اسرائیل و موسی کردند از ترس سرنگونی ملک و از بین رفتن سلطنتشان به دست ایشان تا به خیال خود مقدرات الهی را تغییر دهند، راه خطا پیمودند، برای اینکه جمع بسیاری از کودکان را که هیچ اثری در انهدام سلطنت نداشتند، کشتند، و آن کودکی که نابودی سلطنت فرعونیان به دست او بود او را از بین همه اطفال استثناء کرده، و از دریا گرفتند، و در دامن خود تربیت کردند.

و معنای آیه این است که: آل فرعون موسی را در دریا یافتند، و از آب گرفتند، و نتیجه این کار آن شد که همین موسی دشمن و وسیله اندوه آنان شد، آری فرعون و هامان و لشکریانشان در کشتن فرزندان مردم و زنده نگهداشتن موسی خطا کار بودند، آنان خواستند کسی را که به زودی آنان را نابود می کند، نابود کنند، ولی بازگشتند و او را با کمال جد و جهد حفظ نموده و در تربیتش مجدانه کوشیدند.

با این بیان روشن می شود اینکه: بعضی (۳) خاطی بودن فرعونیان را تفسیر کرده اند به اینکه فرعونیان گنه کار بودند، پس خدای تعالی عقابشان کرد به این که دشمن ایشان را در دامن خود ایشان پروراند، ضعیف است.

"وَقَالَتِ امْرَأَتُ فِرْعَوْنَ قُرَّتُ عَيْنٍ لِي وَلَكَ لَا تَقْتُلُوهُ عَسَىٰ أَنْ يَنْفَعَنَا أَوْ نَتَّخِذَهُ وَلَدًا وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ"

این آیه شریفه شفاعت و میانجیگری همسر فرعون را حکایت می کند که- در هنگام گرفتن موسی از آب و آوردنش نزد فرعون آنجا بوده- خطاب به فرعون می کند و می گوید:

"قُرَّتُ عَيْنٍ لِي وَلَكَ" یعنی این کودک نور چشم من و تو است. "لَا تَقْتُلُوهُ- او را نکشید" در

ص: ۱۱

۱- سوره نساء، آیه ۹۲.

۲- مفردات راغب، ماده "خطا".

۳- مجمع البیان، ج ۷، ص ۲۴۱.

این جمله خطاب به عموم می‌کند، چون افرادی که در کشتن اطفال به عنوان سبب، مباشر، آمر و مامور شرکت داشته‌اند، بسیار بوده‌اند.

و همانا همسر فرعون کلام مزبور را، به خاطر این که خداوند محبت موسی را در قلب وی افکنده بود، گفت. و لذا دیگر اختیاری در کف او نماند، و چاره‌ای نیافت جز اینکه نخست بلا و کشتن را از او بگرداند، و سپس پیشنهاد فرزندگی او را بکند، که خدای تعالی در جای دیگر این جریان را یکی از منت‌هایی دانسته که به موسی کرده است، فرموده: "وَأَلْقَيْتُ عَلَيْكَ مَحَبَّةً مِّنِّي وَ لَتُصْنَعَ عَلَيَّ عَيْنِي" (۱).

"عَسَىٰ أَنْ يَنْفَعَنَا أَوْ نَتَّخِذَهُ وَلَدًا" - این جمله را وقتی گفت که آثار جلالت و سیمای جذبه الهی را در او بدید، و از این جمله که گفت: "أَوْ نَتَّخِذَهُ وَلَدًا" معلوم می‌شود فرعون و همسرش پسری نداشتند.

"وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ" - این جمله حالیه است، و معنایش این است که: همسر فرعون این سخن را گفت، و این میانجیگری را کرد، و بلای کشتن را از موسی (علیه السلام) برگردانید، در حالی که او و مخاطبینش نمی‌دانستند چه می‌کنند و حقیقت حال و سرانجام کار چه می‌شود.

معنای اینکه فرمود: "وَأَصْبَحَ فُؤَادُ أُمِّ مُوسَىٰ فَارِغًا..."

"وَأَصْبَحَ فُؤَادُ أُمِّ مُوسَىٰ فَارِغًا إِنْ كَادَتْ لَتُبْدِي بِهِ لَوْلَا أَنْ رَبَطْنَا عَلَىٰ قَلْبِهَا لِتَكُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ" کلمه "تبدی" از مصدر "ابداء" به معنای اظهار است. و کلمه "ربطنا" از ماده "ربط" است، و ربط بر هر چیز، بستن آن است، و در آیه شریفه کنایه از اطمینان دادن به قلب مادر موسی (علیه السلام) است. و مراد از فراغت قلب مادر موسی این است که: دلش از ترس و اندوه خالی شد، و لازمه این فراغت قلب این است که دیگر خیالهای پریشان و خاطرات وحشت‌زا در دلش خطور نکنند، و دلش را مضطرب نکند و دچار جزع نگردد، و در نتیجه اسرار فرزندش موسی را که می‌بایست مخفی کند، اظهار نکند و دشمنان پی به راز وی نبرند.

ما این معنا را از این راه استفاده کرده ایم که: از ظاهر سیاق برمی‌آید که سبب اظهار نکردن مادر موسی همانا فراغت خاطر او بوده، و علت فراغت خاطرش ربط بر قلبش بوده که خدا سبب آن شده است، چون به او وحی فرستاد که: "لَا تَخَافِي وَلَا تَحْزَنِي إِنَّا رَادُّوهُ إِلَيْكِ - مترس و غم مخور که ما او را به تو برمی‌گردانیم...".

ص: ۱۲

در جمله "إِنْ كَادَتْ لَتُبْدِي بِهِ لَوْلَا..." کلمه "ان" مخففه از مثقله است، یعنی همانا نزدیک بود که وی پرده از راز برداشته و سر موسی را فاش سازد. و معنای اینکه فرمود:

"لَتَكُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ" این است که: ما قلب او را تقویت کردیم تا از کسانی باشد که وثوق و اطمینان به خدای تعالی دارند، وثوق به اینکه خدا فرزندش را حفظ می کند، و در نتیجه صبر کند و برای او جزع نکند و در نتیجه سر او فاش نگردد.

و مجموع این جملات یعنی "إِنْ كَادَتْ لَتُبْدِي بِهِ" تا آخر آیه، در مقام بیان جمله "وَأَضْيَحَ فُؤَادُ أُمِّ مُوسَى فَارِغًا" می باشد، و حاصل معنای آیه چنین است که: قلب مادر موسی به سبب وحی، از ترس و اندوهی که باعث می شد سر فرزندش فاش گردد خالی شد، آری، اگر ما قلب او را به وسیله وحی تثبیت نمی کردیم و وثوق به محافظت خداوند از موسی پیدا نمی کرد، نزدیک بود که سرگذشت فرزندش را با جزع و فزع اظهار نماید.

و از آنچه گذشت روشن می گردد اینکه: بعضی از مفسرین در تفسیر جمله های آیه مطالبی غیر این را آورده اند، همه ضعیف است، مثل آن مفسری (۱) که در جمله: "وَأَضْيَحَ فُؤَادُ أُمِّ مُوسَى فَارِغًا" گفته: "یعنی قلب مادر موسی وقتی که شنید پسرش به دام فرعون افتاده، از شدت ترس و حیرت، خالی از عقل شد". یا آن مفسر (۲) دیگر که گفته: "قلب مادر موسی از آن وحیی که بدو شد فارغ گشت و از یاد آن خالی شد و آن را فراموش کرد". و یا آن مفسر (۳) دیگر که گفته: "یعنی قلب مادر موسی از هر چیزی غیر از یاد موسی خالی گشت، و خلاصه دلش برای موسی فارغ شد"، زیرا هیچ یک از این نظرات از سیاق آیه استفاده نمی شود.

نظیر این اقوال در ضعف، قول دیگر (۴) آنان است که گفته اند: جواب کلمه "لَوْلَا" حذف شده، و تقدیر کلام این است که: "لَوْلَا- ان ربطنا علی قلبها لابدته و اظهارته" (۵)، و وجه این تقدیر- آن طور که گفته شده- این است که: کلمه "لَوْلَا" شبیه به ادوات شرط است که به همین جهت باید صدر جمله قرار گیرد، یعنی جوابش از خودش جلوتر نیفتد، این نکته، مفسرین نامبرده را وادار کرده که جواب این کلمه را در تقدیر بگیرند، تا جلوتر از آن نباشد. و ما در این مطلب در ذیل آیه "وَلَقَدْ هَمَّتْ بِهِ وَهَمَّ بِهَا لَوْلَا أَنْ رَأَى بُرْهَانَ رَبِّهِ" (۶) مناقشه کردیم- به آنجا مراجعه کنید.

ص: ۱۳

۱- روح المعانی، ج ۲۰، ص ۴۹.

۲- روح المعانی، ج ۲۰، ص ۴۹.

۳- روح المعانی، ج ۲۰، ص ۴۹.

۴- مجمع البیان، ج ۷، ص ۲۴۲.

۵- اگر ما قلب او را محکم نمی کردیم هر آینه آن را فاش و ظاهر می کرد.

۶- سوره یوسف، آیه ۲۴.

توضیح آیاتی که تعقیب و مراقبت خواهر موسی (علیه السلام) و باز گردانیده شدن موسی (علیه السلام) به مادر را حکایت می کند

" وَقَالَتْ لِأُخْتِهِ قُصِّيهِ، فَبَصُرَتْ بِهِ عَنْ جُنْبٍ وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ " در مجمع البیان گفته: " کلمه " قص " به معنای دنباله جای پا و اثر کسی را گرفتن و رفتن است، و قصه را هم که به معنای داستانهای گذشته است، به همین جهت قصه می گویند، که دومی در نقل آن از اولی پیروی می کند. و نیز در معنای جمله " فَبَصُرَتْ بِهِ عَنْ جُنْبٍ " گفته: یعنی وی او را از دور بدید " (۱).

و معنای آیه این است که: مادر موسی به خواهر موسی - که دخترش باشد - گفت:

دنبال موسی را بگیر، بین چه بر سرش آمد، و آب، صندوق او را به کجا برد؟، خواهر موسی هم چنان دنبال او را گرفت، تا آنکه موسی را از دور دید که خدام فرعون او را گرفته اند، در حالی که فرعونیان متوجه مراقبتش نشدند.

" وَ حَرَّمْنَا عَلَيْهِ الْمَرَاضِعَ مِنْ قَبْلُ، فَقَالَتْ هَيْلٌ أَدُلُّكُمْ عَلَىٰ أَهْلِ بَيْتٍ يَكْفُلُونَهُ لَكُمْ وَهُمْ لَهُ نَاصِحَةٌ " کلمه " حرمانا " از تحریم است، که در این آیه به معنای حرام شرعی نیست، بلکه به معنای تحریم تکوینی است، و معنایش این است که: ما او را طوری کردیم که از احدی پستان قبول نکرد، و از مکیدن پستان زنان امتناع ورزید.

و اینکه فرمود: " من قبل " معنایش این است که موسی قبل از آنکه خواهرش نزدیک شود از مکیدن پستان زنان امتناع ورزیده بود، و کلمه " مراضع " - به طوری که گفته اند - جمع " مرضعه است " یعنی زن شیرده.

" فَقَالَتْ هَيْلٌ أَدُلُّكُمْ عَلَىٰ أَهْلِ بَيْتٍ يَكْفُلُونَهُ لَكُمْ وَهُمْ لَهُ نَاصِحَةٌ " - این جمله تفریع بر مطالب قبل است، چیزی که هست از سیاق برمی آید که در اینجا چیزی حذف شده، گویا فرموده: " و حرمانا علیه المراضع غیر امه من قبل ان تجی ء اخته فکلما اتوا له بمرضع لترضعه لم یقبل ثدیها فلما جاءت اخته و رأت الحال قالت عند ذلك لال فرعون هل ادلكم علی اهل بیت یکفلونه لنعکم و هم له ناصحون - یعنی ما قبل از آنکه خواهر موسی برسد زنان شیرده را بر او حرام کردیم، و طوری کردیم که پستان غیر مادرش را نگیرد، در نتیجه هر چه زن شیرده آوردند پستانش را قبول نکرد، همین که خواهرش آمد، و وضع را بدید، به آل فرعون گفت: آیا می خواهید شما را به خاندانی راهنمایی کنم که آنان تکفل و سرپرستی این کودک را به نفع شما به عهده بگیرند؟ خاندانی که خیرخواه وی باشند " ..

ص: ۱۴

"فَرَدَدْنَاهُ إِلَىٰ أُمِّهِ كَيْ تَقَرَّ عَيْنُهَا وَلَا تَحْزَنَ وَ لَتَعْلَمَنَّ أَنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ وَلَٰكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ" این آیه با حرف فایی که بر سرش آمده تفریع بر مطالب قبل شده، البته با مطالبی که در آیه نیامده، ولی سیاق بر آن دلالت دارد، و حاصل معنایش این است که: خواهر موسی گفت: آیا شما را راهنمایی کنم بر اهل بیتی چنین و چنان؟ پس فرعونیان پیشنهادش را پذیرفتند، و او ایشان را راهنمایی به مادر موسی کرد، پس موسی را تسلیم مادرش کردند، در نتیجه او را با این نقشه ها به مادرش برگردانیدیم.

"كَيْ تَقَرَّ عَيْنُهَا وَلَا تَحْزَنَ وَ لَتَعْلَمَنَّ..." - این جمله تعلیل و بیان علت این است که چرا او را به مادرش برگردانیدیم. و مراد از کلمه "لتعلم" تا بدانند این است که با مشاهده فرزندش یقین پیدا کند، و تحقق وعده خدا را به چشم ببیند، چون مادر موسی قبل از این جریان وعده خدا را شنیده بود، و می دانست که وعده او حق است، و ایمان به آن نیز داشت، ولی ما موسی را به او برگردانیدیم تا با دیدن او یقین به حقانیت وعده خدا کند.

و مراد از "وعده خدا" تنها وعده برگرداندن موسی نیست، بلکه مطلق وعده الهی است، به دلیل اینکه فرموده "وَ لَٰكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ" - ولی بیشتر مردم نمی دانند" یعنی یقین پیدا نمی کنند، و غالباً در وعده های خدا گرفتار شک و رینند، و دلهایشان مطمئن به آن نیست و حاصل معنای آیه این است که: مادر موسی با مشاهده حقانیت این وعده ای که خدا به او داد، یقین پیدا کرد، به اینکه مطلق وعده های خدا حق است.

و چه بسا بعضی (۱) از مفسرین گفته اند که: مراد از وعده خدا، مطلق وعده های او نیست، بلکه همان وعده برگرداندن موسی است به مادرش، که در آیه قبلی آمده بود. ولی این تفسیر با جمله "و لکن..."، به بیانی که گذشت نمی سازد.

"وَ لَمَّا بَلَغَ أَشُدَّهُ وَ اسْتَوَىٰ آتَيْنَاهُ حُكْمًا وَ عِلْمًا وَ كَذٰلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ" "بلوغ اشد" به معنای این است که: انسان آن قدر زنده بماند و عمر کند تا نیروهای بدنش به حد قوت و شدت برسد، و این غالباً در سن هجده سالگی صورت می گیرد. و کلمه "استوی" از "استواء" است، که به معنای اعتدال و استقرار می باشد، پس استواء در حیات، به معنای این است که: آدمی در کار زندگی اش استقرار یابد و این در افراد، مختلف است، بیشتر بعد از بلوغ اشد یعنی بعد از هجده سالگی حاصل می شود. و ما در سابق در باره بقیه الفاظ آیه

ص: ۱۵

یعنی داده شدن حکم و علم و نیز در باره احسان در چند جا از این کتاب بحث کردیم.

بحث روایتی چند روایت در ذیل آیه: " وَ نُرِيدُ أَنْ نَمُنَّ عَلَى الَّذِينَ اسْتَضَعُوا... " و جری و تطبیق آن بر ائمه اهل بیت (علیهم السلام)

اشاره

در الدر المنثور است که ابن ابی شیبیه، ابن منذر، و ابن ابی حاتم، از علی بن ابی طالب (علیه السلام)، روایت کرده اند که در ذیل آیه " وَ نُرِيدُ أَنْ نَمُنَّ عَلَى الَّذِينَ اسْتَضَعُوا فِي الْأَرْضِ "، فرموده: " مستضعفین فی الارض " عبارتند از: یوسف و فرزندانش (۱).

مؤلف: شاید مراد همان بنی اسرائیل باشند و گر نه ظهور آیه در خلاف معنای مزبور روشن است.

و در معانی الاخبار به سند خود از محمد بن سنان، از مفضل بن عمر، روایت کرده که گفت: از امام صادق (علیه السلام) شنیدم، می فرمود: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نگاهی به علی و حسن و حسین (علیه السلام) کرد و گریست و فرمود: شما بعد از من مستضعف خواهید شد، مفضل می گوید عرضه داشتم معنای این کلام رسول خدا (صلی الله علیه و آله) چیست؟ فرمود: معنایش این است که: بعد از من شما امامید، چون خداوند عز و جل می فرماید: " وَ نُرِيدُ أَنْ نَمُنَّ عَلَى الَّذِينَ اسْتَضَعُوا فِي الْأَرْضِ وَ نَجْعَلَهُمْ أَئِمَّةً وَ نَجْعَلَهُمُ الْوَارِثِينَ ". پس این آیه تا روز قیامت در باره ما جریان دارد و این پیشوایی تا روز قیامت در ما جاری است (۲).

مؤلف: در این که آیه مذکور در باره ائمه اهل بیت (علیه السلام) است، روایات بسیاری از طریق شیعه رسیده است، و از این روایت برمی آید که همه روایات این باب از قبیل جری و تطبیق مصداق بر کلی است.

و در نهج البلاغه فرموده: دنیا بعد از همه سرکشی هایش سرانجام زیر بار ما خواهد رفت و رو به ما خواهد نمود همانند شتری که در آغاز بچه خود را شیر نمی دهد و لگدپرانی می کند و سرانجام به وی میل و عطوفت می کند آن گاه این آیه را تلاوت فرمود: " وَ نُرِيدُ أَنْ نَمُنَّ عَلَى الَّذِينَ اسْتَضَعُوا فِي الْأَرْضِ وَ نَجْعَلَهُمْ أَئِمَّةً وَ نَجْعَلَهُمُ الْوَارِثِينَ " (۳).

و در تفسیر قمی در ذیل آیه " وَ أَوْحَيْنَا إِلَىٰ أُمِّ مُوسَىٰ... " گفته، پدرم از حسن بن

ص: ۱۶

۱- الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۲۰.

۲- معانی الاخبار، ص ۷۹.

۳- نهج البلاغه صبحی الصالح، ص ۵۰۶.

محبوب، از علاء بن رزین، از محمد بن مسلم، از ابی جعفر امام باقر (علیه السلام)، برایم حدیث کرد که فرمود: وقتی مادرش به او حامله شد، اثر حملش ظاهر نگشت تا هنگام زاییدنش، و فرعون زنانی از قبط را مامور کرده بود بر زنان بنی اسرائیل، تا آنان را زیر نظر بگیرند که کدامیک حامله است تا گزارش دهند، و این بدان جهت بود که به او خبر رسید که بنی اسرائیل گفته اند: فرزندى در میان ما به وجود می آید به نام "موسی بن عمران"، که طومار زندگی و حکومت فرعون و یارانش به دست او درهم می پیچد در آن هنگام فرعون سوگند خورد که از این به بعد هر فرزند پسر که برای آنان به دنیا آید او را می کشم، تا آنچه آنان می خواهند نشود، و به همین منظور در میان مردان و زنان ایشان جدایی انداخت و مردان را زندانی کرد.

روایتی متضمن داستان تولد موسی (علیه السلام) و به رود انداختن او و ...

و بعد از آنکه مادر موسی او را زایید، نگاهی پر از غم و اندوه به وی کرد و گریست و گفت: حیف از این پسر که هم اکنون کشته می شود، و او را ذبح می کنند، ولی خدای تعالی دل آن زن را که موکل بر او بود به سوی موسی معطوف ساخت و او را نسبت به او عطوف و مهربان کرد. پس به مادر موسی گفت: چرا رنگت زرد شد؟ گفت: برای اینکه می ترسم بچه ام را ذبح کنند، آن زن گفت مترس، از سوی دیگر موسی به حکم خدای تعالی چنان بود که احدی او را نمی دید مگر آنکه علاقمند و دوستدارش می شد هم چنان که خدای تعالی فرموده: "وَأَلْقَيْتُ عَلَيْكَ مَحَبَّةً مِّنِّي - محبتی از خودم بر تو افکندم" (۱).

به همین سبب زن قبطی که موکل بر مادر موسی بود دوستدار و علاقه مند به وی شد، و خداوند تابوت را بر مادر موسی نازل کرده، ندایش داد که کودک را در آن تابوت (صندوق) بگذارد، و به دریا بیفکن، "وَلَا تَخَافِي وَلَا تَحْزَنِي" مترس و غمناک مباش که ما او را به تو باز می گردانیم و از مرسلین قرارش خواهیم داد، پس مادر موسی او را در تابوت نهاده و درب آن را محکم بست، و به رود نیل افکند.

از سوی دیگر فرعون در ساحل رود نیل قصری داشت، که برای تفریح بدانجا می رفت و آن روز در آن قصر بود، و همسرش آسیه نیز با او بود، که در ضمن تماشا ناگهان چشمش به یک سیاهی افتاد که بر روی آب بود و امواج دریا و باد با آن بازی می کرد، و پایین و بالایش می برد، سیاهی هم چنان نزدیک شد، تا به درب قصر رسید. فرعون دستور داد آن صندوق را از آب گرفته و نزدش بردند، همین که درب آن را باز کرد دید که کودکی در میان آن است بی درنگ گفت: این یکی از کودکان اسرائیلی است، ولی تا خواست اقدام به قتل او بکند خدای تعالی

ص: ۱۷

محبت او را در دلش افکند، محبتی بسیار شدید، و همچنین قلب آسیه را نیز مجذوب او ساخت.

فرعون خواست او را به قتل برساند، آسیه گفت: او را نکشید شاید ما را سود ببخشد، و یا اصلا او را پسر خود بگیریم، و هیچ خبر نداشتند که این کودک موسی است (۱).

در مجمع البیان در ذیل جمله: "قُرْتُ عَيْنِي لِي وَ لَكَ لَا تَقْتُلُوهُ" از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) روایت کرده که فرمود: به آن کس که به حرمتش سوگند می خورند سوگند، اگر آن طور که آسیه موسی را قره العین خود دانست فرعون نیز می دانست خدا او را هم مانند همسرش هدایت می کرد، و لیکن او به خاطر آن شقاوتی که خدا برایش نوشته بود امتناع ورزید (۲).

و در معانی به سند خود از محمد بن نعمان احول، از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که در ذیل جمله " وَ لَمَّا بَلَغَ أَشُدَّهُ وَ اسْتَوَى " فرمود: بلوغ اشدش هجده سالگی بود، و استوایش رویدن محاسنش (۳).

ص: ۱۸

۱- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۳۵.

۲- مجمع البیان، ج ۷، ص ۲۴۱.

۳- معانی الاخبار، ص ۲۲۶ ح ۱.

اشاره

وَ دَخَلَ الْمَدِينَةَ عَلَى حِينٍ غَفْلَةٍ مِنْ أَهْلِهَا فَوَجَدَ فِيهَا رَجُلَيْنِ يَقْتَتِلَانِ هَذَا مِنْ شِيعَةِ هَذَا وَ هَذَا مِنْ عَدُوِّهِ فَاسْتِغَاثَهُ الَّذِي مِنْ شِيعَتِهِ عَلَى الَّذِي مِنْ عَدُوِّهِ فَوَكَزَهُ مُوسَى فَقَضَى عَلَيْهِ قَالَ هَذَا مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ عَدُوٌّ مُضِلٌّ مُبِينٌ (۱۵) قَالَ رَبِّ إِنِّي ظَلَمْتُ نَفْسِي فَاغْفِرْ لِي فَغَفَرَ لَهُ إِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ (۱۶) قَالَ رَبِّ بِمَا أَنْعَمْتَ عَلَيَّ فَلَنْ أَكُونَ ظَهِيراً لِلْمُجْرِمِينَ (۱۷) فَأَصْبَحَ فِي الْمَدِينَةِ خَائِفاً يَتَرَقَّبُ فَإِذَا الَّذِي اسْتَنْصَرَهُ بِالْأَمْسِ يَسْتَصْرِحُهُ قَالَ لَهُ مُوسَى إِنَّكَ لَغَوِيٌّ مُبِينٌ (۱۸) فَلَمَّا أَنْ أَرَادَ أَنْ يَنْبَطِشَ بِالَّذِي هُوَ عَدُوٌّ لَهُمَا قَالَ يَا مُوسَى أَتُرِيدُ أَنْ تَقْتُلَنِي كَمَا قَتَلْتَ نَفْساً بِالْأَمْسِ إِنْ تُرِيدُ إِلَّا أَنْ تَكُونَ جَبَّاراً فِي الْأَرْضِ وَ مَا تُرِيدُ أَنْ تَكُونَ مِنَ الْمُصْلِحِينَ (۱۹)

وَ جَاءَ رَجُلٌ مِنَ أَقْصَى الْمَدِينَةِ يَسْعَى قَالَ يَا مُوسَى إِنَّ الْمَلَأَ يَأْتَمِرُونَ بِكَ لِيَقْتُلُوكَ فَاخْرُجْ إِنِّي لَكَ مِنَ النَّاصِحِينَ (۲۰) فَخَرَجَ مِنْهَا خَائِفاً يَتَرَقَّبُ قَالَ رَبِّ نَجِّنِي مِنَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ (۲۱)

ترجمه آیات

روزی در هنگامی که مردم سرگرم بودند از کاخ فرعون که دور از شهر بود بیرون آمده داخل شهر شد، در شهر به دو نفر برخورد کرد که یکدیگر را کتک کاری می کردند یکی از بنی اسرائیل بود و یکی دیگر از قبطیان، آنکه از پیروان موسی بود موسی را به کمک طلبید تا شری قبطی را از او بگرداند، موسی مرد

قبطی را بزد اما زدن همان و افتادن و مردن قبطی همان. موسی با خود گفت: این از عمل شیطان بود که او دشمنی است گمراه کننده و آشکار (۱۵).

گفت پروردگارا من به خود ستم کردم اثر این جرم را محو کن و خدا هم اثر آن را محو کرد آری خدا آمرزنده مهربان است (۱۶).

موسی گفت پروردگارا به خاطر این نعمت که به من ارزانی داشتی تا آخر عمرم هرگز پشتیبان مجرمین نمی شوم (۱۷).

فردای آن روز در شهر نگران می گشت که ناگهان همان شخص دیروزی را دید که داشت او را به یاری می طلبید و از دور صدایش می زد موسی به او گفت: تو گمراهی آشکاری (۱۸).

همین که خواست دست به دشمن او و دشمن خودش بیازد مرد گفت: ای موسی می خواهی مرا هم بکشی آن چنان که دیروز کسی را کشتی، معلوم می شود تو جز این بنایی نداری که در زمین جباری کنی و نمی خواهی از صلح جویان باشی (۱۹).

و از آخر شهر (که قصر فرعون در آنجا بود) مردی دوان دوان بیامد و گفت: ای موسی درباریان مشورت می کردند که تو را بکشند بیرون شو که من از خیرخواهان توام (۲۰).

موسی نگران از شهر خارج شد و گفت: پروردگارا مرا از شر مردم ستمگر نجات ده (۲۱).

بیان آیات فصل دوم از داستان موسی (علیه السلام): حوادث بعد از بلوغ و بیرون رفتن از مصر به سوی مدین و ...

اشاره

این آیات فصل دوم از داستان موسی (علیه السلام) را بیان می کند، و در آن، قسمتی از حوادث را که بعد از رسیدنش به حد بلوغ پیش آمده، و به بیرون شدنش از مصر و رفتنش به سوی مدین انجامید، ذکر می فرماید.

" وَ دَخَلَ الْمَدِينَةَ عَلَى حِينٍ غَفْلَةٍ مِنْ أَهْلِهَا ... "

تردیدی نیست در اینکه آن شهری که موسی بی خبر اهل آن وارد آن شد همان شهر مصر بوده، و تا آن روز داخل مصر نشده بود، چون نزد فرعون زندگی می کرده، و از آن استفاده می شود که قصر فرعون در خارج شهر مصر بوده، و موسی از آن قصر بیرون شده، و بدون اطلاع مردم شهر به شهر وارد شده، مؤید این احتمال جمله " وَ جَاءَ رَجُلٌ مِنْ أَقْصَى الْمَدِينَةِ يَسْعَى " است، که در چند آیه بعد است، و می رساند آن کسی که به شهر آمد و به موسی (علیه السلام) اعلام خطر کرد که درباریان دارند برای کشتنت مشورت می کنند، از بیرون شهر آمد.

و منظور از هنگام غفلت مردم شهر، وقتی است که مردم دکان ها و بازارها را تعطیل

می کردند، و به خانه ها می رفتند، و خیابانها و کوچه ها خلوت می شد، مانند هنگام ظهر و وسطهای شب.

"فَوَجَدَ فِيهَا رَجُلَيْنِ يُقَاتِلَانِ" - یعنی در شهر دو مرد را دید که با یکدیگر مخاصمه می کردند و یکدیگر را کتک می زدند و خلاصه کلمه "اقتال" در اینجا به معنای کشتن یکدیگر نیست، بلکه به معنای زدن یکدیگر است "هَذَا مِنْ شَيْعَتِهِ وَ هَذَا مِنْ عَدُوِّهِ" این جمله حکایت حال است، که واقعه را مجسم می سازد، و بیان می کند که یکی از آن دو نفر اسرائیلی، و از پیروان دین موسی، و یکی دیگر قبطی و دشمنش بود، اما اینکه گفتیم یکی از آن دو پیرو دین موسی بوده جهتش این است که: آن روز بنی اسرائیل در دین منتسب به آبای خود ابراهیم و اسحاق و یعقوب (علیه السلام) بودند، هر چند که از دین آن بزرگواران در آن روز جز اسم چیزی نمانده بود، و بنی اسرائیل رسماً تظاهر به پرستش فرعون می کردند، و اما اینکه گفتیم دومی قبطی و دشمن موسی بود، جهتش این است که آن روز قبطیان با بنی اسرائیل دشمنی می کردند، و شاهد اینکه این مرد دشمن، قبطی بوده این است که: قرآن کریم از موسی حکایت می کند که گفت: "وَلَهُمْ عَلَيَّ ذَنْبٌ فَأَخَافُ أَنْ يَقْتُلُونِ" (۱).

"فَأَسِيءَ تَغَاثُهُ الَّذِي مِنْ شَيْعَتِهِ عَلَيَّ الَّذِي مِنْ عَدُوِّهِ". کلمه "استغاثه" به معنای "استنصار" است، چون "غوث" به معنای نصرت است، و معنای جمله این است که: مرد اسرائیلی از موسی خواست تا او را علیه دشمنش کمک کند.

"فَوَكَرَهُ مُوسَى فَقَضَى عَلَيْهِ" - ضمیر در "وکره" و "علیه" به آن مرد قبطی و دشمن بر می گردد. و کلمه "وکر" - به طوری که راغب و دیگران گفته اند - به معنای طعن و دفع و زدن با تمامی کف دست می باشد (۲). و کلمه "قضاء" به معنای حکم است، و اگر با حرف "علی" متعدی شود، و گفته شود "قضی علیه" کنایه از این است که با مردنش از کارش فارغ شد و معنای جمله این است که: موسی (علیه السلام) آن دشمن را با تمام کف دست و مشت زد و یا دفع کرد و او هم مرد. از همین تعبیر استفاده می شود که: قتل مزبور عمدی نبوده، زیرا اگر عمدی بود به جای "وکره" می فرمود: "فقتله".

مراد از اینکه موسی (علیه السلام) بعد از قتل (خطای) مرد قبطی گفت: "هَذَا مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ عَدُوٌّ مُضِلٌّ مُبِينٌ" و استغفار کرد

"قَالَ هَذَا مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ عَدُوٌّ مُضِلٌّ مُبِينٌ" - لفظ "هذا" اشاره به آن کتک کاری است، که در میان آن دو مخاصم واقع شده، و منجر به مرگ آن قبطی شده بود، و اینکه آن را به نوعی نسبت به عمل شیطان نسبت داد، و صریحاً فرمود "این عمل شیطانست" بلکه فرمود: ".

ص: ۲۱

۱- و ایشان را بر من گناهی است می ترسم مرا بکشند. سوره شعراء، آیه ۱۴.

۲- مفردات راغب، ماده "وکر".

"این از عمل شیطانست"، و با در نظر گرفتن اینکه کلمه "من" ابتدایی است، و معنای جنس و یا منشا بودن را می‌رساند، این معنا را افاده می‌کند که: این کتک کاری که در میان آن دو اتفاق افتاده بود، از جنس عملی است که به شیطان نسبت داده می‌شود، و یا از عمل شیطان ناشی می‌گردد، چون شیطان است که در میان آن دو عداوت و دشمنی افکنده و به کتک کاری یکدیگر وادارشان کرده است و کار بدانجا منجر شد که موسی مداخله کرد. و مرد قبطی به دست او کشته شد، و موسی دچار خطر و گرفتاری سختی گردید. آری موسی می‌دانست که این جریان پنهان نمی‌ماند، و به زودی قبطیان علیه او می‌شورند. و اشراف و درباریان و فرعون از او و از هر کسی که در جریان مزبور مداخله داشته، شدیدترین انتقام را خواهند گرفت.

اینجا بود که متوجه شد در آن مشتی که به آن مرد قبطی زد که این کار او را در معرض هلاکت قرار داد، اشتباه کرده و این وقوع در اشتباه را به خدا نسبت نمی‌دهد، برای اینکه خدای تعالی جز به سوی حق و صواب راهنمایی نمی‌کند لذا حکم کرد به اینکه این عمل منسوب به شیطان است.

و این عمل (کشتن قبطی) هر چند نافرمانی موسی نسبت به خدای تعالی نبود، برای اینکه اولاً خطای بود نه عمدی، و ثانیاً جنبه دفاع از مرد اسرائیلی داشت، و مرد کافر و ظالمی را از او دفع کرد، و لیکن در عین حال این طور هم نبوده که شیطان در آن هیچ مداخله‌ای نداشته باشد، چون شیطان همان طور که از راه وسوسه آدمی را به گناه و نافرمانی خدا و می‌دارد، همچنین او را به هر کار مخالف صواب نیز وادار می‌کند، کاری که گناه نیست، لیکن انجامش مایه گرفتاری و مشقت است، هم چنان که آدم و همسرش را از راه خوردن آن درخت ممنوع، گرفتار نمود، و کار آنان را به آنجا کشانید که از بهشت بیرون شوند.

پس در حقیقت جمله "هَذَا مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ" اظهار انزجار موسی (علیه السلام) است از آنچه واقع شد که آن دو نفر به جان هم افتادند و او ناگزیر به مداخله گردید و کار به کشته شدن قبطی انجامید و خلاصه، انزجار از این گرفتاری سخت و ندامت از آن است، و اینکه فرمود: "إِنَّهُ عَيْدٌ مُّضَلٌّ مُّبِينٌ" اشاره است از آن جناب به اینکه این کاری که از او سرزد نوعی ضلالت است، که به شیطان منسوب است، هر چند که نافرمانی که موجب مؤاخذه است نبود، بلکه صرفاً اشتباه بود، لیکن همین اشتباه هم منسوب به خدا نیست. بلکه منسوب به شیطان است که دشمن و گمراه کننده آشکار است، و این واقعه کار اشتباه و از سوء تدبیر او بود، که او را به عاقبت وخیم مبتلا می‌کرد، و به همین جهت وقتی فرعون به وی اعتراض

کرد و گفت: " وَفَعَلْتَ فَعَلْتِكَ الَّتِي فَعَلْتَ وَ أَنْتَ مِنَ الْكَافِرِينَ - تو همانی که آن کار را کردی، و نعمت و خوبیهای مرا در حق خودت کفران نمودی"، در پاسخ فرمود: "فَعَلْتُهَا إِذَا وَ أَنَا مِنَ الضَّالِّينَ - من اگر آن کار را کردم، وقتی کردم که از گمراهان بودم" (۱).

" قَالَ رَبِّ إِنِّي ظَلَمْتُ نَفْسِي فَاغْفِرْ لِي فَغَفَرَ لَهُ إِنَّهُ هُوَ الْعَفُورُ الرَّحِيمُ" این جمله اعترافی از آن جناب نزد پروردگارش است به اینکه: به نفس خود ستم کرده، چون نفس خود را به خطر انداخته بود، و از این اعتراف برمی آید که درخواست کرده و گفته: "فَاغْفِرْ لِي" معنایش مغفرت مصطلح، و آمرزش گناه نیست، بلکه مراد از آن این است که: خدایا اثر این عمل را خنثی کن، و مراد از عواقب وخیم آن خلاص گردان، و از شر فرعون و درباریانش نجات بده، و این معنا از آیه " وَ قَتَلْتَ نَفْسًا فَتَجَنَّبْنَاكَ مِنَ الْعَمِّ" (۲) به خوبی استفاده می شود.

و این اعتراف به ظلم، و درخواست مغفرت، نظیر همان طلب مغفرتی است که قرآن کریم از آدم و همسرش حکایت کرده. و فرموده: " قَالَا رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنفُسَنَا وَإِن لَّمْ تَغْفِرْ لَنَا وَ تَرْحَمْنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ" (۳).

مفاد آیه: " قَالَ رَبِّ بِمَا أَنْعَمْتَ عَلَيَّ فَلَنْ أَكُونَ ظَهِيرًا لِلْمُجْرِمِينَ" و جوهی که در معنای آن گفته شده است

" قَالَ رَبِّ بِمَا أَنْعَمْتَ عَلَيَّ فَلَنْ أَكُونَ ظَهِيرًا لِلْمُجْرِمِينَ" بعضی (۴) از مفسرین گفته اند: " حرف "باء" در جمله "بِمَا أَنْعَمْتَ" برای سببیت است، و معنایش این است که: پروردگارا به سبب آنچه بر من انعام کردی، این عهد برای تو بر عهده من باشد که هرگز یاور مجرمین نباشم، و بنا بر این معنا، جمله مورد بحث عهدی است از آن جناب با خدای تعالی."

بعضی

دیگر گفته اند: "باء" در جمله مزبور برای قسم است، که جواب آن حذف شده، و معنای آیه این است که: سوگند می خورم به آن نعمت ها که به من ارزانی داشتی، که هر آینه توبه کنم، و یا امتناع بورزم از اینکه پشتیبان مجرمین باشم."

بعضی

دیگر گفته اند که: "باء" برای قسم هست ولی قسم استعطافی است، و قسم

ص: ۲۳

۱- سوره شعراء، آیه ۲۰.

۲- و کشتی مردی را و ما از اندوهت نجات دادیم. سوره طه، آیه ۴۰.

۳- گفتند پروردگارا ما به نفس خود ستم کردیم، و اگر تو ما را نیامرزی، و رحم نکنی، به طور مسلم از زیانکاران خواهیم بود. سوره اعراف، آیه ۲۳.

۴- تفسیر فخر رازی، ج ۲۴، ص ۲۳۴. [.....] (۵ و ۶) روح المعانی، ج ۲۰، ص ۵۵.

استعطافی آن سوگندی است که در انشاء واقع می شود، مثل اینکه به کسی بگویی "بِاللَّهِ زَرْنِي" - تو را به خدا سراغم بیا، و معنای آیه بنا بر این احتمال این می شود، که: پروردگارا تو را سوگند می دهم که بر من عطوفت کنی، و مرا حفظ فرمایی، تا در نتیجه پشیمان مجرمین نباشم.

از میان این چند وجه، وجه اولی بهتر است، برای اینکه مراد از جمله "بِمَا أَنْعَمْتَ عَلَيَّ" - بنا به گفته این مفسرین - انعام خدا به وی است، یا به این که: او را در کودکی از شر فرعون حفظ کرد، و به مادرش برگردانید، و یا به این که توبه اش را از قتل قبضی قبول نمود و او را بخشید البته بنا بر اینکه از راه الهام یا خواب و امثال آن علم پیدا کرده باشد به این که خدای تعالی او را آمرزیده است و هر یک از این دو احتمال باشد سوگند او سوگند به غیر خدای تعالی بوده، و معنای کلامش این می شود که: سوگند می خورم به اینکه مرا حفظ کردی که ... و یا سوگند می خورم به اینکه مرا آمرزیدی که ...، و این قسم سوگند در کلام خدای تعالی سابقه ندارد، و هیچ معهود نیست که از کسی حکایت کرده باشد، که به غیر خود او سوگند خورده باشد، به همین جهت است که گفتیم وجه اول بهتر است، چون بنا بر وجه اول اصلا حرف (باء) برای سوگند نیست، تا این اشکال متوجه شود. "فَلَنْ أَكُونَ ظَهِيرًا لِلْمُجْرِمِينَ" - بعضی (۱) از مفسرین گفته اند: "مراد از "مجرم" آن کسی است که غیر خودش را به جرم وادار سازد، و یا یاری او به جرم کشیده شود، مانند همان اسرائیلی که مرد قبضی با او در افتاد، و یاری کردن موسی از وی، موسی را دچار دردسر و ارتکاب جرم ساخت پس در حقیقت در کلمه "مجرمین" در این جمله، مجازی در نسبت به کار رفته، چون آن مرد اسرائیلی مجرم نبود بلکه سبب شد تا موسی مرتکب جرم شود".

بعضی (۲) دیگر گفته اند: "مراد از "مجرمین" فرعون و قوم اوست، و معنای جمله این است که: سوگند می خورم به انعامت بر من، که توبه کنم، و دیگر با مصاحبت و ملازمت یاور و کمک کار فرعون و قومش نشوم، و دیگر - مانند سابق - نزدش نروم، و ملازمش نشوم، و خلاصه سیاهی لشکرش نگردم".

مفسر دیگر این وجه را رد کرده به اینکه: "این وجه هیچ تناسبی با مقام ندارد".

اما آنچه حق مطلب است این است که: جمله "رَبِّ بِمَا أَنْعَمْتَ عَلَيَّ فَلَنْ أَكُونَ ظَهِيرًا لِلْمُجْرِمِينَ" عهد و پیمانی است از سوی موسی که دیگر هیچ مجرمی را در جرمش کمک

ص: ۲۴

۱- روح المعانی، ج ۲۰، ص ۵۵.

۲- روح المعانی، ج ۲۰، ص ۵۵.

نکنند، تا شکر نعمتهایی را که به وی ارزانی داشته به جا آورده باشد، و مراد از "نعمت" - با در نظر گرفتن اینکه قیدی به آن نزده- ولایت الهی است، زیرا جمله " فَأُولَئِكَ مَعَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ وَالصَّادِقِينَ وَالشُّهَدَاءِ وَالصَّالِحِينَ " (۱)، شهادت می دهد بر اینکه " الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ " عبارتند از: نبیین و صدیقین و شهداء و صالحین.

و این نامبردگان اهل صراط مستقیمند، که به حکم آیه " اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ، صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَ لَمَّا الضَّالِّينَ " (۲)، از ضلالت و غضب خدا ایمنند و ترتب امتناع از یاری کردن مجرمین، بر انعام به این معنا، ترتب روشنی است، که هیچ خفایی در آن نیست.

از همین جا معلوم می شود که مراد از " مجرمین " امثال فرعون و درباریان اویند، نه امثال آن مرد اسرائیلی که حضرت او را یاری کرد، چون نه یاری کردن موسی از اسرائیلی جرم بود و نه سیلی زدنش به قبطی، تا از آن اعمال توبه کند، و چگونه ممکن است مرتکب جرم شده باشد، با اینکه او از اهل صراط مستقیم است که هرگز معصیت خداوند نمی کنند تا گمراه شوند و خداوند در قرآن تصریح کرده بر اینکه آن جناب از مخلصانی بوده، که شیطان راهی به اغوای آنان ندارد، و فرموده: " إِنَّهُ كَانَ مُخْلَصًا وَ كَانَ رَسُولًا نَبِيًّا " (۳).

و نیز در همین چند آیه قبل تصریح کرد بر اینکه به او حکم و علم داد و او از نیکوکاران و از متقیان بود، و چنین کسی را هرگز تعصب فامیلی و یا غضب بیجا گمراه نمی کند. و او را به یاری مجرم در جرمش و انمی دارد.

و اگر قرآن کلمه " قال " را در حکایت کلام آن جناب سه مرتبه تکرار کرده و فرمود:

" قَالَ هَذَا مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ " و " قَالَ رَبِّ إِنِّي ظَلَمْتُ نَفْسِي " و " قَالَ رَبِّ بِمَا أَنْعَمْتَ عَلَيَّ " برای این است که: سیاق در این سه جمله، مختلف است، چون در جمله اول حکم و قضاوت او را حکایت کرده و در جمله دوم استغفار و دعایش را. و در جمله سوم عهد و پیمانش را.

" فَأَصْبَحَ فِي الْمَدِينَةِ خَائِفًا يَتَرَقَّبُ فَإِذَا الَّذِي اسْتَنْصَرَهُ بِالْأَمْسِ يَسْتَصْرِخُهُ قَالَ لَهُ مُوسَى إِنَّكَ لَغَوِيٌّ مُبِينٌ ".

کلمه " اصبح " را مقید کرد به " فِي الْمَدِينَةِ " تا دلالت کند بر اینکه موسی (علیه السلام) بعد از آن جریان دیگر به سوی قصر فرعون (خانه ای که تا آن روز از عمرش در

ص: ۲۵

۱- سوره نساء، آیه ۶۹.

۲- سوره فاتحه، آیه ۷.

۳- سوره مریم، آیه ۵۱.

آنجا زندگی می کرد)، برنگشت، و شب را در شهر مصر به سر برد. و کلمه "استصراخ" به معنای استغاثه به صدای بلند است، که از "صراخ" به معنای صیحه و فریاد مشتق شده، و کلمه "غویت" به معنای خطای از راه راست و صواب است به خلاف "رشد" که به معنی راه راست یافتن است.

و معنای آیه این است که: موسی آن شب را در شهر به صبح رسانید،- و به کاخ فرعون برنگشت- و همه شب را با ترس و نگرانی بسربرد، و همین که صبح شد، دوباره همان مردی که دیروز او را به یاری خود طلبید، با صدای بلند از او یاری خواست، که اینک مرا از چنگال یک قبطی دیگر نجات بده، موسی از در توبیخ و سرزنش به او گفت: راستی که تو آشکارا گمراه هستی، که نمی خواهی راه رشد و صواب را پیش گیری، و این توبیخ بدین جهت بود که او با مردمی دشمنی و مقاتله می کرد که از دشمنی و کتک کاری با آنان جز شر و فساد بر نمی خاست.

" فَلَمَّا أَنْ أَرَادَ أَنْ يَبْطِشَ بِالَّذِي هُوَ عَدُوٌّ لَهُمَا قَالَ يَا مُوسَى أَتُرِيدُ أَنْ تَقْتُلَنِي كَمَا قَتَلْتَ نَفْسًا بِالْأَمْسِ ... "

بیشتر مفسرین (۱) گفته اند: "ضمیر (قال- گفت) به مرد اسرائیلی، همان کسی که موسی (علیه السلام) را به کمک می طلبید، برمی گردد، برای اینکه مرد اسرائیلی خیال کرده بود موسی با این توبیخ و عتابش بنا دارد او را مانند قبطی دیروز به قتل برساند، لذا از خشم او بیمناک شد، و گفت: ای موسی آیا می خواهی مرا بکشی، همان طور که دیروز یک نفر را کشتی؟ از سخن او، قبطی طرف دعوایش فهمید که قاتل قبطی دیروز موسی بوده، لذا به دربار فرعون برگشت، و جریان را به وی گزارش داد، فرعون و درباریان به مشورت نشستند، و سرانجام تصمیم بر قتل موسی گرفتند.

و این تفسیر به نظر ما نیز تفسیر درستی است، برای اینکه سیاق هم بدان شهادت می دهد، لیکن بعضی ها آیه را چنین تفسیر کرده اند که: "گوینده این سخن قبطی بوده، نه اسرائیلی" و لیکن این تفسیر قابل اعتناء نیست، و معنای بقیه الفاظ آیه روشن است.

و در اینکه فرمود: " أَنْ يَبْطِشَ بِالَّذِي هُوَ عَدُوٌّ لَهُمَا " تعریضی است به تورات موجود در عصر نزول قرآن، چون در آن تورات آمده که دو طرف مخاصمه در آن روز اسرائیلی بوده اند این جمله می فرماید که نه، موسی خواست خشم بگیرد، بر کسی که هم دشمن مرد اسرائیلی بود و

ص: ۲۶

هم دشمن خودش، پس هر دو اسرائیلی نبوده اند و نیز این جمله تایید می کند که گوینده جمله " ای موسی می خواهی چنین و چنان کنی " اسرائیلی بوده، نه قبطی، برای اینکه سیاق این جمله سیاق ملامت و شکایت است.

" وَ جَاءَ رَجُلٌ مِنْ أَقْصَى الْمَدِينَةِ يَسْعَى قَالَ يَا مُوسَى إِنَّ الْمَلَأَ يَأْتَمِرُونَ بِكَ لِيَقْتُلُوكَ ... "

کلمه " یاتمرون " از مصدر " ائتمار " مشتق است، که به معنای مشورت و خیرخواهی، و ضد خیانت است. و ظاهراً جمله " مِنْ أَقْصَى الْمَدِينَةِ " قید است برای جمله " جاء ".

و ظاهر آیه این است که: این ائتمار و مشورت در حضور فرعون و به دستور او صورت گرفته، و این مردی که آمد و به موسی خبر داد که تصمیم گرفته اند تو را بکشند، از همان مجلس آمده، و قصر فرعون در اقصی و بیرون شهر مصر بوده، موسی را از تصمیم خطرناک آنان خبردار کرد، و اشاره کرد که از شهر بیرون شود.

این استیناسی که از آیه مورد بحث کردیم، نظریه سابق را که گفتیم قصر فرعون و محل سکونتش بیرون شهر بوده، تایید می کند و معنای آیه روشن است.

" فَخَرَجَ مِنْهَا خَائِفًا يَتَرَقَّبُ قَالَ رَبِّ نَجِّنِي مِنَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ " پس از شهر بیرون شد، در حالی که ترسان و نگران پشت سر بود، گفت پروردگارا مرا از شر مردم ستمکار نجات بده. و در این تاییدی است بر این که حضرت موسی آن عملش را که به خطا مرد قبطی را کشت، برای خویش جرم نمی دانست.

بحث روایتی (چند روایت در باره آمدن موسی (علیه السلام) به مصر و کشتن مرد قبطی به خطا و اینکه گفت: " هَذَا مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ ... " و " رَبِّ إِنِّي ظَلَمْتُ نَفْسِي فَاغْفِرْ لِي ")

در تفسیر قمی می گویند: موسی هم چنان نزد فرعون با ناز و نعمت زندگی می کرد، تا به حد بلوغ و مردی رسید، و موسی (علیه السلام) در این مدت با فرعون گفتگو از توحید می کرد، و فرعون سخت او را از این سخنها باز می داشت، تا آنکه تصمیم گرفت او را از بین ببرد، موسی ناگزیر از کاخ او بیرون گشته، و وارد شهر شد، در شهر دو نفر را دید که یکدیگر را کتک می زدند، یکی در دین موسی بود، و دیگری در دین فرعون، آن مردی که در دین موسی بود موسی را به کمک طلبید، موسی (علیه السلام) او را کمک کرد، و دشمنش را سیلی زد، ولی همین سیلی به زندگی او خاتمه داد، ناگزیر موسی در شهر متواری شد.

همین که فردای آن روز شد، دوباره مرد دیروزی را دید که گرفتار مردی قبطی شده، و او را محکم گرفته، آن مرد دست به دامن موسی شد، قبطی وقتی موسی را دید به او گفت:

آیا می خواهی مرا هم بکشی همان طور که دیروز یک نفر را کشتی، ناگزیر اسرائیلی را رها کرده و پا به فرار گذاشت (۱).

و در کتاب عیون الاخبار به سند خود از علی بن محمد بن جهم روایت کرده که گفت: من در مجلس مامون حضور یافتم، وقتی که امام رضا (علیه السلام) هم نزد او بود، مامون به آن جناب عرضه داشت: یا بن رسول الله آیا اعتقاد تو آن نیست که انبیاء معصوم از گناهند؟ فرمود: بلی، عرضه داشت پس بگو بینم معنای آیه "فَوَكَزَهُ مُوسَى فَقَضَى عَلَيْهِ قَالَ هَذَا مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ" چیست؟ فرمود: موسی (علیه السلام) وارد یکی از شهرهای فرعون شد، هنگامی وارد شد که مردم از ورودش غافل بودند، یعنی بین مغرب و عشا بود، و در همان موقع دو نفر را دید که یکدیگر را می زدند، یکی از پیروانش، و یکی از دشمنانش، دشمن را به حکم خدای تعالی دفع کرد، و لطمه ای به او زد، که منجر به مرگش شد، با خود گفت: این از عمل شیطان بود، یعنی این نزاع که بین این دو نفر در گرفت نقشه شیطان بود، نه اینکه کشتن من از عمل شیطان بود، "إنه"، یعنی شیطان دشمنی گمراه کننده و آشکار است.

مامون گفت: بنا بر این پس چه معنا دارد که موسی بگوید: "رَبِّ إِنِّي ظَلَمْتُ نَفْسِي فَاغْفِرْ لِي" - پروردگارا من به خود ستم کردم مرا ببامرز؟

امام فرمود: معنایش این است که: پروردگارا من خود را در غیر آن موقعیتی که باید قرار دادم، که وارد این شهر شدم، "فَاغْفِرْ لِي" یعنی پس مرا از دشمنانت پنهان کن، (چون غفران به معنای پوشاندن است) تا به من دست نیابند، و مرا به قتل نرسانند، خدا هم "فَغَفَرَ لَهُ إِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ" - او را از چشم دشمنان پوشانید، که او پوشاننده رحیم است. موسی گفت: "رَبِّ بِمَا أَنْعَمْتَ عَلَيَّ" خدایا به پاس این نعمت و نیرو که با یک سیلی یکی از دشمنان را از پا در آوردم و به شکرانه آن تا زنده ام، پشتیبان مجرمین نخواهم شد، بلکه با این نیرو همواره به مجاهدت و مبارزه ایشان برمی خیزم تا تو راضی گردی.

"فَأَصْبَحَ فِي الْمَدِينَةِ خَائِفًا يَتَرَقَّبُ" - آن شب را موسی با ترس و نگرانی به صبح رسانید، "فَإِذَا الْذِي اسْتَنْصَرَهُ بِالْمَأْمَسِ يَسْتَضِي رِجْلَهُ" که ناگهان همان مرد دیروزی باز او را به کمک طلبید، و دست به دامنش شد، موسی گفت: تو براستی مردی گمراه آشکاری، دیروز با

ص: ۲۸

مردی دعوا کردی، امروز با این مرد دعوا می کنی، سوگند که تو را ادب خواهم کرد، و خواست تا بر او خشم بگیرد، همین که با خشم به سوی او که از پیروان او و دشمن قبطی امروز و قبطی دیروز بود رفت، گفت: ای موسی آیا می خواهی مرا بکشی هم چنان که دیروز یک نفر را کشتی؟ تو به نظرم به غیر این منظوری نداری که در زمین جباری باشی، و تو نمی خواهی اصلاح جو بوده باشی. مامون از این بیان لذت برد و گفت: خدا تو را از جانب انبیایش جزای خیر دهد ای ابا الحسن (۱).

ص: ۲۹

۱- عیون الاخبار، ج ۱، ص ۱۹۸.

اشاره

وَلَمَّا تَوَجَّهَ تَلْقَاءَ مَدْيَنَ قَالَ عَسَى رَبِّي أَنْ يَهْدِيَنِي سَوَاءَ السَّبِيلِ (۲۲) وَ لَمَّا وَرَدَ مَاءَ مَدْيَنَ وَجَدَ عَلَيْهِ أُمَّهَ مِنَ النَّاسِ يَسْقُونَ وَ وَجَدَ مِنْ دُونِهِمْ امْرَأَتَيْنِ تَذُودَانِ قَالَ مَا خَطْبُكُمَا قَالَتَا لَا نَسْقِي حَتَّى يُصْدِرَ الرِّعَاءَ وَ أَبُوْنَا شَيْخٌ كَبِيرٌ (۲۳) فَسَقَى لَهُمَا ثُمَّ تَوَلَّى إِلَى الظِّلِّ فَقَالَ رَبِّ إِنِّي لِمَا أَنْزَلْتَ إِلَيَّ مِنْ خَيْرٍ فَقِيرٌ (۲۴) فَجَاءَتْهُ إِحْدَاهُمَا تَمْشِي عَلَى اسْتِحْيَاءٍ قَالَتْ إِنَّ أَبِي يَدْعُوكَ لِيَجْزِيَكَ أَجْرَ مَا سَقَيْتَ لَنَا فَلَمَّا جَاءَهُ وَقَصَّ عَلَيْهِ الْقِصَصَ قَالَ لَا تَخَفْ نَجَوْتُ مِنَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ (۲۵) قَالَتْ إِحْدَاهُمَا يَا أَبَتِ اسْتَأْجِرْهُ إِنَّ خَيْرَ مَنِ اسْتَأْجَرْتَ الْقَوِيُّ الْأَمِينُ (۲۶)

قَالَ إِنِّي أُرِيدُ أَنْ أُنكِحَكَ إِحْدَى ابْنَتَيَّ هَاتَيْنِ عَلَى أَنْ تَأْجُرَنِي ثَمَانِيَ حِجَجٍ فَإِنْ أَتَمَمْتَ عَشْرًا فَمِنْ عِنْدِكَ وَ مَا أُرِيدُ أَنْ أَشُقَّ عَلَيْكَ سَتَجِدُنِي إِنْ شَاءَ اللَّهُ مِنَ الصَّالِحِينَ (۲۷) قَالَ ذَلِكَ بَيْنِي وَ بَيْنَكَ أَيَّمَا الْأَجَلِينَ قَضَيْتَ فَلَا عُدْوَانَ عَلَيَّ وَ اللَّهُ عَلَى مَا نَقُولُ وَكِيلٌ (۲۸)

ترجمه آیات

و چون موسی متوجه جانب مدین شد گفت امیدوارم که پروردگارم مرا به راه مستقیم و راست هدایت کند (۲۲).

و چون به آب مدین رسید مردمی را دید که از چاه آب می کشند و در طرف دیگر دور از مردم دو نفر

زن را دید که گوسفندان را از اینکه مخلوط با سایر گوسفندان شوند جلوگیری می کردند، موسی پرسید چرا ایستاده اید؟ گفتند: ما آب نمی کشیم تا آنکه چوپانها گوسفندان خود را ببرند، و پدر ما پیری سالخورده است (۲۳).

موسی گوسفندان ایشان را آب داده سپس به طرف سایه بازگشت و گفت: پروردگارا من به آنچه از خیر بر من نازل کنی محتاجم (۲۴).

چیزی نگذشت که یکی از آن دو زن که با حالت شرمگین راه می رفت به سوی موسی آمد و گفت پدرم تو را می خواند تا پاداش آب دادنت را بدهد، همین که موسی نزد پیر مرد آمد و داستان خود را به او گفت، پیر مرد گفت: دیگر مترس که از مردم ستمگر نجات یافتی (۲۵).

یکی از آن دو زن به پدر خود گفت چه خوب است او را اجیر کنی که بهترین اجیر آن کس است که هم نیرومند باشد و هم امین (۲۶).

پیر مرد به موسی گفت می خواهم یکی از این دو دخترم را به همسریت درآورم در برابر اینکه هشت سال اجیرم شوی، البته اگر ده سال کار کنی خودت کرده ای و آن دو سال جزو قرارداد ما نیست، و من نمی خواهم بر تو سخت بگیرم و به زودی مرا خواهی یافت ان شاء الله از صالحان (۲۷).

موسی گفت این قرارداد بین تو و خودم را قبول دارم، هر یک از دو مدت هشت سال و ده سال را که خواستم انجام می دهم و تو حق اعتراض نداشته باشی و خدا بر آنچه می گوئیم وکیل است (۲۸).

بیان آیات بیان آیات مربوط به فصل سوم داستان موسی: بیرون شدن از مصر به سوی مدین و ملاقات با شعیب (علیه السلام) و ازدواج با دختر او

اشاره

این آیات فصل سوم از داستان موسی (علیه السلام) است، در این داستان بیرون شدنش از مصر به طرف مدین را آورده که بعد از کشتن قبطی از ترس فرعون رهسپار آنجا شد، و در آنجا با دختر پیر مردی کهن سال ازدواج کرد، و در قرآن کریم نام آن پیر مرد نیامده، لیکن در روایات امامان اهل بیت (علیه السلام) و پاره ای از روایات اهل سنت آمده که او شعیب، پیغمبر مدین بوده.

"وَلَمَّا تَوَجَّهَ تَلْقَاءَ مَدْيَنَ قَالَ عَسَى رَبِّي أَنْ يَهْدِيَنِي سَوَاءَ السَّبِيلِ" در مجمع البیان آمده که کلمه "تلقاء" به معنای برابر و مقابل هر چیز است، و نیز گفته می شود: فلانی این کار را از تلقاء خود کرد، یعنی از قبل خود و به داعی نفس خود کرد، و کلمه "سواء السَّبِيلِ" به معنای وسط راه، و یا راه وسط است (۱).

و کلمه "مدین" - به طوری که در کتاب مراصد الاطلاع آمده- نام شهری بوده که شعیب در آنجا می زیسته، و این شهری بوده در کنار دریای "قلم" روبروی "تبوک" که از تبوک تا آنجا شش منزل مسافت بوده، و از تبوک بزرگتر، چاهی هم که گوسفندان شعیب از آن آب داده می شد در همانجا بوده (۱) و بعضی (۲) دیگر گفته اند: "این شهر در هشت منزلی مصر بوده، و از قلمرو حکومت فرعون خارج بوده، و به همین جهت موسی (علیه السلام) متوجه آنجا شده است".

و معنای آیه این است که: وقتی موسی (علیه السلام) بعد از بیرون شدن از مصر متوجه مدین شد، گفت: از پروردگام امیدوارم که مرا به راه وسط هدایت کند، و دچار انحراف از آن و میل به غیر آن، نگشته و گمراه نشوم.

از سیاق- به طوری که ملاحظه می فرمایید- برمی آید که آن جناب قصد مدین را داشته، ولی راه را بلد نبوده، از پروردگارش امید داشته که او را به راه مدین هدایت کند.

"وَلَمَّا وَرَدَ مَاءَ مَدْيَنَ وَجَدَ عَلَيْهِ أُمَّةً مِّنَ النَّاسِ يَسْقُونَ ..."

کلمه "تدودان" تشبیه "تدود" است و آن مضارع است از ماده "ذود"، که به معنای حبس و منع است، و مراد از آن، این است که: آن دو زن گوسفندان خود را از اینکه به طرف آب بروند، و یا از اینکه با گوسفندان مردم مخلوط شوند، جلوگیری می کردند، هم چنان که مراد از کلمه "یسقون" آب دادن به گوسفندان و چهارپایان است و کلمه "رعاء" به معنای چوپان است، که کارش چرانیدن گوسفندان می باشد.

و معنای آیه این است که: وقتی موسی به آب "مدین" رسید، در آنجا جماعتی از مردم را دید که داشتند گوسفندان خود را آب می دادند، و در نزدیکی آنها دو نفر زن را دید که گوسفندان خود را از اینکه به طرف آب بروند، جلوگیری می کردند، موسی از راه استفسار و از اینکه چرا نمی گذارند گوسفندان به طرف آب بیایند و از اینکه چرا مردی همپای گوسفندان نیست، پرسش کرد، و گفت: "ما خَطْبُكُمْ؟" چه می کنید؟ گفتند: ما گوسفندان خود را آب نمی دهیم تا آنکه چوپانها از آب دادن گوسفندان خود فارغ شوند، یعنی ما عادتمان این طور است، و پدرمان پیر مردی سالخورده است، او نمی تواند خودش متصدی آب دادن به گوسفندان باشد، و لذا ما این کار را می کنیم.

ص: ۳۲

۱- مراصد الاطلاع (المرصد) ص ۳۶۲.

۲- مجمع البیان، ج ۷، ص ۲۴۷.

فَسَقَى لَهُمَا ثُمَّ تَوَلَّى إِلَى الظِّلِّ فَقَالَ رَبِّ إِنِّي لِمَا أَنْزَلْتَ إِلَيَّ مِنْ خَيْرٍ فَقِيرٌ

موسی (علیه السلام) از گفتار آن دو دختر فهمید که واپس شدن آن دو از آب دادن گوسفندان، هم به خاطر نوعی تعفف و تحجب آن دو است و هم به خاطر ستم مردم به آن دو لذا پیش رفت و برای آنان آب کشید، و گوسفندان ایشان را سیراب کرد.

"ثُمَّ تَوَلَّى إِلَى الظِّلِّ فَقَالَ رَبِّ إِنِّي لِمَا أَنْزَلْتَ إِلَيَّ مِنْ خَيْرٍ فَقِيرٌ" - یعنی پس از آب دادن گوسفندان برگشت به طرف سایه، تا استراحت کند، چون حرارت هوا بسیار زیاد بود، آن گاه گفت: "پروردگارا من به آنچه از خیر به سویم نازل کرده ای محتاجم" و بیشتر مفسرین این دعا را حمل بر درخواست طعام کرده اند، تا سد جوعش شود، بنا بر این بهتر آن است که بگوییم مراد از "ما" در جمله "لِمَا أَنْزَلْتَ إِلَيَّ" نیروی بدنی است، که بتواند با آن اعمال صالح و کارهایی که موجب رضای خداست انجام دهد، مانند دفاع از اسرائیلی، و فرار از فرعون به قصد مدین، و آب دادن به گوسفندان شعیب، و "لام" بر سر کلمه "ما" به معنای "الی" است.

و این اظهار فقر و احتیاج به نیرویی که خدا آن را به وی نازل کرده و به افاضه خودش به وی داده، کنایه است از اظهار فقر به طعامی که آن نیروی نازله و آن موهبت را باقی نگهدارد.

از این بیان روشن می شود که موسی (علیه السلام) در اعمال خود مراقبت شدیدی داشته، که هیچ عملی انجام نمی داده، و حتی اراده اش را هم نمی کرده، مگر برای رضای پروردگارش، و به منظور جهاد در راه او، حتی اعمال طبیعی اش را هم به این منظور انجام می داده، غذا را به این منظور می خورده که برای جهاد، و تحصیل رضای خدا نیرو داشته باشد.

و این نکته از سرپای داستان او به چشم می خورد، چون بعد از زدن قبطی بلافاصله از اینکه نیرویش صرف یاری مظلوم و کشتن ظالمی شده، به عنوان شکرگزاری فرموده: "رَبِّ بِمَا أَنْعَمْتَ عَلَيَّ فَلَنْ أَكُونَ ظَهِيراً لِلْمُجْرِمِينَ" و نیز وقتی که از مصر بیرون آمد از در انزجار از ستم و ستمکار گفت: "رَبِّ نَجِّنِي مِنَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ" و نیز وقتی که به راه افتاد از شدت علاقه به راه حق، و ترس از انحراف از آن راه، اظهار امیدواری کرد که: "عَسَى رَبِّي أَنْ يَهْدِيَنِي سَوَاءَ السَّبِيلِ" و باز وقتی که گوسفندان شعیب را آب داد، و به طرف سایه رفت از در مسرت از اینکه نیرویی که خدا به او داده، صرف در راه رضای خدا شده، و دریغ از اینکه این نیرو را از کف بدهد، و نخوردن غذا آن را سست کند، گفت: "رَبِّ إِنِّي لِمَا أَنْزَلْتَ إِلَيَّ مِنْ خَيْرٍ فَقِيرٌ"، و نیز وقتی که خود را اجیر شعیب (علیه السلام) کرد و دختر او را به عقد درآورد،

گفت: " وَاللَّهُ عَلَىٰ مَا نَقُولُ وَكِيلٌ خدا بر آنچه در این قرارداد می‌گوییم وکیل است."

و اینکه بعضی از مفسرین "لام" در کلمه "لما" را لام تعلیل گرفته‌اند، و نیز اینکه بعضی گفته‌اند: مراد از کلمه "خیر" خیر دینی، یعنی نجات از ستمکاران است، بعید است و سیاق، آن را افاده نمی‌کند. "فَجَاءَتْهُ إِحْدَاهُمَا تَمْشِي عَلَىٰ اسْتِحْيَاءٍ..."

ضمیر در "احدیهما- یکی از آن دو" به کلمه "امراتین" برمی‌گردد، و اگر کلمه "استحیاء" را نکره، بدون الف و لام- آورد، برای رساندن عظمت آن حالت است، و مراد از اینکه راه رفتنش بر "استحیاء" بوده، این است که: عفت و نجابت از طرز راه رفتنش پیدا بود، و حرف "ما" در جمله "لِيَجْزِيكَ أَجْرَ مَا سَقَيْتَ لَنَا" مصدریه است، و به جمله چنین معنا می‌دهد که: پدر ما تو را می‌خواند تا به تو جزای آب دادنت به گوسفندان ما را بدهد.

جمله "فَلَمَّا جَاءَهُ وَقَصَّ عَلَيْهِ الْقَصَصَ قَالَ لَا تَخَفْ..."، اشاره دارد به اینکه شعیب در برخورد با موسی (علیه السلام) نخست احوال او را پرسیده، و سپس موسی (علیه السلام) داستان خود را بدو گفت، و شعیب به او تسکین نفس داد به این که از شر آنان نجات یافته، چون فرعونیان بر مدین تسلطی نداشتند.

در این جا استجابت خداوند از آن سه دعایی را که قبلا- موسی (علیه السلام) کرده بود، کامل شده، چون یکی از درخواستهایش این بود که خدا او را از مصر و از شر مردم ستمگر نجاتش دهد، که شعیب در این آیه به وی مژده داد که نجات یافتی، دوم از درخواستهایش این بود که امیدوار بود خدا به "سَوَاءَ السَّبِيلِ" راهنمایی اش کند، که این خود به منزله دعایی بود، و وارد "مدین" شد درخواست سومش رزق بود، که در اینجا شعیب او را دعوت کرد که مزد آب کشیدنش را به او بدهد، و علاوه بر این خداوند رزق ده سال او را تامین کرد، و همسری به او داد، که مایه سکونت و آرامش خاطرش باشد.

"قَالَتْ إِحْدَاهُمَا يَا أَبَتِ اسْتَأْجِرْهُ إِنَّ خَيْرَ مَنِ اسْتَأْجَرْتَ الْقَوِيُّ الْأَمِينُ" اینکه "استیجار" را بدون قید ذکر فرموده، این معنا را می‌فهماند که مراد این بوده که موسی (علیه السلام) اجیر او شود، در همه حوائج او، و خلاصه قائم مقام خود شعیب باشد، در همه کارهایش، هر چند که به اقتضای مقام تنها مساله چراندن گوسفندان به نظر بیاید.

جمله "إِنَّ خَيْرَ مَنِ اسْتَأْجَرْتَ..." در مقام تعلیل برای جمله "استاجر" است، و این از باب به کار بردن سبب در جای مسبب است، و تقدیر آیه چنین است: "یا ابت استاجر لانه قوی امین، و خیر من استاجرت هو القوی الامین- ای پدر او را اجیر کن که مردی نیرومند و"

امین است، و معلوم است که بهترین اجیر آن کسی است که قوی و امین باشد."

و از اینکه دختر شعیب موسی (علیه السلام) را قوی و امین معرفی کرد، فهمیده می شود که آن دختر از نحوه عمل موسی (علیه السلام) در آب دادن گوسفندان طرز کاری دیده که فهمیده او مردی نیرومند است، و همچنین از عفتی که آن جناب در گفتگوی با آن دو دختر از خود نشان داد، و از اینکه غیرتش تحریک شد، و گوسفندان آنان را آب داد، و نیز از طرز به راه افتادن او تا خانه پدرش شعیب چیزهایی دیده که به عفت و امانت او پی برده است.

از اینجا معلوم می شود که: گوینده جمله "یا أَبَتِ اسْتَأْجِرْهُ..." همان دختری بوده که به دستور پدرش رفت و موسی (علیه السلام) را به خانه دعوت کرد، هم چنان که روایات امامان اهل بیت (علیه السلام) و نیز نظریه جمعی از مفسرین همین را می گویند.

"قَالَ إِنِّي أُرِيدُ أَنْ أُكْحِكَ إِحْدَى ابْنَتَيْ هَاتَيْنِ عَلِيٌّ أَنْ تَأْجُرَنِي ثَمَانِي حِجَجٍ..."

در این آیه شعیب (علیه السلام) پیشنهادی به موسی (علیه السلام) می کند، و آن اینکه خود را برای هشت و یا ده سال اجیر او کند، در مقابل او هم یکی از دو دختر خود را به همسری به عقد وی درآورد، البته این قرارداد عقد قطعی نبوده، به شهادت اینکه شعیب (علیه السلام) معین نکرده که کدام یک از آن دو همسر وی باشند.

و از جمله "إِحْدَى ابْنَتَيْ هَاتَيْنِ - یکی از این دو دخترم" برمی آید که دختران در آن هنگام حاضر بوده اند، و معنای جمله "عَلِيٌّ أَنْ تَأْجُرَنِي ثَمَانِي حِجَجٍ" این است که:

می خواهم یکی از این دو دخترم را به نکاح درآورم، در مقابل اینکه تو هم خودت را اجیر کنی برای من در مدت هشت سال، و کلمه "حجج" جمع حجه است، که مراد از آن یک سال است، و اینکه سال را حجه خوانند به این عنایت است که در هر سال یک بار حج بیت الحرام انجام می شود.

و از همین جا روشن می گردد که مساله حج خانه خدا جزو شریعت ابراهیم (علیه السلام) بوده، و در نزد مردم آن دوره نیز معمول بوده است.

"فَإِنْ أَتَمَمْتَ عَشْرًا فَمِنْ عِنْدِكَ" - یعنی اگر این هشت سال را به اختیار خودت به ده سال رساندی، کاری است که خودت زاید بر قرارداد کرده ای، بدون اینکه ملزم بدان باشی.

"وَمَا أُرِيدُ أَنْ أَشُقَّ عَلَيْكَ" - شعیب (علیه السلام) در این جمله خبر می دهد از نحوه کاری که از او می خواهد، و می فرماید که من مخدومی صالح هستم، و نمی خواهم تو در خدمتگزاری من خود را به زحمت و مشقت اندازی.

"سَيَجِدُنِي إِنْ شَاءَ اللَّهُ مِنَ الصَّالِحِينَ" - یعنی من از صالحین هستم، و ان شاء الله تو هم این معنا را در من خواهی یافت، پس استثناء (ان شاء الله) مربوط به صلاحیت او فی نفسه نیست، بلکه متعلق است به دریافت موسی.

"قَالَ ذَلِكْ بَيْنِي وَبَيْنَكَ أَيَّمَا الْأَجَلَيْنِ قَضَيْتُ فَلَا عُدْوَانَ عَلَيَّ وَاللَّهُ عَلَيَّ مَا نَقُولُ وَكِيلٌ" ضمیر در "قال" به موسی (علیه السلام) برمی گردد، موسی در پاسخ شعیب (علیه السلام) گفت: "ذَلِكْ بَيْنِي وَبَيْنَكَ" یعنی این قرارداد که گفتم و شرطها که کردی، و این معاهده که پیشنهاد نمودی ثابت باشد بین من و تو، نه من مخالفت آن کنم، و نه تو. "أَيَّمَا الْأَجَلَيْنِ قَضَيْتُ فَلَا عُدْوَانَ عَلَيَّ" این جمله بیان آن دو مدتی است که در کلام شعیب آمده و معین نشده بود، بلکه به طور مردد گفت: اگر ده سال تمامش کنی خودت کرده ای، و معنای جمله مورد بحث این است که: من خود اختیار دارم که هر یک از این دو مدت را بخواهم برگزینم، خلاصه این اختیار واگذار به من است، اگر تنها هشت سال خدمت کردم، تو حق نداری مرا به بیشتر از آن ملزم کنی، و اگر ده سال را برگزیدم باز هم نمی توانی مرا از آن دو سال اضافی منع کنی.

"وَاللَّهُ عَلَيَّ مَا نَقُولُ وَكِيلٌ" - خدا را در آنچه بین خود شرط و پیمان بستند، وکیل می گیرد، که به طور ضمنی او را گواه هم گرفته، تا در صورت تخلف و اختلاف حکم و داوری بین آن دو با او باشد، و به همین جهت نگفت خدا شاهد باشد، بلکه گفت وکیل باشد، برای اینکه شهادت و داوری همیشه با خدا هست، احتیاج به شاهد گرفتن کسی ندارد، و اما وکیل شدنش وقتی است که کسی او را وکیل خود بگیرد مانند یعقوب که وقتی می خواست از فرزندانش میثاق بگیرد که یوسف را به او برگردانند - بنا به حکایت قرآن کریم در آیه "فَلَمَّا آتَوْهُ مَوْتَهُمْ قَالَ" - گفت: "اللَّهُ عَلَيَّ مَا نَقُولُ وَكِيلٌ" - خداوند بر آنچه می گویم وکیل است" (۱)

بحث روایتی روایاتی در ذیل آیات راجع به داستان ورود موسی (علیه السلام) به مدین و ملاقات با شعیب (علیه السلام) و ...

در کتاب کمال الدین (۲) به سندی که وی به سدید صیرفی دارد، از او از امام صادق

ص: ۳۶

۱- سوره یوسف، آیه ۶۶.

۲- کمال الدین و تمام النعمه، ص ۱۵۰.

(علیه السلام) روایت کرده که در حدیثی طولانی فرمود: مردی از اقصای شهر دوان دوان آمد، و گفت: ای موسی درباریان در مشورتند که تو را به قتل برسانند، پس بی درنگ بیرون شو، که من از خیرخواهان توام، پس موسی ترسناک و اندیشناک از مصر بیرون شد، و بدون اینکه مرکبی و حیوانی و خادمی با خود بردارد، پستی ها و بلندیهای زمین را پشت سر گذاشت، تا به سرزمین مدین رسید، در آنجا به درختی رسید، و دید که در زیر آن، چاهی است، و مردمی پیرامون چاه هستند، و آب می کشند، و دو دختر ضعیف هم دید که با خود رمه ای گوسفند دارند، پرسید شما چرا ایستاده اید؟ گفتند، پدر ما پیری سالخورده است و ما دو دختر ناتوانیم، نمی توانیم با این مردان بر سر نوبت در بیفتیم، منتظریم تا آنان از آب کشیدن فارغ شوند، ما مشغول شویم. موسی دلش به حال آن دو دختر بسوخت، پس دلو را از آنان گرفت و به آن دو گفت گوسفندانان را نزدیک بیاورید، پس همه آنها را سیراب کرد، دختران همان صبح زود که آمده بودند، برگشتند، در حالی که هنوز مردان برنگشته بودند.

موسی سپس به زیر درخت رفت، و در آنجا نشست، و گفت: پروردگارا من بدانچه که به من از خیر نازل کرده ای محتاجم. و روایت کرده که: این را وقتی گفت که حتی به نیم دانه خرما هم محتاج بود، از سوی دیگر وقتی دختران نزد پدر برگشتند از آن دو پرسید امروز چطور به این زودی برگشتید؟ گفتند بر سر چاه مردی صالح دیدیم، که دلش به حال ما سوخت، و برایمان آب کشید، پدر به یکی از دختران خود گفت، برو آن مرد را نزد من آور، یکی از آن دو دختر با حالت شرم و حیا نزد آن جناب آمد، گفت پدرم تو را می خواند تا مزد آب کشیدن تو را به تو بدهد.

روایت کرده که: موسی به دختر گفت راه را به من نشان بده، خودت از پشت سرم بیا، برای اینکه ما دودمان یعقوب به پشت زنان نگاه نمی کنیم، پس وقتی نزد شعیب آمد و ماجرای خود را بدو گفت شعیب گفت مترس که از شر مردم ستمکار نجات یافتی.

آن گاه گفت: من می خواهم یکی از این دو دختر را به عقد تو درآورم، به شرط اینکه تو هم هشت سال، خودت را اجیر من کنی، اگر این مدت را به ده سال رساندی اختیار با خود تو است پس روایت فرموده که: موسی همان ده سال را خدمت کرد، چون انبیاء همواره طرف فضل و تمامیت را اختیار می کنند.

مؤلف: در این معنا روایتی نیز در تفسیر قمی آمده (۱) [..].

ص: ۳۷

و در کافی از علی بن ابراهیم از پدرش از ابن ابی عمیر از شخصی که نامش را برد، از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که در ذیل حکایت کلام موسی که گفت: " رَبِّ إِنِّي لِمَا أَنْزَلْتَ إِلَيَّ مِنْ خَيْرٍ فَقِيرٌ " فرمود: منظورش طعام بوده (۱).

مؤلف: عیاشی هم نظیر آن را از حفص از آن جناب روایت کرده، و عبارت روایت او چنین است: " طعام مقصودش بوده " (۲). و نیز از لیث از امام باقر (علیه السلام) نظیر آن را آورده و در نهج البلاغه هم مثل آن را فرموده، یعنی فرمود: " به خدا قسم درخواست چیزی جز نانی که آن را بخورد نکرد " (۳).

و در الدر المنثور است که: ابن مردویه از انس بن مالک روایت کرده که گفت:

رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: وقتی موسی برای آن دو دختر آب کشید و سپس به طرف سایه رفت، و گفت: " رَبِّ إِنِّي لِمَا أَنْزَلْتَ إِلَيَّ مِنْ خَيْرٍ فَقِيرٌ " آن روز موسی به یک مشت خرما محتاج بود (۴).

و در تفسیر قمی می گوید: یکی از دو دختر شعیب (علیه السلام) به پدر گفت: ای پدر او را اجیر خود کن، چون بهترین اجیر آن کسی است که قوی و امین باشد، شعیب در پاسخ گفت: به من گفستی که قوتش را از آب کشیدنش فهمیدی، که به تنهایی آن همه دلو از چاه کشید، اما امانتش را از کجا به دست آوردی در پاسخ گفت: از اینجا که به من گفت: تو پشت سر من بیا، و مرا راهنمایی کن، چون من از دودمانی هستم که به پشت زنان نظر نمی کنند، من از اینجا فهمیدم او مردی امین است، چون همین نظر نینداختن بدنبال زنان، خود از امانتداری است (۵).

مؤلف: نظیر این را صاحب مجمع البیان از علی (علیه السلام) روایت کرده (۶).

و نیز در مجمع البیان است که: حسن بن سعید، از صفوان، از ابی عبد الله امام صادق (علیه السلام) روایت کرده، که در پاسخ شخصی که پرسید: کدام یک از آن دو دختر بود که آمد و به موسی (علیه السلام) گفت: پدرم تو را می خواند؟ فرمود: همان دختر که بعدا با او

ص: ۳۸

۱- فروع کافی، ج ۶، ص ۲۸۷.

۲- عیاشی، ج ۲، ص ۳۳۰.

۳- نهج البلاغه صبحی الصالح، ص ۲۲۶.

۴- الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۲۵.

۵- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۳۸.

۶- مجمع البیان، ج ۷، ص ۲۴۸.

ازدواج کرد، یکی دیگر پرسید. کدام یک از دو مدت را خدمت کرد؟ در پاسخ فرمود: مدت بیشتر را، یعنی مدت ده سال را، شخص دیگر پرسید: آیا قبل از ده سال با او عروسی کرد، یا بعد از آن؟ فرمود: قبل از آن شخص دیگر پرسید: مگر می شود کسی با زنی ازدواج کند و شرط کند که مدت دو ماه مثلاً برای پدرش خدمت کند، و آن گاه قبل از تمام شدن دو ماه با دختر عروسی کند؟ فرمود: موسی می دانست که شرط را به اتمام می رساند، شخص دیگر پرسید: از کجا می دانست؟ فرمود: می دانست زنده می ماند تا شرط شعیب را وفا کند (۱).

مؤلف: مساله اینکه موسی ده سال خدمت را به اتمام رسانید، در الدر المنثور به چند طریق از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نیز روایت شده (۲).

و در تفسیر عیاشی می گوید: حلبی گفته: شخصی از امام صادق (علیه السلام) پرسید: آیا قبل از بعثت رسول خدا (صلی الله علیه و آله) خانه کعبه زیارت می شد؟

فرمود: آری، و تصدیق این معنا در قرآن است، که از شعیب (علیه السلام) حکایت می کند که به موسی (علیه السلام) در داستان ازدواجش شرط کرد هشت حج، او را خدمت کند، و فرموده: "عَلَى أَنْ تَأْجُرَنِي ثَمَانِي حَجَّجٍ" و فرمود: "علی ان تاجرني ثمانی سنین" (۳). ه.

ص: ۳۹

۱- مجمع البیان، ج ۷، ص ۲۵۰.

۲- الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۲۷.

۳- تفسیر عیاشی، ج ۱ ص ۶۰ ح ۹۹ ط الاسلامیه.

فَلَمَّا قَضَى مُوسَى الْأَجَلَ وَسَارَ بِأَهْلِهِ آنَسَ مِنْ جَانِبِ الطُّورِ نَارًا قَالَ لِأَهْلِهِ امْكُثُوا إِنِّي آنَسْتُ نَارًا لَعَلِّي آتِيكُمْ مِنْهَا بِخَبَرٍ أَوْ جَذْوَةٍ مِنَ النَّارِ لَعَلَّكُمْ تَصْطَلُونَ (٢٩) فَلَمَّا أَتَاهَا نُودِيَ مِنْ شَاطِئِ الْوَادِ الْأَيْمَنِ فِي الْبُقْعَةِ الْمُبَارَكَةِ مِنَ الشَّجَرَةِ أَنْ يَا مُوسَى إِنِّي أَنَا اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ (٣٠) وَأَنْ أَلْقِ عَصَاكَ فَلَمَّا رَآهَا تَهْتَزُّ كَأَنَّهَا جَدٌّ وَلَّى مُدْبِرًا وَلَمْ يُعَقِّبْ يَا مُوسَى أَقْبِلْ وَلَا تَخَفْ إِنَّكَ مِنَ الْآمِنِينَ (٣١) اسْمُكَ يَدُوكَ فِي جَيْبِكَ تَخْرُجُ بَيْضَاءَ مِنْ غَيْرِ سُوءٍ وَاضْمُمُ إِلَيْكَ جَنَاحَكَ مِنَ الرَّهْبِ فَذَانِكَ بُرْهَانَانِ مِنْ رَبِّكَ إِلَى فِرْعَوْنَ وَمَلَئِهِ إِنَّهُمْ كَانُوا قَوْمًا فَاسِقِينَ (٣٢) قَالَ رَبِّ إِنِّي قَتَلْتُ مِنْهُمْ نَفْسًا فَأَخَافُ أَنْ يَقْتُلُونِ (٣٣)

وَ أَخِي هَارُونَ هُوَ أَفْصَحُ مِنِّي لِسَانًا فَأَرْسَلْهُ مَعِيَ رِدْءًا يُصَدِّقُنِي إِنِّي أَخَافُ أَنْ يُكَذِّبُونِ (٣٤) قَالَ سَنَسُدُّ عَضْدَكَ بِأَخِيكَ وَ نَجْعَلُ لَكُمَا سُلْطَانًا فَلَا يَصْعَلُونَ إِلَيْكُمَا بِآيَاتِنَا أَنْتُمَا وَ مَنْ اتَّبَعَكُمَا الْغَالِبُونَ (٣٥) فَلَمَّا جَاءَهُمْ مُوسَى بِآيَاتِنَا بَيِّنَاتٍ قَالُوا مَا هَذَا إِلَّا سِحْرٌ مُفْتَرٍ وَ مَا سَمِعْنَا بِهَذَا فِي آبَائِنَا الْأَوَّلِينَ (٣٦) وَ قَالَ مُوسَى رَبِّي أَعْلَمُ بِمَنْ جَاءَ بِالْهُدَى مِنْ عِنْدِهِ وَ مَنْ تَكُونُ لَهُ عَاقِبَةُ الدَّارِ إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ (٣٧) وَ قَالَ فِرْعَوْنُ يَا أَيُّهَا الْمَلَأُ مَا عَلِمْتُ لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرِي فَأَوْقِدْ لِي يَا هَامَانُ عَلَى الطِّينِ فَاجْعَلْ لِي صِرحًا لَعَلِّي أَطَّلِعُ إِلَى إِلَهِ مُوسَى وَإِنِّي لَأَظُنُّهُ مِنَ الْكَاذِبِينَ (٣٨)

وَ اسْتَكْبَرَ هُوَ وَ جُنُودُهُ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَ ظَنُّوا أَنَّهُمْ إِلَيْنَا لَا يُرْجَعُونَ (٣٩) فَآخَذْنَاهُ وَ جُنُودَهُ فَنَبَذْنَاهُمْ فِي الْيَمِّ فَانظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الظَّالِمِينَ (٤٠) وَ جَعَلْنَاهُمْ أُمَّةً يَدْعُونَ إِلَى النَّارِ وَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ لَا يُنصَرُونَ (٤١) وَ اتَّبَعْنَاهُمْ فِي هَذِهِ الدُّنْيَا لَعْنَهُ وَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ هُمْ مِنَ الْمَقْبُوحِينَ (٤٢)

پس چون موسی مدت را بسر رسانید، همسر خود را برداشت و به راه افتاد، در راه از سمت طور آتشی از دور دید به خانواده اش گفت: من از دور آتشی احساس می کنم شما در اینجا باشید تا شاید از کنار آن آتش خبری کسب نموده و یا از خود آتش پاره ای بیاورم تا شاید خود را گرم کنید (۲۹).

ولی همین که نزدیک آتش رسید صدایی از کرانه رود از طرف راست از درختی که در قطعه زمینی مبارک واقع بود برخاست که ای موسی به درستی من خدای رب العالمینم (۳۰).

و این نیز بگفت که عصایت بینداز، همین که موسی عصا را دید که به سرعت و شدت به حرکت آمد که گویا در جست و خیز مار سبک بالی است، پشت کرد و بگریخت به طوری که دیگر به پشت سر خود نگاه نکرد، خطاب رسید ای موسی بیا و مترس تو از ایمانی (۳۱).

دست خود در گریبان بیر و بیرون آور در حالی که سفید و درخشانده است بدون اینکه درخشندگی اش از بدی باشد و دست بر قلب خود نه تا از ترس آرام گیرد، این دو معجزه از پروردگار تو به سوی فرعون و مردم او است، که آنان از دیر باز مردمی فاسق بودند (۳۲).

موسی گفت پروردگارا من از آنان کسی را کشته ام لذا می ترسم مرا بکشند (۳۳).

و برادرم هارون از من فصیح تر است او را هم با من و به کمک من بفرست تا مرا تصدیق کند که می ترسم مرا تکذیب کنند (۳۴).

گفت به زودی بازویت را به وسیله برادرت قوی می کنم و به شما سلطنت و قدرتی می دهم و به خاطر معجزات من به شما نرسند، آری شما و پیروانتان غالبید (۳۵).

پس چون موسی با معجزات روشن ما به سوی فرعونیان آمد گفتند: این جز سحری که به خدا بسته است چیز دیگری نیست، و ما از نیاکان خود چنین چیزی نشنیده ایم (۳۶).

موسی گفت: پروردگار من به کسی که به هدایت کردن از ناحیه او آمده داناتر است، و بهتر می داند که خانه آخرت برای چه کسی است چون ستمگران رستگار نمی شوند (۳۷).

فرعون گفت ای بزرگان قوم من غیر از خودم معبودی برای شما نمی شناسم، ای هامان برایم بر گل آتش برافروز و آجر بساز و برجی درست کن باشد که از معبود موسی اطلاعی بیابم و من او را از دروغگویان می دانم (۳۸).

فرعون و لشکریانش در زمین بدون حق سرکشی کردند و پنداشتند که به سوی ما برنمی گردند (۳۹).

پس ما او و لشکریانش را گرفتیم و در دریا ریختیم پس بنگر که عاقبت ستمگران چگونه بود (۴۰).

ما آنان را پیشوایانی کردیم که مردم را به سوی آتش دعوت می کردند و روز قیامت از آن مردم یآوری نخواهند یافت (۴۱).

بعد از رفتنشان هم در دنیا لعنت و در قیامت زشت رویی نصیبشان کردیم (۴۲).

بیان آیات بیان آیات مربوط به فصل دیگری از داستان موسی (علیه السلام): روانه شدن به سوی مصر و مبعوث گشتن و ...

اشاره

این آیات فصل دیگری از داستان موسی (علیه السلام) است، که در آن، اجمالی از حرکت آن جناب با خانواده اش از مدین به طرف مصر، و مبعوث شدنش به رسالت به سوی فرعون و قوم او، برای نجات دادن بنی اسرائیل، و تکذیب آنان رسالت وی را، و سرانجام غرق شدنشان را در دریا آورده، تا آنکه در آخر داستانش منتهی می شود به نزول تورات، که گویا منظور از بیان قصه همین قسمت آخر است.

فَلَمَّا قَضَىٰ مُوسَى الْأَجَلَ وَسَارَ بِأَهْلِهِ آنَسَ مِنْ جَانِبِ الطُّورِ نَارًا ... "

مراد از "قضاء اجل" به سر بردن مدت مقرر است، که مراد از آن در آیه این است که: موسی آن مدتی را که قرار گذاشت برای شعیب خدمت کند، به سر رسانید، که در روایت گذشته دیدیم فرمودند مدت طولانی تر را به سر رسانید. و کلمه "آنس" از مصدر "ایناس" است، که به معنای دیدن و به چشم خوردن چیزی است و کلمه "جذوه من النار" به معنای پاره ای از آتش است، و کلمه "تصطلون" از مصدر "اصطلاء" است، که به معنای گرم شدن به آتش است.

سیاق آیه شهادت می دهد که این جریان در شب واقع شده، و گویا شبی بسیار سرد بوده، و نیز برمی آید که موسی (علیه السلام) و همراهانش راه را گم کرده بودند، در چنین شرایطی موسی (علیه السلام) از طرف طور که در آن نزدیکی ها بوده آتشی به چشمش می خورد، به اهل خود دستور می دهد همانجا بمانند، تا او برود به طرف آنچه به چشمش خورده، شاید در آنجا انسانی ببیند، و از او پرسد راه کجا است، و یا آنکه پاره ای آتش گرفته بیاورد، تا با آن گرم شوند، در سوره "طه" به جای این عبارت که: "لَعَلِّي آتِيكُمْ مِنْهَا بِخَبْرٍ -

شاید از آنجا خبری از راه برایتان بیاورم." عبارت "لَعَلِّي آتَيْكُمْ مِنْهَا بِقَبَسٍ، أَوْ أَجْدٌ عَلَى النَّارِ هُدًى" - شاید از آن برایتان پاره ای بیاورم و یا بر کنار آتش راهنمایی شوم" (۱) آمده و این تعبیر بهترین دلیل است بر اینکه این کاروان در آن شب راه را گم کرده بودند.

و همچنین اینکه به اهلش خطاب می کند که: "اینجا باشید..."، شاهد است بر اینکه غیر از همسرش کس دیگری هم با او بوده، و لذا تعبیر به جمع آورده (باشید)، و اگر تنها همسرش با او بود می گفت: "تو اینجا باش". و در تورات در سفر خروج، اصحاح چهارم، آیه ۲۰، آمده که موسی در این سفر همسرش و فرزندانش را همراه داشته ...

توضیحی در مورد تکلیم خدای تعالی با موسی (علیه السلام) در طور سینا از ورای حجاب "شجره"

"فَلَمَّا أَتَاهَا نُودِيَ مِنْ شَاطِئِ الْوَادِ الْأَيْمَنِ فِي الْبُقْعَةِ الْمُبَارَكَةِ مِنَ الشَّجَرَةِ ..."

در مفردات در معنای کلمه "شاطئ" گفته: "شاطئ الوادی" معنایش کنار وادی است، و نیز همو گفته: کلمه "وادی" در اصل به معنای محلی است که سیلاب از آنجا می گذرد، و به همین اعتبار شکاف میان دو کوه را نیز وادی می گویند، و جمع این کلمه "اودیه" می آید (۲)، و کلمه "بقعه" به معنای قطعه ای از زمین است که به شکل زمینهای اطرافش نبوده باشد.

و مراد از کلمه "ایمن" جانب راست است، در مقابل "ایسر" که به معنای سمت چپ است، و مقصود در اینجا ایمن و سمت راست وادی است، و به آنچه بعضی (۳) گفته اند:

"ایمن از یمن در مقابل شومی است" نباید اعتناء کرد.

و "بقعه مبارکه" قطعه و نقطه مخصوصی است از (کناره سمت راست وادی) که در آن درختی قرار داشته که ندای یا موسی از آن درخت برخاسته، و مبارک بودنش به همین خاطر است، که ندای الهی و تکلم او با موسی در آن جا واقع شد، و از این راه شرافتی یافت، و موسی به خاطر همین شرافت و قداست مامور شد کفش خود را بکند، هم چنان که فرمود:

"فَاخْلَعْ نَعْلَيْكَ إِنَّكَ بِالْوَادِ الْمُقَدَّسِ طُوًى" (۴).

این آیه شریفه بدون تردید دلالت دارد بر اینکه درخت مزبور به وجهی مبدأ آن نداء و آن گفتگو بوده، چیزی که هست این نیز مسلم است که درخت سخن نگفته، بلکه سخن سخن خدا و قائم به او بوده، نه قائم به درخت، همان طور که کلام ما آدمیان قائم است

ص: ۴۳

۱- سوره طه، آیه ۱۰.

۲- مفردات راغب، ماده "شطا".

۳- روح المعانی، ج ۲۰، ص ۷۳.

۴- نعلین خود بکن که تو در وادی مقدس طوایی. سوره طه، آیه ۱۲.

به خود متکلم، پس در حقیقت درخت حجابی بود که خدای تعالی از ورای آن با موسی سخن گفت، البته این احتجاج به معنایی بوده که لایق ساحت قدس او باشد، احتجاجی که با احاطه او بر هر چیز منافات نداشته باشد، هم چنان که آیه " وَ مَا كَانَ لِبَشَرٍ أَنْ يُكَلِّمَهُ اللَّهُ إِلَّا وَحْيًا أَوْ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ أَوْ يُرْسِلَ رَسُولًا فَيُوحِيَ بِإِذْنِهِ مَا يَشَاءُ " (۱)، نیز سخن گفتن خدا با یک فرد بشر را منحصر کرده به طریق وحی، یا از پشت حجاب.

و از همین جا ضعف این تفسیر که بعضی (۲) گفته اند: "درخت محل کلام بوده، چون کلام از مقوله عرض است، و محتاج است به محلی که قائم بدان باشد" روشن می گردد.

و همچنین اینکه بعضی (۳) دیگر گفته اند: این نحوه تکلمی که خدا با موسی کرد عالی ترین مرتبه تماس خدا با انبیاء (علیه السلام) است، چون بدون واسطه با وی سخن گفته، و موسی بدون واسطه سخن او را شنیده و جه فساد این تفسیر این است که: در این جریان نیز سخن گفتن خدای تعالی بدون واسطه نبوده، چون - گفتیم - کلام خدا از ما ورای حجاب بود، و حجاب در این تکلم درخت بود، که واسطه شد میان موسی (علیه السلام) و خدای تعالی، و ظاهر آیه شوری این بود که تکلم کردن خدا با خلق خود به یکی از سه نحو است، یکی به وسیله رسول و مبلغ، دوم از ورای حجاب، سوم که عالیترین مراحل تکلم است با خلق خود به یکی از سه نحو است، یکی به وسیله رسول و مبلغ، دوم از ورای حجاب، سوم که عالیترین مراحل تکلم است با خلق خود به یکی از سه نحو است، یکی به وسیله رسول و مبلغ، دوم از ورای حجاب، سوم که عالیترین مراحل تکلم است.

" أَنْ يَا مُوسَى إِنِّي أَنَا اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ " - کلمه " أَنْ " در این جمله تفسیریه است، و در آن از ذات متعالی که نامش الله است خبر می دهد، و او را به وصف وحدانیت و یکتایی در ربوبیت توصیف می کند، و شرک را به همه انواعش به طور مطلق از او نفی می کند، به این بیان که وقتی او را به ربوبیت برای همه عالمیان ستود، و با در نظر گرفتن اینکه " رب " به معنای مالک و مدبر می باشد، و مستحق است که مملوک هایش او را پرستش کنند، دیگر چیزی از عالمیان را باقی نگذاشته که مربوب غیر او باشد، در نتیجه دیگر ربی غیر از او باقی نمانده، و معبودی سوای او نیست.

پس در آیه شریفه اجمال آن مطالبی است که در سوره طه تفصیلش آمده، و این ندایی که در آیه مورد بحث به طور اجمال به معارف سه گانه توحید و نبوت و معاد اشاره می کند، در آنجا آنها را از یکدیگر جدا کرده، در باره توحید فرموده: " إِنِّي أَنَا اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا فَاعْبُدْنِي "،

ص: ۴۴

۱- هیچ بشری را نمی رسد که خدا با او تکلم کند، مگر از طریق وحی، یا از ورای حجاب، یا اینکه رسولی بفرستد پس او به اذن خود هر چه بخواهد وحی می کند. سوره شوری، آیه ۵۱. [.....] (۲ و ۳) مجمع البیان، ج ۷، ص ۲۵۱.

و در باره نبوت فرموده: "وَأَقِمِ الصَّلَاةَ لِذِكْرِي" و در باره معاد فرموده: "إِنَّ السَّاعَةَ آتِيَةٌ... (۱)".

"وَأَنْ أَلْقِي عَصَاكَ فَلَمَّا رَأَاهَا تَهْتَزُّ كَأَنَّهَا جَانٌّ وَلِي مُدْبِرًا وَلَمْ يُعَقِّبْ".

تفسیر این جمله در سوره نمل گذشت.

"یا مُوسَى أَقْبِلْ وَلَا تَخَفْ إِنَّكَ مِنَ الْآمِنِينَ" در این آیه، جمله "قیل له - بدو گفته شد" حذف شده، و تقدیر آیه چنین است: "و قیل له یا موسی اقبل و لا تخف انک من الآمنین - و بدو گفته شد ای موسی پیش برو و مترس که تو از ایمنانی" و در این خطاب به او امنیت می دهد، و با این جمله معنای آیه شریفه "یا مُوسَى لَا تَخَفْ إِنِّي لَا يَخَافُ لِمَدَى الْمَرْسِيِّ لَوْنٌ" (۲) روشن می شود، که معنایش این است که:

موسی تو فرستاده و مرسلی، و رسولان نزد من ایمنند، نه اینکه مفاد آن عتاب و توبیخ باشد.

"اسْمُكَ يَدَكَ فِي جَيْبِكَ تَخْرُجُ بَيْضَاءَ مِنْ غَيْرِ سُوءٍ" مراد از "سلوک دست در گریبان" فرو بردن دست در آن است، و مراد از "سوء" - به طوری که گفته شده - مرض پسی است.

و ظاهراً در اینکه بیرون آوردن دست از گریبان را مقید کرد به قید "مِنْ غَيْرِ سُوءٍ - بدون پسی" تعریض باشد به تورات که در سفر خروج، اصحاب چهارم، آیه ششم، می گوید:

"سپس رب بدو این را هم گفت، که دست خود به گریبان فرو کن، موسی دست خود را در گریبان کرد و سپس بیرون آورد، دید که ناگهان دستش مانند برف از برص سفید شده".

وجوه مختلف در معنای جمله: "وَأَضْمُمُ إِلَيْكَ جَنَاحَكَ مِنَ الرَّهْبِ... در خطاب خداوند به موسی (علیه السلام)

"وَأَضْمُمُ إِلَيْكَ جَنَاحَكَ مِنَ الرَّهْبِ..."

کلمه "رهب" - به فتحه راء و سکون هاء - و همچنین "رهب" - به دو فتحه - و نیز "رهب" - به ضمه راء و سکون هاء - همه به معنای ترس است. و کلمه "جناح" - به قول بعضی (۳) - به معنای دست، و - به قول بعضی دیگر - به معنای بازو است.

بعضی (۴) از مفسرین گفته اند: "مراد از اینکه فرمود: "جناحت را از ترس به خودت ضم کن" این است که: هر وقت، در هنگام مشاهده اژدها شدن عصا، دچار ترس شدی، دست خود را بر سینه خود بچسبان".

بعضی (۵) دیگر گفته اند: "معنایش این است که: دستهای خود را جمع کن، چون موسی (علیه السلام) وقتی دید که عصا اژدها شد، دستهای خود را از ترس به طرف جلو باز

١- سورة طه، آيه ١٤-١٦.

٢- سورة نمل، آيه ١٠.

٣- مجمع البيان، ج ٧، ص ٢٥٢ و روح المعاني، ج ٢٠، ص ٧٥.

٤- مجمع البيان، ج ٧، ص ٢٥٢ و روح المعاني، ج ٢٠، ص ٧٥.

٥- مجمع البيان، ج ٧، ص ٢٥٢ و روح المعاني، ج ٢٠، ص ٧٥.

کرد این جمله می فرماید: دستهایت را جمع کن، و آن را از ترس باز مکن، برای اینکه تو از ضرر آن ایمنی".

لیکن این دو وجه- به طوری که ملاحظه می فرمایید- وقتی صحیح است که جمله "اضمم..." تتمه جمله "أَقْبِلْ وَلَا تَخَفْ إِنَّكَ مِنَ الْأَمِينِ" بوده باشد، و حال آنکه این نظم با فاصله شدن جمله "اسْلُكْ يَدَكَ فِي جَيْبِكَ..."، در میان دو جمله، آنهم بدون واو عطف، نمی سازد.

بعضی دیگر گفته اند: "این جمله کنایه است از امر به عزم بر آنچه خدا از او خواسته، و تحریک او بر اینکه در ابلاغ رسالت خدا جدیت به خرج دهد، تا ترس در بعضی احوال، او را از انجام ماموریتش باز ندارد.

و از نظر ما بعید نیست که مراد از آن این باشد که: خواسته است آن جناب سیمای خشوع و تواضع را به خود بگیرد، چون عادت مردم متکبر و خودپسند این است که همواره بازوها را از پهلو جدا می دارند که گویا در حال خمیازه اند، در نتیجه جمله مورد بحث به عنایتی در معنای جمله "وَ اخْفِضْ جَنَاحَكَ لِلْمُؤْمِنِينَ" (۱)

خواهد بود، که رسول گرامی (صلی الله علیه و آله) را دستور می دهد برای مؤمنین تواضع کند.

"قَالَ رَبِّ إِنِّي قَتَلْتُ مِنْهُمْ نَفْسًا فَأَخَافُ أَنْ يَقْتُلُونِ" در این جمله به داستان مرد قبطی که به دست آن جناب کشته شد اشاره نموده، و اظهار می دارد می ترسم مرا به جرم قتل نفس و به عنوان قصاص بکشند.

سبب اینکه موسی (علیه السلام) از خداوند خواست که برادرش هارون را به یاری او بفرستد و در تعلیل این درخواست خود گفت: "من می ترسم آنان تکذیب کنند"

"وَ أَخِي هَارُونُ هُوَ أَفْضَىٰ حُ مِنِّْي لِسَانًا فَأَرْسَلْتُهُ مَعِيَ رِدْءًا يُصَيِّدُ قِنِي إِنِّي أَخَافُ أَنْ يُكَذِّبُونِ" در مجمع البیان (۲) گفته: "وقتی گفته می شود "فلانی رده فلانی" است، معنایش این است که: او را یاری و پشتیبانی می کند".

جمله "إِنِّي أَخَافُ أَنْ يُكَذِّبُونِ" تعلیل درخواستی است که کرده، و آن این بود که:

برادرم هارون را با من بفرست، و از سیاق برمی آید که آن جناب از این ترس داشته که فرعونیان تکذیبش کنند، و او خشمگین شود، و نتواند حجت خود را بیان نماید، چون در حال خشم لکنتی که در زبانش بوده، بیشتر می شده، نه اینکه معنایش این است که: هارون را با من بفرست تا مرا تکذیب نکنند، زیرا آنهایی که وی را تکذیب می کردند باک نداشتند از این

ص: ۴۶

۱- پر و بال خود را برای مؤمنین بگستران. سوره حجر، آیه ۸۸.

۲- مجمع البیان، ج ۷، ص ۲۵۳.

که هارون را هم همراه او تکذیب کنند، کسی که بخواهد زیر بار موسی نرود و او را تکذیب کند هارون هم با او باشد باز تکذیب خواهد کرد.

دلیل بر گفتار ما در معنای جمله، آیه " قَالَ رَبِّ إِنِّي أَخَافُ أَنْ يُكَذِّبُونِ وَيَضِيقُ صِدْرِي وَلَا يَنْطَلِقُ لِسَانِي فَأَرْسِلْ إِلَيَّ هَارُونَ " (۱) است، که سخن موسی (علیه السلام) را در همین مورد حکایت می کند.

بنا بر این ما حاصل معنای آیه مورد بحث این می شود که برادرم هارون فصیح تر از من است، و زبانی گویاتر از من دارد، پس او را به یاریم بفرست، تا صدق مرا در مدعایم تصدیق کند، و وقتی مردم با من مخاصمه می کنند، قانعشان سازد، زیرا من می ترسم تکذیبم کنند، آن وقت دیگر نتوانم صدق مدعایم را برایشان روشن سازم.

" قَالَ سَيَنْشُدُّ عَضُدَكَ بِأَخِيكَ وَ نَجْعَلُ لَكُمَا سُلْطَانًا فَلَا يَصِلُونَ إِلَيْكُمَا بِآيَاتِنَا أَنْتُمْ وَمَنِ اتَّبَعَكُمَا الْغَالِبُونَ " اینکه فرمود: بازویت را به وسیله برادرت محکم می کنم، کنایه است از اینکه: تو را به وسیله او تقویت خواهم کرد، و همچنین عدم وصول فرعونیان به آن دو، کنایه است از اینکه آنان قدرت و تسلط بر کشتن شما نخواهند یافت، گویا آن دو بزرگوار را در یک طرف و فرعونیان را در طرف دیگر دو گروه فرض کرده، که با هم مسابقه دارند، آن گاه فرموده: گروه فرعونیان به شما نمی رسند، تا چه رسد به اینکه از شما سبقت گیرند.

و معنای آیه این است که: خدای تعالی فرمود: به زودی تو را به وسیله برادرت هارون تقویت و یاری خواهیم کرد، و برای شما تسلط و اقتدار و غلبه ای برایشان قرار خواهیم داد، تا به سبب آیاتی که ما شما دو نفر را به وسیله آن غلبه می دهیم، نتوانند بر شما مسلط شوند، آن گاه همین غلبه دادن آن دو بزرگوار را بر فرعونیان بیان نموده، و فرموده: " أَنْتُمْ وَمَنِ اتَّبَعَكُمَا الْغَالِبُونَ - شما و هر کس که شما دو نفر را پیروی کند غالب خواهید بود ". و این بیان را آورد تا بفهماند که نه تنها آن دو تن غالبند، بلکه پیروان ایشان نیز غالب خواهند بود.

از این بیان روشن می شود که: کلمه " سلطان " به معنای قهر و غلبه است ولی بعضی (۲) از مفسرین گفته اند: به معنای حجت و برهان است، یعنی ما برای شما دو نفر حجت و برهان قرار می دهیم، و اگر سلطان به این معنا باشد بهتر آن است که بگوییم جمله " بآیاتنا "

ص: ۴۷

۱- گفت: پروردگارا من می ترسم تکذیبم کنند، آن گاه حوصله ام سر رود، و عصبانی شوم، و آن وقت زبانیم بند آید، پس بفرست به سوی من هارون را، سوره شعراء، آیه ۱۳.

۲- مجمع البیان، ج ۷، ص ۲۵۳.

متعلق است به " غالبون " نه به جمله " فَلَا يَصِفُ لَمُونَ إِلَيْكُمْ " (توضیح اینکه: بنا بر وجه اول معنا این می شود که: فرعونیان به سبب آیات و معجزات ما بر شما غلبه نمی کنند و بنا بر وجه دوم این می شود که: شما به سبب حجت و برهان ما غالب خواهید بود). البته در معنای آیه شریفه وجوه دیگری نیز ذکر کرده اند، که چون فایده ای در تعرض آنها ندیدیم از نقل آنها خودداری نمودیم.

سخن فرعونیان در تکذیب موسی (علیه السلام) و جواب آن حضرت بدانان

" فَلَمَّا جَاءَهُمْ مُوسَى بِآيَاتِنَا بَيِّنَاتٍ قَالُوا مَا هَذَا إِلَّا سِحْرٌ مُفْتَرَىٰ ... "

یعنی وقتی موسی نزد فرعونیان آمد، گفتند: این سحری است موصوف به مفتری، و " مفتری " صیغه اسم مفعول است، و به معنای مجعول و من درآوردی است، ممکن هم هست بگوییم مفتری مصدر میمی است، که سحر به عنوان مبالغه موصوف به آن شده، توضیح اینکه:

وقتی بخواهیم مثلا در اتصاف شخصی به عدالت مبالغه کنیم، که جرثومه عدالت است، می گوییم اصلا خود عدالت است، در اینجا نیز فرعونیان گفته اند: این سحر از بس خلاف واقع است که گویا عین جعل کردن است، نه اینکه مجعول باشد.

اشاره " هذا " در جمله " ما هذا إِلَّا سِحْرٌ مُفْتَرَىٰ " اشاره است به معجزاتی که آن جناب آورد، یعنی اینها جز سحری من درآوردی نیست، چشم بندی یی است که خودش درست کرده، و به دروغ به خدا نسبت می دهد.

و اما اشاره " هذا " در جمله " ما سَمِعْنَا بِهَذَا فِي آبَائِنَا الْأَوَّلِينَ " اشاره است به دعوتی که آورده، که معجزات مزبور را حجت و دلیل بر آن قرار داده، و اما احتمال اینکه مراد از این اشاره هم همان معجزات بوده باشد، احتمال صحیحی نیست، چون با تکرار اسم اشاره نمی سازد، علاوه بر این فرعونیان وقتی معجزات آن جناب را دیدند، بنا بر حکایت قرآن گفتند: " فَلَنَأْتِيَنَّكَ بِسِحْرٍ مِثْلِهِ - گفتند ما نیز نظیر آن را خواهیم آورد " (۱) و حال آنکه در پاسخ موسی گفتند: " ما چنین چیزی در پدران گذشته خود سراغ نداشته، و از آنان نشنیده ایم ". پس معلوم می شود مراد از " هذا - این " در این جمله دعوت موسی (علیه السلام) است، نه معجزات وی، از این هم که بگذریم در مقابل معجزات موسی (علیه السلام) معنا ندارد که بگویند: ما سابقه نظیر این را نداریم، چون سابقه نداشتن از امثال آن معجزات پاسخگوی آن معجزات، و رد دعوت آن جناب نمی شود.

پس معنای آیه این است که: آنچه موسی آورده دینی است نوظهور، که از پدران

ص: ۴۸

گذشته و قدیمی ما برایمان نقل نشده، که در عصری از اعصار به آن معتقد بوده باشند، و با این معنا، جمله " رَبِّي أَعْلَمُ بِمَنْ جَاءَ بِالْهُدَى ... "، که در آیه بعدی است، نیز تناسب دارد. " وَقَالَ مُوسَى رَبِّي أَعْلَمُ بِمَنْ جَاءَ بِالْهُدَى مِنْ عِنْدِهِ وَمَنْ تَكُونُ لَهُ عَاقِبَةُ الدَّارِ ... "

مقتضای سیاق این است که: این آیه پاسخی باشد از موسی (علیه السلام) از کلام فرعونیان که در رد دعوت موسی گفتند: " وَ مَا سَجِعْنَا بِهَذَا فِي آبَائِنَا الْأُولِينَ " و اساس این جواب بر تحدی و اتمام حجت از راه تعجیز است، گویا می فرماید: پروردگار من - که همان رب العالمین است و خلقت و امر به دست او است - از شما داناتر است، به کسی که هدایتی می آورد، و کسی که موفق به دار آخرت می شود، و همین پروردگار است که مرا به عنوان رسول فرستاده تا هدایت برایتان بیاورم - هدایتی که همان دین توحید است - و مرا وعده داده که هر کس به دینم بگردد دار عاقبت داشته باشد، و دلیل بر این ادعایم آیات بیناتی است که از ناحیه خود به من داده است.

پس منظورش از عبارت " کسی که هدایتی آورده " خودش است، و مراد از " هدی " دعوت دینی است که آورده.

و مراد از " عَاقِبَةُ الدَّارِ " در جمله " وَمَنْ تَكُونُ لَهُ عَاقِبَةُ الدَّارِ "، یا بهشت است که همان خانه آخرت است که افراد سعید در آنجا منزل می کنند، هم چنان که قرآن کریم از زبان ایشان حکایت کرده و گفته: " وَأَوْرَثْنَا الْأَرْضَ نَتَبَوَّأُ مِنَ الْجَنَّةِ حَيْثُ نَشَاءُ " (۱) و یا آنکه مراد از " عَاقِبَةُ الدَّارِ " سرنوشت خوب دنیا است، هم چنان که در آیه ۱۲۸ سوره اعراف " الْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ " به همین معنا است، می فرماید: " قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ اسْتَعِينُوا بِاللَّهِ وَاصْبِرُوا إِنَّ الْأَرْضَ لِلَّهِ يُورِثُهَا مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ - موسی به قوم خود گفت: به خدا استعانت کنید، و خویشتن دار باشید، که خدا زمین را به هر کس بخواهد ارث می دهد، و سرانجام نیک از آن پرهیزکاران است " و یا آنکه مراد از " عَاقِبَةُ الدَّارِ " اعم از دار دنیا و دار آخرت است، که به نظر ما از این سه احتمال سومی بهتر از آن دو، و سپس دومی بهتر از اولی است، هم چنان که تعلیل " إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ " هم مؤید آن است.

و در اینکه گفت: " إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ - چون ستمکاران رستگار نمی شوند "، تعریض به فرعون و قومش است و در آن " عَاقِبَةُ الدَّارِ " را از ایشان نفی کرده، برای اینکه آنان

ص: ۴۹

۱- و زمین را ارث به ما داد، تا هر جا از بهشت را که بخواهیم منزل گزینیم. سوره زمر، آیه ۷۴.

اساس سنت حیات را بر ظلم بنا نهادند، که معلوم است در چنین نظامی از عدالت اجتماعی خبری نیست، و چنین نظامی بر خلاف فطرت انسانی است، که جزئی از نظام کون است، در نتیجه بر خلاف نظام آفرینش نیز هست (و نظام آفرینش چنین نظام و اجتماعی را نابود خواهد کرد، پس چنین مردمی رستگار نمی شوند).

بعضی از مفسرین گفته اند: "وجه اینکه جمله "وَقَالَ مُوسَى رَبِّي أَعْلَمُ... را عطف کرده بر جمله "ما هذا إِلَّا سِحْرٌ مُّفْتَرَى..."، که سخن فرعونیان است، صرفاً این است که: خواسته یک سخن از آنان و یک سخن از موسی نقل کند، تا شنونده بین این دو سخن مقایسه کند، و صحیح آن دو را از فاسدش تمیز دهد". لیکن اگر خواننده محترم دقت کرده باشد ما سخن موسی را عطف بر سخن کفار نگرفتیم، بلکه گفتیم که کلام موسی رد گفتار کفار است، و این وجه با سیاق موافق تر است.

"وَقَالَ فِرْعَوْنُ يَا أَيُّهَا الْمَلَأُ مَا عَلِمْتُ لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرِي ..."

در این جمله فرعون به موسی کنایه می زند، که برای مردم دعوت به حق آورده، و آن دعوت را با معجزاتی تایید کرده، می خواهد بگوید: حقیقت و صحت آنچه تو به سوی آن دعوت می کنی برای ما ثابت نشده، و همچنین خوارق عاداتی که آوردی برای ما ثابت نشده که از طرف خدای تعالی باشد، و اصلاً من معبودی غیر از خودم برای مردم سراغ ندارم.

پس اینکه گفت: "من معبودی غیر از خودم برای شما سراغ ندارم"، مطلب را در سیاق و عبارتی حق به جانب آورده، تا در دل مردم جا باز کند، و مورد قبول قرار گیرد، هم چنان که ظاهر قول دیگری از وی که در جای دیگر حکایت شده همین است، می گوید: "ما أُرِيكُمْ إِلَّا مَا أَرَىٰ وَمَا أَهْدِيكُمْ إِلَّا سَبِيلَ الرَّشَادِ" (۱).

پس حاصل معنا این است که: فرعون برای بزرگان قوم خود چنین اظهار کرد که از آیات و معجزات موسی و دعوت او برایش روشن نشده که معبودی در عالم هست، که رب همه عالمیان باشد، و اصلاً اطلاع از معبودی غیر از خودش در عالم ندارد، آن گاه به هامان دستور می دهد که برجی بسازد، بلکه از بالای آن از "اله و معبود موسی" اطلاعی پیدا کند.

با این بیان روشن می شود که جمله "ما عَلِمْتُ لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرِي" از قبیل قصر قلب است (یعنی آنچه را که موسی منحصر در خدا می کرد او منحصر در خود کرد)، موسی الوهیت را تنها برای خدا اثبات می کرد، و از غیر خدا نفی می نمود، فرعون درست به عکس، الوهیت

ص: ۵۰

۱- من به شما نشان نمی دهم مگر آنچه را که خودم می بینم، و شما را جز به راه رشاد راهنمایی نمی کنم. سوره مؤمن، آیه

را برای خود اثبات، و از خدای تعالی نفی می کرد، و اما سایر الهه که او و قومش آنها را می پرستیدند، آیه متعرض آنها نیست.

" فَأَوْقَدْ لِي يَا هَامَانُ عَلَى الطِّينِ فَاجْعَلْ لِي صَيْرُوحًا " - یعنی ای هامان آتش بیفروز بر گل، و مراد از این عبارت این است که: خشت خام را در آتش بپز و آجر بساز. کلمه " صرح " به معنای برجی بلند است، که از همه جا پیدا باشد، و این نام از فعل " صرح الشیء " گرفته شده، که به معنای این است که چیزی ظاهر شد، بنا بر این در جمله مورد بحث دستور داده آجر بسازد. و قصری بلند برایش بسازد.

مقصود فرعون از اینکه به " هامان " گفت: برایم برجی بساز " لَعَلِّي أَطَّلِعُ إِلَى إِلِهِ مُوسَى "

" لَعَلِّي أَطَّلِعُ إِلَى إِلِهِ مُوسَى " - در این جمله " اله " را نسبت به موسی داده، و گفته اله موسی، به این عنایت که خود او آن را نمی شناسد، و این موسی است که مردم را به سوی او می خواند، و این کلام از باب قرار دادن نتیجه در جای مقدمه است، و تقدیر کلام چنین است: " اجعل لی صرحا اصعد الی اعلی درجاته، فانظر الی السماء لعلی اطلع الی اله موسی - برایم برجی بساز، تا بر آخرین پله آن بالا روم، و به آسمانها نظر کنم، شاید از اله موسی اطلاعی یابم " و گویا او خیال می کرده که خدای تعالی جسمی است که در بعضی از طبقات جو یا افلاک منزل دارد، لذا اظهار امید می کند که اگر چنین برجی برایش درست کنند از بالای آن به خدای تعالی اشراف و اطلاع پیدا کند، ممکن هم هست که او چنین خیالی نمی کرده بلکه می خواسته مطلب را بر مردم مشتبه نموده و گمراهشان سازد.

و نیز ممکن است مرادش این بوده باشد که برایش رصد خانه ای بسازند، تا ستارگان را رصدبندی نموده، از اوضاع کواکب استنباط کند، آیا رسولی مبعوث شده تا با رسالت موسی تطبیق کند یا نه، و یا آنچه موسی ادعا می کند حق است یا نه؟ مؤید این احتمال گفتار دیگر اوست که قرآن کریم در جای دیگر آن را چنین حکایت فرموده: " یا هَامَانُ ابْنِ لِي صَيْرُوحًا لَعَلِّي أَبْلُغُ الْأَسْبَابَ، أَسْبَابَ السَّمَاوَاتِ فَأَطَّلِعُ إِلَى إِلِهِ مُوسَى، وَ إِنِّي لَأَظُنُّهُ كَاذِبًا " (۱).

" وَ إِنِّي لَأَظُنُّهُ مِنَ الْكَاذِبِينَ " - در این جا از مطلبی که قبلا گفته بود که من معبودی غیر از خودم سراغ ندارم، ترقی نموده، می گوید: نه تنها نسبت به اله دیگر غیر از خودم جهل دارم، بلکه از این طرف گمان به عدم چنین معبودی دارم، و گمان دارم که موسی دروغ می گوید، و این مدعا را برای تلبیس و گمراه کردن مردم کرده.

ص: ۵۱

۱- ای هامان برایم برجی بساز باشد که من به آنچه از عوامل آسمانی سبب حوادثی در زمین است اطلاع پیدا کنم، در نتیجه از اله موسی اطلاع یابم، چون من خیال می کنم او دروغگو است. سوره مؤمن، آیه ۳۶ و ۳۷.

و اگر گفته شود در آیه مورد بحث فرعون، موسی (علیه السلام) را دروغگو خوانده، با اینکه در این آیه سخنی از موسی حکایت نشده، پس چرا فرعون گفته: او دروغگو است، پاسخ این آن است که موسی این را گفته بود، لیکن قرآن کریم سخن او را در سوره اسری، آیه ۱۰۲ حکایت فرموده، که گفته بود: "لَقَدْ عَلِمْتُمْ مَا أَنْزَلَ هَؤُلَاءِ إِلَّا رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ - تو خودت یقین داری که این آیات را جز رب آسمانها و زمین کسی نازل نکرده".

بعضی (۱) از مفسرین در توجیه جمله "ما عَلِمْتُمْ لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرِي" گفته اند: "از قبیل نفی معلوم به نفی علم است" و این گونه تعبیر در جایی می آید که اگر حقیقتی وجود می داشت حتما همه می فهمیدند، در چنین مواردی گفته می شود که من چنین چیزی نمی دانم، یعنی چنین چیزی نیست، و نظیر این تعبیر در آیه "قُلْ أَتُتَّبِعُونَ اللَّهَ بِمَا لَا يَعْلَمُ فِي السَّمَاوَاتِ وَلَا فِي الْأَرْضِ" (۲) است و لیکن این توجیه با ذیل آیه سازگار نیست، چون فرعون دنبال این جمله می گوید: برایم برجی بساز، تا بلکه از اله موسی اطلاعی پیدا کنم.

"وَ اسْتَكْبَرَ هُوَ وَ جُنُودُهُ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَ ظَنُّوا أَنَّهُمْ إِلَيْنَا لَا يُرْجَعُونَ" یعنی حالشان حال کسی است که برنگشتن به سوی ما در نظرش رجحان دارد، چون در سویدای دل یقین به رجوع داشتند، هم چنان که خدای تعالی در باره شان فرموده: "وَ جَحَدُوا بِهَا وَ اسْتَيْقَنَتْهَا أَنفُسُهُمْ ظُلْمًا وَ عُلُوًّا - معاد را انکار کردند در حالی که دلهایشان به آن یقین داشت، و این انکارشان از ظلم و گردنکشی بود".

"فَأَخَذْنَا هُوَ وَ جُنُودَهُ ..."

کلمه "نبذ" به معنای طرح و دور انداختن است، و کلمه "یم" به معنای دریا است، و بقیه الفاظ آیه روشن است، چیزی که هست باید نکته ای که در آن است از نظر دور نداشت، و آن لحن توهین آمیز به فرعون و لشکریان او، و هول انگیزی عذابی است که بر سر آنان آورد.

"وَ جَعَلْنَاهُمْ أُمَّةً يَدْعُونَ إِلَى النَّارِ وَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ لَا يُنصِرُونَ" معنای دعوت به آتش، دعوت به کارهایی است که مستوجب آتش است، و آن کارها عبارت است از: کفر و گناهان گوناگون، چون اینها است که قیامتشان را به صورت آتشی تصویر می کند، که در آن معذب خواهند شد، ممکن هم هست مراد از کلمه "نار" همان [

ص: ۵۲

۱- تفسیر کشاف، ج ۳، ص ۴۱۳.

۲- بگو آیا به خدا خبر از چیزی می دهند که خود او از وجود آن در آسمانها و زمین اطلاعی ندارد. سوره یونس، آیه ۱۸.

[.....]

کارهای مستوجب آتش باشد، که به طور مجاز و از باب اطلاق مسبب و اراده سبب، آتش نامیده شده.

مراد از اینکه فرمود: فرعونیان را پیشوایانی که به سوی آتش می خوانند قرار دادیم ...

و معنای پیشوا کردن آنان برای دعوت به آتش این است که: ایشان را پیشقدم در کفر و گناه کرد، در نتیجه دیگران به ایشان اقتداء کرده، و به آنان پیوستند، و اگر بررسی که چرا خداوند ایشان را پیشوای کفر کرد؟ و آیا این کار به عدالت خدا برخوردی ندارد؟ در پاسخ می گوئیم: وقتی برخورد دارد که این اضلال خدا ابتدایی باشد، یعنی خود آنان قبلاً کاری نکرده باشند که مستوجب این اضلال باشند، و اما اگر این اضلال به عنوان مجازات کفر و جحودی باشد که آنان قبل از دیگران مرتکب شدند، به عدالت خدا برخورد ندارد.

بعضی از مفسرین گفته اند: "مراد از پیشوا کردن آنان برای دعوت به آتش صرف نامگذاری است، مانند نامگذاری در آیه " وَ جَعَلُوا الْمَلَائِكَةَ الَّذِينَ هُمْ عِبَادُ الرَّحْمَنِ إِنِائًا" (۱).

و این تفسیر صحیح نیست، برای اینکه با معنای آیه بعد- به طوری که خواهید دید- نمی سازد، چون می فرماید: در آخرت لعنت دیگران نیز به ایشان می رسد. پس معلوم می شود که صرف نامگذاری نیست، بلکه آنان واقعا پیشوای ضلالت بوده اند، علاوه بر این در آن آیه دیگر هم که مفسر نامبرده بدان استشهاد کرد، مسلم نیست که کلمه "جعل" به معنای نامگذاری باشد. و اینکه فرمود: " وَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ لَا يُنصُرُونَ"، معنایش این است که: شفاعت هیچ ناصری به ایشان نخواهد رسید.

" وَ أَتْبَعْنَاهُمْ فِي هَذِهِ الدُّنْيَا لَعْنَةً وَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ هُمْ مِنَ الْمَقْبُوحِينَ" این آیه شریفه بیان می کند لازمه آن وصفی را که در آیه قبلی برای فرعونیان ذکر کرده بود، می فرماید: چون پیشوایان بودند، و دیگران در کفر و گناهان پیرو ایشان بودند لذا همواره در ضلالت و کفر و گناه از ایشان الهام می گرفتند، و پیروی آنان می کردند، و بهمین جهت همانند وزر و گناه پیروان نیز به گردن ایشان است، پس ما دام که کفر و گناه بعد از آنان ادامه یابد، لعن خدا به ایشان نیز ادامه می یابد.

پس در حقیقت آیه شریفه در معنای آیه " وَ لِيَحْمِلَنَّ أَثْقَالَهُمْ وَ أَثْقَالًا مَعَ أَثْقَالِهِمْ" (۲)، و آیه " وَ نَكُتُّبُ مَا قَدَّمُوا وَ آثَارَهُمْ" (۳) است، و اگر در آیه مورد بحث کلمه "لعن" را نکره آورده برای این است که دلالت کند بر اهمیت و استمرار آن.

ص: ۵۳

۱- ملائکه را که بندگان رحمانند اناث خواندند. سوره زخرف، آیه ۱۹.

۲- هر آینه به دوش خواهند کشید وزر و بار گناه خود و گناه دیگران را. سوره عنکبوت، آیه ۱۳.

۳- می نویسیم آنچه از پیش فرستاده اند و آنچه از دنبال آنان می رسد. سوره یس، آیه ۱۲.

و همچنین از آنجا که در روز قیامت به نصرت هیچ ناصری نمی رسند، ناگزیر حالتی خواهند داشت که دل‌های اهل محشر از آنها متنفر و منزجر خواهد بود، و مردم از ایشان خواهند گریخت، و احدی نزدیک ایشان نمی شود، و این همان معنای قبیح و زشت رویی است، که خدای تعالی در کلام مجیدش در باره اشخاصی که منظر آنان قبیح است در مواردی بسیار اشاره فرموده است.

بحث روایتی (روایاتی در ذیل برخی آیات گذشته مربوط به موسی (علیه السلام) و دعوت او)

در مجمع البیان آمده که: واحدی به سند خود از ابن عباس روایت کرده که گفت:

شخصی از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) پرسید: کدامیک از دو مدت را موسی برای شعیب به سر رسانید؟ فرمود مدت دورتر و بیشتر را (۱).

مؤلف: در معنای این حدیث روایتی را هم به سند خود از ابی ذر از آن جناب آورده.

و در الدر المنثور است که: ابن مردویه، از مقسم، روایت کرده که گفت: من حسن بن علی بن ابی طالب (رضی الله عنه) را دیدم، و از او پرسیدم: موسی کدام یک از دو مدت را برای شعیب انجام داد رسانید؟ اولی را یا دومی را؟ فرمود: دومی را (۲).

و در مجمع البیان است که: ابو بصیر از امام باقر (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: بعد از آنکه موسی مدت را به سر برد خانواده اش را برداشت تا به طرف خانه رود، راه را گم کرد، و آتشی دید، به اهل بیتش گفت: اینجا باشید که من آتشی می بینم (۳).

و از کتاب طب الأئمه به سند خود از جابر جعفی از امام باقر (علیه السلام) روایت کرده که در ضمن حدیثی فرمود: مقصود از کلمه " مِنْ غَيْرِ سُوءٍ "، در آیه " وَ أَدْخِلْ يَدَكَ فِي جَيْبِكَ تَخْرُجَ بَيْضَاءَ مِنْ غَيْرِ سُوءٍ " بدون مرض برص است (۴).

و در تفسیر قمی در ذیل آیه " فَرَدَدْنَاهُ إِلَىٰ أُمِّهِ ... " از راوی نقل کرده که گفت: به امام ابی جعفر (علیه السلام) عرضه داشتیم: موسی چند روز از مادرش غایب شد؟ تا خدای عز و جل دوباره او را به وی برگردانید؟ فرمود: سه روز.

ص: ۵۴

۱- مجمع البیان، ج ۷، ص ۲۵۰.

۲- الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۲۵.

۳- مجمع البیان، ج ۷، ص ۲۵۰.

۴- طب الأئمه، ص ۵۵ (ط نجف) اثر ابی عتاب عبد الله بن سابور.

می گوید: پس عرضه داشتم آیا هارون برادر پدری و مادری موسی (علیه السلام) بود؟

فرمود: بله، مگر نشنیدی کلام خدای عز و جل را که می فرماید: "ای پسر مادرم ریشم و سرم را مگیر"، پرسیدم: کدام یک بزرگتر بودند؟ فرمود: هارون، پرسیدم: وحی به هر دو نازل می شد؟

فرمود: وحی به موسی می شد و موسی به هارون وحی می کرد.

پرسیدم: بفرمایید بینم آیا حکومت در بنی اسرائیل و منصب قضاوت و امر و نهی به هر دو واگذار بود؟ فرمود: موسی با پروردگارش مناجات می کرد، و آنچه به سویش وحی می شد می نوشت، و با آن علم، در بنی اسرائیل قضاوت می کرد، و چون برای مناجات غایب می شد هارون خلیفه و جانشین او می شد. پرسیدم: کدام یک زودتر از دنیا رفتند؟ فرمود:

هارون قبل از موسی، و هر دو در "تیه" در گذشتند. پرسیدم: آیا موسی فرزندی هم داشت؟

فرمود: نه، ذریه ال عمران از هارون شد (۱).

مؤلف: اشکالی به این روایت متوجه است این است که: ذیلش با روایاتی دیگر که دلالت بر فرزند داشتن آن جناب دارد، نمی سازد، هم چنان که از تورات نیز برمی آید که آن حضرت فرزند داشته.

و در تفسیر جوامع الجامع در ذیل جمله "وَ اسْتَكْبَرُ هُوَ وَ جُنُودُهُ" از معصوم (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: یکی از پیامها که موسی (علیه السلام) از پروردگارش حکایت کرده این است که فرمود: کبریا و عظمت جامه من است (تنها شایسته من است) و هر کس بخواهد در یکی از آن دو با من منازعه کند، در آتشش می افکنم (۲).

و در کافی به سند خود از طلحه بن زید، از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: ائمه در کتاب خدا دو قسمند. یکی پیشوایان هدایت، که در باره شان فرمود: "وَ جَعَلْنَا مِنْهُمْ أَئِمَّةً يَهْدُونَ بِأَمْرِنَا" یعنی قرار دادیم ایشان را امامانی که به امر ما هدایت می کنند، نه به امر مردم، بلکه امر خدا را بر امر خود و حکم خدا را بر حکم خود مقدم می دارند، قسم دوم پیشوایان ضلالت، که در باره شان فرمود: "وَ جَعَلْنَاهُمْ أَئِمَّةً يَدْعُونَ إِلَى النَّارِ" ایشان را قرار دادیم پیشوایانی که مردم را به سوی آتش می خوانند، امر خود را قبل از حکم خدا، و مقدم بر آن می دانند، و بر طبق هوی و هوسها، بر خلاف آنچه در کتاب خدای عز و جل هست، عمل می کنند (۳).

ص: ۵۵

۱- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۳۴.

۲- جوامع الجامع، ص ۳۳۹.

۳- اصول کافی، ج ۱، ص ۲۱۶.

(۱) مقام موسی نزد خدا و پایه عبودیت او.

موسی (علیه السلام) یکی از پنج پیغمبر اولوا العزم است، که آنان سادات انبیاء بودند، و کتاب و شریعت داشتند، و خدای تعالی در آیه شریفه "وَ إِذْ أَخَذْنَا مِنَ النَّبِيِّينَ مِيثَاقَهُمْ، وَ مِنْكَ وَ مِنْ نُوحٍ وَ إِبْرَاهِيمَ وَ مُوسَى وَ عِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ وَ أَخَذْنَا مِنْهُمْ مِيثَاقًا غَلِيظًا" (۱) و آیه "شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ مَا وَصَّى بِهِ نُوحًا، وَ الَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ وَ مَا وَصَّيْنَا بِهِ إِبْرَاهِيمَ وَ مُوسَى وَ عِيسَى" (۲) که راجع به شریعت های آسمانی، و انبیای دارای شریعت است، آن جناب را در زمره آنان بر شمرده است. و خدا بر او و بر برادرش منت نهاده و فرموده: "وَ لَقَدْ مَنَّا عَلَى مُوسَى وَ هَارُونَ" (۳)، و نیز بر آن دو بزرگوار سلام کرده، فرموده: "سَلَامٌ عَلَى مُوسَى وَ هَارُونَ" (۴) و نیز او را به بهترین مدح و ثنا ستوده، و فرموده: "وَ اذْكُرْ فِي الْكِتَابِ مُوسَى، إِنَّهُ كَانَ مُخْلَصًا، وَ كَانَ رَسُولًا نَبِيًّا، وَ نَادَيْنَاهُ مِنْ جَانِبِ الطُّورِ الْأَيْمَنِ، وَ قَرَّبْنَاهُ نَجِيًّا" (۵) و نیز فرموده: "وَ كَانَ عِنْدَ اللَّهِ وَجِيهاً" (۶) و نیز فرموده: "وَ كَلَّمَ اللَّهُ مُوسَى تَكْلِيمًا" (۷).

و نیز آن جناب را در سوره انعام، و در چند جای دیگر، در زمره انبیاء ذکر کرده، و در آیه های ۸۴-۸۸ سوره انبیاء او و سایر انبیاء را ستوده، به اینکه ایشان پیامبرانی نیکوکار و صالح بودند، که خدا بر عالمیان اجتناب و برتریشان داده بود، و به سوی صراط مستقیم هدایتشان کرده بود.

ص: ۵۶

- ۱- و زمانی که گرفتیم ما از پیامبران تعهدهایشان را، و از تو، و از نوح و ابراهیم و موسی و عیسی بن مریم و گرفتیم از تو میثاقی شدید. سوره احزاب، آیه ۷.
- ۲- آئین نهاد برای شما از دین آنچه وصیت نمود به آن نوح را و آنچه را وحی کردیم به تو و آنچه را وصیت نمودیم به آن ابراهیم را و موسی و عیسی را. سوره شوری، آیه ۱۳.
- ۳- ما بر موسی و هارون منت نهادیم. سوره صافات، آیه ۱۱۴.
- ۴- سوره صافات، آیه ۱۲۰. [.....]
- ۵- یاد آور در کتاب موسی را، که مخلص و رسولی نبی بود، و ما او را از جانب طور ایمن ندا داده، برای هم سخنی خود نزدیکش کردیم. سوره مریم، آیه ۵۲.
- ۶- او نزد خدا آبرومند بود. سوره احزاب، آیه ۶۹.
- ۷- خدا با موسی به نحوی که شما نمی دانید هم سخن شد. سوره نساء، آیه ۱۶۴.

و در سوره مریم در آیه ۵۸ ایشان را چنین ستوده که اینان از کسانی هستند که خدا بر آنان انعام کرده است، در نتیجه صفات زیر برای موسی جمع شده است: اخلاص، تقرب، جاهت، احسان، صلاحیت، تفضیل، اجتناب، هدایت و انعام، که در مورد مناسب با آنها، هر یک از این صفات در این کتاب مورد بحث قرار گرفته، و همچنین پیرامون معنای نبوت و رسالت و تکلیم گفتگو شده است.

و اما کتابی که بر آن جناب نازل شده قرآن کریم آن را "تورات" معرفی نموده و در سوره احقاف، آیه ۱۲ آن را به دو وصف "امام" و "رحمت" توصیف نموده، در سوره انبیاء آیه ۴۸ آن را "فرقان" و "ضیاء" خوانده، در سوره مائده آیه ۴۴ آن را "هدی" و "نور" خوانده و در سوره اعراف، آیه ۱۴۵ فرموده: "وَ كَتَبْنَا لَهُ فِي الْأَلْوَابِ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ مَوْعِظَةً وَ تَفْصِيلًا لِكُلِّ شَيْءٍ" - برایش در الواح از هر چیزی موعظه ای، و نیز برای هر چیزی تفصیلی نوشتیم.

چیزی که هست خدای تعالی در چند جای قرآن کریم که او را به اوصاف مزبور ستوده، فرموده که: بنی اسرائیل تورات را تحریف کردند، و در آن اختلاف نمودند، تاریخ هم مؤید گفتار قرآن است، برای اینکه - به طوری که در جلد سوم این کتاب، در ذیل قصص مسیح (علیه السلام) گذشت - خاطرنشان کردیم که بعد از آنکه بخت نصر فلسطین را فتح کرد و هیکل (معبد یهود) را ویران ساخت، و تورات را سوزانید، و در سال پانصد و هشتاد و هشت قبل از میلاد، یهود را از فلسطین به سوی بابل کوچ داد، در سال پانصد و سی و هشت قبل از مسیح، یعنی پنجاه سال بعد، کورش پادشاه، بابل را فتح نمود و به یهود اجازه داد تا به سرزمین خود، فلسطین بروند، و در آنجا "عزرای کاهن" تورات را برایشان از بر نوشت پس تورات اصلی منقرض شده و آنچه در دست است محفوظات "عزراء" است.

(۲) آنچه از سرگذشت موسی که در قرآن آمده.

نام آن جناب از هر پیغمبری دیگر در قرآن کریم بیشتر آمده، و - به طوری که شمرده اند - نامش در صد و شصت و شش جای قرآن کریم ذکر شده، و در سی و شش سوره از سوره های قرآن به گوشه هایی از داستانهایش، یا به طور اجمال و یا به تفصیل اشاره شده و در بین انبیاء (علیه السلام) به کثرت معجزه اختصاص یافته، که قرآن کریم بسیاری از معجزات باهره وی را ذکر کرده، مانند اژدها شدن عصای او، نور دادن دستش، ایجاد طوفان، مسلط کردن ملخ، شپش، قورباغه و خون بر مردم، شکافتن دریا، نازل کردن من و نیز سلوی، و جوشاندن دوازده چشمه از یک سنگ با زدن عصا، زنده کردن مردگان، و بلند کردن کوه طور بالای سر مردم، و غیر اینها.

همانطور که گفتیم در کلام خدای تعالی گوشه هایی از داستانهای آن جناب آمده، و لیکن تمامی جزئیات و دقائق آنها را ذکر نفرموده، بلکه به چند فصل از آنها که ذکرش در هدایت، و ارشاد خلق اهمیت داشته، اکتفاء کرده، و این دأب و روش قرآن کریم در اشاره به داستانهای همه انبیاء و امت ها است که از هر داستان آنچه که ذکرش مایه عبرت و هدایت خلق است ذکر می کند.

و از داستان های موسی آنچه که ذکرش اهمیت دارد که گفتیم کلیاتش در قرآن آمده- این است که: آن جناب در مصر در خانه مردی اسرائیلی به دنیا آمد، و در روزهایی به دنیا آمد که فرعونیان به دستور فرعون پسر بچه های بنی اسرائیل را سر می بریدند، و مادر موسی (به دستور خدای تعالی) او را در صندوقی نهاده، به دریا انداخت، فرعون او را از دریا گرفت، و به مادرش برگردانید تا شیرش دهد، و تربیتش نماید و از آن روز در خانه فرعون نشو و نما کرد.

آن گاه به سن بلوغ رسیده و مردی قبطی را می کشد، و از مصر به سوی مدین فرار می کند، چون ترس این را داشته که فرعونیان به قصاص آن مرد قبطی به قتلش برسانند.

سپس مدتی مقرر که همان ده سال باشد، در مدین پیش شعب مکتب نموده و خدمت کرد، و با یکی از دختران او ازدواج نمود.

و پس از به سر رساندن آن مدت مقرر به اتفاق اهل بیتش از مدین بیرون آمده، در بین راه آنجا که کوه طور واقع است، از طرف آن کوه آتشی می بیند، و چون راه را گم کرده بودند، و آن شب هم شبی بسیار تاریک بوده، به امید اینکه کنار آن آتش کسی را ببیند، و راه را از او بپرسد، و هم آتشی برداشته با خود بیاورد، به خانواده اش می گوید: شما اینجا باشید تا من بروم پاره ای آتش برایتان بیاورم، و یا کنار آتش راهنمایی بینم، و از او از راه بپرسم، ولی همین که نزدیک می شود خدای تعالی از کنار سمت راست آن بیابان که از نظر شکل با زمینهای اطراف فرق داشته، از طرف درختی که آنجا بوده، ندایش می دهد، و با او سخن می گوید، و او را به رسالت خود برمی گزیند، و معجزه عصا و ید بیضا به او می دهد، که دو تا از نه معجزه های او است، و به عنوان رسالت به سوی فرعون و قومش گسیل می دارد، تا بنی اسرائیل را نجات دهد.

موسی نزد فرعون می آید، و او را به سوی کلمه حق و دین توحید می خواند، و نیز به او پیشنهاد می کند که بنی اسرائیل را همراه او روانه کند، و دست از شکنجه و کشتارشان بردارد، و به منظور اینکه بفهماند رسول خداست، معجزه عصا و ید بیضا را به او نشان می دهد،

فرعون از قبول گفته او امتناع می ورزد، و در مقام برمی آید با سحر ساحران با معجزه او معارضه کند، و حقا سحری عظیم نشان دادند، اژدها و مارهای بسیار به راه انداختند، ولی همین که موسی عصای خود را بیفکند، تمامی آن سحرها را برچید و خورد، و دوباره به صورت عصا برگشت ساحران که فهمیدند عصای موسی از سنخ سحر و جادوی ایشان نیست، همه به سجده افتادند و گفتند: ما به رب العالمین ایمان آوردیم، به آن کسی که رب موسی و هارون است، ولی فرعون هم چنان بر انکار دعوت وی اصرار ورزید، و ساحران را تهدید کرد، و ایمان نیاورد.

موسی (علیه السلام) هم هم چنان به دعوت خود پافشاری می کرد، او و درباریانش را به دین توحید همی می خواند، و معجزه ها می آورد، یک بار آنها را دچار طوفان ساخت، یک بار ملخ و شپش و قورباغه و خون را بر آنان مسلط کرد، آیاتی مفصل آورد، ولی ایشان بر استکبار خود پافشاری کردند، به هر یک از گرفتاریها که موسی به عنوان معجزه برایشان می آورد، مبتلا می شدند، می گفتند: ای موسی پروردگار خودت را بخوان و از آن عهدهی که به تو داده که اگر ایمان بیاوریم این بلا را از ما بگرداند استفاده کن، که اگر این بلا را بگردانی به طور قطع ایمان می آوریم، و بنی اسرائیل را با تو می فرستیم ولی همین که خدا در مدت مقرر بلا را از ایشان برطرف می کرد، دوباره عهد خود را می شکستند، و به کفر خود ادامه می دادند.

ناگزیر خدای تعالی دستورش می دهد تا بنی اسرائیل را در یک شب معین بسیج نموده از مصر بیرون ببرد موسی و بنی اسرائیل از مصر بیرون شدند و شبانه به راه افتادند، تا به کنار دریا رسیدند، فرعون چون از جریان آگهی یافت، از دنبال سر، ایشان را تعقیب کرد و همین که دو فریق یکدیگر را از دور دیدند، اصحاب موسی به وی گفتند: دشمن دارد به ما می رسد موسی گفت: حاشا، پروردگار من با من است، و به زودی مرا راهنمایی می کند در همین حال به وی وحی می شود که با عصایش به دریا بزند همین که زد، دریا شکافته شد، و بنی اسرائیل از دریا گذشتند فرعون و لشکریانش نیز وارد دریا شدند، همین که آخرین نفرشان وارد شد، خداوند آب را از دو طرف به هم زد، و همه شان را غرق کرد.

بعد از آنکه خداوند بنی اسرائیل را از شر فرعون و لشکرش نجات داد و موسی (علیه السلام) ایشان را به طرف بیابانی برد که هیچ آب و علفی نداشت، در آنجا خداوند آنان را اکرام کرد و "من" و "سلوی"، (که اولی گوشتی بریان و دومی چیزی به شکل ترنجبین بود) بر آنان نازل کرد، تا غذایشان باشد، و برای سیراب شدنشان موسی به امر خداوند عصا را به سنگی که همراه داشت زد، دوازده چشمه از آن جوشید هر یک از تیره های بنی

اسرائیل چشمه خود را می شناخت و از آن چشمه می نوشیدند، و از آن من و سلوی می خوردند، و برای رهایی از گرمای آفتاب، ابر بر سر آنان سایه می افکند.

آن گاه در همان بیابان خدای تعالی با موسی مواعده کرد که چهل شبانه روز به کوه طور برود، تا تورات بر او نازل شود. موسی (علیه السلام) از بنی اسرائیل هفتاد نفر را انتخاب کرد، تا تکلم کردن خدا با وی را بشنوند، (و به دیگران شهادت دهند) ولی آن هفتاد نفر با اینکه شنیدند مع ذلک گفتند: ما ایمان نمی آوریم تا آنکه خدا را آشکارا ببینیم، خدای تعالی "جلوه ای به کوه کرد، کوه متلاشی شد"، ایشان از آن صاعقه مردند، و دوباره به دعای موسی زنده شدند، و بعد از آنکه میقات تمام شد خدای تعالی تورات را بر او نازل کرد آن گاه به او خبر داد که بنی اسرائیل بعد از بیرون شدنش گوساله پرست شدند، و سامری گمراهشان کرد.

موسی (علیه السلام) بین قوم برگشت، در حالی که بسیار خشمگین و متاسف بود، گوساله را آتش زد و خاکسترش را به دریا ریخت، و سامری را طرد کرد، و فرمود: برو که در زندگی همیشه بگویی: "لا مساس - نزدیکم نشوید"، اما مردم را دستور داد تا توبه کنند، و به همین منظور شمشیر در یکدگر به کار بزنند، و یکدگر را بکشند، تا شاید توبه شان قبول شود و قبول شد دوباره از پذیرفتن احکام تورات که همان شریعت موسی بود سرباز زدند، و خدای تعالی کوه طور را بلند کرد، و در بالای سر آنان نگه داشت، (که اگر ایمان نیاورید بر سرتان می کوبم).

سپس بنی اسرائیل از خوردن "من" و "سلوی" به تنگ آمده، و درخواست کردند که پروردگار خود را بخواند از زمین گیاهانی برایشان برویاند، و از سبزی، خیار، سیر، عدس، و پیاز آن برخوردارشان کند خدای تعالی دستورشان داد برای رسیدن به این هدف داخل سرزمین مقدس شوید، که خداوند بر شما واجب کرده در آنجا به سر برید. بنی اسرائیل زیر بار نرفتند، و خدای تعالی آن سرزمین را بر آنان حرام کرد، و به سرگردانی مبتلاشان ساخت، در نتیجه مدت چهل سال در بیابانی سرگردان شدند.

و باز یکی از داستانهای آن جناب سرگذشت رفتنش با آن جوان به مجمع البحرین برای دیدار بنده صالح خدا، و رفاقتش با آن عبد صالح است، که در سوره کهف آمده است.

(۳) مقام هارون (علیه السلام) نزد خدا و پایه عبودیت او خدای تعالی در سوره صافات آن جناب را در منت هایش، و در دادن کتاب، و هدایت به سوی صراط مستقیم، و در داشتن تسلیم، و بودنش از محسنین، و از بندگان مؤمنین

به خدا، با موسی (علیه السلام) شریک دانسته، و او را از مرسلان دانسته، و از انبیایش معرفی کرده، و او را از کسانی دانسته که بر آنان انعام فرموده، و او را با سایر انبیاء در صفات جمیل آنان از قبیل احسان، صلاح، فضل، اجتناب و هدایت شریک قرار داده و یک جا ذکر کرده.

و در آیه " وَاجْعَلْ لِي وَزِيْرًا مِنْ اَهْلِي، هَارُونَ اَخِي، اَشْدُدْ بِه اَزْرِي، وَ اَشْرِكْهُ فِي اَمْرِي، كَيْ نُسَبِّحَكَ كَثِيْرًا، وَ نَذْكُرَكَ كَثِيْرًا اِنَّكَ كُنْتَ بِنَا بَصِيْرًا" (۱) موسی (علیه السلام) در مناجات شب طور دعا کرده و از خدا خواسته که هارون را وزیر او قرار دهد، و پشتش را به وی محکم نموده و او را شریک او قرار دهد، تا خدا را بسیار تسبیح کنند، و بسیار ذکر گویند، هم طراز موسی دانسته.

و آن جناب در تمامی مواقف ملازم برادرش بوده، و در عموم کارها با او شرکت می کرده، و او را در رسیدنش به مقاصد یاری می کرد.

و در قرآن کریم هیچ مساله ای که مختص به آن جناب باشد، نیامده مگر همان جانشینی او برای برادرش، در آن چهل روزی که به میقات رفته بود، " وَ قَالَ مُوسَى لِاَخِيهِ هَارُونَ اَخْلُفْنِي فِي قَوْمِي وَ اَصْلِحْ وَ لا تَتَّبِعِ السَّبِيْلَ الْمُفْسِدِيْنَ " که به برادر خود هارون گفت: خلیفه من باش در قومم، و اصلاح کن، و راه مفسدان را پیروی مکن، و وقتی از میقات برگشت، در حالی که خشمناک و متاسف بود که چرا گوساله پرست شدند، الواح تورات را بیفکنند، و سر برادر را بگیرت و به طرف خود بکشید، هارون گفت ای پسر مادر! مردم مرا ضعیف کردند، (و گوش به سخنم ندادند)، و نزدیک بود مرا بکشند، پس پیش روی دشمنان مرا شرمنده و سرافکنده مکن، و مرا جزو این مردم ستمگر قرار مده، موسی گفت: پروردگارا مرا و برادرم را بیامرز، و ما را در رحمت خود داخل کن، که تو ارحم الراحمینی.

(۴) داستان موسی در تورات عصر حاضر داستانهای موسی (علیه السلام) در ماسوای سفر اول از تورات که پنج سفر است آمده، جزئیات تاریخ او از حین تولد تا روز وفات، و آنچه از شرایع و احکام به وی نازل شده، همه اش در آن چهار سفر دیگر، یعنی سفر خروج، سفر لاویان، سفر عدد، و سفر تثئیه آمده است.

چیزی که هست ما بین آنچه که تورات آورده، با آنچه که در قرآن آمده در اموری

ص: ۶۱

که کم هم نیست اختلاف هست.

و یکی از مهم ترین موارد اختلاف این است که: تورات می گوید: ندای موسی و سخن گفتن خدا از درخت با وی در سرزمین مدین، قبل از حرکت دادن خانواده اش به طرف مصر بوده، و خلاصه در همان ایامی بوده که برای شعیب گوسفند می چرانیده (۱) می گوید: در همان ایام که مشغول شبانی وی بوده، گوسفند را به ما و رای دشت برده، و به کوه خدا " حوریب " رسید، و در آنجا ملائکه خدا برایش ظاهر شدند، و آتشی را وسط درخت خاری برایش نمودار کردند، آن گاه خدا با وی سخن گفت، و آنچه می خواست در میان نهاد، و او را برای نجات دادن بنی اسرائیل نزد فرعون فرستاد (۲).

یکی دیگر از موارد اختلاف مهم این است که: آن فرعونی که موسی به سوی وی فرستاده شد، غیر از آن فرعونی بوده که موسی را در دامن خود پرورید، و موسی از شر او گریخت، تا به عنوان قصاص از خون مرد قبطی که به دست وی کشته شده بود، به قتل نرسد (۳).

یکی دیگر این است که: تورات سخنی از ایمان آوردن ساحران به میان نیاورده، که وقتی عصاهای خود را افکندند، و به صورت مارها درآوردند، و عصای موسی همه آنها را بلعید، چه کردند، و چه گفتند، بلکه می گوید که ساحران هم چنان نزد فرعون بودند، و با موسی معارضه کردند، و در مقابل دو معجزه موسی، یعنی معجزه خون و قورباغه، سحر خود را به کار زدند (۴).

یکی دیگر این است که: تورات می گوید: آن کسی که برای بنی اسرائیل گوساله درست کرد، و بنی اسرائیل آن را پرستیدند، خود هارون، برادر موسی بود، برای اینکه وقتی بنی اسرائیل دیدند که موسی از مراجعت از کوه طور دیر کرد، همه نزد وی جمع شدند، و بدو گفتند برای ما معبودی درست کن، تا پیشاپیش ما راه برود، برای اینکه این مرد (موسی) که ما را از سرزمین مصر بیرون کرد، نیامد، و نفهمیدیم چه شد؟ هارون به ایشان گفت: پس هر چه گوشواره به گوش زنان و پسران و دختران خود دارید برایم بیاورید.

تمامی بنی اسرائیل گوشواره هایی که به گوش داشتند بیاوردند، هارون همه را گرفت و با از میل قالبی درست کرد، و طلاها را آب کرده در آن قالب ریخت، و به صورت گوساله ایج.

ص: ۶۲

۱- و تورات نام پدر زن موسی را هم شعیب ندانسته، بلکه او را " یثرون " کاهن مدیان دانسته.

۲- اصحاح سوم از سفر خروج.

۳- سفر خروج، اصحاح دوم، آیه ۲۳.

۴- اصحاح هفتم و هشتم از سفر خروج.

در آورد، و گفت: این است معبود شما، ای بنی اسرائیل، که شما را از مصر بیرون کرد (۱).

در اینجا لازم است به خواننده عزیز تذکر دهم که اگر آیات قرآنی را در این قسمتها از داستان موسی (علیه السلام) به دقت زیر نظر و مطالعه قرار بدهد، خواهد دید که لحن آنها تعریض و کنایه زدن به تورات است.

البته غیر از موارد اختلافی که ذکر شد، اختلافهای جزئی بسیاری دیگر نیز هست، مانند اینکه در داستان کشتن قبطی، می گوید: دو طرف دعوا در روز دوم اسرائیلی بودند (۲) و مانند اینکه می گوید: آن کسی که در روز مسابقه عصا را انداخت، و عصا همه سحر ساحران را بلعید، هارون بود که به دستور موسی آن را انداخت (۳) و نیز تورات داستان انتخاب هفتاد نفر را برای میقات، و نزول صاعقه، و زنده شدنشان بعد از مردن را اصلا نیاورده.

و نیز در تورات، اصحاب سی و دوم از سفر خروج آمده که: الواحی که موسی (علیه السلام) از مراجعت از کوه با خود آورد و به زمین انداخت، دو تا تخته سنگ بود، که نامشان لوح شهادت بود، و همچنین از این قبیل اختلافها زیاد است. ج.

ص: ۶۳

۱- اصحاب سی و دوم از سفر خروج.

۲- اصحاب دوم از سفر خروج.

۳- اصحاب هفتم از سفر خروج.

و به تحقیق ما بعد از هلاک کردن نسلهای گذشته به موسی کتاب دادیم تا چراغ فراراه مردم و اراده مردم و هدایتی و رحمتی باشد شاید متذکر شوند (۴۳).

و تو ای محمد (صلی الله علیه و آله) نبودی در سمت غربی سینا آنجا که تورات را به موسی وحی کردیم و تو از حاضران و شاهدان نبودی (۴۴).

و لیکن ما نسلها پدید آوردیم پس دراز شد برایشان زندگانی و تو در میان اهل مدین مقیم نبودی تا سرگذشت آنان را برای مردم خودت بگویی این ماییم که تو را می فرستیم (۴۵).

باز تو در طرف طور نبودی آنجا که ما ندا دادیم و لیکن از در رحمت جریان را به تو خبر دادیم تا مردمی را که قبل از تو پیامبری بیم رسان نداشتند بیم رسان باشی که متذکر شوند (۴۶).

و اگر نمی فرستادیم و به کیفر گناہانی که کردند هلاکشان می کردیم می گفتند پروردگارا چرا به سوی ما رسولی نفرستادی تا آیات را پیروی کنیم و از مؤمنان باشیم؟ (۴۷).

ولی وقتی از ناحیه ما حق به سویشان آمد گفتند چرا مثل آنچه به موسی دادند به این پیامبر ندادند، آیا در برابر آنچه که از موسی دیدند کفر نورزیدند، و نگفتند که این قرآن و تورات دو سحرند که یکدیگر را کمک می کنند؟ و آیا نگفتند که ما به هر یک کافریم؟ (۴۸).

تو به ایشان بگو پس شما از ناحیه خدا کتابی بیاورید که از تورات و قرآن راهنماتر باشد تا من آن را پیروی کنم اگر راست می گوید (۴۹).

و اگر این پیشنهاد را از تو نپذیرفتند پس بدان که اینان تنها از هواهای خود پیروی می کنند و آیا کسی گمراه تر از پیرو هوی بدون راهنمایی از خدا هست به درستی که خدا مردم ستمگر را هدایت نمی کند (۵۰).

و به تحقیق که ما قرآن را پیوسته فرستادیم باشد که متذکر شوند (۵۱).

کسانی که قبل از قرآن کتاب به ایشان دادیم به قرآن ایمان می آورند (۵۲).

و چون قرآن برایشان خوانده می شود می گویند بدان ایمان آوردیم و آن حق و از ناحیه پروردگار ماست و ما قبلا اسلام آورده بودیم (۵۳).

این عده از اهل کتاب دو برابر اجر خواهند داشت چون هم صبر کردند و هم بدیها را با خوبیها دور نمودند و از آنچه روزیشان کردیم انفاق می کنند (۵۴).

و چون سخن بیهوده می شنوند از آن رو گردانیده می گویند اعمال ما برای ما، اعمال شما برای شما، سلام بر شما ما خواهان معاشرت جاهلان نیستیم (۵۵).

به درستی ای محمد (صلی الله علیه و آله) تو هر که را دوست بداری هدایت توانی کرد بلکه خداست که هر که را بخواهد هدایت می کند و او داناتر به کسانی است که قابل هدایتند (۵۶).

بیان آیات اشاره به سیاق نزول این آیات شریفه

اشاره

سیاق این آیات شهادت می دهد بر اینکه مشرکین از قوم رسول خدا (صلی الله علیه و آله) به بعضی از اهل کتاب مراجعه نموده در باره آن جناب از ایشان نظریه خواسته اند، و بعضی از آیات قرآن را هم که تورات را تصدیق کرده بر آنان عرضه کرده اند، و اهل کتاب پاسخ داده اند که آری ما آنچه در قرآن در این باره آمده، تصدیق داریم، و به آنچه از معارف حقه که قرآن متضمن آن است، ایمان داریم، و اصولاً آورنده قرآن را قبل از آنکه مبعوث شود می شناختیم، هم چنان که در آیه "۵۳" از همین آیات فرموده: "وَ إِذَا يُتْلَىٰ عَلَيْهِمْ قَالُوا آمَنَّا بِهِ إِنَّهُ الْحَقُّ مِن رَّبِّنَا إِنََّّا كُنَّا مِن قَبْلِهِ مُسْلِمِينَ".

و مشرکین از این پاسخ اهل کتاب ناراحت شده، به مشاجره و درشتگویی با آنان پرداختند، و گفته اند که، این قرآن سحر و تورات شما هم مثل آن سحر است، "سِحْرَانِ تَظَاهَرَا- هر دو سحرند. که یکدگر را کمک می کنند" "إِنَّا بِكُلِّ كَافِرٍ و ما به هر دو کافریم"، در نتیجه اهل کتاب از مشرکین اعراض نموده، و گفته اند: "سَلَامٌ عَلَيْكُمْ لَا نَبْتَغِي الْجَاهِلِينَ".

این آن چیزی است که از سیاق آیات مورد بحث به دست می آید، و خدای سبحان وقتی داستان موسی را بیان کرده خبر داده که: چگونه مردمی زیر دست و برده و ضعیف و زیر شکنجه فرعونیان که پسرانشان را ذبح می کرد و دختران آنان را زنده می گذاشت را بر آن یاغیان خونخوار و طاغیان تبهکار پیروز کرد، آنهم به دست کودکی از همان ستم کشان، که در دامن همان دشمن خون آشامش پرورید، دشمنی که به فرمان او هزاران کودک از دودمان وی را سر بریدند، و بعد از پرورش یافتنش، او را از میان دشمن بیرون کرد، و دوباره به میان آنان فرستاد، و بر آنان غالب ساخت، تا همه را غرق کرده، و دودمان بنی اسرائیل را نجات بخشید و وارث آنان کرد.

خدای سبحان بعد از ذکر این ماجرا، روی سخن را متوجه کتابهای آسمانی - که

متضمن دعوت به دین توحید است، و بدان وسیله حجت بر خلق تمام می شود، و هم حامل تذکری برای مردم است - نموده و می فرماید: خدای سبحان تورات را که در آن بصیرتها و هدایت و رحمت برای مردم بود، بر موسی نازل کرد تا شاید از یادآوری قرون گذشته، و هلاکت امت های گذشته به جرم نافرمانی ها، متذکر شوند، و از نافرمانی خدا دست بردارند.

و نیز قرآن را بر رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نازل کرد، و در آن داستانها از موسی بیاورد، با اینکه رسول اسلام در عصر موسی نبود، و نزول تورات را بر وی ندید و در طور حضور نداشت، آن وقتی که خدا ندایش داد، و با او سخن گفت، و آنچه بین موسی و شعیب (علیه السلام) گذشته بود برای آن جناب بیان داشت، با اینکه آن جناب در مدین نبود، تا جریان را برای مردم تعریف کند، و لیکن خدای تعالی از در رحمت آن را برایش بیان کرد، تا با نقل کردن آن انذار کند مردمی را که قبل از او نذیر نداشتند، چون به خاطر کفرشان و فسوقشان در معرض نزول عذاب و گرفتار شدن به مصیبت قرار گرفته بودند، و اگر این کتاب را نازل نمی کرد، و دعوت را ابلاغ نمی کرد، هر آینه آن وقت می گفتند: "رَبَّنَا لَوْلَا أَرْسَلْتَ إِلَيْنَا رَسُولًا فَتَّبَعْنَا آيَاتِكَ - پروردگارا چرا رسولی به سوی ما نفرستادی، تا آیات تو را پیروی کنیم، و حجت ایشان علیه خدا تمام بود.

ولی وقتی خدای تعالی پیغمبر خود را مبعوث نموده، و قرآن نازل شد، و حق به سویشان آمد، گفتند: "لَوْلَا أُوتِيَ مِثْلَ مَا أُوتِيَ مُوسَى، أَوْ لَمْ يَكْفُرُوا بِمَا أُوتِيَ مُوسَى مِنْ قَبْلُ"، چرا به او آن معجزاتی را ندادند که به موسی دادند، آیا همین ها نبودند که به همان معجزات که به موسی داده شد در هنگامی که به اهل کتاب مراجعه کردند، و اهل کتاب قرآن را تصدیق کردند، کفر ورزیده گفتند: هم قرآن و هم تورات سحر است که یکدیگر را کمک می کنند، و مگر نگفتند ما به همه اینها کافریم؟

آن گاه به رسول گرامی خود حجت را می آموزد، تا با آن علیه کفار احتجاج کند، می فرماید: "قُلْ فَأْتُوا بِكِتَابٍ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ هُوَ أَهْدَى مِنْهُمَا أَتَّبِعُهُ - به ایشان بگو اگر راست می گوئید پس شما کتابی از نزد خدا بیاورید که بهتر از قرآن و تورات باشد، تا من آن را پیروی کنم"، یعنی حکمت خدا واجب می سازد که بالأخره از ناحیه او کتابی به سوی خلق نازل شود، تا مردم را به سوی حق هدایت نموده، و بدان حجت بر مردم تمام شود، و مردم حق را بشناسند، ناگزیر اگر تورات و قرآن کتاب هدایت نباشند، و برای هدایت مردم کافی نباشند، باید کتابی که بهتر از آن دو هدایت می کند، بوده باشد، و حال آنکه چنین کتابی نیست چون هادی تر از این دو کتاب نمی شود، برای اینکه آنچه در این دو کتاب از معارف

حقه وجود دارد، مؤید به اعجاز است، و براهین عقلی نیز آن را تایید می کند، علاوه بر این کتاب سماوی بهتر از آن دو نیست پس آن دو، کتاب هدایتند و این مردم که از آن دو اعراض می کنند، به حکم برهان و دلیل عقل اعراض نمی کنند، بلکه هوای نفس خود را پیروی می کنند، و از صراط مستقیم گمراه شده اند، "فَإِنْ لَمْ يَسْتَجِيبُوا لَكَ فَاعْلَمْ أَنَّمَا يَتَّبِعُونَ أَهْوَاءَهُمْ..."

آن گاه قومی از اهل کتاب را مدح می کند، که وقتی مشرکین نزد آنان رفتند تا از امر محمد (صلی الله علیه و آله) و قرآن پرسش کنند، آنان اظهار کردند که: ما به او و کتاب او ایمان داریم و او را تصدیق می کنیم، و از حرف لغو مشرکین روی گرداندند.

"وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ مِنْ بَعْدِ مَا أَهْلَكْنَا الْقُرُونَ الْأُولَى بَصَائِرَ لِلنَّاسِ..."

"لام" بر سر جمله "لَقَدْ آتَيْنَا" لام سوگند است، و آیه را چنین معنا می دهد که: من سوگند می خورم، که ما کتاب تورات را به موسی دادیم، و آن را به وی وحی نمودیم.

"مِنْ بَعْدِ مَا أَهْلَكْنَا الْقُرُونَ الْأُولَى بَصَائِرَ لِلنَّاسِ" - یعنی بعد از آن که اقوام و نسلهای سابق بر نزول تورات را هلاک کردیم، مانند قوم نوح، و اقوام دیگری که بعد از ایشان هلاک شدند، و چه بسا یکی از آنها قوم فرعون باشد.

در آیه مورد بحث می فرماید: ما کتاب را به موسی دادیم، بعد از آنکه قرون اولی را هلاک کرده بودیم، و این قید برای این است که: اشاره کند به اینکه در اوان بعثت موسی، بشر محتاج به یک کتاب آسمانی بود، برای اینکه معالم دین الهی با رفتن قرون اولی مندرس شده بود، و نیز کتابی لازم بود تا در آن به داستانهای امم گذشته اشاره شود، تا مردم بدانند که آنان به خاطر تکذیب آیات خدا چگونه به عذاب الهی دچار شدند، در نتیجه آنان که عبرت گیر هستند عبرت گیرند، و آنهایی که تذکر پذیرند متذکر شوند.

کلمه "بصائر" جمع "بصیرت" است که به معنای وسیله دیدن است، و گویا مراد از "بصائر" حجت ها و ادله روشنی است که بوسیله آنها حق دیده می شود، و میان حق و باطل تمیز داده می شود، و جمله "بصائر للناس" حال از کتاب است، و بعضی گفته اند: مفعول له است، (که در معنا بصائر الناس خواهد بود).

و کلمه "هدی" به معنای هادی یا هر چیزی است که مایه هدایت باشد، و همچنین کلمه "رحمه" به معنای مایه رحمت است، و این دو کلمه حال از کتابند، مانند بصائر، که آن نیز حال بوده و همان مفسری که بصائر را مفعول له گرفته بود، این دو کلمه را هم مفعول له گرفته است.

و معنایش این است که: سوگند می خورم که ما به موسی کتاب دادیم، که همان تورات است، و این کتاب را بعد از هلاکت اقوام گذشته دادیم، چون حکمت اقتضاء می کرد که دعوت به دین توحید و انذار بشر از عذاب را تجدید کنیم، لذا این کتاب را به موسی دادیم، در حالی که پر از حجت ها و براهین واضح و روشنگر بود که انسانها به وسیله آن حجت ها به معارف حقه و به سوی هدایت راه می یابند، و نیز رحمتی بود که انسانها به وسیله عمل به دستورات و شرایع و احکام آن مشمول رحمت می شوند، این کتاب را نازل کردیم برای این که انسانها متذکر شده، آنچه از عقاید و اعمال که بر آنان واجب است بشناسند، و بفهمند که به چه عقایدی باید معتقد باشند، و چه اعمالی را واجب است انجام دهند.

" وَ مَا كُنْتَ بِجَانِبِ الْعُرْبِ إِذْ قَضَيْنَا إِلَى مُوسَى الْأَمْرَ وَ مَا كُنْتَ مِنَ الشَّاهِدِينَ " این آیه شریفه خطاب به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) است، و کلمه " غربی " صفت چیزی است که حذف شده، که یا وادی است، و یا کوه، و معنایش این است که: تو در جانب بیابان غربی و یا کوه غربی نبودی که چنین و چنان شد.

" إِذْ قَضَيْنَا إِلَى مُوسَى الْأَمْرَ " - گویا کلمه " قضاء " در اینجا متضمن معنای عهد است، (چون با کلمه الی متعدی شده)، و مراد- به طوری که گفته اند (۱) - این است که: ما امر را به وی عهد کردیم، و معنای این جمله این است که: ما امر نبوت او را با نازل کردن تورات به وی محکم کردیم، و اما اصل نبوتش را جمله " وَ مَا كُنْتَ بِجَانِبِ الطُّورِ إِذْ نَادَيْنَا " متعرض آن است، که در دو آیه بعد قرار دارد. و جمله " وَ مَا كُنْتَ مِنَ الشَّاهِدِينَ " تاکید همان جمله قبل است، یعنی جمله " وَ مَا كُنْتَ بِجَانِبِ الْعُرْبِ ".

و معنای آیه این است که: محمد (صلی الله علیه و آله)! تو حاضر و شاهد نبودی آن هنگامی را که ما تورات را بر موسی در جانب غربی از وادی یا کوه نازل کردیم.

" وَ لَكِنَّا أَنْشَأْنَا قُرُونًا فَتَطَاوَلَ عَلَيْهِمُ الْعُمُرُ " تطاول عمر " به معنای امتداد یافتن مدت زندگی است، و این جمله استدراک و تبصره است از نفی در جمله " وَ مَا كُنْتَ بِجَانِبِ الْعُرْبِ "، و معنایش این است که: تو ای محمد (صلی الله علیه و آله)! در آنجا که ما تورات را بر وی نازل کردیم حاضر نبودی، و لیکن ما نسل هایی را بعد از آن پدید آوردیم، و مدت عمر آنان زیاد شد، و بعد از آن اینک داستان موسی و نزول کتاب بر او را برایت می آوریم، بنا بر این در آیه شریفه ایجاز و کوتاه گویی به

ص: ۶۹

کار رفته، چون مقام، دلالت بر معنا داشت.

"وَمَا كُنْتُمْ ثَاوِيًّا فِي أَهْلِ مَدْيَنَ، تَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِنَا، وَلَكِنَّا كُنَّا مُرْسِلِينَ" کلمه "ثاوی" به معنای مقیم (کسی که در جایی مسکن و اقامت کند) می باشد. و ضمیر در "عليهم" به مشرکین مکه برمی گردد، آنان که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) آیات خدا را، که داستان موسی در مدین را حکایت می کند، بر آنان می خواند.

"وَلَكِنَّا كُنَّا مُرْسِلِينَ" - این جمله استدراک از نفی در اول آیه است، همانطور که جمله "وَلَكِنَّا أَنْشَأْنَا..." نیز استدراک از آن بود، و معنای استدراک دومی این است که: تو ای محمد (صلی الله علیه و آله) در میان اهل مدین یعنی شعیب و قوم او نبودی، و آنچه بر موسی در "مدین" گذشت ناظر نبودی، که اینک آیات ما را که بیانگر داستان او در آنجاست بر مشرکین بخوانی، و لیکن ماییم که تو را به سوی قومت فرستادیم، و این آیات را بر تو نازل کردیم تا بر آنان بخوانی.

"وَمَا كُنْتُمْ بِجَانِبِ الطُّورِ إِذْ نَادَيْنَا وَلَكِنْ رَحِمَهُ مِنْ رَبِّكَ..."

با توجه به ظاهر مقابله این آیه با آیه قبلی که فرمود: "وَمَا كُنْتُمْ بِجَانِبِ الْعُرْبِ إِذْ قَضَيْنَا..." این است که: مراد از این نداء همان ندایی است که از آن درخت، در شبی که موسی از دور آتشی را در طور دید، برخاست.

"وَلَكِنْ رَحِمَهُ مِنْ رَبِّكَ..." - این جمله نیز استدراک از همان نفی سابق است، و ظاهراً کلمه "رحمه" مفعول له است، (یعنی برای رحمت)، و اگر در این جمله از سیاق سابق که خدا در آن به عنوان متکلم مع الغیر "ما" نامبرده می شد، به سیاق غیبت (پروردگارت) برگشت شده، برای این است که به کمال عنایت خدا به آن جناب دلالت کند.

"لِتُنذِرَ قَوْمًا مَّا أَتَاهُمْ مِنْ نَذِيرٍ مِنْ قَبْلِكَ" - ظاهراً مراد از این "قوم" اهل عصر رسول خدا (صلی الله علیه و آله) است، و یا هم ایشان است و هم پدران نزدیک ایشان، چون عرب قبل از آن جناب نیز پیامبرانی چون هود، صالح، شعیب، و اسماعیل (علیه السلام) داشت.

و معنایش این است که: تو در جانب طور نبودی، که ما به موسی نداء کردیم، و با وی سخن گفتیم، و او را برای رسالت برگزیدیم، تا بتوانی این ماجرا را به مردم معاصر خودت خبر دهی، خبر دادن کسی که خودش حاضر و ناظر بوده باشد، و لیکن به خاطر آن رحمتی که از ما به تو شد، آن را به تو خبر دادیم تا با نقل آن، مردمی را که قبل از تو نذیری نداشتند، انذار کنی برای این که متذکر شوند.

" وَ لَوْ لَا أَنْ تُصِيبَهُمْ مُصِيبَةٌ بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيهِمْ فَيَقُولُوا رَبَّنَا ... "

مراد از جمله " ما قدمت ایدیهم " - آنچه به دست خود از پیش فرستادند " همان سیئاتی است که در اعتقاد و عمل داشتند، به دلیل ذیل آیه که می گویند: چرا رسولی برای ما نفرستادی تا آیات تو را پیروی نموده و از مؤمنین باشیم؟

و مراد از مصیبتی که به ایشان می رسد اعم از مصیبت دنیا و آخرت است، چون لازمه اعراض از حق، با کفر و فسق ورزیدن، مؤاخذه الهی است، هم در دنیا و هم در آخرت، و ما بحث مختصری در این باره در ذیل آیه شریفه " وَ لَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَى آمَنُوا وَ اتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِمْ بَرَكَاتٍ مِنَ السَّمَاءِ وَ الْأَرْضِ " (۱) و در ذیل آیاتی دیگر ایراد کرده ایم.

جمله " فَيَقُولُوا رَبَّنَا لَوْ لَا أَرْسَلْتَ "، متفرع است بر جمله قبلش، به تقدیر نفرستادن رسول. و جواب " لو لا " از آنجایی که معلوم بوده حذف شده، و تقدیر آیه " و لو لا ان تصیبههم مصیبه بما قدمت ایدیهم فیقولوا ربنا لو لا ارسلت الینا رسولا فنتبع آیاتک و نکون من المؤمنین لما ارسلنا رسولا " می باشد.

و حاصل معنای آیه این است که: اگر نبود که در صورت نفرستادن رسول، حق به جانب ایشان می شد، و دیگر سزاوار ما نبود که ایشان را به جرم کفر و فسوقشان مؤاخذه کنیم، هر آینه اصلا رسولی به سوی ایشان نمی فرستادیم، لیکن چون این حجت را علیه ما اقامه می کردند، و می گفتند: " لَوْ لَا أَرْسَلْتَ إِلَيْنَا رَسُولًا فَتَتَّبِعَ آيَاتِكَ - چرا رسولی نفرستادی تا پیروی کنیم آیاتی را که او بر ما می خواند، و از مؤمنین می شدیم؟ " لذا رسول به سویشان فرستادیم.

" فَلَمَّا جَاءَهُمُ الْحَقُّ مِنْ عِنْدِنَا قَالُوا لَوْ لَا - أُوتِيَ مِثْلَ مَا أُوتِيَ مُوسَى " یعنی پس به همان جهت، ما رسول به سویشان به حق فرستادیم، و کتاب نازل کردیم، و همین که از ناحیه ما حق - که ظاهرا مراد از آن، قرآن نازل بر رسول خدا (صلی الله علیه و آله) است - به سویشان آمد " قَالُوا لَوْ لَا أُوتِيَ مِثْلَ مَا أُوتِيَ مُوسَى " یعنی گفتند:

چرا به این پیغمبر مثل تورات موسی (علیه السلام) کتابی نداد، و گویا مرادشان از این اعتراض این بوده که چرا کتاب این پیغمبر مانند کتاب موسی یک باره نازل نشد، هم چنان که قرآن این اعتراض را در جای دیگر از ایشان حکایت کرده، و فرموده:

ص: ۷۱

۱- و اگر اهل قریه ها ایمان بیاورند و تقوا پیشه سازند هر آینه باز می کنیم بر آنان برکت هایی از آسمان و زمین. سوره اعراف، آیه ۹۶.

" وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْلَا نُزِّلَ عَلَيْهِ الْقُرْآنُ جُمْلَةً وَاحِدَةً " (۱).

جواب به مشرکین که هم قرآن و هم تورات را رد و انکار کردند و گفتند: "سِحْرَانِ تَظَاهَرَا" و "إِنَّا بِكُلِّ كَافِرٍ"

خدای تعالی در پاسخ از این اعتراضشان فرمود: "أَوَلَمْ يَكْفُرُوا بِمَا أُوتِيَ مُوسَىٰ مِنْ قَبْلُ؟ قَالُوا سِحْرَانِ تَظَاهَرَا"، مگر نبود که به کتاب موسی هم که قبل از قرآن بود کفر ورزیده گفتند: قرآن و تورات هر دو سحرند "وَقَالُوا إِنَّا بِكُلِّ كَافِرٍ" و گفتند: ما به هر دو کافریم در اینجا ممکن است پرسید که چرا کلمه "قالوا- گفتند" را تکرار کرد، در جواب می‌گوییم: ممکن است برای این بوده باشد که بین این دو قول فرق هست، زیرا مراد از سخن اولشان کفر به هر دو کتاب است، و مراد از دومی کفر به اصل نبوت، و به این جهت کلمه "قالوا- گفتند" را تکرار کرد. "قُلْ فَأَتُوا بِكِتَابٍ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ هُوَ أَهْدَىٰ مِنْهُمَا، أَتَّبِعُهُ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ" این جمله تفریع بر سحر بودن قرآن و تورات است، و این تفریع و نتیجه‌گیری وقتی درست است که وجود یک کتاب از خدا در میان بشر واجب باشد، تا هادی آنان باشد، و بر بشر هم واجب باشد که آن کتاب را پیروی کنند، در این صورت است که اگر به زعم کفار تورات و قرآن سحر باشند، باید کتاب دیگری باشد که حقا کتاب خدا باشد.

و همین طور هم هست، هم چنان که آیه "وَلَوْلَا أَنْ تُصِيبَهُمْ مُصِيبَةٌ... " می‌فرماید:

مردم این حق را بر خدا دارند که کتابی بر ایشان نازل کند، و رسولی به سویشان گسیل دارد، و چون چنین است، و نیز چون مردم قرآن و تورات را سحر خواندند، لذا به رسول خود دستور می‌دهد به ایشان بگوید: پس شما کتابی غیر از این دو بیاورید، که از این دو هادی تر، و راهنما تر باشد، تا اینکه من آن را پیروی کنم.

از سوی دیگر اگر این دو کتاب سحر باشد، پس باطل و گمراه کننده است، دیگر هدایتی در آنها نیست، تا بگوییم کتابی بیاورند که از آن دو هادی تر باشد، چون صیغه افعّل - تفضیل - بهتر، هادی تر - در جایی به کار می‌رود که بین دو چیز که در یک صفت اشتراک دارند مقایسه شود، و یکی از آن دو از آن صفت بیشتر دارا باشد، آن وقت است که می‌گوییم:

فلانی از فلانی بهتر یا عالم تر است، و اما اگر یکی از آن دو چیز، اصلا از آن صفت نداشته باشد، صحیح نیست بگوییم: آن دیگری از آن بهتر، و یا دارای مقداری بیشتر از آن صفت است.

بنا بر این جای این سؤال هست که چرا در آیه مورد بحث فرمود: "هُوَ أَهْدَىٰ مِنْهُمَا"؟.

ص: ۷۲

۱- و آنان که کافر شدند گفتند: چرا قرآن یک باره بر او نازل نشد. سوره فرقان، آیه ۳۲. [.....]

با اینکه بر فرض سحر بودن تورات و قرآن دیگر چیزی از صفت هدایت در آنها نیست، تا کتابی که کفار بیاورند هادی تر از آن دو باشد.

جواب این سؤال این است که: آیه در مقام محاجه است، ادعاء می کند که تورات نازل بر موسی و قرآن هادی هستند، و هادی تر از آن دو وجود ندارد، اگر خصم این را قبول ندارد خودش کتابی بیاورد که هدایت آن بیشتر از هدایت این دو باشد، و واقع را بهتر بیان کند.

این را هم باید دانست که اگر در آیه مورد بحث اعتراف شده است به اینکه تورات کتاب هدایت است، منظور تورات زمان موسی است، زیرا خود قرآن کریم تورات موجود در این اعصار را تحریف شده، و خلل پذیرفته می داند، و هر جا در قرآن کریم تورات به عنوان کتاب خدا، و کتاب هدایت ذکر شده، منظور، آن تورات است نه این.

از این هم که بگذریم کتاب خدا که مورد بحث در این آیه است مجموع قرآن و تورات است، و در نتیجه مراد از تورات، تورات از دیدگاه قرآن است، توراتی که قرآن تحریف ها و خلل های آن را اصلاح کرده، و چنین توراتی که به وسیله قرآن خللهایش اصلاح شده همان تورات نازل بر موسی، و کتاب هدایت خواهد بود، و معنای اینکه فرمود: "إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ"، این است که: اگر در دعوی خود یعنی سحر بودن قرآن و تورات راست می گویند.

"فَإِنْ لَمْ يَسْتَجِيبُوا لَكَ فَاعْلَمْ أَنَّمَا يَتَّبِعُونَ أَهْوَاءَهُمْ ..."

کلمه "استجاب" و "اجابت" به یک معنا است، در کشف گفته: "این فعل اگر در دعا به کار رود، به خودی خود متعدی می شود، و اگر در دعا کننده به کار رود با حرف "لام" متعدی می شود، و در اینصورت غالبا دعا را ذکر نمی کنند، مثلا در اولی می گویند:

"استجاب الله دعاءه- خدا دعایش را مستجاب کرد" و در دومی می گویند: "استجاب له" که در آن با "لام" متعدی به داعی شده لذا "دعا" از آن حذف شده است و نمی گویند:

"استجاب له دعاءه- خدا دعایش را برایش مستجاب کرد" (۱).

پس اینکه فرمود: "فَإِنْ لَمْ يَسْتَجِيبُوا لَكَ"، تفریعی است بر جمله "قُلْ فَأْتُوا بِكِتَابٍ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ هُوَ أَهْدَى مِنْهُمَا أَتَّبِعُهُ" و معنایش این است که: اگر همانطور که گفتیم، ایشان را مکلف کردی به آوردن کتابی هادی تر از قرآن و تورات، و دستورت را اجابت نکردند، و معلوم شد که هدایتی تمام تر و کامل تر از هدایت آن دو نیست، و در عین حال باز هم آن دو را سحر

ص: ۷۳

خوانده، و از پذیرفتن آنها خودداری کردند، بدان که ایشان در طلب حق، و در صدد پیروی آنچه صریح حق و برهان عقل است نیستند، می خواهند هواهای دل خود را پیروی نموده، و با امثال "سَيَحْرَانِ تَظَاهَرَا" و "إِنَّا بِكُلِّ كَافِرُونَ" از مشتبهات طبع خود دفاع کنند.

ممکن هم هست مراد از جمله "أَنَّمَا يَتَّبِعُونَ أَهْوَاءَهُمْ" ، این باشد که اگر اینان کتابی هادی تر از قرآن و تورات نیاورده، و هم چنان به آن دو ایمان نیاوردند، پس بدان که می خواهند سنت زندگی را بر اساس پیروی هوی بنیان نهند، اعتقادی به اصل نبوت ندارند، و به دینی آسمانی که از طرف خدا بر آنان نازل و وحی گردد، قائل نیستند، تا پیروی آن نموده، و راه زندگی را با راهنمایی پروردگارشان طی کنند، مؤید این معنا جمله "وَمَنْ أَضَلُّ مِمَّنِ اتَّبَعَ هَوَاهُ بِغَيْرِ هُدًى مِنَ اللَّهِ - چه کسی گمراه تر است از کسی که هوای خود را پیروی می کند بدون هدایتی از خدا" می باشد.

"وَمَنْ أَضَلُّ مِمَّنِ اتَّبَعَ هَوَاهُ بِغَيْرِ هُدًى مِنَ اللَّهِ" - این جمله استفهامی است انکاری، و منظور از آن این است که: نتیجه بگیرد که آنان "پیروان هوی" گمراهند، و جمله "إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ" ، تعلیل ضلالت ایشان است، به پیروی هوی، به این بیان که: پیروی هوی اعراض از حق و انحراف از صراط رشد است، و این خود ظلم است، و خدا مردم ظالم را هدایت نمی کند، و کسی هم که هدایت نشد، گمراه است.

و حاصل حجت این است که: اگر ایشان کتابی هادی تر از قرآن و تورات نیاوردند، و به آن دو هم ایمان نیاوردند، پس معلوم می شود که پیرو هوی هستند، و پیروان هوی ظالمند، و ظالم را خدا هدایت نمی کند، و وقتی هدایت نشدند گمراهند.

"وَلَقَدْ وَصَلْنَا لَهُمُ الْقَوْلَ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ" کلمه "وصلنا" از باب تفعیل از ماده وصل است، و وصل در باب تفعیل، کثرت را افاده می کند، مانند قطع که به معنای بریدن، و تقطیع به معنای بسیار بریدن است، و قتل به معنای کشتن، و تقتیل به معنای بسیار کشتن است، و ضمیر در "لهم" به مشرکین مکه بر می گردد، و معنای آیه این است که: ما قرآن را که اجزایی متصل به هم دارد، بر آنان نازل کردیم، قرآنی که آیه ای بعد از آیه، و سوره ای دنبال سوره، و وعده و وعید و معارف و احکام و قصص و عبرت ها و حکمت ها، و مواعظی پیوسته به هم دارد، چنین قرآنی بر آنان نازل کردیم، برای این که متذکر شوند.

الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِهِ هُمْ بِهِ يُؤْمِنُونَ

دو ضمیر "قبله" و "به" به قرآن برمی گردد و بعضی (۱) از مفسرین آن را به رسول خدا برگردانده اند. ولی قول اول با سیاق موافق تر است. در این آیه و ما بعد آن بعضی از مردم با ایمان از یهود و نصاری مدح شده اند، بعد از آنکه در آیه های قبل، مشرکین اهل مکه مذمت شدند.

و سیاق ذیل آیه شهادت می دهد بر اینکه این طایفه از اهل کتاب که مدح شده اند، طایفه مخصوصی از اهل کتاب بوده اند که ایمان به قرآن آورده اند، نه تمامی مؤمنین اهل کتاب. پس نباید به گفته مفسرینی (۲) که این احتمال را داده اند، اعتناء کرد.

"وَ إِذَا يُتْلَىٰ عَلَيْهِمْ قَالُوا آمَنَّا بِهِ إِنَّهُ الْحَقُّ مِن رَّبِّنَا ..."

ضمیرهای مفرد در "به" و "انه" به قرآن برمی گردد و الف و لام در "الحق" الف و لام عهد است، و معنای آیه این است که: چون قرآن بر آنان تلاوت می شود می گویند: ایمان آوردیم به آن، که آن همان حقی است که از ناحیه پروردگارمان معهود است، چون ما آن را قبلاً شناخته بودیم.

و جمله "إِنَّا كُنَّا مِنْ قَبْلِهِ مُسْلِمِينَ" حق بودن و معهود بودن آن را در نظر ایشان تعلیل می کند، و معنایش یا این است که: ما قبل از نزول آن مسلم به آن بودیم، و یا این است که: به دینی که این قرآن بدان دعوت می کند و آن را اسلام می نامد ایمان داشتیم.

بعضی از مفسرین گفته اند: "ضمیرهای مزبور به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) برمی گردد". و لیکن وجه قبلی با سیاق موافق تر است، و به هر حال منظورشان از کلام مزبور، آن اطلاعاتی بوده که در کتب خود از اوصاف رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و اوصاف کتابی که بر وی نازل می شود داشته اند، هم چنان که آیه "الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ النَّبِيَّ الْمُرْسَلِينَ الَذِي يَجِدُونَهُ مَكْتُوبًا عِنْدَهُمْ فِي التَّوْرَةِ وَالْإِنْجِيلِ" (۳) و آیه "أَوَلَمْ يَكُنْ لَهُمْ آيَةٌ أَنْ يَعْلَمَهُ عُلَمَاءُ بَنِي إِسْرَائِيلَ" (۴) نیز بدان تصریح دارند.

مدح و ستایش طایفه ای از اهل کتاب که به قرآن ایمان آورند و ... و مزده به ایشان که دو بار پاداش داده می شوند

"أُولَٰئِكَ يُؤْتَوْنَ أَجْرَهُمْ مَرَّتَيْنِ بِمَا صَبَرُوا وَ يَدْرُونَ بِالْحَسَنَةِ الَّتِي لَهُمْ ..."

در این آیه شریفه، وعده ای جمیل به آن عده از اهل کتاب می دهد که شناخت خود را، که از قرآن و رسول اسلام داشتند، کتمان نکردند، و مدح ایشان است بر حسن سلوک و

ص: ۷۵

۱- روح المعانی، ج ۲، ص ۹۴.

۲- روح المعانی، ج ۲، ص ۹۴.

۳- کسانی که پیروی می کنند رسول درس نخوانده ای را که در کتب خود یعنی تورات و انجیل نوشته می یابند. سوره اعراف، آیه ۱۵۷.

۴- مگر این دلیل بر ایشان دلیل نیست که علمای بنی اسرائیل او را می شناسند؟. سوره شعراء، آیه ۱۹۷.

مدارایشان با جاهلان مشرکین، و به همین جهت باید گفت: آنچه به ذهن نزدیکتر است این است که: مراد از اجر دو برابر، این است که: یک اجر به ایشان داده می شود به خاطر این که به کتاب آسمانی خود ایمان داشتند، و یک اجر هم داده می شود به خاطر اینکه به قرآن ایمان آوردند، و بر ایمان دوم بعد از ایمان اولشان صبر نموده و کلفت و مشقت مخالفت با هوی را که در هر دو ایمان هست، تحمل نمودند.

بعضی (۱) از مفسرین گفته اند: "مراد از دو اجر این است که: یک اجر به ایشان داده می شود به خاطر اینکه در دین خود صبر داشتند و اجر دیگری داده می شود به خاطر اینکه در برابر آزار کفار و تحمل مشقت صبر کردند" ولی سیاق آیه با آن سازگار نیست.

"وَ يَذْرُؤُنَ بِالْحَسَنَةِ السَّيِّئَةَ" - کلمه "یدرءون" از ماده "دراً" است، که به معنای دفع است، و مراد از "حسنه و سیئه" - به قول بعضی - سخن خوب و سخن بد است، و به قول بعضی (۲) دیگر عمل خوب و بد است، که معروف و منکرش هم می گویند، و به قول بعضی (۳) دیگر مراد از آن، خلق خوب و بد است، که عبارت است از حلم و جهل، ولی سیاق آیات با معنای اخیر موافق تر است، بنا بر این معنای آیه چنین می شود که: این مؤمنین از اهل کتاب آزار و اذیت مردم را به وسیله مدارا و حلم و حوصله از خود دور می کردند، و بقیه الفاظ آیه روشن است.

"وَ إِذَا سَمِعُوا اللَّغْوَ أَعْرَضُوا عَنْهُ وَ قَالُوا لَنَا أَعْمَالُنَا وَ لَكُمْ أَعْمَالُكُمْ" مراد از "لغو" سخن بیهوده است، به دلیل کلمه "سمعوا" - می شنوند"، چون لغو شنیدنی و از مقوله سخن است، پس مقصود سخنان بیهوده و خشن و زشتی است که پرداختن به آن، کار عاقلان نیست، و لذا وقتی آن را می شنیده اند، از آن اعراض نموده، و مقابله به مثل نمی کرده اند، بلکه می گفته اند: اعمال ما برای ما، و اعمال شما برای شما، و این در حقیقت متارکه و اعلام ترک گفتگو است، "سَلَامٌ عَلَيْكُمْ" یعنی شما از ناحیه ما خاطرتان جمع باشد، و ایمن باشید، که گزندی نخواهید دید، این جمله باز اعلام متارکه، و خدا حافظی محترمانه است که با این جمله می فهمانده اند شان ما اجل از آن است که این گونه سخنان بیهوده را دنبال کنیم، هم چنان که در جای دیگر در باره مؤمنان فرموده: "وَ إِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَامًا" - و چون مردم نادان به ایشان خطاب می کنند، در پاسخ می گویند: سلام، و یا پاسخی سالم می دهند.

ص: ۷۶

۱- مجمع البیان، ج ۷، ص ۳۵۸.

۲- مجمع البیان، ج ۷، ص ۳۵۸.

۳- مجمع البیان، ج ۷، ص ۳۵۸.

"لَا تَبْتَغِي الْجَاهِلِينَ" - یعنی ما خواهان معاشرت و مجالست جاهلان نیستیم، این جمله تاکید همان مطالب قبل است، و حکایت زبان حال ایشان است، نه اینکه عین این عبارت را گفته باشند، چون اگر این عبارت را گفته باشند، و جمله مزبور حکایت گفته ایشان باشد، نه زبان حال، آن وقت مقابله بدی با بدی می شود و با جمله قبلی که می فرمود: "بدی را با خوبی دور می کنند" منافات دارد.

"إِنَّكَ لَا تَهْدِي مَنْ أَحْبَبْتَ وَ لَكِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ وَ هُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ" مراد از "هدایت" در اینجا صرف راهنمایی نیست، بلکه رساندن به هدف مطلوب است که بازگشتش افزای ایمان بر قلب است، و معلوم است که این چنین هدایت کار رسول نیست، بلکه کار خدای تعالی است، و احدی در آن با او شرکت ندارد، و اما اگر مقصود از آن راهنمایی بود، معنا نداشت که آن را از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نفی کنند، و بفرماید تو هدایت نمی کنی، برای اینکه این قسم هدایت و وظیفه رسول است. و مراد از "مهتدین" کسانی است که هدایت را قبول می کنند.

بعد از آنکه خدای تعالی در آیات قبل محرومیت مشرکین یعنی قوم رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را از نعمت هدایت، و نیز ضلالتشان را به خاطر پیروی هوای نفس، و استکبار از حق، که به ایشان نازل شده، بیان کرد، و نیز بعد از آنکه ایمان و اعتراف اهل کتاب را به آن حق ذکر فرمود، آیات این فصل را با این جمله ختم کرد که امر هدایت به دست خدا است، نه به دست تو، به دلیل اینکه اهل کتاب را با اینکه قوم تو نیستند، هدایت فرمود، و قوم تو را با اینکه به تو نزدیکند، و خیلی دوست می داری هدایت شوند، هدایت نفرمود، آری اوست که پذیرندگان هدایت را می شناسد.

بحث روایتی (روایاتی در ذیل آیات گذشته)

در تفسیر الدر المنثور است که بزار، و ابن منذر، و حاکم (وی حدیث را صحیح دانسته)، و ابن مردویه، از ابی سعید خدری روایت کرده اند که گفت رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: خدای تعالی هیچ قومی را، و هیچ دوره ای از بشر را، و هیچ امتی را، و هیچ اهل قریه ای را، در روی زمین بعد از نزول تورات به عذاب آسمانی هلاک نکرد، مگر تنها آن قریه را که به عذاب مسخ مبتلا ساخت، و به صورت میمون مسخشان کرد، نمی بینی کلام خدای را که می فرماید "وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ مِنْ بَعْدِ مَا أَهْلَكْنَا الْقُرُونَ الْأُولَى؟"

(۱).

مؤلف: در این روایت روشن نیست که آیه مورد استشهاد چه دلالتی بر مضمون روایت دارد؟ در آخر روایت داشت که تا قبل از نزول تورات عذابهایی آسمانی، اقوام و امت هایی را هلاک کرد، ولی بعد از نزول تورات این گونه عذابها قطع شد، و آیه شریفه هیچ دلالتی بر این معنا ندارد.

و نیز در همان کتاب در ذیل آیه " وَ مَا كُنْتَ بِجَانِبِ الطُّورِ إِذْ نَادَيْنَا ... "، آمده که ابن مردویه از ابن عباس از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) روایت کرده که فرمود: وقتی خدای تعالی موسی را برای سخن گفتن با وی به کوه طور نزدیک کرد، و به این مقام قرب رسانید، موسی پرسید: پروردگارا آیا کسی گرامی تر از من نزد تو هست؟ چون تو مرا به قرب و رازگویی خود، نائل ساختی، و با من سخن گفتی، خدای تعالی فرمود: بله مقرب تر از تو محمد (صلی الله علیه و آله) است، که نزد من گرامی تر از تو است. (۱)

پرسید حال که محمد گرامی تر از من نزد تو است آیا امت محمد نیز گرامی تر از بنی اسرائیل اند با اینکه برای بنی اسرائیل دریا را شکافتی، و آنان را از شر فرعون و عمل او نجات دادی، و من و سلوی به ایشان اطعام کردی؟ فرمود: آری، امت محمد نزد من گرامی تر از بنی اسرائیل است، عرضه داشت: پروردگارا ایشان را به من نشان ده، خطابش کرد که ای موسی تو ایشان را نمی بینی ولی اگر خواستی صوتشان را به تو می شنویم، عرضه داشت آری ای خدا.

پس پروردگار ما امت محمد را ندا داد که پروردگار خود را اجابت کنید، امت محمد که آن روز در پشت پدران و ارحام مادران خود بودند، تا آخرین نفری که تا روز قیامت جزو امت وی خواهند بود، همه اجابت نموده، یک صدا گفتند: بله، تو حقا پروردگار مایی، و ما حقا بندگان توایم، خدای تعالی فرمود: راست گفتید من پروردگار شما، و شما بندگان منید، و من شما را قبل از آنکه از من بخواهید، آمرزیده ام و قبل از آنکه درخواستی کنید عطا کرده ام، پس هر کس مرا با شهادت " لا اله الا الله " ملاقات کند داخل بهشت می شود.

ابن عباس می گوید: به همین جهت وقتی محمد (صلی الله علیه و آله) مبعوث شد خدا خواست تا به خاطر آنچه که به او و به امت او اختصاص داده بر او منت نهد، لذا گفت: ای محمد تو در جانب طور نبودی وقتی که ما موسی را ندا دادیم (۲). ت.

ص: ۷۸

۱- الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۲۹. ط بیروت.

۲- الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۲۹. ط بیروت.

مؤلف: این روایت را طبری هم به چند طریق دیگر از غیر ابن عباس نقل کرده (۱). و این معنا را صدوق هم در کتاب عیون اخبار الرضا از حضرت رضا (علیه السلام) روایت کرده (۲)، ولی اشکالی که در آن است این است که: اگر بگوییم آیه مورد استشهاد روایت می‌خواهد این معنا را برساند، نظم سیاق به کلی درهم می‌ریزد، و ارتباط جمله‌های قبل از آن با جمله‌های بعد از آن به کلی فاسد می‌شود.

و در کتاب بصائر به سند خود از محمد بن فضیل از ابی الحسن (علیه السلام) روایت کرده که در ذیل آیه " وَ مَنْ أَضَلُّ مِمَّنِ اتَّبَعَ هَوَاهُ بَعْدَ هُدًى مِنَ اللَّهِ " فرموده: یعنی کیست گمراه‌تر از کسی که هوای نفسانی خود را دین خود بگیرد، بدون اینکه دین را از ائمه هدی اخذ کند (۳).

مؤلف: نظیر این روایت را صاحب بصائر از معلی از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده، و این مضمون از باب جری و تطبیق جزئی بر کلی یا از مقوله بطن قرآن است، نه اینکه آیه شریفه در خصوص مساله امامت نازل شده باشد (۴).

و در مجمع البیان در ذیل آیه " الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ ... "، گفته: این جمله و ما بعد آن در باره عبد الله بن سلام، تمیم داری، جارود عبدی، و سلمان فارسی نازل شده، چون این چند نفر مسلمان شدند، و بلافاصله این آیه در باره آنان نازل شد- نقل از قتاده است- (۵).

بعضی دیگر گفته‌اند: در باره چهل نفر مسیحی نازل شد، که قبل از بعثت به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) ایمان آوردند، سی و دو نفر از آنان اهل حبشه بودند، که با جعفر بن ابی طالب در مراجعتش از حبشه آمدند، و هشت نفر دیگر از شام آمدند، که بحیراء، ابرهه، اشرف، ایمن، ادیس، نافع، و تمیم، از ایشان بودند.

مؤلف: روایاتی دیگر غیر از این روایت وارد شده، باز در همان کتاب در معنای آیه " وَ يَذُرُونَ بِالْحَسَنَةِ السَّيِّئَةَ "، گفته: بعضی گفته‌اند یعنی با حلم، جهل جاهلان را دفع می‌کنند- نقل از یحیی بن سلام- و معنایش این است: آزار مردم را به وسیله مدارای با مردم از خود دفع می‌کنند، و نظیر این معنا از امام صادق (علیه السلام) روایت شده.

ص: ۷۹

۱- تفسیر طبری، ج ۲۰، ص ۴۵.

۲- عیون اخبار الرضا، ج ۱، ص ۲۲۲ ط تهران، حدیث ۳۰، باب ۲۸.

۳- بصائر الدرجات، ص ۱۳ باب ۸.

۴- بصائر الدرجات، ص ۱۴.

۵- مجمع البیان، ج ۷، ص ۲۵۹.

و در الدر المنثور است که: عبد بن حمید، مسلم، و ترمذی، ابن ابی حاتم، ابن مردویه، و بیهقی در دلائل، از ابی هریره روایت کرده اند که گفت: وقتی ابو طالب از دنیا می رفت رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نزدش آمد و فرمود: عموجان بگو لا اله الا الله تا من روز قیامت نزد خدا برایت بدان شهادت دهم، گفت: شهادت می دادم، اگر سرزنش قریش نبود، که فردا بگویند جزع و ناراحتی مرگ او را به این اقرار واداشت، لذا خدای تعالی این آیه را فرستاد: "إِنَّكَ لَا تَهْدِي مَنْ أَحْبَبْتَ وَ لَكِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ وَ هُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ" (۱).

مؤلف: در معنای این روایت، روایت دیگری از ابن عمر، ابن مسیب، و غیر آن دو آمده، و لیکن روایات بسیار زیادی از ائمه اهل بیت (علیه السلام) رسیده، که فرموده اند: ابو طالب ایمان آورده بود، و اشعاری هم که از او نقل شده پر است از اقرار به صدق رسول خدا (صلی الله علیه و آله)، و حق بودن دین او، و این ابو طالب کسی است که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را وقتی صغیر بود در دامن خود جای داد، و بعد از بعثت و قبل از هجرت از او حمایت کرد، حمایتی که ارزش آن حمایت و مجاهداتش در حفظ جان شریف رسول خدا (صلی الله علیه و آله) در ده سال قبل از هجرت معادل است با ارزش مجاهدتهای همه مهاجرین و انصار در ده سال بعد از هجرت، آن وقت چگونه ممکن است چنین کسی ایمان نیاورده باشد؟!

ص: ۸۰

وَقَالُوا إِن نَّبِعِ الْهُدَى مَعَكَ نُنْخِطِفُ مِنْ أَرْضِنَا أَوْ لَمْ نُمْكِنْ لَهُمْ حَرَمًا آمِنًا يُجِبِي إِلَيْهِ ثَمَرَاتُ كُلِّ شَيْءٍ رِزْقًا مِنْ لَدُنَّا وَلَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ (٥٧) وَكَمْ أَهْلَكْنَا مِنْ قَرْيَةٍ بَطَرَتْ مَعِيشَتَهَا فَبَلَغَتْ مَسَاكِنُهُمْ لَمْ تُسْكَنْ مِنْ بَعْدِهِمْ إِلَّا قَلِيلًا وَكُنَّا نَحْنُ الْوَارِثِينَ (٥٨) وَمَا كَانَ رَبُّكَ مُهْلِكَ الْقُرَى حَتَّى يَبْعَثَ فِي أُمِّهَا رَسُولًا يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِنَا وَمَا كُنَّا مُهْلِكِي الْقُرَى إِلَّا وَأَهْلُهَا ظَالِمُونَ (٥٩) وَمَا أَوْتَيْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَمَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَزِينَتِهَا وَمَا عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ وَأَبْقَى أَفَلَا تَعْقِلُونَ (٦٠) أَفَمَنْ وَعَدْنَاهُ وَعْدًا حَسَنًا فَهُوَ لَاقِيهِ كَمَنْ مَتَّعْنَاهُ مَتَاعَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا ثُمَّ هُوَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ مِنَ الْمُحْضَرِينَ (٦١)

وَيَوْمَ يُنَادِيهِمْ فَيَقُولُ أَيْنَ شُرَكَائِيَ الَّذِينَ كُنْتُمْ تَزْعُمُونَ (٦٢) قَالَ الَّذِينَ حَقَّ عَلَيْهِمُ الْقَوْلُ رَبَّنَا هَؤُلَاءِ الَّذِينَ أَغْوَيْنَا أَغْوَيْنَاهُمْ كَمَا غَوَيْنَا تَبَرَّأْنَا إِلَيْكَ مَا كَانُوا إِيَّانَا يَعْبُدُونَ (٦٣) وَقِيلَ ادْعُوا شُرَكَاءَكُمْ فَدَعَوْهُمُ فَلَمْ يَسْتَجِيبُوا لَهُمْ وَرَأَوُا الْعَذَابَ لَوْ أَنَّهُمْ كَانُوا يَهْتَدُونَ (٦٤) وَيَوْمَ يُنَادِيهِمْ فَيَقُولُ مَاذَا أَجَبْتُمُ الْمُرْسَلِينَ (٦٥) فَعَمِيَتْ عَلَيْهِمُ الْأَنْبَاءُ يَوْمَئِذٍ فَهُمْ لَا يَتَسَاءَلُونَ (٦٦)

فَأَمَّا مَنْ تَابَ وَآمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا فَعَسَى أَنْ يَكُونَ مِنَ الْمُفْلِحِينَ (٦٧) وَرَبُّكَ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَيَخْتَارُ مَا كَانَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ سُبْحَانَ اللَّهِ وَتَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ (٦٨) وَرَبُّكَ يَعْلَمُ مَا تُكِنُّ صُدُورُهُمْ وَمَا يُعْلِنُونَ (٦٩) وَهُوَ اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ لَهُ الْخَمِيدُ فِي الْأُولَى وَالْآخِرَةِ وَهُوَ الْحَكِيمُ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ (٧٠) قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ جَعَلَ اللَّهُ عَلَيْكُمُ اللَّيْلَ سَرْمَدًا إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ مَنْ إِلَهُ غَيْرُ اللَّهِ يَأْتِيكُمْ بِضِيَاءٍ أَفَلَا تَسْمَعُونَ (٧١)

قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ جَعَلَ اللَّهُ عَلَيْكُمُ النَّهَارَ سَرْمَدًا إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ مَنْ إِلَهُ غَيْرُ اللَّهِ يَأْتِيكُمْ بِاللَّيْلِ تَسِيكُنُونَ فِيهِ أَفَلَا تُبْصِرُونَ (٧٢) وَمِنْ رَحْمَتِهِ جَعَلَ لَكُمُ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ لِتَسْكُنُوا فِيهِ وَلِتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ (٧٣) وَيَوْمَ يُنَادِيهِمْ فَيَقُولُ أَيْنَ شُرَكَائِيَ الَّذِينَ كُنْتُمْ تَزْعُمُونَ (٧٤) وَنَزَعْنَا مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ شَهِيدًا فَقُلْنَا هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ فَعَلِمُوا أَنَّ الْحَقَّ لِلَّهِ وَضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ (٧٥)

بهبانه آوردند که اگر با تو هدایت را پیروی کنیم از سرزمینمان ربوده می شویم، آیا ما آنان را در حرمی امن (شهر مکه) سکنی ندادیم که میوه هر درختی به خاطر اینکه ما خواسته ایم اهل آن شهر را روزی دهیم بدانجا حمل و گردآوری می شود؟ اما بیشترشان نمی دانند (۵۷).

(علاوه بر این مگر ایمان نیاوردن، ایشان را حفظ کرده؟) چه بسیار شهرهای آباد و حاصل خیز که در معیشت خود طغیان کردند و ما هلاکشان کردیم و اینک خرابه های مساکن آنها است که دیگر بعد از ایشان مسکونی نشد مگر اندکی از آنها و ما بیم وارث آنان (۵۸).

پروردگار تو چنین نبوده که مردم شهرها را هلاک کند مگر بعد از آنکه رسولی به سویشان و در سواد اعظمشان بفرستد تا آیات ما را بر آنان بخواند، و ما هرگز ویران کننده شهرها نبودیم مگر آن شهرها که مردمش ستمگر بودند (۵۹).

علاوه بر این، آنچه که داده شده اید وسیله زندگی دنیا و زینت آن است و آنچه نزد خدا است بهتر و پایدارتر است آیا باز هم تعقل نمی کنید (۶۰).

و آیا کسی که به او وعده نیک دادیم و او به آن وعده ها خواهد رسید مثل کسی است که تنها وسایل زندگی دنیا به او دادیم ولی در روز قیامت از احضار شدگان است (۶۱).

روزی که خدا ندایشان می کند و می فرماید: کجایند آن شرکایی که برای من معتقد بودید (۶۲).

کسانی که عذاب ما بر آنها حتمی شده، در پاسخ می گویند پروردگارا اینها کسانانی که ما گمراهشان کردیم آنان را گمراه کردیم همان طور که خود گمراه بودیم پروردگارا اینک به درگاه تو از این که ما را می پرستیدند بیزاری می جویم (۶۳).

به ایشان گفته می شود شرکای خود را به کمک بخوانید پس می خوانند ولی آن شرکاء اجابتشان

نمی کنند عذاب را می بینند، می گویند ای کاش ما هم راه را می یافتیم (۶۴).

و روزی که خدا ندایشان می کند و می فرماید: چگونه پیامبران را پاسخ گفتید (۶۵).

پس در آن روز پوشیده گردد بر آنان خبرها و از شدت عذاب از یکدیگر خبر نمی گیرند (۶۶).

و اما کسی که توبه کرد و ایمان آورد و عمل صالح به جا آورد امید آن هست که از رستگاران باشد (۶۷).

و پروردگار تو هر چه بخواهد خلق می کند و می گزیند، ایشان اختیاری ندارند منزله است خدا و برتر از شرکی است که به وی می ورزند (۶۸).

و پروردگار تو آنچه در قفس سینه پنهان دارند و یا اظهار می دارند آگاه است (۶۹).

و او همان الله است که معبودی جز او نیست و حمد در دنیا و آخرت او راست و حکم نیز مر او راست و به سویش بازمی گردید (۷۰).

به ایشان بگو به من بگوئید اگر خدا شب را تا روز قیامت یکسره می کرد چه اله و معبودی برایتان نور می آورد آیا نمی شنوید (۷۱).

بگو به من خبر دهید اگر خداوند روز را تا قیامت بر شما یک سره می کرد غیر از خدا چه معبودی شب را برایتان می آورد تا در آن آرامش گزینید آیا نمی بینید (۷۲).

یکی از رحمت های او این است که برای شما شب و روز درست کرد تا در یکی آرامش گرفته در دیگری به جستجوی فضل خدا برخیزید، چنین کرد تا شاید شکر بگزارید (۷۳).

و روزی که او ندایشان می کند که آن شرکایی که برای من معتقد بودید کجایند (۷۴).

و از هر امتی گواهی بیرون می کنیم و می گوئیم برهان خود را بیاورید آن روز می فهمند که حق برای خداست و غایب گردد از ایشان آنچه افتراء می بستند (۷۵).

بیان آیات

اشاره

این آیات عذر دیگر از بهانه های مشرکین مکه را در ایمان نیاوردن به کتاب خدا بیان می کند، هم چنان که آیات قبل عذر اولشان را بیان می کرد، به این که: چرا آیات و معجزاتی چون معجزات موسی نیاوردی، در این آیات متذکر می شود که این عذر را بهانه کرده اند که اگر ما به کتاب تو ایمان آوریم، و به دین تو حید بگرویم، مشرکین عرب ما را از سرزمینمان بیرون

می کنند، ما را می کشند، و اسیر می کنند، و اموالمان را غارت نموده و امنیت و صلح ما را به خطر می اندازند.

ص: ۸۳

آن گاه خدای تعالی سخن ایشان را رد می کند، به اینکه ما شهر ایشان را برایشان حرم امن کردیم، تمامی عرب، مکه را مقدس و محترم می داند، و میوه هر درختی را بدانجا حمل می کنند دیگر موجبی برای ترس ایشان که آنان را از شهر بیرون کنند، نیست.

علاوه بر این برخورداری از اموال و اولاد و کامروایی از عیش و زندگی برای آنان امنیت درست نمی کند، تا آن را بر پیروی هدایت ترجیح بدهند، چه بسیار قریه هایی که در عیششان خدا هلاکشان نمود، و نسلشان را برانداخت، و سرزمین آنان را به ارث برد، و اینک این مسکنهای آنان است که بعد از ایشان هم چنان خالی است، و جز اندکی از آنها مسکونی نیست.

از این هم که بگذریم، آن چیزی که پیروی هدایت را فدای آن می کنند و آن را بر می گزینند متاع زندگی دنیا است، که زودگذر و ناپایدار است، و انسان عاقل زندگی ناپایدار را بر زندگی جاودانه آخرت و جوار خدای تعالی ترجیح نمی دهد.

از این نیز که بگذریم خدایی که خلقت و امر به دست او است، وقتی چیزی را اختیار می کند، و به آن امر می نماید، دیگر کسی نمی تواند به خاطر خواست خودش خواست او را مخالفت کند، و آنچه را که طبع او متمایل به آن است اختیار نماید، خدای تعالی بعد از این چند جواب به داستان قارون اشاره می کند، که زمین او را با خانه اش در خود فرو برد.

دستاویز دیگر مشرکین مکه برای ایمان نیاوردنشان که گفتند اگر ایمان بیاوریم از سر زمینمان رانده می شویم و جواب به این عذر و بهانه

" وَ قَالُوا إِن نَّبِعِ الْهُدَى مَعَكَ تَتَخَطَّفُ مِنْ أَرْضِنَا ... "

کلمه "تخطف" به معنای اختلاس با سرعت، و به زبان ساده به معنای قاپیدن است.

ولی بعضی (۱) گفته اند: "خطف" و "تخطف" به معنای این است که: شخصی را از همه طرف و از هر جهت بربایند. و گویا تعبیر به تخطف از سرزمین، استعاره باشد، و منظور کشتن و اسیر کردن و غارت کردن، باشد، گویا خود آنان و آنچه متعلق به ایشان است از اهل و مال همه یک جا قاپیده می شوند، به طوری که شهر از ایشان و متعلقاتشان خالی می شود، و مقصود از "ارض"، سرزمین مکه و حرم است، به دلیل اینکه دنبالش می فرماید: "مگر ما ایشان را در حرم امنی سکنی ندادیم" و گوینده این حرف بعضی از مشرکین مکه بودند.

و منظورشان اعتذار جستن از ایمان به خدا بوده، اعتذار به اینکه اگر ایمان بیاورند عرب ایشان را از سرزمینشان یعنی از مکه بیرون می کنند، چون عرب نیز مانند ایشان مشرکند، و حاضر نیستند مردم مکه ایمان بیاورند، و بتهای ایشان را ترک گویند، پس در حقیقت

ص: ۸۴

می خواهند بگویند ما از ایمان آوردن مانع داریم، و این بهانه، خود اعترافی است ضمنی، به اینکه اصل دعوت آن جناب حق است، کتاب او هم هر چه آورده حق است، چیزی که هست خطر تخطف عرب نمی گذارد ما بدان ایمان آوریم، و صریح تر از این اعتراف ضمنی جمله "إِنْ تَتَّبِعِ الْهُدَى مَعَكَ" است، که در آن اقرار می کنند به اینکه آنچه با رسول خدا (صلی الله علیه و آله) است و آنچه او آورده است هدایت است، و گر نه می گفتند: "اگر پیروی کنیم کتاب و دین تو را" یا تعبیری دیگر می آوردند.

"أَوْ لَمْ تُمَكِّنْ لَهُمْ حَرَمًا آمِنًا" - بعضی (۱) گفته اند "تمکین" متضمن معنای جعل و قرارداد است، و معنای جمله این است که مگر ما برای آنان حرم امنی قرار ندادیم، تا در آن جای گیرند بعضی (۲) دیگر گفته اند: کلمه "حرما" منصوب به ظرفیت است، و معنای جمله چنین است: "آیا ما ایشان را در حرمی امن جا ندادیم" و کلمه "آمینا" صفت آن ظرف است، یعنی در حرمی جا دادیم که دارای امنیت است، و اگر حرم را دارای امنیت توصیف کرد، با این که اهل آن امنیت دارند، از باب مجاز در نسبت است، و جمله عطف است بر محذوف، و گر نه در اول آن واو عاطفه نمی آمد، بلکه می فرمود: "أَلَمْ نَمَكِّنْ" پس تقدیر آن چنین است: "الْم نَعَصْمَهُمْ، وَ نَجْعَلُ لَهُمْ حَرَمًا آمِنًا، مُمْكِنِينَ أَيَاهُمْ - آیا ایشان را مصونیت ندادیم، و حرمی امن در اختیارشان نگذاشتیم، که در آن جای گیرند".

این جمله جواب اول خدای تعالی از گفتار ایشان است، که به عنوان عذر و بهانه گفتند: "اگر با تو هدایت را پیروی کنیم از سرزمین خود ربوده می شویم"، و حاصل جواب این است که: ما ایشان را در زمینی مکنت دادیم که آن را حرم و دارای امنیت قرار دادیم به طوری که عرب آن را محترم می شمارد، دیگر چرا باید بترسند از اینکه اگر ایمان بیاورند عرب ایشان را از آنجا بربایند.

"يُجِبِي إِلَيْهِ ثَمَرَاتُ كُلِّ شَيْءٍ" - کلمه "يجبي" مضارع مجهول از ماده "جبايت" است، که به معنای جمع آوری است، و کلمه "كل" در اینجا به منظور تکثیر آمده، نه اینکه بخواهد عمومیت را برساند، چون قطعا همه میوه های دنیا در مکه جمع آوری نمی شود و معنای این جمله این است که: "میوه های بسیاری از اشیاء به سوی حرم گردآوری می شود"، و این جمله، صفت حرم است، بدین منظور آن را آورد، تا از این توهم که ممکن است به و هم کسی آید که ایمان آوردن باعث تضرر ایشان می شود، چون دیگر کاروانی به مکه نمی آید، جلوگیری

ص: ۸۵

۱- روح المعانی، ج ۲۰، ص ۹۷. [.....]

۲- تفسیر کشف، ج ۳، ص ۴۲۲.

کند.

"رِزْقًا مِنْ لَدُنَّا" - کلمه "رزقا" مفعول مطلق است، و ممکن هم هست حال از کلمه "ثمرات" باشد، و جمله "وَ لَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ"، استدراک از همه مطالب گذشته است، و معنای آیه این است که: ما ایشان را در محل امنی حفظ کردیم، و از هر ثمره ای روزی دادیم، لیکن بیشترشان به این مطلب جاهلند، و گمان می کنند آنکه ایشان را از ربودن عرب حفظ می کند، شرکشان به خدا و بت پرستی ایشان است.

جواب دیگری به آن بهانه: تنعم و بهره مندی مادی در حال کفر و بی ایمانی، در معرض هلاکت و فنا است

"وَ كَمْ أَهْلَكْنَا مِنْ قَوْمِهِ بَطَرْتُمْ مَعِيشَتَهَا ..."

کلمه "بطر" به معنای طغیان ناشی از نعمت است، و کلمه "معیشتها" به خاطر حذف حرف جر منصوب شده، و معنای جمله این است که: چه بسا قریه ها که در معیشت خود طغیان کردند، و ما هلاکشان کردیم.

"فَتِلْكَ مَسَاكِنُهُمْ لَمْ تُسَيِّكُنْ مِنْ بَعْدِهِمْ إِلَّا قَلِيلًا" - یعنی مساکن آنان که خراب و ویران شد، اینک خرابه های آن، جلو چشم شما است، و هنوز به حالت ویرانی اش مانده، و تعمیر نشده، و بعد از هلاکت صاحبانش مسکونی نشد، مگر اندکی از آنها.

با این معنا که برای جمله کردیم روشن می شود که مناسب تر آن است که استثنای "الا قلیلا" را استثنای از مسکن ها بگیریم، نه از جمله "من بعدهم"، چون اگر چنین کنیم معنای آیه این می شود که: مساکن آنان بعد از ایشان مسکون نشد، مگر زمانی اندک، چون کسی در آنجاها منزل نکرد، مگر کاروانیانی که در بعضی از سفرها یک روز یا نیم روز در آنجاها منزل کردند.

"وَ كُنَّا نَحْنُ الْوَارِثِينَ" - چون که آنان مالک آن مساکن شدند، و بعدا آن را ترک کردند و رفتند، و کسی از ایشان نماند که آن مساکن را تملک کند، غیر از ما، لذا ما وارث مسکنهای آنان شدیم، و در این جمله، یعنی جمله "وَ كُنَّا نَحْنُ الْوَارِثِينَ"، عنایت لطیفی به کار رفته، برای اینکه مالک حقیقی هر چیز، آنها مالک مطلق، خدا است، پس مالک مساکن آنان نیز از اول خدا بود، چند صباحی به ایشان تملیک کرد، یعنی در تحت تسلط و اختیار آنان قرار داد، آن گاه دوباره از دستشان گرفت، یعنی هلاکشان کرد، و بعد از هلاکشان دیگر مالکی برای آن مساکن نماند به جز خدا، پس اگر خدای تعالی خود را وارث ایشان خواند، به این عنایت است که بعد از رفتن آنان کسی باقی نماند، و تنها او باقی ماند و او مالک املاک آنان شد، گویا آن ملک اعتباری که داشتند به خدا منتقل شد، در حالی که در حقیقت انتقالی در کار نبود، بلکه بعد از هلاکت آنان و زوال ملک اعتباری آنان ملک

حقیقی خدا (که تا کنون به خاطر آن ملک اعتباری مخفی مانده بود) ظاهر شد.

این آیه جواب دوم خدای تعالی است از عذری که آوردند که: "اگر با تو به هدایت ایمان بیاوریم عرب ما را از سرزمینمان می ربایند" و حاصل این جواب این است که: صرف اینکه شما ایمان نیاورید، و در نتیجه عرب شما را نربایند، باعث نمی شود که شما در این سرزمین باقی بمانید و زمیتان حفظ شود و هر جور دلتان خواست متنعم شوید، برای اینکه چه بسا قریه ها که در نهایت درجه تنعم بودند، و در نتیجه باد غرور و طغیان سرگرمشان کرده بود، که ما همه آنان را هلاک کردیم، و شهر و دهشان خالی از سکنه ماند، و کسی جز خدا آن را ارث نبرد.

"وَمَا كَانَ رَبُّكَ مُهْلِكَ الْقُرَى حَتَّى يَبْعَثَ فِي أُمِّهَا رَسُولًا" کلمه "ام القری" به معنای مرکز دهات، و آن شهرستانی است که همه دهات بدانجا مراجعه می کنند، و در آیه شریفه سنت الهی در عذاب قرا، و انقراض اهل آنها بیان شده، و آن این است که: عذاب استیصال و انقراض هیچ وقت از خدای تعالی صادر نشده مگر بعد از آنکه حجت را بر آنان تمام کرده باشد، یعنی رسولی به سویشان فرستاده باشد، تا آیات خدا را بر آنان بخواند، و بعد از آنکه ایشان آن رسول را تکذیب کرده، و به آیات خدا کفر ورزیده باشند.

و در اینکه بعد از آیه قبلی این آیه را ذکر کرد، که سنت الهی را در هلاک ساختن قری بیان می کند، خود تهدیدی است به اهل مکه که مشرک بودند، و اشاره است به اینکه اگر آنان نیز بر کفر خود پافشاری کنند، در معرض نزول عذاب قرار خواهند گرفت، برای اینکه خدای تعالی برای ام القری که همان مکه است رسولی فرستاد، تا آیات وی را بر مردم آنجا بخواند، ولی آن مردم هنوز ظالمند و رسول خود را تکذیب می کنند.

با این بیان روشن می شود که آن نکته ای که باعث شد در آیه شریفه از متکلم مع الغیر (ما) به سوی غیبت التفات شود، چه بوده؟ آری در آیات قبل و همچنین بعد از جمله مورد بحث خدای تعالی متکلم مع الغیر (ما) اعتبار شده و فرموده: "نمکن، لدنا، اهلکنا، وَ كُنَّا نَحْنُ الْوَارِثِينَ"، ولی در جمله مورد بحث خدای تعالی غایب اعتبار شده، فرموده: "وَمَا كَانَ رَبُّكَ... و پروردگار تو، چنین و چنان نیست" نکته این التفات این است که: در اشاره به اینکه اگر پیامبر را تکذیب کنند، شرایط عذاب کردن در ما بین آنان فراهم است، هم تقویت نفس پیامبر خداست و هم تاکید برای حجت او، لذا می بینیم بعد از آنکه در این عبارت غرض مزبور ایفا شده، دوباره به سیاق قبل برمی گردد، و می فرماید: "وَمَا كُنَّا مُهْلِكِي الْقُرَى".

" وَ مَا أَوْتَيْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَمَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا ... "

کلمه " ایتاء " به معنای " اعطاء " است و کلمه " من شیء " بیان کلمه " ما " است، که به منظور عمومیت دادن به " ما " آمده، و معنایش چنین می شود " تمامی آنچه که از متاع حیات دنیا داده شده آید "، کلمه " متاع " به معنای هر چیزی است که از آن بهره برداری شود، و کلمه " زینه " به معنای هر چیزی است که به چیزی منضم شود، و آن را جمال و حسنی ببخشد، و کلمه " حیاة الدنیا " به معنای زندگی زودگذر و پایان پذیری است که از زندگی آخرت به ما نزدیک تر است، و در مقابل آن زندگی آخرت است، که جاودانی و ابدی است، و مراد از " ما عِنْدَ اللَّهِ " نیز همان زندگی با سعادت آخرت است که در جوار خدا است و به همین جهت خیر و باقی تر شمرده شده.

و معنای آیه این است که: تمامی نعمتهای دنیوی که خدا در اختیارتان قرار داده متاع زینتی است که زندگی دنیوی را زینت داده، زندگی دنیوی که از آن زندگی دیگر به شما نزدیک تر و فانی و زودگذر است و آنچه از ثوابها که ذخیره خانه آخرت است، و ثمره پیروی هدایت و ایمان به آیات خدا است بهتر و باقی تر است، پس جا دارد که آن زندگی را و آن ثوابها را بر زندگی دنیا و متاع و زینت آن مقدم بدانید، اگر عقل داشته باشید.

و این جواب سومی است از اینکه گفتند: " إِنَّ تَتَّبِعِ الْهُدَىٰ مَعَكَ تَتَّخِطُفُ مِنْ أَرْضِنَا "، و حاصل آن این است: اگر پذیرفتیم که اگر پیروی هدایت کنید عرب شما را از سرزمینتان برابیند، و لیکن آنچه شما در این فرض از دست می دهید متاع زندگی دنیای فانی است، پس چرا باید آن را بر سعادت آخرت و بر ثواب در نزد خدا که در عوض پیروی هدایت است، ترجیح دهید با اینکه آنچه نزد خدا است بهتر و پایدارتر است؟

بیان ترجیح پیروی هدایت بر ترک آن و تمتع از حیات دنیا، با مقایسه حال پیروان هدایت با حال بهره مندی و نعمان پیرو هوای نفس

" أَفَمَنْ وَعَدْنَاهُ وَعْدًا حَسَنًا فَهُوَ لَاقِيهِ، كَمَنْ مَتَّعْنَاهُ مَتَاعَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا ثُمَّ هُوَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ مِنَ الْمُحْضَرِينَ ... "

این آیه تا آخر هفت آیه بعد توضیح مضمون آیه قبل است، و همان معنا را یعنی ترجیح پیروی هدی بر ترک آن، و بر پیروی هوای نفس در بهره گیری از متاع حیات دنیا را با بیانی دیگر روشن می کند، و در این بیان حال پیروان هدایت را با حال پیروان هوی مقایسه می نماید، که دسته اول به وعده های نیکی، که خدا به آنان داده، می رسند، و دسته دوم در روز قیامت احضار می شوند و خدایان دروغی آنان از آنان بیزاری جسته، و دعایشان را مستجاب نمی کنند، و از اینکه دعوت رسولان را اجابت نکردند، بازخواست می شوند.

پس اینکه فرمود: " أَفَمَنْ وَعَدْنَاهُ وَعْدًا حَسَنًا فَهُوَ لَاقِيهِ "، استفهامی است انکاری، و

وعدۀ حسن عبارت است از وعدۀ خدای تعالی به مغفرت و بهشت، هم چنان که خودش فرموده:

"وَعِدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَأَجْرٌ عَظِيمٌ" (۱) و خداوند وعده خود را تکذیب نمی کند، هم چنان که باز خودش فرموده: "أَلَا إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ" (۲).

و اینکه فرمود: "كَمْ مَتَّعْنَاهُ مَتَاعَ الدُّنْيَا" یعنی آن کسی که ما از متاع زندگی دنیا برخوردارش کرده ایم از آن وعده حسن محروم است، برای اینکه به تمتع از متاع دنیا قناعت کرد، دلیل بر این تقیید این است که در آیه شریفه، بین وعده حسن و بین تمتع و برخوردار کردن از متاع دنیا مقابله انداخته.

"ثُمَّ هُوَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ مِنَ الْمُحْضَرِينَ" - یعنی او در روز قیامت از احضار شدگان برای عذاب و یا برای سؤال و مؤاخذه است، و کلمه "ثم - سپس"، در اینجا ترتیب کلامی را می رساند، نه ترتیب وقوع در خارج را، و اگر مطلب را با جمله اسمیه آورد، نه فعلیه، (و نفرمود ما او را احضار می کنیم، و یا احضار می شود)، برای این است که تحقق را برساند، و بفهماند که چنین روزی به طور مسلم خواهد رسید، هم چنان که در جمله مقابلش نیز اسمیه آورد، و فرمود: "فَهُوَ لَاقِيهِ".

"وَيَوْمَ يُنَادِيهِمْ فَيَقُولُ أَيْنَ شُرَكَائِيَ الَّذِينَ كُنْتُمْ تَزْعُمُونَ" منظور از "شركاء" همان معبودهایی است که مشرکین در دنیا آنها را می پرستیدند، و اگر آن معبودها را "شركاء" خواند، به خاطر این است که مشرکین بعضی از شئون خدای تعالی را از قبل خود به آنها داده بودند، و به آنها نسبت می دادند، از قبیل پرستش و تدبیر و تعبیر به "نداء" در این آیه شریفه اشاره است به دوری آنان از خدا و بی یآوری ایشان در روز قیامت.

توضیح سخن پیشوایان شرک در روز قیامت که در مقام بیزاری جستن از پیروان خود (مشرکین) می گویند: "أَعُوذُ بِكُمْ كَمَا عَوَيْتُمْ بِرَبِّنا" اِيْكَ مَا كَانُوا اِيْنا يَعْْبُدُونَ"

"قَالَ الَّذِينَ حَقَّ عَلَيْهِمُ الْقَوْلُ رَبَّنَا هَؤُلَاءِ الَّذِينَ أَغْوَيْنَا كَمَا عَوَيْنَا" الهه ای که مشرکین آنها را شرکای خدای سبحان می پنداشتند دو صنف بودند، یک صنف بندگان گرامی خدا بودند، از قبیل ملائکه مقرب، و عیسی بن مریم (علیه السلام) و صنف دیگر یاغیان جن، و گردنکشان انس، که ادعای الوهیت کردند، مانند فرعون و نمرود و غیر آن دو، و خدای سبحان هر کسی هم که در باطل اطاعت شود، ملحق به آنان کرده مانند ابلیس، و شیطانهایی که قرین انسانها می شوند، و پیشوایان ضلالت، هم چنان که در باره

ص: ۸۹

۱- خدا به کسانی که ایمان آورده، و عمل صالح می کنند، مغفرت و اجر عظیم وعده داده. سوره مائده، آیه ۹.

۲- آگاه باشید که وعده خدا حق است. سوره یونس، آیه ۵۵.

ابلیس و شیطانها فرموده: "أَلَمْ أَعْهَدْ إِلَيْكُمْ يَا بَنِي آدَمَ أَنْ لَا تَعْبُدُوا الشَّيْطَانَ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِينٌ" تا آنجا که می فرماید: "وَلَقَدْ أَضَلَّ مِنْكُمْ جِبِلًّا كَثِيرًا" (۱) و نیز در باره اطاعت هوی فرموده:

"أَفَرَأَيْتَ مَنْ اتَّخَذَ إِلَهَهُ هَيْوَاهُ" (۲) و نیز در باره پیشوایان ضلالت فرموده: "اتَّخَذُوا أَخْبَارَهُمْ وَرُهبَانَهُمْ أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ" (۳).

و آنهایی که مورد نظر آیه مورد بحث هستند از صنف دوم می باشند، چون صنف اول که ملائکه و عیسی بن مریم (علیه السلام) هستند، کسی را اغواء نکرده اند، و آیه مورد بحث سخن از "اغواء" به میان آورده و فرموده که: پیشوایان شرک گفتند که ما آنان را اغواء کردیم و از عبادت آنان بیزاریم. پس مراد از "الَّذِينَ حَقَّ عَلَيْهِمُ الْقَوْلُ"، که از مشرکین بیزاری میجویند، پیشوایان شرکند، هر چند که مشرکین هم مصداق "الَّذِينَ حَقَّ عَلَيْهِمُ الْقَوْلُ" هستند، و عذابشان حتمی است، به شهادت آیه "حَقَّ الْقَوْلُ مِنِّي لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ" (۴) که همه کفار را مصداق "الَّذِينَ حَقَّ عَلَيْهِمُ الْقَوْلُ" می داند، و لیکن مراد در آیه مورد بحث پیشوایانی است که شرک و ضلالت به ایشان منتهی می شود.

در اینجا سؤالی پیش می آید، و آن این است که: حق سخن این بود که اول خداوند از مشرکین بپرسد که چرا شرک ورزیدید، و چه کسی شما را بر آن واداشت؟ و سپس از زبان آنان جواب بدهد که فلان و فلان ما را شرک کردند، آن گاه آیه مورد بحث را از زبان پیشوایان شرک در دفاع از خود بیاورد، ولی این طور نکرده، از همان آغاز دفاع پیشوایان کفر را ذکر فرموده، چرا؟

در پاسخ می گوئیم: شاید نکته آن این باشد که خواسته است اشاره کند به اینکه مشرکین در این موقف پیشوایان شرک و خدایان دروغین را نمی یابند، تا به آنان اشاره کنند، که اینان ما را چنین کردند، هم چنان که آیه شریفه "وَيَوْمَ يُنَادِيهِمْ أَيْنَ شُرَكَائِيَ قَالُوا أَدْنَاكَ مَا مِنَّا مِنْ شَهِيدٍ وَضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَدْعُونَ مِنْ قَبْلُ" (۵) نیز به این معنا اشاره می کند.

ص: ۹۰

۱- آیا عهد نکردم با شما ای فرزندان آدم اینکه پیروی نکنید شیطان را که او برای شما دشمنی آشکار است ... و به تحقیق گمراه کرد از شما عده ای زیاد را. سوره یس، آیه ۶۲.

۲- آیا پس دیدی کسی که برگرفته است هوا و هوس خود را اله خود. سوره جاثیه، آیه ۲۳.

۳- برگرفتند دانایان خود را و زاهدان خود را صاحبهای خود نه خدا را. سوره توبه، آیه ۳۱.

۴- این سخن استوار است که سوگند می خورم، هر آینه جهنم را از جنیان و انسیان پر خواهم کرد. سوره الم سجده، آیه ۱۳.

۵- و روزی که خداوند ندایشان می کند که کجایند شرکای من؟ گفتند از ما کسی نیست که آنها را ببیند و در نتیجه آنچه قبلا می پرستیدند نمی یابند. سوره حم سجده، آیه ۴۷ و ۴۸.

" رَبَّنَا هَؤُلَاءِ الَّذِينَ أَغْوَيْنَا " - یعنی پروردگار اینان - اشاره به مشرکین می کنند - همان کسانی که ما گمراهشان کردیم. و این جمله توطئه و زمینه چینی برای جمله بعدی است.

" أَغْوَيْنَاهُمْ كَمَا غَوَيْنَا " - گمراهشان کردیم، همان طور که خود گمراه شدیم، یعنی درست است که گمراهی آنان به اغوای ما بود، چون که ما خود گمراه بودیم، و لیکن آن طور نبود که ما مجبورشان کنیم به گمراهی، بلکه عین گمراه کردن خودمان بود، هم چنان که خود ما به اختیار خود گمراه شدیم، ایشان نیز به اختیار خود گمراه شدند، و به هیچ وجه پای اجبار و زور در بین نبود.

دلیل بر اینکه معنای آیه این است، حکایتی است که خدای تعالی از زبان ابلیس نقل کرده، که در آن روز یعنی روز قیامت می گوید: " وَ مَا كَانَ لِي عَلَيْكُمْ مِنْ سُلْطَانٍ إِلَّا أَنْ دَعَوْتُكُمْ فَاسْتَجَبْتُمْ لِي، فَلَا تُلُومُونِي وَ لَوْمُوا أَنْفُسَكُمْ " (۱).

و نیز سؤال و جواب ستمگران و اقران آنان را حکایت کرده و فرموده: " وَ أَقْبَلَ بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ يَتَسَاءَلُونَ قَالُوا إِنَّا كُنْتُمْ تُاتُونَنَا عَنِ الْيَمِينِ قَالُوا بَلْ لَمْ تَكُونُوا مُؤْمِنِينَ وَ مَا كَانَ لَنَا عَلَيْكُمْ مِنْ سُلْطَانٍ بَلْ كُنْتُمْ قَوْمًا طَاغِينَ فَحَقَّ عَلَيْنَا قَوْلُ رَبِّنَا إِنَّا لَعِدَائِقُونَ فَأَغْوَيْنَاكُمْ إِنَّا كُنَّا غَاوِينَ " (۲). یعنی از ما که گمراه بودیم به شما غیر از گمراهی چیزی نرسید.

از این بیان روشن می شود اینکه گفتند: " أَغْوَيْنَاهُمْ كَمَا غَوَيْنَا "، معنای دیگری هم دارد، و آن این است که: مشرکین از ما نظیر همان وصفی را کسب کردند که در خود ما بود، چیزی که هست اگر ما از آنان بیزاری می جوئیم برای این است که: ما ایشان را مجبور به گمراهی نکردیم، و اگر ما را خدای خود گرفتند، و ما را پرستیدند به زور و اجبار نبود.

" تَبَّرْنَا إِلَيْكَ " - این جمله بیزاری بی قید و شرط پیشوایان است، می گویند ما اصلاً و به تمام معنا از مشرکین بیزاریم، چون ما نمی توانستیم ایشان را مجبور نموده و اختیار از ایشان سلب کنیم.

ص: ۹۱

۱- من دست زور به شما نداشتم جز اینکه شما را دعوت کردم، و شما هم پذیرفتید، پس مرا ملامت مکنید بلکه خود را ملامت کنید. سوره ابراهیم، آیه ۲۲.

۲- بعضی رو به بعضی کرده به سؤال و جواب پرداختند، گفتند که این شما بودید که با صورت حق بجانب به سراغ ما می آمدید و اقران در پاسخشان گفتند: که نه بلکه خود شما ایمان آور نبودید و گر نه بر شما سلطه ای نداشتیم بلکه خودتان مردمی طاغی بودید پس کلام پروردگار ما علیه ما استوار گشت همانا ما چشندگان عذابیم. پس شما را گمراه کردیم همان طور که خودمان گمراه بودیم. سوره صافات، آیه ۳۲.

" ما كانوا إيانا يعبدون " - یعنی با اجبار ما، ما را نپرستیدند، و یا معنایش این است که: ما را نپرستیدند، چون که ما از اعمال آنان تبری داریم، و کسی که از عملی تبری دارد، آن عمل را به وی نسبت نمی دهند، آیات دیگری هم که می فرماید روز قیامت اثری از خدایان خود نمی یابند، برگشتش به همین معنا است، که خدایان نامبرده، خود را از پرستش آنان بیزار و بری می دانند، مانند آیه " وَ ضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتُرُونَ " (۱) و آیه " وَ ضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَدْعُونَ مِنْ قَبْلُ " (۲) و " يَوْمَ نَحْشُرُهُمْ جَمِيعًا ثُمَّ نَقُولُ لِلَّذِينَ أَشْرَكُوا مَكَانَكُمْ أَنْتُمْ وَ شُرَكَائِكُمْ فزِيلْنَا بَيْنَهُمْ وَ قَالَ شُرَكَائُهُمْ مَا كُنْتُمْ إِيانا تَعْبُدُونَ " (۳) و آیاتی دیگر- دقت فرمایید-.

بعضی (۴) از مفسرین گفته اند: " معنای آیه این است که: خدایان دروغی که در دنیا پرستش می شدند در قیامت به خدای تعالی می گویند: ما از اعمال مشرکین به درگاہت بیزاری می جویم، چون که آنان ما را نمی پرستیدند، بلکه هواهای خود را، و یا شیاطین را می پرستیدند، و لیکن این تفسیر از سخافت و زشتی خالی نیست (برای اینکه قبل از جمله مورد بحث اقرار کردند که ما آنان را گمراه کردیم).

و چون هر یک از دو جمله " تَبَرَّأْنَا إِلَيْكَ " و " ما كانوا إيانا يعبدون " معنای جمله " أَعْوَيْنَاهُمْ كَمَا عَوَيْنَا " را می دهد لذا واو عاطفه بر سر آنها نیامد.

" وَقِيلَ ادْعُوا شُرَكَاءَكُمْ فَمدَعَوْهُمْ فَلَمْ يَسْتَجِيبُوا لَهُمْ وَ رَأُوا الْعَذَابَ لَوْ أَنَّهُمْ كَانُوا يَهْتَدُونَ " مراد از کلمه " شرکائهم - شرکای ایشان " آلهه ای است که به خیال آنان شرکای خدا بودند، و لذا " شرکاء " را به خود آنان اضافه کرد، و نسبت داد (شرکاءشان)، و از اینکه فرمود: " به ایشان گفته می شود بخوانید شرکای خود را "، منظور از خواندن آنها این است که:

بیایند و پرستندگان خود را یاری نموده و عذاب را از ایشان دفع کنند، و به همین جهت جمله " وَ رَأُوا الْعَذَابَ - و دیدند عذاب را "، را بعد از جمله " فَلَمْ يَسْتَجِيبُوا لَهُمْ - پس خدایان، دعای پرستندگان را اجابت نکردند " آورد..]

ص: ۹۲

-
- ۱- و از ایشان گم می شود آن خدایانی که به افتراء خدا می خواندند. سوره انعام، آیه ۲۴.
 - ۲- و از ایشان گم می شود آن خدایانی که در دنیا می خواندند. سوره حم سجده، آیه ۴۸.
 - ۳- و روزی که تمامشان را محشور نموده سپس به مشرکین می گوئیم تکان نخورید، شما و شرکایتان بایستید، پس رابطه را از میانشان برداشتیم شرکایشان گفتند شما ما را نمی پرستیدید. سوره یونس، آیه ۲۸.
 - ۴- مجمع البیان، ج ۷، ص ۲۶۲. [.....]

"لَوْ أَنَّهُمْ كَانُوا يَهْتَدُونَ" - بعضی از مفسرین گفته اند: جواب "لو" در اینجا حذف شده، یعنی نفرمود که: اگر در پی هدایت بودند چه می شد زیرا خود کلام بر آن دلالت دارد، و تقدیر کلام این است که: آنان اگر راه به جایی می بردند، و هدایت را می پذیرفتند، هر آینه عذاب را می دیدند، یعنی در دنیا به عذاب قیامت و حقانیت آن معتقد می شدند، ممکن هم هست کلمه "لو" در اینجا به معنای آرزو باشد، و معنای آیه این باشد که: ای کاش راه به جایی می بردند، و هدایت را می پذیرفتند.

"وَيَوْمَ يُنَادِيهِمْ فَيَقُولُ مَاذَا أَجَبْتُمُ الْمُرْسَلِينَ" این آیه عطف است بر چند آیه سابق، که می فرمود: "وَيَوْمَ يُنَادِيهِمْ ..."، چیزی که هست در آیه سابق نخست پرسش شده اند از شرکایی که برای خدا قائل شده بودند، و به ایشان دستور داده شده که آنها را به یاری خود بطلبید، و در آیه مورد بحث پرسش شده اند از اینکه چه پاسخی به دعوت رسولان، که از ناحیه خدا به سویشان آمدند، دادند.

و معنای آیه این است که: در پاسخ آن کسی که خدای تعالی به سوی شما فرستاد، و شما را به سوی ایمان و عمل صالح دعوت کرد چه گفتید؟

"فَعَمِيَتْ عَلَيْهِمُ الْأَنْبَاءُ يَوْمَئِذٍ فَهُمْ لَا يَتَسَاءَلُونَ" کلمه "عمیت" ماضی "از" عمی "است که به معنای کوری است، و در اینجا معنای کوری مقصود نیست، بلکه استعاره از این است که انسان در موقعیتی قرار گرفته که به خبری راه نمی یابد و مقتضای ظاهر این بود که عمی و بی خبری را به خود آنان نسبت دهد، ولی می بینیم که به عکس تعبیر کرده، و فرموده: "فَعَمِيَتْ عَلَيْهِمُ الْأَنْبَاءُ" - خبرها بر آنان کور شد "و این به خاطر آن است که بفهماند کفار در آن روز از همه طرف ماخوذ می شوند، و راه نجات از همه طرف به رویشان بسته می شود، و دستشان از تمامی اسباب بریده و کوتاه می گردد، هم چنان که در سوره بقره، آیه ۱۶۶ فرموده: "وَتَقَطَّعَتْ بِهِمُ الْأَسْبَابُ"، توضیح اینکه: وقتی تمامی اسباب برای آنان از تاثیر ساقط شد، دیگر در آن روز اخبار راهی به سوی آنان ندارد، و ایشان هم راهی به خارج از وجود خود ندارند، تا چیزی را دست آویز نموده، به آن اعتذار بجویند، و به این وسیله خود را از عذاب نجات دهند.

"فَهُمْ لَا يَتَسَاءَلُونَ" - این جمله تفریع است بر "کور بودن اخبار"، از قبیل تفریع بعض افراد عام بر عام است (مثل اینکه بعد از گفتن این جمله که دانشمندان محترمند، بگویی پس بو علی سینا هم محترم است)، در اینجا نیز بعد از گفتن اینکه کفار به طور کلی از چهار دیواری وجود خود راهی به خارج از خود ندارند، فرمود پس بین خودشان نیز سؤال و جوابی رد و بدل

نمی شود، تا از راه گفتگو و مشورت بهانه و عذری پیدا کنند، و آن را عذر نافرمانی خود، یعنی تکذیب رسولان، و رد دعوت ایشان قرار دهند.

صدر و ذیل آیه مورد بحث به وجوه بسیاری دیگر تفسیر شده، که چون در ایراد آنها فایده ای ندیدیم، مسکوت گذاشتنش را بهتر دیدیم.

"فَأَمَّا مَنْ تَابَ وَ آمَنَ وَ عَمِلَ صَالِحًا فَعَسَىٰ أَنْ يَكُونَ مِنَ الْمُفْلِحِينَ" حرف "فاء" بر سر این آیه این معنا را افاده می کند که تا کنون آنچه گفتیم در باره کسی بود که کفر بورزد، و به سوی خدای سبحان رجوع هم نکند، پس بنا بر این کسی که رجوع کند و ایمان بیاورد، و عمل صالح انجام دهد، امید آن هست که از رستگاران باشد، و کلمه: "عسی" - به طوری که (۱) گفته شده - در اینجا به معنای لغوی کلمه (امید) نیست، بلکه معنای تحقیق و حتمیت را می رساند، و خدای تعالی خواسته است، طبق رسم و عادت بزرگان بشر سخن بگوید، چون عادت مردان بزرگ این است که کاری را که می خواهند انجام دهند می گویند، امید است انجام دهم، ممکن هم هست همان معنای لغوی یعنی امیدواری منظور باشد، و خدای تعالی از طرف خود توبه کاران اظهار امید کرده باشد، که در این صورت معنای جمله این می شود که: آنهایی که توبه کرده و ایمان آورده، و عمل صالح کردند، در انتظار رستگاری باشند.

جوابی دیگر به عذری که مشرکین آوردند با بیان اینکه خداوند دارای اختیار تکوینی (یخلق ما یشاء) و تشریعی (و یختار) است

"وَ رَبُّكَ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَ يَخْتَارُ مَا كَانَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ، سُبْحَانَ اللَّهِ وَ تَعَالَىٰ عَمَّا يُشْرِكُونَ" کلمه "خیره" به معنای تخیر (انتخاب) است، هم چنان که کلمه "طیره" به معنای تطیر است.

این آیه چهارمین پاسخ از عذر مشرکین است، که گفتند: "اگر با تو هدایت را پیروی کنیم عرب ما را از سرزمینمان می ربایند"، و متضمن حجتی قاطع است.

توضیح آن، همانا خلقت یعنی صنع و ایجاد همه چیز به خدای تعالی منتهی می شود، هم چنان که خودش فرموده "اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ" (۲) در نتیجه در عالم هستی هیچ مؤثر حقیقی غیر از خدای تعالی وجود ندارد، پس هیچ چیزی که خدای را مجبور به کاری از کارها کند، وجود ندارد، زیرا چنین چیزی که فرض کردیم مؤثر است یا مخلوق خدا است، که هستی اش به او منتهی می شود در این صورت وجود آن و همه آثارش مخلوق او است، و معنا

ص: ۹۴

۱- تفسیر منهج الصادقین، ج ۷، ص ۱۲۱.

۲- خدا آفریننده هر چیز است. سوره زمر، آیه ۶۲.

ندارد که چیزی و یا اثر آن در خودش اثر کند، و یا مخلوق او نیست، و هستی اش به او منتهی نمی شود، و با اجبار و قهر در خدا تاثیر می کند یعنی او را به اجبار وادار به کار می سازد، که این فرض باطل است، چون مؤثری در عالم غیر از خدا نیست و چیزی هم نیست که وجودش منتهی به خدا نشود.

پس نه چیزی هست که در خدای تعالی اثر کند و اثر خدا از او باشد و نه چیزی هست که از اثر خدا جلوگیری کند هم چنان که فرموده: "وَاللَّهُ يَحْكُمُ لِمُعَقَّبٍ لِحُكْمِهِ" (۱) و نیز فرموده: "وَاللَّهُ غَالِبٌ عَلَىٰ أَمْرِهِ" (۲).

و وقتی نه قاهری بود که او را بر عملی مجبور کند، و نه مانعی که او را از عملی باز بدارد، در نتیجه او مختار حقیقی است، این از نظر تکوین و خلقت از نظر تشریح هم همین طور است، زیرا تشریح تابع تکوین است، چون حقیقت تشریح این است که: خدای تعالی جنس بشر را طوری خلق کرده، و بر فطرتی ایجاد فرموده، که خلقت و فطرتش صحیح، و مثمر ثمر نمی شود، مگر وقتی که یک عده کارهایی را که در شرع واجبات و یا به حکم واجبات هستند، انجام دهد، و یک عده کارهایی که محرمات و یا به حکم محرمات هستند ترک کند، پس هر کاری که در به کمال و به سعادت رسیدن انسانها مؤثر است، خدای تعالی به آنها امر کرده، با امر و جویی و یا ارشادی، و از آنچه که در این راه مضر و منافی بوده نهی کرده، با نهی تکلیفی و یا ارشادی.

پس خدای تعالی که مختار به تمام معنا است، می تواند در مرحله تشریح احکام و قوانین، هر حکم و قانونی را که خواست تشریح کند، هم چنان که در مرحله تکوین می تواند هر قسم که اختیار کرد خلق و تدبیر نماید، و این است معنای جمله "وَرَبُّكَ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَيَخْتَارُ" که به طور مطلق خدا را مختار معرفی می کند.

و ظاهراً جمله "يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ" اشاره است به اختیار تکوینی خدا، و می فهماند که اختیار او مطلق است به این معنی که قدرت او قاصر از خلقت هیچ چیز نیست، و هیچ چیزی او را از آنچه می خواهد مانع نمی شود، و به عبارت دیگر: هیچ چیزی از مشیت او سرباز نمی زند، نه به خودی خود و نه به خاطر مانعی، و این همان اختیار به معنای حقیقی آن است.

و جمله "وَيَخْتَارُ" اشاره است به اختیار تشریحی، و اعتباری، که عطف آن به جمله "يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ" از باب عطف مسبب است بر سبب، برای اینکه تشریح و اعتبار، فرع تکوین و حقیقت

ص: ۹۵

۱- خدا حکم می راند و جلوگیری برای حکمش نیست. سوره رعد، آیه ۴۱.

۲- خدا بر فرمان خود غالب است، یعنی چیزی جلوگیری فرمانش نیست. سوره یوسف، آیه ۲۱.

سخنی در باره مختار بودن انسان و بیان اینکه مقصود از اینکه فرمود: "ما كَانَ لَهُمُ الْخَيْرَةُ" این است که انسان در مقابل اراده تکوینی و تشریحی خداوند حریت و اختیاری ندارد

ممکن هم هست که جمله "يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ" را بر اختیار تکوینی، و جمله "و يَخْتَارُ" را بر اعم از حقیقت و اعتبار حمل کنیم، و لیکن وجه سابق موجه تر است، به دلیل اینکه آنچه در جمله بعدی "ما كَانَ لَهُمُ الْخَيْرَةُ" نفی شده، اختیار تشریحی و اعتباری است، و اختیاری که در جمله "يَخْتَارُ" برای خدا اثبات شده، مقابل آن است، پس قهرا مراد تنها همان اختیار تشریحی و اعتباری است.

از سوی دیگر هیچ شکی نیست در اینکه آدمی نسبت به کارهایی که از روی علم و اراده انجام می دهد اختیار تکوینی دارد، البته نه اینکه اختیارش مطلق باشد، چون اختیار او یکی از اجزاء سلسله علل است، اسباب و علل خارجی نیز در محقق شدن افعال اختیاری او دخیلند، مثلا- اگر انسان یک لقمه غذا را بخورد که یکی از کارهای اختیاری اوست، هم اختیار او در آن دخیل است، و هم وجود طعام در خارج، و هم اینکه طعام مفروض طوری باشد که قابل خوردن باشد و با طبع آدمی نیز سازگار باشد، و هم اینکه این طعام در دسترس و نزدیک او باشد، و نیز دست او هم به فرمانش باشد، و بتواند لقمه را بگیرد، و دهان او هم باز باشد، و بتواند آن را بجود، و دستگاه بلعیدن او هم سالم باشد و بتواند لقمه را فرو ببرد، و صدها اسباب دیگری که همه در این عمل اختیاری، یعنی خوردن آدمی دخیلند، فراهم باشند. پس صادر شدن فعل اختیاری از انسان موقوف بر موافقت اسبابی است که خارج از اختیار آدمی است، و در عین حال دخیل در فعل اختیاری اوست، و خدای سبحان در رأس همه این اسباب است، و همه آنها حتی اختیار آدمی به ذات پاک او منتهی می شود، چون اوست که آدمی را موجودی مختار خلق کرده، هم او را خلق فرموده و هم اختیارش را.

از سوی دیگر انسان خود را بطبع مختار می داند به اختیار تشریحی به اینکه کاری را انجام دهد و یا ترک کند، یعنی در مقابل آن اختیار تکوینی قانونا هم خود را مختار می داند، (لذا اگر کار نیکی کرد سزاوار مدحش می دانند، و می گویند مختار بوده، و اگر کار نیکی را ترک کرد سزاوار ملامتش می دانند، و معذورش نمی دارند به اینکه مجبور بوده) و کسی از هم نوعش نمی تواند او را مجبور به کاری، و یا ممنوع از کاری بکند، چون بنی نوع او نیز مانند او انسانند، و از معنای بشریت چیزی زاید بر او ندارند، تا مالک و اختیاردار او بوده باشند، و این همان است که می گویند: انسان بالطبع حر و آزاد است.

پس انسان فی نفسه حر و بالطبع مختار است، مگر آنکه خودش به اختیار خود چیزی از خود را به دیگری تملیک کند، و به این تملیک حریت خود را از دست بدهد، هم چنان که

یک انسان اجتماعی نسبت به موارد سنت ها و قوانین جاری در اجتماعش حریت و آزادی ندارد، چون که داخل در اجتماع است، و آنچه از سنن و قوانین، چه دینی و چه اجتماعی، در اجتماع جریان دارد، امضاء کرده است. و نیز دو صف لشکر که با یکدیگر جنگ می کنند، از همان اول هر یک دیگری را، نسبت به آنچه که یکی از دیگری به دست آورد، مالک دانسته، و اختیار خود را از آن سلب کرده، و به همین جهت است که طرف غالب می تواند با اسیرانی که از طرف مغلوب گرفته هر چه بخواهد بکند.

و نیز اجیری که عمل خود را در مقابل اجرتی می فروشد، یعنی خود را اجیر غیر می کند، دیگر در آن عمل خود حریت و آزادی ندارد، چون مملوک بودن عمل با حریت منافات دارد.

پس یک انسان نسبت به سایر انسانها، وقتی حر و آزاد در عمل خویش است، و نسبت به عملی آزادی و حریت دارد که به دست خود و به اختیار خود سلب حریت از خود نکرده باشد، و عمل خود را تملیک به غیر ننموده باشد.

ولی خدای سبحان از آنجایی که مالک ذات انسانها و نیز افعال صادره از ایشان است، و ملکیتش هم مطلق، و به تمام معناست، هم به ملک تکوینی مالک او و افعال اوست، و هم به ملک تشریحی و اعتباری، لذا انسان نسبت به آنچه که خدای تعالی به امر تشریحی و یا نهی تشریحی و نیز به آنچه که به مشیت تکوینی از او بخواهد، هیچ گونه حریت و اختیاری ندارد.

این است آن حقیقتی که جمله "ما کانَ لَهُمُ الْخِیْرَةُ" در صدد بیان آن است، و معنایش این است که: اگر خدای تعالی از انسانها عمل و ترک عملی را بخواهد، دیگر انسانها در مورد خواست او اختیاری ندارند، تا بتوانند آن چه خواستند برای خودشان اختیار کنند اگر چه مخالف آن چیزی باشد که خدا خواسته است.

و این آیه قریب المعنا با آیه زیر است که می فرماید: "وَ مَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَلَا لِمُؤْمِنَةٍ إِذَا قَضَى اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَمْرًا أَنْ يَكُونَ لَهُمُ الْخِیْرَةُ مِنْ أَمْرِهِمْ" (۱).

این بود نظریه ما در تفسیر آیه مورد بحث، البته سایر مفسرین حرفهای مختلف دیگر زده اند، که چون فایده ای در نقلش نبود، از آن صرف نظر نموده، کسانی که بخواهند از آن

ص: ۹۷

۱- هیچ مرد و زن مؤمن را بعد از آنکه خدا و رسولش به امری حکم کردند نمی رسد، که در کار خود اختیارداری کنند. سوره احزاب، آیه ۳۶.

سخنان اطلاع یابند باید به تفاسیر بزرگ و مطول مراجعه کنند.

"سُبْحَانَ اللَّهِ وَتَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ" - یعنی خدا منزّه است از شرک ایشان، به اینکه به جای خدا بتهایی برای پرستش برگزیدند.

البته در این میان معنای دیگری دقیق تر هست، و آن این است که خدای تعالی منزّه است از اینکه مردم خود را نسبت به آنچه خدا اختیار می کند مختار بدانند، و بپندارند که می توانند آنچه او اختیار کرده رد کنند، و یا قبول نمایند، خدا از چنین پنداری منزّه است، برای اینکه این پندار جز به دعوی استقلال در وجود، و بی نیازی از خدای تعالی تصور ندارد، و استقلال و استغناء هم تمام نمی شود، مگر به اینکه خود را در صفت الوهیت شریک خدا بدانند.

و در جمله "وَرُبُّكَ يَخْلُقُ"، التفاتی از تکلم با غیر به سوی غیبت به کار رفته، (یعنی در آیه قبل روی سخن با غیر رسول خدا (صلی الله علیه و آله) بود، و در این آیه صفت رب را به آن جناب اضافه نمود، و فرمود پروردگار تو)، و این بدان جهت بوده که خواسته آن جناب را تقویت و تایید کند، و دلگرمی دهد، چون معنای آیه این است که: آن دینی که خدا وی را به ابلاغ آن گسیل داشته، حکمی است ثابت و حتمی، که به هیچ وجه قابل برگشت نیست، پس دیگر مردم در آن اختیاری ندارند، موافقت و مخالفت آنها هیچ اثری در آن ندارد، علاوه بر این مردم از آنجایی که ربوبیت خدا را قبول ندارند، این دین را نمی پذیرند.

و در جمله "سُبْحَانَ اللَّهِ" با اینکه جا داشت بفرماید "سبحانه"، چون قبلاً نام خدای تعالی ذکر شده ولی به جای ضمیر اسم ظاهر آورده، نکته این تغییر اسلوب این است که:

بفهماند امر راجع به ذات متعالی خدا است، که مبدأ تنزه و تعالی او است از هر چیزی که لایق ساحت قدسش نباشد اینکه او به هر صفت کمال متصف است و از هر نقصی مبرا است، برای این است که او "اللّه - خدای عز اسمه" می باشد.

"وَرُبُّكَ يَعْلَمُ مَا تُكِنُّ صُدُورُهُمْ وَ مَا يُعْلِنُونَ" کلمه "تکن" مشدد "تکنن" است، که مضارع از باب افعال از "اکنان" است، و اکنان به معنای اخفاء و پنهان داشتن است. و کلمه "تعلنون" جمع مضارع از اعلان است، که به معنای اظهار می باشد، در این آیه شریفه اخفاء را به سینه های مردم نسبت داده، و اعلان را به خود آنان، و فرموده: "و پروردگار تو آنچه را که سینه های آنان پنهان می دارد، و آنچه را که ایشان اظهار می دارند می داند" و این بدان جهت است که مخزن اسرار مردم سینه های ایشان است.

و اگر این آیه را دنبال آیه قبلی قرار داد، برای اشاره به این است که: خدای تعالی چون که عالم به گناهان ظاهری و شرک باطنی آنان است لذا به حکمت خود برای آنان اعمالی را اختیار کرده تا به وسیله آن، ایشان را پاک کند.

سه وجه برای اینکه فقط خدا مستحق پرستش است: "لَهُ الْحَمْدُ فِي الْأُولَى وَالْآخِرَةِ وَ لَهُ الْحُكْمُ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ"

"وَهُوَ اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ لَهُ الْحَمْدُ فِي الْأُولَى وَالْآخِرَةِ وَ لَهُ الْحُكْمُ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ" از ظاهر سیاق برمی آید که ضمیر در ابتدای آیه شریفه به کلمه "ربك" در آیه قبلی بر می گردد، (و معنایش این است که: آن پروردگار تو که گفتیم الله است)، و ظاهراً لام در کلمه "الله" برای اشاره به معنای وصف است (معبودیت) و جمله "لا-إِلَهَ إِلَّا هُوَ" تاکید همان انحصاری است که در جمله "هُوَ اللَّهُ" افاده شده، گویا فرموده است: "و هو الاله- المتصف وحده بالالوهيه- لا اله الا هو- تنها او اله است- که تنها او متصف است به الوهیت- هیچ معبودی جز او نیست."

و بنا بر این آیه شریفه به منزله متمم است برای بیانی که آیه قبل در صدد آن بود، گویا فرموده خدای سبحان مختار است، و تنها او می تواند این معنا را اختیار کند، که بندگان تنها او را پرستند و به ظاهر و باطنشان آگاه است، پس او سزاوار است که بر بندگان حکم کند که تنها او را عبادت کنند، و یگانه معبود مستحق عبادت است، پس بر بندگان هم واجب است حکم او را گردن نهاده و تنها او را پرستند.

آن گاه آنچه در ذیل آیه است، که مشتمل بر سه دلیل است: ۱- له الحمد ۲- له الحكم ۳- الیه ترجعون، وجوهی است که انحصار خدا را در استحقاق پرستش توجیه می کند.

اما اینکه فرمود: "لَهُ الْحَمْدُ فِي الْأُولَى وَالْآخِرَةِ"، آن انحصار را به این بیان توجیه می کند که هر کمالی که در دنیا و آخرت وجود دارد نعمتی است که از ناحیه خدای تعالی نازل شده، و در ازای هر یک از آنها مستحق ثنای جمیل است، و جمال هر یک از این نعمت های موهوبه از کمال ذاتی و از صفات ذاتی او ترشح شده، که در ازایش مستحق ثناء است، و غیر از خدای تعالی هیچ موجود و هیچ کس مستقل در ثنای بر خدا نیست، و هر کس هم که خدا را ثنا گوید، ثنایش هم منتهی به اوست و عبادت هم ثنای زبانی و یا عملی است، پس تنها اوست که مستحق پرستش است.

و اما اینکه فرمود: "و لَهُ الْحُكْمُ" علتش این است که: خدای سبحان مالک علی الاطلاق همه عالم است، و غیر از او کسی چیزی را مالک نیست، مگر آنچه را که او تملیکش فرموده باشد، و همان را هم که خدا به کسی تملیک کرده، باز خود او مالک است،

از سوی دیگر خدای سبحان، هم در مرحله تشریح و اعتبار مالک است، و هم در مرحله تکوین و حقیقت، و از آثار ملک او یکی این است که: حکم می کند بر بندگان و مملوکین خود که کسی غیر از او را نپرستند.

و اما اینکه فرمود: "وَ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ"، جهتش این است که: رجوع به سوی او به خاطر حساب و جزاء است، و چون تنها او مرجع است، سپس محاسب و جزاء دهنده نیز همو است و کسی غیر از او محاسب و جزاء دهنده نیست، پس تنها اوست که باید پرستش شود، و پرستش او را باید تنها بر طبق دین او انجام داد.

اثبات توحید ربوبی خدای تعالی با بیان عجز آله مشرکین از آوردن نور یا آوردن شب

"قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ جَعَلَ اللَّهُ عَلَيْكُمُ اللَّيْلَ سَرْمَدًا إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ ..."

کلمه "سرممد" بر وزن فعلل به معنای دائم است، بعضی (۱) هم گفته اند: این کلمه از ماده "سرد" اشتقاق یافته، و میم آن زیادی است، و معنای "السرد" پشت سر هم بودن است، و اگر فرمود: "به من بگوئید اگر خدا شب را تا روز قیامت یک سره قرار می داد چه می کردید"، و خلاصه اگر شب را مقید به روز قیامت کرد، برای این است که: بعد از رسیدن روز قیامت دیگر شبی نخواهد بود.

"مَنْ إِلَهٌ غَيْرُ اللَّهِ يَأْتِيكُمْ بِضِيَاءٍ" - یعنی در چنین صورتی کدام یک از معبودهای شما حکم خدا را نقض می کرد و روز را برایتان می آورد، و شما را از تاریکی نجات می داد، تا بتوانید به دنبال معاش بروید؟ این آن معنایی است که سیاق، شاهد آن است و نظیر این معنا در جمله آینده نیز که می فرماید: "مَنْ إِلَهٌ غَيْرُ اللَّهِ يَأْتِيكُمْ بِاللَّيْلِ ... می آید.

با این بیانی که ما برای آیه مورد بحث کردیم اشکالی که بر دو آیه مورد بحث کرده اند برطرف می شود، و آن اشکال این است که: اگر فرض کنیم که شب تا روز قیامت امتداد یابد و عمر روزگار یک سره شب شود، دیگر اصلاً تصور ندارد که روزی و ضیایی بیاورند، برای اینکه آورنده روز یا خدای تعالی است و یا غیر اوست، اما غیر خدا که ناتوانی اش از آوردن روز واضح است، و اما خدای تعالی اگر روزی بیاورد لازمه اش آن است که در یک زمان شب و روز هر دو با هم جمع شوند، و این محال است، و اراده و قدرت خدای متعال به محال تعلق نمی گیرد، و همچنین است اگر عمر روزگار تا روز قیامت یک سره روز شود.

بعضی (۲) از مفسرین از این اشکال جواب داده اند به اینکه: "مراد از جمله

ص: ۱۰۰

۱- تفسیر کشاف، ج ۳، ص ۴۲۸.

۲- روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۰۸.

"إِنَّ جَعَلَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ" این است که: خدا اگر بخواهد، شب را دائمی کند "ولی خواننده عزیز توجه دارند که گفتیم نه قدرت خدا به محال تعلق می گیرد، و نه خواست او، پس این جواب اشکال را دفع نمی کند، جواب صحیح همان بیانی است که ما برای آیه کردیم (زیرا آیه شریفه در مقام اثبات توحید در ربوبیت خدای تعالی است می خواهد بفرماید: آلهه شما مشرکین هیچ سهمی از ربوبیت ندارند به دلیل اینکه اگر خدای تعالی شب را تا قیامت یک سره کند آنها نمی توانند این حکم خدا را نقض کنند. و همچنین اگر عمر دنیا را یک سره روز کند، پس از تدبیر عالم هیچ سهمی در دست هیچ کس نیست.

مقتضای ظاهر کلام این بود که بفرماید: "من اله غیر الله یاتیکم بنهار- کیست غیر از خدا که برایتان روز بیاورد"، چون مقتضای سیاق کلام مقابله میان شب و روز بود، و لیکن اینطور نفرمود، بلکه فرمود: اگر خدا عمر دنیا را یک سره شب کند کیست غیر از خدا که برایتان نور بیاورد، و این تغییر اسلوب و ذکر نور به جای روز، از قبیل ملزم کردن خصم است به حد اقل و آسانترین لوازم گفتار او، تا بطلان مدعایش به نحو اتم روشن گردد، گویا فرموده است: اگر غیر از خدای تعالی کسی امور عالم را تدبیر می کند، اگر خدا عمر دنیا را تا قیامت یک سره شب کند، باید آن مدبر بتواند روز را بیاورد، و ما نمی خواهیم روز بیاورد، حد اقل بتواند نوری که پیش پای شما را روشن کند بیاورد، و لیکن هیچ کس چنین قدرتی ندارد، چون قدرت همه اش از خدای سبحان است.

ولی نظیر این وجه و این نکته در آیه بعدی، که می فرماید: و اگر خدا عمر دنیا را تا قیامت یک سره روز کند چه کسی برایتان شب را می آورد، که در آن سکونت کنید، جریان ندارد، برای اینکه در آیه بعدی اگر به جای شب، ظلمت را نیاورد برای این است که منظور از آوردن ظلمت سکونت و آرامش بشر است، و ظلمتی مایه سکونت بشر است که ممتد باشد، و اگر ممتد باشد همان شب می شود، و لذا در آیه مذکور نفرمود: "من اله غیر الله یاتیکم بظلمه تسکون فیه".

و اینکه در آیه مورد بحث کلمه "ضیاء" را نکره (بدون الف و لام) آورد، خود مؤید وجهی است که ما بیان داشتیم، البته برای آیه وجوهی دیگر گفته اند که هیچ یک از تعسف و خیالبافی خالی نیست.

"أَفَلَا تَسْمَعُونَ" - آیا گوش تفهم و تفکر ندارید تا تفکر کنید؟ و بفهمید که معبودی غیر از خدای تعالی نیست.

"قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ جَعَلَ اللَّهُ عَلَيْكُمُ النَّهَارَ سَرْمَدًا إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ مَنْ إِلَهٌ غَيْرُ اللَّهِ

معنای "تَسْكُونُ فِيهِ" این است که: در آن از خستگی و تعبى که از کار روز به شما می رسد، بیاساید.

"أَفَلَا تُبْصِرُونَ- آیا نمی بینید"- منظور از این دیدن، تفهّم و تذکر است، و چون چنین بینایی و شنوایی نداشته اند پس ایشان کور و کورند، و در اینکه در آخر یک آیه فرموده: آیا نمی بینید، و در آخر آیه دیگر فرموده: آیا نمی شنوید، لطیفه ای است، و شاید اینکه در آیه دوم که راجع به یکسره شدن روز است صفت ندیدن را ذکر کرده، برای این باشد که مناسب با روشنایی است، و در آیه اول که راجع به یکسره شدن شب است نشنیدن را آورده است، که خالی از مناسبت با آن نیست.

"وَمِنْ رَحْمَتِهِ جَعَلَ لَكُمُ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ لِتَسْكُنُوا فِيهِ وَ لِتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ وَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ" این آیه در حکم نتیجه گیری از حجت مذکور در دو آیه قبل است، که بعد از ابطال دعوی خصم (شرک مشرکین) به صورت یک گزارش و خبر ابتدایی آورده، برای این که مطلبی است ثابت که دیگر هیچ معارضی برایش نیست.

لام در جمله "لِتَسْكُنُوا فِيهِ"، لام تعلیل است. و ضمیر در "فيه" به کلمه "لیل" بر می گردد. و معنایش این است که: خدا برای شما شب قرار داد، تا در آن استراحت کنید. "و لَتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ"، یعنی و روز قرار داد تا در آن رزقی را که فضل و عطیه خدا است جستجو نمایید. و بنا بر این، برگشت جمله "لتسكنوا" به لیل و جمله "لتبتغوا" به نهار به طریق لف و نشر مرتب است [\(۱\)](#).

ص: ۱۰۲

۱- (و لف و نشر مرتب آن است که گوینده چند چیز را بشمارد، و پس از شمردن آنها چند صفت یا اثر برای آنها بشمارد، که اگر صفت و اثر اولی به اولی، و دومی به دومی، و سومى به سومى برگردد، لف و نشر مرتب است، و اگر اولی به سومى و دومی به دومی و سومى به اولی برگردد آن را لف و نشر مشوش می گویند، در اشعار فارسی بهترین لف و نشر مرتب شعر فردوسی است: به روز نبرد آن یل ارجمند به شمشیر و تیر و به گرز و کمند برید و درید و شکست و به بست یلان را سر و سینه و پا و دست یعنی در روز جنگ آن قهرمان ارجمند با شمشیر از یلان برید سر و با تیر درید سینه و با گرز شکست پا و با کمند بست دست) در آیه مورد بحث هم می فرماید: خدا شب و روز را برایتان درست کرد تا در آن سکونت و در این طلب رزق کنید (مترجم).

و جمله "لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ" به هر دو یعنی سکونت در شب و طلب روزی در روز بر می گردد، و معنایش این است که: خدا شب را چنان، و روز را چنین کرد، باشد که شما شکر بگزارید.

جمله "وَمِنْ رَحْمَتِهِ جَعَلَ لَكُمْ" در معنای این است که فرموده باشد: "جعل لكم و ذلك رحمة منه - خدا روز را برای شما قرار داد، و این خود رحمتی است از او" و این اشاره است به اینکه تکوین مانند سکون و طلب رزق و تشریح که عبارت است از هدایت خلق به سوی شکر خالق، همه و همه آثار رحمت او هستند - دقت فرمایید.

"و يَوْمَ يُنَادِيهِمْ فَيَقُولُ أَيْنَ شُرَكَائِيَ الَّذِينَ كُنْتُمْ تَزْعُمُونَ" تفسیر این آیه گذشت، چون قبلاً هم این مطلب را فرموده بود، و اگر در اینجا آن را تکرار کرد، بدان جهت است که مضمون آیه بعدی بدان احتیاج داشت.

"و نَزَعْنَا مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ شَهِيدًا فَقُلْنَا هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ ..."

این آیه شریفه به این معنا اشاره می کند که در روز قیامت بطلان پندارشان به خوبی روشن می شود، و مراد از "شاهد" گواه اعمال است، - که در چند جا از این کتاب به آن اشاره شد - و آیه شریفه ظهوری در این معنا ندارد که مراد از شاهد پیغمبر مبعوث در هر امت است، چون کلمه شاهد را مفرد آورده، و کلمه امت به معنای جماعتی از مردم است، و جماعت از مردم هیچ ظهوری ندارد در جماعتی که پیغمبر به سوی آنها فرستاده شده باشد، تا چه رسد به اینکه بگوییم صریح در آن است، بلکه چنین جماعتی که پیغمبری دارند یکی از مصادیق امت است. و معنای اینکه فرمود: "فَقُلْنَا هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ" این است که: ما از آنان مطالبه برهان کردیم و از ایشان خواستیم تا بر پندار خود که می گفتند خدا شریک دارد، حجتی قاطع بیاورند.

در قیامت که روز کشف حقائق است بطلان پندار مشرکان آشکار می گردد (فَعَلِمُوا أَنَّ الْحَقَّ لِلَّهِ ...)

"فَعَلِمُوا أَنَّ الْحَقَّ لِلَّهِ وَ ضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتُرُونَ" -، یعنی پندار باطلشان، که خدا شریکی دارد، از ایشان غایب شد، و در آن هنگام به یقین دانستند که حق الوهیت، تنها برای خدا است، و خدا در الوهیت، شریکی ندارد، پس مراد از جمله "ضَلَّ عَنْهُمْ" به طور استعاره این است که: غایب شد از ایشان که سایر مفسرین (۱) نیز جمله را بهمین معنا تفسیر کرده اند، و بنا بر این در کلام، تقدیم و تاخیری شده، و اصل در آن "فضل عنهم ما كانوا يفترون فعلوا ان الحق لله - غایب شد از ایشان آنچه افتراء می بستند، و در نتیجه فهمیدند که حق با خدای

ص: ۱۰۳

تعالی بوده"، می باشد.

بنا بر این، جمله "أَنَّ الْحَقَّ لِلَّهِ" نظیر سخن یک قاضی است که در بین دو نفر که با هم نزاع دارند، و هر یک حق را برای خود ادعاء می کند، می گوید، "الحق لفلان- حق با فلانی است"، در اینجا گویا خدای تعالی با مشرکین نزاع دارد، و هر یک از دو طرف نزاع، حق را به خود می دهد، مشرکین ادعاء می کنند که الوهیت یعنی معبودیت، حق شرکای ایشان است، و خدای تعالی ادعاء می کند که تنها حق اوست، و از خصم خود می خواهد تا بر مدعای خود برهان بیاورند، و مشرکین هیچ برهانی نمی یابند، در چنین وضعی متوجه می شوند که در اشتباه بوده اند، و معبودیت حق خدای سبحان است، پس الوهیت حق ثابتی است که هیچ ربی در آن نیست، و وقتی حق غیر خدا نباشد، قهرا حق خدای تعالی خواهد بود، چون گفتیم اصل آن ثابت است. این وجه به ظاهرش وجه صحیحی است، و عیبی هم ندارد، و لیکن آنچه از آیه شریفه برمی آید چیزی دیگر است، زیرا از آیه برمی آید که یکی از خصایص روز قیامت این است که: در آن روز حق- که در دنیا آمیخته با باطل و باطلها بود- جدای از هر باطلی ظهور می کند، آنهم ظهوری مشهود و لمس شدنی، که دیگر هیچ گونه پرده و خفایی بر آن نباشد، در آن روز هر باطلی که در دنیا خود را به صورت حق در آورده، و شبیه حق ساخته بود، از میان برداشته می شود، و لازمه این ظهور این است که مساله الوهیت هم آن چنان ظاهر شود که هیچ ستر و خفایی بر آن نباشد، پس همه افتراهای شرک که به این مساله بسته بودند، از میان می رود، و این از بین رفتن افتراها از آثار شدت ظهور حق است، پس در چنین روزی دیگر حاجت به این نمی افتد که از مشرکین برهان بخواهند، نه اینکه چون دلیلی نمی یابند در نتیجه به وحدانیت خدای تعالی در الوهیت علم حاصل کنند، و خلاصه، آیه شریفه نمی خواهد بر سبیل احتجاجات فکری احتجاج کند- دقت فرمایید.

با این بیانی که ما برای آیه شریفه ذکر کردیم پاسخ دو اشکال که به آیه شریفه شده، داده می شود، اشکال اول این است که: از کلام خدای تعالی استفاده می شود که مشرکین هیچ حجتی بر ادعای خود ندارند، و با این حال وجه اینکه در دنیا هم چنان بر باطل می مانند تا اینکه در روز قیامت برایشان علم حاصل می شود که حق با خداست، چیست؟ و چرا این علم در دنیا برایشان حاصل نمی گردد، جوابش این شد که در دنیا حق و باطل بهم آمیخته است، و چه بسیار باطلها که خود را شبیه به حق جلوه می دهند، ولی روز قیامت روز کشف حقایق، و جدا شدن آنها از باطل است.

اشکال دوم اینکه: چرا در آیه شریفه به جای اینکه بفرماید: "و ضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ فَعَلِمُوا أَنَّ الْحَقَّ لِلَّهِ"، جمله ها مقدم و مؤخر شده؟ و فرموده: "فَعَلِمُوا أَنَّ الْحَقَّ لِلَّهِ وَ ضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ" و این تقدیم و تاخیر غیر از سجع و قافیه نکته روشنی ندارد. جواب این اشکال هم این شد که مفاد جمله "و ضَلَّ عَنْهُمْ..."، اثری است که بر مفاد جمله "فَعَلِمُوا أَنَّ الْحَقَّ لِلَّهِ" مترتب می شود، ساده تر بگوییم بعد از آنکه حق بی پرده ظاهر گردد خود بخود افترای مشرکین از بین می رود.

ممکن هم هست بگوییم که: کلمه حق در جمله "فَعَلِمُوا أَنَّ الْحَقَّ لِلَّهِ" مصدر است، که در این صورت برگشت معنای جمله، به معنای آیه "و يَعْلَمُونَ أَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ الْمُبِينُ" (۱) می باشد، یعنی اینکه در آیه مورد بحث فرمود حق برای خداست، معنایش همان معنای آیه نور است که می فرماید خدا حق است، البته این در صورتی است که مراد از این کلمه، حق بالذات باشد، و اگر مراد همه حق ها باشد، معنایش این می شود که: تمامی حق ها به او منتهی می شود، و قائم به اوست، هم چنان که فرمود "الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ" (۲) - حق از پروردگار تو است". و فرمود: "الحق مع ربك - حق با پروردگار تو است".

بحث روایتی (چند روایت در ذیل برخی آیات گذشته)

در تفسیر قمی در ذیل آیه "و قَالُوا إِنْ تَتَّبِعِ الْهُدَى مَعَكَ نَتَّخِطُ مِنْ أَرْضِنَا" از معصوم (علیه السلام) آورده که فرمودند: این آیه در باره قریش نازل شد، که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) ایشان را به اسلام و هجرت دعوت کرد، قریش گفتند: اگر ما هدایت را با تو پیروی کنیم از سرزمینمان ربوده می شویم، خدای تعالی در پاسخشان فرمود: "أَوْ لَمْ نُمَكِّنْ لَهُمْ حَرَمًا آمِنًا يُجِيبِي إِلَيْهِ ثَمَرَاتُ كُلِّ شَيْءٍ رِزْقًا مِنْ لَدُنَّا وَ لَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ" (۳).

مؤلف: این معنا را صاحب کشف المحجبه (۴) و مرحوم مفید در روضه الواعظین (۵)، روایت کرده اند، سیوطی هم در الدر المنثور از ابن جریر، ابن ابی حاتم، و ابن مردویه، از ابن.

ص: ۱۰۵

۱- می دانند که خداست آن حقی که آشکار است. سوره نور، آیه ۲۵.

۲- سوره آل عمران، آیه ۶۰.

۳- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۴۲.

۴- کشف المحجبه، ص ۱۷۵ (ط نجف).

۵- روضه الواعظین، ج ۱، ص ۵۴ (ط قم). [.....]

و در الدر المنثور است که نسایی و ابن منذر از ابن عباس روایت کرده اند که گفت:

گوینده این حرف که "إِنْ تَتَّبِعِ الْهُدَى مَعَكَ نُتَخَطَّفَ مِنْ أَرْضِنَا" حارث بن عامر بن نوفل بود (۲).

و در تفسیر قمی در ذیل آیه "وَرَبُّكَ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَيَخْتَارُ مَا كَانَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ..."

فرموده اند: این خدا است که امام را اختیار می کند، و مردم این حق را ندارند که امام اختیار کنند (۳).

مؤلف: این روایت از باب جری و تطبیق مصداق بر کلی است، می فرماید: یکی از اموری که به دست خدای تعالی است، نه به دست مردم مساله امامت است، و این بر اساس این مساله است که نصب امام معصوم واجب است از جانب خدای تعالی باشد، همانطور که بعث انبیاء واجب است از جانب او باشد، که تفصیل این مساله در سابق گذشت.

و در همان کتاب در روایت ابی الجارود، از امام باقر (علیه السلام) آمده که در ذیل آیه "وَنَزَعْنَا مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ شَهِيدًا" فرمود: شهید از این امت، امام این امت است.

مؤلف: این نیز از باب جری و تطبیق مصداق بر کلی است (۴).

ص: ۱۰۶

۱- الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۳۴ (ط بیروت).

۲- الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۳۴. (۳ و ۴) تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۴۳.

إِنَّ قَارُونَ كَانَ مِنْ قَوْمِ مُوسَى فَبَغَى عَلَيْهِمْ وَآتَيْنَاهُ مِنَ الْكُنُوزِ مَا إِنَّ مَفَاتِحَهُ لَتَنُوءُ بِالْعُصْبِ بِهِ أُولَى الْقُوَّةِ إِذْ قَالَ لَهُ قَوْمُهُ لَا تَفْرَحْ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْفَرِحِينَ (٧٦) وَابْتَغِ فِيمَا آتَاكَ اللَّهُ الدَّارَ الْآخِرَةَ وَلَا تَنْسَ نَصِيبَكَ مِنَ الدُّنْيَا وَأَحْسِنْ كَمَا أَحْسَنَ اللَّهُ إِلَيْكَ وَلَا تَبْغِ الْفُسَادَ فِي الْأَرْضِ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُفْسِدِينَ (٧٧) قَالَ إِنَّمَا أُوتِيْتُهُ عَلَى عِلْمٍ عِنْدِي أَوَلَمْ يَعْلَم أَنَّ اللَّهَ قَدْ أَهْلَكَ مِنْ قَبْلِهِ مِنَ الْقُرُونِ مَنْ هُوَ أَشَدُّ مِنْهُ قُوَّةً وَ أَكْثَرُ جَمْعاً وَلَا يُسْئَلُ عَنْ ذُنُوبِهِمُ الْمُجْرِمُونَ (٧٨) فَخَرَجَ عَلَى قَوْمِهِ فِي زِينَتِهِ قَالَ الَّذِينَ يُرِيدُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا يَا لَيْتَ لَنَا مِثْلَ مَا أُوتِيَ قَارُونُ إِنَّهُ لَمَذُو حَظٌّ عَظِيمٌ (٧٩) وَقَالَ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ وَيَلَكُمْ ثَوَابُ اللَّهِ خَيْرٌ لِمَنْ آمَنَ وَ عَمِلَ صَالِحاً وَلَا يُلَاقَاهَا إِلَّا الصَّابِرُونَ (٨٠)

فَحَسِبْنَا بِهِ وَ بَدَارِهِ الْأَرْضَ فَمَا كَانَ لَهُ مِنْ فِئَةٍ يَنْصُرُونَهُ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَ مَا كَانَ مِنَ الْمُنتَصِرِينَ (٨١) وَ أَصْدَبِحَ الَّذِينَ تَمَنَّوْا مَكَانَهُ بِالْأَمْسِ يَقُولُونَ وَيَكَآنَ اللَّهُ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَ يَقْدِرُ لَوْ لَا أَنْ مِنَ اللَّهِ عَلَيْنَا لَخَسَفَ بِنَا وَيَكَآنَ لَا يُفْلِحُ الْكَافِرُونَ (٨٢) تِلْكَ الدَّارُ الْآخِرَةُ نَجْعَلُهَا لِلَّذِينَ لَا يُرِيدُونَ عُلُوًّا فِي الْأَرْضِ وَ لَا فَسَاداً وَ الْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ (٨٣) مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ خَيْرٌ مِنْهَا وَ مَنْ جَاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَلَا يُجْزَى الَّذِينَ عَمِلُوا السَّيِّئَاتِ إِلَّا مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ (٨٤)

به درستی که قارون که از قوم موسی بود پس بر آنان طغیان کرد، ما به وی از گنجینه ها آن قدر داده بودیم که تنها کلید آنها، مردانی نیرومند را خسته می کرد، مردمش به او گفتند، این قدر شادی مکن که خدا خوشحالیان را دوست نمی دارد (۷۶).

و بگو در آنچه خدا به تو داده خانه آخرت را و بهره ات از دنیا را فراموش مکن و همان طور که خدا به تو احسان کرده تو نیز احسان کن و در پی فساد انگیزی در زمین نباش که خدا مفسدان را دوست نمی دارد (۷۷).

او در جواب می گفت آنچه برایم فراهم شده با علم خودم فراهم شده آیا نمی داند که خدا قبل از او از قرنها کسانی را هلاک کرده که از او نیرومندتر و ثروت اندوزتر بودند و مجرمان از جرمشان پرسش نمی شوند (چون به سیما شناخته می شوند) (۷۸).

قارون غرق در زینتش به سوی قومش بیرون شد آنهایی که هدفشان زندگی دنیا بود گفتند ای کاش ما نیز می داشتیم مثل آنچه را که قارون دارد که او بهره عظیمی دارد (۷۹).

و کسانی که دارای علم بودند به ایشان گفتند وای بر شما پاداش خدا بهتر است برای آن کس که ایمان آورد و عمل صالح کند و این سخن را فرا نگیرند مگر خویشان داران (۸۰).

پس ما او و خانه اش را در زمین فرو بردیم هیچ کس را نداشت که او را یاری کند چون غیر از خدا یآوری نیست و خودش هم از ممتنعین نبود (۸۱).

کسانی که دیروز آرزو می کردند که به جای باشند امروز می گفتند واه گویی خداست که رزق را برای هر کس از بندگانش بخواهد وسعت می دهد و برای هر که بخواهد تنگ می گیرد اگر خدا بر ما منت نهاده بود ما را هم در زمین فرو می برد وای گویی که کافران رستگار نمی شوند (۸۲).

(آری) این خانه آخرت را به کسانی اختصاص می دهیم که نمی خواهند در زمین برتری نمایند و فساد انگیزی کنند و سرانجام خاص متقین است (۸۳).

هر که نیکویی کند جزایی بهتر از آن دارد و هر که بدی کند آنان که بدی می کنند جز خود آن عمل کیفری ندارند (۸۴).

بیان آیات بیان آیات مربوط به قارون که بهره مندی از مال و ثروت او را از خدا غافل ساخته به هلاکتی انجامید

اشاره

بعد از آنکه در آیات گذشته عذر و بهانه مشرکین را نقل کرد، که گفتند: اگر به تو

غیر از دو قول اخیر را تضعیف می کند، چون برادران او آن روز نه نفر بودند.

و به هر حال معنای آیه این است که: قارون از بنی اسرائیل بود، و در مقام این برآمد که بدون حق بر بنی اسرائیل تجاوز کند، و ما از گنجینه ها آن قدر به او دادیم که حمل کلیدهای آنها جماعتی نیرومند را خسته می کرد. بعضی (۱) از مفسرین گفته اند: "مراد از مفاتیح کلید گنجینه ها نیست، بلکه خود گنجینه ها است." و لیکن درست نیست.

گفتگوی مؤمنین با قارون و اندرز دادن به او به اینکه سرمستی نکند و با انفاق اموال برای آخرت توشه بیاندوزد

"إِذْ قَالَ لَهُ قَوْمُهُ لَا تَفْرَحْ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْفَرِحِينَ" کلمه "فرح" به معنای "بطر" تفسیر شده، و لیکن بطر، لازمه فرح و خوشحالی از ثروت دنیا است، البته فرح مفرط و خوشحالی از اندازه بیرون، چون خوشحالی مفرط آخرت را از یاد می برد، و قهرا بطر و طغیان می آورد، و به همین جهت در آیه شریفه: "وَلَا تَفْرَحُوا بِمَا آتَاكُمْ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ كُلَّ مُخْتَالٍ فَخُورٍ" (۲) اختیال، و فخر را از لوازم فرح شمرده، و فرموده به آنچه خدا به شما داده خوشحالی نکنید، که خدا اشخاص مختال و فخور را دوست نمی دارد.

و نیز به همین جهت است که در آیه مورد بحث نیز نهی از فرح را تعلیل کرده به اینکه خدا اشخاص خوشحال را دوست نمی دارد.

"وَ ابْتَغِ فِيمَا آتَاكَ اللَّهُ الدَّارَ الْآخِرَةَ ..."

در آنچه خدا به تو عطا کرده از مال دنیا، خانه آخرت را بطلب، و با آن آخرت خود را تعمیر کن، به اینکه آن مال را در راه خدا انفاق نموده، و در راه رضای او صرف کنی.

"وَلَا تَنْسَ نَصِيبَكَ مِنَ الدُّنْيَا" - یعنی آن مقدار رزقی را که خدا برایت مقدر کرده ترک مکن، (و آن را برای بعد از خودت به جای مگذار)، بلکه در آن برای آخرت عمل کن، چون حقیقت بهره و نصیب هر کس از دنیا همان چیزی است که برای آخرت انجام داده باشد، چون آن چیزی که برایش می ماند همان عمل است.

بعضی (۳) از مفسرین، جمله مورد بحث را چنین معنا کرده اند که: فراموش مکن این معنا را که نصیب تو از مال دنیایی - که به تو روی آورده - مقدار بسیار اندکی است، و آن همان مقداری است که می پوشی و می نوشی و می خوری، بقیه اش زیادی است، که برای غیر از خودت باقی می گذاری، پس از آنچه به تو داده اند به قدر کفایت بردار، و باقی را احسان کن،

ص: ۱۱۰

۱- تفسیر منهج الصادقین، ج ۷، ص ۱۲۶.

۲- و خوشحال نگردید به آنچه به شما داده است و خداوند دوست ندارد هیچ متکبر فخر کننده ای را. سوره حدید، آیه ۲۳.

۳- روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۱۲.

و این نیز وجه بدی نیست. البته در این میان وجوه دیگری نیز هست که چون با سیاق آیه سازگاری ندارد ذکر نشد.

"وَ أَحْسِنُ كَمَا أَحْسَنَ اللَّهُ إِلَيْكَ" - یعنی زیادی را از باب احسان به دیگران انفاق کن، همان طور که خدا از باب احسان به تو انفاق کرده، بدون اینکه تو مستحق و مستوجب آن باشی، این جمله بنا بر وجه اول از قبیل عطف تفسیر است، برای جمله "وَ لَا تَنْسَ نَصِيبَكَ مِنَ الدُّنْيَا"، و بنا بر وجه دوم به منزله متمم آن است.

"وَ لَا تَبْغِ الْفُسَادَ فِي الْأَرْضِ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُفْسِدِينَ" - یعنی در طلب فساد در زمین مباش، و از آنچه خدا از مال و جاه و حشمت به تو داده استعانت در فساد مجوی، که خدا مفسدان را دوست نمی دارد، چون بنای خلقت بر صلاح و اصلاح است.

پاسخ مستکبرانه قارون: اموال من حاصل کاردانی و مهارت خودم می باشد و کسی در آن سهم نبوده حق مداخله ندارد

قَالَ إِنَّمَا أُوتِيْتُهُ عَلَى عِلْمٍ عِنْدِي ...

شکی نیست در اینکه این جمله پاسخی بوده که قارون از همه گفتار مؤمنین از قومش، و نصیحت های آنان، داده، چون اساس گفتار آنان بر این معنا بود که آنچه وی از مال و ثروت داشته، خدا به او داده، و احسان و فضلی از خدا بوده، و خود او استحقاق آن را نداشته، پس واجب است که او هم با این فضل خدا خانه آخرت را طلب کند، و آن را در راه احسان به مردم انفاق نماید، و با تکبر و استعلا و طغیان در زمین فساد برینگیزد.

لذا قارون در پاسخ آنان، این اساس را تخطئه کرده و گفته است که آنچه من دارم احسان خدا نیست، و بدون استحقاق به دستم نیامده، و ادعا کرده که همه اینها در اثر علم و کاردانی خودم جمع شده، پس من از میان همه مردم استحقاق آن را داشته ام، چون راه جمع آوری مال را بلد بودم، و دیگران بلد نبودند، و وقتی آنچه به دستم آمده به استحقاق خودم بوده، پس خود من مستقل در مالکیت و تصرف در آن هستم، هر چه بخواهم می توانم بکنم، می توانم آن را مانند ریک در انواع لذتها و گسترش نفوذ و سلطنت، و بدست آوردن مقام و رسیدن به هر آرزوی دیگری صرف کنم، و سزاوار هم نیست که کسی در کارم مداخله کند.

و این پندار غلطی که در مغز قارون جای گرفته بود و کار او را به هلاکت کشانید، کار تنها او نبوده و نیست، بلکه همه ابنای دنیا که مادیات در مغزشان رسوخ کرده، به این پندار غلط مبتلا هستند، هیچ یک از آنان آنچه را که دست تقدیر برایشان نوشته و اسباب ظاهری هم با آن مساعدت کرده، از این فکر غلط بدور نیستند که همه را از لیاقت و کاردانی خود بدانند و خیال کنند مال فراوانشان و عزت زودگذر، و نیروی عاریه ای، همه از هنرمندی و کاردانی و لیاقت خود آنان است، این خودشانند که کار می کنند، و کارشان نتیجه می دهد،

و این علم و آگاهی آنان است که ثروت و مقام را به سویشان سوق می دهد، و این کاردانی خودشان است که مال و جاه را برایشان نگه می دارد. آیات زیر هم به همگانی بودن این فکر اشاره نموده و می رساند که این پندار غلط مخصوص قارون نبوده، هر انسانی همین طور است، که وقتی نعمتش زیاد شد، طغیان می کند، و می پندارد که تنها سبب اقبال دنیا به وی، خود او و کاردانی اوست، و آن آیات اینها است که می فرماید: "فَإِذَا مَسَّ الْإِنْسَانَ ضُرٌّ دَعَانَا، ثُمَّ إِذَا خَوَّلْنَاهُ نِعْمَةً مِنَّا، قَالَ إِنَّمَا أُوتِيْتُهُ عَلَى عِلْمٍ، بَلْ هِيَ فِتْنَةٌ، وَ لَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ فَذَقَالهَا الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ، فَمَا أَغْنَى عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ، فَأَصَابَهُمْ سَيِّئَاتُ مَا كَسَبُوا، وَ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْ هَؤُلَاءِ سَيِّئَاتُ يَهُمْ سَيِّئَاتُ مَا كَسَبُوا، وَ مَا هُمْ بِمُعْجِزِينَ أَوْ لَمْ يَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَ يَقْدِرُ، إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ" (۱)، و نیز می فرماید: "أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ كَانُوا أَكْثَرَ مِنْهُمْ، وَ أَشَدَّ قُوَّةً وَ آثَارًا فِي الْأَرْضِ، فَمَا أَغْنَى عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ، فَلَمَّا جَاءَتْهُمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَرِحُوا بِمَا عِنْدَهُمْ مِنَ الْعِلْمِ، وَ حَاقَ بِهِمْ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ" (۲)، و اگر این آیات را بر داستان قارون عرضه کنیم جای هیچ شکی نمی ماند که مراد از علم در کلام قارون همان کاردانی و مهارتی است که ما گفتیم.

در آیه مورد بحث خیرخواهان به قارون گفتند: "وَ ابْتَغِ فِيمَا آتَاكَ اللَّهُ الدَّارَ الْآخِرَةَ- در این اموالی که خدا به تو داده خانه آخرت را بطلب"، و او در پاسخشان نگفت: "انما آتانی الله على علم عندى- خدا که اینها را به من داده، به خاطر کاردانی من است"، بلکه

ص: ۱۱۲

۱- و چون بلایی به انسان برسد ما را می خواند، سپس همین که نعمتی ارزانی اش بداریم، می گوید این از کاردانی و مهارت خودم است، ولی چنین نیست، بلکه این امتحانی است، ولی بیشترشان نمی دانند، این سخن را از نیاکان ایشان نیز می گفتند، ولی کاردانی و مهارتشان به کارشان نخورد، ناگزیر کیفر اعمالشان به ایشان رسید، از مردم امروز هم آن کسانی که ظلم کردند، به زودی کیفر کرده هایشان به ایشان خواهد رسید، و ایشان نمی توانند خدا را عاجز کنند، مگر هنوز نفهمیده اند که این خداست که برای هر کس بخواهد رزق را گسترش می دهد، و برای هر کس بخواهد تنگ می گیرد، در این تفاوت که در بهره های مردم می باشد آیتهایی است برای کسانی که ایمان بیاورند. سوره زمر، آیه ۵۲-۴۹.

۲- مگر در زمین سیر و تماشا نکرده اند، تا ببینند عاقبت کسانی که قبل از ایشان بودند چگونه بود؟ آنان، هم عده شان بیشتر از اینان بود، و هم نیرومندتر بودند، و هم در زمین آثار بیشتری داشتند، ولی با همه این احوال آنچه می کردند به دردشان نخورد، و این بدان جهت بود که هر چه پیامبرانشان معجزه می آوردند، ایشان خوشحال و دلگرم به زرنگی و کاردانی خود بودند، و معجزات پیامبران را به سخریه می گرفتند، و همین استهزایشان به صورت عذاب ایشان را بگرفت. سوره مؤمن، آیه

۸۲-۸۳

اصلاً نام خدا را نبرد، و گفت: "إِنَّمَا أُوتِيْتُهُ- تنها و تنها به خاطر کاردانیم داده شده ام"، و این تعبیر می‌رساند که وی از یاد خدا اعراض داشته، و خواسته است به ساحت کبریای خدا بی‌اعتنایی کند.

جواب به قارون با یاد آوری اینکه خداوند پیش از او کسانی توانگرتر از او را هلاک ساخته است بدون اینکه علم و نیرویشان مانع از هلاکتشان شوند

"أَوْ لَمْ يَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ قَدْ أَهْلَكَ مِنْ قَبْلِهِ مِنَ الْقُرُونِ مَنْ هُوَ أَشَدُّ مِنْهُ قُوَّةً وَ أَكْثَرُ جَمْعًا؟" - استفهام در این آیه توییحی است، و پاسخی است از اینکه گفته بود: تنها و تنها به خاطر کاردانیم داده شده ام، پاسخی است قابل درک، و آسان، یعنی آسانترین بیانی که ممکن است او را به خطا و فساد گفتارش متنبه کند، چون او خیال می‌کرد تنها چیزی که مال را برای او فراهم آورده، و هم برای او حفظ می‌کند، و از آن بهره‌مندش می‌کند، علم او و کاردانی اوست، با اینکه او خودش خبر دارد که در قرون قبل از او کسانی بودند که از او کارداتر و نیرومندتر و مال‌اندوزتر و دارای کارکنانی بیشتر بودند، و ایشان هم مثل خود وی فکر می‌کردند، و می‌پنداشتند مال و نیرو، و مددکاران همه از کاردانی خودشان است، ولی خدا به همین جرم هلاکتشان کرد، پس اگر تنها سبب و علتی که مال فراهم می‌کند و آن را حفظ نموده و وی را از آن برخوردار می‌سازد علم بوده باشد، همین علمی که او را مغرور ساخته، و اصلاً به فضل و احسان خدا نبوده، باید آن اقوام گذشته هلاک نمی‌شدند، و آن علم و مهارت، ایشان را از هلاکت نجات داده باشد، و هم چنان از اموالشان برخوردار کرده باشد، و با نیروی خود بلاء را از خود دفع کرده باشند، و نفراتشان هم یاریشان کرده باشند، و حال آنکه نه علمشان به کارشان خورد، نه اموالشان، و نه جمعیان.

"وَلَا يُسْئَلُ عَنْ ذُنُوبِهِمُ الْمُجْرِمُونَ" - از ظاهر سیاق برمی‌آید مراد از این جمله بیان سنت الهی در عذاب کردن مجرمین و هلاکت ایشان به جرم گناهانشان باشد، در نتیجه کنایه است از اینکه ایشان را مهلت نمی‌دهیم، و به عذرهایی که بهم بیافند گوش نمی‌دهیم، و به تذل و انابه‌ای که قبلاً به امید نجات آماده کرده‌اند، توجه نمی‌کنیم، هم چنان که قدرتمندان بشر وقتی می‌خواهند محکوم خود را شکنجه کنند از جرمش می‌پرسند، تا جرمش را شناخته و به جرم محکوم کنند و سپس عذابش کنند، و در قوانین حکومت‌های بشری بسیار می‌شود که مجرم عذرهایی می‌تراشد، و عذاب حکومت را از خود دور می‌کند، ولی خدای سبحان چنین نیست، چون به حقیقت حال آگاه است، و لذا از مجرم نمی‌پرسد که گناهت چیست؟ بلکه تنها علیه او حکم می‌کند و او بدون هیچ درنگی عذاب می‌شود، عذابی که به هیچ وجه برگشت ندارد.

بنا بر این از ظاهر امر چنین برمی‌آید که جمله مورد بحث تتمه توییح سابق باشد، و

پاسخی است به قارون که ثروت خود را به علم و کاردانی خود مستند می کرد، و حاصلش این است که: مؤاخذه الهی مانند مؤاخذه بشر نیست، که وقتی کسی را ملامت و یا نصیحت می کنند، برای برگرداندن ملامت از خود، به علم و کاردانی خود متشبث شده، چیزهایی بهم می بافند، چون خدای سبحان عالم و شاهد اعمال هر کسی است و مؤاخذه او را نمی توان با نیرنگ پاسخ داد، بلکه او به خاطر همین که دانا و ناظر اعمال است، از هیچ مجرمی نمی پرسد که چه کردی؟ بلکه تنها مطابق جرمش مؤاخذه اش می کند، و نیز مؤاخذه او ناگهانی است، به طوری که خود مجرم هیچ اطلاع قبلی از آن ندارد.

وجوهی که در معنای جواب قارون (إِنَّمَا أُوتِيْتُهُ عَلَىٰ عِلْمٍ عِنْدِي) گفته شده است

این آن معنایی است که از سیاق آیه به دست می آید ولی مفسرین معانی دیگری برای آن ذکر کرده اند.

مثلاً بعضی (۱) گفته اند: "مراد از علم در جمله "إِنَّمَا أُوتِيْتُهُ عَلَىٰ عِلْمٍ عِنْدِي" علم تورات است، چون قارون از همه بنی اسرائیل به تورات عالم تر بود".

بعضی (۲) دیگر گفته اند: "مراد علم کیمیا بوده، چون قارون کیمیا را از موسی و یوشع بن نون و کالب بن یوحنا فرا گرفته بود، و منظور از اینکه گفت: "عَلَىٰ عِلْمٍ عِنْدِي" - با علمی که نزد من است "این بوده که علم کیمیا مخصوص او بوده، و سایر مردم آن را نمی دانستند، و با این علم مقدار زیادی طلا درست کرده بود".

بعضی (۳) دیگر گفته اند: "مراد از علم علم استخراج گنجینه ها و دینه ها است، چون قارون این علم را داشته، و به وسیله آن دینه های بسیاری استخراج کرده بود".

بعضی (۴) دیگر گفته اند: "مراد از علم، علم خدای تعالی است و معنایش این است که: به نظر من خدای تعالی مرا به علم تحصیل ثروت اختصاص داده، و منظورش از کلمه "عندی" این بوده که مطلب به نظر من چنین است".

بعضی (۵) دیگر گفته اند: "مراد از علم همان علم خداست که در وجه قبلی گذشت، و لیکن علم به معنای معلوم است، و معنای جمله این است که: این اموال را که خدا به من داده به وسیله معلوماتی داده که آن را به من تعلیم فرموده".

و کلمه "علی" در همه این اقوال برای استعلا است، البته بعضی (۶) گفته اند: "ممکن هم هست که برای تعلیل بوده باشد".

ص: ۱۱۴

۱- تفسیر منهج الصادقین، ج ۷، ص ۱۲۷.

۲- مجمع البیان، ج ۷، ص ۲۶۷.

۳- مجمع البیان، ج ۷، ص ۲۶۷.

۴- روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۱۳.

۵- روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۱۳.

بعضی (۱) گفته اند: "مراد از سؤال در جمله "وَلَا يُسْئَلُ عَنْ ذُنُوبِهِمُ الْمُجْرِمُونَ"، سؤال در روز قیامت است، و آن سؤالی که نفی شده، سؤال استعلام و خبرگیری است، نه سؤال توییح، چون خدای تعالی از خود مجرمین دانانتر، و با خبرتر از خود آنان به گناهان آنان است و احتیاج ندارد که از ایشان پرسد چه گناهی مرتکب شده اند، علاوه بر این ملائکه نیز گناهان ایشان را از نامه های اعمال آنان می فهمند، و مجرمین را از سیمای آنان می شناسند. بخلاف آیه "وَقَفُّوهُمْ إِنَّهُمْ مَسْئُولُونَ" (۲)، که سؤال در آن سؤال توییح است، نه استعلام و خبرگیری، ممکن هم هست سؤال در هر دو آیه به یک معنا باشد، و اگر در یکی نفی و در یکی اثبات شده، به خاطر اختلاف مواقف روز قیامت است. چون در موقفی سؤال نمی شوند و در موقفی دیگر سؤال می شوند، پس تناقضی در آیات نیست."

و نیز بعضی»

از مفسرین گفته اند: "ضمیر جمع در جمله "عَنْ ذُنُوبِهِمْ" به- "مَنْ هُوَ أَشَدُّ- کسانی که از قارون نیرومندتر بودند" برمی گردد، و مراد از مجرمین غیر ایشان است، و معنای آیه این است که: سایر مجرمین از گناهان اقوام گذشته که خدا هلاکشان کرده پرسش و بازخواست نمی شوند."

این بود آن وجوهی که گفتیم مفسرین در تفسیر آیه آورده اند، و هیچ یک از آنها با سیاق سازگار نیست.

دنيا طلبان غافل از عقبی ثروتی همانند ثروت قارون را آرزو می کنند و مؤمنان خدا شناس می گویند: "ثَوَابُ اللَّهِ خَيْرٌ ..."

"فَخَرَجَ عَلَى قَوْمِهِ فِي زِينَتِهِ قَالَ الَّذِينَ يُرِيدُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا يَا لَيْتَ لَنَا مِثْلَ مَا أُوتِيَ قَارُونُ إِنَّهُ لَكُنُوزٌ عَظِيمٌ" کلمه "حظ" به معنای بهره آدمی از سعادت و بخت است. (۳)

"الَّذِينَ يُرِيدُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا"- یعنی کسانی که زندگانی دنیا را هدف نهایی و یگانه غایت مساعی خویش می دانند، و غایتی دیگر ورای آن نمی بینند، و خلاصه از آخرت غافل و جاهلند، و نمی دانند که خدا در آخرت چه ثوابها برای بندگان خود فراهم کرده، آیه "فَأَعْرَضَ عَنْ مَنْ تَوَلَّى عَنْ ذِكْرِنَا، وَلَمْ يُرِدْ إِلَّا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا، ذَلِكَ مَبْلَغُهُمْ مِنَ الْعِلْمِ" (۴) نیز به این معنا تصریح دارد، و به همین جهت اموال قارون را سعادت عظیم شمردند، بدون اینکه قید و

ص: ۱۱۵

۱- روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۲۱. [.....]

۲- نگهشان دارید که بازخواست خواهند شد. سوره صافات، آیه ۲۴.

۳- روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۲۱.

۴- از کسانی که از ذکر ما روی گردانی می کنند، و جز دنیا نمی خواهند، روی بگردان، که اینان علمشان همین قدر است. سوره نجم، آیه ۳۰.

شرطی در کلام خود بیاورند، گفتند: ای کاش ما هم می داشتیم آنچه را که قارون دارد، چون او حظی عظیم، و سعادتی بزرگ دارد.

" وَقَالَ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ وَيَلُكُمُ ثَوَابُ اللَّهِ خَيْرٌ لِمَنْ آمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا ... "

کلمه "ویل" به معنای هلاکت است، که در موارد نفرین به هلاکت و نیز انزجار از هر چه خوش آیند نیست استعمال می شود، و در آیه مورد بحث انزجار از آرزویی است که دنیاطلبان آن را آرزو کردند.

گویندگان این حرف مؤمنین بنی اسرائیل بوده اند، که به خدا علم داشتند، و خطابشان در این سخن بر همان نادانهایی است که آرزو کردند ای کاش آنچه قارون دارد آنان نیز می داشتند، و آن را سعادت عظیم آنهم بدون قید و شرط پنداشتند، و مقصودشان از این سخن این بوده که ثواب خدا که مخصوص اشخاصی است که ایمان آورده و عمل صالح انجام دهند، بهتر است از آنچه قارون دارد، پس اگر ایمان دارند و صالح هستند آرزوی آن ثوابها کنند، نه آنچه که قارون دارد.

" وَلَا يُلْقَاهَا إِلَّا الصَّابِرُونَ " - کلمه " یلقاها " مضارع مجهول از مصدر " تلقیه " است، که به معنای فهماندن است، هم چنان که تلقی به معنای فهمیدن و گرفتن است، و ضمیر "ها" - به طوری که گفته اند (۱) - به " کلمه " برمی گردد، که از سیاق آیه استفاده می شود، هر چند که لفظ کلمه قبلا- در آیه نیامده و معنای آیه این است: این کلمه را- که گفتیم: ثواب خدا برای آنان که ایمان آورده و عمل صالح کنند بهتر است- نمی فهمند مگر کسانی که صابر باشند.

و بعضی (۲) دیگر از مفسرین گفته اند: ضمیر مذکور به سیره یا طریقه برمی گردد،- که آن نیز از مفهوم آیه استفاده می شود،- و معنایش این است که: طریقه یا سیره ایمان و عمل صالح را کسی نمی فهمد، و یا موفق به عمل به آن نمی گردد، مگر صابران.

و صابران کسانی هستند که در هنگام شدائد و نیز در برابر اطاعتها و هم چنین ترک گناهان خویشتن دار باشند، و وجه اینکه تنها این دسته می توانند به ثواب خدا برسند و این کلمه، یا سیره و یا طریقه را بفهمند، این است که: تصدیق به بهتر بودن ثواب آخرت از حظ دنیوی- که قهرا مستلزم داشتن ایمان و عمل صالح است که آن دو نیز ملازم با ترک بسیاری از هواها و محرومیت از بسیاری از مشتهیات هستند- محقق نمی شود، مگر برای کسانی که

ص: ۱۱۶

۱- روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۲۲.

۲- روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۲۲.

صفت صبر دارند، و می توانند تلخی مخالفت طبع و سرکوبی نفس اماره را تحمل کنند.

" فَحَسَفْنَا بِهِ وَبَدَارِهِ الْأَرْضَ ... "

دو ضمیر " به " و " بداره " به قارون برمی گردد، و چون خسف و فرو بردن قارون و خانه اش در زمین متفرع بر بغی و طغیان او بود " فاء " تفریع بر سر این جمله آمد.

" فَمَا كَانَ لَهُ مِنْ فِتْنَةٍ يَنْصُرُونَهُ مِنْ دُونِ اللَّهِ، وَ مَا كَانَ مِنَ الْمُنتَصِرِينَ " - کلمه " فته " به معنای جماعتی متمایل بهم است، و در کلمه " ينصرونه " و کلمه " منتصرين " در این آیه معنای منع و امتناع نهفته است و حاصل معنا این است که: قارون، هیچ جماعتی نداشت که او را از عذاب شدن منع کنند، و خودش هم از ممتنعین نبود، که زیر بار عذاب نرود، و این درست بر خلاف پنداری بود که یک عمر در سر می پرورانید، و خیال می کرد که آن عامل که ثروت و خیر را به سویس جلب نموده و شر را از او دفع می کرد، حول و قوت خودش و جمعیت و خدم و حشمش بود، که آنها را هم به علم خود کسب کرده بود، ولی نه آن جمعش نگهش داشت، و نه آن قوت و نیرویش از عذاب خدا نجاتش بخشید، و معلوم شد که آنچه داشته خدا به او داده بود.

بنا بر این حرف " فاء " در جمله " فما كان " تفریع این جمله را بر جمله " فَحَسَفْنَا بِهِ ... " می رساند، و چنین معنا می دهد که ما او و خانه اش را در زمین فرو بردیم، پس برایش روشن شد بطلان آنچه ادعا می کرد، و می گفت من خودم مستحق این ثروت هستم، و حاجتی به خدا ندارم، و این نبوغ علمی و نیروی خودم است که جلب خیر و رفع ضرر از من می کند.

بعد از هلاکت قارون، بر آرزومندان ثروت او معلوم گشت که وسعت و تنگی رزق تابع مشیت خدا است

" وَ أَصْبَحَ الَّذِينَ تَمَنُّوا مَكَانَهُ بِالْأَمْسِ، يَقُولُونَ وَيَكَأَنَّ اللَّهَ يَبْشُرُ الرَّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَيَقْدِرُ ... "

می گویند کلمه " وی " کلمه ای است که در هنگام اظهار ندامت استعمال می شود، و بسا هم می شود که در مورد تعجب به کار می رود، و هر دو معنا با آیه شریفه می سازد، هر چند که معنای اول زودتر به ذهن می رسد.

" وَيَكَأَنَّ اللَّهَ يَبْشُرُ الرَّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَيَقْدِرُ " - در این جمله همان کسانی که دیروز آرزو می کردند ای کاش به جای قارون بودند، بعد از خسف قارون، اعتراف کرده اند به اینکه آنچه قارون ادعا می کرد و ایشان تصدیقش می کردند، باطل بوده، و وسعت و تنگی رزق به مشیت خدا است، نه به قوت و جمعیت و داشتن نبوغ فکری در اداره زندگی.

معمولا کلمه " کان " برای تشبیه چیزی است به چیزی، می گوئیم: فلانی کانه شیر

است، یعنی مثل اوست در شجاعت، ولی مقام در آیه مورد بحث مقام تحقیق است نه تشبیه، تا با شک و تردید مناسبت داشته باشد، لذا کلمه "کان" در این آیه برای تشبیه نیست، بلکه گویندگان این سخن، کلمه مذکور را به این منظور آورده اند که بفهمانند همین الآن ابتداء و اولین لحظه ای است که ما، در سخن قارون دچار تردید شدیم، با اینکه قبلا او را تصدیق کرده بودیم، و به کار بردن کلمه "کان" به این منظور شایع است.

شاهد اینکه کلمه مذکور را به منظور تردید به کار نبرده اند، جمله "لَوْ لَا أَنْ مَنَّ اللَّهُ عَلَيْنَا لَخَسَفَ بِنَا" است که به طور جزم و تحقیق و بدون هیچ تردید گفته اند، اگر خدا بر ما منت ننهاده بود ما را هم فرو می برد.

در جمله "وَيُكَانُّهُ لَا يُفْلِحُ الْكَافِرُونَ" برای بار دوم اظهار ندامت کرده اند، و اینکه گفته اند: وای! گویا کافران رستگار نمی شوند، رد مطلبی است که لازمه آرزوی قلبی ایشان است، که گفتند: ای کاش ما جای قارون بودیم، چون لازمه این آرزو این است که قارون ها رستگارند. "تِلْكَ الدَّارُ الْآخِرَةُ نَجْعَلُهَا لِلَّذِينَ لَا يُرِيدُونَ عُلُوًّا فِي الْأَرْضِ وَلَا فُسَادًا وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ" این آیه و آیه بعدش به منزله نتیجه گیری از داستان قارون است.

و در جمله "تِلْكَ الدَّارُ الْآخِرَةُ" کلمه "تلك" که مخصوص اشاره به دور است، شرافت و ارجمندی و علو مکان آخرت را می رساند، و همین خود شاهد است بر اینکه مراد از دار آخرت، دار آخرت سعیده است، نه هر آخرتی، و نیز به همین جهت مفسرین دار آخرت را در آیه مورد بحث به بهشت تفسیر کرده اند.

و معنای اینکه فرمود: "نَجْعَلُهَا لِلَّذِينَ لَا يُرِيدُونَ عُلُوًّا فِي الْأَرْضِ وَلَا فُسَادًا" - قرارش می دهیم برای کسانی که نمی خواهند در زمین گردن فرازی کنند، و فساد انگیزند" این است که: ما بهشت را اختصاص به چنین کسانی می دهیم، و منظور از گردن فرازی این است که:

بر بندگان خدا استعلا و استکبار بورزند، و منظور از فساد انگیزی این است که: خواستار گناهان و نافرمانی خدا باشند، چون خدای تعالی شرایعش را، که انسانها را به آنها مکلف فرموده، بر اساس آنچه که فطرت و خلقت آنان اقتضاء دارد بنا نهاده، و فطرت انسان تقاضا ندارد مگر آن کار و آن روشی را که موافق با نظام اتم و احسن در حیات زمینی انسانهاست، پس هر معصیتی، بی واسطه و یا با واسطه در فساد این زندگی اثر دارد، هم چنان که قرآن کریم می فرماید: "ظَهَرَ الْفُسَادُ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ"

(۱).

از اینجا روشن می شود که علو خواهی یکی از مصادیق فساد خواهی است، و اگر از میان فسادها خصوص علو خواهی و برتری جویی را نام برده، برای این است که نسبت به خصوص آن عنایت داشته است، و حاصل معنای آیه این است که: این خانه آخرت، یعنی بهشت را اختصاص به افرادی می دهیم، که نمی خواهند با برتری جویی بر بندگان خداوند و با هر معصیتی دیگر در زمین فساد راه بیندازند. (۱)

این آیه شریفه عمومیت دارد، و می رساند که تنها کسانی به بهشت می روند، که در زمین، هیچ یک از مصادیق فساد و یا به عبارتی دیگر هیچ یک از گناهان را مرتکب نشوند، به طوری که حتی اگر در همه عمر یک گناه کرده باشند، از بهشت محروم می شوند، و لیکن آیه دیگری از قرآن کریم این عموم را تخصیص زده و فرموده: "إِنْ تَجْتَبِئُوا كِبَائِرَ مَا تُنْهَوْنَ عَنْهُ، نُكْفِرْ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ، وَ نُدْخِلْكُمْ مُدْخَلًا كَرِيمًا" (۲).

"وَ الْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ" - یعنی عاقبت نیک و پسندیده، که همان خانه سعید آخرت، و یا عاقبت سعید در دنیا و آخرت است، از آن مردمی است که تقوی پیشه کنند، چیزی که هست از دو احتمال مزبور احتمال اول مورد تایید سیاق هر دو آیه است.

"مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ خَيْرٌ مِنْهَا" هر کس کاری نیک کند پاداشی بهتر از آن دارد، برای اینکه پاداشش به فضل خدا چند برابر می شود، هم چنان که خودش در جای دیگر فرمود: "مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثَالِهَا" (۳).

"وَ مَنْ جَاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَلَا يُجْزَى الَّذِينَ عَمِلُوا السَّيِّئَاتِ إِلَّا مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ" و کسی که عمل زشت کند زشتکاران جز همان عملشان پاداش داده نمی شوند، یعنی بر آنچه که کرده اند چیزی اضافه نمی شود، و در این، کمال عدل الهی است، هم چنان که در کار نیک پاداش به ده برابر کمال فضل اوست.

ظاهر کلام اقتضاء داشت به جای جمله "فَلَا يُجْزَى الَّذِينَ عَمِلُوا" بفرماید: "فَلَا يَجْزُونَ" یعنی ضمیری به کلمه "من - کسی که" برگرداند، ولی چنین نفرمود، بلکه دوباره

ص: ۱۱۹

- ۱- فساد در بر و بحر عالم پدید آمد به خاطر آنچه مردم به دست خود کردند. سوره روم، آیه ۴۱.
- ۲- اگر از آنچه نهی شده اید گناهان بزرگ را ترک کنید، ما گناهان دیگران را جبران نموده، و شما را به منزلی آبرومند می بریم. سوره نساء، آیه ۳۱.
- ۳- هر کس کار نیک کند، ده برابر مثل آن پاداش دارد. سوره انعام، آیه ۱۶۰.

اسم ظاهر به کار برد، یعنی به جای ضمیر، موصول "الذین" را به کار برد، و شاید این تعبیر اشاره به این باشد که حکم در آیه، مخصوص کسانی است که زیاد معصیت می کنند، و خطا سراپایشان را گرفته، نه کسی که در عمر یک گناه از او سر می زند، هم چنان که کلمه "سیئات" که جمع "سیئه" است، و نیز جمله "کانوا یعملون- همواره مرتکب می شدند"، نیز دلالت بر این کثرت و اصرار و استمرار دارد، و اما کسی که هم گناه می کند و هم حسنه به جای می آورد، امید هست که خدای تعالی او را بیامرزد، هم چنان که خودش فرموده: "وَ آخِرُونَ اعْتَرَفُوا بِذُنُوبِهِمْ، خَلَطُوا عَمَلًا صَالِحًا وَ آخَرَ سَيِّئًا، عَسَى اللَّهُ أَنْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ" (۱).

این را باید دانست که ملاک در "حسنة و سيئه" به خاطر اثری است که از آنها برای انسان حاصل می شود، و به خاطر آن آثار، اعمالی را حسنه، و اعمالی دیگر را سیئه می نامیم، نه به خاطر جرم و اسکت اعمال، که یک نوع حرکت است.

ثواب و عقابی هم که بر اعمال مترتب می شود، باز به لحاظ آن آثار است، نه به خاطر متن عمل، هم چنان که قرآن کریم نیت باطنی را نیز مورد محاسبه قرار می دهد، و می فرماید:

"وَ إِنْ تُبَدُوا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ أَوْ تُخْفَوُهَا يُحَاسِبُكُمْ بِهِ اللَّهُ" (۲).

با این بیان، جواب از اشکالی (۳) که بر اطلاق آیه شده، که: توحید یک حسنه است، و هیچ پاداشی مهم تر از آن نیست، پس چگونه پاداش بهتر از آن را به شخص موحد می دهند؟ و لا- بد آیه شریفه یا مربوط به عقاید نیست، و یا به مساله توحید تخصیص خورده است، روشن می شود.

اشاره به اینکه ملاک در ثواب و عقاب، آثار حاصل از اعمال است

توضیح اینکه گفتیم: ملاک در ثواب و عقاب به خاطر آثار حاصل از اعمال است، نه به خاطر خود اعمال، در مساله توحید هم ملاک اثری است که بر این عمل قلبی مترتب می شود، و این اثر غیر از خود توحید است، گر چه هیچ عملی بهتر از توحید فرض ندارد، ولی ممکن است چیزی را فرض کرد که از اثر توحید بهتر و افضل باشد. (۳)

علاوه بر این توحید هر چه و به هر معنا فرض شود، قابل شدت و ضعف و نقصان و

ص: ۱۲۰

۱- جمعی دیگر به گناهان خود اعتراف کردند، عمل صالح را با عمل زشت مخلوط کردند، امید است خدا توبه شان را بپذیرد که خدا آمرزنده رحیم است. سوره توبه، آیه ۱۰۲.

۲- اگر اظهار کنید آنچه در دلها دارید، و یا اظهارش نکنید، به هر حال خدا شما را با آن محاسبه می کند. سوره بقره، آیه ۲۸۴.

۳- تفسیر فخر رازی، ج ۲۴، ص ۲۲۱. ذیل سوره نمل و مجموعه من التفسیر، ج ۴، ص ۷۷۰.

زیادت است، و پر واضح است که توحید شخص موحد که در یک حدی از شدت و ضعف قرار دارد، اگر در وقت جزا دادن چند برابر شود از برابرش بهتر است.

بحث روایتی (روایاتی در باره داستان قارون و آیات مربوط به آن)

اشاره

در الدر المنثور است که ابن ابی شیبہ در کتاب مصنف و ابن منذر، ابن ابی حاتم، حاکم - وی حدیث را صحیح دانسته - و ابن مردویه، از ابن عباس روایت آورده اند که گفت:

قارون مردی از قوم موسی (علیه السلام)، و پسر عموی آن جناب بود، و همواره در جستجوی علم بود، تا آنکه علم بسیاری جمع آوری نمود، و هم چنان به کار خود ادامه داد تا روزی که بر موسی (علیه السلام) طغیان کرد، و به وی حسد ورزید.

موسی (علیه السلام) به او فرمود: خدای تعالی به من دستور داده که از بندگانش زکات بگیرم، تو هم باید زکات مالت را بدهی، قارون از اطاعت این دستور سر باز زد، و به مردم گفت: موسی (علیه السلام) می خواهد مال مردم را بخورد، اول دم از نماز زد، شما اطاعتش کردید، و دستورهایی دیگر داد همه را اطاعت کردید، آیا باز او را اطاعت می کنید و اموالتان را به او می دهید، مردم گفتند: نه ما نمی خواهیم به این کار تن در دهیم، ولی چه چاره ای داریم؟ گفت: من نظرم این است که بفرستم به سراغ یکی از زنان فاحشه بنی اسرائیل، و وقتی آمد او را تحریک کنیم، و به سر وقت موسی بفرستیم که او را متهم کند به اینکه خواسته ای با من زنا کنی.

مردم این نظریه را پسندیده، شخصی نزد آن زن فاحشه فرستادند و بدو گفتند: اگر شهادت دهی که موسی با تو زنا کرده است هر چه خواهی به تو می دهیم، زن پذیرفت.

قارون نزد موسی (علیه السلام) آمد، و گفت: دستور بده بنی اسرائیل جمع شوند، و آنان را به آنچه خدایت فرموده آگاه کن، موسی (علیه السلام) قبول کرد، و بنی اسرائیل را جمع کرد، و به ایشان فرمود: شما را جمع کرده ام تا به اطلاعاتان برسانم که پروردگارم چه دستوراتی داده، بنی اسرائیل گفتند: چه دستور داده؟ فرمود: مرا دستور داده تا به شما بگویم تنها خدا را پرستید، و چیزی را شریک او مگیرید، و صله رحم کنید، و چه و چه کنید، تا آنکه فرمود: و اینکه اگر کسی زنا کرد در صورتی که زن داشته باشد سنگسارش کنید، گفتند: هر چند که خودت باشی؟ فرمود بله اگر خودم نیز زنا کنم باید سنگسار شوم، گفتند:

خوب تو زنا کرده ای، و باید سنگسار شوی، موسی (علیه السلام) با تعجب پرسید: من زنا کرده ام؟

اطرافیان قارون فرستادند نزد آن زن که بیا و شهادت بده، چون آمد، پرسیدند در باره موسی (علیه السلام) چه شهادت می دهی؟ موسی (علیه السلام) از او پرسید تو را به خدا سوگند راست بگو، زن گفت: چون مرا به خدا سوگند می دهی (راستش را می گویم) این مردم مرا خواستند و مزدی برایم مقرر کردند تا در برابرش من تو را متهم به زنای با خود کنم، و اینکه شهادت می دهم تو از این تهمت بری هستی، و نیز شهادت می دهم بر اینکه تو رسول خدایی.

موسی با چشم گریان به سجده افتاد، خدای تعالی به وی وحی فرستاد که چرا می گویی؟ با اینکه من زمین را مسخر تو کرده ام، به زمین فرمان بده تا قارون را ببلعد، که اگر فرمانش دهی اطاعتت می کند.

موسی (علیه السلام) سر از سجده برداشت، و به زمین فرمود: قارون و اطرافیان را بگیر، زمین آنان را تا اعقاب پاهایشان در خود فرو برد، همین که وضع را چنین دیدند، از در التماس فریاد زدند: ای موسی ای موسی! موسی (علیه السلام) مجدداً فرمان داد بگیر ایشان را، پس زمین آنان را تا گردنهایشان فرو برد، مجدداً فریادشان به یا موسی یا موسی بلند شد، بار سوم موسی (علیه السلام) فرمان داد که بگیر ایشان را، پس زمین همه شان را در خود فرو برد، و خدای تعالی به موسی وحی فرستاد که: بندگان من هر چه تو را خواندند و تضرع کردند اجابت نکردی، به عزتم سوگند اگر مرا می خواندند اجابتشان می کردم.

ابن عباس می گوید: این است معنای آیه شریفه که می فرماید: "فَخَسِبْنَا بِهِ وَ بَدَارِهِ الْأَرْضُ" که زمین قارون و اتباعش را تا طبقه تحتانی خود فرو برد (۱).

مؤلف: در کتاب مزبور از عبد الرزاق، و ابن ابی حاتم، از ابن نوفل هاشمی، نیز همین قصه روایت شده، چیزی که هست در روایات مذکور آمده که آن زن را در مجلس قارون آوردند، تا به عنوان شکایت از موسی آن تهمت را پیش قارون بزنند، ولی وقتی حضور بهم رسانید، نزد همه حضار شهادت داد به براءت موسی، و این خبر به گوش موسی رسید، و نزد خدا از قارون و رفقاییش شکوه کرد، خدا هم او را بر قارون مسلط کرد.

مرحوم قمی در تفسیر خود در این داستان گفته: موسی (علیه السلام) خودش نزد قارون آمد، و حکم زکات را به وی ابلاغ نمود، قارون او را استهزاء کرده و از خانه اش بیرون راند، موسی (علیه السلام) نزد پروردگارش از رفتار قارون شکوه کرد، خدا هم او را بر

ص: ۱۲۲

وی مسلط ساخت و زمین به فرمان وی قارون و خانه اش را در خود فرو برد (۱).

لیکن این روایت به خاطر اینکه حرفهای ناپسندی دارد، و از نظر سند هم موقوف و بریده است از ایراد همه آن خودداری کردیم، دو روایت ابن عباس و ابن نوفل نیز موقوفند یعنی از صحابی نقل کردند نه از رسول خدا (صلی الله علیه و آله).

علاوه بر این روایت ابن عباس بغی و ستمکاری قارون را نسبت به موسی دانسته، در حالی که قرآن فرموده: "فَبَغِيَ عَلَيْهِمْ"، قارون بر بنی اسرائیل ستم کرد، و نیز روایت می گوید: علمی که قارون داشته علمی بوده که با درس خواندن فرا گرفته، و آیه قرآن همان طور که گفتیم ظاهر در این است که: مراد از علم به علم قارون، علم به راه های جمع آوری ثروت و امثال ثروت است.

البته داستان قارون در تورات فعلی به نحو دیگری آمده، در اصحاح شانزدهم، از سفر عدد، می خوانیم: قورح بن بصهار بن نهات بن لاوی، و داان، و ابیرام، دو پسر الیاب، و أون، پسر فالت، که از نواده های رأوین بودند، با جمعی از بنی اسرائیل و رؤسای ایشان که دویست و پنجاه نفر می شدند، در مخالفت با موسی پافشاری می کردند، و در روزی مقرر، یک جا جمع شدند، تا علیه موسی و هارون قیام کنند، به موسی و هارون گفتند: تا اینجا هر چه کردید بس است، این جمعیت که می بینید همه شان مقدسند، و در وسطشان رب قرار دارد، پس چرا بر جماعت رب برتری می جوئید؟

وقتی موسی این سخن بشنید به سجده افتاد، پس قورح و همه مردمش را صدا کرد که: فردا رب اعلام خواهد کرد که او برای چه کسی است؟ و چه کسی مقدس است؟ آن گاه آن کسی را که مقدس تر باشد به درگاه خود نزدیک خواهد کرد، آری او هر که را بپسندد به خود نزدیک می کند، این کار را بکنید، و محابر قورح و همه جماعتش را برای خود بگیرید، و آتشی در آن بیفکنید، و بر آن بخور دهید، فردا این کار را در مقابل رب انجام دهید، چون آن مردی که خدا او را بپسندد او مقدس است، و همین شما را بس است ای دودمان لاوی.

تورات هم چنان قصه را ادامه می دهد، و در ضمن می گوید که فردای آن روز آمدند، و آتشدانها که در آن آتش و بخور بود آوردند، و در باب خیمه اجتماع کردند، آن گاه در تورات گفته شده که زمین زیر پایشان شکافته شد و دهان خود را باز کرد، آنان و خانه هایشان را بلعید، و قورح و همه مردمش و همه اموالش را نیز فرو برد، و آنچه از آنان زنده ماند در همان

ص: ۱۲۳

بیابان در بین جمعیت در زمین فرو رفتند، به طوری که بقیه اسرائیلیان که در اطرافشان بودند از صدای آنان فرار کردند، چون با خود گفتند: ممکن است ما را هم فرو ببرد، آن گاه آتشی از ناحیه رب بیرون آمد، و آن دویست و پنجاه مرد را که بخور آورده بودند بسوزانید، این بود آن مقدار از داستان تورات که مورد حاجت ما بود.

و در مجمع البیان در ذیل آیه "إِنَّ قَارُونَ كَانَ مِنْ قَوْمِ مُوسَى" گفته است: که وی پسر خاله موسی (علیه السلام) بود، - نقل از عطاء از ابن عباس، و از روایت امام صادق (علیه السلام) (۱).

و در تفسیر قمی در ذیل جمله "مَا إِنَّ مَفَاتِحَهُ لَتَنُوءُ..." گفته: کلید گنجینه هایش را جمعی نیرومند نمی توانستند حمل و نقل کنند (۲).

و در معانی الاخبار به سند خود از موسی بن اسماعیل بن موسی بن جعفر (علیه السلام) از پدرش از جدش از آبای گرامش از علی (علیه السلام) روایت کرده که در ذیل جمله "وَلَا تَسَّ نَصِيْبِكَ مِنَ الدُّنْيَا" فرمود: سلامتی و نیرومندی و فراغت و جوانیت و نشاطت را فراموش مکن، و با این سرمایه های گرانبها آخرت خود را تامین نما (۳).

و نیز در تفسیر قمی در ذیل جمله "فَخَرَجَ عَلَى قَوْمِهِ فِي زِينَتِهِ" گفته: قارون با جامه های رنگین، و دامن بلند از خانه بیرون می آمد، و دامن خود را به زمین می کشید (۴).

چند روایت در باره تواضع و بیان اینکه بسا می شود که بند کفش کسی موجب عجب و استعلا او می شود

و در مجمع البیان می گوید: زاذان از امیر المؤمنین (علیه السلام) روایت کرده که در دوران خلافتش در بازارها قدم می زد و گم شدگان را به مقصد می رساند، و ضعیفان را کمک می کرد، و به فروشندگان و بقالان می گذشت، و قرآن را پیش رویش باز می کرد، و می خواند: "تِلْكَ الدَّارُ الْآخِرَةُ نَجْعَلُهَا لِلَّذِينَ لَا يُرِيدُونَ عُلُوًّا فِي الْأَرْضِ وَلَا فُسَادًا" و می فرمود: این آیه در باره اهل عدالت و تواضع از والیان امور، و در باره قدرتمندان از سایر مردم نازل شده (۵).

و نیز در مجمع البیان آمده که سلام اعرج از امیر المؤمنین (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: بند کفش کسی باعث عجب او می شود، و به همین جهت مشمول این آیه می شود،

ص: ۱۲۴

۱- مجمع البیان، ج ۷، ص ۲۶۶.

۲- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۴۴. [.....]

۳- معانی الاخبار، ص ۳۲۵.

۴- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۴۴.

۵- مجمع البیان، ج ۷، ص ۲۶۹.

که می فرماید: "تِلْكَ الدَّارُ الْآخِرَةُ" (۱).

مؤلف: سید بن طاووس در کتاب سعد السعود خود روایت را به این صورت از مرحوم طبرسی صاحب مجمع البیان نقل کرده، که فرمود: مردی به همین مقدار که بند کفش او بهتر از بند کفش رفیقش است باعث عجب او می شود، لذا مشمول این آیه می شود (۲).

و در الدر المنثور است که: محاملی و دیلمی از ابی هریره روایت کرده اند که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: جباری در زمین و اخذ بدون حق از مصادیق این آیه است (۳).

ص: ۱۲۵

۱- مجمع البیان، ج ۷، ص ۲۶۹.

۲- سعد السعود، ص ۸۸ (ط نجف).

۳- الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۳۹.

اشاره

إِنَّ الَّذِي فَرَضَ عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لَرَادُّكَ إِلَىٰ مَعَادٍ قُلْ رَبِّي أَعْلَمُ مَنْ جَاءَ بِالْهُدَىٰ وَ مَنْ هُوَ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ (۸۵) وَ مَا كُنْتَ تَرْجُوا أَنْ يُلْقَىٰ إِلَيْكَ الْكِتَابُ إِلَّا رَحْمَةً مِنْ رَبِّكَ فَلَا تَكُونَنَّ ظَهِيرًا لِلْكَافِرِينَ (۸۶) وَ لَا يَصُدُّنَكَ عَنْ آيَاتِ اللَّهِ بَعْدَ إِذْ أُنزِلَتْ إِلَيْكَ وَ ادْعُ إِلَىٰ رَبِّكَ وَ لَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُشْرِكِينَ (۸۷) وَ لَا تَدْعُ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ لَهُ الْحُكْمُ وَ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ (۸۸)

ترجمه آیات

آن کس که قرآن را بر تو واجب کرد تو را به مکه برمی گرداند بگو پروردگار من بهتر می داند که چه کسی هدایت آورده و چه کسی در گمراهی آشکار است (۸۵).

تو هیچ امید نداشتی که این کتاب به سویت نازل شود مگر مرحمتی از پروردگارت حال که مشمول این رحمت شدی هرگز پشتیبان کافران مباش (۸۶).

و کفار تو را از آیات خدا باز ندارند بعد از آنکه به سوی تو نازل شد و به سوی پروردگارت دعوت کن و از مشرکین مباش (۸۷).

و با خدا معبود دیگری مخوان که جز او معبودی نیست همه چیز هلاک پذیر است مگر ذات پاک او، حکم خاص اوست و به سوی او برمی گردید (۸۸).

این چند آیه، آیات آخر این سوره است، و در آن به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) وعده جمیل می دهد که به زودی بر او منت نهاده و قدر و منزلتش را بلند می کند، و نفوذ کلمه اش می دهد، و دینش را بر سایر ادیان برتری می بخشد، و امنیت و سلامتی را بر او و مؤمنین به او گسترش می دهد، همان طور که این کار را در باره موسی و بنی اسرائیل کرد، و در حقیقت آیات قبل هم که داستان موسی (علیه السلام) را بیان می کرد برای بیان همین نکته بود.

معنای آیه: "إِنَّ الَّذِي فَرَضَ عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لَرَادُّكَ إِلَىٰ مَعَادٍ" و وجوه مختلفی که در باره مراد از "معاد" در آن گفته شده است

"إِنَّ الَّذِي فَرَضَ عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لَرَادُّكَ إِلَىٰ مَعَادٍ ..."

کلمه "فرض" - بطوری که گفته اند (۱) - به معنای واجب کردن است، و بنا بر این معنای جمله "فَرَضَ عَلَيْكَ الْقُرْآنَ" این است که: واجب کرده بر تو عمل به قرآن را، یعنی عمل به آن احکامی که در آن است، پس در حقیقت در این که ایجاب را به خود قرآن نسبت داده مجاز در نسبت به کار برده.

از این معنا بهتر، تفسیری است که بعضی (۲) کرده اند و گفته اند: "معنای آن این است که: واجب کرده بر تو تلاوت و خواندن آن را به مردم، و اینکه آن را به مردم برسانی، و به احکامش عمل کنی" چون این معنا با جمله "لَرَادُّكَ إِلَىٰ مَعَادٍ"، به بیانی که در معنای آن خواهد آمد بهتر می سازد.

"لَرَادُّكَ إِلَىٰ مَعَادٍ" - کلمه "معاد" اسم محل عود، یا اسم زمان عود است، و مفسرین در معنای این محل، و یا زمان اختلاف کرده اند. بعضی (۳) گفته اند: مراد مکه است، و بنا بر این آیه شریفه وعده ای است که خدای تعالی به پیامبر گرامی اش می دهد که به زودی او را بعد از آنکه از مکه هجرت کرد دوباره به مکه برمی گرداند.

بعضی (۴) دیگر گفته اند: مراد از آن مرگ است. و بعضی (۵) گفته اند: قیامت است.

بعضی (۶) دیگر گفته اند: محشر است. بعضی (۷) دیگر آن را مقام محمود دانسته اند، که همان

ص: ۱۲۷

۱- مجمع البیان، ج ۷، ص ۲۶۹.

۲- تفسیر شریف لاهیجی، ج ۳، ص ۵۰۲.

۳- مجمع البیان، ج ۷، ص ۲۶۹. (۴ و ۵ و ۶ و ۷) روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۲۹.

موقف شفاعت کبری است. بعضی (۱) دیگر گفته اند: مراد از آن بهشت است. و بعضی (۲) دیگر گفته اند: بیت المقدس است، که بنا بر این قول آیه شریفه وعده ای است در خصوص معراج، البته معراج دوم، که می فرماید: بعد از آنکه ما تو را در معراج اول به بیت المقدس بردیم، بزودی تو را بدانجا برمی گردانیم. بعضی (۳) دیگر گفته اند: مراد از آن هر امر محبوبی است که دلخواه آن جناب باشد. که این معنای آخری با همه اقوال قبلی و یا بیشتر آنها منطبق می شود.

اما آنچه که دقت در سیاق آیات سوره به دست می دهد، این است که: آیه شریفه تصریحی باشد به آنچه که داستان مزبور در اول سوره به آن اشاره می کرد، و آیات بعد از آن هم مؤید آن است.

چون خدای تعالی در اول سوره، داستان بنی اسرائیل و موسی (علیه السلام) را نقل کرد، و مفصل بیان داشت که چه منت ها بر آنان نهاد، امنیت، سلامتی، عزت، و تمکن به آنان داد، بعد از آن که ذلیل و زبون دست آل فرعون بودند، و فرعونیان پسرانشان را می کشتند، و زنانشان را زنده می گذاشتند.

و این داستان به دلالت التزامی دلالت می کند بر اینکه می خواهد به همه مؤمنین وعده ای جمیل دهد، که به زودی از فتنه ها و شدائد و عسرتی که گرفتارش هستند نجاتشان می دهد، و دینشان را بر همه ادیان تقدیم و برتری می بخشد، و آنان را بعد از آنکه در زمین جایی نداشتند، در زمین مکتب می دهد، و این دلالت التزامی را مطلع سوره نیز تایید می کند.

آن گاه بعد از آنکه از نقل داستان مذکور فارغ شد، فرمود: حکمت واجب می کند کتابی نازل شود، تا هم مردم را به سوی حق راهنما و تذکر باشد و هم اتمام حجت باشد، تا به وسیله آن کتاب، خود را از عذاب خدا حفظ کنند، هم چنان که چنین کتابی بر موسی نازل کرد، البته بعد از آنکه قرون اولی و نسل های گذشته را هلاک ساخته بود، و هم چنان که کتابی بر پیامبر نازل کرد، هر چند که مردم او را از باب عنادی که با حق داشتند تکذیب کردند، و دنیا را بر آخرت ترجیح دادند.

و این سیاق هر شنونده ای را امیدوار می سازد، که خدای تعالی به زودی آنچه را که به اشاره و به دلالت التزامی فهماند صریحا بیان می کند، در چنین زمینه ای اگر بشنود که خدای تعالی می فرماید: "إِنَّ الَّذِي فَرَضَ عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لَرَادُّكَ إِلَىٰ مَعَادٍ"، بدون درنگ می فهمد، که منظور همان وعده جمیلی است که منتظرش بود، مخصوصا که در اولش فرمود: آن کسی که

ص: ۱۲۸

۱- روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۲۹.

۲- روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۲۹.

۳- روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۲۹.

قرآن را بر تو واجب کرده، قبلا هم که تورات را به قرآن تشبیه کرده بود، و نجات دادن بنی اسرائیل را هم قبل از فرستادن تورات آورده بود، تا مقدمه برای نزول تورات باشد، و بنی اسرائیل با اخذ به آن و عمل به آن امامان و وارثان باشند.

پس در نتیجه معنای آیه این می شود: آن کسی که قرآن را بر تو واجب کرد تا بر مردم بخوانی و ابلاغ کنی و دستوراتش را به کار بندی به زودی تو را به آن محلی برمی گرداند که این برگشتنت عود باشد و آنجا معادت شود هم چنان که تورات را بر موسی نازل کرد و با نزول آن قدر و منزلت خودش و قومش را بالا برد.

و معلوم است که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) قبلا در مکه بود، مکه ای که در آن همه گونه شداوند و فتنه ها را دید، آن گاه مهاجرت کرد و سپس بدانجا برگشت، در حالی که فتح و فیروزی داشت و در حالی که پایه های دینش محکم، و ارکان ملتش مستحکم شده بود، بت های مکه را بشکست، و بنیان شرک را ویران ساخت، و مؤمنین وارث آن سرزمین شدند، در حالی که از آنجا با ذلت و خواری بیرون گشته بودند.

و اگر کلمه "معاد" را نکره آورد، برای این است که به عظمت این عود اشاره کند، و بفهماند که این برگشتن قابل قیاس به بودن قبلی اش در مکه نیست و تاریخ هم این معنا را تصدیق می کند.

"قُلْ رَبِّي أَعْلَمُ مَنْ جَاءَ بِالْهُدَىٰ وَ مَنْ هُوَ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ" - این جمله مؤید معنایی است که ما برای "معاد" کردیم، چون نظیر جمله ای است که موسی (علیه السلام) وقتی که مردم تکذیبش کرده، و آیات بیناتش را به سحر نسبت دادند - گفت: "رَبِّي أَعْلَمُ بِمَنْ جَاءَ بِالْهُدَىٰ مِنْ عِنْدِهِ وَ مَنْ تَكُونُ لَهُ عَاقِبَةُ الدَّارِ".

در این آیه رسول گرامی خود را دستور می دهد به فرعونهای زمان خود، یعنی بزرگان مشرکین، که تکذیبش کردند، و به سحر نسبتش دادند، همان را بگویند، که موسی (علیه السلام) به آل فرعون گفت، چون که تکذیبش کردند، و به سحر نسبتش دادند.

زیرا مشابهت تامی هست میان بعثت آن جناب و موسی (علیه السلام)، و همچنین سیر دعوتشان، هم چنان که از داستان وارده در این سوره ظاهر می شود، و هم چنان که با تامل در آیه "إِنَّا أَرْسَلْنَا إِلَيْكُمْ رَسُولًا شَاهِدًا عَلَيْكُمْ كَمَا أَرْسَلْنَا إِلَىٰ فِرْعَوْنَ رَسُولًا" (۱) کاملا ظاهر می شود.

ص: ۱۲۹

۱- به سوی شما رسولی فرستادیم تا شاهد بر شما باشد، هم چنان که به سوی فرعون نیز رسولی فرستادیم. سوره مزمل، آیه ۱۵.

و اگر در آیه مورد بحث اکتفاء کرد به اینکه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) قسمت اول کلام موسی را به مردم بگوید، و قسمت دوم آن را یعنی جمله "وَمَنْ تَكُونُ لَهُ عَاقِبَةُ الدَّارِ" را، در آیه مورد بحث نیاورد، شاید از این جهت بوده که سیاق کلام، سیاق اشاره است، و مثل اینکه قرار بوده از حد اشاره تجاوز نشود، هم چنان که این معنا از جمله "لَرَأْدُكَ إِلَى مَعَادٍ" که خطاب را در آن متوجه رسول خود کرده، و کلمه معاد را نکره آورده، نیز استشمام می شود.

و به هر حال مراد از جمله "مَنْ جَاءَ بِالْهُدَى" شخص رسول خدا (صلی الله علیه و آله)، و مراد از جمله "وَمَنْ هُوَ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ" ، مشرکین از قوم اوست و اختلاف سیاق دو جمله - که در اولی فرمود: "کسی که هدایت آورده"، و در دومی فرمود: "و آن کسی که در ضلالتی آشکار است"، با اینکه جا داشت، در جمله اول هم بفرماید: آن کس که در هدایت است، و خلاصه مقابله را بین هدایت آن جناب و ضلالت مشرکین نینداخت، بلکه بین هدایت آوردن آن حضرت، و ضلالت مشرکین نینداخت - برای این است که تکذیب مشرکین متوجه خود آن جناب نبود، بلکه طبعاً تکذیبشان متوجه دین آن حضرت بود.

مفسرین (۱) در جمله "أَعْلَمُ مَنْ جَاءَ بِالْهُدَى" گفته اند: "کلمه "من" در باطن منصوب است به فعل مقدر، که کلمه "اعلم" بر آن دلالت دارد، و تقدیر کلام "يعلم من جاء بالهدى" است یعنی او می داند چه کسی هدایت آورده". و این را بر اساس آنچه مشهور است گفته اند که فعل افعال التفضیل (که در فارسی در آخر آن کلمه "تر" می آید می گویند بالاتر، پایین تر و ...) مفعول به را نصب نمی دهد، ناگزیر آن را به فعل "يعلم" تبدیل کرده اند.

و بعضی (۲) از مفسرین گفته اند: "کلمه "من" منصوب است به همان "اعلم"، چیزی که هست کلمه "اعلم" در اینجا به معنای "عالم" است. ولی هیچ دلیلی بر گفته خود ندارند. من هیچ یاد ندارم که کسی گفته باشد کلمه "من" منصوب است به حذف حرف جر، با اینکه حرف بدی نیست، و دلیلی بر منع آن نداریم، و خلاصه می توان گفت که کلمه "من" هر چند ظاهرش به خاطر اینکه اصلاً حرکت بر نمی دارد منصوب نیست، ولی در باطن منصوب است، چون حرف جری بر سر داشته و افتاده، زیرا اصلش "اعلم بمن جاء" بوده، و در ادب عرب هر جا که حرف جری از روی کلمه ای بیفتد آن کلمه، منصوب (با صدای بالا) خوانده می شود.

ص: ۱۳۰

۱- روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۲۹.

۲- روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۲۹.

" وَ مَا كُنْتَ تَرْجُوا أَنْ يُلْقَى إِلَيْكَ الْكِتَابُ إِلَّا رَحْمَةً مِنْ رَبِّكَ فَلَا تَكُونَنَّ ظَهيراً لِلْكَافِرِينَ " صدر این آیه همان وعده ای را که در آیه " إِنَّ الَّذِي فَرَضَ عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لَرَأْدُكَ إِلَى مَعَادٍ " بود، تقدیر می کند، و معنایش این است که: خدا تو را به سوی معاد، و آنچه که آرزویش را داشتی برمی گرداند، همانطور که قرآن را بر تو نازل کرد، با اینکه اصلاً هیچ انتظارش را نداشتی.

بعضی از مفسرین گفته اند: " آیه مورد بحث ربطی به وعده قبلی ندارد و جمله ای است ابتدای که نعمت خدا را به یاد رسول خدا (صلی الله علیه و آله) می اندازد ". این وجه هم وجه خوبی است، به این بیان که بگوییم: بعد از آنکه خدای تعالی آن جناب را وعده داد که به معاد برگرداند، و در آن معاد یادش بلند شود، و دعوتش از همه ادیان بیشتر پیشرفت کند، و دینش عالم گیر شود، اینک در این آیه آن روشی را که بر وی لازم است پیش بگیرد، و در آن جد و جهد و مراقبت کند، برایش ترسیم می کند و می فهماند که کتاب نازل کردن بر تو یک امر عادی مانند سایر حوادث عادی نیست، که کسی قبلاً امیدوار آن و در انتظارش بوده باشد، بلکه رحمتی است خاصه از ناحیه خدای تعالی، و همان وعده ای است که در آیه " إِنَّ الَّذِي فَرَضَ عَلَيْكَ الْقُرْآنَ " داده بود، پس بر آن جناب واجب است که در قبال این نعمت، و نعمت پیشرفت دینش، و رسیدن آن به نهایی که لازم بود برسد، کفار را یاری و اطاعت نکند، و همواره به سوی پروردگار خویش بخواند، و خود از مشرکین نباشد، یعنی با خدا هیچ خدای دیگر را نخواند.

جمله " إِلَّا رَحْمَةً مِنْ رَبِّكَ " استثنایی است منقطع، و معنایش این است که: لیکن رحمتی از پروردگارت به تو القاء شده، نه یک امر عادی که نظیرش توقع برود.

و جمله " فَلَا تَكُونَنَّ ظَهيراً لِلْكَافِرِينَ "، تفریعی است بر جمله " إِلَّا رَحْمَةً مِنْ رَبِّكَ "، و معنایش این است که: وقتی القاء قرآن به تو رحمتی بود از پروردگارت که ما فوق انتظارت بود که به شخص تو اختصاص داده، پس از کفار بیزاری جوی، و معین و یاور آنان مباش.

احتمال قریب به ذهن هست که در این جمله نوعی محاذات با کلام موسی (علیه السلام) - آنجا که قبطی را کشت - به کار رفته باشد، چون او هم گفت: " رَبِّ بِمَا أَنْعَمْتَ عَلَيَّ فَلَنْ أَكُونَ ظَهيراً لِلْمُجْرِمِينَ - پروردگارا به خاطر این نعمت ها که به من ارزانی داشتی هرگز تا زنده ام کمک کار مجرمان نمی شوم "، و بنا بر این در جمله مورد بحث نهی از یاری کردن کفار اشاره است به اینکه القاء کتاب به سوی خاتم الانبیاء (صلی الله علیه و آله)

نعمتی است که خدا به وی ارزانی داشته، تا بوسیله آن به سوی حق هدایت کند، و به توحید دعوت نماید، پس بر او لازم است که هیچ کافری را بر کفرش اعانت نکند، و در برابر جلوگیریهای آنان از آیات خدا بعد از آنکه به وی نازل شده تسلیم نگردد، هم چنان که موسی (علیه السلام) با پروردگارش عهد بست که در برابر نعمتهایی که بر او انعام کرد، یعنی نعمت حکمت و علم، هیچ وقت پشتیبان مجرمین نشود. و به زودی خواهد آمد که به رسول اکرم اسلام می فرماید: "وَلَا يَصُدُّكَ ..."، که آن اجمال "فَلَا تَكُونَنَّ ظَهِيْرًا لِلْكَافِرِيْنَ" را شرح می دهد.

"وَلَا يَصُدُّكَ عَنْ آيَاتِ اللَّهِ بَعْدَ إِذْ أَنْزَلْتُ إِلَيْكَ ..."

این آیه رسول گرامی (صلی الله علیه و آله) را نهی می کند از اینکه از آیات خدا روی بگرداند، چیزی که هست این معنا را در لسان نهی کفار از جلوگیری از آیات، و از منصرف کردن آن جناب بیان کرده، و خلاصه به کفار می فرماید که: نباید رسول ما را از تبلیغ آیات جلوگیری کنند، و او را از ماموریت خود منصرف نمایند.

و وجه این تعبیر این است که: انصراف آن جناب مسبب از سد و جلوگیری آنان است، و این تعبیر نظیر نهی است که به آدم و همسرش کرده، می فرماید: "فَلَا يُخْرِجَنَّكَ مِنَ الْجَنَّةِ - باید که شیطان شما را با وسوسه خود از بهشت بیرون نکند" یعنی شما با وسوسه شیطان از بهشت بیرون نشوید.

و ظاهراً این آیه شریفه و آیه بعدش در مقام شرح است برای جمله "فَلَا تَكُونَنَّ ظَهِيْرًا لِلْكَافِرِيْنَ"، و فایده این شرح تاکید نهی است از طریق شمردن موارد آن یکی پس از دیگری، لذا اول او را نهی کرد از انصراف و روگردانی از قرآنی که بر او نازل شده، به خاطر اینکه مشرکین می گویند این قرآن شعر است یا کهنات است، یا اساطیر و خرافات قدیمی است که برایش نوشته اند، بار دوم او را امر می کند به اینکه مردم را به سوی پروردگار خود بخواند، بار سوم نهی می کند از اینکه از مشرکین شود، و آن گاه این نهی را تفسیر می کند به اینکه با خدا، خدایی دیگر بخواند.

و اگر صفت ربوبیت را تکرار کرد، و نیز آن را به خود آن جناب نسبت داد، و مکرر فرمود: "ربك"، همه برای این است که بفهماند آن جناب را به رحمت و نعمت خود اختصاص داده، و تنها اوست که خدا را بندگی می کند و مشرکین با او خدا را عبادت نمی کنند.

"وَلَا تَدْعُ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ" در سابق گفتیم که این جمله به منزله تفسیری است برای آیه "وَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُشْرِكِيْنَ"

شرح و توضیح اینکه توحید خداوند را به "كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ" تعلیل فرمود

"لا إِلَهَ إِلَّا هُوَ كَلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ لَهُ الْحُكْمُ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ" کلمه اخلاص "لا اله الا الله" در مقام تعلیل جمله "و لا تَدْعُ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ" است، یعنی برای این گفتیم که با خدا خدایی دیگر مخوان که غیر از او هیچ معبودی نیست.

جمله بعد از کلمه اخلاص، کلمه اخلاص را تعلیل می کند، که بیانش خواهد آمد.

"كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ" - کلمه "شیء" از نظر مصداق با کلمه "موجود" مساوی است، (هر چیزی که موجود باشد چیز هم هست، و هر چه که چیز باشد موجود نیز هست)، در نتیجه بر تمامی موجودات اطلاق می شود حتی بر خدای تعالی، هم چنان که در آیه "قُلْ أَيْ شَيْءٍ أَكْبَرُ شَهَادَةً قُلِ اللَّهُ" (۱) می بینیم کلمه "شیء" بر خدا اطلاق شده، و کلمه "هلاک" به معنای بطلان و معدوم شدن است.

دو کلمه "وجه" و "جهت" به یک معنا است، مانند کلمه "وعد" و "عده"، و وجه هر چیزی در عرف عام به معنای آن ناحیه ای از آن است که با آن با غیر روبرو می شود و ارتباطی با آن دارد، هم چنان که وجه هر جسمی سطح بیرون آن است، و وجه انسان نیم پیشین سر و صورتش می باشد، یعنی آن طرفی که با آن با مردم روبرو می شود، و وجه خدا چیزی است که با آن برای خلقش نمودار است، که خلقش هم با آن متوجه درگاه او می شوند، و این همان صفات کریمه او از حیات و علم و قدرت و سماع و بصر است و نیز هر صفتی از صفات فعل مانند صفت خلقت و رزق و احیاء و اماته و مغفرت و رحمت و همچنین آیات داله بر خدا بدان جهت که آیتند، وجه خدا می باشند.

بنا بر این هر موجودی که تصور شود فی نفسه هالک و باطل است، و حقیقتی جز آنچه که از ناحیه خدای تعالی به آن افزه شود ندارد، و آنچه که منسوب به خدای تعالی نباشد از حقیقت به طور کلی خالی است، و جز موهومی که وهم متوهم آن را تراشیده نیست، و یا سرابی است که خیال آن را به صورت حقیقت جلوه داده، مانند اصنام و بتها که از حقیقت جز این مقدار که سنگ و یا چوب و یا فلز است ندارند، و اما اینکه رب و یا معبود باشند و نفع و ضرر یا اثر دیگری داشته باشند حقیقت ندارد، و بیش از نامهایی که از ناحیه پرستندگان آنها صورت گرفته چیز دیگری نیستند..]

ص: ۱۳۳

۱- بگو شهادت چه چیز بزرگتر است؟ بعد خودت پاسخ بده که شهادت خدا بزرگتر است، سوره انعام، آیه ۱۹. [.....]

و نیز مانند انسان که از حقیقت جز این مقدار بهره ندارد، که موجودی است که آفرینش خدا روحی و جسمی در او به کار برده، و او خودش صفات کمالی برای خود کسب کرده، اینها که حقیقت انسان را تشکیل می دهند همه صنع خدا و منسوب به اویند، و اما زاید بر اینها آنچه را که عقل اجتماعی بر آن اضافه می کند، همه موهوماتند که ناچاری و اضطرار باعث شده آنها را معتبر بشمارد، مانند اینکه فلاّن انسان نیرومند، و آن یکی سلطان، و آن دیگری رئیس، و آن چهارمی محترم، و آن پنجمی ثروتمند، و آن ششمی عزیز، و آن یکی صاحب اولاد، و دیگری بازو و حمایت کننده دارد، همه اینها جز سرابی هالک و آرمانی کاذب، چیز دیگری نیستند، و بر همین منوال هر موجود دیگری را که تحت تجزیه عقل بیاوریم عبارت است از یک یا چند حقیقت و چند خرافه و موهوم.

پس، از حقیقت آن مقداری در دست ما و نزد ما است که خدا به فضل خود افاضه اش کرده باشد، و آن افاضه آیات اوست، که بر صفات کریمه او از رحمت و رزق و فضل و احسان و صفات دیگرش دلالت می کند.

پس حقیقتی که در واقع ثابت است، و هرگز هلاکت و بطلان ندارد، عبارت است از صفات کریمه خدا، و آیات داله بر صفاتش، که همه آنها با ثبوت ذات مقدسش ثابتند.

این در صورتی است که مراد از کلمه "هالک" در آیه شریفه هالک فعلی باشد که در این صورت حاصل تعلیل کلمه اخلاص به عبارت "كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ" این می شود که: هیچ اله - معبود به حق - جز خدا نیست، برای اینکه معبود وقتی معبود به حق است، که خودش حقیقتی داشته باشد، و مشتمل بر واقعیتی غیر هالک باشد، حقیقت و واقعیتی که بطلان در او راه نیابد، و نیز تدبیری در عالم داشته باشد، آنهم تدبیری حقیقی و واقعی نه موهوم و خیالی، و وقتی معبود عبارت از چنین موجودی باشد، غیر از خدای تعالی هیچ معبودی نخواهد بود، چون غیر از او هر چه باشد، فی نفسه هالک و باطل است، مگر آن چیز که وجه خدا و منسوب به اوست، پس در عالم هستی غیر از خدای سبحان هیچ معبودی نیست.

بت پرستان هر چند که وجود بت را هم منسوب به خدای تعالی می دانند، و معترفند که وجود آن از ناحیه خدا و وجه اوست، الا اینکه آنها را مستقل در تدبیر دانسته و تدبیر آنها را منسوب به خدا و احکام آنها را احکام خدا نمی دانستند، و به همین جهت آنها را می پرستیدند، و خدا را نمی پرستیدند، و حال آنکه هیچ موجودی در هیچ اثری مستقل نیست، پس در عالم هستی هیچ موجودی به غیر از خدای سبحان مستحق پرستش نیست.

در اینجا وجه دیگری در تفسیر آیه هست که دقیق تر از وجه سابق است، بنا بر این که

مراد از "وجه" ذات هر چیزی باشد، هم چنان که بعضی (۱) آن را هم از معانی وجه، شمرده اند، و مثال زده اند به وجه النهار، و وجه الطريق، یعنی خود روز، و خود راه، و ما فعلا کار به صحت و سقم این معنا نداریم. و بعضی (۲) دیگر گفته اند: مراد از آن ذات شریف است، و مثال زده اند به وجوه مردم، یعنی افراد برجسته و شریف، که البته این معنا برای کلمه "وجه" از باب مجاز مرسل و یا استعاره است (۳).

به هر حال، بنا بر هر دو فرض، مراد از آیه شریفه این است که: غیر از خدای تعالی هر موجودی که تصور شود ممکن است، و ممکن هر چند که به ایجاد خدای تعالی وجود یافته باشد، از نظر ذات خودش معدوم و هالک است، تنها موجودی که فی حد نفسه راهی برای بطلان و هلاکت در او نیست ذات خداوند است که واجب بالذات است.

آن وقت حاصل تعلیل کلمه اخلاص به جمله "كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ" این می شود که: اگر گفتیم هیچ معبودی جز خدا نیست، بدین علت است که اله و معبود به حق باید کسی باشد که چیزی از تدبیر عالم در دست داشته باشد، و تدبیر هیچ وقت از خلقت و ایجاد جدایی پذیر نیست، چون معنا ندارد که حوادث عالم را کسی به وجود آورد، و تدبیر آن حوادث به دست کس دیگری باشد. و ما مکرر در این کتاب این معنا را روشن ساختیم، و چون خود مشرکین هم اعتراف دارند که خالق و ایجاد کننده عالم باید واجب الوجود باشد، و نیز واجب الوجودی به غیر از خدا نیست، پس معبودی هم به جز او نخواهد بود.

و اینکه مشرکین می گویند: خدا اجل از آن است که عقل یا وهم آدمی بدو احاطه یابد، پس ممکن نیست توجه عبادتی به او داشت، و ناگزیر باید در عبادت متوجه بعضی از مقربین در گاه او نظیر ملائکه کرام، و امثال ایشان شد، تا شفیع ما در درگاه او باشند سخن باطلی است، چون توجه عبادی احتیاج به احاطه علمی ندارد، بلکه همین مقدار کافی است که او را به وجهی بشناسیم، که آن هم در هر کس به قدر معرفتش حاصل است.

و اما بنا بر این که مقصود از هالک چیزی باشد که هلاک و فنا در پی دارد، و بنا بر قول بعضی (۴) که می گویند: اسم فاعل ظاهر در آینده است، پس ظاهر آیه این است که: هر

ص: ۱۳۵

۱- روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۳۰.

۲- مجمع البیان، ج ۷، ص ۲۶۹.

۳- مجاز مرسل به معنای مجاز معمولی است مثل اینکه به یک آیه قرآن اطلاق قرآن کنیم و استعاره به معنایی است که در آن تشبیه به کار رود مانند اینکه بگوییم زید شیر است.

۴- روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۳۱.

موجودی که تصور شود بعد از وجودش هلاکت و بطلان در پی دارد مگر وجه خدا.

این نیز وجه صحیحی است، برای اینکه در پی داشتن هلاکت به اختلاف موجودات مختلف می شود، آن موجودات که زمانی هستند، بعد از سرآمد زمان وجودشان هلاک و باطل می شوند، و آنهایی که زمانی نیستند، وجودشان در احاطه فنا قرار دارد، و فنا از هر طرف احاطه شان کرده است.

جواب به یک شبهه و اشاره به اینکه مقصود از هلاکت هر چیز نابود شدن در این نشاء و انتقال به نشاء دیگر است

و هلاکت اشیاء بنا بر این عبارت است از بطلان وجود ابتدایی آنها، به طوری که دنیا و نشاء اول از وجود آنها خالی شود، و همه به نشاء آخرت منتقل گشته و به سوی خدا بازگشت کنند، و نزد او قرار گیرند، و اما بطلان مطلق، بعد از آنکه هست شدند، صحیح نیست، برای اینکه صریح قرآن آن را نفی کرده، و آیات آن پیوسته می فرماید: بازگشت همه موجودات به سوی خداست، و خدا منتهی، و رجعت به سوی اوست " وَ هُوَ الَّذِي يَتَذَكَّرُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ - اوست که خلق را آغاز کرد، و دوباره آن را برمی گرداند".

پس حاصل معنای آیه بر اساس چند معنایی که گذشت بدین قرار است،- اگر مراد از "وجه" صفات کریمه خدا باشد،- که: هر چیزی به زودی جا خالی کرده و به درگاه خدا می رود، مگر صفات کریمه خدا که منشا فیض او هستند، و بدون وقفه و تا بی نهایت مشغول افاضه فیضند، و معبود هم باید این چنین باشد، و بطلان در ذات او، و انقطاع در صفات فیاضه او راه نداشته باشد، و غیر از خدا هیچ موجودی این طور نیست، پس هیچ معبودی جز او نیست.

و اگر مراد از "وجه" ذات مقدس باشد، حاصل معنا این می شود که: هر موجودی فنا در پی دارد، و با رجوع به سوی خدا هلاک می شود، مگر ذات حق و ثابت او که بطلان و هلاکت در او راه ندارد، بنا بر این وجه، صفات، صقع ذات ملاحظه می شود،- و معبود هم باید کسی باشد که فنا در او راه نداشته باشد، و غیر از خدا کسی به این صفت نیست پس جز او هم معبودی نیست.

و با آنچه در معنای آیه گفته شد جواب اعتراضی که به عمومیت آیه شده روشن می شود، چون اعتراض کرده اند که اگر آیه به عمومیتش مراد باشد، باید بهشت و دوزخ و عرش هم فناپذیر باشند، با اینکه می دانیم بهشت و دوزخ بعد از موجود شدن دیگر معدوم نمی شوند، و تا بی نهایت موجود هستند، و همچنین عرش نیز همین طور است چون در بعضی روایات آمده که عرش سقف بهشت است.

حاصل جواب این است که گفتیم منظور از هلاکت، نابودی نیست، بلکه نابود شدن در دنیا، و انتقال به نشاء دیگر، و رجوع به خداست، و این انتقال از دنیا به آخرت، و عود بعد از

وجود اول، در موجوداتی تصور دارد که دنیایی باشند، و اما موجودات آخرتی چون بهشت و دوزخ و عرش هلاکت به این معنا را ندارند، چون از جایی به جایی منتقل نمی شوند.

هم چنان که خدای تعالی در باره آنها فرموده: "ما عِنْدَكُمْ يَنْفَعُ وَ ما عِنْدَ اللَّهِ باقٍ" (۱) و نیز فرموده: "وَ ما عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ لِلْأَبْرارِ" (۲)

و نیز فرموده: "سَيَصِيبُ الَّذِينَ أَجْرَمُوا صَغَارٌ عِنْدَ اللَّهِ" (۳) و نظیر این آیه در باره خزائن رحمت خدا آمده که فرموده: "وَ إِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا عِنْدَنَا خَزَائِنُهُ" (۴) و همچنین در باره لوح محفوظ فرموده: "وَ عِنْدَنَا كِتَابٌ حَفِيظٌ" (۵).

و اما عرش که به عنوان مثال ذکر کرده اند ما در باره آن در تفسیر آیه "إِنَّ رَبَّكُمُ اللَّهُ" (۶) شرحی گذراندیم، که باید بدانجا مراجعه شود.

ممکن هم هست بگوییم مراد از کلمه "وجه" جهت باشد که منسوب به خداست، و آن ناحیه ای است که خدا از آن ناحیه منظور می شود، و با آن به سویش توجه می کنند، مؤید این احتمال این است که استعمالش در کلام خدای تعالی بسیار است، مثل جمله "يُرِيدُونَ وَجْهَهُ" (۷) و جمله "إِلَّا ائْتِغَاءَ وَجْهِ رَبِّهِ الْأَعْلَى" (۸) و نظائر آن در آیات قرآنی بسیار است.

و بنا بر این معنا، منظور از "وجه" هر چیزی خواهد بود که تنها منسوب به خداست، آن گاه اگر کلام را به همان ظاهر عمومی اش باقی بگذاریم این معنا با معنای اول منطبق می شود، و از مصادیق آن، اسماء و صفات و انبیاء و خلفاء و دین خدا خواهد بود.

و اگر از اطلاق آن چشم پوشیده، تنها مراد از "وجه" را دین بگیریم - هم چنان که در بعضی روایات نیز "وجه" به آن تفسیر شده و بگوییم که منظور روایات تطبیق نبوده - در این صورت مراد از هلاکت، فساد، و بدون اثر شدن است، آن وقت جمله مورد بحث تعلیل می شود برای جمله "وَ لا تَدْعُ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ"، و جمله ما قبلش قرینه می شود برای اینکه مراد از کلمه "شیء" دین و اعمال دینی است، که آن وقت معنای جمله مورد بحث چنین می شود: به غیر

ص: ۱۳۷

۱- آنچه نزد شماست نابود می شود، و آنچه نزد خداست باقی می ماند. سوره نحل، آیه ۹۶.

۲- آنچه نزد خداست بهتر است برای نیکان، سوره آل عمران، آیه ۱۹۸.

۳- به زودی می رسد، مجرمین را ذلتی نزد خدا و عذابی شدید. سوره انعام، آیه ۱۲۴.

۴- هیچ چیز نیست مگر آنکه نزد ما خزینه های آن است. سوره حجر، آیه ۲۱.

۵- نزد ما است کتابی محفوظ. سوره ق، آیه ۴.

۶- سوره اعراف، آیه ۵۴.

۷- وجه او را می خواهند. سوره انعام، آیه ۵۲.

۸- مگر به خاطر به دست آوردن وجه پروردگار اعلايش. سوره ليل، آيه ۲۰.

دین توحید به هیچ دین دیگری متدین مشو، برای اینکه تمامی دین ها باطل و بی اثر است مگر دین خدا.

و بنا بر این مناسب تر آن است که بگوییم حکم در ذیل آیه که می فرماید "لَهُ الْحُكْمُ"، به معنای حکم تشریحی، و یا اعم از آن و از احکام تکوینی است، و آن وقت معنا چنین می شود: هر دینی هالک است، مگر دین او، برای اینکه تشریح دین کار او است، نه غیر او، و همه شما به سوی او بازگشت می کنید، نه به سوی دین تراشان ادیان دیگر.

این آن معانی بود که دقت و تدبر در آیه شریفه آن را دست می دهد، البته مفسرین در باره معنای آن اقوال مختلف دیگری دارند.

مثلا بعضی (۱) گفته اند: "مراد از "وجه" ذات مقدس خدا، و مراد از هلاکت انعدام است، و معنای آیه این است که: هر چیزی فی نفسه در معرض انعدام است، چون وجودش از خودش نیست، مگر ذات خدا که واجب الوجود است، و بنا بر این، اساس کلام بر تشبیه است، و می خواهد بفرماید: هر موجودی غیر خدا مانند هالک است، چون وجودش مستند به غیر است.

بعضی (۲) دیگر گفته اند: "مراد از "وجه" ذات هر چیزی است، و ضمیر در "وجه" به خدا برمی گردد، به اعتبار اینکه وجه هر چیزی مملوک اوست، و معنای آیه این است که:

هر چیزی هالک است، مگر وجه خدا، که ذات هر چیز و وجود اوست."

بعضی (۳) دیگر گفته اند: "مراد از "وجه" جهت مقصوده از هر چیز است، و ضمیر در "وجه" به خدا برمی گردد، و معنای آیه این است که: هر چیزی با همه متعلقاتش هالک است، مگر تنها آن جهت از هر چیز که منسوب به خدای تعالی است، و آن وجودی است که خدا به وی اضافه فرموده است.

بعضی (۴) دیگر گفته اند: "مراد از "وجه" آن جهت مقصوده است و آن خدای سبحان است که هر چیزی متوجه به او است، و ضمیر در "وجه" به کلمه "شیء" برمی گردد، و معنای آیه این است که: هر چیزی هالک است، مگر خدایی که جهت مطلوب هر چیز است."

وجوه مختلف و متعددی که در باره مراد از هلاکت کل شیء و استثنای وجه خدا گفته شده است

و در معنای "هلاکت" بعضی (۵) گفته اند: "به معنای مرگ است، و ظاهر عموم آیه مراد نیست، بلکه مراد تنها جانداران است، و معنایش این است که: هر موجود جاننداری به زودی می میرد، مگر وجه خدا."

ص: ۱۳۸

۱- روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۳۰.

۲- روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۳۰ و ۱۳۱. و مجمع البیان، ج ۷، ص ۲۷۰.

۳- روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۳۰ و ۱۳۱. و مجمع البیان، ج ۷، ص ۲۷۰.

٤- روح المعاني، ج ٢٠، ص ١٣٠ و ١٣١. و مجمع البيان، ج ٧، ص ٢٧٠.

٥- روح المعاني، ج ٢٠، ص ١٣٠ و ١٣١. و مجمع البيان، ج ٧، ص ٢٧٠.

باز در معنای "وجه" بعضی (۱) گفته اند: "مراد از آن عمل صالح است، و معنای آیه این است که: هر عملی در معرض عدم است به جز آن عملی که بنده خدا آن را به عنوان امثال امر خدا به جا آورد، که خدا آن را باقی می دارد و باطل نمی کند تا اینکه ثواب او را بدهد و یا به خاطر اینکه مقبول در گاه خدا واقع شد، با قبول او دیگر قابل هلاک نیست، چون عمل با جزاء معاوضه شده، و جزاء قائم مقام عمل شده، و جزاء هم هلاک پذیر نیست".

بعضی (۲) دیگر گفته اند: "معنای "وجه" جاه خدای تعالی است، که آن را در بین مردم اثبات کرده".

و در باره هلاک بعضی (۳) گفته اند: "همه ما سوی الله را به طور دایم شامل می شود، چون وجود در هر آن بر او افزوده می شود، پس او- یعنی، ما سوی الله- دائما در تغییر و هلاکت است، هم در دنیا و هم در آخرت، و معنای آیه این است که: هر چیزی دائما در ذاتش متغیر است، مگر وجه خدا".

لیکن هیچ یک از این وجوه درست به نظر نمی رسد، چون یا با سیاق آیه شریفه منطبق نیست، و یا دلیلی که آورده اند مدعایشان را اثبات نمی کند و یا معنایی است که از فهم دور است، و اگر در آن وجهی که ما ذکر کردیم دقت شود، اشکالهایی که بر هر یک از این وجوه وارد است روشن می شود و دیگر ما طول نمی دهیم و می گذریم.

"لَهُ الْحُكْمُ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ" - کلمه "حکم" به معنای قضای نافذ خدا در موجودات است، که تدبیر در نظام کون دایر مدار همین قضاء است، و اما اینکه بگوییم حکم در این جمله به معنای رسیدگی به حساب اشخاص در روز قیامت است، احتمالی است که اگر درست بود جا داشت اول بفرماید: "إليه ترجعون و له الحكم"، چون اول باید مردم به سوی خدا برگردند، بعد به حسابشان رسیدگی شود، پس همین که اول حکم را آورده، این احتمال را بعید می سازد.

و هر دو جمله در مقام تعلیل هستند، و هر یک به تنهایی حجتی تمامند که وحدانیت خدا را در الوهیت اثبات می کنند، و در عین حال می توانند تعلیل برای کلمه اخلاص مزبور نیز باشند، در سابق هم گذشت که گفتیم ممکن است حکم را بنا بر بعضی وجوه به معنای حکم تشریحی و احکام دینی بگیریم.

ص: ۱۳۹

- ۱- روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۳۰ و ۱۳۱. و مجمع البیان، ج ۷، ص ۲۷۰.
- ۲- روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۳۰ و ۱۳۱. و مجمع البیان، ج ۷، ص ۲۷۰.
- ۳- روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۳۰ و ۱۳۱. و مجمع البیان، ج ۷، ص ۲۷۰.

بحث روایتی (روایاتی در باره معنی و مفاد جمله: "كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ")

در الدر المنثور است که ابن ابی شیبہ، عبد بن حمید، بخاری، نسایی، ابن جریر، ابن منذر، ابن ابی حاتم، ابن مردویه، و بیهقی - در کتاب دلائل - از چند طریق از ابن عباس روایت کرده اند که در ذیل جمله "لَرَأْدُكَ إِلَى مَعَادٍ" گفته است: یعنی به مکه، چیزی که هست در روایت ابن مردویه این زیادی هم آمده: همان طور که تو را از مکه بیرون کرد (۱).

مؤلف: باز از ابن عباس از ابو سعید خدری روایت شده که گفتند: مراد از معاد مرگ است، و نیز از علی از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) حدیث کرده که فرمود: مراد از معاد جنت است (۲)، و انطباق این حدیث بر آیه خالی از خفاء نیست، و قمی در تفسیر خود از جریر از ابی جعفر (علیه السلام) و از ابی خالد کابلی از علی بن الحسین (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: مراد از معاد رجعت است، و شاید مساله رجعت جزء باطن باشد، نه تفسیر ظاهر (۳).

و در احتجاج از امیر المؤمنین (علیه السلام) روایت کرده که در ضمن حدیثی طولانی فرمود: و اما اینکه فرمود "كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ"، مراد این است که: هر چیزی هالک است مگر دین او، چون محال است که از او همه چیزش هلاک شود، تنها وجهش باقی بماند، و خدای تعالی اجل و اعظم از این است. کسی هلاک می شود که از خدا نباشد، مگر نمی بینی خودش فرمود: "كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ وَيَبْقَى وَجْهٌ رَبِّكَ" - هر چیزی فانی است تنها وجه پروردگار تو می ماند" که در آن بین خلقش و وجهش جدایی انداخت؟ (۴).

و در کافی به سند خود از سیف از کسی که نامش را برده، از حارث بن مغیره نصری روایت کرده که گفت: از امام صادق (علیه السلام) معنای کلام خدای تعالی را پرسیدند که می فرماید: "كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ". فرمود: مردم در باره آن چه می گویند؟ من عرضه داشتیم: می گویند یعنی هر چیزی هلاک می شود مگر وجه خدا، فرمود سبحان الله، حرف بزرگی می زنند، منظور از این وجه، آن وجه خداست که خلق از آن وجه به خدا راه می یابند

ص: ۱۴۰

۱- الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۴۰.

۲- الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۴۱.

۳- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۴۷.

۴- احتجاج، جزء اول، ص ۳۷۷.

مؤلف: و نظیر این روایت را در کتاب توحید به سند خود از حارث بن مغیره نصری از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده، که عبارتش چنین است: حارث گفت من از امام صادق (علیه السلام) از معنای آیه "كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ" پرسیدم فرمود: یعنی هر چیزی هالک است مگر کسی که راه حق را طی کند (۲).

و در کتاب محاسن برقی نیز نظیر آن آمده، جز اینکه در آخرش دارد: مگر کسی که راهی را بگیرد که شما درآیند (۳).

و این تشویش و اختلافی که در روایات دیده می شود از راه نقل به معنا در آنها راه یافته، راویان فرمایش امام را با عبارت خودشان نقل کرده اند، در نتیجه این طور شده.

حال اگر مراد از اینکه امام صادق (علیه السلام) فرمود: منظور از این وجه آن وجه خداست که خلق از آن وجه به خدا راه می یابند، مطلق هر چیزی باشد که منسوب به خداست، و از ناحیه خود خدا می باشد، در این صورت روایت با همان معنایی که ما برای آیه کردیم منطبق می شود.

و اگر مراد از وجه، آن دینی باشد که خلق از آن مسیر متوجه خدا می شوند، در این صورت مراد از هلاکت، بطلان و بی تاثیری خواهد بود، و معنای روایت این می شود که "لا اله الا الله" هر دینی باطل است مگر دین حق او، که از آن مسیر پرستیده می شود، که آن دین حق است برای اینکه به زودی به دارنده اش سود می رساند، و دارنده اش پاداش داده می شود، و ما در تفسیر آیه به این دو معنا اشاره کردیم.

و در تفسیر قمی در ذیل جمله "فَلَا تَكُونَنَّ ظَهْرًا لِلْكَافِرِينَ" فرموده: خطاب به رسول خدا است، ولی مردم منظورند، و نیز در جمله "وَلَا تَدْعُ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ" باز خطاب به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) است، ولی مردم منظورند، بعد می گوید: این قول امام صادق (علیه السلام) است که فرموده خدای تعالی پیامبر خود را به طریقه "ایاک اعنی و اسمعی یا جاره- به تو می گویم ولی ای "جاره" تو بشنو" (۴) مبعوث فرموده (۵).

ص: ۱۴۱

۱- اصول کافی، ج ۱، ص ۱۴۳.

۲- توحید صدوق، ص ۱۵۱.

۳- محاسن برقی، ج ۱، ص ۱۹۹، (ط دار الکتاب اسلامی).

۴- جاره نام زن "اعشی" بوده و به مطلق زن نیز جاره گفته می شده.

۵- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۴۷.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

الم (١) اَحْسِبَ النَّاسُ اَنْ يُتْرَكُوا اَنْ يَقُولُوا آمَنَّا وَهُمْ لَا يُفْتَنُونَ (٢) وَ لَقَدْ فَتَنَّا الَّذِيْنَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَلْيَعْلَمَنَّ اللّٰهُ الَّذِيْنَ صَدَقُوا وَ لْيَعْلَمَنَّ الْكٰذِبِيْنَ (٣) اَمْ حَسِبَ الَّذِيْنَ يَعْمَلُوْنَ السَّيِّئٰتِ اَنْ يَسْبِقُونَا سَآءَ مَا يَحْكُمُوْنَ (٤)

مَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ اللّٰهِ فَاِنَّ اَجَلَ اللّٰهِ لَآتٍ وَ هُوَ السَّمِیْعُ الْعَلِیْمُ (٥) وَ مَنْ جَاهَدَ فَاِنَّمَا يُجَاهِدُ لِنَفْسِهِ اِنَّ اللّٰهَ لَغَنِيٌّ عَنِ الْعٰلَمِيْنَ (٦) وَ الَّذِيْنَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّٰلِحٰتِ لَنُكَفِّرَنَّ عَنْهُمْ سَيِّئٰتِهِمْ وَ لَنَجْزِيَنَّهُمْ اَحْسَنَ الَّذِيْ كَانُوْا يَعْمَلُوْنَ (٧) وَ وَصَّيْنَا الْاِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ حُسْنًا وَ اِنْ جَاهَدَاكَ لِتُشْرِكَ بِيْ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ فَلَا تُطِعْهُمَا اِلَّآ اِتَّيْتَهُمَا بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُوْنَ (٨) وَ الَّذِيْنَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّٰلِحٰتِ لَنُدْخِلَنَّهُمْ فِي الصّٰلِحِيْنَ (٩)

وَ مِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُوْلُ آمَنَّا بِاللّٰهِ فَاِذَا اُوْدِيَ فِي اللّٰهِ جَعَلَ فِتْنَةَ النَّاسِ كَعَذَابِ اللّٰهِ وَ لَئِنْ جَاءَ نَصْرٌ مِنْ رَبِّكَ لَيَقُوْلُنَّ اِنَّا كُنَّا مَعَكُمْ اَوْ لَيْسَ اللّٰهُ بِاَعْلَمَ بِمَا فِي صُدُوْرِ الْعٰلَمِيْنَ (١٠) وَ لْيَعْلَمَنَّ اللّٰهُ الَّذِيْنَ آمَنُوا وَ لْيَعْلَمَنَّ الْمُنٰفِقِيْنَ (١١) وَ قَالَ الَّذِيْنَ كَفَرُوْا لِلَّذِيْنَ آمَنُوا اتَّبِعُوْا سَبِيْلَنَا وَ لَنُحْمِلْ خَطَايَاكُمْ وَ مَا هُمْ بِحٰمِلِيْنَ مِنْ خَطَايَاهُمْ مِنْ شَيْءٍ اِنَّهُمْ لَكٰذِبُوْنَ (١٢) وَ لِيَحْمِلَنَّ اَنْفُسُهُمْ وَ اَنْفَالًا مَّعَ اَنْفَالِهِمْ وَ لَيَسْئَلَنَّ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ عَمَّا كَانُوْا يَفْتَرُوْنَ (١٣)

به نام خداوند بخشنده مهربان

الم (۱).

آیا مردم گمان کرده اند به صرف اینکه بگویند ایمان آورده ایم رها می شوند و آزمایش نمی شوند؟! (۲).

با اینکه ما کسانی را که قبل از ایشان بودند بیازمودیم، باید خداوند راستگویان را معلوم کند و باید حتما دروغگویان را مشخص سازد (۳).

و یا آنها که عمل زشت می کنند پنداشته اند که از ما پیشی می گیرند چه بد حکمی است که ایشان می کنند (۴).

کسی که امید دیدار خدا دارد بداند که اجل خدا رسیدنی است و او شنوا و داناست (۵).

و کسی که جهاد کند به نفع خود جهاد کرده است که خدا بی نیاز از همه عالمیان است (۶).

و کسانی که ایمان آوردند و عمل صالح کردند ما گناهان ایشان را از ایشان محو می کنیم و به طور مسلم پاداش بهتر از آنچه می کردند می دهیم (۷).

و ما به انسان در باره پدر و مادرش سفارش به احسان کرده ایم (و در عین حال گفته ایم) اگر به تو اصرار ورزیدند که چیزی را که بدان علم نداری شریک من سازی اطاعتشان مکن، برگشت شما فرزندان و پدر و مادرتان به سوی من است آن وقت به آنچه می کردید آگاهتان می کنم (۸).

و کسانی که ایمان آورده و عمل صالح می کنند ما به طور قطع آنها را در زمره صالحان در می آوریم (۹).

و بعضی از مردمند که می گویند به خدا ایمان آوردیم ولی همین که به خاطر خدا اذیت می شوند شکنجه مردم را همسنگ عذاب خدا می کنند و چون از طرف پروردگارت نصرتی برسد حتما می گویند ما هم با شما بودیم آیا خدا داناتر نیست به آنچه در سینه عالمیان پنهان است (۱۰).

باید خدا کسانی را که ایمان آورده اند معین کند و کسانی را که نفاق ورزیدند مشخص سازد (۱۱).

و آنان که کفر ورزیدند به کسانی که ایمان آوردند گفتند بیایید راه ما را پیروی کنید و اگر راه ما خطا بود خطای شما به گردن ما، با اینکه هیچ یک از خطاهای خود را نمی توانند حمل کنند و به یقین دروغ می گویند (۱۲).

و باید که بارهای خود را با وزر بارهای دیگران حمل کنند و روز قیامت به یقین از افتراهایی که بسته اند بازخواست خواهند شد (۱۳).

از سیاق آیات این سوره و مخصوصا آیات اول سوره برمی آید که بعضی از کسانی که در مکه و قبل از هجرت، به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) ایمان آورده بودند، از ترس فتنه ای که از ناحیه مشرکین تهدیدشان می کرد، از ایمان خود برگشته بودند، چون مشرکین دست از سر مسلمانان برنمی داشتند، و مرتب آنان را دعوت می کردند به اینکه از ایمان به آن جناب برگردند، و ضمانت می دادند که اگر برگردید هر ضرری از این بابت دیدید ما جبران می کنیم، هم چنان که اگر برنگردید بلا به سرتان می آوریم، و آن قدر شکنجه تان می کنیم تا به کیش ما برگردید.

که آیه " وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا اتَّبِعُوا سَبِيلَنَا وَلْنَحْمِلْ خَطَايَاكُمْ ... " و آیه شریفه " وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ فَإِذَا أُوذِيَ فِي اللَّهِ جَعَلَ فِتْنَةَ النَّاسِ كَعَذَابِ اللَّهِ ... " متضمن این معانی است.

و گویا از این عده که از ایمان خود رجوع کرده اند کسانی بوده اند که رجوعشان به خاطر مجاهدت و تهدید و تشویق پدر و مادرشان بوده، مانند بعضی از فرزندان مشرکین که از آیه شریفه " وَوَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ حُسْنًا وَإِنْ جَاهِدَاكَ لِتُشْرِكَ بِي مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ فَلَا تُطِعْهُمَا ... " این معنا استشمام می شود، و این سوره در باره این عده نازل شده است.

پس غرض سوره به طوری که از اول و آخرش و سیاق جاری در سراسرش استفاده می شود، این است که: غرض خدای تعالی از ایمان مردم تنها این نیست که به زبان بگویند ایمان آوردیم، بلکه غرض، حقیقت ایمان است، که تندباد فتنه ها آن را تکان نمی دهد، و دگرگونی حوادث، دگرگونش نمی سازد، بلکه هر چه فتنه ها بیشتر فشار بیاورد، پا بر جا و ریشه دارتر می گردد.

پس غرض سوره اعلام این معنا است که مردم خیال نکنند به صرف اینکه بگویند ایمان آوردیم دست از سرشان برمی دارند، و در بوته آزمایش قرار نمی گیرند، نه، بلکه حتما امتحان می شوند، تا آنچه در دل نهان دارند ظاهر شود و معلوم شود ایمان است یا کفر، " فَلْيَعْلَمَنَّ اللَّهُ الَّذِينَ صَدَقُوا وَ لْيَعْلَمَنَّ الْكَاذِبِينَ - پس خدا حتما باید معلوم کند آن کسانی را که در دعوی ایمان راست می گویند، و آنهایی که در این دعوی دروغگویند ".

پس فتنه و محنت یکی از سنت های الهی است که به هیچ وجه و در باره هیچ کس از آن گذشت نمی شود، همان طور که در امت های گذشته از قبیل قوم نوح، عاد، ثمود، قوم ابراهیم، لوط، شعیب و موسی جریان یافت، و جمعی استقامت ورزیده و جمعی دیگر هلاک شدند و در امت های حاضر و آینده نیز جریان خواهد داشت، و خدا به کسی ظلم نکرده، و نمی کند، این خود امت ها و اشخاصند که به خود ظلم می کنند.

پس کسی که می گوید من به خدا ایمان آوردم باید در برابر ایمانش صبر کند، و خدای یگانه را بپرستد و چون قیام به وظایف دینی برایش دشوار و یا غیر ممکن شد باید به دیاری دیگر مهاجرت کند، دیاری و سرزمینی که در آنجا بتواند به وظیفه های خود عمل کند، چون، زمین خدا وسیع است.

و هرگز نباید به خاطر ترس از گرسنگی و سایر امور زندگی از مهاجرت چشم پوشد، برای اینکه رزق بندگان به عهده خدا است، "وَ كَأَيِّنْ مِنْ دَابَّةٍ لَا تَحْمِلُ رِزْقَهَا اللَّهُ يَرْزُقُهَا وَإِيَّاكُمْ - و چه بسیار جنبه که خودش متحمل رزقش نیست بلکه خدا است که رزق آنها و رزق شما را می دهد".

و اما مشرکین که مؤمنین را آزار می کردند با اینکه مؤمنین بغیر از اینکه می گفتند:

پروردگار ما الله است، هیچ جرمی مرتکب نشده بودند، آنها هم باید بدانند که با این رفتار خود خدا را عاجز نمی کنند، و به ستوه نمی آورند، و نمی توانند خواست خود را علیه خواست خدا به کرسی بنشانند، بلکه خود این آزارشان هم که گفتیم فتنه و آزمایش مؤمنین است، فتنه و آزمایش خودشان نیز هست، و چنان نیست که از علم و تقدیر الهی خارج باشد، بلکه این خدا است که آنان را در چنین بوته ای از آزمایش قرار داده، و دارد علیه آنان ضبط می کند، تا اگر خواست در همین دنیا به وبال آن گرفتارشان کند، و اگر خواست این عذاب را تاخیر انداخته در روزی که به سوی او برمی گردند، و دیگر راه گریزی ندارند، عذاب کند.

و اما آن چه به عنوان حجت و دلیل برای خود درست کرده و دل بدان خوش کرده اند، سخن باطل و دلیل مردودی است که هیچ جا به دردشان نمی خورد، و حجت علیه آنان تمام است.

این حاصل و خلاصه ای از غرض سوره مورد بحث است، و مقتضای این زمینه این است که سوره در مکه نازل شده باشد، و اینکه بعضی گفته اند: مدنی است که یا همه اش و یا بیشترش و یا قسمتی از آن در مدینه نازل شده - اقوالشان در بحث روایتی آینده از نظر خواننده خواهد گذشت - صحیح نیست، چون مضامین آیات آن جز با روزگار عسرت و شدت قبل از هجرت وفق نمی دهد.

الم أَحْسِبَ النَّاسُ أَنْ يُتْرَكُوا أَنْ يَقُولُوا آمَنَّا وَهُمْ لَا يُفْتَنُونَ

کلمه "حسب" از ماده حسبان است که معنای پندار را می دهد و جمله "ان یتروا" قائم مقام دو مفعول آن است، (چون این ماده همیشه دو مفعول می گیرد، هم چنان که در فارسی هم می گوئیم: من فلانی را پسر فلانی پنداشتم)، و جمله "ان یقولوا" با تقدیر باء سببیت (بان یقولوا) می باشد و کلمه "فتنه" به معنای آزمایش است، و چه بسا بر معنای مصیبت و عذاب اطلاق شود، که معنای اول با سیاق سازگارتر است، و استفهام در آیه استفهام انکاری است.

و معنای آن این است که: آیا مردم گمان کرده اند که به صرف اینکه بگویند ایمان آوردیم متعرضشان نمی شوند، و با بلاها و مصیبت ها آزمایش نمی گردند، آزمایشی که با آن آنچه در نهان دارند از صدق و کذب آشکار شود؟

بعضی از مفسرین در معنای آن گفته اند: "و آیا مردم گمان کرده اند که به هیچ بلیه ای مبتلا نمی شوند چون که گفته اند ایمان آوردیم و خلاصه بلا و مصیبت مخصوص کفار است اما مؤمنین به خاطر آن کرامت و احترامی که نزد خدا دارند دچار هیچ مصیبتی نمی شوند؟".

و لیکن این معنا از نظر سیاق آیات معنای بعیدی است.

"و لَقَدْ فَتَنَّا الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَلَيَعْلَمَنَّ اللَّهُ الَّذِينَ صَدَقُوا وَ لَيَعْلَمَنَّ الْكَاذِبِينَ" لام در دو کلمه "فلیعلمن" و "و لیلعلمن" لام سوگند است، و جمله "و لَقَدْ فَتَنَّا الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ" حال از کلمه "ناس" در آیه قبلی است، و یا حال از ضمیر جمعی است که در کلمه "یفتنون" است.

بنا بر احتمال اول، انکار و توبیخ متوجه به ظن و پندار ایشان است، که گمان کرده بودند آزمایش نمی شوند، با اینکه سنت الهی بر آزمایش و امتحان خلق جریان دارد، و بنا بر احتمال دوم این سرزنش و توبیخ متوجه به این پندارشان است که سنت الهی در باره اقوام مختلف است، چون که قومی را آزمایش می کند، و قومی دیگر را آزمایش نمی کند، و بعید نیست احتمال اول با سیاق موافق تر باشد.

پس ظاهر این است که: مراد از جمله "و لَقَدْ فَتَنَّا الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ"، این است که فتنه و امتحان سنت جاری ما است که در امت های قبل از ایشان نیز جاری کردیم، و تو هرگز تبدیل و دگرگونگی در سنت ما نخواهی یافت.

دو وجه در مورد مراد از اینکه امتحان مردم را تعلیل فرمود به اینکه: تا خدا بداند چه کسانی در ادعای ایمان صادقند و کیان کاذب

جمله "فَلْيَعْلَمَنَّ اللَّهُ الَّذِينَ صَدَقُوا..."، تعلیل مطلب قبل است، و مراد از اینکه می فرماید: تا خداوند بداند که چه کسانی راست می گویند و چه کسانی دروغ گویند، این است که: آثار صدق و کذب آنان به وسیله امتحان در مقام عمل ظاهر شود، چون امتحان است که باطن انسانها را ظاهر می کند، و لازمه این ظهور این است که: آنهایی که ایمان واقعی دارند، ایمانشان پای برجاستر شود، و آنها که ایمانشان صرف ادعا است همان صرف ادعا هم باطل گردد.

چون آن ثواب و سعادت که وعده داده اند بر ایمان ایشان مترتب شود، بر ایمان واقعی و حقیقت ایمان مترتب می شود، ایمانی که آثارش در هنگام شداید و نیز آنجا که پای اطاعت خدا به میان می آید ظاهر می شود، یعنی صاحب چنین ایمانی در شداید صبر می کند، و نیز در برابر دستورات الهی صبر نموده آنها را انجام می دهد، و در برابر معصیت ها صبر نموده و از آنها چشم می پوشد، چنین ایمانی آن سعادت و آن ثوابها را در پی دارد، نه ایمان ادعایی.

پس معلوم شد که مراد از دانستن خدا، ظاهر شدن نشانیهای ایمان واقعی و ادعایی است، ممکن هم هست مراد از دانستن خدا، علم فعلی خدا باشد، که همان نفس امر خارجی است، چون که اعمال و اموری که از ما سر می زند عینا یکی از مراتب علم خدا هستند، و گر نه علم ذاتی او احتیاجی به امتحان ندارد. (پس معنای آیه این می شود که خدا سنت امتحان را در همه اقوام و همیشه جاری می کند، تا علم فعلی او یعنی راست ها و دروغها ظهور پیدا کند).

و بنا بر این معنای آیه مورد بحث این می شود که: آیا مردم پنداشته اند که رها می شوند، و در بوته آزمایش قرار نمی گیرند، و هر ادعایی بکنند از ایشان پذیرفته می شود؟ در حالی که چنین نیست، یکی از سنت های ما امتحان است که در امم قبل از ایشان نیز جریان داشت، در این امت نیز باید جریان یابد، تا راستگوییان از دروغگوییان متمایز و جدا شوند، یعنی آثار راستگویی آنان و دروغگویی اینان ظاهر شود، و در نتیجه ایمان راستگوییان پا بر جاستر شده، و ادعای صوری و دروغی اینان نیز از دلهایشان بیرون شود.

حال ببینیم چرا تا کلمه "فَلْيَعْلَمَنَّ اللَّهُ" همه جا می فرمود: ما چنین و چنان کرده و می کنیم، و چون به این کلمه رسید فرمود: تا خدا بداند، با اینکه جا داشت بفرماید: تا ما بدانیم، نکته این التفات چیست؟

بعضی (۱) از مفسرین گفته اند: "برای این است که آیه شریفه در مقام تهدید

ص: ۱۴۷

دروغگویان است، و آوردن اسم جلاله (الله) در مهابت و هول انگیزی مؤثرتر است. ولی ظاهراً این التفات در امثال این مقام برای افاده تعلیل است، و می خواهد علت حکم را برساند، و بفرماید دعوت به ایمان و هدایت به سوی آن و ثواب یافتن از آن از آنجایی که مربوط به کسی است که نامش "الله" است یعنی همه عالم ابتدای خلقتش از اوست، و قوام ذاتش به اوست، و به سوی او هم بازگشت می کند، پس لازم و واجب است که حقیقت ایمان از ایمان ادعایی متمایز شود و مساله از حال ابهام درآمده و صریح بیان شود، و به همین جهت از تعبیر مثل "فلنعلمن" به تعبیر "فَلْيَعْلَمَنَّ اللَّهُ" عدول کرد.

معنای آیه: "أَمْ حَسِبَ الَّذِينَ يَعْمَلُونَ السَّيِّئَاتِ أَنْ يَسْبِقُونَا..."

"أَمْ حَسِبَ الَّذِينَ يَعْمَلُونَ السَّيِّئَاتِ أَنْ يَسْبِقُونَا سَاءَ مَا يَحْكُمُونَ" کلمه "ام" منقطعه است (که در اصطلاح نحو به معنای بلکه است). و مراد از جمله "الَّذِينَ يَعْمَلُونَ السَّيِّئَاتِ" کسانی که گناه می کنند "مشرکین است، که مؤمنین را می آزردهند، و آنان را از راه خدا جلوگیری می کردند، هم چنان که مراد از کلمه "ناس" در جمله "أَحْسِبَ النَّاسُ" کسانی هستند که گفته بودند: "آمانا" ولی در معرض برگشتن از ایمان بودند، چون از فتنه و شکنجه مشرکین می ترسیدند.

و مراد از جمله "أَنْ يَسْبِقُونَا" - به طوری که از سیاق برمی آید- غلبه و به ستوه آوردن خدا با فتنه مؤمنین، و بازداري ایشان از راه خدا است.

و جمله "سَاءَ مَا يَحْكُمُونَ" تخطئه ایشان است، که گمان کرده بودند می توانند بر خدا غلبه کنند، و با فکر و خدعه خود و بازداري مؤمنین از راه خدا، و شکنجه دادن ایشان، از او سبقت بگیرند، و حال آنکه همین پندار غلط مکرری است که خدا به ایشان کرده، و ایشان را از اینکه به راه او که راه راست است درآیند جلوگیری نموده و نمی گذارد به سعادت خود برسند "و لَا يَحِيقُ الْمَكْرُ السَّيِّئُ إِلَّا بِأَهْلِهِ".

بعضی (۱) از مفسرین گفته اند: "مفاد آیه توبیخ عاصیان از مؤمنین است، هم چنان که مراد از جمله قبلی هم که می فرمود: "الَّذِينَ يَعْمَلُونَ السَّيِّئَاتِ" همین مؤمنین است، و مراد از "سیئات" گناهای است که مرتکب می شوند، نه شرک" ولی خواننده خوب می داند که سیاق با این احتمال مساعدت ندارد.

بعضی (۲) دیگر گفته اند: "مراد از عمل به سیئات اعم از شرک و ارتکاب سایر گناهان است، و آیه شریفه عام است و جهت ندارد ما آن را مخصوص شرک و یا سایر گناهان بگیریم.

ص: ۱۴۸

۱- روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۳۶.

۲- مجموعه من التفاسیر، ج ۵، ص ۴.

ولی این درست نیست، چون اعتبار آیه از حیث اینکه در سیاق خاصی قرار گرفته یک مطلب است، و اعتبار آن از نظر خود الفاظش مطلبی دیگر است، و آنچه که اعتبار اولی اقتضاء می کند و از نظر غرض سوره هم اهمیت دارد همان است که ما گفتیم، و اما به اعتبار دوم اقتضایش عمومیت است، و هیچ حرفی در آن نیست.

مفاد آیه: " مَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ اللَّهِ ... " و مراد از " لِقَاءَ اللَّهِ "

" مَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ اللَّهِ فَإِنَّ أَجَلَ اللَّهِ لَآتٍ وَ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ ... كَانُوا يَعْمَلُونَ " بعد از آنکه خدای سبحان مردم را سرزنش کرد بر اینکه در امر ایمان به خدا سهل انگارند، و به خاطر بلا و اذیت مشرکین از ایمان برمی گردند و مشرکین را سرزنش کرد به اینکه هم چنان مؤمنین را آزار می دهند، و از راه خدا باز می دارند، تا به این وسیله به خیال خود نور خدا را خاموش کنند، و خدا را بستوه آورند، و جلو خواست او را بگیرند، و نیز بعد از آنکه هر دو طایفه را در پندارشان تخطئه فرمود، اینک در این آیات لحن کلام را برگردانیده، حق مطلب را بیان می کند، آن حقی که به هیچ وجه نمی شود از آن به سوی چیز دیگری عدول نمود، و آن واجبی که به هیچ وجه نمی شود از آن شانه خالی کرد.

در این آیات سه گانه بیان می کند که هر کس به خدا ایمان آورد به این امید که به سوی او بازگردد، و به دیدار او نائل شود، باید بداند که روز دیدار او خواهد رسید و نیز باید بداند که خدا گفته هایش را می شنود، و به احوال و اعمالش دانا است، پس باید حواس خود را جمع کند، و احتیاط را از دست ندهد، و حقیقتا ایمان آورد، ایمانی که هیچ فتنه و بلایی او را از آن برنگرداند، و هیچ آزاری از ناحیه دشمنان خدا آن را سست نکند، و باید که در راه خدا حقیقتا جهاد کند، و باز باید بداند که آن کسی که از جهاد وی بهره مند می شود خود اوست، و خدا هیچ احتیاجی به او ندارد، نه به ایمانش، و نه به جهادش، نه به خود او، و نه به احدی از عالمیان.

و باز باید بداند که اگر ایمان بیاورد و عمل صالح کند به زودی خدا گناهانش را می آمرزد و به اعمال خویش پاداش می دهد، و این دو علم اخیر علم اول را تاکید نموده، و مستوجب ملازمه او با وجوب ایمان و صبر در برابر فتنه ها در راه خدا می شوند.

پس جمله " مَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ اللَّهِ " ابتدای برگشتن از لحن سابق به بیان حال کسی است که می گوید: ایمان آوردم، و می فهماند چنین کسی حتی اگر مختصری هم راست بگوید ایمان می آورد چون که امید دارد روزی به سوی خدا بازگردد، و آن روز قیامت است، زیرا اگر قیامتی در کار نبود دین و ایمان به کلی لغو و بیهوده می شد. پس مراد از جمله

مورد بحث این است که: هر کس به خدا ایمان بیاورد، و یا هر کس که به زبان بگوید: من ایمان آوردم، امید لقای خدا را دارد، و اگر به جای این فرموده: "هر کس امید لقای خدا را دارد" از باب به کار بردن سبب در جای مسبب است.

و مراد از "لِقَاءَ اللَّهِ" قرار گرفتن بنده است در موقعی که دیگر بین او و بین پروردگارش حجابی نباشد، هم چنان که روز قیامت نیز این چنین است، چون روز قیامت روز ظهور حقایق است، که قرآن کریم در باره اش فرمود: "وَيَعْلَمُونَ أَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ الْمُبِينُ" - آن روز یقین می کنند که خدا حق آشکار است."

بعضی (۱) از مفسرین در معنای "لقای خدا" گفته اند: "مراد از آن، بعث است" بعضی (۲) دیگر گفته اند: "مراد از آن رسیدن به عاقبت زندگی، و دیدار ملک الموت، و حساب و جزاء است" بعضی (۳) دیگر گفتند: "مراد، ملاقات جزای خدا، یعنی ثواب و یا عقاب اوست" بعضی (۴) دیگر گفته اند: "مراد ملاقات حکم او در روز قیامت است". بنا بر بعضی از این وجوه کلمه "رجاء" به معنای ترس است.

و این وجوه خرافه گویی و دور از ظاهر کلام است، که هیچ احتیاجی به ارتکاب آنها نیست، مگر آنکه بگوییم خواسته اند "لِقَاءَ اللَّهِ" را به لازمه معنایش تفسیر کنند. (پس معنای صحیح همان است که گفتیم لقای هر چیز علم یافتن به وجود او است، و روز قیامت مردم به حقانیت خدا علم پیدا می کنند، و لقای علمی برایشان حاصل می شود).

"فَإِنَّ أَجَلَ اللَّهِ لَآتٍ" - کلمه "أجل" به معنای غایت و نهایتی است که زمان دین و یا هر چیز دیگری بدان منتهی می گردد، گاهی هم اطلاق می شود به مجموع زمان دین، نه آخر آن، ولی استعمالش غالباً در همان معنای اول است.

و "أَجَلَ اللَّهِ" عبارت است از آن غایتی که خدا برای لقای خود معین کرده. و آن آمدنی است، و هیچ شکی در آن نیست، و در این جمله خدای تعالی مطلب را در نهایت درجه تاکید فرموده، و لازمه حتمی بودن این اجل یعنی روز قیامت این است که بنده خدا در باره آن مسامحه روا ندارد، و آن را سبک نشمارد، و در ایمان حقیقی به خدا و صبر در برابر آن، و تحمل فتنه هایی که به خاطر آن رو می آورد کوتاهی ننموده و از دین خدا و ایمان به او برنگردد.

خدای تعالی با جمله "وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ" بر این تاکید افزوده، چون وقتی خدای [

ص: ۱۵۰

۱- روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۳۷. [.....]

۲- روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۳۷. [.....]

۳- روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۳۷. [.....]

۴- روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۳۷. [.....]

سبحان سميع و شنوای گفتارها و دانای به احوال باشد، ديگر به هيچ وجه صحيح نيست كسى بگويد: ايمان آوردم، آن وقت در برابر فتنه ها از ايمان خود برگردد، بلكه جا دارد كه ايمانش از باطن دلش به زبان جارى شود، و در نتيجه در مقابل فتنه ها هر قدر هم كه سنگين باشد صبر كند.

از اين جا اين مطلب روشن مى شود كه جمله "فَإِنَّ أَجَلَ اللَّهِ لَآتٍ" از قبيل به كار بردن سبب در جاى مسبب است، هم چنان كه اين كار را در صدر آيه كرد، و اصل اين است كه بفرمايد: هر كس گفت ايمان آوردم، بايد آن را به طور مستقيم و از صميم قلب بگويد، در حالى كه بر ايمانش صابر باشد و در راه پروردگارش مجاهدت نمايد.

"وَمَنْ جَاهِدَ فَإِنَّمَا يُجَاهِدُ لِنَفْسِهِ إِنَّ اللَّهَ لَغَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ" - مجاهده و جهاد مبالغه در جهندن، و جهد به معنای به كار بستن طاقت و قدرت است، پس مجاهده و جهاد، يعنى به كار بستن نهايت درجه قدرت و طاقت، جمله مورد بحث مردم را به اين نكته متنبه مى كند، كه مجاهده آنان در راه خدا، يعنى دست برنداشتن از ايمان، و صبر در برابر شدايد، و ناملايمات، چيزى نيست كه نفع آن عايد خداى سبحان شود، تا آنكه مردم در باره آن سهل انگارى نموده بگويند شد، شد. نشد، نشد. بلكه نفعش عايد خودشان مى شود، چون خداى تعالى از همه عالميان بى نياز است، پس مردم بايد به خاطر سعادت خودشان ايمان خود را محكم نگاه دارند، و به خاطر ناملايمات از آن صرف نظر نکنند.

پس جمله مورد بحث حجتى را كه در آيه قبلى بود تاكيد مى كند. و جمله "فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ" تليل براى ما قبلش مى باشد.

در اين آيه التفتاى به كار رفته، چون سياق قبلى سياق تكلم با غير (ما) بود، و سياق در اين آيه سياق غيبت است كه مى گويد: خدا چنين و چنان است، و نفرموده: ما چنين و چنانيم، و اين تغيير سياق همان نكته را مى رساند كه در آيه "فَلْيَعْلَمَنَّ اللَّهُ الَّذِينَ صَدَقُوا" مى رساند، و توضيحش گذشت.

"وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَنُكَفِّرَنَّ عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ وَلَنَجْزِيَنَّهُمْ أَحْسَنَ الَّذِي كَانُوا يَعْمَلُونَ" - اين آيه عاقبت ايمان واقعى آنان را كه توأم با جهاد است شرح داده و آن نكته را روشن مى سازد كه فرموده بود نفع ايمان عايد صاحبش مى شود، نه عايد خدا، و بيان مى كند كه ايمان واقعى و لوازم آن خود عطيه اى است از خدا، و فضلى است از او.

و بنا بر اين آيه شريفه خالى از اين دلالت نيست كه جهاد در راه خدا همان ايمان و عمل صالح است، چون در حقيقت همان آيه را به اين لحن آورده، آنجا مى فرمود: هر كس

جهاد کند برای خود کرده، اینجا می فرماید: هر کس ایمان آورد و عمل صالح کند چنین و چنان می شود، پس معلوم شد ایمان و عمل صالح همان جهاد است.

و اما "تکفیر السیئات" معنایش عفو از گناهان است، و اصل در معنای تکفیر، پوشاندن است. بعضی (۱) گفته اند: "تکفیر السیئات"، تبدیل کفر سابق است به ایمان، و تبدیل معصیت های قبلی است به اطاعت. و لیکن این معنا صحیح نیست.

و اما اینکه فرمود: "ایشان را به بهترین آنچه عمل کرده اند جزاء می دهد" معنایش این است که: آن قدر درجه ایشان را بالا می برد که مناسب بهترین اعمال ایشان باشد و یا این است که: در هنگام حساب در اعمالی که کرده اند خرده گیری ننموده، جهات نقص و عیبی که در آنها است به حساب نیاورند، در نتیجه با همه آنها معامله بهترین عمل از نوع خودش را بکنند، مثلاً نمازشان را به جای بهترین نماز بپذیرند، هر چند که مشتمل بر جهات نقص و بدیهایی باشد، و همچنین هر عمل دیگر.

امر به نیکی به والدین و نهی از پیروی ایشان در شرک ورزیدن به خدا

"وَصَيَّنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ حُسَيْنًا وَإِنْ جَاهِدَاكَ لِتُشْرِكَ بِي مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ فَلَا تُطِعْهُمَا" کلمه "وصینا" از مصدر توصیه است که به معنای عهد سپردن است، ولی در اینجا منظور از آن امر است. و کلمه "حسنا" مصدر است، که در اینجا معنای وصفی را می دهد، و خود به جای مفعول مطلق نشسته، که در تقدیر است، و تقدیر کلام: "و وصینا الانسان بوالديه توصیه حسنه"، و یا "توصیه ذات حسن" می باشد، یعنی ما دستور دادیم به اینکه به پدر و مادر احسان شود.

نظیر این تعبیر در آیه "وَقُولُوا لِلنَّاسِ حُسَيْنًا" آمده که تقدیر آن "قولوا للناس قولاً حسناً" و یا "قولاً ذات حسن" است، یعنی به مردم گفتاری نیک بگویید و یا گفتاری دارای صفت نیکی بگویید.

بعید هم نیست که اگر به جای صفت مصدر را آورده، برای این بوده باشد، که مبالغه را برساند، هم چنان که به مردی که بی نهایت عادل است می گوئیم: فلانی عدل است، البته تعبیر مورد بحث به توجیهاتی دیگر توجیه شده است.

"وَأِنْ جَاهِدَاكَ لِتُشْرِكَ بِي..."- این جمله تتمه همان توصیه است، که آن را به انسان خطاب کرده، و انسان را نهی کرده از اینکه پدر و مادر را در شرک اطاعت کند، چون

ص: ۱۵۲

توصیه قبلی در معنای امر است و ممکن است کسی خیال کند اینکه دستور داده اند پدر و مادر را اطاعت کنند، این اطاعت در صورتی هم که پدر و مادر فرزند را دعوت به شرک کردند واجب است، لذا دنبالش از این گونه اطاعت نهی کرده، و فرموده اگر اصرار کردند که شرک بورزی اطاعتشان مکن.

با اینکه در سابق انسان غایب فرض شده بود، و می فرمود: ما به انسان چنین و چنان توصیه کردیم، در جمله مورد بحث ناگهان انسان مورد خطاب قرار گرفته، می فرماید: و اگر پدر و مادر تو اصرار کردند، که چه و چه اطاعتشان مکن و این التفات بدین منظور به کار رفته که با انسان صریح تر سخن را گفته باشد، و دیگر نقطه ابهامی باقی نماند، و باز به همین جهت فرمود: "لِتُشْرِكْ بِي - که به من شرک بورزید" و نفرمود: "لشرك بالله" - دقت بفرمایید.

و برگشت معنای جمله به این است که: ما انسان را نهی کردیم از شرک هر چند که شرک ورزیدنش اطاعت پدر و مادرش باشد، و در این دستور خود هیچ نقطه ابهامی باقی نگذاشتیم.

و در اینکه فرمود: "ما لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ" اشاره است به علت نهی از اطاعت، و حاصل آن این است که: اگر گفتیم پدر و مادر را در شرک به خدا اطاعت مکن، برای این است که اگر پدر و مادری فرزند خود را دعوت کنند به اینکه نسبت به خدا شرک بورزد، در حقیقت دعوت کرده اند به جهل و نادانی و افتراء به خدا، و خدا همواره از پیروی غیر علم نهی کرده، از آن جمله فرموده: "وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ - چیزی را که بدان علم نداری پیروی مکن" (۱).

و به همین مناسبت در ذیل جمله مورد بحث فرموده: "إِلَىٰ مَرْجِعِكُمْ، فَأُنَبِّئُكُم بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ" یعنی به زودی به شما می فهمانم که اعمالتان که یکی از آنها بت پرستی و شرک به خدای سبحان بود چه معنا داشت.

و معنای آیه این است که: ما به انسان ها در خصوص پدر و مادرشان عهد خوبی کردیم، و دستورشان دادیم که به پدر و مادر احسان کنند، و اگر کوشش کردند که به من شرک بورزید، اطاعتشان مکنید، برای اینکه این اطاعت پیروی چیزی است که علمی بدان ندارید.

در این آیه شریفه - همان طوری که قبلا - اشاره کردیم - توییح کنایه ای است به بعضی از کسانی که ایمان به خدا آورده و سپس به اصرار پدر و مادر از ایمان خود برگشته اند.

ص: ۱۵۳

" وَ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَنُدْخِلَنَّهُمْ فِي الصَّالِحِينَ " معنای آیه روشن است، چیزی که هست چون دنبال آیه قبلی، و در سیاق آن قرار گرفته، بر این معنا دلالت دارد که می خواهد به کسانی که گرفتار پدر و مادر مشرکند و آن پدر و مادر اصرار می ورزند که ایشان را به سوی شرک بکشانند، و ایشان زیر بار نرفته، به حکم اجبار ترک پدر و مادر را گفته اند، تسلیت گفته، با وعده ای جمیل دلخوش سازد.

می فرماید: اگر پدر و مادر او را به سوی شرک خواندند، و او به حکم خدا نافرمانیشان کرده، و ناچار از ایشان کناره گیری کرد، و پدر و مادر را به خاطر خدا از دست داد، مسئولیتی از این بابت ندارد، و ما در برابر پدر و مادری که از دست داده بهتر از آن دو به او می دهیم، و به پاداش ایمان و عمل صالحش او را در زمره صالحان در می آوریم، به همان صالحان که نزد ما در بهشت متنعم هستند، و این معنا را آیه شریفه " يَا أَيُّهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكِ رَاضِيَةً مَرْضِيَّةً فَادْخُلِي فِي عِبَادِي وَ ادْخُلِي جَنَّتِي " (۱) نیز افاده می کند.

ممکن است بعضی احتمال دهند که منظور از جمله " لَنُدْخِلَنَّهُمْ فِي الصَّالِحِينَ " این باشد که در دنیا در جامعه صالح درآورد، ولی این احتمال از سیاق آیات مورد بحث بعید است.

وصف مؤمنان زبانی که ایمانشان مقید و محدود به عافیت و سلامت و دوری از دردسر و زحمت است

" وَ مِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ فَإِذَا أُوذِيَ فِي اللَّهِ جَعَلَ فِتْنَةَ النَّاسِ كَعَذَابِ اللَّهِ ... "

افرادی که ایمان عاریتی دارند، از آنجایی که ایمانشان مقید به عافیت و سلامتی، و تا حد ضرر و اذیت ندیدن از آن است، لذا قرآن کریم ایمانشان را به طور مطلق ایمان نخواند، و فرمود: " وَ مِنَ النَّاسِ مَنْ يُوْمِنُ بِاللَّهِ - بعضی از مردمندها که به خدا ایمان می آورند " بلکه فرمود: بعضی از مردمندها که می گویند ایمان آوردیم.

پس آیه مورد بحث به وجهی شبیه به آیه شریفه " وَ مِنَ النَّاسِ مَنْ يَعْبُدُ اللَّهَ عَلَىٰ حَرْفٍ، فَإِنْ أَصَابَهُ خَيْرٌ اطْمَأَنَّ بِهِ، وَإِنْ أَصَابَتْهُ فِتْنَةٌ انْقَلَبَ عَلَىٰ وَجْهِهِ " (۲) است.

" فَإِذَا أُوذِيَ فِي اللَّهِ " - یعنی و چون به جرم اینکه به خدا ایمان آورده اذیت ببیند،

ص: ۱۵۴

۱- هان ای نفس آرامش یافته، به سوی پروردگارت بازگرد، در حالی که تو از او راضی، و او از تو راضی باشد، پس در جمع بندگانم در آی، و در بهشتم جای گیر. سوره فجر، آیه ۲۷ - ۳۰.

۲- و بعضی از مردمندها که خدا را در یک فرض بندگی می کنند، و آن وقتی است که از ایمان خود سود ببرند، که اگر سود بردند نسبت به ایمان خود علاقمند می شوند و اما اگر فتنه ای ببینند، آن چنان پشت می کنند که دیگر عقب سر خود را ننگرند. سوره حج، آیه ۱۱.

چون- به طوری که گفته اند- (۱) کلمه "فی" برای سبیت است، و در همین کلمه عنایت لطیفی از نظر لفظ هست، که خدای تعالی را- یعنی ایمان به خدا را- ظرف برای اذیت دادن کفار و اذیت دیدن مؤمنین قرار داده، تا بفهماند که این اذیت منتسب و مستند به خدای تعالی است، آن طور که مظلوم منسوب به ظرف است، و این لطیفه هم با سبیت می سازد، و هم با غرضیت، نظیر این تعبیر در آیه "یا حَسْرَتی عَلٰی مَا فَرَّطْتُ فِي جَنْبِ اللَّهِ" (۲) و نیز در آیه "وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا" (۳) آمده است.

بعضی (۴) از مفسرین گفته اند: معنای "ایذاء" در خدا این است که: ایذاء را در راه خدا باشد گویا خواسته اند بگویند مضافی در کلام بوده و حذف شده، و آن کلمه "سبیل" است.

لیکن باید دانست که عنایت کلامی مختلف است، ایذاء در خدا جایی گفته می شود که علت آن ایذاء تنها و تنها ایمان به خدا باشد، تا دیگر نگویند "ربنا الله"، و ایذاء در راه خدا در جایی گفته می شود که علت اذیت طی کردن راه دین باشد، هم چنان که همین عنایت در آیه "فَالَّذِينَ هَاجَرُوا وَ أُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَ أُودُوا فِي سَبِيلِي" (۵) به کار رفته است.

شاهد بر اختلاف این دو عنایت و این دو اعتبار، آیه آخر همین سوره است که می فرماید: "وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا"، که جهاد در راه خدا را، طریقه پیدا کردن سبیل خود خوانده، و اگر هر دو به یک معنا بود، دیگر این آیه معنای صحیحی نداشت.

"جَعَلَ فِتْنَةَ النَّاسِ كَعَذَابِ اللَّهِ" - یعنی ایمان آن قدر در نظرش خوار شده که حکم عقل را بر اینکه از آزار و اذیت باید دوری جست، در باره اذیت مردم و عذاب خدا به یک اندازه می پندارد، و به همین جهت وقتی ایمانش باعث آزار دیدنش شد، با خود می گوید:

هیچ عقلی به من نگفته که تو خودت را به خاطر ایمان به خدا به زحمت و عذاب بیفکنی، آن گاه از ایمان چشم می پوشد، و به شرک می گراید، تا مبادا مردم اذیتش کنند.

و حال آنکه این پندار بسیار غلط است، برای اینکه عذاب و شکنجه ای که کفار به او بدهند اندک و تمام شدنی است، بالأخره روزی از شر آنان خلاص می شود، و لو اینکه زیر

ص: ۱۵۵

۱- روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۳۹.

۲- وا حسرتا بر آنچه من در جنب خدا از دست دادم. سوره زمر، آیه ۵۶.

۳- کسانی که در راه ما جهاد کنند. سوره عنکبوت، آیه ۶۹.

۴- تفسیر فخر رازی، ج ۲۵، ص ۳۸.

۵- و کسانی که هجرت کردند، و از خانه و زندگی بیرون شدند، و در راه من شکنجه دیدند سوره آل عمران، آیه ۱۹۵.

شکنجه شان بمیرد، چون همین که مرد دیگر شکنجه ای نمی بیند، به خلاف عذاب خدا که هم عظیم است، و هم ابدی است، و هلاکت دائمی در پی دارد.

"وَلَئِنْ جَاءَ نَصِيرٌ مِنْ رَبِّكَ لَيَقُولَنَّ إِنَّا كُنَّا مَعَكُمْ" - یعنی اگر از ناحیه خدا راه نجاتی برای شما مؤمنین واقعی رسید، بعد از آن شدت و تنگی که از کفار می دیدند، مؤمنین قلابی به شما می گویند: ما هم با شما ایم، یعنی ما هم از این گشایش سهم می بریم.

کلمه "لیقولن" - با ضمه لام - صیغه جمع است، و ضمیرش به مؤمنین قلابی بر می گردد، که در آیه به لفظ "من" از آنان تعبیر شده، خواهی گفت: در آیه ضمائر دیگر به این کلمه بر می گردد، که همه مفرد است، در جواب می گوئیم این ضمیر جمع به اعتبار معنای "من"، و سایر ضمائر که مفردند به اعتبار لفظ آن به آن بر می گردد.

"أَوَلَيْسَ اللَّهُ بِأَعْلَمَ بِمَا فِي صُدُورِ الْعَالَمِينَ" - استفهام در این جمله انکاری است، که دعوی آنان را رد می کند، به اینکه شما گمان کرده اید به صرف ادعای ایمان، خدا را فریب می دهید؟ نه، خدا به آنچه که در دلهای مردم است آگاه است، و می داند که دلهای شما ایمان ندارد.

مراد از "عالمین" جماعتی از انسان، و یا جماعتی از صاحبان عقل است، چه انسان و چه جن، و چه ملک. و اگر مراد از آن تمامی مخلوقات باشد چه ذوی العقول و چه آنان که عقل ندارند، آن وقت مراد از سینه ها باطنها خواهد بود، ولی این احتمال بعید است.

"وَلَيَعْلَمَنَّ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَلَيَعْلَمَنَّ الْمُنَافِقِينَ" این جمله تنه کلامی است که در آیه قبلی بود، و حاصل معنای آن این است که:

خدا با همه این احوال به وسیله امتحان بین مؤمنین واقعی و منافقین جدایی خواهد انداخت، و از یکدیگر متمایزشان خواهد کرد.

بیان اینکه آیات گذشته راجع به مؤمنان زبانی ناظر بر منافقان است که بعد از امتحان الهی از مؤمنان حقیقی باز شناخته می شوند

و در آیه شریفه اشاره است به اینکه طائفه ای که مورد بحث در آیات سابق بودند همان منافقینند، که ایمان آوردنشان در واقع مقید بود به اینکه در دسری برایشان ایجاد نکند، ولی در ظاهر وانمود می کرد که ما در هر حال ایمان داریم، ولی سنت الهی بر امتحان اشخاص کار خود را کرده، رسواشان ساخت، چون هیچ چیز جلو این سنت را نمی گیرد. (۱)

بعضی

از مفسرین به این دو آیه که گفتیم در باره منافقین است استدلال کرده اند به اینکه سوره مورد بحث یا خصوص این چند آیه در مدینه نازل شده است، چون آیات پیرامون

١- روح المعاني، ج ٢٠، ص ١٤٠.

نفاق و منافقین بحث می کند، که ظهور و پیدایش منافقین آغازش در مدینه و بعد از هجرت بود، که اسلام، شوکت و نیرویی به خود گرفت، و اما در مکه که اسلام در شدت ضعف و ذلت بود، و همواره به مؤمنین اهانت می شد، و در تنور فتنه ها و گرفتاریها می سوختند، در آن روز رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و جامعه اسلامی نیرویی نداشت، مخصوصا در مقابل قریش عزتی و شوکتی نداشت، تا کسی از ترس شوکتش تظاهر به اسلام کند، و کفر باطنی خود را پنهان بدارد.

علاوه بر این آیه شریفه " وَ لَئِنْ جَاءَ نَصِيرٌ مِنْ رَبِّكَ لَيَقُولُنَّ إِنَّا كُنَّا مَعَكُمْ "، از نصرت و فتح و غنیمت خبر می دهد، و معلوم است که همه اینها در مدینه اتفاق افتاده، نه در مکه.

و نظیر دو آیه مورد بحث آیه " وَ مَنْ جَاهِدَ فَإِنَّمَا يُجَاهِدُ لِنَفْسِهِ " است که گفتگو از جهاد می کند، و معلوم است که جهاد و جنگ همه در مدینه، و بعد از هجرت اتفاق افتاده است.

و لیکن این نظریه سخیف و باطل است، و ادله ای که آورده هیچ دلالت بر مدعایش ندارد، اما داستان منافقین، اتفاقا دلیل بر این است که آیه شریفه در مکه نازل شده، برای اینکه در آیه گفتگو از آزار و اذیت شده، و در مدینه مسلمانان از کسی آزار و اذیت ندیدند، هر چه اذیت و شکنجه دیدند، در مکه دیدند، و اما آن ملاکی که در آیه برای نفاق ذکر کرد، که منافقین می گویند " آمَنَّا بِاللَّهِ فَإِذَا أُوذِيَ فِي اللَّهِ ... "، یعنی می گویند ایمان آوردیم و بر این دعوی ادامه می دهند، تا آنجا که به خاطر ایمان به خدا اذیت شوند، آن وقت از حرف خود بر می گردند، این ملاک، ملاکی است که هم ممکن است در مکه تحقق پیدا کند و هم در مدینه.

و اما داستان نصرت آنان نیز مستلزم فتح و غنیمت نیست، بلکه مصادیق دیگری نیز دارد، که خداوند با آن گشایشی به کار بندگانش بدهد، علاوه بر این آیه شریفه نمی خواهد بفرماید که نصرت خدا به ایشان رسید، بلکه می فرماید: اهل نفاق ما دام که اذیتی ندیده اند دم از اسلام می زنند، همین که آزار دیدند به عقب برمی گردند، و اگر نصرتی از خدا به مؤمنین برسد، آنها نیز خود را جزو مسلمانان قلمداد کرده و برای اینکه از آن پیروزی سهمی ببرند می گویند: ما هم مسلمانییم، و با شما مییم، و این عبارت در باره آزار دیدن دلالت بر وقوع آن دارد، چون می فرماید: و همین که اذیت دیدند، ولی در باره نصرت این دلالت را ندارد، چون فرموده: و اگر نصرتی از خدا به مؤمنین برسد، و معلوم است که کلمه " اگر " تنها امکان تحقق را می رساند، نه وقوع آن را، ساده تر بگوییم کلمه " اگر " تنها دلالت دارد که چنین چیزی

ممکن است واقع شود، و اما اینکه واقع هم شده، دلالت ندارد.

و اما اینکه استدلال کرده به جمله "وَمَنْ جَاهِدَ ..."، این نیز دلالت ندارد، برای اینکه در سابق توضیح دادیم که مراد از این جهاد، جهاد با نفس است، نه قتال با کفار، پس حق مطلب این است که: آیات شریفه هیچ دلالتی ندارد بر اینکه سوره و یا بعضی از آن در مدینه نازل شده است.

مشرکان گناه و خطای دیگران را بر دوش نمی کشند بلکه به جهت ضلالت و اضلالشان دو عذاب خواهند دید

"وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا اتَّبِعُوا سَبِيلَنَا، وَلْنَحْمِلْ خَطَايَاكُمْ وَ مَا هُمْ بِحَامِلِينَ مِنْ خَطَايَاهُمْ مِنْ شَيْءٍ إِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ" مراد از جمله آنان که کافر شدند، مشرکین مکه است، که برای اولین بار نسبت به دعوت حقه اسلام اظهار کفر کردند، و مراد از جمله "کسانی که ایمان آوردند، مؤمنین به آن دعوت است، که برای اولین بار به آن دعوت ایمان آوردند، و اینکه آن کفار به این مؤمنین گفتند: اگر راه ما را پیروی کنید خطاهایتان را گردن می گیریم، در حقیقت نوعی دلجویی از مؤمنین است، خواسته اند بگویند اگر به شرک قبلی برگردید، و راه ما را که همان شرک است پیروی کنید، بهر حال ضرر نمی بینید، برای اینکه اگر این برگشتن خطا نباشد، که هیچ، و اگر هم خطا و گناه باشد، ما گناهتان را گردن می گیریم، و به همین جهت نگفتند: اگر خطا باشد گردن می گیریم، بلکه به طور مطلق گفتند ما خطاهای شما را گردن می گیریم.

پس گویا گفته اند: به فرض که پیرویتان از طریقه ما خطا باشد، ما آن را از شما گردن می گیریم، و تمامی لوازمی هم که بر آن خطا مترتب شود گردن می گیریم، و یا گفته اند ما از شما تمامی خطاها را که از جمله آنها یکی همین خطای برگشتن به شرک است گردن می گیریم.

"وَمَا هُمْ بِحَامِلِينَ مِنْ خَطَايَاهُمْ مِنْ شَيْءٍ" - این جمله رد کلام مشرکین است، که گفتند ما حتما خطاهای شما را گردن می گیریم، البته ردی است که محفوف به حجت است، چون اگر پیروی طریقه مشرکین و برگشتن از ایمان به خدا به راستی خطا باشد این خطا نزد خدا محفوظ خواهد بود، و روزی به صاحبش برگشت خواهد کرد، و انتقال این خطا از عهده مرتکب آن به عهده دیگری محتاج به اذن خدا است، چون اوست که در برابر خطا مؤاخذه و کیفر می کند، و خدا هم نه تنها چنین اجازه ای نداده، بلکه صریحا فرموده: آنان نمی توانند خطاهای ایشان را گردن بگیرند، و به طور عموم گردن گرفتن تمامی خطاهای ایشان را از آنان نفی کرده، نه یک خطای معین.

جمله "إِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ" مشرکین نامبرده را تکذیب می کند، چون سخن مشرکین به طور

ضمنی دلالت داشت بر اینکه اگر حاضر شوند و خطاهای مؤمنین را گردن بگیرند، آن خطا، به عهده آنان منتقل می شود، و خدا هم چنین اجازه ای به ایشان می دهد، جمله مورد بحث می فرماید که در این دعویشان دروغ می گویند، پس تکذیب جمله مورد بحث مربوط به دعوی است که از فحوی کلام آنان استفاده می شد، نه از خود کلامشان، چون در کلامشان دروغی نمی گفتند.

" وَ لِيَحْمِلَنَّ أَثْقَالَهُمْ وَ أَنْثِقَالًا مَعَ أَثْقَالِهِمْ، وَ لَيْسَ لَكُنَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَمَّا كَانُوا يَفْتَرُونَ " این آیه تتمه کلام سابق است، که مشرکین را رد می کرد، و جنبه استدراک دارد، و معنایش این است که: کفار نمی توانند عین خطاهای مؤمنین را حمل کنند، برای اینکه خطای هر کسی به گردن خود اوست، و لیکن خطاهای خود را با مثل وزر و وبال مؤمنینی که به دست آنان کافر شده اند، حمل می کنند بدون اینکه چیزی از وبال خود آن شخص از ایمان برگشته، کم شود، اما از وبال آنان کم نمی شود؟ برای اینکه به اختیار خود دست از اسلام برداشتند، و اما مشرکین که مثل خطاهای آنان را با خطاهای خود حمل می کنند، برای اینکه باعث گمراهی آنان شدند، پس دو عذاب خواهند دید یکی برای ضلالتشان و یک عذاب دیگر برای اضلالشان.

پس می توان گفت آیه مورد بحث در معنای آیه " لِيَحْمِلُوا أَوْزَارَهُمْ كَامِلَةً يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَ مِنْ أَوْزَارِ الَّذِينَ يُضِلُّونَهُمْ بِغَيْرِ عِلْمٍ " (۱)، می باشد.

" وَ لَيْسَ لَكُنَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَمَّا كَانُوا يَفْتَرُونَ " - این جمله می فهماند که شرک مشرکین افتراء بر خدای سبحان است، و همچنین این ادعایشان که ما می توانیم به آنچه وعده دادیم که خطایای شما را حمل کنیم وفا کنیم، و خدا چنین اجازه ای به ما داده.

بحث روایتی در معنی و شان نزول آیه: " أَحْسَبَ النَّاسُ أَنْ يُتْرَكُوا ... " و آیه: " وَ مِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ آمَنَّا ... " که ناظر بر عدم کفایت ایمان لفظی و جریان حتمی امتحان و آزمایش می باشد

اشاره

در الدر المنثور است که ابن ضریس، و نحاس، و ابن مردویه، و بیهقی در دلائل، از ابن عباس، و نیز ابن مردویه، از عبد الله بن زبیر، روایت کرده که گفت: سوره عنکبوت در مکه نازل شد (۲).

ص: ۱۵۹

۱- تا آنکه در قیامت بدوش کشند همه وزر خود را، و مقداری از وزر کسانی را که بدون علم و دلیل گمراه کردند. سوره نحل، آیه ۲۵.

۲- الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۴۰.

مؤلف: در روح المعانی از بحر از ابن عباس روایت آورده که گفت این سوره مدنی است (۱).

و در مجمع البیان است که بعضی گفته اند: آیه "أَحْسِبَ النَّاسُ أَنْ يُتْرَكُوا" در باره عمار بن یاسر نازل شده، که در راه خدا شکنجه می دید،- نقل از ابن جریر- (۲) و در الدر المنثور است که عبد بن حمید، ابن جریر، ابن منذر، و ابن ابی حاتم، از شعبی روایت کرده که در ذیل آیه "الم أَحْسِبَ النَّاسُ أَنْ يُتْرَكُوا" گفته: این سوره در باره مردمی از مکه نازل شد که اقرار به اسلام آورده بودند، و اصحاب رسول خدا (صلی الله علیه و آله) از مدینه به ایشان نامه نوشتند که آیه ای در باب هجرت نازل شده که به حکم آن هیچ اقرار و اسلامی از شما پذیرفته نمی شود مگر وقتی که هجرت هم بکنید،- بعد می گوید- پس آن عده با عمد و اختیار خود به مدینه آمدند، ولی مشرکین از دنبال تعقیبشان کرده به مکه برگرداندند. پس این آیه در باره ایشان نازل شد، و اصحاب نامه ای به ایشان نوشتند که چنین آیه ای نازل شده، مسلمانان مکه خود گفتند: یک بار دیگر از مکه بیرون می شویم، اگر کسانی ما را دنبال کردند با ایشان می جنگیم.

این بار چون بیرون شدند مشرکین به تعقیبشان برخاستند، در راه با آنان کارزار کردند، بعضی کشته شدند، و بعضی دیگر نجات یافتند، و آیه "ثُمَّ إِنَّ رَبَّكَ لِلَّذِينَ هَاجَرُوا مِنْ بَعْدِ مَا فُتِنُوا ثُمَّ جَاهِدُوا وَصَبَرُوا إِنَّ رَبَّكَ مِنْ بَعْدِهَا لَغَفُورٌ رَحِيمٌ" در باره آنان نازل شد (۳).

و نیز در همان کتاب آمده که ابن جریر از قتاده روایت کرده که گفت: از آیه "وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ" تا جمله "وَلَيَعْلَمَنَّ الْمُنَافِقِينَ" در باره آن عده نازل شد که مشرکین آنها را به زور به مکه برگرداندند، و این ده آیه در مدینه نازل شده (۴).

باز در همان کتاب است که ابن جریر از ضحاک روایت کرده که گفت: آیه "وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ" در باره جمعی از منافقین مکه نازل شده، که ایمان می آوردند، ولی همین که خود را در معرض خطر می دیدند، و یا شکنجه می شدند، به کفر سابق خود بر می گشتند، و اذیت مردم را در دنیا با عذاب آخرت خدا یکسان می شمردند (۵).

و نیز در آن کتاب آمده که ابن منذر، ابن ابی حاتم، و ابن مردویه، از سعد بن ابی

ص: ۱۶۰

۱- روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۳۲.

۲- مجمع البیان، ج ۸، ص ۲۷۲. [...]

۳- الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۴۱.

۴- الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۴۱.

۵- الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۴۲.

وقاص، روایت کرده اند که گفت: مادرم به من می گفت: من لب به هیچ طعام و آبی نمی زنم تا آنکه به محمد کفر بورزی، و همین کار را هم کرد، و این اعتصاب غذا را آن قدر ادامه داد که دهانش را با عصا بازمی کردند، پس این آیه نازل شد: " وَصَيَّنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ حُسْنًا ... " (۱).

و در مجمع البیان از کلبی نقل کرده که گفت آیه " وَ مِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ ... "، در باره عیاش بن ابی ربیعہ مخزومی نازل شد، و جریان چنین بود که وی مسلمان شد و از ترس خاندانش قبل از آنکه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) مهاجرت کند به مدینه هجرت نمود، مادرش اسماء دختر مخرمه بن ابی جندل تمیمی سوگند خورد که هرگز غذا و آبی نخورد، و سر خود را نشوید، و هرگز در زیر سقف قرار نگیرد تا وی به نزدش برگردد، وقتی دو پسر دیگرش که از شوهر دیگر داشت، یعنی ابو جهل و حارث، پسران هشام از جریان خبردار شدند، و جزع و بی تابی مادر را دیدند سوار شدند، و به تعقیب او رفتند، تا به مدینه رسیدند، و در مدینه برادر را دیده، داستان مادر را بدو گفتند، عیاش زیر بار نمی رفت، تا در آخر از برادران پیمان محکم گرفت که به دین او کاری نداشته باشند، آن گاه با برادران روانه مکه شد، از سوی دیگر مادرش اعتصاب غذا را تا سه روز بیشتر ادامه نداد، و بعد از سه روز غذا خورد، و آب نوشید.

و اما عیاش همین که از مدینه بیرون آمد برادران او را گرفته و دستها و پاهایش را محکم بستند، و سپس هر یک صد تازیانه به او زدند، که باید از دین محمد بیزاری جویی، عیاش از شدت ناراحتی بیزاری جست، و آنچه که نباید بگوید گفت: پس آیه شریفه نازل شد، از آن دو برادر حارث بیشتر از ابو جهل به عیاش بدرفتاری کرد، و عیاش سوگند خورد که هر گاه او را در جایی خارج از حرم مکه گیر بیاورد گردنش را بزنند.

و چون وارد مکه شدند، چند روزی بیشتر نگذشت، که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و مؤمنین به مدینه مهاجرت کردند، عیاش نیز مهاجرت نموده اسلامش نیکو گشت، بعد از او حارث بن هشام برادر مادری او نیز مسلمان شد، و به مدینه هجرت کرد، و با رسول خدا (صلی الله علیه و آله) بیعت بر اسلام نمود، در آن هنگام عیاش در مدینه نبود و از مسلمان شدن برادرش آگهی نداشت، تصادفاً روزی او را در بیرون آبادی قبا، بدید، پس بی درنگ گردنش را زد، مردم گفتند چرا یک مسلمان را کشتی؟ او مسلمان شده بود، عیاش گفت: " إِنَّا لِلَّهِ وَ إِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ "، و گریه کنان نزد رسول خدا (صلی الله علیه و آله)

ص: ۱۶۱

رفت، و جریان را بازگفت، در باره کار او این آیه نازل شد: "وَ مَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ أَنْ يَقتُلَ مُؤْمِنًا إِلَّا خَطَأً..." (۱). مؤلف: خواننده عزیز توجه دارد که چگونه روایت در شان نزول آیات مورد بحث اختلاف دارد، و ما قبلاً گفتیم که آنچه از سیاق آیات بر می آید این است که: این سوره تماش در مکه نازل شده است.

و در کافی آمده که عده ای از اصحاب ما از احمد بن محمد، از معمر بن خلاد، روایت کرده اند که گفت: من از ابا الحسن (علیه السلام) شنیدم که می فرمود: ا حسب الناس ان يترکوا ان يقولوا آمنا بالله و هم لا- يفتنون"، و کلمه بالله را اضافه می کرد، بعدا به من فرمود:

هیچ می دانی فتنه چیست؟ عرضه داشتم: فدایت شوم منظور فتنه در دین است، فرمود:

آن چنان آزمایش می شوند، که طلا می شود، و آن چنان خالص می گردند که طلا می گردد (۲).

و در مجمع البیان آمده که بعضی گفته اند: معنای کلمه "یفتنون" این است که در جان و مالشان دچار بلا- و امتحان می گردند، و این معنا از امام صادق (علیه السلام) نیز روایت شده (۳).

و در همان کتاب در ذیل جمله "أَوْ يَلْبِسُكُمْ شِيعًا"، و نیز در تفسیر کلبی آمده که وقتی این آیه نازل شد، رسول خدا (صلی الله علیه و آله) برخاست و وضوی شادابی گرفت، و به نماز ایستاد و نمازی نیکو به جای آورد، آن گاه از خدای تعالی درخواست کرد که عذابی از بالای سر، و یا از زیر پا نفرستد، و مسلمانان را فرقه فرقه نکند، و آنان را به جان هم نیندازد.

در این هنگام جبرئیل نازل شد، خبر استجابت دعای آن حضرت را نسبت به دو درخواست اولش آورد، و گفت اما دو درخواست اخیرت مستجاب نیست، پس رسول خدا (صلی الله علیه و آله) گفت: ای جبرئیل اگر بنا شود خداوند امت مرا به جان یکدیگر بیندازد، دیگر از من امتی باقی نمی ماند پس برخاست و دوباره دعا را از سر گرفت، در استجابتش آیه "الم. أ حَسِبَ النَّاسُ أَنْ يُتْرَكُوا" و آیه بعدی اش نازل شد، و گفت: هیچ چاره ای از فتنه نیست، چون امت بعد از پیغمبرش باید آزمایش شود، تا راستگو از دروغگو جدا گردد، برای اینکه دیگر وحیی نیست، تا با آن مشخص شوند، ناگزیر شمشیر می ماند، و اختلاف کلمه تا روز قیامت (۴).

ص: ۱۶۲

۱- مجمع البیان، ج ۸، ص ۲۷۲-۲۷۳.

۲- اصول کافی، ج ۱، ص ۳۰۲. (۳، ۴) مجمع البیان، ج ۴، ص ۳۱۵.

و در نهج البلاغه آمده که مردی در محضر علی بن ابی طالب (علیه السلام) برخاست و گفت، ما را از معنای فتنه خبر بده، و بفرما آیا خودت معنای آن را از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) پرسیده ای؟ علی (علیه السلام) فرمود: وقتی آیه "الم. أ حَسِبَ النَّاسُ أَنْ يُتْرَكُوا أَنْ يَقُولُوا آمَنَّا وَهُمْ لَا يُفْتَنُونَ" نازل شد، من فهمیدم که ما دام که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) در بین ما است، فتنه ای به ما نازل نمی شود، از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) پرسیدم، این فتنه چیست، که خدا از آن به تو خبر داده؟ فرمود: یا علی امت من به زودی بعد از من در بوته فتنه و آزمایش قرار می گیرند (۱).

و در کتاب توحید از علی (علیه السلام) روایت آمده که در ضمن حدیثی طولانی که در پاسخ سؤالات مردی از آن جناب از آیات قرآنی است، فرموده: در آیه "مَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ اللَّهِ فَإِنَّ أَجَلَ اللَّهِ لَآتٍ"، مقصود از "من كان يؤمن" کسی است که ایمان داشته باشد، به اینکه روزی مبعوث می شود، و وعده خدا از ثواب و عقاب خواهد آمد، پس لقاء در این آیه به معنای دیدن با چشم نیست، بلکه مراد از آن بعث است، پس هر جا که در کتاب خدا به کلمه "لقاء- دیدار" برخوردی معنایش را بفهم، و بدان که منظور آن بعث و قیامت است (۲).

مؤلف: مراد امام (علیه السلام) این است که دیدن به چشم را نفی کند، و آیه را با لازمه معنا، معنا کرده است، نه اینکه معنای لقاء بعث باشد.

و در تفسیر قمی در ذیل آیه "مَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ اللَّهِ" آمده که هر کس لقای خدا را دوست بدارد.

و در معنای جمله "وَمَنْ جَاهَدَ" آمده که یعنی بر سر لذات و شهوات و گناهان با نفس خود مبارزه کند: "فَإِنَّمَا يُجَاهِدُ لِنَفْسِهِ إِنَّ اللَّهَ لَغَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ" به نفع خود مبارزه کرده، چون خدا بی نیاز از عالمیان است، و در معنای جمله "وَصَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ حُسْنًا" آمده که مراد از والدین، پدر و مادر تنی است (۳).

و نیز در همان کتاب در ذیل آیه "وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا اتَّبِعُوا سَبِيلَنَا وَ لَنَحْمِلَ خَطَايَاكُمْ" فرمود: کفار به مؤمنین می گفتند بیایید با ما باشید، و دست از دین خود بردارید، برای اینکه آن قیامتی که از آن می ترسید چیزی نیست، و بفرضی هم که حق باشد، ما گناهان شما را بدوش خود می کشیم، و گردن می گیریم، خداوند هم دو بار ایشان را عذاب

ص: ۱۶۳

۱- نهج البلاغه صبحی صالح، ص ۲۲۰.

۲- توحید صدوق، ص ۲۵۸.

۳- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۴۸.

می کند، یکی به خاطر گناهان خودشان، و باری دیگر به گناهان دیگران (۱).

چند روایت در مورد اینکه گمراهان گمراه کننده دو عقوبت خواهند داشت چنانچه فتح باب خیر نیز پاداشی علاوه بر پاداش عمل به خبر دارد

و در الدر المنثور است که ابن ابی شیبیه در کتاب المصنف، و ابن منذر، از ابی حنیفه، روایت آورده اند که گفت ابو جهل و بزرگان قریش افرادی را که نزد رسول خدا (صلی الله علیه و آله) رفته، و مسلمان می شدند، می دیدند، و می گفتند: محمد (صلی الله علیه و آله) شراب را حرام کرده، و زنا و هر عملی که عرب انجام می داد تحریم نموده، از دین او برگردید، و ما گناه شما را به گردن می گیریم، پس این آیه نازل شد: "لِيَحْمِلُنَّ أَثْقَالَهُمْ وَ أَنْقَالًا مَعَ أَثْقَالِهِمْ" (۲).

و نیز در همان کتاب آمده که احمد از حذیفه روایت کرده که گفت: مردی در عهد رسول خدا (صلی الله علیه و آله) از مردم گدایی کرد، مردم چیزی به او ندادند، تا آنکه یک نفر چیزی به او داد، مردم هم دادند، حضرت فرمود: کسی که کار خیری را فتح باب کند، و مردم هم آن را انجام دهند، هم اجر خودش را به او می دهند، و هم اجر کسانی که از او پیروی کردند، بدون اینکه از اجر آنان چیزی کاسته شود. و همچنین کسی که عمل شری را فتح باب کند، و دیگران هم به پیروی او آن کار را مرتکب شوند، هم وزر گناه خود او را به او می دهند، و هم وزر کسانی را که پیروی اش کردند، بدون اینکه از وزر آنان بکاهند (۳).

مؤلف: این مضمون در روایاتی دیگر نیز آمده، و در بعضی از آنها جمله "و لِيَحْمِلُنَّ أَثْقَالَهُمْ وَ أَنْقَالًا مَعَ أَثْقَالِهِمْ" به آن تفسیر شده است.

ص: ۱۶۴

۱- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۴۹.

۲- الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۴۲.

۳- الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۴۳.

وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَىٰ قَوْمِهِ فَلَبِثَ فِيهِمْ أَلْفَ سِنٍ إِلَّا حَمْسِينَ عَامًا فَأَخَذَهُمُ الطُّوفَانُ وَهُمْ ظَالِمُونَ (١٤) فَأَنْجَيْنَاهُ وَأَصْحَابَ السَّفِينَةِ وَجَعَلْنَاهَا آيَةً لِلْعَالَمِينَ (١٥) وَإِبْرَاهِيمَ إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ اعْبُدُوا اللَّهَ وَاتَّقُوهُ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ إِن كُنتُمْ تَعْلَمُونَ (١٦) إِنَّمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَوْثَانًا وَتَخْلُقُونَ إِفْكًا إِنَّ الَّذِينَ تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ لَا يَمْلِكُونَ لَكُمْ رِزْقًا فَابْتَغُوا عِنْدَ اللَّهِ الرِّزْقَ وَاعْبُدُوهُ وَاشْكُرُوا لَهُ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ (١٧) وَإِنْ تَكذَّبْتُمْ فَتَقَدَّبْوا فَقَدْ كَذَّبَ أُمَمٌ مِنْ قَبْلِكُمْ وَمَا عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ (١٨)

أَو لَمْ يَرَوْا كَيْفَ يُبْدِئُ اللَّهُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ إِنَّ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرٌ (١٩) قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ يَبْدَأُ الْخَلْقَ ثُمَّ اللَّهُ يُنشِئُ النَّشْأَةَ الْآخِرَةَ إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ (٢٠) يُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ وَيَرْحَمُ مَنْ يَشَاءُ وَإِلَيْهِ تُقْلَبُونَ (٢١) وَمَا أَنْتُمْ بِمُعْجِزِينَ فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي السَّمَاءِ وَمَا لَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ (٢٢) وَالَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِ اللَّهِ وَلِقَائِهِ أُولَٰئِكَ يَسْتَوْسَوْنَ مِنْ رَحْمَتِي وَأُولَٰئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ (٢٣)

فَمَا كَانَ جَوَابَ قَوْمِهِ إِلَّا- أَنْ قَالُوا اقْتُلُوهُ أَوْ حَرِّقُوهُ فَأَنْجَاهُ اللَّهُ مِنَ النَّارِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لآيَاتٍ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ (٢٤) وَقَالَ إِنَّمَا اتَّخَذْتُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَوْثَانًا مَوَدَّةَ بَيْنِكُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا ثُمَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ يَكْفُرُ بَعْضُكُمْ بِبَعْضٍ وَالَّذِينَ كَفَرُوا بَعْضًا وَمَأْوَاكُمُ النَّارُ وَمَا لَكُمْ مِنْ نَاصِرِينَ (٢٥) فَمَا مَنَ لَهُ لُوطٌ وَقَالَ إِنِّي مُهَاجِرٌ إِلَىٰ رَبِّي إِنَّهُ هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ (٢٦) وَوَهَبْنَا لَهُ إِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ وَجَعَلْنَا فِي ذُرِّيَّتِهِ النُّبُوَّةَ وَالْكِتَابَ وَآتَيْنَاهُ أَجْرَهُ فِي الدُّنْيَا وَإِنَّهُ فِي الْآخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِحِينَ (٢٧) وَلُوطًا إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ إِنَّكُمْ لَتَأْتُونَ الْفَاحِشَةَ مَا سَبَقَكُمْ بِهَا مِنْ أَحَدٍ مِنَ الْعَالَمِينَ (٢٨)

أَإِنَّكُمْ لَتَأْتُونَ الرِّجَالَ وَتَقَاطِعُونَ السَّبِيلَ وَتَأْتُونَ فِي نَادِيكُمُ الْمُنْكَرَ فَمَا كَانَ جَوَابَ قَوْمِهِ إِلَّا أَنْ قَالُوا ائْتِنَا بِعَذَابِ اللَّهِ إِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِقِينَ (٢٩) قَالَ رَبِّ انصُرْنِي عَلَى الْقَوْمِ الْمُفْسِدِينَ (٣٠) وَلَمَّا جَاءَتْ رُسُلُنَا إِبْرَاهِيمَ بِالْبَشْرَىٰ قَالُوا إِنَّا مَهْلِكُوا أَهْلَ الْقَرْيَةِ إِنَّ أَهْلَهَا كَانُوا ظَالِمِينَ (٣١) قَالَ إِنَّ فِيهَا لُوطًا قَالُوا نَحْنُ أَعْلَمُ بِمَنْ فِيهَا لَنَنْجِيَنَّهُ وَأَهْلَهُ إِلَّا امْرَأَتَهُ كَانَتْ مِنَ الْغَابِرِينَ (٣٢) وَلَمَّا أَنْ جَاءَتْ رُسُلُنَا لُوطًا سَتَىٰ بِهِمْ وَضَاقَ بِهِمْ ذَرْعًا وَقَالُوا لَا تَخَفْ وَلَا تَحْزَنْ إِنَّا مُنْجِيُكَ وَأَهْلِكَ إِلَّا امْرَأَتَكَ كَانَتْ مِنَ الْغَابِرِينَ (٣٣)

إِنَّا مُنزِلُونَ عَلَىٰ أَهْلِ هَذِهِ الْقَرْيَةِ رِجْزًا مِنَ السَّمَاءِ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ (٣٤) وَلَقَدْ تَرَكْنَا مِنْهَا آيَةً بَيْنَهُ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ (٣٥) وَإِلَىٰ مَدْيَنَ أَخَاهُمْ شُعَيْبًا فَقَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ وَارْجُوا الْيَوْمَ الْآخِرَ وَلَا تَعْنُوا فِي الْأَرْضِ مُفْسِدِينَ (٣٦) فَكَذَّبُوهُ فَأَخَذَتْهُمُ الرَّجْفَةُ فَأَصْبَحُوا فِي دَارِهِمْ جَاثِمِينَ (٣٧) وَعَادًا وَثَمُودَ وَقَدْ تَبَيَّنَ لَكُمْ مِنْ مَسَاكِينِهِمْ وَزَيْنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ أَعْمَالَهُمْ فَصَدَّهُمْ عَنِ السَّبِيلِ وَكَانُوا مُسْتَبْصِرِينَ (٣٨)

وَ قَارُونَ وَ فِرْعَوْنَ وَ هَامَانَ وَ لَقَدْ جَاءَهُمْ مُوسَىٰ بِالْبَيِّنَاتِ فَاسْتَكْبَرُوا فِي الْأَرْضِ وَمَا كَانُوا سَابِقِينَ (٣٩) فَكُلًّا أَخَذْنَا بِذُنُوبِهِ فَمِنْهُمْ مَنْ أَرْسَلْنَا عَلَيْهِ حَاصِبًا وَمِنْهُمْ مَنْ أَخَذَتْهُ الصَّيْحَةُ وَمِنْهُمْ مَنْ خَسَفْنَا بِهِ الْأَرْضَ وَمِنْهُمْ مَنْ أَعْرَفْنَا وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُظْلِمَهُمْ وَلَكِنْ كَانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ (٤٠)

ما به تحقیق نوح را به سوی قومش گسیل داشتیم، پس مدت هزار سال الا- پنجاه سال در میان آنان درنگ کرد، و سرانجام طوفان ایشان را که ستمگر بودند بگرفت (۱۴).

پس ما او و اصحابش را که در کشتی قرار گرفته بودند نجات دادیم و آن کشتی را آیتی برای عالمیان کردیم (۱۵).

و بیاد آور ابراهیم را که به قوم خود گفت خدا را بپرستید و از او بترسید که این برای شما اگر بدانید بهتر است (۱۶).

شما به جای خدا بتهایی می پرستید و تهمت‌ها می تراشید با اینکه آنچه به جای خدا می پرستید هیچ رزقی را برای شما مالک نیستند، پس رزق را از نزد خدا بطلبید و او را عبادت نموده و شکرش به جا آورید که به سویش بازمی گردید (۱۷).

و به فرض که مرا تکذیب کنید اولین امت نیستید که پیامبر خود را تکذیب کردند زیرا قبل از شما امت‌ها بودند که پیامبران خود را تکذیب کردند، و یک پیامبر جز ابلاغ روشن وظیفه‌ای ندارد (۱۸).

آیا نمی بینند که خدا خلقت خلایق را آغاز کرده و سپس آن را اعاده می کند و این برای خدا آسان است (۱۹).

بگو در زمین سیر کنید و نیک نظر کنید که چگونه خدا خلق را آفرید، خداوند همین جور نشاء دیگر پدید می آورد که خدا بر هر چیز قادر است (۲۰).

هر کس را بخواهد عذاب می کند و هر که را بخواهد رحم می کند و همه به سوی او برگردانیده می شوید (۲۱).

و شما نمی توانید خدا را در زمین و نه در آسمان به ستوه آورید و به غیر خدا سرپرست و یآوری ندارید (۲۲).

و کسانی که به آیات خدا و دیدار او کفر ورزیدند آنان از رحمت من مایوسند و آنان عذابی دردناک دارند (۲۳).

ولی از ناحیه مردمش جز این پاسخی نبود که بگویند: او را بکشید یا بسوزانید، پس خدا ابراهیم را از آتش آنان نجات داد، بدرستی در همین سرگذشت آیت‌هایی است برای مردمی که ایمان آورند (۲۴).

ابراهیم (بار دیگر) گفت: به خاطر دوستی با یکدیگر در زندگی دنیا به جای خدا بت‌ها گرفتید، ولی در روز قیامت همین دوستی‌ها به دشمنی مبدل گشته و به یکدیگر کفر می ورزید و یکدیگر را لعنت می کنید و سر منزلتان آتش است و از یاوران کسی را ندارید (۲۵).

لوط به ابراهیم ایمان آورد و اعلام داشت که من به سوی پروردگارم از شما دوری می جویم که عزیز و حکیم تنها اوست (۲۶).

ما به ابراهیم، اسحاق و یعقوب عطا کردیم و در ذریه او نبوت و کتاب قرار دادیم و اجر او را در دنیا دادیم و در آخرت هم از صالحان است (۲۷).

و به یاد آور لوط را که به قوم خود گفت به درستی شما عمل زشتی می کنید که قبل از شما احدی از مردم عالم مرتکب آن نشده بود (۲۸).

آیا شرم نمی کنید که با مردان جمع شده راه تناسل را قطع می کنید و در مجالس و انظار یکدیگر عمل زشت می کنید؟ اما جز این پاسخی از قومش نیامد که اگر راست می گویی برو عذاب خدا را بیاور (۲۹).

لوط گفت: پروردگارا مرا بر مردم فساد انگیز نصرت بده (۳۰).

و چون فرشته گان ما نزد ابراهیم آمدند که او را بشارت دهند گفتند: ما اهل این قریه را (که لوط در آن است) هلاک خواهیم کرد و مامور این کاریم چون اهل آن ستمگرند (۳۱).

ابراهیم گفت آخر لوط در آن قریه است! گفتند ما از هر کس به اهل آن داناتریم لوط و خانواده اش را حتما نجات می دهیم به جز همسرش که از باقی ماندگان در قریه است (۳۲).

و چون فرستادگان ما نزد لوط آمدند از آمدن آنان اندوهناک شد به حدی که خود را بیچاره دید، فرشته گان گفتند مترس و اندوه مخور که ما نجات دهنده تو و خانواده تو هستیم مگر همسرت که باید مانند سایرین در قریه بماند (۳۳).

و ما به زودی بلایی از آسمان بر اهل این قریه نازل می کنیم به خاطر آن فسق ها که مرتکب می شدند (۳۴).

چیزی نگذشت که آن قریه را آیت و عبرت مردمی کردیم که تعقل می کنند (۳۵).

شعیب برادر اهل مدین را به سوی مدین گسیل داشتیم او به مردم گفت ای مردم من، خدا را عبادت کنید و روز جزا را امیدوار باشید و در زمین فساد مینگیزید (۳۶).

لیکن او را تکذیب کردند پس زلزله ایشان را بگرفت و صبح همه در خانه های خود مرده افتادند (۳۷).

عاد و ثمود را به یاد آور که مسکن های آنان برای شما مردم مکه هویدا و کشف شد، و شیطان اعمال زشت آنان را برای آنان جلوه داد، و از این راه آنان را از راه خدا بازداشت با اینکه مردمی بینا بودند (۳۸).

و قارون و فرعون و هامان را به یاد آور که موسی نزدشان آمد و معجزه ها بیاورد پس در زمین تکبر کردند، و نتوانستند بر عذاب خدا فایق آیند (۳۹).

پس ما هر یک از این امت ها را به گناهشان بگرفتیم، بعضی از آنان را با سنگریزه و بعضی را با صیحه بگرفتیم، بعضی دیگر را در زمین فرو بردیم و بعضی را غرق کردیم و خداوند هرگز به ایشان ظلم نمی کرد و لیکن خودشان به خود ظلم کردند (۴۰).

بیان آیات بیان این آیات شریفه که به هفت داستان از انبیاء گذشته و آزمایش شدن امم ایشان اشاره دارد

بعد از آنکه خدای سبحان در آغاز سوره این معنا را بیان فرمود که فتنه، سنتی است

ص: ۱۶۸

الهی، که به هیچ وجه و در حق هیچ کس از آن چشم پوشی نمی شود، در همه امت های گذشته اجراء کرده، در این امت نیز اجراء می کند، اینک در این آیات به هفت داستان از انبیای گذشته، و امت های آنان اشاره می کند که ایشان عبارتند از:

نوح، ابراهیم، لوط، شعیب، هود، صالح و موسی (علیه السلام) که خدای تعالی همه امت های آنان را با فتنه هایی که برایشان پیش آورد، بیازمود، جمعی از آنان نجات یافته، و جمعی دیگر هلاک شدند، چیزی که هست در باره سه امت اول، هم نجات را ذکر کرده و هم هلاکت را، و در باره چهار امت آخری تنها هلاکت را ذکر فرموده:

" وَ لَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَىٰ قَوْمِهِ فَلَبِثَ فِيهِمْ أَلْفَ سَنَةٍ إِلَّا خَمْسِينَ عَامًا، فَأَخَذَهُمُ الطُّوفَانُ وَ هُمْ ظَالِمُونَ " در مجمع البیان گفته است: کلمه " طوفان " به معنای آب بسیار زیاد و عمیق است، و بدین جهت آن را طوفان گفته اند که به خاطر بسیاری اش در اطراف زمین طواف می کند، و می گردد (۱).

بعضی (۲) دیگر گفته اند: کلمه طوفان به معنای هر چیزی است که در عین بسیاری و شدتش دور چیزی طواف کند، مانند سیل، باد و ظلمت، و لیکن بیشتر در آب استعمال می شود.

و اگر به جای اینکه بفرماید نهصد و پنجاه سال در بین مردم زیست کرد، فرمود، هزار سال مگر پنجاه سال، منظور زیاد جلوه دادن مدت دعوت اوست، و از ظاهر آیه برمی آید که این مدت یعنی هزار الا پنجاه، مدت دعوت نوح (علیه السلام) بوده، یعنی فاصله بین بعثت او، و وقوع طوفان، که قهرا چند سال هم قبل از بعثت و بعد از طوفان زندگی کرده، بنا بر این فرموده قرآن با گفته تورات در این باره مغایر است، چون تورات گفته که نهصد و پنجاه سال مدت عمر او بوده، و ما در تفسیر سوره هود، در ضمن داستانهایی آن جناب به این نکته اشاره کردیم، بقیه الفاظ آیه روشن است.

" فَأَنْجَيْنَاهُ وَ أَصْحَابَ السَّفِينَةِ وَ جَعَلْنَاهَا آيَةً لِلْعَالَمِينَ " یعنی ما نوح و یاران او را که با او سوار کشتی شدند نجات دادیم، و آنان عبارت بودند از خانواده نوح، و عده کمی از کسانی که به وی ایمان آورده بودند، و از ظالمان نبودند.

از ظاهر عبارت برمی آید که ضمیر در " جعلناها " به واقعه، و یا به نجات برمی گردد،].

ص: ۱۶۹

۱- مجمع البیان، ج ۸، ص ۲۷۵.

۲- روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۴۳. [.....]

و اما اینکه بگوییم به سفینه برمی گردد بعید است، و کلمه "عالمین" به معنای جماعت‌های بسیاری است که در قرنهای مختلف و متصل زندگی کرده باشند.

توضیح سخن ابراهیم (علیه السلام) به قوم خود در مقام دعوت به توحید و عبادت خدا و ابطال بت پرستی

"وَ اِبْرَاهِيمَ اِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ اعْبُدُوا اللّٰهَ وَ اتَّقُوهُ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ اِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ" این آیه عطف است بر کلمه "نوحا"، یعنی "و ارسلا ابراهیم الی قومه" و اینکه به قومش فرمود: "اعْبُدُوا اللّٰهَ وَ اتَّقُوهُ" آنان را به دین توحید دعوت و از عذاب خدا انذار کرده، به قرینه آیات بعد که پیرامون همین دو مطلب است، پس جمله مورد بحث فایده حصر را می دهد، یعنی تنها خدا را پرستید.

علاوه بر این اصلا در وثنیت یعنی کیش بت پرستی خدا پرستیده نمی شود، و وثنی ها غیر خدا را می پرستند، چون معتقدند که خدا ممکن نیست پرستیده شود، مگر از طریق سببهای فعاله در عالم، که مقرب درگاه خدایند، مانند ملائکه و جن، و بنا بر این اگر خود خدا مستقیما پرستیده شود، قهرا بدون شریک پرستیده شده، پس دعوت بت پرست به پرستش خدا، دعوت او به دین توحید است، هر چند که گفته نشود تنها خدا را پرستید، پس جمله "یا قوم اعْبُدُوا اللّٰهَ" به همین جهت افاده حصر را می کند، هر چند که کلمه حصری در آن نیامده باشد.

" اِنَّمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ اَوْثَانًا وَ تَخْلُقُونَ اِفْكَاً ..."

کلمه "اوثان" جمع وثن- به فتحه واو، و ثاء- است، که به معنای بت است، و کلمه "افک" به معنای هر چیزی است که از صورت اصلی اش برگشته باشد، چه قول باشد و چه فعل.

این جمله بطلان بت پرستی را بیان می کند، و می رساند که تنها پرستش خدا عبادت حقیقی است، و خلاصه عبادت حقیقی منحصر عبادت خدا است، و اگر کلمه "اوثانا- بتهایی" را، نکرده آورده، برای این است که دلالت کند بر وهن و بی پایگی این عمل، و اینکه الوهیت بت ها صرف دعوی است، و هیچ حقیقتی ندارد، و معنایش این است که: شما به جای خدا نمی پرستید مگر بتهایی که چنین و چنانند، و لذا دنبال آن فرمود: "وَ تَخْلُقُونَ اِفْكَاً" یعنی از خود دروغی را می تراشید و آنها را آلهه و معبود می نامید و همین تراشیده های خود را می پرستید، درست است که در این میان الهه و معبودی هست که باید او را پرستید، و لیکن آن خدا است نه بت ها.

" اِنَّ الَّذِیْنَ تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ لَا یَمْلِكُونَ لَكُمْ رِزْقًا" - این جمله مطلب قبلی را، یعنی دروغی بودن بتها و بطلان پرستش آنها را تعلیل می کند، و حاصلش این است که:

اینهایی که شما به جای خدا می پرستید، که مجسمه مقرین درگاه خدا از ملائکه و جن

هستند، از این رو معبود شما شده، و شما آنها را می پرستید که از شما راضی شوند، و در نتیجه روزی به شما بدهند، و روزیتان را فراوان سازند، و لیکن باید بدانید که اینها مالک رزقی برای شما نیستند، و آن کس که مالک رزق شما است خدا است، که سبب امتداد بقای شماست، چون اوست که شما را آفریده، و نیز رزقتان را خلق کرده، و آن رزق را سبب امتداد بقای شما قرار داده، چون ملکیت تابع خلقت و ایجاد است.

و چون برگشت معنای جمله مورد بحث به این معنا بود، لذا دنبال آن فرمود: "فَابْتَغُوا عِنْدَ اللَّهِ الرَّزْقَ وَاعْبُدُوهُ وَاشْكُرُوا لَهُ" یعنی حال که رزق شما نزد خدا است، و غرض شما هم از عبادت رزق است، پس رزق را از خدا بخواهید، چون اوست که مالک رزق شماست، پس غیر او را نپرستید، بلکه تنها خدا را پرستید، و او را شکر گزارید که به شما رزق داده، و به انواع نعمت ها بهره مند ساخته، و شکر منعم در برابر آنچه انعام کرده واجب است.

"إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ" - این جمله در مقام بیان علت جمله "وَاعْبُدُوهُ وَاشْكُرُوا لَهُ" است، و به همین جهت بدون او عاطفه آمده، و در آن فهمانده که این که گفتیم خدا را عبادت کنید، نه برای این که به شما رزق دهد، بلکه برای اینکه به سویش باز می گردید، و از شما حساب می کشد، چون اگر قیامتی و رجوعی و حسابی نبود، برای عبادت خدا هیچ علت قانع کننده ای وجود نداشت، چون رزق و امثال آن هر یک برای خود اسباب خاص طبیعی دارد، و رزق نه با عبادت زیاد می شود، و نه با کفر نقصان می پذیرد، پس تنها ملاک عبادت سعادت اخروی است، که با ایمان و کفر و عبادت و ترک عبادت و کفران مختلف می شود، پس باید مساله رجوع به خدا باعث عبادت و شکر شود، نه طلب رزق. "وَإِنْ تَكْفُرُوا فَقَدْ كَذَّبْتُمْ مِنْ قَبْلِكُمْ وَ مَا عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ" از ظاهر آیه برمی آید که تتمه کلام ابراهیم (علیه السلام) باشد، ولی بعضی (۱) از مفسرین گفته اند: "کلام خدا و خطاب به مشرکین قریش است" ولی به نظر ما بعید است.

و معنای شرط "ان" و جزاء "فَقَدْ كَذَّبَ" ... "که در صدر آیه است، این است که:

تکذیب از شما بعید نیست، بلکه انتظارش هم می رفت، برای اینکه این عمل همانند سنت جاری در همه امت های مشرک است، و بنای مشرکین همیشه بر آن بوده، شما هم یکی از آنها و آخرین آن امتهائید، و در این میان هیچ وظیفه ای متوجه من نیست، چون من رسول هستم، و بدان جهت که رسولم جز ابلاغ، هیچ مسئولیتی ندارم.

ص: ۱۷۱

ممکن هم هست مراد این باشد که حال شما، در تکذیبیتان مانند حال امتهای قبلتان است، که تکذیب هیچ سودی برایشان نداشت، بلکه وقتی عذاب بر آنان نازل شد، نه در زمین توانستند خدا را ناتوان کنند، و نه در آسمان، چون غیر از خدا هیچ ولی و یآوری نداشتند، شما هم مانند ایشانید، این دو احتمال هر دو با جمله "و ما علی الرسول" تناسب دارند.

احتجاج بر مساله معاد با اشاره به آغاز خلقت خلق

"أَوَلَمْ يَرَوْا كَيْفَ يُبْدِئُ اللَّهُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ إِنَّ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرٌ" این آیه تا آخر پنج آیه بعدش در وسط داستان ابراهیم واقع شده، با اینکه خود آنها ربطی به قصه آن جناب ندارد، ولی چون مشرکین منکر معاد هستند، و آن را بعید می شمارند، لذا بر مساله معاد اقامه حجت نموده، و استبعاد مشرکین را برطرف می سازد، چون در آیات قبل گفته شد که عمده در تکذیب رسل همین است، که ایشان معاد را قبول ندارند، ابراهیم (علیه السلام) هم در جمله "إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ وَإِنْ تَكَذَّبُوا فَقَدْ كَذَّبَ أُمَّمٌ مِنْ قَبْلِكُمْ" به همین معنا اشاره می کند.

پس در جمله "أَوَلَمْ يَرَوْا..." ضمیر به تکذیب کنندگان از همه امت ها برمی گردد، چه گذشتگان و چه آیندگان، و مراد از رؤیت، نظر کردن علمی است، نه دیدن به چشم، و جمله "كَيْفَ يُبْدِئُ اللَّهُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ"، در معنای مفعول کلمه "يروا" است، چون که کلمه "يعيده"، عطف بر محل "يبدء" شده، و این گفته ما خلاف گفتار بعضی (۱) است که گفته اند: جمله "يعيده" عطف است بر جمله "أَوَلَمْ يَرَوْا" و به هر حال استفهامی که در آیه شده توییحی است.

و معنای آیه این است که: آیا چگونگی ایجاد و اعاده موجودات را نمی دانند؟ یعنی باید بدانند، که کیفیت آن دو، مثل هم است، و آن عبارت است از پدید آوردن چیزی که نبوده.

و در جمله "إِنَّ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرٌ"، اشاره "ذلك" به اعاده بعد از ایجاد است، و این جمله می خواهد استبعاد مشرکین را برطرف سازد، و بفرماید: وقتی اعاده عبارت است از ایجاد بعد از ایجاد، برای آن خدایی که خود شما معتقدید که عالم را ایجاد کرده، چرا ممکن نیست که ایجاد بعد از ایجاد هم بکند، و حال آنکه در حقیقت اعاده عبارت است از انتقال دادن خلق از خانه ای به خانه دیگر، و جای دادن آنها در دارالقرار.

و اینکه بعضی (۲) از مفسرین گفته اند: "مراد از ابداء و سپس اعاده این است که خلق

ص: ۱۷۲

۱- روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۴۶.

۲- روح البیان، ج ۶، ص ۴۵۸.

را ایجاد کند، و بعد مثل آنها را پدید آورد" صحیح نیست، برای اینکه ربطی به مساله معاد ندارد، و آیه شریفه در مقام احتجاج بر مساله معاد است، که عبارت است از اعاده عین آنچه فانی کرده.

"قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ بَدَأَ الْخَلْقَ ثُمَّ اللَّهُ يُنشِئُ النَّشْأَةَ الْآخِرَةَ إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ" این آیه تا سه آیه بعد، رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را دستور می دهد که مشرکین را مخاطب قرار داده، و حجت خود را علیه ایشان تمام کند، و به سیر در زمین ارشادشان نماید تا بفهمند کیفیت آغاز خلقت و ایجاد ایشان با اختلافی که در طبیعتهای خود دارند، و تفاوتی که در رنگها و اشکالشان هست، چگونه بوده، و چگونه خدا آنها را بدون الگو و نقشه قبلی، و بدون حساب و عددی معین، و یا نیرویی مثل هم آفریده، این طرز فکر دلیل قاطعی است بر اینکه قدرت او حساب و اندازه ندارد، وقتی چنین است، نشاه آخرت را هم مانند نشاه اول خلق می کند، پس آیه شریفه در معنای آیه "وَلَقَدْ عَلَّمْتُمُ النَّشْأَةَ الْأُولَىٰ، فَلَوْلَا تَدَكَّرُونَ" (۱) می باشد.

"يُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ وَيَرْحَمُ مَنْ يَشَاءُ وَإِلَيْهِ تُقْلَبُونَ" این قسمت نیز جزء کلامی است که گفتیم رسول خدا (صلی الله علیه و آله) مامور شده به مردم بفرماید، و ظاهرا بیان جمله "يُنشِئُ النَّشْأَةَ الْآخِرَةَ"، باشد که این نشاه آخرت چگونه نشاه است، و جمله "تقْلَبُونَ" از قلب است، که به معنای برگرداندن هر چیزی است از وجهه و یا حالی که باید داشته باشد، مثل اینکه چیزی را زیر و رو کنند، یا پشت و رو نمایند، و معنای پشت و رو کردن، با جمله "يَوْمَ تُبْلَى السَّرَائِرُ" (۲)، که آن نیز در معرفی روز قیامت است، مناسب تر است.

البته بعضی (۳) دیگر از مفسرین کلمه "تقْلَبُونَ" را به "تردون" معنا کرده اند در مجمع البیان گفته: "قلب" به معنای رجوع و رد است، و معنای "تقْلَبُونَ"، "تردون" می باشد، یعنی شما برگردانده می شوید، از دار اسباب به زندگی در آخرت یعنی، جایی که جز خدا کسی مالک نفع و ضرر نیست (۴)، و این معنایی است لطیف که رجوع به خدا و رد به سوی او را به آن

ص: ۱۷۳

۱- شما که نشاه اول را می دانید پس چرا متذکر نمی شوید. سوره واقعه، آیه ۶۲.

۲- روزی که باطنها ظاهر می شود. سوره طارق، آیه ۹.

۳- روح البیان، ج ۶، ص ۴۵۶.

۴- مجمع البیان، ج ۸، ص ۲۷۹.

تفسیر کرده، چون روز قیامت در موقفی قرار می گیرند، که تمامی سببها از سببیت افتاده، و جز خدای سبحان حاکمی نیست، پس آیه شریفه در معنای این آیه است که می فرماید: " وَرُدُّوْا اِلَى اللّٰهِ مَوْلَاهُمْ الْحَقُّ وَ ضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوْا يَفْتَرُوْنَ " (۱).

و حاصل معنای آیه این است که: نشاء آخرت نشاء ای است که خدا هر که را بخواهد عذاب می کند، و آنان مجرمین هستند، و هر که را بخواهد رحم می کند، که آنان غیر مجرمین می باشند، و به سوی او برمی گردید، که دیگر جز او کسی در باره شما حکم نمی راند.

نفی تعجیز خدا، غلبه بر او و امتناع و خروج از حکم او توسط خلق

" وَ مَا اَنْتُمْ بِمُعْجِزِيْنَ فِي الْاَرْضِ وَ لَا فِي السَّمٰوٰتِ " این آیه وصف آنان را در قیامت بیان می کند هم چنان که آیه قبل وصف خدای سبحان را در آن روز بیان می کرد. یعنی شما نمی توانید خدا را در آن روز عاجز کنید، و فرار نموده، و از تحت حکومت و سلطنتش خارج شوید، و در اقطار زمین و آسمان پنهان گردید، و بنا بر این، آیه شریفه جاری مجرای آیه " يَا مَعْشَرَ الْجِنِّ وَ الْاِنْسِ اِنْ اسْتَعْطَمْتُمْ اَنْ تَنْفُذُوْا مِنْ اَقْطَارِ السَّمٰوٰتِ وَ الْاَرْضِ فَانْفُذُوْا " (۲) است.

بعضی (۳) دیگر از مفسرین گفته اند: جمله " وَ لَا فِي السَّمٰوٰتِ " در معنای " وَ لَا فِي السَّمٰوٰتِ " است، و کلمه " من " از این جهت حذف شده که کلام بر آن دلالت داشته، و معنای آیه این است که: شما زمینی ها نمی توانید خدا را در زمین ناتوان کنید، آنهایی هم که در آسمانند نمی توانند خدا را در آسمان عاجز کنند.

لیکن این معنای بعیدی است، و اینکه گفت کلام دلالت بر " من " داشت، و لذا حذف شد، به هیچ وجه قابل قبول نیست، و به فرض هم که مقصود افاده این معنا بوده باشد، کافی بود خطاب را متوجه انسان کند، و به حکم تغلیب جن و ملک را هم اراده نموده و بفرماید " وَ مَا اَنْتُمْ بِمُعْجِزِيْنَ فِي الْاَرْضِ وَ لَا فِي السَّمٰوٰتِ " شما نمی توانید خدا را عاجز کنید، نه در زمین و نه در آسمان.

" وَ مَا لَكُمْ مِنْ دُوْنِ اللّٰهِ مِنْ وَّلِيٍّ وَ لَا نَصِيْرٍ " - یعنی شما امروز به غیر خدا هیچ سرپرستی که عهده دار امورتان باشد، و از خدا بی نیازتان کند، و همچنین نصیری که شما را با

ص: ۱۷۴

۱- به سوی خدا که مولای حق ایشان است، برمی گردند، و دیگر اثری از آنچه خدا می پنداشتند نمی یابند. سوره یونس، آیه ۳۰.

۲- ای گروه جن و انس اگر می توانید در اقطار زمین و آسمان فرو روید بروید. سوره رحمان آیه ۳۳.

۳- مجمع البیان، ج ۸، ص ۲۷۹.

یاری خود تقویت نموده و کمبود نیرویتان را جبران کند، و شما را بر خدای سبحان غلبه دهد، ندارید.

پس آیه شریفه به طوری که ملاحظه می فرمایید- تعجیز خدا، و غلبه بر او، و خروج و امتناع از حکم او را، با همه اقسامش نفی می کند، و می رساند که خلق، نه خودشان مستقلا می توانند خدا را عاجز سازند، و نه غیر ایشان می توانند این کار را برایشان انجام دهند، و نه خودشان و غیرشان می توانند به این غرض نائل آیند، معنای اول را جمله "وَمَا أَنْتُمْ بِمُعْجِزِينَ..." و معنای دوم را جمله "وَمَا لَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ وَلِيٍّ"، و معنای سوم را جمله "وَلَا نَصِيرٌ" افاده می کند.

"وَالَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِ اللَّهِ وَ لِقَائِهِ أَولئِكَ يَسُؤُوا مِنْ رَحْمَتِي وَأُولئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ" خطاب در این جمله متوجه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) است، و جزء آن مطالبی که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) مامور بود به مشرکین بگوید، نیست، و منظور از آن این است که: حق را در باره آنهایی که شقی هستند، و روز قیامت هلاک می شوند، برای پیامبر صریح بیان کند، چون در جمله "يُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ وَيَرْحَمُ مَنْ يَشَاءُ" آن را سربسته و مبهم بیان کرده بود.

دلیل بر این معنا خطاب در "اولئكَ" است، که آن را دو مرتبه آورده، چون اگر جمله مورد بحث کلام رسول خدا (صلی الله علیه و آله)، و تتمه ماموریت قبلی بود، می فرمود:

"اولئكم".

باز مؤید این معنا جمله "من رحمتی" است، چون انتقال از مثل "اولئكَ يَسُؤُوا مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ"، و یا "من رحمته"، با اینکه مقتضای سیاق همین بود، به مثل "أُولئِكَ يَسُؤُوا مِنْ رَحْمَتِي" تصدیق و اعتراف را در ضمن دادن اصل خبر افاده می کند، و صریحا اهل عذاب را که قبلا- مجمل بیان کرده بود، تعیین می نماید. مؤید دیگرش تکرار کلمه "اولئكَ" و نیز خود سیاق است.

و گویا اینکه خبر را به شخص رسول خدا (صلی الله علیه و آله) می دهد، منظور تقویت نفس شریف آن جناب، و نیز اشاره به این باشد، که مردم قابلیت و صلاحیت مثل این کلام را ندارند، و اینکه ایمان نمی آورند.

و به طوری که از اطلاق کلمه "آیات الله" برمی آید، مراد از آن تمامی ادله ای است که بر وحدانیت حق تعالی، و نبوت رسول خدا (صلی الله علیه و آله)، و حقانیت معاد

دلالت دارد، چه آیات آفاقی، و چه معجزات نبوت، که یکی از آنها قرآن کریم است، پس کفر به آیات خدا به عمومیتش شامل کفر به معاد نیز می شود، و اگر در عین حال دوباره کفر به لقای خدا یعنی معاد را ذکر کرده، از قبیل ذکر خاص بعد از عام است، و نکته اش اشاره به اهمیت ایمان به آن است، چون با انکار معاد، امر دین به کلی لغو می شود.

و مراد از رحمت، چیزی است که مقابل عذاب باشد، که قهرا شامل بهشت می شود، و در کلام خدای تعالی اطلاق رحمت بر بهشت مکرر شده، چون بین آن دو ملازمه هست، مانند آیه " فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَيُدْخِلُهُمْ رَبُّهُمْ فِي رَحْمَتِهِ " (۱)، و آیه " يُدْخِلُ مَنْ يَشَاءُ فِي رَحْمَتِهِ، وَ الظَّالِمِينَ أَعَدَّ لَهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا " (۲).

و مراد از اینکه نسبت نومی به ایشان داده، یا این است که واقعا نومی هم هستند، چون حیات آخرت را منکرند، و کسی که اصلا اعتقادی به آن ندارد، قهرا از سعادت ابدی و رحمت جاودانی نومیست، و یا کنایه است از قضایی که خدا در باره بهشت رانده که هیچ کافری داخل آن نشود.

و معنای آیه این است که: کفاری که آیات خدا را که دلالت بر دین حق و مخصوصا بر مساله معاد می کند منکر شدند، ایشان از رحمت خدا و بهشت نومیدند، و ایشان عذابی دردناک دارند.

" فَمَا كَانَ جَوَابَ قَوْمِهِ إِلَّا أَنْ قَالُوا اقْتُلُوهُ أَوْ حَرِّقُوهُ فَأَنْجَاهُ اللَّهُ مِنَ النَّارِ ... "

این جمله تفریح است بر آیه ای که در صدر قصه بود، و می فرمود: " وَ إِبْرَاهِيمَ إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ اعْبُدُوا اللَّهَ وَ اتَّقُوهُ ".

و ظاهر جمله " قَالُوا اقْتُلُوهُ أَوْ حَرِّقُوهُ " این است که: هر یک از دو طرف تردید (بکشید و یا بسوزانید) کلام یکی از دو طایفه قوم ابراهیم است، که طایفه ای گفتند بکشید، و طایفه ای دیگر گفتند بسوزانید و مراد از کشتن، کشتن با شمشیر و امثال آن است، و این تردید و اختلاف، مربوط به ابتدای مشورت آنان است، ولی سرانجام حرفها یکی شد، که باید او را آتش زد، هم چنان که در سوره انبیاء آیه ۶۸ فرموده: " قَالُوا حَرِّقُوهُ وَ انصُرُوا آلِهَتَكُمْ " (۳).

ص: ۱۷۶

۱- و اما کسانی که ایمان آورده، و عمل صالح کردند، خدا آنان را در رحمت خود داخلشان می کند. سوره جاثیه، آیه ۳۰.

۲- هر کس را بخواهد داخل در رحمت خود می کند، ولی برای ظالمان عذابی دردناک تهیه دیده است. سوره انسان، آیه ۳۱.

۳- گفتند او را بسوزانید و خدایانتان را یاری کنید. سوره انبیاء، آیه ۶۸.

ممکن هم هست تردید از همه باشد، و همه با هم ابتداء در باره او گفته باشند، یا باید او را کشت، و یا سوزانید، و بعدا همگی تصمیم بر سوزاندن گرفته باشند.

در جمله "فَأَنْجَاهُ اللَّهُ مِنَ النَّارِ" حذف و ایجاز به کار رفته، یعنی سخن را کوتاه کرده، و تقدیر آن "ثم اتفقوا على احراقه فاضرموا نارا فالقوه فيها فانجاه الله منها" بوده، یعنی بر سوزاندنش اتفاق کرده، پس آتشی افروختند، و ابراهیم را در آن افکندند، پس خدا او را از آتش نجات داد، که تفصیل قصه در جاهای دیگر قرآن آمده.

بت پرستی دلیل و مستندی نداشته، منشا آن تقلید و علاقه های قومی است

"وَقَالَ إِنَّمَا اتَّخَذْتُم مِّن دُونِ اللَّهِ أَوْثَانًا مَّوَدَّةَ بَيْنِكُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا..."

از آنجایی که مردم، بر بت پرستی خود هیچ دلیلی نداشتند، دیگر بهانه ای برایشان نماند، جز اینکه نسبت به کسانی که مورد احترامشان بود استناد بجویند، مانند پدران برای فرزندان، و رؤساء برای پیروان، و دوستان در نظر دوستان، و بالأخره امت برای تک تک افراد، پس یگانه چیزی که سنت های قومی را سر پا نگه می دارد، و باعث می شود که متروک نگردد همین ملاحظات است.

پس پیروی از سنت بت پرستی در حقیقت یکی از آثار علاقه های اجتماعی است، که عامه آن را از تک تک افراد مشاهده می کنند، و خیال می کنند که این عمل صحیح است، و علاقه قومیت و ادارشان می کند که از آن تقلید کنند، و آن را برای خود نیز سنت قرار دهند، و این سنت قرار دادن متقابلا- آن علاقه قومیت را حفظ می کند، و اتحاد و اتفاق و یک پارچگی یک قوم را محفوظ می دارد.

این حال و وضع عامه مردم است، و اما خواص قوم، آنها هم چه بسا به حجتی اعتماد کنند که در حقیقت هیچ حجیت ندارد، مثل اینکه بگویند: خدا بزرگ تر از آن است که حس انسانی بدان احاطه یابد، و یا وهم و یا عقل او را در خود بگنجانند، و چون چنین است، ما نمی توانیم در عبادت که یک نوع توجه است به او توجه کنیم، و لازم است چیز دیگری را که مورد عنایت اوست از قبیل جن یا ملائکه بپرستیم، تا آنها ما را به خدا نزدیک کنند، و نزد او وساطت و شفاعت ما را کنند.

پس آیه مورد بحث خطابی است از ابراهیم (علیه السلام) به عامه قومش که: بت پرستی شما هیچ دلیلی ندارد، مگر علاقه قومیت، شما می خواهید به این وسیله امر زندگی خود را اصلاح کنید.

و لذا می بینیم قوم ابراهیم (علیه السلام)، وقتی آن جناب دلیل بت پرستی را از ایشان می پرسد در جوابش می گویند: بلکه ما پدران خود را یافتیم که چنین می کردند "إِذْ قَالَ لِأَبِيهِ

وَقَوْمِهِ مَا هَذِهِ التَّمَاثِيلُ الَّتِي أَنْتُمْ لَهَا عَاكِفُونَ قَالُوا وَجَدْنَا آبَاءَنَا لَهَا عَابِدِينَ ^(۱)»

و آیه " قَالَ هَلْ يَسْمَعُونَكُمْ إِذْ تَدْعُونَ أَوْ يَنْفَعُونَكُمْ أَوْ يُضُرُّونَ قَالُوا بَلْ وَجَدْنَا آبَاءَنَا كَذَلِكَ يَفْعَلُونَ " ^(۲).

از این جا معلوم می شود که نصب کلمه " مودت " در جمله " مَوَدَّةَ بَيْنِكُمْ "، هم می شود بخاطر افتادن حرف جر باشد، و تقدیر آن " لموده بینکم " بوده، و لام تعلیل از اولش حذف شده باشد، که در این صورت مودت سبب بت پرستی می شود، و هم ممکن است به خاطر این باشد که کلمه مذکور مفعول له است، و مودت غایتی است که غرض از بت پرستی، رسیدن به آن غایت است، و خلاصه بت می پرستیدند برای اینکه مودت پیدا بشود، هر دو جور ممکن است، و لیکن ذیل آیه با وجه دوم مناسب است که توضیحش خواهد آمد.

بعد از جمله " إِنَّمَا اتَّخَذْتُمْ ... " فرمود: " ثُمَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ يَكْفُرُ بَعْضُكُمْ بِبَعْضٍ وَ يَلْعَنُ بَعْضُكُمْ بَعْضًا "، و به این وسیله سرانجام بت پرستی را به علت مودت که باطن و واقعیت آن است بیان نمود، تا بدانند آن علاقه های اجتماعی که وادارشان کرد به اینکه تن به بت پرستی دهند به زودی واقعیت خود را نشان داده، در روزی که باطن هر چیز بیرون می افتد، به صورت دشمنی و نفرت از یکدیگر جلوه می کند.

آری مشرکین به خاطر رسیدن به این متاع قلیل و این سود بی ارزش متوسل به شرک شدند، که بزرگترین ظلم ها و هلاک کننده ترین گناهان است، و آن وقت بر این بت پرستی اتفاق کردند، لیکن به زودی حقیقت عملشان برایشان ظاهر می شود، و بال آن گردن گیرشان می گردد، و در نتیجه از یکدیگر بیزار می شوند، و جرم را به گردن یکدیگر می اندازند.

و مراد از اینکه فرمود: به یکدیگر کفر می ورزند، این است که: این عابد و معبودها، یکدیگر را تکفیر می کنند، خدایان دروغی به ایشان کفر می ورزند، یعنی از ایشان بیزار می جویند، هم چنان که قرآن کریم در جای دیگر فرموده: " سَيَكْفُرُونَ بِعِبَادَتِهِمْ وَيَكُونُونَ عَلَيْهِمْ ضِدًّا " ^(۳) و نیز فرمود: " وَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ يَكْفُرُونَ بَشْرِكِكُمْ " ^(۴).

ص: ۱۷۸

۱- زمانی که گفت به پدرش و قومش چیست؟ این مجسمه هایی که شما برای آنها پرستش می کنید. گفتند: دیدیم پدرانمان را که برای آنها عبادت کننده بودند. سوره انبیاء، آیه ۵۲ و ۵۳. [.....]

۲- گفت آیا وقتی بتها را می خوانید خواهش شما را می شنوند؟ و آیا شما را سود می دهند؟ و یا ضرر می زنند؟ گفتند: نه، بلکه ما پدران خود را یافتیم که این چنین می کردند. سوره شعراء، آیه ۷۲ و ۷۴.

۳- به زودی خدایان دروغی به عبادت بت پرستان کفر می ورزند، و به ضدیت علیه آنان قیام می کنند. سوره مریم، آیه ۸۲.

۴- روز قیامت همین بتها به شرک شما کفر می ورزند، سوره فاطر، آیه ۱۴.

و این معنا را در باره هر متبوعی نسبت به تابع خود بیان کرده، و فرموده: "إِذْ تَبَرَّأَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا مِنَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا وَ رَأَوْا الْعَذَابَ وَ تَقَطَّعَتْ بِهِمُ الْأَسْبَابُ" (۱) و مراد از لعن یکدیگر این است که: این عده آن عده را لعن می کنند، هم چنان که باز قرآن کریم می فرماید: "كُلَّمَا دَخَلَتْ أُمَّةٌ لَعْنَتْ أُخْتَهَا" (۲).

آن گاه دنبال جمله فوق فرمود: "وَ مَاؤَاكُمُ النَّارُ وَ مَا لَكُمْ مِنَ نَاصِرِينَ" و این جمله اشاره است به اینکه وبال اعمالشان به ایشان می رسد، و کیفر خود را که همان آتش است و هلاکی ابدی را دنبال دارد می بینند، و هیچ ناصری که یاریشان کند، و از آنان دفاع نماید، ندارند، پس ایشان که در دنیا متوسل به مودت شدند، تا از یاری یکدیگر و تعاون اجتماعی و پشتیبانی از هم بهره مند شوند، به همین خاطر شرک ورزیدند، روز قیامت دشمن یکدیگر خواهند شد، و بر ضد یکدیگر قیام خواهند نمود، و سرانجامشان بیزاری و ترک یاری یکدیگر خواهد شد.

"فَأَمَّنَ لَهُ لُوطٌ وَ قَالَ إِنِّي مُهَاجِرٌ إِلَى رَبِّي إِنَّهُ هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ" یعنی لوط (علیه السلام) به ابراهیم (علیه السلام) ایمان آورد و اگر بررسی باید فرموده باشد "فامن به لوط" چرا فرمود: "فَأَمَّنَ لَهُ لُوطٌ"؟ در جواب می گوئیم: کلمه ایمان هم با لام متعدی می شود، و هم با باء، و در هر دو صورت معنای یکی است.

بعضی (۳) از مفسرین در جمله "وَ قَالَ إِنِّي مُهَاجِرٌ إِلَى رَبِّي" گفته اند که: "ضمیر در آن به لوط برمی گردد، یعنی لوط گفت که من مهاجرت می کنم". بعضی (۴) دیگر گفته اند: "به ابراهیم برمی گردد". مؤید مفسر دوم آیه "وَ قَالَ إِنِّي ذَاهِبٌ إِلَى رَبِّي سَيَّهْدِينِ" (۵) می باشد.

و گویا منظور از مهاجرت به سوی پروردگار، دوری از وطن، و بیرون شدن از بین قوم و فامیل مشرک، و رفتن به سرزمین غربت برای خداست، یعنی من این زحمت ها را تحمل می کنم، تا در غربت کسی مانع یکتاپرستیم نشود، بنا بر این مهاجرت را، مهاجرت به سوی خدا خواندن نوعی مجاز عقلی است.

ص: ۱۷۹

۱- روزی که رؤسا و پیشوایان از تابعان خود بیزاری می جویند، عذاب را می بینند و دستشان از اسباب قطع می شود. سوره بقره، آیه ۱۶۶.

۲- هر امتی که در می آید امت دیگر را لعنت می کند. سوره اعراف، آیه ۳۸.

۳- مجمع البیان، ج ۸، ص ۲۸۰.

۴- مجمع البیان، ج ۸، ص ۲۸۰.

۵- و گفت من به سوی پروردگارم خواهم رفت، و او مرا هدایت خواهد کرد. سوره صافات، آیه ۹۹.

و منظور از اینکه فرمود: "إِنَّهُ هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ"، این است که: او عزیزی است که هر کس را یاری کند خوار نمی شود و حکیمی است که هر کس را حفظ کند ضایع نمی شود، دلیل نمی شود و حکیمی است که هر کس جانب او را رعایت کند او تنها و بی کسش نمی گذارد.

" وَ هَبْنَا لَهُ إِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ " معنی این جمله ظاهر است.

" وَ آتَيْنَاهُ أَجْرَهُ فِي الدُّنْيَا وَ إِنَّهُ فِي الآخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِحِينَ " کلمه "اجر" به معنای جزایی است که در مقابل عملی قرار گیرد، و عاید صاحب عمل شود، و فرق بین "اجر" با "اجرت" این است که: اجرت تنها در پاداش های دنیایی به کار می رود، ولی کلمه "اجر" هم در پادشاهایی دنیایی استعمال می شود و هم آخرتی.

و نیز فرق بین "اجر" و "جزاء" این است که: کلمه "اجر" تنها در پاداش های خیر و نافع استعمال می شود، ولی جزاء هم در خیر و هم در شر، هم در نافع و هم در مضر.

معنی و مورد استعمال کلمه "اجر" و مقصود از اینکه در باره ابراهیم (علیه السلام) فرمود: " وَ آتَيْنَاهُ أَجْرَهُ فِي الدُّنْيَا "

همان طور که گفتیم کلمه اجر، هم در پادشاهای دنیوی به کار می رود و هم اخروی، لیکن در کلام خدای تعالی غالباً در پادشاهای اخروی به کار رفته، که خدا برای بندگان مؤمن خود تهیه دیده، که یا عبارت است از مقامات قرب، و یا درجات ولایت، که یکی از آنها بهشت است، آری در بعضی از آیات قرآنی در پاداش دنیایی نیز به کار رفته، مانند آیه " إِنَّهُ مَنْ يَتَّقِ وَ يَصْبِرْ فَإِنَّ اللَّهَ لَا يُضَيِّعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ " (۱) که حکایت کلام یوسف (علیه السلام) است، و نیز مانند آیه " وَ كَذَلِكَ مَكَّنَّا لِيُوسُفَ فِي الْأَرْضِ يَتَّبِعُوا مِنْهَا حَيْثُ يَشَاءُ نُصِيبُ بِرَحْمَتِنَا مَنْ نَشَاءُ، وَ لَا نُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ " (۲) که در این دو آیه کلمه "اجر" بر پاداش دنیوی اطلاق شده است.

" وَ آتَيْنَاهُ أَجْرَهُ فِي الدُّنْيَا " - ممکن است مراد از این اجر، اجر دنیوی نیکو باشد، آن وقت مناسب تر آن است که بگوییم کلمه "فی الدنیا" متعلق به "اجر" است، نه به "إيتاء- دادن" و ای بسا این معنا به آیه ای دیگر تائید شود، که می فرماید: " وَ آتَيْنَاهُ فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً، وَ إِنَّهُ فِي الآخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِحِينَ " (۳) چون ظاهراً مراد از "حسنة" همان زندگی و عیش نیکو است، و مراد از

ص: ۱۸۰

۱- کسی که تقوی بورزد، و صبر کند، خدا اجر نیکوکاران را ضایع نمی سازد. سوره یوسف، آیه ۹۰.

۲- و این چنین یوسف را در زمین مکنت دادیم، تا هر جا بخواهد منزل کند، ما هر که را بخواهیم به رحمت خود می رسانیم، و اجر نیکوکاران را ضایع نمی کنیم. سوره یوسف، آیه ۵۶.

۳- ما به او در دنیا حسنه دادیم، و او در آخرت از صالحان است. سوره نحل، آیه ۱۲۲.

"ایتاء" اعطای عملی است نه تقدیر کردن و کتابت آن. ممکن هم هست مراد از دادن آن، جلو انداختن وعده ای باشد که به عموم مؤمنین داده، و معنایش این باشد که ما آن وعده را در حق وی جلو انداختیم، و آن وعده عبارت است از مقامات قرب، هم چنان که قرآن کریم مقامات او را در ضمن داستانهایش در سوره انعام برشمرده.

وَ إِنَّهُ فِي الْآخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِحِينَ - در معنای این جمله در تفسیر سوره بقره آنجا که می فرمود: " وَ لَقَدْ اصْطَفَيْنَاهُ فِي الدُّنْيَا وَ إِنَّهُ فِي الْآخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِحِينَ" (۱)، در جلد اول این کتاب بحث کردیم.

" وَ لَوْطًا إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ إِنَّكُمْ لَأْتَأْتُونَ الْفَاحِشَةَ مَا سَبَقَكُمْ بِهَا مِنْ أَحَدٍ مِنَ الْعَالَمِينَ " یعنی " و ارسلا لوطا"، و یا " و اذکر لوطا" و جمله " إِنَّكُمْ لَأْتَأْتُونَ الْفَاحِشَةَ - شما عمل زشت به جا می آورید"، به ظاهر جمله ای است خبری، ولی منظور تعجب و انکار است. و مراد از کلمه " فاحشه" همان عمل لوط است.

و جمله: " ما سَبَقَكُمْ بِهَا مِنْ أَحَدٍ مِنَ الْعَالَمِينَ"، جمله ای است استینافی، که معنای فاحشه را روشن می کند، و فاحشه بودنش را تاکید می نماید، و گویا مراد این است که این عمل به این صورت که در بین شما شیوع یافته در هیچ قومی قبل از شما شایع نشده، و یا ممکن است جمله حالیه باشد، از فاعل " لتأتون" که در این صورت معنا چنین می شود: شما عمل زشتی مرتکب می شوید، در حالی که هیچ قومی از اقوام قبل از شما، مرتکب آن نشدند.

" أ إِنَّكُمْ لَأْتَأْتُونَ الرِّجَالَ وَ تَقْطَعُونَ السَّبِيلَ وَ تَأْتُونَ فِي نَادِيكُمُ الْمُنْكَرَ ..."

این استفهام، استفهام از امری است که سزاوار نیست هیچ شنونده ای تصدیقش نماید و صاحب عقلی آن را بپذیرد، و چون چنین بود، آن را با کلمه " ان" و " لام" در " لتأتون" که هر دو برای تاکید است تاکیدش کرد.

مراد از اتیان رجال، قطع سبیل، و اتیان منکر در نادی که قوم لوط مرتکب می شده اند

و این سیاق خود شاهد است بر اینکه مراد از آمدن رجال، عمل لوط است، و مراد از قطع سبیل، اهمال گذاشتن طریق تناسل، و لغو کردن آن است، چون راه تناسل عبارت است از نزدیکی و جماع با زنان، و قوم لوط این راه را قطع نمود، و آن را لغو کردند، پس تعبیر به قطع سبیل کنایه است از اعراض از نسوان و ترک مقاربت با آنان، و مراد از " اتیانهم المنکر فی نادیهم" - با در نظر داشتن اینکه کلمه " نادی" به معنای مجلسی است که جمعی در آن گرد هم باشند، و وقتی گفته می شود: نادی که همه اهل مجلس حضور داشته باشند-، این است

ص: ۱۸۱

۱- و به تحقیق ما او را برگزیدیم در دنیا و او در آخرت از صالحین است. سوره بقره، آیه ۱۳۰.

که عمل لواط را و یا مقدمات شیعه آن را در پیش روی همه انجام می دادند.

بعضی (۱) از مفسرین گفته اند: "مراد از "قطع سبیل"، بستن راه هایی است که به شهر و دیار ایشان منتهی می شد، چون قوم لوط از شهر بیرون می شدند، و سر راه را بر مسافرینی که می خواستند به شهر آنان در آیند می گرفتند، و آن گاه هر یک سنگی به طرف آنها پرتاب می کردند، سنگ هر کس به هر کس می خورد، او را می گرفتند و اموالش را غارت می کردند، و با او عمل لواط انجام می دادند، و تازه سه درهم نیز غرامت می ستاندند، و در شهر قاضی داشتند که او هم همین طور قضاوت می کرد، و حق را به اهل شهر می داد."

بعضی (۲) دیگر گفته اند: "مراد از "قطع سبیل"، اشاره به گناه دیگر آنان است، و آن اینکه علاوه بر عمل زشت مزبور راهزنی هم می کردند" ولی به طوری که خواننده ملاحظه فرمود، سیاق آیه خلاف این را می رساند.

بعضی (۳) دیگر گفته اند: "مراد از "اتیان المنکر فی النادی"، این است که:

مجالسشان همه رقم منکرات و اعمال زشت داشت، به یکدیگر ناسزا، و ناملا-یم می گفتند، و قمار می کردند، و به عابران سنگ می انداختند، و دف و نای می نواختند، کشف عورت می کردند، لواط مرتکب می شدند". ولی خواننده عزیز آنچه را که از سیاق استفاده می شد فهمید.

و جمله "فَمَا كَانَ جَوَابَ قَوْمِهِ إِلَّا أَنْ قَالُوا ائْتِنَا بِعَذَابِ اللَّهِ إِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِقِينَ" استهزاء و سخریه ای بوده از ایشان، که از آن برمی آید لوط (علیه السلام) ایشان را به عذاب خدا تهدید می کرده، و ایشان در پاسخش از باب مسخره می گفتند: چرا معطلی؟ اگر راست می گویی بیاور آن عذاب را، و این نکته در جای دیگر به صراحت آمده که "وَلَقَدْ أَنْذَرَهُمْ بَطْشَتَنَا فَتَمَارَوْا بِالنُّذْرِ" (۴).

"قَالَ رَبِّ انصُرْنِي عَلَى الْقَوْمِ الْمُفْسِدِينَ" این جمله سؤال و درخواست فتح است از لوط (علیه السلام) و هم نفرینی است به قوم بدکارش، که آنان را مفسد نامید، چون عملشان زمین را فاسد می کرد برای اینکه نسل بشر را قطع و بشریت را تهدید به فناء می نمود.

ص: ۱۸۲

۱- روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۵۳.

۲- مجمع البیان، ج ۸، ص ۲۸۰.

۳- مجمع البیان، ج ۸، ص ۲۸۰.

۴- لوط (علیه السلام) ایشان را به خشم و عذاب ما تهدید می کرد، ولی آنها تهدید وی را سخریه می گرفتند. سوره قمر، آیه ۳۶.

" وَ لَمَّا جَاءَتْ رُسُلُنَا إِبْرَاهِيمَ بِالْبُشْرَى قَالُوا إِنَّا مُهْلِكُوا أَهْلِي هَذِهِ الْقَرْيَةِ إِنَّ أَهْلَهَا كَانُوا ظَالِمِينَ " این آیه اجمال سرگذشت هلاکت قوم لوط را بیان می کند، و می رساند که هلاکشان به وسیله رسولانی از ملائکه بود، که خداوند آنان را نخست نزد ابراهیم (علیه السلام) فرستاد، و آن ملائکه آن جناب و همسرش را به تولد اسحاق و یعقوب بشارت دادند، و سپس خبر دادند که مامور به سوی قوم لوط هستیم، تا هلاکشان کنیم، که داستان مفصل آن در سوره هود، و سوره های دیگر آمده.

" قَالُوا إِنَّا مَهْلِكُوا أَهْلَ هَذِهِ الْقَرْيَةِ " - یعنی ملائکه به ابراهیم گفتند: ما اهل این قریه را هلاک خواهیم کرد، و از اینکه گفتند: " أَهْلَ هَذِهِ الْقَرْيَةِ - اهل این قریه " و لفظ " هذِه " که برای اشاره قریب است آورده برمی آید که قریه لوط در نزدیکی آن محلی بوده که ابراهیم (علیه السلام) در آنجا منزل کرده بود، و آن سرزمین مقدس فلسطین است.

و جمله " إِنَّ أَهْلَهَا كَانُوا ظَالِمِينَ " تعلیل و بیان علت هلاک کردن ایشان است، می فرماید: علت اینکه می خواهیم هلاکشان کنیم، این است که: ظالمند، و رذیله ظلم در آنها ریشه دار شده، در اینجا مقتضای ظاهر آن بود که بفرماید " انهم كانوا ظالمين " ولی به جای ضمیر، اسم ظاهر (اهلها) را به کار برده، و این اشاره است به اینکه ظلم این قوم، ظلم مخصوصی بوده، که آنان را مستوجب هلاکت کرده، نه مطلق ظلم که آن روز مردم بدان مبتلا بودند گویا فرموده: اهل این قریه بدان جهت که اهل چنین قریه ای هستند ظالمند.

مقصود ابراهیم (علیه السلام) از اینکه در گفتگوی خود با ملائکه مامور به عذاب قوم لوط گفت: إِنَّ فِيهَا لُوطًا

" قَالَ إِنَّ فِيهَا لُوطًا قَالُوا نَحْنُ أَعْلَمُ بِمَنْ فِيهَا لَنَنْجِيَنَّهٗ وَأَهْلَهُ إِلَّا امْرَأَتَهُ كَانَتْ مِنَ الْغَابِرِينَ " از ظاهر سیاق برمی آید که منظور حضرت ابراهیم (علیه السلام) از اینکه فرمود: لوط در آن قریه است، این بوده که عذاب را از آن قوم بردارد، تا لوط هم محفوظ بماند، ملائکه هم در پاسخ گفتند: این مطلب از ما پنهان نیست، و ما بدان جاهل نیستیم، بلکه نه تنها لوط مشمول عذاب نیست، بلکه هستند کسانی دیگر که از عذاب مستثنایند، مانند فرزندان او ولی همسرش باید هلاک گردد.

پس ابراهیم از این مساله جاهل نبوده که خداوند لوط را که پیغمبر اوست با اهل قریه هلاک نمی کند، و نیز از تهدید ملائکه این ترس در او پیدا نشد که مبادا لوط هم هلاک شود، پس منظورش از اینکه فرمود: آخر لوط در آن قریه است، این بوده که به احترام لوط، عذاب را از اهل قریه برگرداند، ملائکه هم در پاسخش گفتند: که نه، ماموریم به اینکه او را از میان قوم

بیرون کنیم، و همچنین اهل او را، مگر همسرش را که او از باقی ماندگان در قریه است.

دلیل بر این معنایی که ما کردیم آیات " فَلَمَّا ذَهَبَ عَنْ إِبْرَاهِيمَ الرَّوْعُ وَ جَاءَتْهُ الْبُشْرَى يُجَادِلُنَا فِي قَوْمِ لُوطٍ إِنَّ إِبْرَاهِيمَ لَكَلِيمٌ أَوَّاهٌ مُنِيبٌ يَا إِبْرَاهِيمُ أَعْرِضْ عَنْ هَذَا، إِنَّهُ قَدْ جَاءَ أَمْرٌ رَبِّكَ وَ إِنَّهُمْ آتِيهِمْ عَذَابٌ غَيْرُ مَرْدُودٍ " (۱) است، و از این آیات به خوبی برمی آید که در آیات مورد بحث هم منظور ابراهیم دفاع از قوم لوط بود، نه از خود لوط.

ملائکه نیز از کلام او همین را فهمیدند، و کلامش را بر ظاهرش باقی گذاشتند، و در پاسخش گفتند ما از هر کس داناتریم که چه کسانی در آن قریه هستند، و می دانیم که لوط و خانواده اش کسانی نیستند که سزاوار عذاب باشند، و به زودی او و خانواده اش نجات می یابند، به جز همسرش که او هلاک شدنی است، و چون همان طور که گفتیم ملائکه از کلام ابراهیم (علیه السلام) دفاع از اهل قریه را فهمیدند لذا در پاسخ گفتند: عذاب اهل قریه امری است حتمی، همان طور که آیات سوره هود هم به آن اشاره می کند.

مفسرین در معنای جمله " إِنَّ أَهْلَهَا كَانُوا ظَالِمِينَ " و جمله " قَالَ إِنَّ فِيهَا لُوطًا " مشاجراتی طولانی دارند، که چون فایده از آن عاید نمی شد از نقلش خودداری کردیم، خوانندگان می توانند به تفاسیر مفصل مراجعه کنند.

" وَ لَمَّا أَنْ جَاءَتْ رُسُلُنَا لُوطًا سِيءَ بِهِمْ، وَ ضَاقَ بِهِمْ ذَرْعًا وَ قَالُوا لَا تَخَفْ وَ لَا تَحْزَنْ ... "

ضمیر جمع در هر دو " بهم " به کلمه " رسل " برمی گردد، و حرف " باء " بر سر آن دو سببیت را می رساند، و چنین معنا می دهد که چون فرستادگان ما نزد لوط شدند به سبب ایشان بد حالی عارضش شد، برای اینکه فرستادگان به صورت جوانانی زیبا و امرد مجسم شده بودند، لوط ترسید مبدا مردم در باره آنان قصد سوء کنند، که اگر چنین شود او از دفاع از آنان ناتوان خواهد شد، و در برابر میهمانان شرمنده خواهد گشت.

" وَ قَالُوا لَا تَخَفْ وَ لَا تَحْزَنْ " - یعنی فرستادگان گفتند: مترس و اندوهناک مباش که خطر یقینی و احتمال خطری که تو را تهدید کند در بین نیست، چون خوف همیشه به خاطر مکروهی پیدا می شود که احتمال وقوعش برود، و اندوه وقتی می آید که آن مکروه واقع شده

ص: ۱۸۴

۱- همین که ترس و وحشت از ابراهیم زایل شد، و بشارت را شنید، شروع کرد به صحبت کردن و شفاعت در باره قوم لوط، بلکه عذاب را از آنان بردارد، چون ابراهیم مردی بردبار بود، که بسیار به درگاه ما رجوع می کرد، ما بدو گفتیم: که ای ابراهیم از این سخن بگذر، برای اینکه امر پروردگارت رسیده، که قوم لوط عذاب شوند، و عذابشان به هیچ وجه برنخواهد گشت. سوره هود، آیه ۷۴ و ۷۶.

"إِنَّا مُنْجُوكَ وَ أَهْلَكَ إِلَّا أُمَّرَأَتَكَ كَانَتْ مِنَ الْغَابِرِينَ" - یعنی ما تو و خانواده ات را نجات خواهیم داد، مگر همسرت را که از باقی ماندگان خواهد بود، یعنی باقی ماندگان در عذاب. و این جمله علت نداشتن ترس و اندوه را بیان می کند.

"إِنَّا مُنْزِلُونَ عَلَى أَهْلِ هَذِهِ الْقَرْيَةِ رِجْزًا مِنَ السَّمَاءِ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ" این آیه بیان است برای جمله "إِنَّا مُنْجُوكَ وَ أَهْلَكَ" و می فرماید: "غیر از تو و خانواده ات آنچه در قریه هست به خاطر فسقهایی که می کردند، دچار عذابی می شوند که ما آن را از آسمان نازل خواهیم کرد. و کلمه "رجز" به معنای عذاب است.

"وَ لَقَدْ تَرَكْنَا مِنْهَا آيَةً بَيِّنَةً لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ" ضمیر مؤنث در "منها" به قریه برمی گردد، و "ترک" به معنای باقی گذاشتن است، و معنایش این است که: ما از این قریه تنها علامتی روشن باقی گذاشتیم، برای مردمی که تعقل دارند، تا از دیدن آن عبرت گیرند و از خدا بترسند، و آن علامت همان آثار و خرابه هایی است که بعد از نزول عذاب از قریه باقی می ماند. و لیکن امروز معلوم نیست که آن آثار کجا است. و چه بسا گفته می شود که: "بعد از جریان هلاکت آنان، آب دریا آن شهر را گرفت، و آن دریا همان بحر لوط است". و لیکن از ظاهر آیه - بطوری که ملاحظه می کنید - برمی آید که آثار این شهر در زمان نزول آیات مورد بحث معروف بوده، و از این ظاهر تر این جمله است که در سوره حجر در باره همین آثار صراحتاً فرموده: "وَ إِنَّهَا لَبَسِيلٌ مَّقِيمٌ" (۱) و در سوره صافات آیه ۱۳۸ فرموده: "وَ إِنَّكُمْ لَتَمُرُّونَ عَلَيْهِمْ مُصْبِحِينَ وَ بِاللَّيْلِ أَفَلَا تَعْقِلُونَ"

(۲).

"وَ إِلَى مَدْيَنَ أَخَاهُمْ شُعَيْبًا فَقَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ وَ ارْجُوا الْيَوْمَ الْآخِرَ وَ لَا تَعْتُوا فِي الْأَرْضِ مُفْسِدِينَ" در این آیه حکایت می کند که شعیب مردم را به عبادت خدا، یعنی به توحید می خواند، و اینکه به معاد معتقد شوند، چون رجای آخرت همان اعتقاد به معاد است، و اینکه در زمین فساد نکنند، و - به طوری که بعضی (۳) از مورخین در تاریخ قوم مدین گفته اند - عمده ترین فسادانگیزی آنان در زمین عبارت بوده از کمفروشی و خیانت در کیل و وزن.

ص: ۱۸۵

۱- و آن شهر خراب بر سر راهی است ثابت. سوره حجر، آیه ۷۶.

۲- و شما همواره در صبح و شب بر خرابه آنان عبور می کنید باز تعقل نمی کنید؟ سوره صافات، آیه ۱۳۷ و ۱۳۸.

۳- روح البیان، ج ۶، ص ۴۶۸.

" فَكَذَّبُوهُ فَأَخَذَتْهُمُ الرَّجْفَةُ، فَأَصْبَحُوا فِي دَارِهِمْ جاثِمِينَ " کلمه " رجفه " به طوری که راغب گفته به معنای اضطراب و لرزش خیلی سخت است (۱). و کلمه " جاثمین " از ماده " جثم " است، و جثم و همچنین جثوم در مکان، به معنای نشستن در آن، و یا زانو نهادن بر آن است، و این تعبیر کنایه است از مرگ و معنای آیه این است که: اهل مدین شعیب را تکذیب کردند، پس زلزله سختی ایشان را گرفت، و صبح همه در خانه هایشان مرده بودند، و دیگر از جای خود حرکت نکردند.

قرآن کریم در جای دیگر در باره داستان مدین فرموده: " وَأَخَذَتِ الَّذِينَ ظَلَمُوا الصَّيْحَةَ فَأَصْبَحُوا فِي دِيَارِهِمْ جاثِمِينَ " (۲) - و نیز فرموده: " فَإِنْ أَعْرَضُوا فَقُلْ أَنْذَرْتُكُمْ صَاعِقَةً مِثْلَ صَاعِقَةِ عَادٍ وَ ثَمُودَ " (۳)، و از این آیات برمی آید که اهل مدین هم دچار صاعقه شدند و هم زلزله.

اشاره به امتحان و ابتلاء قوم مدین، عاد و ثمود و ... و گرفتار شدنشان به عذاب الهی

" وَ عَادًا وَ ثَمُودَ وَ قَدْ تَبَيَّنَ لَكُمْ مِنْ مَسَاكِينِهِمْ ... "

در اینجا سیاق را تغییر داد، تا تفننی در کلام شده باشد، لذا نخست عاد را آورد، و سپس ثمود را، هم چنان که در آیه بعد، نخست قارون را ذکر کرده، سپس فرعون و بعد از او هامان را، به خلاف داستانهای اممی که قبلاً ذکر فرمود، زیرا در آن داستانها نخست نام انبیای هر امتی را می آورد، مانند: نوح، ابراهیم، لوط و شعیب، بعداً نام عاصیان آن امت ها را.

و دو کلمه " عاد و ثمود " در جمله مورد بحث منصوبند به فعلی تقدیری، و تقدیر کلام " و اذکر عاداً و ثمود - به یاد آر عاد و ثمود را " می باشد.

" وَ زَيْنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ أَعْمَالَهُمْ فَصِيْدَهُمْ عَنِ السَّبِيلِ وَ كَانُوا مُسْتَبْصِرِينَ " - زینت دادن شیطان اعمال ایشان را کنایه به استعاره است از اینکه شیطان اعمال زشتشان را مورد علاقه و محبتشان قرار داد، و علاقه به آن را در آنان تشدید کرد، و معنای اینکه فرمود: از راه بازشان داشت، این است که: از راه خدا که راه فطرت است بازشان داشت، و لذا بعضی (۴) از مفسرین گفته اند: " مراد از مستبصر بودن آنان، این است که: قبلاً بر فطرت ساده انسانی خود بودند، و لیکن در آخر شیطان آن را از ایشان بگرفت " ولی ظاهر آیه - همان طور که در تفسیر آیه " كَانِ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً فَبَعَثَ اللَّهُ النَّبِيِّينَ " (۵) نیز گفتیم - این است که: عهد فطرت ساده و سالم قبل از

ص: ۱۸۶

۱- مفردات راغب، ماده " رجف ".

۲- صیحه آنان را که ستم کردند بگرفت، پس در دیار خود بی حرکت شدند. سوره هود، آیه ۹۴.

۳- پس اگر اعراض کردند بگو من شما را از صاعقه ای بیم می دهم که نظیر صاعقه عاد و ثمود باشد. سوره فصلت، آیه ۱۳.

۴- روح البیان، ج ۶، ص ۴۶۸.

۵- سوره بقره، آیه ۲۱۳.

بعثت نوح بوده، و عاد و ثمود اقوامی بوده اند که بعد از نوح می زیسته اند، پس معلوم می شود مستبصر بودن آنان قبل از فریب شیطان، این بوده که پیرو دین توحید، یعنی دین فطرت بوده اند، و تنها خدا را می پرستیدند.

" وَ قَارُونَ وَ فِرْعَوْنَ وَ هَامَانَ وَ لَقَدْ جَاءَهُمْ مُوسَى بِالْبَيِّنَاتِ، فَاسْتَكْبَرُوا فِي الْأَرْضِ وَ مَا كَانُوا سَابِقِينَ " کلمه " سابقین " استعاره به کنایه است از غلبه، یعنی قارون و فرعون و هامان که مورد دعوت موسی قرار داشتند، و در برابر دعوتش استکبار کردند با این عکس العمل خود بر او غالب نیامدند و بقیه الفاظ آیه روشن است.

" فَكُلًّا أَخَذْنَا بِذُنْبِهِ ... "

یعنی هر یک از امت های نامبرده را به جرم گناهی که داشتند گرفتیم، این اجمال قضیه است، آن وقت شروع می کند به تفصیل آن، و می فرماید: " فَمِنْهُمْ مَنْ أَرْسَلْنَا عَلَيْهِ حَاصِبًا "، بعضی ها را حاصبی بر او فرستادیم، و حاصب به معنای سنگ است، بعضی (۱) هم گفته اند: به معنای بادی است که سنگریزه بیارد، و بنا به معنای اول جمله مورد بحث با قوم لوط منطبق می شود، و بنا بر معنای دوم با قوم عاد.

" وَ مِنْهُمْ مَنْ أَخَذَتْهُ الصَّيْحَةُ " - بعضی از آنها را صیحه گرفت، و این قوم ثمود، و قوم شعیب است " وَ مِنْهُمْ مَنْ خَسَفْنَا بِهِ الْأَرْضَ " و بعضی از آنها را در زمین فرو بردیم، و این اشاره به داستان قارون است، " وَ مِنْهُمْ مَنْ أَعْرَفْنَا " بعضی ها کسانی بودند که غرقشان کردیم و این هم قوم نوح را شامل است و هم قوم فرعون و هامان را.

خدای سبحان بعد از تفصیل آن اجمال، به همه داستانهایی که تا اینجا بیان کرده بود برگشته، عاقبت امت های نامبرده را با بیانی عام شرح می دهد، و می فرماید آنچه این اقوام را گرفتار ببیایی کرد که بدان مبتلا شدند، تنها ظلم خود آنها بود، نه ظلم خدا، " وَ مَا كَانَ اللَّهُ لِيُظْلِمَهُمْ وَ لَكِنْ كَانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ - خدا هرگز به آنان ظلم نکرد، و لیکن این خودشان بودند که به خود ظلم می کردند " یعنی خدا آن بلاها را به عنوان مجازات بر آنان نازل کرد، چون دنیا دار فتنه و امتحان است، و این سنتی است الهی که به هیچ وجه از آن چشم پوشی نمی شود، پس هر کس هدایت بیابد برای خود یافته، و هر کس گمراه شود آن نیز علیه خود او است.

ص: ۱۸۷

در کافی به سند خود از ابی عمرو زبیری، از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که در حدیثی که در آن معانی کفر را بیان کرده می فرماید: وجه پنجم از کفر، کفر براءت است، و آن کفری است که در آیه " وَقَالَ إِنَّمَا اتَّخَذْتُمْ مِّن دُونِ اللَّهِ أَوْثَانًا مَّوَدَّةَ بَيْنِكُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا ثُمَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ يَكْفُرُ بَعْضُكُم بِبَعْضٍ وَيَلْعَنُ بَعْضُكُم بَعْضًا " بدان اشاره شده است که معنایش " یتبرأ بعضکم من بعض - بیزاری می جوئید یکی از دیگری " می باشد. - تا آخر حدیث - (۱).

مؤلف: این معنا در کتاب توحید از علی (علیه السلام) در حدیثی طولانی که به سؤالات اشخاصی در باره تعارض آیات قرآنی پاسخ داده آمده، و فرموده: این کفر که در این آیه هست به معنای بیزاری جستن است، می خواهد بفرماید: بعضی از بعضی دیگر بیزاری می جوئید، و نظیر این آیه در سوره ابراهیم است که در حکایت کلام ابلیس می فرماید: " إِنِّي كَفَرْتُ بِمَا أَشْرَكْتُمُونَ مِنْ قَبْلُ - من به آنچه قبلاً مرا در آن شرکت می دادید کافرَم، یعنی بیزارم، و نیز در حکایت گفتار ابراهیم می فرماید: " كَفَرْنَا بِكُمْ " یعنی تبری می جوئیم از شما (۲).

و در الدر المنثور است که ابن مردویه، از جابر روایت کرده که گفت: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) از خذف - یعنی ریگ و یا هسته خرما را بین دو سبابه نهادن، و آن را به سوی چیزی پرتاب کردن - نهی فرمود، و به آیه " وَ تَأْتُونَ فِي نَادِيكُمُ الْمُنْكَرَ " استشهاد فرمود (۳).

مؤلف: این معنا از عده ای از صاحبان کتب حدیث از ام هانی دختر ابی طالب (علیه السلام) نیز روایت شده، و عبارت آن چنین است که گفت: از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) معنای جمله " وَ تَأْتُونَ فِي نَادِيكُمُ الْمُنْكَرَ " را پرسیدم، فرمود رسمشان این بود که بر سر راه می نشستند، و ریگ به سوی عابری می انداختند، و عابران را مسخره می کردند.

و در کافی به سند خود از ابی زید حماد، از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که در ضمن حدیث نزول ملائکه بر ابراهیم، و بشارت دادن وی فرمود: ابراهیم به ملائکه گفت: برای چه آمده اید؟ گفتند: برای هلاک ساختن قوم لوط، پرسید: حتی اگر صد نفر

ص: ۱۸۸

۱- اصول کافی، ج ۲، ص ۳۸۹.

۲- توحید صدوق، ص ۲۶۰.

۳- الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۴۴.

مؤمن در میان آنان باشد باز هلاکشان می کنید؟ جبرئیل گفت: نه، پرسید اگر پنجاه نفر باشد چطور؟ گفت: نه، پرسید اگر سی نفر باشد چطور؟ گفت: نه، پرسید اگر بیست نفر باشد چطور؟ گفت: نه، پرسید اگر ده نفر باشد؟ گفت: نه، پرسید اگر پنج نفر باشد؟ گفت: نه، پرسید اگر یک نفر باشد؟ گفت: نه، ابراهیم اینجا اتخاذ سند کرد، و گفت: لوط در بین آنان است؟ گفتند: ما از هر کس بهتر می دانیم که در آنجا چه کسانی هستند، و او و اهلش را نجات خواهیم داد، مگر همسرش را که از باقی ماندگان در قریه است.

حسن بن علی (علیه السلام) فرموده: من از کلام ابراهیم غیر این را نمی فهمم که او می خواسته قوم را از عذاب نجات دهد، هم چنان که قرآن در این باره فرموده: "يُجَادِلُنَا فِي قَوْمِ لُوطٍ اِبْرَاهِيمُ بَرِّسْرُ قَوْمِ لُوطٍ بَا مَا مَجَادِلَهٗ مِي كَرْد" (۱) [..]

ص: ۱۸۹

مَثَلُ الَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ أَوْلِيَاءَ كَمَثَلِ الْعَنْكَبُوتِ اتَّخَذَتْ بَيْتًا وَإِنَّ أَوْهَنَ الْبُيُوتِ لَبَيْتُ الْعَنْكَبُوتِ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ (٤١) إِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا يُدْعُونَ مِنْ دُونِهِ مِنْ شَيْءٍ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ (٤٢) وَتِلْكَ الْأَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ وَمَا يَعْقِلُهَا إِلَّا الْعَالِمُونَ (٤٣) خَلَقَ اللَّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِلْمُؤْمِنِينَ (٤٤) اتْلُ مَا أُوحِيَ إِلَيْكَ مِنَ الْكِتَابِ وَأَقِمِ الصَّلَاةَ إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَلَذِكْرُ اللَّهِ أَكْبَرُ وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا تَصْنَعُونَ (٤٥)

وَلَا تُجَادِلُوا أَهْلَ الْكِتَابِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ إِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ وَقُولُوا آمَنَّا بِالَّذِي أُنزِلَ إِلَيْنَا وَأُنزِلَ إِلَيْكُمْ وَإِلَهُنَا وَإِلَهُكُمْ وَاحِدٌ وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ (٤٦) وَكَذَلِكَ أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ فَالَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يُؤْمِنُونَ بِهِ وَمِنْ هَؤُلَاءِ مَنْ يُؤْمِنُ بِهِ وَمَا يَجْحَدُ بِآيَاتِنَا إِلَّا الْكَافِرُونَ (٤٧) وَمَا كُنْتَ تَتْلُوا مِنْ قَبْلِهِ مِنْ كِتَابٍ وَلَا تَخُطُّهُ بِيَمِينِكَ إِذًا لِآزْتَابِ الْمُبِطِلُونَ (٤٨) بَلْ هُوَ آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ فِي صُدُورِ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ وَمَا يَجْحَدُ بِآيَاتِنَا إِلَّا الظَّالِمُونَ (٤٩) وَقَالُوا لَوْ لَا أَنْزَلَ عَلَيْهِ آيَاتٌ مِنْ رَبِّهِ قُلْ إِنَّمَا الْآيَاتُ عِنْدَ اللَّهِ وَإِنَّمَا أَنَا نَذِيرٌ مُبِينٌ (٥٠)

أَوْ لَمْ يَكْفِهِمْ أَنَّا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ يُتْلَى عَلَيْهِمْ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَرَحْمَةً وَذِكْرَى لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ (٥١) قُلْ كَفَى بِاللَّهِ بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ شَهِيدًا يَعْلَمُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالَّذِينَ آمَنُوا بِالْبَاطِلِ وَكَفَرُوا بِاللَّهِ أُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ (٥٢) وَيَسْتَعْجِلُونَكَ بِالْعَذَابِ وَلَوْ لَا أَجَلٌ مُسَمًّى لَجَاءَهُمُ الْعَذَابُ وَليَأْتِيَنَّهُمْ بَغْتَةً وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ (٥٣) يَسْتَعْجِلُونَكَ بِالْعَذَابِ وَإِنَّ جَهَنَّمَ لَمُحِيطَةٌ بِالْكَافِرِينَ (٥٤) يَوْمَ يَغْشَاهُمْ الْعَذَابُ مِنْ فَوْقِهِمْ وَمِنْ تَحْتِ أَرْجُلِهِمْ وَيَقُولُ ذُوقُوا مَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ (٥٥)

مثل کسانی که به جای خدا اولیایی دیگر اتخاذ می کنند مثل عنکبوت است و خانه ساختنش و به درستی سست ترین خانه ها خانه عنکبوت است اگر بدانند (۴۱).

خدا می داند که به جای او چه چیزها می خوانند و او عزیز و حکیم است (۴۲).

این مثلها را برای همه مردم می زنیم اما در آنها تعقل نمی کنند مگر دانایان (۴۳).

خدا آسمان و زمین را به حق خلقت کرد که در این خود آیتی است برای مردم با ایمان (۴۴).

آنچه از کتاب به تو وحی شده بخوان و نماز به پادار که نماز از فحشاء و منکرات جلوگیری می کند و ذکر خدا بزرگتر است و خدا می داند که چه می سازید (۴۵).

و با اهل کتاب جز به وجه احسن مجادله مکنید مگر افرادی از ایشان که ظلم کرده باشند، به ایشان بگویید ما به آنچه برای خودمان نازل شده و آنچه برای شما نازل شده ایمان داریم، معبود ما و شما یکی است و ما تسلیم آن معبودیم (۴۶).

و این چنین نازل کردیم کتاب را به تو، پس پاره ای از اهل کتاب و بعضی از این مشرکین بدان ایمان می آورند و آیات ما را انکار نمی کنند مگر کافران (۴۷).

تو پیش از قرآن هیچ کتابی را نتوانستی بخوانی و نیز خودت آن را ننوشتی و گر نه مبطلان در نبوت به شک می افتادند (۴۸).

بلکه آیاتی است روشن در سینه کسانی که علم داده شده اند و آیات ما را انکار نمی کنند مگر ستمگران (۴۹).

حرفها زدند از آن جمله گفتند چرا معجزه ها بر او نازل نشد بگو آیات تنها نزد خداست و من تنها بیم رسانی روشنم (۵۰).

آیا این معجزه برایشان کافی نیست که ما بر تو کتاب نازل کردیم و اینک بر آنان تلاوت می شود، بدرستی که در این، رحمت و تذکری است برای مردمی که ایمان می آورند (۵۱).

بگو خدا کافی است که در میان من و شما گواهی دهد او می داند آنچه که در آسمانها و زمین است و کسانی که به باطل می گروند و به خدا کفر می ورزند زیانکارند (۵۲).

از تو عذاب زودرس می خواهند و اگر نبود آن مدتی که مقرر شده عذاب زودتر ایشان را ناگهان و بدون اطلاع می گرفت (۵۳).

از تو عذاب زودرس می طلبند نمی دانند که جهنم کافران را از هر سو احاطه کرده است (۵۴).

روزی که عذاب احاطه شان می کند از بالای سر و پایین پا، و خدا به ایشان می گوید بچشید آنچه را که می کردید (۵۵).

بیان آیات

اشاره

این آیات متضمن دنباله ای است برای داستانهایی که از امت های سابق نقل فرمود، و آن مثلی است که خدای سبحان برای معبودهای موهوم آنان آورده، می فرماید: اینگونه اعتقادات خرافی آنان آن قدر بی اساس و سست بنیاد است که خلقت آسمانها و زمین به بانگ بلند به فساد آن فریاد می زنند، و اعلام می کنند که بغیر از خدا ولی و سرپرستی ندارند، و این اعلام عالم خلقت همان است که این کتاب کریم اعلام می دارد.

و چون سخن بدین جا می رسد ناگهان روی سخن را به رسول گرامی خود نموده دستورش می دهد تا این کتاب را تلاوت کند، و نماز به پا بدارد، و اهل کتاب را با زبان نرم و مجادله به بهترین وجه به سوی دین اسلام دعوت کند، و مشرکین را که از او خواستند به غیر از قرآن معجزه ای بیاورد، و عذابی را که وعده می دهد زودتر بیاورد پاسخ دهد.

تمثیل اتخاذ ارباب و آله و روی آوردن به غیر خدا به اتخاذ سست ترین خانه ها، خانه عنکبوت

"مَثَلُ الَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ أَوْلِيَاءَ كَمَثَلِ الْعَنْكَبُوتِ اتَّخَذَتْ بَيْتًا..."

کلمه عنکبوت معنایش معلوم است، این کلمه هم بر یک عدد از آن حشره اطلاق می شود، و هم بر جمع آن، هم در مذکر به این صورت می آید، و هم در مؤنث، یعنی عنکبوت ماده را هم عنکبوت می گویند.

از آنجایی که در جمله "مَثَلُ الَّذِينَ اتَّخَذُوا" عنایت همه در این است که مشرکین بغیر از خدا اولیایی برای خود گرفته اند، لذا همین معنا را در قالب صله و موصول آورد، و فرمود:

مثل مشرکین مثل عنکبوت است، بلکه فرمود مثل کسانی که بغیر از خدا اولیاء می گیرند مثل عنکبوت است، که برای خود خانه می گیرد. هم چنان که در جمله "كَمَثَلِ الْعَنْكَبُوتِ اتَّخَذَتْ بَيْتًا"، نیز عنایت در اتخاذ عنکبوت بیت مزبور است، در نتیجه برگشت معنا به این می شود که صفت مشرکین در گرفتن اولیایی به غیر از خدا، چون صفت عنکبوت است در گرفتن خانه ای که چنین و چنان است و کلمه "بیتا" را نکره آورد تا دلالت کند بر اینکه خانه عنکبوت خبری در باره اش هست، و آن خبر را بعدا خواهیم گفت.

آن وقت جمله "وَإِنَّ أَوْهَنَ الْجُبُوتِ لَمَيِّتٌ الْعُنْكَبُوتِ" بیان آن خبر، و صفت آن بیت است، و اگر نفرمود "و ان اوهن البیوت لیبتها- سست ترین خانه ها خانه اوست" برای این است که خواست جمله مذکور را به عنوان یک مثل رایج به کار برده باشد، و مثل را کسی تغییر نمی دهد.

و معنای آیه این است که: اتخاذ مشرکین اولیایی به غیر از خدا، مثل اتخاذ عنکبوت است خانه ای را، خانه ای که سست ترین خانه ها است، چون هیچ یک از آثار خانه به جز اسم بر آن صادق نیست، زیرا خانه را برای این می سازند که صاحبش را از سرما و گرما حفظ کند، و چیزی که این خواص را ندارد و صاحبش را از هیچ مکروهی حفظ نمی کند خانه نیست.

اولیایی هم که مشرکین برای خود گرفته اند تنها از ولایت، اسمی دارند، برای اینکه نه نفعی می رسانند و نه ضرری، نه مالک مرگی هستند و نه حیاتی، و نه نشوری.

مورد مثل، همان مساله اتخاذ آلهه است، پس اگر در آیه مورد بحث به جای کلمه آلهه اولیاء را آورد، برای این است که بفهماند که اصولا داعی مشرکین در پرستش خدایان مساله ولایت است، زیرا مشرکین می پنداشتند که بت ها در کار آنان ولایت دارند، و امور آنان را تدبیر می کنند، خیر را به سوی آنان جلب نموده و شر را از ایشان دور می سازند، و در باره آنان شفاعت می کنند.

در آیه مورد بحث علاوه بر نکته ای که گذشت، نکته دیگری هست، و آن این است که: با اطلاقی که دارد تمامی اقسام شرک را شامل می شود، و روی سخنش با تمامی کسانی خواهد بود که حتی در یک امری از امور خود به غیر از خدا ولی بگیرند و به آن تکیه کنند، و آن را مستقل در اثر خود بدانند، البته آن اثری که از وی توقعش را دارد، هر چند که آن ولی بت نباشد.

بلکه آیه شریفه شامل ولایت کسی نمی شود که برگشت ولایتش به ولایت خدا باشد، مانند ولایت رسول، و امام و مؤمنین، چون اگر کسی رسول و یا امام و یا مؤمنی را ولی خود بداند، در حقیقت خدا را ولی خود خوانده، برای اینکه ولایت آنان در طول ولایت خدا است، و خود خدا ایشان را ولایت داده، و آیه "وَمَا يُؤْمِنُ أَكْثَرُهُمْ بِاللَّهِ إِلَّا وَهُمْ مُشْرِكُونَ" (۱) این اطلاق را تایید می کند.

ص: ۱۹۳

۱- بیشترشان به خدا ایمان نمی آورند مگر با شرک. سوره یوسف، آیه ۱۰۶.

"لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ" - بعضی (۱) گفته اند: "یعنی اگر می دانستند که مثلشان در گرفتن اولیاء مثل عنكبوت است.

معنی و مفاد آیه شریفه: "إِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ مِنْ شَيْءٍ ..."

"إِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ مِنْ شَيْءٍ وَ هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ" ممکن است بگوییم کلمه "ما" در جمله "ما يَدْعُونَ" موصوله است، یعنی آنچه می خوانند، و ممکن است بگوییم نافیه است، یعنی "و نمی خوانند" و نیز ممکن است آن را استفهامی یا مصدری بگیریم، و کلمه "من" بنا بر احتمال دوم زاید است، که صرفاً برای تاکید آورده شده، و بنا بر سه احتمال دیگر بیانی است، و از این چهار احتمال دو احتمال اول قوی تر است، و از آن دو، اولی قوی تر است.

و بنا بر احتمال دوم معنا چنین می شود که: خدا می داند مشرکین هیچ چیزی به جای او نمی خوانند، یعنی آنچه به عنوان آلهه به جز خدا می پرستند هیچ حقیقتی ندارد، در نتیجه به قول صاحب کشف (۲) آیه شریفه تاکید همان مثل است و زیادتی است برای اینکه در آن مثل آن آلهه را حد اقل چون خانه عنكبوت دانست، ولی در این جمله می فرماید بلکه خانه عنكبوت هم نیست، چون عدم محض است.

و بنا بر احتمال اول معنای آیه چنین می شود: خدا می داند آن چیزهایی را که به جای او می پرستند، و جاهل به آن نیست، و بنا بر این جمله مورد بحث کنایه می شود از اینکه آن مثلی که زدیم مثلی به جا بود، چون برای اولیای آنان از ولایت چیزی به جز اسم نیست.

این معنا- همان طور که گفتیم- از همه احتمالات قوی تر است، چون دو کلمه عزیز و حکیم آن را تاکید می کند، و می فهماند که وقتی خدایان مشرکین از ولایت چیزی به جز اسم نداشتند، پس در نتیجه تنها عزیزی که هیچ چیز بر او غلبه نمی کند، و در تدبیر ملکش شریک نیست، و نیز در خلقت و ایجاد شرکت ندارد، خدا است، و نیز تنها حکیمی که هر چه می کند و هر تدبیری که به کار می بندد متقن و محکم است، خدا است، و چون تنها او عزیز و حکیم است، هیچ وقت تدبیر خلق خود را به کسی واگذار نمی نماید (فراموش نشود که واگذاری غیر از دادن ولایت به انبیاء و اولیاء است، چون گفتیم ولایت انبیاء در طول ولایت خدا است نه به عنوان واگذاری و تفویض مترجم)، آن وقت آیه مورد بحث به منزله زمینه ای می شود برای بیان بعد که می فرماید "خَلَقَ اللَّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ".

ص: ۱۹۴

۱- منهج الصادقین، ج ۷، ص ۱۶۱.

۲- تفسیر کشف، ج ۳، ص ۴۵۵.

" وَ تِلْكَ الْأَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ وَ مَا يَعْقِلُهَا إِلَّا الْعَالِمُونَ " این جمله به مثلهایی که در قرآن زده شده اشاره می کند، و می فرماید که هر چند آنها را همه مردم می شنوند، و لیکن حقیقت معانی آن و لب مقاصدش را تنها اهل دانش درک می کنند، آن کسانی که حقایق امور را می فهمند، و بر ظواهر هر چیزی جمود نمی کنند.

دلیل بر این معنا جمله " ما يَعْقِلُهَا " است، برای اینکه ممکن بود بفرماید: " لا- یؤمن بها "، و یا تعبیری نظیر آن بیاورد، پس اینکه فرمود: " ما يَعْقِلُهَا " دلیل بر آن است که منظور درک حقیقت و مغز آن مثلها است، و گر نه بسیاری از غیر دانایان هستند که به ظواهر آن مثلها ایمان دارند.

پس درک مثلهایی که در کلام خدا زده شده نسبت به فهم و شعور مردم مختلف است، بعضی از شنوندگان هستند که به جز شنیدن الفاظ آن و تصور معانی ساده اش هیچ بهره ای از آن نمی برند، چون در آن تعمق نمی کنند، بعضی دیگر هستند که علاوه بر آنچه که دسته اول می شنوند و می فهمند، در مقاصد آن تعمق هم می کنند، و حقایق باریک و دقیقش را درک می نمایند.

در این آیه اشاره است به اینکه مثل زدن بت پرستی به تار تیندن عنکبوت، صرف مثل شعری و ادعای خالی از دلیل نیست، بلکه پایه ای از حجت و برهان عقلی دارد، و حقیقت حقه و ثابته ای دارد، که آیه بعد به آن اشاره می کند.

" خَلَقَ اللَّهُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضَ بِالْحَقِّ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَمَآئَةٍ لِّلْمُؤْمِنِينَ " مراد از حق بودن خلقت آسمانها و زمین این است که: بفهماند در خلقت آنها بازیچه در کار نیست، هم چنان که جای دیگر این معنا را صریحا اعلام نموده و فرموده: " وَ مَا خَلَقْنَا السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضَ وَ مَا بَيْنَهُمَا لِأَعْبِينَ مَا خَلَقْنَاهُمَا إِلَّا بِالْحَقِّ وَ لَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ " (۱)

خلقت، تدبیر و ولایت ملازم یکدیگرند و هر سه مختص به خدای تعالی است ۱۹۶

پس خلقت آسمانها و زمین بر اساس نظامی ثابت و تغییر ناپذیر است، و سنت الهی نه اختلاف می پذیرد و نه تخلف، تدبیر هم خود از خلقت است، و این دو با یکدیگر اختلاف ندارند، و هیچ کس از دیگری تخلف نمی کند.

برای اینکه تدبیر حوادث جاریه در عالم، معنایش این است که: یک حادثی را دنبال حادثی دیگر به وجود بیاورد، حادثی باشد که وقتی دنبال حادث اول پدید آورد، نظامی اتم به وجود آید، و آن چنان حوادث را ترتیب دهد که به غایت ها و نتایجی منتهی شود که حق و

ص: ۱۹۵

۱- ما آسمانها و زمین را به بازیچه خلق نکردیم، و آنها را جز به حق نیافریدیم، و لیکن بیشترشان نمی فهمند. سوره دخان، آیه

حقیقت باشد، پس در حقیقت تدبیر عبارت شد از خلقت بعد از خلقت، اما خلقت هر چیزی با رعایت خلقت های قبل و بعد، که چون تک تک هر ایجاد در نظر گرفته شود خلقت است، و چون رابطه و اتصال بین همه خلقها در نظر گرفته شود تدبیر است، پس تدبیر، چیزی سواى خلقت نیست.

و چون خلقت و صنع همه به خدای تعالی منتهی می شود، و این منتهی شدنش ضروری و غیر قابل انکار است، ناگزیر تدبیر هم منتهی به اوست، و به هیچ وجه نمی شود به غیر او دانست، و غیر خدای تعالی هر چه هست مخلوق خدا، و قائم به خدا، و مملوک او است، خودش مالک هیچ نفعی و ضرری نیست، و محال است که قائم به غیر از او باشد، و آن غیر، مستقل در تدبیر او، و مستغنی از خدا باشد، و این همان معنای حق بودن، و بازیچه نبودن، و جد بودن، و شوخی نبودن خلقت است.

پس اگر بعضی از مخلوقات خدا مدبر بعضی از مخلوقات دیگرش بوده باشد، این ولایت در تدبیر ولایت حقیقی نیست، چون ولی نامبرده باز هم مالک واقعی، و به حقیقت معنای کلمه نیست، و به این معنا چیزی را مالک نمی باشد، و در نتیجه آنچه دخل و تصرف می کند جنبه بازی را دارد، و اگر فرضاً خدا چنین ولایتی را به بعضی از مخلوقات خود بدهد، او هم با مخلوقات خود بازی کرده است، و ساحت او منزله از لعب و بازی است، و فرض مذکور تنها و تنها فرض است، و حقیقتی نمی تواند داشته باشد، و ولایت فرض شده فقط اسمی از ولایت را دارد، و به کلی از حقیقت معنای کلمه تهی است، هم چنان که تار عنکبوت اینچنین است (۱).

"إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَةً لِّلْمُؤْمِنِينَ" - در این جمله آیت بودن خلقت را اختصاص داد به مؤمنین، با اینکه برای عموم مردم آیت است، و این بدان جهت است که: تنها مؤمنین از این آیت سود می برند، و از آن به صاحب آیت یعنی خدای تعالی راه می یابند.

"أَتْلُ مَا أُوحِيَ إِلَيْكَ مِنَ الْكِتَابِ وَأَقِمِ الصَّلَاةَ إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَلَذِكْرُ اللَّهِ أَكْبَرُ ..."

بعد از آنکه اجمال داستانهای امم سابق را بیان کرد، که شرک و گناهان و منکراتشان، کارشان را به چه شقاوتی کشانید، شقاوتی ابدی، و خسروانی دائم، اینک در این).

ص: ۱۹۶

۱- باز فراموش نشود که بیان گذشته با ولایت انبیاء منافات ندارد، چون هر چند که خدای تعالی به آن حضرت ولایت در تکوین داده و به دست آنان تدبیر عالم می کند لیکن باز مالک ولایت خود اوست و آن حضرات جنبه وساطت را دارند و مستقل در تاثیر نیستند (مترجم).

آیه از آن مطالب منتقل شده به اینکه رسول گرامی خود را دستور می دهد به تلاوت آنچه به وی وحی شده،- البته در عین حال کلام را استینافی گرفت یعنی به ما قبل عطف نکرد- چون تلاوت قرآن بهترین رادع است از شرک و ارتکاب فحشاء و منکرات، زیرا در آن آیات روشنی است که متضمن حجت هایی نورانی است، که حق را آن طور که باید روشن می سازد، و هم مشتمل است بر داستانهای عبرت آور، و مواعظ و بشارت ها و انذار و وعده و وعیدها که شنونده و خواننده را از گناهان باز می دارد.

و سپس آن امر را ضمیمه کرد به امر به نماز که بهترین اعمال است، چون که نماز از فحشاء و منکر بازمی دارد.

و سیاق آیات شاهد بر این است که: مراد از این بازداري، بازداري طبيعت نماز از فحشاء و منکر است، البته بازداري آن به نحو اقتضاء است نه عليت تامه، که هر کس نماز خواند، ديگر نتواند گناه کند.

شرحی در مورد اینکه نماز انسان را- به نحو اقتضاء نه عليت تامه- از فحشاء و منکر باز می دارد و جواب به این اشکال که چرا بسیاری از نماز گزاران مرتکب کبائر و منکرات می شوند؟

خواهی گفت چطور نماز از فحشاء و منکرات نهی می کند؟ در جواب می گوئیم این عمل مخصوصا که بنده خدا آن را در هر روز پنج بار به جا بیاورد، و همه عمر ادامه دهد، و مخصوصا اگر آن را همه روزه در جامعه ای صالح به جا بیاورد، و افراد آن جامعه نیز مانند او همه روزه به جا بیاورند، و مثل او نسبت به آن اهتمام بورزند، طبعاً با گناهان کبیره سازش ندارد.

آری توجه به خدا از در بندگی، آنهم در چنین محیط و از چنین افراد، طبیعتاً باید انسان را از هر معصیتی کبیره و هر عملی که ذوق دینی آن را شنیع می داند، از قبیل قتل نفس، تجاوز به جانها و به مال ایتم، زنا، و لواط، باز بدارد، بلکه نه تنها از ارتکاب آنها، بلکه حتی از تلقین آن نیز جلوگیری کند.

برای اینکه نماز مشتمل است بر ذکر خدا، و این ذکر، اولاً ایمان به وحدانیت خدای تعالی، و رسالت و جزای روز قیامت را به نماز گزار تلقین می کند، و به او می گوید که خدای خود را با اخلاص در عبادت مخاطب قرار داده و از او استعانت بنما، و درخواست کن که تو را به سوی صراط مستقیم هدایت نموده، و از ضلالت و غضبش به او پناه ببر.

و ثانياً او را وادار می کند بر اینکه با روح و بدن خود متوجه ساحت عظمت و کبریایی خدا شده، پروردگار خود را با حمد و ثنا و تسبیح و تکبیر یاد آورد، و در آخر بر خود و هم مسلکان خود و بر همه بندگان صالح سلام بفرستد.

علاوه بر این او را وادار می کند به اینکه از حدث (که نوعی آلودگی روحی است)، و

از خبث یعنی آلودگی بدن و جامه، خود را پاک کند، و نیز از اینکه لباس و مکان نمازش غضبی باشد، پرهیزد، و رو به سوی خانه پروردگارش بایستد.

پس اگر انسان مدتی کوتاه بر نماز خود پایداری کند، و در انجام آن تا حدی نیت صادق داشته باشد، این ادامه در مدت کوتاه به طور مسلم باعث می شود که ملکه پرهیز از فحشاء و منکر در او پیدا شود، به طوری که اگر فرضاً آدمی شخصی را موکل بر خود کند، که دائماً ناظر بر احوالش باشد، و او را آن چنان تربیت کند که این ملکه در او پیدا شود و به زیور ادب عبودیت آراسته گردد، قطعاً تربیت او مؤثرتر از تربیت نماز نیست، و به بیش از آنچه که نماز او را دستور می دهد دستور نخواهد داد، و به بیش از آن مقدار که نماز به ریاضت وادارش می کند وادار نخواهد کرد.

در اینجا لازم است اشکالی که به آیه شریفه شده، و جوابش را خاطر نشان سازیم، بعضی (۱) بر این آیه اشکال کرده اند که: "این آیه می فرماید نماز از فحشاء و منکرات نهی می کند، و حال آنکه ما بسیاری از نماز گزاران را می بینیم که از ارتکاب گناهان بزرگ پروایی ندارند، چرا نماز آنان از فحشاء و منکرات بازشان نمی دارد؟".

در جواب از این اشکال بعضی (۲) از علماء گفته اند: "اصلاً کلمه "صلاه" در آیه شریفه به معنای نماز نیست، بلکه به معنای دعا است، و مراد از دعا هم دعوت به سوی امر خدا است، و معنای آیه این است که: ای پیغمبر من، بر دعوت به سوی امر خدا پایداری کن، که اگر چنین کنی این دعوت مردم را از فحشاء و منکرات بازمی دارد". لیکن این جواب اشکال دارد، برای اینکه در حقیقت برای رفع اشکال و فرار از آن، آیه را از ظاهرش برگردانیده.

بعضی (۳) دیگر گفته اند: "کلمه "صلاه" در آیه شریفه در معنای نکره است، و معنای آیه این است که یک قسم از نمازها باعث می شود که نماز گزار از فحشاء و منکرات اجتناب بورزد، و درست هم هست، پس مراد همه نمازها نیست، تا آن اشکال وارد شود".

بعضی (۴) دیگر گفته اند: "نماز ما دام که نماز گزار مشغول آن است این اثر را دارد، یعنی شخص نماز گزار ما دام که مشغول نماز است کارهای زشت نمی کند، چون همین اشتغال به نماز او را از کارهای دیگر بازمی دارد".

بعضی (۵) دیگر گفته اند: "آیه به همان ظاهری که دارد معنایی دارد که آن اشکال

ص: ۱۹۸

۱- روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۶۳.

۲- روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۶۴.

۳- روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۶۴.

۴- روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۶۳.

۵- روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۶۳.

متوجهش نمی شود، و آن این است که: نماز مانند یک انسانی که دیگری را از فحشاء و منکرات نهی می کند، به شخص نمازگزار می گوید: زنا مکن، ربا مخور، دروغ مگو، و ... و لیکن همان طور که در آن انسان لازمه نهی این نیست که شنونده گوش هم بدهد، و از گفته او منتهی هم بشود، در نماز نیز چنین است، یعنی نماز مرتب به نمازگزار می گوید که چنین و چنان مکن، و لیکن لازمه این نهی این نیست که نمازگزار منتهی هم بشود، و از آن کارها دست بردارد. مگر نهی نماز از نهی خدا مهم تر و مؤثرتر است، خدای تعالی در آیه شریفه "إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَإِيتَاءِ ذِي الْقُرْبَىٰ وَيَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ" (۱)، به عدل و احسان و صله رحم امر می کند، و از فحشاء و منکر نهی می فرماید، و مع ذلك مردم هم چنان نافرمانی اش می کنند، و نهی او باعث انتهای مردم نمی شود، نهی نماز هم مثل آن، پس اشکالی که بر آیه شده ناشی از این توهم است که نهی همواره مستلزم انتهاء است، و این توهمی است باطل".

از بعضی (۲) از مفسرین نقل شده که در پاسخ از این اشکال گفته اند: "نماز را برای این می خوانند که به یاد خدا بیفتند، هم چنان که خود خدای تعالی هم فرموده: "أَقِمِ الصَّلَاةَ لِتَذَكَّرَی - نماز را برای یاد من به پا دار"، و کسی که به یاد خدا باشد، مسلماً از اعمالی که خوشایند خدا نیست پرهیز می کند، و آن اشخاصی که در اشکال مورد نظرند، اشخاصی هستند که اگر نماز نخوانند گناه بیشتر می کنند، و نماز در آنها این مقدار اثر گذاشته که منکرات را کمتر مرتکب شوند".

لیکن خواننده عزیز توجه دارد که هیچ یک از این جوابها با سیاق حکم، و تعلیلی که در آیه شریفه آمده نمی سازد، برای اینکه آنچه از سیاق برمی آید این است که: اگر دستور داده اند به اینکه مردم نماز بخوانند، برای این است که نماز آنان را از فسق و فجور بازمی دارد، و این تعلیل می فهماند که نماز عملی است عبودی، که به جا آوردنش صفتی در روح آدمی پدید می آورد که آن صفت به اصطلاح معروف، پلیسی است غیبی، و صاحبش را از فحشاء و منکرات بازمی دارد، و در نتیجه جان و دلش را از قذارت گناهان و آلودگی هایی که از اعمال زشت پیدا می شود، پاک می نماید.

پس معلوم می شود مقصود از نماز رسیدن به آن صفت است، یعنی صفت بازداری از

ص: ۱۹۹

۱- بدرستی که خداوند امر می کند به عدل و نیکویی کردن و به عطا کردن به نزدیکان، و نهی می کند از کار زشت و ناپسند. سوره نحل، آیه ۹۰.

۲- روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۶۳.

گناه، چیزی که هست در جواب از آن اشکال می‌گوییم: پیدایش این صفت اثر طبیعی نماز هست، و لیکن به نحو اقتضاء، نه به نحو علیت، پس اینکه در جواب دومی گفتند در بعضی افراد اثر دارد صحیح نیست، بلکه در همه اثر دارد، و لیکن به نحو اقتضاء و نیز اینکه در جواب سوم گفتند اثرش تا وقتی است که انسان مشغول نماز است، صحیح نیست، بلکه اثرش در همه احوال است اما به نحو اقتضاء و اینکه در جواب چهارم گفتند: نهی مستلزم انتهاء نیست و گویا در آیه شریفه فرموده نماز بخوان تا نهی نماز را بشنوی صحیح نیست، بلکه نهی مستلزم انتهاء هست چیزی که هست گفتیم به نحو اقتضاء و اینکه در جواب پنجم گفتند نماز یاد خدا است و یاد خدا انسان را از فحشاء باز می‌دارد باز درست نیست، برای اینکه اشکال بر گناهکاری نماز گزار است، چه یاد خدا باشد و چه نباشد.

پس حق در جواب همان است که گفتیم بازداری از گناه اثر طبیعی نماز است، چون نماز توجه خاصی است از بنده به سوی خدای سبحان، لیکن این اثر تنها به مقدار اقتضاء است، نه علیت تامه، تا تخلف نپذیرد، و نماز گزار دیگر نتواند گناه کند، نه، بلکه اثرش به مقدار اقتضاء است، یعنی اگر مانع و یا مزاحمی در بین نباشد اثر خود را می‌بخشد، و نماز گزار را از فحشاء باز می‌دارد، ولی اگر مانعی و یا مزاحمی جلو اثر آن را گرفت، دیگر اثر نمی‌کند، و در نتیجه نماز گزار آن کاری که انتظارش را از او ندارند می‌کند، خلاصه یاد خدا، و موانعی که از اثر او جلو می‌گیرند، مانند دو کفه ترازو هستند، هر وقت کفه یاد خدا چربید، نماز گزار گناه نمی‌کند، و هر جا کفه آن موانع چربید کفه یاد خدا ضعیف می‌شود، و نماز گزار از حقیقت یاد خدا منصرف می‌گردد، و گناه را مرتکب می‌شود.

و اگر خواننده عزیز بخواهد این معنا را لمس کند، باید حال بعضی از افراد که نام مسلمان دارند، و در عین حال نماز نمی‌خوانند، در نظر بگیرد، که اگر رفتار آنها را زیر نظر قرار دهد، می‌بیند که به خاطر نخواندن نماز، روزه را هم می‌خورد، و حج هم نمی‌رود و زکات هم نمی‌دهد، و بالأخره سایر واجبات را هم ترک می‌کند، و هیچ فرقی بین پاک و نجس، و حلال و حرام نمی‌گذارد، و خلاصه در راه زندگی هم چنان پیش می‌رود، هر چه پیش آید خوش آید، و هیچ چیزی را در راه خود مانع پیشرفت خود نمی‌بیند، نه ظلم، نه زنا، نه ربا، نه دروغ، و نه هیچ چیز دیگر.

آن وقت اگر حال چنین شخصی را با حال کسی مقایسه کنی که نماز می‌خواند، و در نمازش به حد اقل آن یعنی آن مقداری که تکلیف از گردنش ساقط شود اکتفاء می‌کند، خواهی دید که او از بسیاری از کارها که بی نماز از آن پروا نداشت پروا دارد، و اگر حال این

نمازگزار را با حال کسی مقایسه کنی که در نمازش اهتمام بیشتری دارد، خواهی دید که دومی از گناهان بیشتری پروا دارد، و به همین قیاس هر چه نماز کاملتر باشد، خودداری از فحشاء و منکرات بیشتر خواهد بود.

معنای "ذکر" و مقصود از اینکه در باره نماز فرمود: "وَلَذِكْرِ اللَّهِ أَكْبَرُ" و وجوه مختلفی که در معنای این جمله گفته شده است

"وَلَذِكْرِ اللَّهِ أَكْبَرُ" - راغب در مفردات می گوید: کلمه "ذکر" گاهی در معنای "یاد، خاطر" به کار برده می شود، مثلاً می گویند "افی ذکرک" - آیا به یاد داری و آیا به خاطر داری". و این یاد و خاطر هیئتی است در نفس، که با داشتن آن انسان می تواند آنچه از معلومات کسب کرده حفظ کند، و از دست ندهد، مانند حافظه، با این تفاوت که حفظ را در جایی به کار می برند که مطلبی را در حافظه خود داشته باشد، هر چند که الآن حاضر و پیش رویش نباشد، به خلاف ذکر که در جایی به کار می رود که علاوه بر اینکه مطلب در صندوق حافظه اش هست، در نظرش حاضر هم باشد.

و گاهی کلمه ذکر را در حضور قلب و یا حضور در زبان استعمال می کنند، مثلاً می گویند: ذکر خدا دو نوع است، یکی ذکر به زبان، و یکی هم ذکر به قلب، یعنی حضور در قلب، و به همین جهت است که گفته اند: ذکر دو نوع است، ذکر از نسیان، - یعنی ذکر به معنای اول، - و ذکر بدون نسیان، - یعنی ذکر به معنای دوم - که به معنای ادامه حفظ است، معنای سوم ذکر هم عبارت است از سخن، چون هر سخنی را ذکر هم می گویند (۱).

و ظاهراً اصل در معنای این کلمه همان معنای اول است، و اگر معنای دوم را (نام خدا را بردن) هم ذکر نامیده از این بابت است که ذکر لفظی مشتمل بر معنای قلبی نیز هست، و ذکر قلبی نسبت به ذکر لفظی اثری را می ماند که بر سبب مترتب می شود، یا نتیجه ای است که از عمل عاید می گردد.

و اگر نماز را ذکر نامیده اند، برای این است که: نماز هم مشتمل است بر ذکر زبانی از تهلیل، و حمد، و تسیح، و هم به اعتباری دیگر مصداقی است از مصادیق ذکر، چون مجموعه آن عبودیت بنده خدا را مجسم می سازد، و لذا خدای تعالی نماز را ذکر الله نامیده و فرموده: "إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ" (۲) و هم به اعتباری دیگر امری است که ذکر بر آن مترتب می شود، ترتب غایت بر صاحب غایت، یعنی نتیجه نماز یاد خدا است، هم چنان که آیه "وَأَقِمِ الصَّلَاةَ لِذِكْرِي" (۳) به آن اشاره می کند.

ص: ۲۰۱

۱- مفردات راغب، ماده "ذکر".

۲- چون روز جمعه به سوی نماز ندا می شود، بشتابید به سوی ذکر الله. سوره جمعه، آیه ۹.

۳- نماز به پادار برای یاد من. سوره طه، آیه ۱۴.

و ذکرى که گفتیم، غایت و نتیجه نماز است، ذکر قلبی است، البته آن ذکرى که گفتیم به معنای استحضار است، یعنی استحضار یاد خدا در ظرف ادراک، بعد از آنکه به خاطر فراموشی از ذهن غایب شده بود، و یا به معنای ادامه استحضار است، و این دو قسم از ذکر بهترین عملی است که صدورش از انسان تصور می شود، و از همه اعمال خیر قدر و قیمت بیشتری دارد، و نیز از همه انحاء عبادتها اثر بیشتری در سرنوشت انسان دارد، چون یاد خدا به این دو نوع که گفته شد، آخرین مرحله سعادتى است که برای انسانها در نظر گرفته شده، و نیز کلید همه خیرات است.

و به هر حال از ظاهر سیاق آیه " وَ أَقِمِ الصَّلَاةَ إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَ الْمُنْكَرِ " برمی آید که جمله " وَ لَذِكْرِ اللَّهِ أَكْبَرُ " متصل به آن است، و اثر دیگری از نماز را بیان می کند، و اینکه آن اثر، بزرگتر از اثر قلبی است، در نتیجه جمله " وَ لَذِكْرِ اللَّهِ أَكْبَرُ " به منزله ترقی دادن مطلب است، و البته منظور از ذکر در آن جمله نیز همان ذکر قلبی است، که گفتیم از نماز حاصل می شود.

پس گویا فرموده: نماز بگزار تا تو را از فحشاء و منکر باز بدارد، بلکه آنچه عاید تو می کند بیش از این حرفها است، چون مهم تر از نهی از فحشاء و منکر این است که: تو را به یاد خدا می اندازد، و این مهم تر است، برای اینکه ذکر خدا بزرگترین خیری است که ممکن است به یک انسان برسد، چون ذکر خدا کلید همه خیرات است، و نهی از فحشاء و منکرات نسبت به آن فایده ای جزئی است.

البته این احتمال هم هست که مراد از " ذکر " همان اذکار زبانی نماز باشد، ولی در این صورت باز هم جمله مذکور در معنای ترقی است، چون معنای آیه این می شود: نماز بخوان، تا تو را از فحشاء و منکر بازدارد، بلکه همان اذکاری که در نماز است، و یا خود نماز، مهمتر از آن بازدارى است، چون بازدارى مذکور یکی از آثار نیک ذکر است، و به هر تقدیر کلمه " ذکر الله " بنا بر هر دو احتمال، مصدرى است که اضافه به مفعول خود شده، و آن چیزی که ذکر الله از آن بزرگتر است عبارت است از نهی از فحشاء و منکر.

مفسرین در معنای " ذکر "، و اینکه کلمه " الله " فاعل آن است، و یا مفعول آن، و این که مفضل علیه خاص است یا عام، (یعنی ذکر خدا از همه اقسام نهی از فحشاء مهم تر است، یا بعضی از اقسام آن) اقوال و نظریه هایی دیگر دارند.

بعضی (۱) گفته اند: " معنایش این است که: اینکه خدا به یاد بنده اش باشد، مهم تر از

ص: ۲۰۲

آن است که بنده به یاد خدا باشد، برای اینکه هر چند فرموده: "فَاذْكُرُونِي أَذْكَرْكُمْ" (۱) ولی در این معامله تنها بنده سود می برد".

بعضی (۲) دیگر گفته اند: "معنایش این است که: خدا به یاد بنده اش باشد مهم تر است از نماز بنده" بعضی (۳) دیگر گفته اند: معنایش این است که: خدا به یاد بنده اش باشد از هر چیزی مهم تر است".

بعضی (۴) دیگر گفته اند: معنایش این است که: ذکر کردن بنده، خدا را در نماز از سایر ارکان نماز مهمتر است". بعضی (۵) دیگر گفته اند: "ذکر کردن بنده، خدا را در نماز مهمتر است از اینکه او را در خارج نماز ذکر کند" بعضی (۶) دیگر چنین معنا کرده اند: "که ذکر کردن بنده، خدا را از سایر کارهایش مهم تر است".

بعضی دیگر چنین گفته اند: درست است که نماز از فحشاء و منکرات نهی می کند، اما اینکه بنده خدا در هنگام رویارویی با گناه به یاد خدا بیفتد که او را از آن گناه نهی کرده مهم تر است.

بعضی (۷) دیگر گفته اند: کلمه "اکبر" از معنای برتری عاری است، و با اینکه برای آن درست شده، در اینجا آن را افاده نمی کند، پس لازم نیست چیزی باشد که ذکر الله از آن مهم تر باشد، و از این قبیل "افعل التفصیل" ها در قرآن آمده، که معنای تفصیل و برتری را نمی دهد مانند آیه "ما عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ مِنَ اللَّهِو" - آنچه نزد خدا است از لهُو بهتر است"، چون می دانیم لهُو خوب نیست، تا آنچه نزد خدا است خوبتر باشد.

اینها اقوال و نظریه هایی است مختلف که ما از بحث پیرامون آنها خودداری نمودیم، چون اختصار را ترجیح دادیم، و دقت در آیه برای خواننده کافی است از بحث کردن ما، علاوه بر این خود خواننده می داند که بعضی از این وجوه تحکم و بیهوده حرف زدن است.

"وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا تَصِفُونَ" - یعنی خدا می داند آنچه را که شما از خیر و شر انجام می دهید، و چون می داند بر شما لازم است که مراقب او باشید، و از او غافل نگردید، و بنا بر این جمله مورد بحث مخصوصا بنا بر قول اول مردم را تحریک و تشویق بر مراقبت می کند.

"وَلَا تُجَادِلُوا أَهْلَ الْكِتَابِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ إِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ" بعد از آنکه در جمله "اِنَّ مَا أُوحِيَ إِلَيْكَ"، رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را

ص: ۲۰۳

۱- مرا یاد کنید تا شما را یاد کنم. سوره بقره، آیه ۱۵۲.

۲- روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۶۴.

۳- روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۶۵.

۴- روح المعانی، ج ۲۰، ص ۱۶۵.

٥- روح المعاني، ج ٢٠، ص ١٦٥.

٦- روح المعاني، ج ٢٠، ص ١٦٥.

٧- روح المعاني، ج ٢٠، ص ١٦٥.

مامور کرد تا از طریق تلاوت قرآن دعوت و تبلیغ کند، اینک در جمله مورد بحث کیفیت دعوت را بیان می کند، و از مجادله با اهل کتاب- که اطلاق آن شامل یهود و نصاری می شود، و مجوس و صابئین هم ملحق به آن دو می شوند- نهی می کند، و می فرماید: با این طوایف چند گانه مجادله مکن، مگر به طریقی که بهترین طریق مجادله بوده باشد، و از آن بهتر تصور و امکان نداشته باشد.

مقصود از مجادله نیکو با اهل کتاب که بدان امر فرموده است

و مجادله وقتی نیکو به شمار می رود، که با درشتخویی و طعنه و اهانت همراه نباشد، پس یکی از خوبیهای مجادله این است که: با نرمی و سازش همراه باشد، و خصم را متاثر نکند که در این صورت مجادله دارای حسن و نیکی است، یکی دیگر اینکه شخص مجادله کننده از نظر فکر با طرفش نزدیک باشد، به این معنا که هر دو علاقه مند به روشن شدن حق باشند، و در نتیجه هر دو با کمک یکدیگر حق را روشن سازند، و لجاجت و عناد به خرج ندهند، پس وقتی این شرط با شرط اول جمع شد، حسن و نیکویی مجادله دو برابر می شود، آن وقت است که می توان گفت این مجادله بهترین مجادله ها است.

و به همین جهت وقتی مؤمنین را نهی می کند از مجادله با اهل کتاب، مگر آن مجادله که احسن و بهترین طرق مجادله باشد، از اهل کتاب جمعی را استثناء می کند، و می فرماید مگر آن عده از اهل کتاب را که ستم کردند.

و مراد از ستم به قرینه سیاق این است که: آن اهل کتاب که شما می خواهید با او مجادله کنید معاند نباشد، و نرمی و ملامت در سخن را حمل بر ذلت و خواری نکند، که در این صورت مجادله به طریق احسن نیز فایده ای به حال آنان ندارد، چون هر چه بیشتر نرمی به خرج دهی، او خیال می کند این نرمی از بیچارگی و ضعف تو است، و یا می پندارد که می خواهی با این خلق خوشت او را به دام بیندازی، و از راه حقش به راه باطل ببری، این قسم افراد ظالمنند، که مجادله هر قدر هم احسن باشد سودی نخواهد بخشید.

و نیز به همین جهت است که دنبال کلام مساله نزدیک شدن با ایشان را بیان کرد، که چطور با اهل کتاب نزدیک شوید، که هم شما و هم ایشان در روشن کردن حق هم آهنگ شوید، و طرف بحث شما نیز مانند خود شما علاقه مند به روشن شدن حق شود، و آن این است که نخست به ایشان بگویید: " وَقُولُوا آمَنَّا بِالَّذِي أُنزِلَ إِلَيْنَا وَأُنزِلَ إِلَيْكُمْ وَإِلَهُنَا وَإِلَهُكُمْ وَاحِدٌ وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ - ما هم به آنچه به ما نازل شده ایمان داریم، و هم به آنچه به شما نازل شده، و ما معتقدیم که معبود ما و شما یکی است، و ما تسلیم آن معبودیم".

" وَكَذَلِكَ أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ، فَالَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يُؤْمِنُونَ بِهِ وَ مِنْ هَؤُلَاءِ مَنْ يُؤْمِنُ بِهِ، وَ مَا يَجْعَلُ إِلَّا الْكَافِرُونَ " یعنی این چنین و بر این صفت ما کتاب و قرآن را بر تو نازل کردیم، یعنی بر صفت اسلام و تسلیم شدن برای خدا، و اینکه سایر کتابهای آسمانی و پیغمبران او را تصدیق داشته باشی.

بعضی (۱) از مفسرین گفته اند: " معنای آیه این است که: همان طور که کتاب بر موسی و عیسی نازل کردیم، بر تو نیز نازل کردیم که قرآن است.

و بنا بر این جمله " فَالَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ ... "، تفریعی است بر چگونگی نازل شدن قرآن، و معنایش این است که: از آنجایی که قرآن در باره تسلیم خدا شدن، و تصدیق کتب و پیامبران خدا نازل شده، طبعاً اهل کتاب هم به آن ایمان خواهند آورد، برای اینکه اگر ایشان به کتاب آسمانی، و پیغمبر خود ایمان آورده اند، به خاطر همین است که: خواسته اند تسلیم خدا باشند، و هر دستوری که خدا بدهد فرمان ببرند.

البته بعضی از اینان یعنی مشرکین و بت پرستان نیز کسانی هستند که به این کتاب ایمان می آورند، و هر کس آیات ما را انکار کند و به آن ایمان نیاورد کافر است که همه جا و همواره می خواهد با باطل روی حق را بپوشاند.

بعضی (۲) احتمال داده اند که: " مراد از "الذین آتیناهم الکتاب" خود مسلمانان باشند، و مراد از مشار الیه "هؤلاء"، اهل کتاب بوده باشد. لیکن این احتمال بعید است، و مانند آن در بعد، این احتمال است که بگوییم ضمیر در "یؤمن به" به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) برمی گردد.

این نکته بر خواننده پوشیده نماند، که جمله " وَ مِنْ هَؤُلَاءِ مَنْ يُؤْمِنُ بِهِ - و از اینان کسی است که به آن ایمان می آورد " می فهماند که اینگونه افراد از میان مشرکین نوعی استقلال دارند.

" وَ مَا كُنْتُمْ تَتْلُوا مِنْ قَبْلِهِ مِنْ كِتَابٍ وَلَا تَخُطُّهُ بِيَمِينِكُمْ إِذَا لَارْتَابَ الْمُبْطِلُونَ " کلمه "تتلوا" از ماده تلاوت است، که به معنای خواندن است، چه خواندن از روی کتاب، و چه از حفظ، و مراد از آن در آیه مورد بحث به قرینه مقام همان اول است.

کلمه "تخطه" از ماده "خط" است، که به معنای نوشتن است، کلمه "مبطلون"

ص: ۲۰۵

۱- مجمع البیان، ج ۸، ص ۲۸۷.

۲- مجمع البیان، ج ۸، ص ۲۸۷.

جمع مبطل است، و مبطل کسی را گویند که قول باطلی را آورده باشد، و نیز به کسی می گویند که حق را باطل کند، یعنی ادعا کند که باطل است، از این دو معنا معنای دوم با آیه مناسب تر است، هر چند که ممکن است معنای اول مراد باشد.

و ظاهر تعبیر در جمله "وَمَا كُنْتُمْ تَتْلُوا..." این است که می خواهد عادت را نفی کند، و بفرماید: عادت تو چنین نبوده که قبل از این کتابی بخوانی، و یا بنویسی، و آیه شریفه "فَقَدْ لَبِثْتُ فِيكُمْ عُمُرًا مِّن قَبْلِهِ" (۱)، نیز بر این معنا دلالت دارد.

احتجاج بر اثبات اینکه قرآن نازل از ناحیه خدای سبحان است

بعضی (۲) از مفسرین گفته اند: "جمله مذکور می خواهد قدرت را نفی کند، و بفرماید:

تو قبل از این نمی توانستی بخوانی، و بنویسی، ولی وجه اول با سیاق حجت و استدلال سازگارتر است، چون آیه شریفه در مقام اقامه حجت بر حقانیت قرآن است، و می خواهد اثبات کند که این کتاب از ناحیه خدا نازل شده و در اثبات این مدعا کافی است که نفی عادت از وی بشود و لازم نیست که نفی قدرت بشود.

و اگر کلمه "تخطه" را مقید به قید "بیمینک" کرد، و فرمود: تو عادت نداشتی که کتابی را با دست خود بنویسی، خواست تا نوعی تمثیل آورده در نتیجه مطلب را تاکید کرده باشد، مثل اینکه کسی بگوید: من فلانی را با چشم خود دیدم، و یا فلان مطلب را با این دو گوش خود شنیدم.

و معنای آیه این است که: عادت تو قبل از نزول قرآن چنین نبود که کتابی را بخوانی، و نیز این نبود که کتابی را با دست خود بنویسی - خلاصه تو نه مسلط بر خواندن بودی، و نه مسلط بر نوشتن، چون امی و بی سواد بودی - و اگر غیر این بود یعنی بر خواندن و نوشتن مسلط می بودی، مبطلان که همواره می خواهند حق را باطل معرفی کنند بهانه به دست آورده، براستی در حقانیت دعوت تو به شک می افتادند، لیکن از آنجایی که خوب نمی توانستی بخوانی و بنویسی، و سالها است که مردم تو را به این صفت می شناسند، چون با تو معاشرت دارند، دیگر هیچ جای شکی برایشان باقی نمی ماند، که این قرآن کتاب خدا است، و خدا آن را بر تو نازل کرده، از یافته های خود نیست، و چنین نیست که از کتابهای قدیمی، داستانها و مطالبی اقتباس کرده، و به این صورت در آورده باشی، و دیگر مبطلان نمی توانند آن را ابطال نموده، و به این عذر اعتذار جویند.

ص: ۲۰۶

۱- مدت ها قبل از نبوت در میان شما زیستم. سوره یونس، آیه ۱۶.

۲- روح المعانی، ج ۲۱، ص ۴.

"بَلْ هُوَ آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ فِي صُدُورِ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ، وَ مَا يُجْحَدُ بِآيَاتِنَا إِلَّا الظَّالِمُونَ" این آیه اعراض از مطلبی تقدیری است که از آیه قبل استفاده می شد، چون بعد از آنکه تلاوت و نوشتن را با هم از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نفی کرد، و فرمود تو نه می خواندی، و نه می نوشتی، چنین استفاده می شد که قرآن کتابی نیست که جمع آوری شده و با خطوطی نوشته شده باشد، لذا این سؤال پیش می آمد که پس قرآن چیست؟ از این سؤال تقدیری و فرضی با کلمه اعراض (بل) پاسخ داده و فرموده: "بل هو- بلکه او- قرآن- آیاتی است روشن، در سینه های کسانی که بهره ای از علم داده شده اند".

و در جمله " وَ مَا يُجْحَدُ بِآيَاتِنَا إِلَّا الظَّالِمُونَ" ، مراد از ظلم، بقرینه مقام، ظلم به آیات خدا و تکذیب آنها، و استکبار از پذیرفتن آنها، از روی عناد و تعنت است.

" وَ قَالُوا لَوْلَا- أَنْزَلَ عَلَيْهِ آيَاتٌ مِنْ رَبِّهِ، قُلْ إِنَّمَا الْآيَاتُ عِنْدَ اللَّهِ، وَ إِنَّمَا أَنَا نَذِيرٌ مُبِينٌ" بعد از آنکه نام کتاب را برد، و رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را دستور داد تا آن را بر مردم بخواند، و به سوی خدا دعوت کند، و نیز بعد از آنکه خاطر نشان ساخت که بعضی از ایشان به آن ایمان می آورند، و بعضی که کافر و ظالمند ایمان نمی آورند، اینک در این آیه و دو آیه بعد اشاره می کند به اینکه دسته دوم اعتنایی به قرآن ندارند، با اینکه قرآن آیت و معجزه نبوت است، و از آن جناب معجزه ای دلخواه خود می خواهند، و به پاسخ از آن می پردازد.

پس جمله " وَ قَالُوا لَوْلَا- أَنْزَلَ عَلَيْهِ آيَاتٌ مِنْ رَبِّهِ" ، همان پیشنهاد ایشان است که چرا غیر از قرآن معجزات دیگری به او نازل نشد؟ و این در حقیقت طعنه و تعریضی است که به قرآن کریم زده اند، می خواسته اند بگویند: قرآن معجزه نیست، و پیش خود خیال کرده اند که یک فرد وقتی می تواند پیامبر خدا باشد که نیرویی الهی و غیبی داشته باشد، و با آن بر هر کاری که بخواهد قادر باشد.

و اگر گفتند " لَوْلَا أَنْزَلَ عَلَيْهِ- چرا بر او نازل نشد" ، و نگفتند " لَوْلَا يَاتِينَا بِآيَاتٍ- چرا برای ما معجزاتی نمی آورد؟" خواستند نوعی استهزاء کرده باشند، هم چنان که در آیه " يَا أَيُّهَا الَّذِينَ نَزَّلَ عَلَيْهِ الذِّكْرُ إِنَّكَ لَمَجْنُونٌ لَوْ مَا تَأْتِينَا بِالْمَلَائِكَةِ إِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِقِينَ" (۱) به این

ص: ۲۰۷

۱- هان ای کسی که ذکر بر او نازل شده تو دیوانه ای، چرا ملائکه را پیش ما نمی آوری اگر راست می گویی؟. سوره حجر آیه ۶ و ۷.

سخریه تصریح شده است (چون با اینکه او را دیوانه می خوانند مع ذلک می گویند ای کسی که ذکر بر او نازل شده).

و جمله "قُلْ إِنَّمَا الْآيَاتُ عِنْدَ اللَّهِ - بگو تنها آیات نزد خدا است"، پاسخ از آن پندار است، و می فرماید: این طور که شما می پندارید نیست، که هر کس دعوی رسالت کند باید نیرویی غیبی و الهی داشته باشد که هر کاری دلش خواست بتواند انجام دهد، بلکه آیات تنها نزد خدا است، هر وقت بخواهد و بر هر کس بخواهد و به هر نحو که بخواهد نازل می کند، و در قدرت بر نازل کردن آن هیچ کس شریک او نیست، پس یک فرد پیغمبر هم هیچ اختیاری و قدرتی ندارد، مگر آنکه خدا بخواهد.

آن گاه در بیان همین معنا اضافه فرمود که پیغمبر جز انذار هیچ پستی ندارد، تنها وظیفه او انذار است و بس (وَ إِنَّمَا أَنَا نَذِيرٌ مُّبِينٌ). "أَوْ لَمْ يَكْفِهِمْ أَنَا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ يُتْلَى عَلَيْهِمْ..."

این آیه زمینه چینی می کند برای پاسخ از تعریض و طعنه ای که به قرآن زدند، که قرآن آیت نیست، و استفهام در آن انکاری، و خطاب در آن به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) است، می فرماید: آیا برای آنان کافی نیست معجزه بودن این کتاب که برایشان خوانده می شود؟ و ایشان آن را با دو گوش خود می شنوند، و معجزه بودنش را به حس درمی یابند؟

علاوه بر این سرشار از رحمت و تذکر برای مؤمنین است؟.

"قُلْ كَفَى بِاللَّهِ بَيْنِي وَ بَيْنَكُمْ شَهِيداً..."

در این جمله به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) تلقین می کند که این طور جوابشان بده، و بگو که خدای سبحان بین من و شما در مساله مورد نزاع یعنی مساله رسالتم گواه است، چون در کتابی که بر من نازل کرده بر رسالتم شهادت داده، و او خدایی است که آنچه در آسمانها و زمین است می داند، بدون اینکه چیزی از او پوشیده باشد، و همین شهادت او، در دلالت بر صدق دعوی من کافی است.

با این حال دیگر نمی توانند بگویند قرآن کلام خدا نیست، چون خدای تعالی قبلاً چند بار در قرآنش عرب را تحدی کرد که اگر می پندارید این کتاب کلام خدا نیست، همه دست به دست هم دهید، و یک سوره مثل آن را بیاورید، بنا بر این جمله مورد بحث دیگر صرف دعوی و یا کلامی خطابی نیست، بلکه بیانی است استدلالی، و حجتی است قاطع، بر دعوی آن جناب.

در جمله "وَالَّذِينَ آمَنُوا بِالْبَاطِلِ وَ كَفَرُوا بِاللَّهِ أُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ"، خسران را

منحصر در کفار می کند، به خاطر اینکه به خدا و کتاب او ایمان نمی آورند، با اینکه در آن بر رسالت او شهادت داده کفر می ورزند، و به خاطر کفر به خدای حق قهرا به باطل ایمان می آورند، و در نتیجه در ایمانشان خاسر و بی بهره می شوند.

"وَيَسْتَعْجِلُونَكَ بِالْعَذَابِ وَلَوْ لَا أَجَلٌ مُّسَمًّى لَجَاءَهُمُ الْعَذَابُ وَلِيَأْتِيَنَّهُمْ بَغْتَةً وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ" اینکه می فرماید: از تو عذاب فوری می خواهند، اشاره است به کلام ایشان که مانند گذشتگان خود می گفتند: "اَتُّنَا بِعَذَابِ اللَّهِ إِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِقِينَ- برای ما بیاور آن عذاب خدا را اگر از راستگویانی" و این پیشنهاد، و شتاب کردن نسبت به عذاب را خدای تعالی در جای دیگر نیز از ایشان حکایت کرده، و فرموده: "وَلَئِنْ أَخْرَجْنَا عَنْهُمْ الْعَذَابَ إِلَىٰ أُمَّهٍ مَّعْدُودَةٍ لَّيَقُولُنَّ مَا يَحْبِسُهُ" (۱).

و مراد از "أَجَلٌ مُّسَمًّى" همان اجلی است که خداوند برای یک یک بنی آدم مقدر کرد، و همان روزی که آدم را به زمین فرستاده به او و ذریه اش فرمود: "وَلَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَمَتَاعٌ إِلَىٰ حِينٍ" (۲)، و نیز فرمود: "وَلِكُلِّ أُمَّةٍ أَجَلٌ، فَإِذَا جَاءَ أَجَلُهُمْ لَا يَسْتَأْخِرُونَ سَاعَةً وَلَا يَسْتَقْدِمُونَ" (۳).

و این عذابی که اجل معین جلو آن را گرفته، آن عذابی است که به کیفر همه اعمال زشتشان مستحق شدند، چیزی که هست اجل میان آنان و آن عذاب حائل شده، هم چنان که در جای دیگر کلام بی نظیرش فرموده: "وَرَبُّكَ الْغَفُورُ ذُو الرَّحْمَةِ لَوْ يُؤَاخِذُهُمْ بِمَا كَسَبُوا لَعَجَلْ لَهُمُ الْعَذَابَ بَلْ لَهُمْ مَوْعِدٌ لَّنْ يَجِدُوا مِنْ دُونِهِ مَوْئِلًا" (۴).

این آیات با آیات دیگری که حکایت می کند از فرستادن عذاب به محض تقاضای

ص: ۲۰۹

- ۱- و اگر ما عذاب را از ایشان تا مدتی معین تاخیر بیندازیم، خواهند گفت: پس چرا نیاورد. سوره هود، آیه ۸.
- ۲- به زمین بروید که برای شما در زمین مدتی مقرر، و بهره ای است تا مدتی معین. سوره بقره، آیه ۳۶.
- ۳- برای هر امتی اجل معینی است، همین که اجلشان رسید دیگر نه می توانند عقبش اندازند و نه جلو. سوره اعراف، آیه ۳۴.
- ۴- پروردگار تو آمرزنده، و صاحب رحمت است، اگر می خواست کفار را به کرده هایشان مؤاخذه کند، عذابشان را پیش می انداخت، و لیکن آنان وعده گاهی دارند، که در آن وعده گاه غیر از خدا پناهی نمی یابند. سوره کهف، آیه ۵۸.

آن، منافات ندارد مانند آیه " وَ مَا مَنَعَنَا أَنْ نُرْسِلَ بِالْآيَاتِ إِلَّا أَنْ كَذَّبَ بِهَا الْأَوَّلُونَ " (۱).

" يَسْتَعْجِلُونَكَ بِالْعَذَابِ وَإِنَّ جَهَنَّمَ لَمُحِيطَةٌ بِالْكَافِرِينَ يَوْمَ يَعْلَمُونَ الْعَذَابُ ... "

تکرار کلمه " يَسْتَعْجِلُونَكَ " برای این است که بر کمال جهل و نادانی کفار و تباهی فهمشان دلالت کند، و بفهماند که استعجال آنان، استعجال به امری است که به طور قطع خواهد آمد، و به هیچ وجه دروغ نمی شود، چون کیفر اعمالشان است. و کیفر اعمال از صاحب عمل جدا شدنی نیست.

کلمه " یغشیهم " از " غشاوت " و " غشایت " است، و این دو کلمه به معنای پوشاندن به طور احاطه است، و " یوم " در جمله " یَوْمَ يَعْلَمُونَ "، ظرف برای کلمه " محیطه " است، و بقیه الفاظ آیه روشن است.

بحث روایتی روایاتی در ذیل آیه: " إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَ لَذِكْرُ اللَّهِ أَكْبَرُ "

اشاره

در مجمع البیان در ذیل آیه " وَ مَا يَعْقِلُهَا إِلَّا الْعَالَمُونَ " می گوید: واحدی به سند خود از جابر روایت کرده که گفت: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) این آیه را تلاوت کرد، و سپس فرمود: منظور از " عالمون "، آن کسانی هستند که وظایف را از خدا الهام می گیرند و به طاعات او عمل و از سخط او اجتناب می کنند (۲).

و در همان کتاب در ذیل آیه " إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ "، می گوید:

انس بن مالک از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) روایت کرده که فرمود: کسی که نمازش او را از فحشاء و منکر باز ندارد، جز دورتر شدن از خدا اثری برایش ندارد (۳).

مؤلف: این روایت را الدر المنثور هم از عمران بن حصین، و ابن مسعود، و ابن عباس، و ابن عمر، از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) روایت کرده (۴)، و نیز قمی در تفسیر خود آن را از آن حضرت (نام آن حضرت را نبرده) بدون ذکر سند، روایت کرده (۵).

و نیز در مجمع البیان از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) روایت کرده که

ص: ۲۱۰

۱- جلو ما را از فرستادن آیات نگرفت مگر اینکه در گذشتگان ایشان آیاتی فرستادیم و ایشان ایمان نیاوردند و عذاب بر آنان نازل شد اگر برای اینها نیز آیت بفرستیم نیز ایمان نخواهند آورد در نتیجه هلاک می شوند. سوره اسراء، آیه ۵۹.

۲- مجمع البیان، ج ۸، ص ۲۸۴.

۳- مجمع البیان، ج ۸، ص ۲۸۵. [.....]

٤- الدر المنثور، ج ٥، ص ١٤٥.

٥- تفسير قمى، ج ٢، ص ١٥٠.

فرموده: "لا صلاة لمن لم يطع الصلاة و طاعه الصلاة ان تنتهي عن الفحشاء و المنکر- نماز نیست نماز کسی که نماز خود را اطاعت نمی کند، و اطاعت نماز این است که از فحشاء و منکر دست بردارد" (۱).

مؤلف: این روایت را صاحب الدر المنثور نیز از ابن مسعود و غیر او آورده (۲).

و نیز در همان کتاب است که انس روایت کرده که جوانی از انصار نمازهای خود را با رسول خدا (صلی الله علیه و آله) می خواند، و در عین حال مرتکب فحشاء هم می شد این خبر به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) رسید، فرمود نماز او روزی او را از فحشاء باز خواهد داشت (۳).

و نیز در همان کتاب است که علمای امامیه از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده اند، که فرمود: هر که دوست می دارد بدانند نمازش قبول شده یا نه، به خود بنگرد، که آیا نمازش او را از فحشاء و منکر بازمی دارد یا نه؟ به همان مقدار که بازش می دارد قبول شده (۴).

و در تفسیر قمی در ذیل جمله " وَ لَمَذِكُرُ اللَّهِ أَكْبَرُ " می گوید: در روایت ابی الجارود از امام باقر (علیه السلام) آمده که آن جناب در معنای این جمله می فرمود: یعنی، اینکه خدا به یاد نماز گزاران است مهم تر است از اینکه نماز گزاران از او یاد می کنند، مگر نشنیدی که فرمود:

" فَأَذْكُرُونِي أَذْكُرْكُمْ - مرا به یاد آورید تا شما را به یاد آورم "؟ (۳).

مؤلف: این یکی از همان چند معنایی است که در ذیل آیه شریفه نقل کردیم.

و در تفسیر نور الثقلین از مجمع البیان نقل کرده که گفته است: اصحاب ما امامیه از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده اند، که فرمود: منظور از " ذکر الله " یاد خدا است، در هنگام برخورد به حلال و حرام او، (یعنی در برابر حلالش شکر گفتن، و از حرامش پرهیز کردن) (۶).

و در همان کتاب از معاذ بن جبل روایت کرده که گفت: من از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) پرسیدم کدام یک از اعمال محبوب ترین عمل نزد خدا است؟ فرمود:

اینکه بمیری در حالی که زبانت از ذکر خدای عز و جل تر باشد (۷).

ص: ۲۱۱

۱- مجمع البیان، ج ۸، ص ۲۸۹.

۲- الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۴۶. (۳ و ۴) مجمع البیان، ج ۸، ص ۲۸۵.

۳- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۵۰. (۶ و ۷) تفسیر نور الثقلین، ج ۴، ص ۱۶۲.

و نیز در همان کتاب است که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) به معاذ فرمود:

ای معاذ سابقین کسانی هستند که شبها را با ذکر خدا زنده می دارند، و کسی که دوست دارد در باغهای بهشت گردش کند، زیاد ذکر خدای عز و جل بگوید (۱).

چند روایت حاکی از اینکه مراد از "الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ" ائمه (علیهم السلام) هستند و در باره شان نزول آیه: "أَوْ لَمْ يَكْفِهِمْ أَنَّا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ..."

و در کافی به سند خود از عبدی از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که در ذیل آیه "بَلْ هُوَ آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ فِي صُدُورِ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ"، فرمود: منظور از اینان که علم داده شده اند، ائمه اند (۲).

مؤلف: این معنا در کافی (۳) و در بصائر الدرجات (۴) به چند طریق روایت شده، و منظور در همه آنها تطبیق کلی بر فرد بارز آن است، به دلیل اینکه در روایت بعدی خواهید دید که آیه را منحصر در ائمه ندانسته اند.

و در بصائر الدرجات به سند خود از برید بن معاویه، از امام باقر (علیه السلام) روایت کرده که گفت: من از آن جناب معنای آیه "بَلْ هُوَ آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ فِي صُدُورِ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ" را پرسیدم، فرمود: شما باید آن کسانی که علم داده شده اند، شما نباشید چه کسی ممکن است باشد؟ (۵).

و در الدر المنثور است که: اسماعیلی در معجم خود، و ابن مردویه از طریق یحیی بن جعد، از ابی هریره روایت کرده اند که گفت: مردمی از اصحاب رسول خدا (صلی الله علیه و آله) از تورات چیزهایی می نوشتند این خبر به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) رسید، فرمود: احمق ترین احمقان، و گمراه ترین گمراهان، مردمی هستند که از کتابی که خداوند بر پیغمبرشان نازل کرده، روی گردان شوند، و علاقمند به کتابی شوند که خدا بر غیر پیغمبر آنان نازل کرده و برای امتی غیر از آنان فرستاده، در همین جریان بود که آیه شریفه "أَوْ لَمْ يَكْفِهِمْ أَنَّا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ يُتْلَى عَلَيْهِمْ..." نازل شد (۶).

و در همان کتاب است که ابن عساکر، از ابی ملیکه روایت کرده که گفت: عبد الله بن عامر بن کریز هدیه ای برای عایشه فرستاد، عایشه خیال کرد فرستنده آن عبد الله عمر است، لذا هدیه را برگردانید، و گفت: این پسر عمر قرآن کریم را رها کرده، و کتابهای دیگر را تتبع می کند، با اینکه خدای تعالی فرمود: "أَوْ لَمْ يَكْفِهِمْ أَنَّا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ يُتْلَى عَلَيْهِمْ"

ص: ۲۱۲

۱- نور الثقلین، ج ۴، ص ۱۶۲. (۲ و ۳) اصول کافی، ج ۱، ص ۱۶۷. (۴ و ۵) بصائر الدرجات، ص ۲۰۴.

۲- الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۴۹.

اطرافیان به او گفتند: هدیه از عبد الله بن عامر است، آن وقت هدیه را پذیرفت (۱).

از ظاهر دو روایت و مخصوصاً روایت اخیر برمی آید که آیه شریفه در باره بعضی از صحابه نازل شده، ولی سیاق آیه با این حرف نمی سازد.

ص: ۲۱۳

۱- الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۴۹.

اشاره

يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ أَرْضِي وَاسِعَةٌ فَإِيَّايَ فَاعْبُدُونِ (۵۶) كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ ثُمَّ إِلَيْنَا تُرْجَعُونَ (۵۷) وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَنُبَوِّئَنَّهُمْ مِنَ الْجَنَّةِ غُرَفًا تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا نِعْمَ أَجْرُ الْعَامِلِينَ (۵۸) الَّذِينَ صَبَرُوا وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ (۵۹) وَكَأَيُّنَ مِنْ دَائِهِ لَا تَحْمِلُ رِزْقَهَا اللَّهُ يَرْزُقُهَا وَإِيَّاكُمْ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ (۶۰)

ترجمه آیات

ای بندگان من که ایمان آورده اید به درستی که زمین من پهناور است پس تنها مرا عبادت کنید (۵۶).

هر نفسی مرگ را خواهد چشید و سپس به سوی ما بازگشت می کنید (۵۷).

و کسانی که ایمان آورده و عمل صالح می کنند ما در غرفه های بهشتی منزلشان می دهیم غرفه هایی که از پایین آن نهرها جاری است و ایشان همیشه در آن خواهند بود و چقدر خوب است پاداش اهل عمل (۵۸).

یعنی کسانی که صبر کرده و بر پروردگار خود توکل می کنند (۵۹).

و چه بسیار جنبه ای که نمی تواند رزق خود را تامین کند خدا آنها را و شما را روزی می دهد و او شنوای دانا است (۶۰).

بیان آیات امر و تحریض به مهاجرت (از سرزمینی که در آن نمی توان خدا را عبادت کرد) و صبر کردن بر مشکلات هجرت و نگران بودن از بابت رزق و معیشت

بعد از آنکه سخن را در توییح مرتدین از دین خود، و کسانی که از ترس فتنه از دین برگشتند به پایان رسانید، روی سخن را متوجه وضع بقیه مؤمنان نمود، که مشرکین آنان را در مکه ناتوان کردند، و تهدید به فتنه و عذابشان نمودند، ایشان را دستور می دهد صبر کنند، و بر خدای تعالی توکل کنند، و اگر امر دین داری بر ایشان مشکل شد، و نتوانستند در وطن واجبات دینی را اقامه کنند، از وطن چشم پوشیده مهاجرت نمایند، و در باره معیشت خود نگرانی نداشته باشند، زیرا رزق همه بندگان به عهده خدا است، و او روزیشان را می دهد، اگر مهاجرت بکنند، هم چنان که در وطن روزیشان می داد.

" يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ أَرْضِي وَاسِعَةٌ فَإِيَّايَ فَاعْبُدُونِ "

در این آیه خطاب را متوجه به مؤمنین کرده، آن مؤمنینی که در سرزمین کفر قرار دارند، و نمی توانند تظاهر به دینداری کنند، و دین حق را آشکار ساخته و به سنت های آن عمل کنند، دلیل بر این معنا ذیل آیه است.

آنچه از سیاق برمی آید مقصود از کلمه "ارض" در جمله "إِنَّ أَرْضِي وَاسِعَةٌ"

، همه کره زمین است، که ما بر پشت آن قرار گرفته، و زندگی می کنیم، و اگر فرموده: زمین من فراخ است، برای این است که: بفهماند زمین ملک اوست، و بندگی بندگان هر جا که باشد برای او فرقی ندارد، و فراخ بودن زمین کنایه است از اینکه در هر جای زمین از دین حق و عمل به آن جلوگیری شد، نواحی دیگر آن در اختیار شماست، بدون اینکه در آن نواحی شما را از دین داری جلوگیری کنند، پس عبادت خدای یکتا به هر حال ممتنع و محال نیست.

در جمله "فَإِيَّايَ فَاعْبُدُونِ"

، دو بار حرف فاء آمده، که اولی آنها فای تفریع است، که مطلب را متفرع بر وسعت زمین نموده، می فرماید حالا که زمین وسیع است پس مرا پرستید، و فای دوم فای جزاء است، برای شرطی که حذف شده چون کلام بر آن دلالت می کرده.

و ظاهراً اینکه کلمه "ایای" را جلوتر آورد، و فرمود: پس مرا پرستید، برای این است که انحصار را برساند، و به اصطلاح ادبی قصر قلب به کار برد، و معنای آیه این می شود که غیر مرا پرستید، بلکه مرا پرستید، و جمله "فاعبدون"، قائم مقام جزاء است، - که خواننده با خواندن معنای آیه متوجه آن می شود-.

حاصل معنای آیه این است که: زمین من فراخ است، اگر پرستش من برای شما در

یک ناحیه آن غیر ممکن شد، در سایر نواحی آن برای عبادت من جا هست، پس حال که چنین است، مرا به تنهایی بپرستید، و غیر مرا بپرستید، پس اگر ممکنان نشد که مرا در قطعه ای از آن بپرستید، به سایر نواحی آن سفر کنید، و در آن جا مرا به تنهایی بپرستید.

"كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ ثُمَّ إِلَيْنَا تُرْجَعُونَ" این آیه شریفه امر سابق را که می فرمود: "فَإِيَّايَ فَاعْبُدُونِ"

تاکید می کند، و در عین حال زمینه را برای آیه بعد که می فرماید: "الَّذِينَ صَبَرُوا..."، آماده می سازد.

و جمله "كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ"، از باب استعاره به کنایه است (گویا مرگ را تشبیه کرده به چیزی که چشیدنی باشد آن گاه حکم کرده به اینکه این چشیدنی را همه خواهند چشید و خلاصه مرگ عمومی است) و مراد این است که هر کس به زودی و به طور قطع خواهد مرد، و اگر دنباله آن فرمود: "ثُمَّ إِلَيْنَا تُرْجَعُونَ" - سپس به سوی ما برمی گردید، این التفات از "متکلم وحده" به "متکلم مع الغير" به خاطر این است که عظمت رجوع به خدا را برساند.

و حاصل معنای آیه این می شود که: زندگی دنیا جز ایامی ناچیز نیست، و مرگ دنبال سر است، و دنبال آن رجوع به سوی ما برای حساب، پس زینت و جلوه زندگی دنیا که یک زینت فانی است شما را از آمادگی برای لقای خدا باز ندارد، و آن آمادگی این است که به خدا ایمان بیاورید، و عمل صالح کنید، که سعادت ابدی دارد و محرومیت از او شقاوت و هلاکت دائمی دارد.

"وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَنُبَوِّئَنَّهُم مِّنَ الْجَنَّةِ غُرَفًا..."

این آیه اجر ایمان و عمل صالح را بیان می کند، البته اجر بعد از مرگ و بازگشت به خدا، و با این بیان بندگان خدا و مؤمنین را تشویق به صبر در راه او، و توکل بر او می کند، و جمله "لَنُبَوِّئَنَّهُم" از مصدر "نبوئ" است، که به معنای جای دادن، و منزل دادن کسی است برای همیشه، و کلمه "غرف" جمع "غرفه" است، که به معنای خانه بسیار زیبایی است که در بلندی قرار داشته باشد.

خدای تعالی در این آیه نخست پاداش آنهایی را که ایمان آورده، و عمل صالح کرده اند، بیان می کند، و سپس آنان را عامل می خواند، و می فرماید: "وَنِعْمَ أَجْرُ الْعَامِلِينَ" - چه خوب است پاداش عاملان، آن گاه همین عاملان را تفسیر می کند به "الَّذِينَ صَبَرُوا وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ" - کسانی که صبر می کنند، و بر پروردگار خود توکل می نمایند" و با این بیان صبر و توکل را دو تا از خصایص مؤمنین دانسته، و با این اشاره ها فهمانده است که مؤمن

وقتی که در راه خدا صبر کنید، و بر خدا توکل نمایید، از ایمان خود راضی می‌شود، پس بر هر مؤمن است، که تا آنجا که راهی برای دین داری خود می‌یابد، دین داری را از دست نداده، بر هر اذیت و جفایی صبر کند، و چون کارد به استخوانش رسید، و دیگر نتوانست مراسم دینی خود را در وطن خود به پای دارد، آن وقت باید از وطن بیرون شده و به سرزمینی دیگر مهاجرت کند، و بر دشواری و تعب و رنج غربت نیز صبر کند.

"الَّذِينَ صَبَرُوا وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ" این جمله بیان گر اوصاف عاملان است، نکته ای که در اینجا تذکرش لازم است، این است که: هر چند صبر عمومی است، و شامل صبر بر مصیبت، و صبر بر اطاعت خدا، و صبر بر ترک معصیت او می‌شود، و لیکن مورد آیه صبر بر مصیبت است، چون مناسب با حال مؤمنینی که در مکه در چنگ مشرکین قرار گرفته بودند، و به حکم این آیات مامور به هجرت شده بودند، صبر بر مصیبت است.

"وَكَأَيِّنْ مِنْ دَابَّةٍ لَّا تَحْمِلُ رِزْقَهَا اللَّهُ يَرْزُقُهَا وَإِيَّاكُمْ، وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ" کلمه "کاین" بسیاری هر چیزی را می‌رساند، و به معنای "چه بسیار" است و منظور از حمل رزق، ذخیره کردن آن است، همان طور که انسانها و بعضی از حیوانات مانند مورچه و موش و زنبور عسل رزق خود را ذخیره می‌کنند.

در این آیه شریفه مؤمنین را دلخوشی و دلگرمی می‌دهد، تا اگر خواستند در راه خدا مهاجرت کنند از جهت رزق نگرانی نداشته باشند، و بدانند هر جا باشند خدا رزقشان را در آنجا می‌دهد، و یقین داشته باشند که از گرسنگی نخواهند مرد، و بدانند که رازقشان پروردگارشان است، نه آب و خاکشان، و به این منظور می‌فرماید: چه بسیار از جنبدگانند که رزق خود را ذخیره نمی‌کنند، بلکه خدا روز به روز رزقشان را می‌رساند، شما انسانها نیز هر چند که ذخیره می‌کنید، ولی باید بدانید که روزی دهنده شما خدا است، و او شنوا و داناست.

در اینکه دو نام بزرگ از اسامی خدا در خاتمه آیه قرار گرفته، اشاره است به برهان بر مضمون آیه، چون مضمون آیه این بود که انسان و سایر حیوانات محتاج به رزقند، و رزق خود را به زبان حاجت (نه زبان سر) از خدا می‌خواهند، و خدا حاجتشان را برآورده می‌سازد، برای اینکه او هم دانای به حوائج خلق خویش است، و هم شنوای حاجت آنان است، پس به مقتضای این دو اسم آنان را روزی می‌دهد.

بحث روایتی (روایاتی در ذیل آیات: " أَلَمْ تَكُنْ أَرْضَ اللَّهِ وَاسِعَةً ... " و " كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ " و " كَأَيِّنْ مِنْ دَابَّةٍ لَا تَحْمِلُ رِزْقَهَا ... ")

در تفسیر قمی و در روایت ابی الجارود، از امام باقر (علیه السلام) آمده، که در ذیل آیه " يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ أَرْضِي وَاسِعَةٌ "

می فرمود: هرگز ملوک ستمگر و فاسق را اطاعت نکنید، و اگر ترسیدید که شما را از دین داریتان جلوگیری کنند، زمین من فراخ است، از سرزمینی که زیر سلطه آن فاسق است، بیرون شوید، و در همین معنا است که خدای تعالی می فرماید: " فِيمَ كُنْتُمْ قَالُوا كُنَّا مُسْتَضْعَفِينَ فِي الْأَرْضِ - در چه حالی بودید، گفتند در زمین زیر دست ستمگران بودیم " می فرماید " أَلَمْ تَكُنْ أَرْضَ اللَّهِ وَاسِعَةً فَتُهَاجِرُوا فِيهَا - آیا زمین خدا فراخ نبود که در آن مهاجرت کنید، و نقل مکان دهید " (۱).

و در مجمع البیان از امام ابو عبد الله (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: معنای آیه این است که وقتی در زمین خدا عصیان می شود، و تو در آن سرزمین زندگی می کنی، از آنجا بیرون شو و به جای دیگر نقل مکان کن (۲).

و در عیون به سند خود از حضرت رضا (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: وقتی آیه " إِنَّكَ مَيِّتٌ وَإِنَّهُمْ مَيِّتُونَ " نازل شد، من عرضه داشتم: پروردگارا آیا همه خلائق تا آخرین نفر می میرند؟ و انبیاء باقی می مانند؟ در جوابم این آیه نازل شد: " كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ " (۳).

مؤلف: این روایت را الدر المنثور هم از ابن مردویه، از علی (علیه السلام) روایت کرده، ولی متن روایتش بی اشکال نیست، برای اینکه جمله " إِنَّكَ مَيِّتٌ وَإِنَّهُمْ مَيِّتُونَ " صریحا می گوید: تو هم می میری، انبیای گذشته را هم که آن جناب می دانست مرده اند، دیگر جای این سؤال نیست که بپرسد آیا همه مردم می میرند، و انبیاء باقی می مانند؟ تا در پاسخش آیه نازل شود، که " كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ - هر کسی چشنده مرگ خواهد بود " (۴).

و در مجمع البیان از عطاء از ابن عمر روایت کرده که گفت: من با رسول خدا (صلی الله علیه و آله) به گردش رفتیم، تا به چار دیواری بعضی از انصار رسیدیم، رسول خدا

ص: ۲۱۸

۱- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۵۱.

۲- مجمع البیان، ج ۸، ص ۲۹۱. [.....]

۳- عیون، ج ۲، ص ۳۲، حدیث ۵۱.

۴- الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۴۹.

(صلی الله علیه و آله) خرماهای ریخته را جمع می کرد و می خورد، پس به من فرمود: ای پسر عمر! چرا نمی خوری؟ عرضه داشتم میل ندارم، فرمود ولی من میل دارم چون امروز صبح چهارمین روزی بود که غذا نخورده بودم، با اینکه اگر می خواستم و دعا می کردم که خدا مانند ثروت کسری و قیصر را به من بدهد هر آینه می داد، ولی نخواستم، و در مقابل من کسانی خواهند بود و تو آنها را دیدار خواهی کرد که روزی یک سال خود را زیر سر می گذارند، و ذخیره می کنند، به خاطر اینکه نصیبشان کم است، ابن عمر می گوید: به خدا سوگند از آن جا برخواستیم، تا اینکه آیه " وَ كَأَيُّنْ مِنْ دَابَّهِ لَا تَحْمِلُ رِزْقَهَا اللَّهُ يَرْزُقُهَا وَإِيَّاكُمْ، وَ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ " نازل شد (۱).

در الدر المنثور هم این روایت را نقل کرده (۲)، و سپس در سند آن ایراد گرفته. و علاوه بر ضعف سند، اصلاً مضمونش با واقع شدن آیه در سیاق آیات قبلش نمی سازد.

ص: ۲۱۹

۱- مجمع البیان، ج ۸، ص ۲۹۱.

۲- الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۴۹.

اشاره

وَلَيْسَ سَأَلْتُهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَسَيَخِرُّ الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ لِيَقُولَنَّ اللَّهُ فَاَنَّى يُؤْفَكُونَ (۶۱) اللَّهُ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَ يَقْدِرُ لَهُ إِنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ (۶۲) وَ لَيْسَ سَأَلْتُهُمْ مَنْ نَزَّلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ مِنْ بَعْدِ مَوْتِهَا لِيَقُولَنَّ اللَّهُ قُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ (۶۳) وَ مَا هَذِهِ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا لَهْوٌ وَ لَعِبٌ وَ إِنَّ الدَّارَ الْآخِرَةَ لَهِيَ الْحَيَوَانُ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ (۶۴) فَإِذَا رَكِبُوا فِي الْفُلِكِ دَعَوْا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ فَلَمَّا نَجَّاهُمْ إِلَى الْبَرِّ إِذَا هُمْ يُشْرِكُونَ (۶۵)

لِيَكْفُرُوا بِمَا آتَيْنَاهُمْ وَ لِيَتَمَتَّعُوا فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ (۶۶) أَوْ لَسَمَ يَرَوْا أَنَّا جَعَلْنَا حَرَمًا آمِنًا وَ يَتَخَطَّفُ النَّاسُ مِنْ حَوْلِهِمْ أَفَبِالْبَاطِلِ يُؤْمِنُونَ وَ يَنْعَمُونَ وَ يَنْعَمُ بِهِ اللَّهُ يَكْفُرُونَ (۶۷) وَ مِنْ أَظْلَمِ مِمَّنْ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا أَوْ كَذَّبَ بِالْحَقِّ لَمَّا جَاءَهُ أَلَيْسَ فِي جَهَنَّمَ مَثْوًى لِّلْكَافِرِينَ (۶۸) وَ الَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا وَ إِنَّ اللَّهَ لَمَعَ الْمُحْسِنِينَ (۶۹)

ترجمه آیات

و اگر از ایشان بپرسی چه کسی آسمانها و زمین را آفرید و چه کسی آفتاب و ماه را به فرمان خود در آورده قطعا می گویند
اللَّهُ با این حال از خداپرستی یک جا برگردانده می شوند (۶۱).

این خدا است که روزی را برای هر یک از بندگانش که بخواهد فراخ و برای هر کس که بخواهد تنگ می کند که خدا به
هر چیزی داناست (۶۲).

و اگر از ایشان بررسی چه کسی از آسمان آبی چنان می فرستد و زمین را بعد از مردنش زنده می کند حتما خواهند گفت
اللّٰهُ، تو بگو الحمد لله، اما بیشترشان تعقل نمی کنند (۶۳).

و این زندگی دنیا چیزی جز لهو و بازی نیست و به درستی که زندگی حقیقی، آخرت است اگر بنای فهمیدن داشته باشند
(۶۴).

پس چون به کشتی سوار شوند خدا را همی خوانند و دین را خالص برای او دانند اما همین که ایشان را نجات داده و به
خشکی می رساند باز هم شرک می ورزند (۶۵).

تا نعمت های ما را که به ایشان داده ایم کفران کنند، باشد و هر چه می خواهند بهره گیری بکنند که به زودی می دانند که
چه کردند (۶۶).

آیا ندیدند که ما حرمی ایمن قرار دادیم که همواره در آن جا از نعمت امنیت برخوردار بودند با اینکه اقوام دیگر که پیرامون
ایشانند همه روزه مورد دستبرد دشمنند؟ آیا به باطل می گروند و به نعمت خدا کفران می ورزند (۶۷).

کیست ستمکارتر از کسی که بر خدا به دروغ افتراء بندد و یا حق را بعد از آمدنش تکذیب کند آیا در جهنم جایی برای کفار
نیست (۶۸).

و کسانی که در اقامه دین ما مجاهده می کنند ما به سوی راه های خود هدایتشان می کنیم و خدا همواره با نیکوکاران است
(۶۹).

بیان آیات

اشاره

در این آیات خطاب از مؤمنین به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) برگشته، ولی در معنا، خطابی است عام، که همه انسانها را
شامل می شود، هر چند از نظر لفظ مخصوص به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) است، برای اینکه حجت هایی که در آن
ذکر شده شامل همه انسانها است.

ضد و نقیض ها در اعتقادات مشرکین در باره خالق و مدبر عالم

در این آیات ضد و نقیض گویی های مشرکین را که در عقاید دارند، و در فصل سابق صحیح آن عقاید به مؤمنین عرضه شد،
و به آن ایمان آورده اند، ذکر می کند، و آن تناقضات این است که: مشرکین اعتراف دارند که آفریدگار آسمانها و زمین و
مدبر آفتاب و ماه- که مدار ارزاق بر وجود آن دو است- خدای سبحان است، و نیز اعتراف دارند که تنها کسی که آب را از
آسمان می فرستد، و زمین را بعد از مردنش دوباره زنده می کند، خدای عز و جل است، و در

عین حال غیر خدا را می پرستند، و از آنها رزق می خواهند، و با اینکه وقتی سوار کشتی می شوند خدا را می خوانند، و خدا را می پرستند، ولی همین که از خطر دریا نجاتشان داد، دوباره پرستش غیر خدا را از سر می گیرند، و با اینکه شهر مکه حرم امنی است که خدا در اختیارشان گذاشته، و این نعمت بزرگ را به ایشان ارزانی داشته، در همین شهر به باطل ایمان می آورند، و حق را انکار، و نعمت خدا را کفران می کنند.

این نکته را هم بگوییم که آخرین آیه سوره یعنی آیه " وَ الَّذِينَ جَاهِدُوا فِيْنَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا "، مناسب با همان آیات اول سوره است، که می فرمود: " الْم أَحْسَبَ النَّاسُ أَنْ يُتْرَكُوا أَنْ يَقُولُوا آمَنَّا وَ هُمْ لَا يُفْتَنُونَ، تا آنجا که می فرمود: وَ مَنْ جَاهِدْ فَإِنَّمَا يُجَاهِدُ لِنَفْسِهِ ... ".

" وَ لَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَ سَيَّحَرَ الشَّمْسَ وَ الْقَمَرَ لَيَقُولَنَّ اللَّهُ فَأَنَّى يُؤْفَكُونَ " در این آیه به دو مسأله خلقت و تدبیر پرداخته، و هر دو را به خدا نسبت داده است، خلقت آسمانها و زمین راجع به ایجاد است، و تسخیر آفتاب و ماه که به خاطر ما حالات گوناگون به خود می گیرند، طلوع و غروب کرده، و دور و نزدیک می شوند، مربوط است به تدبیر او، چون پیدایش ارزاق انسانها و سایر حیوانات، همه ناشی از تدبیر آفتاب و ماه است، و این خلقت و تدبیر از یکدیگر جدا شدنی و قابل انفکاک نیستند، پس کسی که اعتراف دارد که خلقت آسمانها و زمین مستند به خدا است، ناگزیر باید اعتراف کند که تدبیر نیز از اوست.

و وقتی خدای تعالی به تنهایی خالق باشد، و تدبیر آسمانها و به دنبال آن تدبیر زمین، و به دنبال آن پدید آوردن ارزاق، تنها به دست او باشد، لازم است او تنها کسی باشد که به منظور رساندن رزق، و سایر تدابیرش پرستش شود، و این حوائج را تنها از او بخواهند، پس این عجب است که انسانهایی خدا را کنار گذاشته و از غیر خدا رزق بخواهند، از کسی و چیزی که مالک هیچ چیز نیست، جمله " فَأَنَّى يُؤْفَكُونَ "، اشاره به همین تعجب است، یعنی وقتی خلقت و تدبیر آفتاب و ماه مستند به خدا است، پس چگونه این مشرکین در دعای خود متوجه غیر خدا می شوند، و بت ها را می پرستند؟

" اللَّهُ يَسْبِطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَ يَقْدِرُ لَهُ، إِنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ " در این آیه به آنچه در آیه قبلی اشاره کرده بود تصریح می کند و کلمه " يقدر " از ماده (قدر) است که به معنای تنگ گرفتن، در مقابل " بسط " که به معنای گشایش دادن است و در آیه مورد بحث منظور معنای این کلمه نیست. بلکه منظور لازمه معنا است یعنی توسعه، و اگر

در جمله "إِنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ" با اینکه می توانست ضمیر بیاورد و بفرماید: "انه بكل شیء علیم" ضمیر نیاورد و اسم "الله" را آورد، برای این است که بر علت حکم دلالت کند و چنین معنا دهد که او بر همه چیز داناست برای اینکه "الله" است.

و معنای آیه این است که: خداوند رزق را بر هر کس بخواهد توسعه می دهد و بر هر کس بخواهد تنگ می گیرد و نمی خواهد مگر بر طبق مصلحت برای اینکه او به هر چیزی داناست، چون الله است که جامع تمامی صفات کمال است.

"وَلَيْسَ سَأَلْتَهُمْ مَنْ نَزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ مِنَ الْبَرِّضِ مِنْ بَعْدِ مَوْتِهَا... لَا يَعْقِلُونَ" مراد از احیای زمین بعد از مردن آن، رویاندن گیاهان در بهار، بعد از مردن آنها در زمستان است.

"قُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ" - یعنی خدا را در برابر اینکه حجت را بر دشمنان تمام کرد، و مجبورشان کرد که اعتراف کنند به اینکه مدبر امور خلقت نیز خداست، حمد بگو، چون با این تمامیت حجت دیگر چاره ای ندارند جز اینکه تنها خدا را بپرستند، و بت ها و ارباب آنها را رها کنند.

"بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ" - یعنی بیشترشان در آیات خدا تدبر نمی کنند، و عقل خود را قاضی و حاکم نمی کنند، تا خدا را بشناسند، و حق را از باطل تمیز دهند، پس معنای جمله "لا يعقلون"، این شد که آن طور که سزاوار است تعقل نمی کنند.

توضیح اینکه زندگی دنیا لهو و لعب و زندگی آخرت حیات واقعی است

"وَمَا هَذِهِ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا لَهْوٌ وَ لَعِبٌ وَإِنَّ الدَّارَ الْآخِرَةَ لَهِيَ الْحَيَوَانُ، لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ" کلمه "لهو"، به معنای هر چیز و هر کار بیهوده ای است که انسان را از کار مهم و مفیدش باز بدارد، و به خود مشغول سازد، بنا بر این یکی از مصادیق لهو، زندگی مادی دنیاست، برای اینکه آدمی را با زرق و برق خود و آرایش فانی و فریبنده خود از زندگی باقی و دائمی باز می دارد، و به خود مشغول و سرگرم می کند.

و کلمه "لعب"، به معنای کار و یا کارهای منظمی است با نظم خیالی و برای غرض خیالی مثل بازیهای بچه ها، زندگی دنیا همان طور که به اعتباری لهو است، همین طور لعب نیز هست، برای اینکه فانی و زودگذر است، هم چنان که بازیها این طورند، عده ای بچه با حرص و شور و هیجان عجیبی یک بازی را شروع می کنند، و خیلی زود از آن سیر شده و از هم جدا می شوند.

و نیز همان طور که بچه ها بر سر بازی داد و فریاد راه می اندازند، و پنجه بر روی هم

می کشند، با اینکه آنچه بر سر آن نزاع می کنند جز وهم و خیال چیزی نیست، مردم نیز بر سر امور دنیوی با یکدیگر می جنگند، با اینکه آنچه این ستمگران بر سر آن تکالب می کنند، از قبیل اموال، همسران، فرزندان، مناصب، مقامها، ریاستها، مولویت ها، خدمتگزاران، یاران، و امثال آن چیزی جز اوهام نیستند، و در حقیقت سرابی هستند که از دور آب به نظر می رسد، و انسان منافع مذکور را مالک نمی شود، مگر در ظرف وهم و خیال.

به خلاف زندگی آخرت، که انسان در آن عالم با کمالات واقعی که خود از راه ایمان و عمل صالح کسب کرده زندگی می کند، و مهمی است که اشتغال به آن آدمی را از منافع باز نمی دارد، چون غیر از آن کمالات واقعی واقعیت دیگری نیست، و جدی است، که لعب و لهو و تائیم در آن راه ندارد، بقایبی است که فنایی با آن نیست، لذتی است که با الم آمیخته نیست، سعادت است که شقاوتی در پی ندارد، پس آخرت حیاتی است واقعی، و به حقیقت معنای کلمه، و این است معنای اینکه خدای تعالی می فرماید: "وَمَا هَذِهِ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا لَهْوٌ وَ لَعِبٌ وَإِنَّ الدَّارَ الْآخِرَةَ لَهِيَ الْحَيَوَانُ".

در این آیه شریفه به طوری که ملاحظه می فرمایید زندگی دنیا را منحصر در لهو و لعب کرده، و با کلمه "هذه" این زندگی دنیا را تحقیر نمود، و زندگی آخرت را منحصر در حیوان یعنی زندگی واقعی کرده، و این انحصار را با ادوات تأکیدی چون حرف "ان" و حرف "لام" و ضمیر فصل "هی"، و آوردن مطلب را با جمله اسمیه، تأکید نموده است.

"لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ" - یعنی اگر مردمی دانا بودند می دانستند که مطلب از همین قرار است که ما گفتیم.

"فَإِذَا رَكبُوا فِي الْفُلْمِكِ دَعَوْا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ فَلَمَّا نَجَّاهُمْ إِلَى الْبَرِّ إِذَا هُمْ يُشْرِكُونَ" فای تفریعی که در اول آیه آمده مطلب مذکور آیه را نتیجه مطلبی کرده که از آیات سابق استفاده می شود، چون از آیات سابق برمی آید که مشرکین در شرک خود به خدا دروغ بسته اند، و بیشترشان تعقل نمی کنند، در این آیه می فرماید: حال که اینان به خدا دروغ می بندند، و از عبادت خدا به عبادت غیر خدا می گرایند، و بیشترشان تعقل نمی کنند، و در اعتراف به خالقیت خدا، و انکار ربوبیت او، مرتکب تناقض می شوند، پس در نتیجه وقتی سوار کشتی می شوند چنین و چنان می کنند.

کلمه "رکوب" به معنای نشستن بر بالای چیزی است که حرکت داشته باشد، و این کلمه خود به خود متعدی می شود، و احتیاج به هیچ یک از حروف تعدیه ندارد، مثلاً می گوئیم:

"فلاّن ركب الفرس - فلاّنی سوار اسب است"، و اگر در آیه مورد بحث با حرف "فی" متعدی شده، بدان جهت است که سوار کشتی شدن نوعی استقرار گرفتن یا منزل کردن را متضمن است، و معنای آیه این است که: چون با استقرار در کشتی سوار بر آن می شوند، (و یا چون در کشتی مستقر می شوند، در حالی که سوار بر آنند)، خدای را به خلوص می خوانند، و معنای بقیه آیه روشن است، می خواهد یک تناقض دیگر از تناقض های مشرکین را حکایت کند که در یک حال خدا را به خلوص می خوانند، و چون بر آنان منت می نهد و نجاتشان می بخشد کفران نعمت می کنند.

"لِيَكْفُرُوا بِمَا آتَيْنَاهُمْ وَ لِيَتَمَتَّعُوا فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ" لام در کلمه "ليکفروا" و هم چنین در کلمه "ليتمتعوا" لام امر است، و معلوم است که وقتی بزرگی زبردست خود را به چیزی امر می کند که دوست ندارد، می خواهد او را تهدید کند، مثل اینکه خود شما به فرمانبرتان بگویید: هر چه می خواهی بکن، و نیز مانند این تهدید خدای تعالی که فرموده: "اعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ إِنَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ" (۱).

بعضی (۲) از مفسرین احتمال داده اند که: "لام مذکور لام غایت باشد، و معنای آیه این است که: مشرکین این کارها را می کنند که کفران نعمت کرده باشند، کفران آن نعمت هایی که ما به ایشان دادیم، و نیز این کارها را می کنند تا به خیال خود لذت برده باشند"، ولی وجه اول با ذیل آیه که می فرماید "فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ" - به زودی خواهند دانست "بهرتر می سازد، و مؤید آن، این آیه است که در سوره روم، آیه ۳۴ می فرماید: "لِيَكْفُرُوا بِمَا آتَيْنَاهُمْ فَتَمَتَّعُوا فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ" - کفر بورزند به آن نعمت ها که به ایشان دادیم، آری خوش بگذرانید که به زودی خواهید فهمید" و به همین جهت بعضی (۳) از قاریان "لام" در کلمه "وَ لِيَتَمَتَّعُوا" را با سکون خوانده اند، چون غیر از لام امر هیچ لام دیگری به سکون خوانده نمی شود.

"أَوْ لَعَمْرُؤُا أَنَا جَعَلْنَا حَرَمًا آمِنًا، وَ يُتَخَطَّفُ النَّاسُ مِنْ حَوْلِهِمْ" منظور از "حرم آمن" مکه و پیرامون آن است، که خدای تعالی آن را به دعای ابراهیم (علیه السلام) مامن خلق قرار داد، کلمه "تخطف" مانند کلمه "خطف" به معنای قاپیدن چیزی به سرعت، و دزدیدن آن است، چون آن روز عرب کارش غارت یکدیگر بود، و از چپاول گری امرار معاش می کرد، و همواره این قبیله به آن قبیله حمله می کرد، و می کشت و اسیر

ص: ۲۲۵

۱- هر چه می خواهید بکنید که او به آنچه می کنید دانا است. سوره حم سجده، آیه ۴۰.

۲- تفسیر فخر رازی، ج ۲۵، ص ۹۲.

۳- روح المعانی، ج ۲۱، ص ۱۳.

می گرفت، و لیکن با همه این احوال شهر مکه را محترم می شمرد، و به ساکنین این شهر کاری نداشت.

و معنای آیه این است که: آیا نمی نگرند که ما حرم امنی درست کردیم، که ساکنین آن در معرض قتل و اسارت قرار نمی گیرند، و اموالشان غارت نمی شود، با اینکه بیرون این شهر مردم مشغول غارت و چپاول یکدیگرند؟

"أَفَبِالْبَاطِلِ يُؤْمِنُونَ وَبِنِعْمَةِ اللَّهِ يَكْفُرُونَ" - این جمله توبیخ دیگری است به مشرکین مکه، که نعمت بزرگ امنیت مکه را با کفران مقابله می کنند، و در عوض به صنم ها که جز اسم خدا چیز دیگری ندارند ایمان می آورند، خلاصه حقایق را زیر پا نهاده و به موهومات ایمان می آورند.

"وَ مَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا أَوْ كَذَّبَ بِالْحَقِّ لَمَّا جَاءَهُ، أَلَيْسَ فِي جَهَنَّمَ مَثْوًى لِّلْكَافِرِينَ" این آیه، مشرکین را به آتش دوزخ تهدید می کند، و آنان را به ارتکاب شدیدترین ظلم، و بزرگترین ستم معرفی می کند، و آن عبارت است از دو چیز: اول این است که به خدا افتراء بسته اند، چون خدایانی دروغی را شریک او معرفی نموده اند، و دوم اینکه بعد از آمدن حق آن را تکذیب کردند و این دو صفت هر دو در مشرکین وجود داشت، چون هم بت می پرستیدند، و هم رسالت پیامبر و قرآن کریم را تکذیب کردند با اینکه قرآن برای آنان آمده بود، پس به این دو جهت کافر بودند، و جای کافران و محل اقامتشان در آخرت، جهنم است.

معنای آیه: "وَ الَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا وَإِنَّ اللَّهَ لَمَعَ الْمُحْسِنِينَ"

"وَ الَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا وَإِنَّ اللَّهَ لَمَعَ الْمُحْسِنِينَ" کلمه "جاهدوا" از ماده "جهد" است، و "جهد" به معنای وسع و طاقت است، و "مجاهده" به معنای به کار بردن آخرین حد وسع و قدرت در دفع دشمن است، و جهاد بر سه قسم است، جهاد با دشمن ظاهری، و جهاد با شیطان، و جهاد نفس. راغب این طور گفته (۱).

و معنای "جاهدوا فینا" این است که جهادشان همواره در راه ما است، و این تعبیر کنایه از این است که: جهادشان در اموری است که متعلق به خدای تعالی است، چه جهاد در راه عقیده باشد، و چه در راه عمل، و چون جهادشان در راه خدا است هیچ عاملی ایشان را از ایمان به خدا و اطاعت اوامر و نواهی او بازنمی دارد.

"لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا" - در اینجا خدای تعالی برای خود سبیل هایی نشان می دهد، و راه ها.

ص: ۲۲۶

۱- مفردات راغب، ماده "جهد".

هر چه باشد بالاخره به درگاه او منتهی می شود، برای اینکه راه را برای این راه می گویند که به سوی صاحب راه منتهی می شود، و آن صاحب راه منظور اصلی از راه است. (مثلا وقتی می گویند این راه سعادت است، معنایش این است که: این راه به سوی سعادت منتهی می شود)، پس راه های خدا عبارت است از طریقه هایی که آدمی را به او نزدیک و به سوی او هدایت می کند، و وقتی خود جهاد در راه خدا هدایت باشد، قهرا هدایت به سوی سبیل، هدایت روی هدایت خواهد بود، و آن وقت آیه شریفه با آیه "وَالَّذِينَ اهْتَدَوْا زَادَهُمْ هُدًى" (۱) منطبق می شود.

از آنچه گذشت روشن گردید که دیگر هیچ احتیاج به تقدیر گرفتن "شان" نیست، که بگوییم کلمه "فنیاء" فی "شاننا" بوده، و کلمه "شان" حذف شده.

"وَإِنَّ اللَّهَ لَمَعَ الْمُحْسِنِينَ" - بعضی (۲) گفته اند: "معنای معیت، و به عبارتی دیگر بودن خدا با محسنین این است که: خدا یاری شان کند، و اینکه مساله جهاد، که محتاج به نصرت است جلوتر آمده، خود قرینه است بر اینکه کلمه "مع" به همین معنای نصرتی است که ما گفتیم". و این وجه، وجه بدی نیست.

از این بهتر نظریه آن مفسر (۳) دیگر است که: کلمه "مع" را به معیت رحمت و عنایت تفسیر کرده، چون شامل نصرت و یاری او و سایر اقسام عنایات خدای سبحان با بندگان محسن او خواهد بود، چون او کمال عنایت را به ایشان دارد، و رحمتش شامل حال ایشان است، و این معیت اخص از معیت وجودی است که در جمله "وَهُوَ مَعَكُمْ أَيْنَ مَا كُنْتُمْ" (۲) آمده، برای اینکه خدا از نظر وجود با تمامی موجودات و انسانها هست، چه نیکان و چه بدان، ولی با محسنین بودنش معیت مخصوصی است که گفتیم بنا بر تفسیر اول معیت نصرت و معونت، و بنا بر تفسیر دوم معیت رحمت و عنایت است.

در سابق هم گفتیم که این آیه که سوره با آن ختم می شود، به آیات اول سوره انعطاف دارد، و همان حقیقت را تکرار می کند.

بحث روایتی (چند روایت در ذیل برخی آیات گذشته)

در الدر المنثور است که ابن ابی الدنيا، و بیهقی، در شعب الایمان، از ابی جعفر

ص: ۲۲۷

۱- و کسانی که راه را یافتند خداوند هدایتشان را بیشتر می کند. سوره محمد (صلی الله علیه و آله)، آیه ۱۷. (۲ و ۳) روح المعانی، ج ۲۱، ص ۱۵.

۲- او با شماست هر جا که باشید. سوره حدید، آیه ۴.

روایت کرده که گفت: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: تعجب تمام تعجب از کسی است که خانه حیات را تصدیق دارد، ولی همه سعی و کوشش او برای خانه غرور است (۱).

و در همان کتاب است که: جویر، از ضحاک، از ابن عباس، روایت کرد که گفت: مشرکین به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) گفتند: تنها مانع ما از اینکه به دین تو در آییم، این است که می ترسیم مردم ما را بربایند، چون ما جمعیت کمی هستیم، و جمعیت اعراب از ما بیشتر است، وقتی بشنوند که ما به دین تو در آمده ایم، ما را نابود می کنند، چون ما برای آنان لقمه ای بیش نیستیم، خدای تعالی در پاسخ این بهانه این آیه را نازل کرد:

"أَوْ لَمْ يَرَوْا أَنَّا جَعَلْنَا حَرَمًا آمِنًا... " (۲).

و در تفسیر قمی در ذیل آیه "وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا وَإِنَّ اللَّهَ لَمَعَ الْمُحْسِنِينَ" گفته: در روایت ابی الجارود از ابی جعفر (علیه السلام) آمده که فرمود: این آیه در باره آل محمد (صلی الله علیه و آله) و شیعیان ایشان است (۳).

ص: ۲۲۸

۱- الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۴۹.

۲- الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۵۰.

۳- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۵۱ (ط اسلامی). [.....]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الم (١) غَلَبَتِ الرُّومُ (٢) فِي أَدْنَى الْأَرْضِ وَهُمْ مِنْ بَعِيدٍ عَلَيْهِمْ سَيِّئَاتُ مَا كَانُوا يَفْرَحُونَ (٣) فِي بَضْعِ سِنِينَ لِلَّهِ الْأَمْرُ مِنْ قَبْلُ وَ مِنْ بَعِيدٍ وَ يَوْمَئِذٍ يَفْرَحُ الْمُؤْمِنُونَ (٤)

بَنَصْرِ اللَّهِ يَنْصُرُ مَنْ يَشَاءُ وَ هُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ (٥) وَ عَدَّ اللَّهُ لَا يُخْلِفُ اللَّهُ وَعْدَهُ وَ لَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ (٦) يَعْلَمُونَ ظَاهِرًا مِّنَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَهُمْ عَنِ الْآخِرَةِ هُمْ غَافِلُونَ (٧) أَوْ لَمْ يَتَفَكَّرُوا فِي أَنْفُسِهِمْ مَا خَلَقَ اللَّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَ مَا بَيْنَهُمَا إِلَّا بِالْحَقِّ وَ أَحْسَنَ مَسَاجِدَ وَ إِنَّ كَثِيرًا مِّنَ النَّاسِ بِلِقَاءِ رَبِّهِمْ لَكَافِرُونَ (٨) أَوْ لَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ كَانُوا أَشَدَّ مِنْهُمْ قُوَّةً وَ أَثَارُوا الْأَرْضَ وَ عَمَرُوهَا أَكْثَرَ مِمَّا عَمَرُوهَا وَ جَاءَتْهُمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَمَا كَانَ اللَّهُ لِيَظْلِمَهُمْ وَ لَكِنَّ كَانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ (٩)

ثُمَّ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ أَصَابُوا السُّوَايَ أَنْ كَذَّبُوا بِآيَاتِ اللَّهِ وَ كَانُوا بِهَا يَسْتَهْزِئُونَ (١٠) اللَّهُ يَبْدُوا الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ (١١) وَ يَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ يُبْلِسُ الْمُجْرِمُونَ (١٢) وَ لَمْ يَكُنْ لَهُمْ مِنْ شُرَكَائِهِمْ شُفَعَاءُ وَ كَانُوا بِشُرَكَائِهِمْ كَافِرِينَ (١٣) وَ يَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ يُؤْمِنُونَ بِتَفَرُّقُونَ (١٤)

فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَهُمْ فِي رَوْضِهِ يُحْبَرُونَ (١٥) وَ أَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا وَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَ لِقَاءِ الْآخِرَةِ فَأُولَئِكَ فِي الْعَذَابِ مُخَصَّرُونَ (١٦) فَسَيُجْحَنُ اللَّهُ حِينَ تُمْسُونَ وَ حِينَ تُصَيَّبُونَ (١٧) وَ لَهُ الْحَمِيدُ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَ عَشِيًّا وَ حِينَ تُظْهِرُونَ (١٨) يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَ يُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ وَ يُحْيِي الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَ كَذَلِكَ تُخْرَجُونَ (١٩)

به نام خداوند بخشنده مهربان

الم (۱).

روم شکست خورد (۲).

در نزدیکترین زمین به سرزمین عرب، و هم ایشان بعد از شکست خوردن به زودی غلبه خواهند کرد (۳).

در چند سال بعد، آری زمام امور چه قبل از شکست خوردن روم و چه بعد از غلبه ایشان به دست خدا است، و آن وقت که رومیان غلبه کنند مؤمنین خوشحال شوند (۴).

خوشحال می شوند به اینکه خدا به وعده خود در باره رومیان وفا کرد، آری او هر که را بخواهد نصرت می دهد و او عزیز و رحیم است (۵).

باید به وعده خدا دل بست چون خدا هرگز خلف وعده نمی کند و لیکن بیشتر مردم نمی دانند (۶).

آنها تنها ظاهری از زندگی دنیا می دانند و از آخرت غافلند (۷).

آیا در نفس خود نمی اندیشند که خدا آسمانها و زمین و آنچه بین آن دو است جز به حق نیافریده و جز برای مدتی معین خلق نکرده؟ ولی بسیاری از مردم به مساله معاد و دیدار پروردگار خود کافرند (۸).

آیا در زمین سیر نمی کنند ببینند عاقبت کفاری که قبل از ایشان بودند چه شد با اینکه آنها از اینها نیرومندتر بودند و زمین را زیر و رو کردند و آباد نمودند بیشتر از آن آبادیها که اینان کردند، اما همین که رسولان خدا با معجزه ها به سویشان آمدند کفر ورزیدند و خدا نابودشان کرد و خدا به ایشان ظلم نکرد بلکه خودشان به خود ظلم کردند (۹).

و سرانجام کسانی که بدیها را به بدترین وجه مرتکب می شدند این شد که آیات خدا را تکذیب نموده و به آن استهزاء کنند (۱۰).

خدا است که خلق را برای نخستین بار آفرید و سپس برای بار دوم نیز برمی گرداند و شما هم به سویی برمی گردید (۱۱).

و روزی که قیامت به پا شود مجرمین مایوس می گردند (۱۲).

و از شرکاء که درست کرده بودند هیچ یک شفیع آنان نگشته و خودشان به شرکایشان کفر می ورزند (۱۳).

و روزی که قیامت به پا شود آن روز فرقه‌ها از یکدیگر جدا می‌شوند (۱۴).

اما آنان که ایمان آوردند و عمل صالح کردند در باغی و بهشتی شاد و خرمند (۱۵).

و اما آنهایی که کفر ورزیده و آیات ما و روز دیدار آخرت را تکذیب کردند ایشان در عذاب احضار خواهند شد (۱۶).

پس منزّه است خدا، هم در آخر روز و هم در حینی که صبح می‌کنید (۱۷).

و تنها او سزاوار ستایش در آسمانها و زمین است، هم در آخر شب و هم در حینی که ظهر می‌کنید (۱۸).

زنده را از مرده بیرون می‌کند و مرده را از زنده درمی‌آورد و زمین را بعد از مردنش زنده می‌کند و به همین نحو شما بیرون می‌شوید (۱۹).

بیان آیات اشاره به مضامین و غرض سوره مبارکه روم

اشاره

این سوره با وعده‌ای از خدا آغاز شده، و آن این است که: به زودی امپراطوری روم که در ایام نزول این سوره از امپراطوری ایران شکست خورد، بعد از چند سال بر آن امپراطوری غلبه خواهد کرد، و بعد از ذکر این وعده، منتقل می‌شود به وعده‌گاه اکبر که قیامت و یوم الوعدش گویند، روزی که تمامی افراد و اقوام در آن روز به سوی خدا بازمی‌گردند، آن گاه به استدلال بر مساله معاد پرداخته، سپس کلام را به آیات ربوبیت معطوف می‌دارد و صفات خاصه خدا را برمی‌شمارد، و در آخر، سوره را با وعده نصرت به رسول گرامی اش ختم می‌کند، و در فرا رسیدن این وعده تاکید بلیغ نموده و می‌فرماید: "فَاصْبِرْ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ وَلَا يَسْتَخِفَّنكَ الَّذِينَ لَا يُوقِنُونَ - صبر کن که وعده خدا حق است، و کسانی که یقین ندارند تو را در کارت سست نسازند"، و در چند آیه قبل نیز فرموده بود: "كَانَ حَقًّا عَلَيْنَا نَصْرُ الْمُؤْمِنِينَ"

- یاری ما برای مؤمنین حقی است بر ما".

پس معلوم شد که غرض سوره وعده دادن قطعی خدا به یاری دین است، و اگر قبل از بیان این غرض، مساله وعده غلبه روم را در چند سال بعد ذکر کرد، برای این است که مؤمنین وقتی دیدند که وعده غلبه روم عملی شد، یقین کنند که وعده دیگر خدا نیز عملی خواهد شد، و نیز یقین کنند که وعده آمدن قیامت هم، مانند سایر وعده‌های عملی می‌شود، آری عقل هر عاقلی حکم می‌کند که وقتی خدای تعالی دو تا از وعده‌هایش را عملی کرد سایر وعده‌هایش نیز عملی می‌شود، و باید از خطرهایی که وعده آن را می‌دهد بر حذر بود.

"غَلَبَتِ الرُّومُ فِي أَدْنَى الْأَرْضِ" کلمه " روم" نام اقوامی از انسانهاست که در ساحل مدیترانه در غرب آسیا زندگی می کنند، در آن ایام این اقوام امپراطوری بزرگ و وسیعی تشکیل داده بودند، به طوری که دامنه آن تا حدود شامات توسعه یافته بود، در ایام نزول این سوره جنگی بین این امپراطوری، و امپراطوری ایران در سرزمینی میان شام و حجاز در گرفت، و روم از ایران شکست خورد، و ظاهراً مراد از کلمه "أَرْض" سرزمین حجاز و مراد از "أَدْنَى الْأَرْضِ" نزدیکیهای این سرزمین است، و الف و لام در کلمه "الأرض" الف و لام عهد است.

"وَهُمْ مِنْ بَعْدِ غَلَبِهِمْ سَيَغْلِبُونَ فِي بَضْعِ سِنِينَ" ضمیر جمع اولی و سومی به روم برمی گردد، ولی ضمیر جمع دومی (غلبهم) - بعضی (۱) گفته اند - به فرس برمی گردد، و معنایش این است که: رومیان بعد از غلبه فارسیان برایشان، به زودی غلبه خواهند کرد.

ولی ممکن است آن را نیز به روم برگردانیم، و بگوییم که مصدر "غلبهم" مصدر مفعولی است، و در نتیجه اختلافی هم در مرجع ضمیرهای سه گانه پدید نمی آید، و معنای آیه چنین می شود که: رومیان بعد از مغلوب شدنشان به زودی غالب می شوند، و کلمه "بضع" در اعداد از سه تا نه را گویند.

"لِلَّهِ الْأَمْرُ مِنْ قَبْلُ وَ مِنْ بَعْدُ" دو کلمه قبل و بعد، در صورتی که به چیزی اضافه شوند، حرکات سه گانه فتحه و کسره و ضمه را می گیرند، و در صورتی که اضافه نشوند، و مضاف الیه آنها منوی و در تقدیر باشد، مبنی بر ضمه می شوند، یعنی غیر از ضمه حرکت دیگری به خود نمی گیرند.

در جمله مورد بحث مضاف الیه آن دو منوی و مورد نظر است، و تقدیر آن چنین است "لِلَّهِ الْأَمْرُ مِنْ قَبْلِ انْ غَلَبَتِ الرُّومُ وَ مِنْ بَعْدِ انْ غَلَبَتِ" یعنی قبل از آن و بعد از این امر به دست او است، به هر چه بخواهد امر می کند، پس هر کس را بخواهد یاری می کند، و هر کس را نخواهد یاری نمی کند.

بعضی (۲) از مفسرین گفته اند معنایش این است که: امر به دست خدا است، قبل از غالب شدن روم، یعنی همان هنگامی که مغلوب بودند، و از بعد از مغلوب شدنشان، یعنی

ص: ۲۳۲

۱- روح المعانی، ج ۲۱، ص ۱۷.

۲- روح المعانی، ج ۲۱، ص ۲۰.

هنگامی که غالب بودند، و خلاصه هم هنگام مغلوب شدن و هم هنگام غالب شدنشان، ولی معنای اول بهتر است، هر چند که بهتر بودنش به حدی نیست که بگوییم تنها آن معنا متعین است.

وجوهی که در معنای آیه: "يَوْمَئِذٍ يَفْرَحُ الْمُؤْمِنُونَ بِنَصْرِ اللَّهِ ..." و ارتباط آن با قبل (غلبت الروم ...) گفته شده است

"وَيَوْمَئِذٍ يَفْرَحُ الْمُؤْمِنُونَ بِنَصْرِ اللَّهِ يَنْصِرُ اللَّهُ مَنْ يَشَاءُ وَهُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ" ظرف: در این روز، متعلق است به "يفرح"، و همچنین کلمه "بِنَصْرِ اللَّهِ"، و معنای آیه این است که: روزی که روم غلبه می کند مؤمنان به نصرت خدا- که وعده دیگر او است- خوشحال می شوند، (و با خود می گویند خدا دو وعده داده بود، یکی پیشگویی غلبه روم بود، و دوم یاری مؤمنان، اولی صورت خارج به خود گرفت، پس معلوم می شود آن دیگر هم خواهد شد).

جمله "يَنْصِرُ مَنْ يَشَاءُ"، جمله ای است از نو، که جمله "لِلَّهِ الْأَمْرُ مِنْ قَبْلُ وَ مِنْ بَعْدُ" را تقریر و اثبات می کند، و در جمله "وَهُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ" می خواهد بفرماید: خدا عزیز است، و به همین جهت هر که را بخواهد با یاری خود عزت می دهد، و رحیم است، رحمت خود را به هر کس بخواهد اختصاص می دهد.

البته در معنا و تفسیر آیه مورد بحث وجوه دیگری است ضعیف، که ذیلا از نظر خواننده می گذرد.

اول اینکه: جمله "و یومئذ عطف باشد بر جمله "من قبل"، و مراد از آن این باشد که سلطنت خدا مختص به قبل و بعد نیست، بلکه حال نیز در تحت سلطنت اوست، گویا فرموده: امر به دست خدا است، چه قبل از فلان، و چه بعد از آن، و چه در حال، آن گاه جمله "يَفْرَحُ الْمُؤْمِنُونَ" ابتدای کلام است، اشکال این وجه این است که نظم آیه را به هم می زند، و اول آن از آخرش جدا می گردد.

دوم اینکه: کلمه "بِنَصْرِ اللَّهِ" متعلق است به کلمه "مؤمنون" نه به کلمه "يفرح" آن گاه به ملازمه ای که در مقام هست، فهمیده می شود که غلبه روم به نصرت خدا بوده.

اشکال این وجه این است که: مستلزم آن می شود که مؤمنین هم در روز غلبه فرس خوشحال شوند، و هم در روز غلبه روم، چون در غلبه نصرتی است برای طرف غالب، و نصرت هم همیشه از خدا است، هم چنان که خودش فرموده: "وَمَا النَّصِيرُ إِلَّا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ" (۱) پس اگر در آیه، فرح مؤمنین را اختصاص داده به روز غلبه روم، ترجیح بدون مرجحی مرتکب

ص: ۲۳۳

۱- نصرت نمی رسد مگر از ناحیه خدای عزیز و حکیم. سوره آل عمران، آیه ۱۲۶.

شده است، - دقت بفرمایید.

سوم اینکه: مراد از " نصر الله " یاری مؤمنین علیه مشرکین در روز جنگ بدر است، نه یاری روم علیه فرس، هر چند که هر دو یاری در یک زمان اتفاق افتاده باشد، پس گویا فرموده: روم به زودی و در چند سال بعد غلبه می کند، و در هنگام غلبه روم مؤمنین هم بر مشرکین غلبه می کنند، و به نصرتی که خدا به ایشان داده خوشحال می گردند. اشکال این وجه این است که: با جمله: " خدا هر که را بخواهد یاری می کند " سازگار نیست.

چهارم اینکه: مراد از " نصرت " نصرت مؤمنین است، اما نه در جنگ بدر، بلکه به همین که روم طبق پیشگویی قرآن غلبه کرده، چون این پیشامد مؤمنین را سرفراز می کند، و می توانند قرآن و دین خود را به رخ کفار بکشند.

بعضی (۱) دیگر گفته اند: " مراد از " نصرت "، استیلائی بعضی از کفار بر بعضی دیگر، و تفرقه کلمه آنها و شکستن شوکت آنهاست ". و این وجوه و امثال اینها وجوه قابل اعتناء نیست.

اشاره ای در مورد وجه اینکه خداوند خلف وعده نمی کند (لا يُخْلِفُ اللَّهُ وَعْدَهُ)

" وَعِيدَ اللَّهِ، لا يُخْلِفُ اللَّهُ وَعْدَهُ وَ لَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لا يَعْلَمُونَ " کلمه " وَعِيدَ اللَّهِ " مفعول مطلق فعل حذف شده است، و تقدیر آن " وعد الله وعدا " می باشد، یعنی خدا وعده داده وعده دادنی چنین و چنان. و جمله " لا يخلف " از اخلاف است، و اخلاف به وعده وفا نکردن است. و جمله " وَعَدَ اللَّهُ " تاکید و تثبیت وعده سابق است، که می فرمود " سَيَعْلَبُونَ "، و " يَفْرَحُ الْمُؤْمِنُونَ "، هم چنان که جمله " لا يُخْلِفُ اللَّهُ وَعْدَهُ "، تاکید و تثبیت جمله " وَعَدَ اللَّهُ " است.

مساله خلف وعده نکردن خدا، در آیه مورد بحث و آیه " إِنَّ اللَّهَ لا يُخْلِفُ الْمِيعَادَ " (۲) آمده، که به کلی خلف وعده را از خدا نفی می کند و خلف وعده هر چند در پاره ای اوقات از قبیل موارد اضطراری عملی پسندیده می شود، و به همین جهت می توان گفت قبح آن ذاتی نیست، و لیکن از آنجایی که هیچ عاملی خدا را مضطر به خلف وعده نمی کند، پس خلف وعده در حق او همیشه زشت است.

علاوه بر این خلف ملازم با کمبود داشتن است، و خدا کاملی است که کمبود در باره او محال است.

ص: ۲۳۴

۱- روح المعانی، ج ۲۱، ص ۲۱.

۲- به درستی که خداوند از وعده خود تخلف نمی کند. سوره رعد، آیه ۳۱.

از این هم که بگذریم خودش در آیات مذکور از کلام مجیدش خبر داده که خلف وعده نمی کند، و او راستگوترین راستگویان است، و هموست که در کلام بی ماندش فرموده:

" وَ الْحَقُّ أَقُولُ " (۱).

" وَ لَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ " - یعنی و لیکن بیشتر مردم به شؤن خدای تعالی جاهلند، و به وعده او اطمینان و وثوق ندارند، او را چون امثال خود می پندارند، که هم راست می گویند، و هم دروغ، هم وعده می دهند، و هم خلف وعده می کنند.

چند وجه در بیان مفاد آیه: " يَعْلَمُونَ ظَاهِرًا مِّنَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا ... "

" يَعْلَمُونَ ظَاهِرًا مِّنَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَ هُمْ عَنِ الْآخِرَةِ هُمْ غَافِلُونَ " جمله " يعلمون " به طوری که در کشف گفته - بدل است از جمله " لا يعلمون " و با در نظر گرفتن اینکه هر جا بدل در کلام آید " مبدل منه " آن در حکم سقوط است، از این به دست می آید که فرقی بین ندانستن یعنی جهل و بین دانستن که از امور مادی تجاوز نمی کند نیست، یعنی کسی که عملش تنها در امور مادی است، در حقیقت با جاهل هیچ فرقی ندارد (۲).

بعضی (۳) دیگر گفته اند: " جمله مذکور استثنایی است، می خواهد علت جهلشان را بیان کند، جهلشان به حقانیت وعده خدا، و اینکه امر به دست اوست، چه قبل و چه بعد، و او مؤمنین را علیه کفار یاری خواهد کرد، و آن علت این است که: علم خود را به اموری مادی اختصاص داده اند، و معنای آن این است که: کفار حقایق مذکور را نمی دانند، و علمی ندارند، مگر به امور ظاهری دنیا " و این ظاهرتر است.

و اگر کلمه " ظاهرا " را نکره آورد، و فرمود: ظاهری از حیات دنیا را می دانند، برای این است که آن را تحقیر کند، و ظاهر حیات دنیا، در مقابل باطن آن، همان چیزهایی است که با حواس ظاهریشان احساس می کنند، و این احساس وادارشان می کند که در پی تحصیل آن برآیند، و به آن دل بسته، غیر آن را یعنی حیات آخرت، و معارف مربوط به آن را فراموش کنند، و از خیرات و منافی که در آن است، و منافع و خیرات واقعی و به حقیقت معنای کلمه است غفلت بورزند.

بعضی (۴) دیگر گفته اند: " کلمه " ظاهرا " در آیه به معنای زایل است، و استشهاد

ص: ۲۳۵

۱- من همواره حق می گویم. سوره ص، آیه ۸۴.

۲- تفسیر کشف، ج ۳، ص ۴۶۸.

۳- روح المعانی، ج ۲۱، ص ۲۲.

۴- روح المعانی، ج ۲۱، ص ۲۱.

کرده اند به شعر شاعر که گفته:

و غیرها الواشون أنى أحبها و تلک شکاه ظاهر عنک عارها

یعنی سخن چینان محبوبه مرا سرزنش کردند به اینکه من او را دوست می دارم و ننگ این سرزنش از محبوبه من زایل شدنی است.

و معنای آیه این است که: کفار از دنیا چیزهایی را می دانند که زایل و ناپایدار است". و لیکن این معنا که برای کلمه "ظاهر" کرده اند، معنای غیر متداولی است.

توضیح مراد از اینکه فرمود: خداوند جهان را جز به "حق" و "أجل مُسمی" نیافرید

"أَوْ لَمْ يَتَفَكَّرُوا فِي أَنْفُسِهِمْ مَا خَلَقَ اللَّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا إِلَّا بِالْحَقِّ وَأَجَلٍ مُّسَمًّى ..."

مراد از حق بودن خلقت آسمانها و زمین، و آنچه بین آن دو است،- و خلاصه حق بودن همه عوالم محسوس- این است که: خلقت آن عبث و بی نتیجه نبوده، که موجود شود و بعد معدوم گردد، و دوباره موجود گشته و سپس معدوم شود، بدون اینکه غرضی و هدفی از آن منظور باشد، پس خدای تعالی اگر عالم را خلق کرده به خاطر غایت و نتیجه ای بوده که بر خلقت آن مرتب می شده.

ممکن است گفته شود غایت و نتیجه خلقت هر جزء از عالم جزئی دیگر است، که بعد از آن موجود می شود، مانند فرزند که بعد از پدر به وجود می آید، پس هر موجود آینده ای خلف و نتیجه موجود قبلی خویش است. لیکن این حرف صحیح نیست، چون سرپای عالم با همه اجزایش دائم الوجود نیست بلکه همه آن فانی و هالک است، و قهرا باید نتیجه و هدفی از خلقت آن در بین باشد، که آن نتیجه بعد از فزای آن هویدا می شود، و به همین جهت می بینیم که جمله: "خلق نکرد آسمانها و زمین و ما بین آن دو را مگر به حق" مقید کرد به جمله: "و سرآمدی معین".

پس معلوم می شود هستی عالم تا مدتی معین است، و بنا بر این استفهام در آیه، برای تعجب است، و تعبیر به تفکر در نفوس، از باب به کار بردن کنایه است، و معنای آن این است که: آیا این قدر فراغت خاطر ندارند که در این مساله بیندیشند؟ و آن را در ذهن خود بیاورند؟

گویا کفار از بس سرگرم امور دنیا هستند، و برای آن تلاش نموده، و فکرشان پریشان است که خود را هم فراموش کرده اند، و در صورتی که خود را در ذهن خود حاضر سازند، در حقیقت در خویشتن خود قرار گرفته اند، آن وقت تفکرشان تفکری با تمرکز خواهد بود، و فکرشان پراکنده و متفرق نخواهد بود، پس آن وقت فکر ایشان را به سوی حق هدایت و به واقع امر ارشاد می کند.

بعضی (۱) گفته اند: "مراد از تفکرشان در انفسشان، این است که: در خلقت خود فکر کنند، که یک یکشان حادثند، و حادث محتاج به پدید آورنده ای قدیم، زنده، قادر، دانا و حکیم است، پس چنین پدید آورنده ای آنچه پدید می آورد عبث و بیهوده نمی باشد، بلکه به منظور هدفی پدید می آورد، که مطلوب و پسندیده است، به طوری که نمی توان از آن چشم پوشید، و این هدف چیزی نیست که عاید خود او گردد، برای اینکه او غنی مطلق است، بلکه چیزی است که باز عاید خلق می شود، و آن عبارت است از پاداش نیک، و این پاداش نیک ممکن نیست داده شود مگر در برابر عمل صالح، پس باید دینی و شریعتی باشد تا عمل نیک را از عمل زشت مشخص کند، و چون پای دین به میان آید، ناچار باید کلاسی باشد که افراد در آن کلاس امتحان خود را نسبت به آن دین بدهند، و نیز باید عالم دیگری باشد که آنان که در آن کلاس مردود شده اند، کیفر، و آنان که موفق شده اند پاداش داده شوند، آن کلاس همان دنیا، و آن عالم دیگر عالم آخرت است."

ولی این تفسیر صحیح نیست، برای اینکه هر چند جمله "أَوْلَمْ يَتَفَكَّرُوا فِي أَنْفُسِهِمْ" با آن سازگاری دارد، اما اتصال آن با جمله "مَا خَلَقَ اللَّهُ السَّمَاوَاتِ" با آن نمی سازد، مگر اینکه از اتصال صدر و ذیل آیه صرف نظر شود، و آن هم صحیح نیست.

جمله "مَا خَلَقَ اللَّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا إِلَّا بِالْحَقِّ وَأَجَلٍ مُّسَمًّى" همان واقعیت و فکر است که باید در آن امعان و دقت کنند، و بیانش بنا بر آنچه گذشت. این است که: خداوند، همه عالم و جزئی از آن را هم جز به حق نیافریده، حال چه این خلق ملائیس و متصف به حق باشد و یا مصاحب و همراه با آن، هر چه باشد، آن را به خاطر غرضی و غایتی حقیقی آفریده، نه اینکه غرضش سرگرمی و عبث بوده باشد، و نیز نیافریده مگر برای مدتی معین، پس هیچ یک از اجزای عالم تا بی نهایت باقی نمی ماند، بلکه روزی فانی می شود، و وقتی یک یک اجزای عالم، و نیز مجموع آن، مخلوقی دارای نتیجه و غایت باشد، و نیز وقتی هیچ یک از اجزای آن دائمی نباشد، معلوم می شود غایت و نتیجه آن بعد از فنای آن مترتب می شود، و این همان آخرتی است که بعد از گذشتن عمر دنیا و فنای آن ظاهر می شود.

جمله "وَإِنَّ كَثِيرًا مِّنَ النَّاسِ بِلِقَاءِ رَبِّهِمْ لَكَافِرُونَ" با اینکه فعل تعجب در آن نیامده، مع ذلك افاده تعجب می کند، هم چنان که آیه با استفهام تعجبی آغاز شد. و مراد از "لقاء الله" همان بازگشت به سوی او در معاد است، و اگر آن را دیدار خوانده، برای این است که کفر

ص: ۲۳۷

آنان را شگفت آورتر سازد، و بفهماند که چطور ممکن است از ناحیه خدا آغاز گردند، ولی سرانجامشان به سوی او نباشد، و به همین جهت مطلب را با کلمه "ان" تاکید کرد تا اشاره کرده باشد به اینکه کفر به معاد فی نفسه چیزی است که قابل قبول نیست.

"أَوْ لَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ ..."

بعد از آنکه فرمود: بسیاری از مردم به معاد کافرند، و چون با کفر به معاد، دین حق لغو می شود، لذا دنباله آن سرگذشت امت های کافر گذشته را خاطر نشان ساخت، باشد که از شنیدن آن عبرت گرفته و از کفر دست بردارند، و کلمه "اشاروا الأرض" به معنای زیر و رو کردن زمین برای زراعت و تعمیر و امثال آن است.

"وَلَكِنْ كَانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ" - یعنی خدا به ایشان ستم نکرد، بلکه خودشان با کفر و معصیت به خود ستم کردند.

دو وجه در معنای آیه: "ثُمَّ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ آسَأُوا السُّوَى أَنْ كَذَّبُوا بِآيَاتِ اللَّهِ ..."

"ثُمَّ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ آسَأُوا السُّوَى أَنْ كَذَّبُوا بِآيَاتِ اللَّهِ وَ كَانُوا بِهَا يَسْتَهْزِئُونَ" این آیه سرانجام کار ستمگران مذکور را بیان می کند، و به همین جهت با کلمه "ثم- سپس" تعبیر کرد، و کلمه "عاقبه" با (نصب) خوانده می شود، چون خبر "کان" و اسم "کان" کلمه "سوی" است، و با اینکه قاعدتا باید اسم "کان" اول بیاید، و سپس خبر، اگر خبر را مقدم ذکر کرده، برای این است که حصر را افاده کند، و بفهماند که سرانجامشان جز "سوی" چیزی نیست.

در کلمه "اساؤا" نفرموده در چه چیز بد کردند، و خلاصه متعلق آن را ذکر نکرده و معنایش "عملوا السوء- بد کردند"، است و کلمه "سوی" به معنای حالتی است که صاحبش از آن در رنج باشد، و مقصود از آن در این جا عذاب بد است و جمله "أَنْ كَذَّبُوا بِآيَاتِ اللَّهِ" در تقدیر "لتكذيبهم بآيات الله" است، و لام تعلیل از آن حذف شده.

و معنایش این است که: سپس سوء العذاب سرانجام کار کسانی شد که عمل بد می کردند، و غیر این سرانجامی نداشتند، برای اینکه آیات خدا را تکذیب و استهزاء می کردند.

بعضی (۱) گفته اند: "کلمه "سوی" مفعول است برای کلمه "اساؤا" و خبر کان جمله "أَنْ كَذَّبُوا ..." است، و معنای آیه این است که: "گناهان سرانجام گنه کاران را به کفر و تکذیب آیات خدا و استهزای آن کشانید".

لیکن هر چند این معنا در جای خود صحیح است، و گناه چنین طبعی دارد، و لیکن

ص: ۲۳۸

مناسب با مقام همان معنای اول است، چون مقام، مقام انذار و بصیرت و عبرت است، و مناسب با چنین مقامی این است که: سرانجام گناه کاران که همان "سوء العذاب" است به رخ آنان کشیده شود، نه اینکه بگوییم: "زنهار گناه مکنید که سرانجام کسانی که قبل از شما گناه کردند این شد که به بزرگترین گناهان یعنی تکذیب آیات خدا و استهزای آن دچار شدند".

"اللَّهُ يَدِيدُوا الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ" بعد از آنکه حجت بر معاد را ذکر کرد و تکذیب بسیاری از مردم را خاطر نشان ساخت، نتیجه را به طور خلاصه بیان فرمود، و آن این است که: آغاز و انجام به دست خدای سبحان است، و همه به سوی او بازمی گردند، و مراد از خلق، مخلوقات است، و به همین جهت ضمیر جمع را به آنان برگردانید، و فرمود "ترجعون- برمی گردانده می شوید".

"وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ يُبْلِسُ الْمُجْرِمُونَ" این آیه حال مجرمین را بیان می کند، که بعد از قیام ساعت یعنی برگشتن به سوی خدا برای حساب و جزاء، چه حالی دارند. و کلمه "یبلس" از مصدر "ابلاس" است، که: به معنای نومیدی از رحمت خداست، که منشا همه شقاوتها و بدبختی ها است.

"وَلَمْ يَكُنْ لَهُمْ مِنْ شُرَكَائِهِمْ شُفَعَاءُ وَكَانُوا بِشُرَكَائِهِمْ كَافِرِينَ" این جمله می خواهد بفرماید: این گروه با یاسی که از ناحیه اعمال خودشان دارند، از شفاعت خدایانی هم که در دنیا شریک خدا گرفته بودند، و به آن امید، آنها را می پرستیدند، و می گفتند: "هؤلاء شُفَعَاؤُنَا عِنْدَ اللَّهِ- اینها شفیعان ما، نزد خدایند"، مایوس خواهند شد، و عبادت بت ها را پنهان خواهند کرد "وَكَانُوا بِشُرَكَائِهِمْ كَافِرِينَ- پرستشی را که نسبت به شرکاء داشتند پنهان می کنند"، چون کلمه "کافرین" به معنای "ساترین" است.

"وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ يُؤْمِنُ يَتَفَرَّقُونَ... مُخَضَّرُونَ" در مجمع البیان گفته: کلمه "روضه" به معنای بستانی است که حسن منظر و خوشبویی او به نهایت رسیده باشد (۱)، و در مفردات گفته: "کلمه "حبر" به معنای اثر نیکی است که همه آن را مستحسن بدانند، تا آنجا که گفته:- معنای "فِي رَوْضِهِ يُحْبَرُونَ" این است که: در باغی فرح می کنند، بقدری که اثر و نشانه تنعم در سیمایشان ظاهر شود" (۲).

ص: ۲۳۹

۱- مجمع البیان، ج ۸، ص ۲۹۸.

۲- مفردات راغب، ماده "حبر".

و مراد از تفرق خلق در روز قیامت این است که: صالحان از مجرمان جدا می گردند، یکی به آتش، و دیگری به بهشت وارد می شود، همان طور که دو آیه بعد آن را شرح می دهد.

و لزوم این تمایز در وجود، همان حقیقتی است که خدای تعالی آن را برهان بر ثبوت معاد گرفت، آنجا که فرمود " أَمْ حَسِبَ الَّذِينَ اجْتَرَحُوا السَّيِّئَاتِ أَنْ نَجْعَلَهُمْ كَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَوَاءً مَحْيَاهُمْ وَمَمَاتُهُمْ سَاءَ مَا يَحْكُمُونَ "

(۱).

نکاتی که از آیه: " فَسُبْحَانَ اللَّهِ حِينَ تُمْسُونَ وَ حِينَ تُصْبِحُونَ وَ لَهُ الْحَمْدُ ... " استفاده می شود

" فَسُبْحَانَ اللَّهِ حِينَ تُمْسُونَ وَ حِينَ تُصْبِحُونَ وَ لَهُ الْحَمْدُ فِي السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ وَ عَشِيًّا وَ حِينَ تُظْهِرُونَ " بعد از آنکه بیان داشت که خدا خلقت را آغاز کرده، و سپس ایشان را برای لقای خود مبعوث می کند، و سپس به دو طایفه بهشتی و دوزخی، متنعم و معذب متفرق می کند، مؤمنین را که اعمال صالح می کنند به سوی بهشت، و کفار را که آیات خدا را تکذیب می کنند به دوزخ می برد، و نیز بعد از آنکه خاطر نشان ساخت که تکذیب کنندگان آیات خدا در دنیا نیرومند و مرفه و توانگر هستند، و لیکن آخرت را فراموش کرده و در نتیجه آیات خدای را تکذیب نموده، و بدان استهزاء کردند، و سرانجام کارشان منتهی به عذاب استیصال شد، و این عذاب کیفر ظلمی بود که خودشان به خود کردند، و خدا به آنان ظلم نکرد.

و چون از بیان مزبور، این معنا به دست آمد که در دار خلقت تدبیری الهی و متقن در کار هست، تدبیری که بهتر از آن و زیباتر از آن تصور ندارد، و نیز به دست آمد که انسانها در سیر تاریخی خود گناهان و خطاهایی در عقیده داشته، و در باره پروردگار خود مرتکب بدیها، و اسائه ادبها شدند، شریک هایی برایش تراشیده، و دیدارش را منکر شدند، و گناهانی دیگر کردند.

لذا دنبالش خدای را در هر زمان متجدد تسبیح، و بر صنع و تدبیرش در آسمانها و زمین یعنی در سراسر عالم مشهود تحمید کرده، پس خدا از آن عقاید باطل و اعمال زشت منزّه است، و در تمامی آنچه در آسمان و زمین آفریده محمود و ستایش شده است.

از این حمد و تسبیح چند نکته به دست می آید. اول اینکه: تسبیح و تحمید در آیه شریفه انشایی، و از ناحیه خود خدای تعالی است، نه اینکه برای دیگران انشاء کرده باشد، تا معنایش " قولوا سبحان الله، و قولوا الحمد لله - خدا را تسبیح و تحمید کنید " باشد..]

ص: ۲۴۰

۱- یعنی آیا کسانی که مرتکب گناهان می شوند، گمان کرده اند که ما ایشان را برابر با کسانی می دانیم که ایمان آورده و اعمال نیک کرده اند؟ و زندگی و مرگشان یکسان است؟ چه بد داوری است که کرده اند. سوره جاثیه، آیه ۲۱. [.....]

و این اولین بار نیست که خدا خود را تسبیح و تحمید گفته، بلکه در کلام مجیدش مکرر آمده، مانند آیه: "سُبْحَانَ رَبِّكَ رَبِّ الْعِزَّةِ" (۱)، و آیه "تَبَارَكَ الَّذِي نَزَّلَ الْفُرْقَانَ عَلَى عَبْدِهِ" (۲).

نکته دوم اینکه: مراد از تسبیح و تحمید معنای مطلق آن است، نه نمازهای واجب روزانه، که بیشتر مفسرین (۳) که کلمه "قول" را در تقدیر گرفته اند و گفته اند: معنای آیه این است که: بگویید "سبحان الله و الحمد لله".

سوم اینکه: جمله "وَلَهُ الْحَمْدُ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ" جمله ای است معترضه، که بین معطوف و معطوف علیه واقع شده دو جمله "وَعَشِيًّا وَحِينَ تُظْهِرُونَ" هر دو عطفند بر محل "حِينَ تُمَسُونَ"، نه بر جمله "فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ"، تا در نتیجه صبح و عصر مخصوص تسبیح و سماوات و ارض و ظهر و شب مخصوص حمد شود، بلکه همه این اوقات مخصوص تسبیح، و همه مکانها مخصوص حمد است.

بنا بر این سیاق آیه اشاره می کند به اینکه خلقت و تدبیری که در آسمانها و زمین هست مخصوص خدا است، که با حسنش اقتضای حمد و ثنای خدای سبحان را دارد، و نیز می رساند که انسان در سیر تاریخ و در زمانهای مختلف، شرک و گناهی مرتکب شده، که ساحت مقدس خدای تعالی منزّه از آن است.

البته می توان اعتبار دیگری را در نظر گرفت که با آن اعتبار تحمید و تسبیح مربوط به یک چیز می شود، و آن این است که: زمانها با همه دگرگونیها و گذشتن هایش، خود یکی از موجودات آسمانها و زمین است، و با وجود خود، خدای را ثنا می گوید، آن گاه آنچه در آسمانها و زمین است، با فقر و حاجتی که به خدای تعالی دارد، و ذلتی که در پیشگاه او دارد و نقصی که نسبت به کمال او دارد، او را تسبیح گفته و از نقص و حاجت و ذلتی که در خویش سراغ دارد منزّه می دارد، هم چنان که خدا می گوید "وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ" (۴)، و این اعتبار هر چند که در جای خود صحیح است لیکن منظور نظر دو آیه مورد بحث نیست.

مفسرین در معنای دو آیه اقوال مختلف دیگری دارند، که مهم ترین آنها را در آنجا که

ص: ۲۴۱

۱- منزّه است خدای تو که پروردگار عزت است. سوره صافات، آیه ۱۸۰.

۲- حمد خدایی را که فرقان را بر بنده اش نازل کرد. سوره فرقان، آیه ۱.

۳- روح المعانی، ج ۲۱، ص ۲۷.

۴- موجودی نیست مگر اینکه تسبیح حمد او را می گوید. سوره اسراء، آیه ۴۴.

وجوه را ذکر می کردیم، نقل نمودیم.

و اگر در آیه شریفه در باره صبح و عصر و ظهر، کلمه "حین" را آورد، ولی در خصوص "عشاء- سر شب" این کلمه را نیاورد، بلکه فرمود "عشیا"، از این جهت است که کلمه مذکور فعلی از باب افعال از آن مشتق نشده، به خلاف "مساء و صباح و ظهره" که "امساء و اصباح و اظهار" از آنها مشتق شده است، و داخل شدن در "مساء و صباح و ظهره" را می رساند. اینطور (۱) گفته اند.

باقی می ماند خطاب در "حِينَ تُمْسُونَ وَ حِينَ تُصْبِحُونَ وَ تَظْهَرُونَ- عصر می کنید و صبح و ظهر می کنید" که آیا این خطاب از باب التفات است، و یا نکته ای دیگر دارد؟ در جواب می گوئیم: نه، از باب التفات نیست، بلکه از باب تعمیم خطابی است که در آغاز سوره متوجه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) کرد که بعد از بیان حقایق، هنگام نتیجه گرفتن رو به همه بشر نموده، و فرموده است حال که مطلب از این قرار است، پس برای شما ای گروه بشر ثابت شد که خدا هنگامی که شما آدمیان داخل عصر و صبح و شب و ظهر می شوید، منزّه است، و در همه آسمانها و زمین ثنایی جمیل دارد.

نظیر این تعمیم در خطاب، در آیه قبلی بود که می فرمود: "و الیه ترجعون- خدا خلقت را آغاز کرده، و آن را اعاده می دهد، و به سویش بازمی گردید" و نیز در آیه بعد که می فرماید: "يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَيُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ وَيُحْيِي الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَ كَذَلِكَ تُخْرَجُونَ- زنده را از مرده، و مرده را از زنده بیرون می آورد، و زمین را بعد از مردنش زنده می کند، و شما نیز این طور بیرون می شوید".

"يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَيُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ وَيُحْيِي الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَ كَذَلِكَ تُخْرَجُونَ" ظاهر بیرون آوردن زنده از مرده و به عکس، خلقت موجودات زنده از زمین مرده، و دوباره خاک کردن آنهاست، ولی بعضی (۲) آن را تفسیر کرده اند به اینکه مؤمن از کافر و کافر از مؤمن خلق می کند، چون خود خدای تعالی کافر را مرده، و مؤمن را زنده نامیده، و فرموده: "أَوْ مَنْ كَانَ مَيِّتًا فَأَحْيَيْنَاهُ وَ جَعَلْنَا لَهُ نُورًا" (۳).

و اما اینکه در آخر فرموده: و زمین را بعد از مردنش زنده می کند، منظور آن حالتی است

ص: ۲۴۲

۱- روح المعانی، ج ۲۱، ص ۲۹.

۲- روح المعانی، ج ۲۱، ص ۳۰.

۳- آیا کسی که مرده بود پس او را زنده کردیم و برایش نوری قرار دادیم. سوره انعام، آیه ۱۲۲.

که زمین در فصل بهار به خود می گیرد، و گیاهان از آن بیرون آمده و سبز و خرم می شود، و منظور از مردن زمین، خمودی آن در فصل پاییز و زمستان است، و اینکه فرمود: " وَ كَذَلِكَ تُخْرَجُونَ " معنایش این است که: شما هم این چنین از قبرهایتان بیرون می شوید، خداوند به احیای جدیدی زنده تان می کند، هم چنان که همه ساله زمین را به احیای جدیدی، بعد از مردنش زنده می کند و تفسیر صدر و ذیل این آیه در آیات نظیر آن گذشت.

بحث روایتی (نقد روایاتی که در ذیل آیه: " غَلَبَتِ الرُّومُ ... " و شرط بندی با مشرکین بر سر غلبه روم نقل شده)

در الدر المنثور است که: احمد، ترمذی- وی حدیث را حسن دانسته- نسایی، ابن منذر، ابن ابی حاتم، طبرانی- در کتاب تفسیر کبیر-، حاکم- وی حدیث را صحیح شمرده- ابن مردویه، بیهقی، (در کتاب دلائل)، ضیاء از ابن عباس روایت کرده اند که در باره " الم غَلَبَتِ الرُّومُ " گفت: هم " غلبت " و هم " غلبت ".

بعد در توضیحش گفته که مشرکین میل داشتند فارس به روم غلبه کند، چون فارسیان نیز مانند ایشان مشرک بودند، ولی مسلمانان دلشان می خواست که روم بر فارس غلبه کند، برای اینکه رومیان اهل کتاب بودند، جریان به گوش ابی بکر رسید، و او خدمت رسول خدا (صلی الله علیه و آله) معروض داشت، رسول خدا (صلی الله علیه و آله) به وی فرمود: آگاه باشید که ایشان به زودی غلبه می کنند، ابو بکر پاسخ آن جناب را به مردم رسانید، مشرکین گفتند مدتی برای این پیشگویی مقرر کن، اگر در این مدت فارسیان غلبه کردند، شما فلان مقدار ... به ما بدهید، و اگر رومیان غلبه کردند ما فلان مقدار ... می دهیم، ابو بکر مدت پنج سال معین کرد، و در این مدت امپراطوری روم بر دیگری غلبه نکرد، ابو بکر جریان را به عرض رسول خدا (صلی الله علیه و آله) رسانید، حضرت فرمود: چرا- یادم می آید فرمود- کمتر از ده سال معین نکردی، آن گاه چیزی نگذشت که روم بر فارس غلبه کرد، و در این باره آیه شریفه قرآن می فرماید: " الم غَلَبَتِ الرُّومُ " پس رومیان هم مغلوب شدند، و هم غلبه کردند.

خدای تعالی می فرماید: " لِلَّهِ الْأَمْرُ مِنْ قَبْلُ وَ مِنْ بَعْدِهِ وَ يَوْمَئِذٍ يُفْرِحُ الْمُؤْمِنُونَ بِنَصْرِ اللَّهِ " سفیان گفته: شنیده ام که در روز جنگ بدر رومیان غلبه کردند و مسلمین خوشحال شدند (۱).

ص: ۲۴۳

البته در این معنا روایات دیگری هست که تا حدی با هم اختلاف دارند، مثلاً در بعضی آمده که این شرطبندی و قمار بین ابی بکر و ابی بن خلف بوده، و در بعضی دیگر آمده که در حقیقت بین همه مسلمین و همه مشرکین بوده، چیزی که هست ابی بکر از طرف مسلمانان، و ابی از طرف مشرکین شرط بسته اند، و در بعضی دیگر آمده که اصلاً بین دو طرف بوده، نه شخص ابی بکر و ابی، و در بعضی دیگر مانند روایتی که ما نقل کردیم آمده که بین شخص ابی بکر و همه مشرکین بوده.

و همچنین در باره مدت شرطبندی در بعضی سه سال، و در بعضی پنج سال، و در بعضی شش سال، و در بعضی هفت سال آمده.

و نیز در بعضی از آنها آمده که مدت مقرر هفت سال بود، و در مکه به سرآمد، و ابی بکر به دستور رسول خدا (صلی الله علیه و آله) دو سال آن را تمدید کرد، تا آنکه رومیان غلبه کردند، و در بعضی دیگر مخالف این آمده.

و نیز در بعضی آمده که مدت دوم نیز در مکه منقضی شد، و در بعضی دیگر آمده که بعد از هجرت به سرآمد، و غلبه روم در روز جنگ بدر اتفاق افتاد، و در بعضی دیگر آمده که در روز حدیبیه واقع شد.

باز در بعضی از آن روایات آمده که ابی بکر وقتی بر سر غلبه روم با مشرکین قمار زد، شرطی از ایشان گرفت، و آن عبارت بود از صد شتر چاق و فربه، و آن را نزد رسول خدا (صلی الله علیه و آله) آورد، حضرت فرمود این حلال نیست، صدقه اش بده.

آنچه همه روایات در آن اتفاق دارند این است که: ابی بکر با مشرکین شرط بسته، و شرط را برد، و این شرطبندی و قمار به اشاره رسول خدا (صلی الله علیه و آله) بوده، بعد توجیه کرده اند به اینکه این جریان قبل از نزول حرمت قمار بوده، چون قمار با شراب در یک آیه تحریم شد، و آن اواخر عمر رسول خدا (صلی الله علیه و آله) بود.

و لیکن ما در تفسیر آیه تحریم شراب و قمار گفتیم که شراب از همان اول بعثت حرام بوده، و حرمت آن و زنا در دین جدید معروف بوده.

علاوه بر این خمر و میسر - که همان شراب و قمار باشد - به نص آیه بقره که می فرماید: "يَسْئَلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْمِرِ قُلْ فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ" (۱) اثم هستند، و "اثم" به نص آیه

ص: ۲۴۴

۱- سؤال می کنند از تو راجع به شراب و قمار بگو در آنها گناهان بزرگی است. سوره بقره، آیه ۲۱۹.

اعراف که فرموده: "قُلْ إِنَّمَا حَرَّمَ رَبِّي الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَ مَا بَطَّنَ وَ الْإِثْمَ وَ الْبَغْيَ" (۱) حرام است و با در نظر داشتن این که سوره اعراف از سوره های قدیمی قرآن است که در مکه نازل شده محال است که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) به ابی بکر اشاره کرده باشد که با مشرکین قمار و شرطبندی کند.

و به فرض هم که حرمت قمار در اواخر عمر رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نازل شده باشد، اشکال دیگری که بر این روایات وارد است، این کلام رسول خدا (صلی الله علیه و آله) است که به ابی بکر فرموده باشد: این حرام است، ببر و صدقه بده، چون این حرف را با هیچ یک از موازین فقهی نمی شود تصحیح کرد، مگر چیزی که مال مردم و حرام است می شود صدقه داد؟ آن گاه برای رفع این اشکال دست و پای زیادی زده اند، ولی هر چه بیشتر دست و پا کرده اند اشکال بزرگتر شده است، اشکال دیگری که به روایت وارد است این است که: فارسیان را بت پرست دانست در حالی که فارسیان هر چند مشرک بودند اما بت برای خود درست نکرده بودند.

و در تفسیر قمی در ذیل آیه "يَعْلَمُونَ ظَاهِرًا مِنَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَ هُمْ عَنِ الْآخِرَةِ هُمْ غَافِلُونَ" گفته: یعنی دنیای حاضر را می بینند، و در باره آخرت، خود را به غفلت می زنند (۲).

و در خصال آمده که از امام صادق از معنای آیه "أَوْ لَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ" پرسیدند، فرمود: یعنی آیا در قرآن نظر نمی کنند (۳).

و در تفسیر قمی در ذیل جمله: "وَ يَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ يُؤْمِنُ يَوْمَئِذٍ يَتَفَرَّقُونَ" گفته: یعنی به سوی جهنم و بهشت (۴).

ص: ۲۴۵

۱- بگو جز این نیست که پروردگارت همه فاحشه ها را چه ظاهری باشد و چه پنهانی، و نیز اثم و ستم را حرام کرده است. سوره اعراف، آیه ۳۳.

۲- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۵۳.

۳- خصال، ج ۲، ص ۴۵۵، حدیث ۱۰۲ (ط علمیه اسلامیه).

۴- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۵۳.

اشاره

وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ إِذَا أَنْتُمْ بَشَرٌ تَنْتَشِرُونَ (۲۰) وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ (۲۱) وَمِنْ آيَاتِهِ خَلْقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافُ أَلْسِنَتِكُمْ وَاللُّوَانِكُمْ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِلْعَالَمِينَ (۲۲) وَمِنْ آيَاتِهِ مَنَامُكُمْ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَابْتِغَاؤُكُمْ مِنْ فَضْلِهِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَسْمَعُونَ (۲۳) وَمِنْ آيَاتِهِ يُرِيكُمُ الْبَرْقَ خَوْفًا وَطَمَعًا وَيُنزِلُ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَيُحْيِي بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ (۲۴)

وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ تَقُومَ السَّمَاءُ وَالْأَرْضُ بِأَمْرِهِ ثُمَّ إِذَا دَعَاكُمْ دَعْوَهُ مِنَ الْأَرْضِ إِذَا أَنْتُمْ تَخْرُجُونَ (۲۵) وَلَهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ كُلٌّ لَهُ قَانِتُونَ (۲۶)

ترجمه آیات

و یکی از آیاتش این است که: شما را از خاک آفرید و سپس ناگهان بشری هستید که منتشر می شوید (۲۰).

و یکی از آیات او این است که برای شما از خود شما همسرانی خلق کرد تا به سوی آنان میل کنید و آرامش گیرید و بین شما مودت و رحمت قرار داد و در همین آیتها هست برای مردمی که تفکر کنند (۲۱).

و یکی از آیات او خلقت آسمانها و زمین و اختلاف زبانهای شما و رنگهایتان است که در اینها آیاتی است برای دانایان (۲۲).

و یکی از آیاتش خوابیدن در شب و طلب روزیتان در روز است که در این، آیت ها هست برای مردمی که بشنوند (۲۳).

و یکی از آیات او این است که برق را به شما نشان می دهد که شما به خوف و طمع درآیید و از بالا آبی نازل می کند پس با آن آب زمین را بعد از مردنش زنده می کند، در این نیز آیت ها هست برای مردمی که تعقل کنند (۲۴).

و از جمله آیات او این است که آسمان و زمین را با امر خود سر پا نگه داشته پس چون شما را با یک دعوت می خواند همه از زمین خارج می شوید (۲۵).

از آن اوست آن کس که در آسمانها و زمین است و همه او را عبادت می کنند (۲۶).

بیان آیات

اشاره

در این فصل عده ای از آیات را که بر وحدانیت خدای تعالی در ربوبیت و الوهیت دلالت می کند، ذکر فرموده، و در آن به امتزاج و آمیختگی خلقت با تدبیر، نیز اشاره شده، تا بدین وسیله روشن گردد که ربوبیت به معنای مالکیت تدبیر، و الوهیت به معنای معبود بودن به حق، مخصوص خدا است، و کسی جز خدا مستحق آن نیست، و چنین نیست که وثنی ها پنداشته اند که خلقت تنها از خدا است، ولی تدبیر و عبادت از آن بت ها است، باید بت ها را پرستید، تا شفیعان ما در درگاه خدا شوند، و خدای سبحان جز بر ارباب و آلهه ربوبیتی ندارد، و ربوبیت موجودات از آن آلهه است.

اشاره به مراد از اینکه در مقام بر شمردن آیات خود فرموده است خدا شما را از خاک آفرید

" وَ مِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ إِذَا أَنْتُمْ بَشَرٌ تَنْتَشِرُونَ " منظور از اینکه فرموده شما را از خاک خلق کرده، این است که: خلقت شما افراد بشر بالأخره منتهی به زمین می شود، چون مراتب تکون و پیدایش انسان چه مرتبه نطفه، و چه علقه، و چه مضغه، و چه مراتب بعد از آن بالأخره از مواد غذایی زمین است که پدر و مادر او می خورند، و فرزند در صلب پدر و رحم مادر رشد می کند، پس انسان پیدایشش از عناصر زمین است.

و در جمله " ثُمَّ إِذَا أَنْتُمْ بَشَرٌ تَنْتَشِرُونَ " کلمه " اذا " به اصطلاح اهل ادب، فجائیه (ناگهانی) است، و معنای جمله این است که: خداوند شما را از زمین خلق کرد، ناگهان

انسانی تمام عیار شدید، و به روی زمین منتشر گشتید، با اینکه انتظار می رود از زمین مرده مرده ای دیگر پدید آید، نه موجودی جاندار، لیکن ناگهان و یک دفعه موجودی زنده و با شعور و عقل گشته، و برای تدبیر امر زندگی خود در روی زمین به جنب و جوش درآمدید، پس جمله "ثُمَّ إِذَا أَنْتُمْ بَشَرٌ تَنْشِئُونَ" در معنای همان جمله "ثُمَّ أَنْشَأْنَاهُ خَلْقًا آخَرَ" (۱) می باشد.

پس خلقت انسان یعنی جمع کردن اجزاء و مواد زمینی، و آنها را بهم ترکیب کردن، آیتی و همه آن را انسانی دارای حیات و شعور عقلی ساختن، آیتی و یا آیاتی دیگر است که بر وجود صانع زنده و علیم دلالت می کند، صانعی که امور را تدبیر می کند، و این نظام عجیب را به وجود می آورد.

با این معنایی که برای آیه شد، روشن گردید که کلمه "ثم" برای افاده بعدیت و تاخیر رتبی است، و جمله عطف است بر جمله "خلقکم" نه بر جمله "أن خلقکم".

بیان اینکه خلقت ازواج و جعل مودت و مهربانی بین زن و مرد از آیات خدا است

"وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا ..."

راغب گفته: "کلمه "زوج" به هر یک از نر و ماده حیوانات در صورتی که جفت هم شده باشند اطلاق می شود، هم چنان که به هر یک از دو قرین چه حیوان و چه غیر حیوان نیز زوج گفته می شود، خدای تعالی فرموده: "فَجَعَلَ مِنْهُ الزَّوْجَيْنِ الذَّكَرَ وَ الْأُنْثَى - خدا از آن دو زوج قرار داد، یکی نر و یکی ماده" و نیز فرمود: به آدم گفتیم که تو و زوجت در بهشت منزل کنید، و اگر به ماده از حیوانات و مخصوصا انسان زوجه می گویند، لغت نازیبا و غیر فصیح است، که جمعش زوجات می آید، - تا آنجا که گفته- و جمع زوج ازواج می آید" (۲).

پس اینکه فرمود: "أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا"، معنایش این است که برای شما و یا برای اینکه به شما نفع برساند از جنس خودتان زوج آفرید.

آری هر یک از مرد و زن دستگاه تناسلی دارند که با دستگاه تناسلی دیگری کامل می گردد و از مجموع آن دو توالد و تناسل صورت می گیرد، پس هر یک از آن دو فی نفسه ناقص، و محتاج به طرف دیگر است، و از مجموع آن دو، واحدی تام و تمام درست می شود، و به خاطر همین نقص و احتیاج است که هر یک به سوی دیگری حرکت می کند، و چون بدان رسید آرام می شود، چون هر ناقصی مشتاق به کمال است، و هر محتاجی مایل به زوال حاجت و فقر خویش است، و این حالت همان شهوتی است که در هر یک از این دو طرف به ودیعت نهاده شده."

ص: ۲۴۸

۱- سپس او را موجودی دیگر آفریدیم. سوره مؤمنون، آیه ۱۴. [.....]

۲- مفردات راغب، ماده "زوج".

" وَ جَعَلْ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَ رَحْمَةً " - کلمه " مودت " تقریبا به معنای محبتی است که اثرش در مقام عمل ظاهر باشد، در نتیجه نسبت مودت به محبت نسبت خضوع است به خشوع، چون خضوع آن خشوعی را گویند که در مقام عمل اثرش هویدا شود، به خلاف خشوع که به معنای نوعی تاثیر نفسانی است، که از مشاهده عظمت و کبریایی در دل پدید می آید.

" رحمت "، به معنای نوعی تاثیر نفسانی است، که از مشاهده محرومیت محرومی که کمالی را ندارد، و محتاج به رفع نقص است، در دل پدید می آید، و صاحبدل را وادار می کند به اینکه در مقام برآید و او را از محرومیت نجات داده و نقصش را رفع کند.

یکی از روشن ترین جلوه گاه ها و موارد خودنمایی مودت و رحمت، جامعه کوچک خانواده است، چون زن و شوهر در محبت و مودت ملازم یکدیگرند، و این دو با هم و مخصوصا زن، فرزندان کوچکتر را رحم می کنند، چون در آنها ضعف و عجز مشاهده می کنند، و می بینند که طفل صغیرشان نمی تواند حوائج ضروری زندگی خود را تامین کند، لذا آن محبت و مودت وادارشان می کند به اینکه در حفظ و حراست، و تغذیه، لباس، منزل، و تربیت او بکوشند، و اگر این رحمت نبود، نسل به کلی منقطع می شد، و هرگز نوع بشر دوام نمی یافت.

نظیر این مورد مودت و رحمتی است که در جامعه بزرگ شهری، و در میان افراد جامعه مشاهده می شود، یکی از افراد وقتی هم شهری خود را می بیند، با او انس می گیرد، و احساس محبت می کند، و به مسکینان و ناتوانان اهل شهر خود که نمی توانند به واجبات زندگی خود قیام کنند، ترحم می نماید.

و به طوری که از سیاق برمی آید مراد از " مودت و رحمت " در آیه همان مودت و رحمت خانوادگی است، هر چند که اطلاق آیه شامل دومی نیز می شود.

" لآیَاتٍ لِّقَوْمٍ یَتَفَكَّرُونَ " - چون وقتی قومی در باره اصول تکوینی خویش بیندیشند که آن اصول مرد و زن را وادار کرده به اینکه تشکیل جامعه خانوادگی دهند، و نیز آن دو را به مودت و رحمت واداشت، و آن مودت و رحمت نیز اجتماع مدنی و شهری را پدید آورد، و چه آثاری بر این اجتماع مترتب شد، نوع بشری بقاء یافت، و زندگی دنیایی و آخرتی انسان به کمال رسید، آن وقت متوجه می شوند که چه آیات عجیبی در آنها هست، و خدای تعالی چه تدابیری در امر این نوع از موجودات به کار برده، تدابیری که عقل را حیران و دهشت زده می کند.

" وَ مِنْ آیَاتِهِ خَلْقُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ وَ اخْتِلَافُ أَلْسِنَتِكُمْ وَ أَلْوَانِكُمْ ... "

ظاهرا مراد از اختلاف لسانها، اختلاف واژه ها باشد، که یکی عربی، و یکی فارسی،

و یکی اردو، و یکی چیز دیگر است، و نیز مراد از اختلاف الوان اختلاف نژادهای مختلف از نظر رنگ باشد که یکی سفید پوست، دیگری سیاه، یکی زرد پوست، و دیگری سرخ پوست است.

البته ممکن است اختلاف لسان شامل اختلاف در لهجه ها، و اختلاف آهنگ صداها نیز بشود، چون می بینیم که در یک زبان بین این شهر و آن شهر، و حتی این ده و ده مجاورش اختلاف در لهجه هست، هم چنان که اگر دقت شود خواهیم دید که تن صدای دو نفر مثل هم نیست، و همچنین ممکن است اختلاف الوان شامل افراد از یک نژاد نیز بشود، چون اگر دقت شود دو نفر از یک نژاد رنگشان عین هم نیست، و این معنا از نظر علمای این فن مسلم است.

پس متفکرین و اهل بحث که پیرامون عالم کبیر بحث می کنند، در نظام خلقت، به آیاتی دقیق برمی خورند که دلالت می کند بر اینکه عالم صنع و ایجاد با نظامی که در آن جاری است ممکن نیست پدید آید مگر از ناحیه خدا، و نیز ممکن نیست منتهی شود مگر به سوی او.

یاد آوری آیات الهی دیگر: خوابیدن در شب، تلاش در روز، رعد و برق، فرو فرستادن باران و ...

" وَ مِنْ آيَاتِهِ مَنَامُكُمْ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَابْتِغَاؤُكُمْ مِنْ فَضْلِهِ ... "

کلمه " فضل " به معنای زیادتر از مقدار حاجت از هر چیز است، و بر " عطیه " نیز اطلاق می شود، چون صاحب عطا آنچه زاید بر مقدار حاجتش می باشد عطا می کند و مراد از این کلمه در آیه شریفه رزق است. و معنای " ابتغاء فضل " طلب رزق است.

و در اینکه انسان دارای قوای فعال خلق شده که او را وادار می کند به اینکه در جستجوی رزق باشد، و حوائج زندگی خود را به خاطر بقای خود تحصیل کند، از جای برخیزد، و تلاش کند و نیز در اینکه به سوی استراحت و سکون هدایت شده، تا به وسیله آن، خستگی تلاش خود را بر طرف نموده و تجدید و تجهیز قوا کند، و باز در اینکه شب و روز پشت سر هم قرار داده شده برای تلاش و برای اینکه خستگی هر روز را در شب همان روز بر طرف سازد، و باز در اینکه برای پدید آمدن شب و روز اوضاع جوی به وسیله زمین و خورشید پدید آمده، آیت ها و نشانه های سودمندی است برای کسی که دارای گوشه شنوا باشد، و در آنچه می شود تعقل کند، و چون آن را حق دید پیروی نماید.

در کشف گفته: " در آیه شریفه لف و نشر مرتب به کار رفته - که معنای آن در سایر مجلدات فارسی این کتاب گذشت - برای اینکه تقدیر آیه چنین است " و من آیاته منامکم و ابتغائکم من فضله باللیل و النهار - یکی از آیات او خواب شما، و کار و کسب شماست در شب و در روز، یعنی خوابتان در شب، و کار و کسبتان در روز "، چیزی که هست جمله

" بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ " بین دو قرین " منامکم و ابتغاؤکم " فاصله شده، برای اینکه هر دو از جنس زمانند، و زمان و آنچه در زمان واقع می شود شیء واحد است، علاوه بر این خود لف، بر مساله اتحاد کمک می کند.

احتمال هم دارد که لف و نشری در کار نباشد، و معنای آیه این باشد که: یکی از آیات خدا خواب شما در شب و روز، و کار و کسبتان در شب و روز است، و لیکن معنای اول روشن تر است، چون در قرآن کریم مکرر آمده، و بهترین معانی آن معنایی است که قرآن بر آن دلالت کند ^(۱).

و از آنچه گذشت معلوم شد که چرا در ذیل آیه فرمود: " إِنَّ فِي ذَلِكَ لآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَسْمَعُونَ ". " وَ مِنْ آيَاتِهِ يُرِيكُمْ الْبُرْقَ خَوْفًا وَ طَمَعًا، وَ يُنَزِّلُ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً، فَيُخْجِي بِهِ الْأَرْضَ بَعِيدَ مَوْتِهَا " ظاهراً کلمه " یریکم " که فعل است، در جای مصدر نشست، برای اینکه باید می فرمود: یکی دیگر از آیات او نشان دادن برق به شما است، ولی فرموده یکی از آیات او این است که برق را به شما نشان می دهد، پس فعل " نشان می دهد " در جای " نشان دادن " نشست، و به همین جهت فرمود: " ان یریکم " هم چنان که در چند آیه قبل فرمود: " ان خلقکم " و " اَنْ خَلَقَ لَكُمْ " برای اینکه خود فعل، کار مصدر را کرده، و دیگر احتیاج به " ان " مصدریه نیست.

و نشستن فعل در جای مصدر از لغت های خوب عرب است، و مثل معروف در زبانها را هم که می گویند: " تسمع بالمعیدی خیر من ان تراه - نام معیدی را از دور بشنوی بهتر است از اینکه بینی " بر همین لغت حمل می کنند، و می گویند معنایش این است که: شنیدن بهتر از دیدن مر او راست، و هیچ عیبی ندارد، که کلام خدا را بر این معنا حمل کنیم، چون خدای تعالی در اول آیات مورد بحث تعبیرهای گوناگون کرده، یک جا بدون " ان " مصدریه آورده و فرموده " یریکم "، و یک جا با " ان " آورده و فرموده: " اَنْ تَقُومَ " یک جا خود مصدر را آورده و فرموده: " منامکم ".

البته در خصوص کلمه " یریکم " احتمال هست که حرف " ان " مصدریه در آن حذف شده، و تقدیر " ان یریکم " باشد، مؤید این احتمال این است که بعضی ^(۲) کلمه مزبور را

ص: ۲۵۱

۱- تفسیر کشاف، ج ۳، ص ۴۷۳.

۲- روح المعانی، ج ۲۱، ص ۳۲.

احتمال هم دارد از باب حذف مضاف باشد، و تقریر آن " و من آیاته آیه ان یریکم البرق- و یکی از آیات او آیت نشان دادن برق به شما است " باشد، هم چنان که احتمال دارد تقدیر آن " و من آیاته آیه البرق " باشد، و جمله " یریکم البرق ... " جمله استینافی باشد، و نیز احتمال دارد جمله " من آیاته " متعلق باشد به جمله " یریکم " و تقدیر کلام " یریکم من آیاته البرق " باشد، و نیز احتمال دارد " من آیاته " حال از " البرق " باشد و تقدیر کلام " و یریکم البرق حال کون البرق من آیاته " باشد، یعنی برق را به شما نشان می دهد، در حالی که برق یکی از آیات اوست.

اینها وجوه متفرقی است که خواننده خود به دوری آنها از ذهن آگاه است، علاوه بر این بعضی از آنها کلام را در این آیه از سیاق آیات سابق که نظیر همین آیه هستند خارج می سازد، مانند دو وجه اخیر.

و جمله " خَوْفًا وَ طَمَعًا " معنایش " خوفًا من الصاعقه، و طمعًا فی المطر- ترس از صاعقه و طمع به باران " است، و تفسیر جمله: " وَ يُنَزِّلُ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَيُحْيِي بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا " مکرر در این کتاب گذشت، و معنای جمله " إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ " این است که: کسانی که اهل تعقل هستند، می فهمند که در این میان عنایتی به این نظام که سراپا مصلحت است می باشد، و پدید آمدن، صرفاً از باب تصادف و اتفاق نیست.

" وَ مِنْ آيَاتِهِ أَنْ تَقُومَ السَّمَاءُ وَالْأَرْضُ بِأَمْرِهِ ثُمَّ إِذَا دَعَاكُمْ دَعْوَةً مِنَ الْأَرْضِ إِذَا أَنْتُمْ تَخْرُجُونَ " کلمه قیام که لفظ " تقوم " مضارع آن است به معنای ایستادن، و در مقابل قعود است که به معنای نشستن است، و چون معتدل ترین حالات آدمی، که در آن بر همه کارهایش مسلط است، حالت ایستادگی است، لذا در عرب وقتی بخواهند از ثبوت و استقرار چیزی بر معتدل ترین حالاتش خبر دهند، تعبیر به قیام آن چیز می کنند، هم چنان که در قرآن کریم بر تدبیر عالم از ناحیه خدا قیام اطلاق کرده، و فرموده: " أَفَمَنْ هُوَ قَائِمٌ عَلَىٰ كُلِّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ " (۱).

و مراد از قیام آسمان و زمین به امر خدا، ثبوت آن دو است بر حالاتی که عبارت است از حرکت و سکون و تغییر و ثبات که خدا به آنها داده، و اما اینکه کلمه " امر " به چه

۱- آیا کسی که او قائم بر هر نفسی است به آنچه می کند. سوره رعد، آیه ۳۳.

معناست؟ آیه " إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ " (۱) جوابگوی آن است.

" ثُمَّ إِذَا دَعَاكُمْ دَعْوَةً مِنَ الْأَرْضِ إِذَا أَنْتُمْ تَخْرُجُونَ " - کلمه " اذا " ی اولی شرطیه، و " اذا " ی دومی فجائیة، (ناگهان) است، که در جای " فا " ی جزاء نشسته، و کلمه " من الأرض " متعلق است به کلمه " دعوه " و جمله دومی عطف است بر محل جمله اولی، چون مراد از جمله " ثُمَّ إِذَا دَعَاكُمْ ... " بعث و رجوع به سوی خدا است، که جزء آیات نیست، بلکه جمله ای است خبری که از امری خبر می دهد که قبلا بر آن استدلال کرده، و بعدا نیز استدلال می کند.

و اما اینکه بعضی (۲) گفته اند: " جمله مذکور بعد از تاویل به مصدر مفرد می شود، و عطف بر " أَنْ تَقُومَ " می گردد، و تقدیرش این است که: " و من آیاته قیام السماء و الأرض بامره ثم، خروجکم اذا دعاکم دعوه من الأرض - یکی دیگر از آیات او قیام آسمان و زمین به امر اوست، و سپس بیرون شدن شما از زمین هنگامی که شما را بخواند " صحیح نیست. زیرا لازمه اش این است که: مساله بعث نیز از آیات باشد، و حال آنکه گفتیم جزء آیات نیست، بلکه یکی از اصول سه گانه ای است که آیات زمین و آسمان بر آن دلالت می کند، به شهادت اینکه اگر مساله معاد آیت بود، باید با این مساله بر اثبات توحید استدلال شود و چنین استدلالی معقول نیست، و به فرضی هم که ممکن باشد با یکی از اصول سه گانه اعتقادی بر دیگری استدلال شود، مساله توحید است که با آن می توان معاد را اثبات کرد، نه اینکه با معاد توحید اثبات شود - دقت بفرمایید.

و از آنجایی که آیات مذکور در این فراز یعنی خلقت بشر از خاک، خلقتشان به صورت زوج، اختلاف زبانها و رنگها، خوابیدنشان در شب، و کار و کسبشان در روز، نشان دادن برق به ایشان، و نازل کردن آب از آسمان، همه آیاتی بود مربوط به تدبیر امر انسان، قهرا جمله " أَنْ تَقُومَ السَّمَاءُ وَ الْأَرْضُ " هم به کمک سیاق مربوط به تدبیر امور انسانها می شود، و می خواهد بفرماید: ثبات آسمان و زمین بر وضع طبیعی و حال عادیشان به طوری که سازگار با زندگی نوع انسانی و مرتبط با آن باشد یکی از آیات اوست، و آن وقت جمله " ثُمَّ إِذَا دَعَاكُمْ ... "، مترتب بر آن می شود، ترتبی تاخیری، و معنایش این می شود که: خروج انسانها از زمین بعد از این قیام است، و وقتی است که دیگر آسمان و زمین قائم نیستند، یعنی ویران

ص: ۲۵۳

۱- امر او جز این نیست که چون چیزی را بخواهد بدو بگوید بباش، و آن چیز بی درنگ موجود شود. سوره یس، آیه ۸۲.

۲- روح المعانی، ج ۲۱، ص ۳۴.

شده اند، هم چنان که آیات بسیاری دیگر در مواردی از کلام مجید بر این خرابی دلالت دارد.

و نیز از اینجا معلوم می شود که مراد از جمله سابق هم که می فرمود "وَمِنْ آيَاتِهِ خَلْقُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ" خلقتی است که: مربوط و نافع به زندگی بشر است، نه اصل خلقت آنها.

نکاتی که در ترتیب بیان آیات وجود دارد

آیات مذکور در این فراز به طور ترتیب ذکر شده، اول شروع کرده به مساله خلقت انسان، و پیدایش او، آن گاه مساله دو صنف بودن و مرد و زن بودنش، سپس مرتبط بودن وجودش به وجود آسمان و زمین، آن گاه اختلاف زبانها و رنگهایش پس از آن سعی و کوشش او در طلب رزق، و آرامش و خوابیدنش در شب، آن گاه نشان دادن برق به او، و نازل کردن باران، و در آخر قیام آسمان و زمین تا روزی معین، یعنی روزی که آن سرآمدی که برای حیات بشر در زمین مقدر شده به پایان برسد، و آن گاه مساله معاد و از سرگرفتن زندگی اش ذکر شده. این بود پاره ای از نکاتی که در ترتیب آیات هست.

نکته دیگر در ترتیب فواصل آنها هست، اول فرموده "یتفکرون"، بعد "للعالمین"، بعد "یسمعون" سپس "یعقلون" و از این ترتیب این نکته استفاده می شود که انسان اول فکر می کند، بعد عالم می شود، و بعد هر گاه چیزی از حقایق را شنید در خود جای می دهد، آن گاه پیرامون آن تعقل می کند- و خدا داناتر است.

"وَلَهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ كُلُّ لَّهُ قَائِتُونَ" همان طور که گفتیم آیاتی که در این فراز نام برد، همه برای اثبات ربوبیت خدای تعالی و الوهیتش بود، و چون سخن منتهی شد به مساله معاد، و بازگشت به سوی خدا، لذا در دنبال آن استدلال کرد بر امکان آن، و این استدلال از خلقت و تدبیری که در آیات سابق مذکور بود گرفته شده.

پس جمله "لَهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ" اشاره است به احاطه ملک حقیقی خدا، که اثر آن جواز تصرف مالک در ملک خویش، و به دلخواه خویش است، پس خدای تعالی از آنجا که مالک حقیقی عالم است، در مملوک خود تصرف نموده از نشاء دنیا به آخرت می برد.

و این معنا را با جمله "كُلُّ لَّهُ قَائِتُونَ" تاکید فرموده، چون "قنوت" به معنای لازم بودن اطاعت با خضوع است، هم چنان که راغب (۱) نیز این طور معنا کرده. و مراد از اطاعت با خضوع- به طوری که سیاق می رساند- اطاعت تکوینی است، نه اطاعت دستورات شرعی، چون".

ص: ۲۵۴

دستورات شرعی گاهی نافرمانی می شود، و درباره اش نمی توان گفت: "كُلَّ لَمَّةٍ قَاتِلَةٌ" - همه و همه برای او مطیع و خاضعند".

زیرا منظور از کل حتما جن و انس و ملک است، و همه مطیع اسباب تکوینی هستند، اما ملائکه که جز خضوع اطاعت ندارند، و اما جن و انس آنها هم منقاد و مطیع علل و اسباب تکوینی هستند، هر چند که دائما نقشه می ریزند که اثر علتی از علل و سببی از اسباب تکوینی را لغو کنند، ولی برای رسیدن به این منظور باز متوسل به علت و سببی دیگر می شوند.

از این هم که بگذریم خود علم و اراده و اختیارشان از اسباب تکوینی است، پس در هر حال مطیع تکوین هستند، پس در باب تکوین تنها مؤثر خداست و آنچه او بخواهد می شود، یعنی آنچه که علل خارجیش تمام باشد، و اما از آنچه جن و انس بخواهد تنها آن موجود می شود که خدا اذن داده باشد، و خواسته باشد، پس مالک همه آنان و آنچه را که مالکند خدا است.

ص: ۲۵۵

وَ هُوَ الَّذِي يَبْدُؤُا الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ وَ هُوَ أَهْوَنُ عَلَيْهِ وَ لَهُ الْمَثَلُ الْأَعْلَىٰ فِي السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ وَ هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ (٢٧) ضَرَبَ لَكُمْ مَثَلًا مِّنْ أَنْفُسِكُمْ هَلْ لَكُمْ مِّنْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ مِّنْ شُرَكَاءَ فِي مَا رَزَقْنَاكُمْ فَأَنْتُمْ فِيهِ سَوَاءٌ تَخَافُونَهُمْ كَخِيفَتِكُمْ أَنْفُسَكُمْ كَذَلِكَ نُفَصِّلُ الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ (٢٨) بَلِ اتَّبَعَ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَهْوَاءَهُمْ بِغَيْرِ عِلْمٍ فَمَنْ يَهْدِي مَنْ أَضَلَّ اللَّهُ وَ مَا لَهُمْ مِّنْ نَّاصِرِينَ (٢٩) فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ وَ لَكِنَ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ (٣٠) مُبِينًا إِلَيْهِ وَ اتَّقُوهُ وَ أَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَ لَا تَكُونُوا مِنَ الْمُشْرِكِينَ (٣١)

مِنَ الَّذِينَ فَرَّقُوا دِينَهُمْ وَ كَانُوا شَتِيعًا كُلُّ حِزْبٍ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرِحُونَ (٣٢) وَ إِذَا مَسَّ النَّاسَ ضُرٌّ دَعَوْا رَبَّهُمْ مُبِينِينَ إِلَيْهِ ثُمَّ إِذَا أَذَقَهُمْ مِنْهُ رَحْمَةً إِذَا فَرِيقٌ مِنْهُمْ بِرَبِّهِمْ يُشْرِكُونَ (٣٣) لِيَكْفُرُوا بِمَا آتَيْنَاهُمْ فَتَمَتَّعُوا فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ (٣٤) أَمْ أَنْزَلْنَا عَلَيْهِمْ سُلْطَانًا فَهَوْا يَتَكَلَّمُ بِمَا كَانُوا بِهِ يُشْرِكُونَ (٣٥) وَ إِذَا أَذَقْنَا النَّاسَ رَحْمَةً فَرِحُوا بِهَا وَ إِن تَصِبْهُمْ سَيِّئَةٌ بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيهِمْ إِذَا هُمْ يَقْنَطُونَ (٣٦)

أَوْ لَمْ يَرَوْا أَنَّ اللَّهَ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَ يَقْدِرُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ (٣٧) فَاتِّذِقُوا الْقُرْبَىٰ حَقَّهُ وَ الْمَسْكِينِ وَ ابْنَ السَّبِيلِ ذَلِكَ خَيْرٌ لِلَّذِينَ يُرِيدُونَ وَجْهَ اللَّهِ وَ أُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ (٣٨) وَ مَا آتَيْتُم مِّن رَّبًّا لِيُرَبُّوا فِي أَمْوَالِ النَّاسِ فَلَا يَرَبُّوا عِنْدَ اللَّهِ وَ مَا آتَيْتُم مِّن زَكَاةٍ تُرِيدُونَ وَجْهَ اللَّهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُضْعِفُونَ (٣٩)

و او کسی است که خلقت را آغاز کرد و اعاده اش می کند، و اعاده برایش آسان تر است، و برای او در آسمانها و زمین از هر مثل فرد اعلایش هست و او مقتدر حکیم است (۲۷).

برای شما از خود شما مثلی زده، آیا بردگان شما در آنچه که از اموال به شما روزی کرده ایم هیچ فردی شریک شما هست بطوری که آن برده و شما با هم برابر باشید و احیانا شما از آن بردگان بترسید که مبادا در شرکت تجاوز کنند آن طور که از یک شریک آزاد می ترسید؟ قطعاً نه، پس چطور مخلوقات خدا را شریک او می گیرید، ما این طور آیات را برای مردمی که تعقل کنند توضیح می دهیم (۲۸).

بلکه آنها که ستم کردند هواهای خود را بدون علم پیروی کردند، و وقتی خدا کسی را گمراه کند کیست که او را هدایت نماید؟ و هیچ ناصری برایشان نیست (۲۹).

پس روی خود به سوی دین حنیف کن که مطابق فطرت خدا است فطرتی که خدا بشر را بر آن فطرت آفریده و در آفرینش خدا دگرگونگی نیست، این است دین مستقیم ولی بیشتر مردم نمی دانند (۳۰).

رو به سوی دین خدا کنید و پرهیزید از او و نماز بپا دارید و از مشرکین مباحثید (۳۱).

از آنهایی که دین خود را تکه تکه کرده و خود دسته دسته شدند و هر دسته ای به دین خود خوشحالی کردند (۳۲).

و چون ضروری به مردم برسد به سوی خدا برگشته او را همی خوانند، ولی همین که رحمتی از خود به ایشان می چشاند باز دسته ای از آنان شرک می ورزند (۳۳).

تا نعمت ها که ما به ایشان داده ایم کفران کنند، پس بهره بگیری که به زودی خواهید فهمید (۳۴).

و یا دلیلی برایشان نازل کرده ایم، و آن دلیل و رهنما شرک ورزیدن را به ایشان درس داده؟! (۳۵).

و چون به انسان رحمتی می چشانیم شادی می کند. و اگر مصیبتی به ایشان برسد با اینکه اثر کارهای خودش است ناگهان نومید می شود (۳۶).

آیا ندیدند که خدا روزی را به هر که بخواهد زیاد و به هر که بخواهد اندک می دهد در این خود آیتی است برای مردمی که ایمان آورند (۳۷).

پس حق ذی القربی و مسکین و ابن سبیل را بده این برای کسانی که رضای خدا را می طلبند بهتر است و هم ایشان رستگارند (۳۸).

و آنچه از ربا می دهید تا مال مردم زیاد شود نزد خدا زیاد نمی شود و آنچه از زکات که برای رضای خدا می دهید زیاد می شود و زکات دهندگان مال خود را زیاد می کنند (۳۹).

بیان آیات

اشاره

بعد از استدلال بر وحدانیت خدا، و بر معاد، از طریق شمردن آیات داله بر آن، که پشت سر هم فرمود: "وَمِنْ آيَاتِهِ... وَمِنْ آيَاتِهِ" تا آنجا که فرمود: "وَلَهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ..."، که خود یکی از صفات فعلی خداست، اینک در این آیات روش استدلال را از راه شمردن آیات به استدلال به صفات فعلی خدا تغییر داد، که آنها را تا آخر سوره در چهار فصل بیان می فرماید، در هر فصل چند صفت از صفات فعل که مستلزم وحدانیت خدا و معاد است، ذکر می کند، فصل اول با آیه "وَهُوَ الَّذِي يَبْدَأُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ..." آغاز شده. و فصل دوم با آیه "اللَّهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ ثُمَّ رَزَقَكُمْ..."، و فصل سوم با آیه "اللَّهُ الَّذِي يُزِيلُ الرِّيحَ..."، و فصل چهارم با آیه "اللَّهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ ضَعْفٍ..."، آغاز شده.

و اگر فصل اول مانند سایر فصول با نام جلاله "اللَّهُ" آغاز نشده، بدین جهت است که متصل به آیه سابق است که می فرمود: "وَلَهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ كُلٌّ لَهُ قَانِتُونَ" که در حقیقت واسطه و برزخ است بین دو سیاق، پس آیه مورد بحث که می فرماید: "وَهُوَ الَّذِي يَبْدَأُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ"، فصل در صورت وصل است.

بررسی وجوه و اقوال مختلفی که در جواب به این اشکال که چرا فرموده است اعاده خلق از خلقت ابتدایی بر خدا آسان تر است؟ گفته شده

"وَهُوَ الَّذِي يَبْدَأُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ وَهُوَ أَهْوَنُ عَلَيْهِ..."

کلمه "یبدؤا" از "بدء" است، و "بدء خلق" همان ایجاد ابتدایی و بدون الگو است، و کلمه "یعیده" از اعاده است، که به معنای انشاء بعد از انشاء است.

در جمله "وَهُوَ أَهْوَنُ عَلَيْهِ"، ضمیر اولی به اعاده برمی گردد، که از کلمه "یعید" استفاده می شود، و ضمیر دومی - به طوری که از سیاق به ذهن تبادر می کند - به خدای تعالی بر می گردد.

بعضی (۱) به این آیه شریفه اشکال کرده اند که: "اگر اعاده انسانها در قیامت برای خدا آسانتر باشد، لازمه اش این است که ایجاد آنها بدون الگو در آغاز خلقت دشوارتر باشد، چون هر آسانتری یک دشوارتر دارد، و این با قدرت مطلقه و نامحدود خدا نمی سازد، چون قدرت

ص: ۲۵۸

نامتناهی و وضعیت نسبت به موارد مختلف نمی شود، و تعلقش بر دشوار و آسان یکسان است، پس کلمه أفعال تفضیل (آسانتر) در این جا معنا ندارد."

در جواب از این اشکال و جوهری ذکر کرده اند.

اول (۱) اینکه: "ضمیر در" علیه" به خدا بر نمی گردد، بلکه به خلق بر می گردد، و معنایش این است که: اعاده هر چیزی برای خلق آسانتر از ایجاد ابتدایی است، چون ایجاد ابتدایی الگو ندارد، ولی اعاده هر چند بار هم که باشد آسانتر است چون الگو دارد، و چون اعاده از ابتداء برای خلق آسانتر است دیگر در باره خدای تعالی چه اشکالی دارد."

و این توجیه صحیح نیست، برای اینکه برگشتن ضمیر به خلق خلاف ظاهر آیه است.

دوم (۲) اینکه: "کلمه" اهون" در این جا از معنای تفضیلی منسلخ است، و همان معنای "آسان" را می دهد، نه "آسانتر"، هم چنان که کلمه "خیر" با اینکه در اصل فعل تفضیل است، و معنای "بهرتر" را می دهد در جمله "ما عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ مِنَ اللَّهِو- آنچه نزد خدا است خوبتر نه لهو"، از معنای تفضیلی منسلخ شده."

اشکال این توجیه هم این است که: دلیلی بر آن نیست، و تحکم واضحی است.

سوم (۳) اینکه: آسانتر بودن اعاده از انشاء ابتدایی از نظر مقایسه خود آن دو با هم است، نه اینکه نسبت به خدا باشد، و این تفضیل در بین فعلی و فعل دیگر خدا هیچ مانعی ندارد، هم چنان که خودش فرموده: "لَخَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ أَكْبَرَ مِنْ خَلْقِ النَّاسِ" (۴).

این توجیه همان است که از کلام زمخشری هم استفاده می شود که گفته است: "اگر بگویی چرا در جمله "ثُمَّ إِذَا دَعَاكُمْ..." اعاده خلق این قدر بزرگ شمرده شده، به طوری که گویی از قیام آسمانها و زمین به امر خدا مهم تر است؟ و آن وقت همین اعاده در جمله "وَهُوَ أَهْوَنُ عَلَيْهِ" آسانتر معرفی شده؟ در جواب می گوئیم: اعاده انسانها در قیامت فی نفسه بزرگ هست، و لیکن به قیاس با انشاء ابتدایی آسانتر معرفی شده" (۵).

اشکال این وجه این است که: کلمه "اهون" مقید به "علیه" شده، یعنی برای خدا آسانتر است، و این بهترین گواه است بر اینکه مقایسه ای که بین انشاء و اعاده واقع شده نسبت

ص: ۲۵۹

۱- روح المعانی، ج ۲۱، ص ۳۶.

۲- روح المعانی، ج ۲۱، ص ۳۶.

۳- تفسیر کشاف، ج ۳، ص ۴۷۷.

۴- خلقت آسمانها و زمین از خلقت مردم بزرگتر است. سوره مؤمن، آیه ۵۷.

به خدای تعالی است، نه بین خود اعاده و انشاء، پس اشکال هم چنان به قوت خود باقی است.

توجیه چهارم اینکه گفته اند: "تفضیل نسبت به اصول و موازین رایج بین مردم است، نه نسبت به واقع امر، این مردمند که معتقدند تکرار شدن یک عمل هر چند یک بار باشد سبب می شود برای اینکه اعاده اش از بار اولش آسانتر باشد. پس گویا گفته شده، اعاده برای خدا کاری ندارد، چون از نظر اصول و موازین خود شما هم که باشد اعاده از انشاء آسانتر است برای خدایی که عالم را بدون الگو، و برای اولین بار آفریده، این از نظر اصول و موازین خود شماست، و گر نه قدرت او نسبت به ایجاد ابتدایی و اعاده یکسان است."

اشکال این توجیه این است که: هر چند در جای خود حرف صحیحی است، و لیکن اشکال در این است که چگونه از آیه استفاده کنیم، با اینکه شاهدی از الفاظ آیه بر آن نیست.

پنجم اینکه (۱) گفته اند: - این را نیز صاحب کشف به عنوان وجهی دیگر آورده - انشاء از قبیل تفضل است، که فاعلش در انجام و ترک آن مخیر است، می تواند چیزی را ایجاد بکند، و می تواند ایجاد نکند، ولی اعاده از قبیل واجب است، که به هیچ وجه نباید ترک شود، برای اینکه اعاده برای جزاء و کیفر و پاداش است، و این بر خدای تعالی واجب است.

توضیح اینکه: کارها انجامش به دست فاعل یا محال است، که محال قابلیت آن را ندارد که قدرت به آن متعلق شود، و فاعل آن را بیاورد، و یا به خاطر وجود مانعی مثل قبح ممتنع است، که انجام این نیز برای حکیم مانند محال است، چیزی که هست نه محال عقلی، بلکه محال عارضی، و یا تفضل است که فاعل می تواند آن را بیاورد و می تواند نیاورد، و یا واجب است که در اینگونه کارها فاعل مجبور به آوردن آن است، و نمی تواند در انجام آن اخلال کند.

حال که این تقسیم روشن شد می گوییم دورترین افعال از محال بودن، فعل واجب است، هم چنان که نزدیک ترین آنها نسبت به تحقق باز واجب است، و چون اعاده واجب است، پس دورترین افعال است از امتناع، و چون چنین است نزدیک ترین افعال است به تحقق، پس اعاده آسانترین کارها است، و چون آسان ترین آنهاست در نتیجه از انشاء نیز آسان تر است.

و ما به این جواب چهار اشکال داریم:

ص: ۲۶۰

اول اینکه: این حرف وقتی صحیح است که خلقت عالم و تحقق موجودات به اولویت بوده باشد، نه وجوب، و حال آنکه در جای خودش ثابت کرده ایم که تحقق اشیاء بر اساس اولویت نیست، بلکه بر اساس وجوب است، و چون چنین است پس انشاء و اعاده هر دو به یک مقدار از امتناع فاصله دارند، یکی از دیگری نزدیک تر نیست.

دوم اینکه: دوری و نزدیکی که زمخشری ذکر کرد صرف تصویر عقلی است، به خلاف سهولت و دشواری که دو صفت وجودی است، یعنی وجود یک چیز از جهت صدورش از فاعل گاهی آسان و گاهی سخت است، و این گونه صفات وجودی دائر مدار اعتبار عقلی نمی شود.

سوم اینکه: انشاء هم مانند اعاده مبتنی بر مصلحت است اینطور نیست که تنها اعاده به خاطر اینکه برای جزاء است مصلحت داشته باشد، بلکه انشاء نیز تا مصلحت صد در صد نداشته باشد از خدای حکیم سر نمی زند، پس از این نظر اعاده و انشاء فرقی با هم ندارند، و به طوری که گفته اند: از جهت دوری و نزدیکی به امتناع یکسانند.

چهارم اینکه: به مقتضای این وجه اعاده فی نفسه آسان تر از انشاء است، نه به قیاس با قدرت خدای تعالی، پس در حقیقت توجیه پنجم همان توجیه سوم خواهد بود، و اشکالش نیز همان اشکال.

جواب به اشکال فوق با بیان مفاد جمله: " وَ لَلَّهِ الْمَثَلُ الْأَعْلَى " و توضیح اینکه مراد این است که آسان دیگران برای خداوند آسانتر است

ببینیم آنچه سزاوار است گفته شود این است که جمله مورد بحث که به آن اشکال شده یعنی جمله " وَ هُوَ أَهْوَنُ عَلَيْهِ " با جمله بعدی تعلیل شده، و در آن فرموده که چرا اعاده آسان تر است، و آن جمله: " وَ لَهُ الْمَثَلُ الْأَعْلَى ... " است، که در حقیقت حجتی است بر آسانتر بودن اعاده.

به این بیان که: از جمله مذکور برمی آید که هر صفت کمالی که یک یک موجودات آسمان و زمین به آن متصف و ممثل می شوند از قبیل حیات، قدرت، علم، ملک، جود، کرم، عظمت، و کبریایی، و امثال آن، در حقیقت اندکی است که رفیع ترین رتبه آن، و عالی ترین حد آن در خدای سبحان است، زیرا هر موجودی هر قدر هم بزرگ باشد، بالأخره محدود و متناهی است، پس به قدر ظرفیت خود آن صفت را فرا گرفته، و نشان می دهد، ولی خدای تعالی نامحدود و نامتناهی است، هم چنان که خودش فرموده: " وَ لَلَّهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى " (۱).

توضیح اینکه: هر صفتی از صفات کمال که در موجودی از موجودات زمین و آسمان.

ص: ۲۶۱

۱- برای خداست اسماء حسنی. سوره اعراف، آیه ۱۸۰. [...]

بینیم باید بلا- درنگ منتقل به صفتی در مقابل آن شویم، چون صفت کمال او از خداست، و مقابل آن از خود اوست، مثلاً وقتی موجودی زنده می بینیم، منتقل می شویم به اینکه او در ذات خود مرده است، و یا اگر قادر می بینیم، می فهمیم که او در ذاتش عاجز است، پس صفت کمالی که دارد محدود و مقید به حالی و وصفی است که در غیر آن حال و وضع آن صفت را ندارد.

مثلاً علم در موجودات و مخلوقات، مطلق و غیر محدود نیست، بلکه محدود و آمیخته با جهل است، جهل به غیر مسائل معلوم، و همچنین حیات، قدرت، ملک، عظمت و غیر آن همه مقید و محدودند.

ولی خدای سبحان که افاضه کننده آن صفت کمال است، صفت مذکور در او محدود نیست، بلکه مطلق است، و آمیخته با ضدش نیست بلکه صرف و خالص، است پس با علمش جهلی، و با حیاتش مماتی نیست، پس خدای سبحان از آنچه غیر او بدان متصف می شود از صفات کمال- که آمیخته و محدود است- خزینه و نامحدود و خالصش را دارد.

تکرار می کنم، هر صفتی که در خدای تعالی و مخلوقات او پیدا شود، حد اعلایش و افضلش در خدا است، و حد پایین و غیر خالصش در غیر اوست، پس آنچه در غیر اوست مفضول است نسبت به آنچه نزد اوست.

حال که این معنا روشن گردید، می گوئیم: اعاده ای که متصف به آسانی است (در وقتی که قیاس شود با انشایی که نزد خلق است) نزد خدا اهون است، یعنی آسان محض است، و خالص از صعوبت و مشقت است، بخلاف آسانی نزد خلق، که در عین آسانی خالی از دشواری نیست، پس دیگر لازم نیست که انشاء برای خدا سخت تر از اعاده باشد، برای اینکه مشقت و صعوبت مربوط به فعل است، که فعل هم تابع قدرت فاعل است، هر چه قدرت کمتر باشد، مشقت فعل بیشتر، و هر چه قدرت بیشتر باشد، مشقت فعل کمتر خواهد بود، تا آنجا که قدرت غیر متناهی شود، که در آن صورت دیگر مشقتی تصور ندارد، و چون قدرت خدای تعالی غیر متناهی است، هیچ عملی برای او مشقت ندارد، هم چنان که استفاد از جمله "إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ" همین است، چون وقتی خدا بر هر چیز قادر بود، و قدرتش به هر چیز تعلق گرفت، دیگر متناهی نخواهد بود- دقت فرمایید.

پس حاصل جواب این شد که اعاده خدا آسان ترین اعاده، و انشایش آسان ترین انشاء، و هر کمال دیگرش کامل ترین کمال است.

"وَلَهُ الْمَثَلُ الْأَعْلَىٰ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ" - گفتیم که این جمله در مقام استدلال و

تعلیل جمله " وَ هُوَ أَهْوَنُ عَلَيْهِ " است، و حاصل آن این است که: هر صفت کمال که در موجودی از موجودات زمین و آسمان باشد چه صفت جمال باشد، و چه جلال، اعلا مرتبه آن، یعنی مطلق غیر مقید، و خالص بدون خلط و شائبه آن در خدا است، پس آسان دیگران برای او آسان تر است.

" وَ هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ " - این جمله در مقام تعلیل جمله " وَ لَهُ الْمَثَلُ الْأَعْلَى ... "

است، و معنایش این است که: بدین جهت گفتیم که عالی ترین صفات از آن اوست، که او عزیز است، یعنی واجد است آنچه را که دیگران فاقد آنند، و ممکن نیست چیزی برایش ممتنع باشد، و نیز برای اینکه او حکیم است، و نقص و فتور عارض بر فعل او نمی شود، چون اگر یکی از صفات او که در دیگران نیز هست اعلا نمی بود، قهرا محدود و غیر مطلق، و مخلوط به ضد و آمیخته با نقص و قصور می بود، و به خاطر همین نقص و قصور ذلیل و پست می شد، و حال آنکه او عزیز است، و عزتش علی الاطلاق است، از سوی دیگر اگر نقص در او راه می داشت، این نقص و فتور در فعل او رخنه ایجاد می کرد، و دیگر حکیم علی الاطلاق نمی بود، و حال آنکه حکیم علی الاطلاق است.

تمثیلی متضمن رد و ابطال پندار مشرکین در باره اینکه خدا از مخلوقات خود شرکایی دارد

" ضَرَبَ لَكُمْ مَثَلًا مِّنْ أَنْفُسِكُمْ هَلْ لَكُمْ مِنْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ مِنْ شُرَكَاءَ فِي مَا رَزَقْنَاكُمْ فَأَنْتُمْ فِيهِ سَوَاءٌ تَخَافُونَهُمْ كَخِيفَتِكُمْ أَنْفُسَكُمْ ... "

کلمه " من " در جمله " من انفسکم " برای ابتداء غایت است، یعنی خداوند برای شما مثلی زده که از خود شما اخذ شده، و از حالات خود شما گرفته شده، آن گاه با جمله " هَلْ لَكُمْ " شروع به آن مثل مزبور شده است، و استفهام آن انکاری است و کلمه " ما " در جمله " مِنْ مَا مَلَكَتْ " نوعیت را می رساند، یعنی از نوع آنچه شما مالکید، از قبیل بردگان و کلمه " من " در جمله " من شرکاء " زیادی است، و " شرکاء " مبتداء، و جمله " فَأَنْتُمْ فِيهِ سَوَاءٌ " تفریع بر شرکت است و کلمه " انتم " خطابی است که از طریق غلبه شامل بردگان و مالکین آنان می شود، و جمله " تَخَافُونَهُمْ كَخِيفَتِكُمْ أَنْفُسِكُمْ " به این معنا است که: می ترسید مملوک های شرکاء در تصرف مال مشترک استبداد به خرج دهند، همان طور که می ترسید که شرکای آزاد و مثل خودتان در مال مشترک تصرف کنند، بدون اینکه اجازه و رضایتی از شما کسب کرده باشند.

و این مثلی است که خدای تعالی برای بطلان پندار مشرکین زده، که برای خدا شریکهایی از مخلوقات خود او گرفته اند، و آنها را چون خدا " اله و رب " پنداشته اند، و این مثل را به صورت استفهام انکاری آورده، می پرسد: آیا هیچ در بین مملوک ها و غلام و کنیزهای

شما غلام و کنیزی یافت می شود که در اموال شما که خدا روزیتان کرده شریک شما باشند؟

با اینکه آنها مملوک شمایند، و شما مالک خود آنها و اموال آنهاید؟ و آیا هیچ تصور دارد که مملوک شما آن چنان شریک شما شود که بترسید بدون اجازه و رضایت شما در اموال شما تصرف کند؟ همان طور که می ترسید شریکهای که مثل شما آزادند در اموالتان تصرف کنند؟

آیا هیچ چنین چیزی ممکن است؟

نه، ابا چنین چیزی تصور ندارد، و ممکن نیست مملوک شریک مولای خود باشد، و در اموال او تصرف کند، و وقتی چنین چیزی جایز نیست، پس چطور جایز است که بعضی از مخلوقات خدا چون جن یا ملک با اینکه عبید و مملوک اویند شریک او در ملک او باشند و اله و رب جداگانه ای باشند؟! آن گاه مثالی را که آورده با جمله " كَذَلِكَ نَفْصَلُ الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ " خاتمه داده، تا زمینه ای برای آیه بعد باشد.

" بَلِ اتَّبَعَ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَهْوَاءَهُمْ بِغَيْرِ عِلْمٍ فَمَنْ يَهْدِي مَنْ أَضَلَّ اللَّهُ وَ مَا لَهُمْ مِنْ نَاصِرِينَ " کلمه " بل " اعراض از مطالب قبل را افاده می کند، و در اینجا از مطلبی که از ذیل آیه قبلی استفاده می شد اعراض شده، و تقدیر چنین است: " این مشرکین شرک خود را بر اساس تعقل بنا نهاده اند، بلکه از هواهای خود پیروی کردند، بدون اینکه علمی داشته باشند ".

و مقتضای ظاهر این بود که بفرماید: " بل اتبع الذين اشركوا- بلکه مشرکین هواهای خود را پیروی کردند " ولی اینطور نفرمود و به جایش فرمود: " بَلِ اتَّبَعَ الَّذِينَ ظَلَمُوا- بلکه کسانی که ستم کردند هواهای خود را پیروی نمودند " تا بدین وسیله ضلالتی که بعدا در آیه " فَمَنْ يَهْدِي مَنْ أَضَلَّ اللَّهُ- چه کسی هدایت می کند کسی را که خدا به خاطر ظلمش گمراه کرد " به ایشان نسبت می دهد تعلیل کرده باشد، به اینکه چون ظالم بودند.

پس معلوم می شود که ظلم اضلال الهی را در پی دارد، هم چنان که در جای دیگر فرموده: " يُبَيِّنُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَ فِي الْآخِرَةِ وَ يُضِلُّ اللَّهُ الظَّالِمِينَ وَ يَفْعَلُ اللَّهُ مَا يَشَاءُ " (۱).

پس جمله " فَمَنْ يَهْدِي مَنْ أَضَلَّ اللَّهُ " استفهامی است انکاری که می رساند مشرکین

ص: ۲۶۴

۱- خداوند کسانی را که ایمان آوردند بر قول ثابت و حق، ثابت قدم می سازد، هم در زندگی دنیا و هم در آخرت، و ستمگران را گمراه می کند، و هر چه بخواهد می کند. سوره ابراهیم، آیه ۲۷.

پیرو هوای نفس باید از نعمت هدایت مایوس باشند، هر چند که حق برایشان ظاهر شده باشد، برای اینکه ستم کردند، و ستم باعث این شد که ما گمراهشان کنیم، و در کلام خدای تعالی مکرر آمده که فرموده: "إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ - خدا مردم ستمگر را هدایت نمی کند".

"وَمَا لَهُمْ مِنْ نَاصِرِينَ" - این جمله نجات ایشان را به کمک یاوران نفی می کند، و حاصلش این است که: بعد از آنکه از ناحیه خودشان نتوانستند از ضلالت نجات یابند، چون خدا گمراهشان کرده بود، از ناحیه دیگران هم هیچ یآوری برای نجات ندارند، و اینکه کلمه "ناصرین" را جمع آورده، دلالت می کند بر اینکه غیر ایشان یاورانی از قبیل شفیعان دارند.

و این حرف که کسی (۱) بگوید "معنای نفی ناصران برای ایشان این است که: یک نفر از ایشان یک نفر ناصر ندارد، چون مشهور از مقابله جمع با جمع همین معنا است" درست نیست، برای اینکه حرف مزبور همه جا جاری نمی شود.

و معنای آیه این است که: بلکه کسانی که با شرک ظلم کردند، هواهای نفس خود را بدون علم پیروی نمودند، و در نتیجه خدا به کیفر ظلمشان گمراهشان کرد، و دیگر هیچ راهنمایی که هدایتشان کند نیست، و هیچ یاورانی که یاریشان کنند ندارند.

شرح مفاد آیه: "فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا... " با بیان اینکه فطرت انسان هادی همه افراد در هر عصر و مصر به سوی سعادت است

"فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ وَ لَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ" حرف "فاء" که در اول آیه است می رساند که کلام در آیه فرع و نتیجه مطالبی است که در خصوص مبدء و معاد از آیات قبل استفاده می شد، و معنایش این است که: وقتی ثابت شد که خلقت و تدبیر تنها از آن خداست، و او را شریکی نیست، و او به زودی خلق را مبعوث نموده و به حساب می کشد، و نیز معلوم شد که در آن روز کسی که از او اعراض کرده باشد، و رو به غیر او آورده باشد، راه نجاتی ندارد، پس روی دل به سوی دین کن، و ملازم آن باش، که آن همان دینی است که خلقت الهی بدان دعوت می کند.

بعضی (۲) از مفسرین گفته اند "کلام در این آیه فرع و نتیجه تسلیتی است که از سیاق بیان سابق استفاده می شد، و حق مطلب را می رسانید، و می فرمود: مشرکین به خاطر ظلمشان پیروی کردند هواها را، و از تعقل صحیح اعراض نمودند، و در نتیجه خدا گمراهشان کرد، و به

ص: ۲۶۵

۱- تفسیر روح المعانی، ج ۲۱، ص ۳۹.

۲- تفسیر روح المعانی، ج ۲۱، ص ۲۹.

هیچ ناصری اجازه یاری و هدایتشان را نداد، و به هیچ نجات دهنده ای اجازه نداد که از ضلالت نجاتشان دهد، نه تو، و نه غیر تو، پس تو از هدایت ایشان مایوس باش، و تنها به خودت و به مؤمنینی که پیرویت کردند پرداز، و روی دل خود و پیروانت را به سوی دین کن."

بنا بر این مراد از "اقامه وجه برای دین" روی آوردن به سوی دین، و توجه بدان بدون غفلت از آن است، مانند کسی که به سوی چیزی روی می آورد، و همه حواس و توجهش را معطوف بدان می کند، به طوری که دیگر به هیچ طرف نه راست و نه چپ رو بر نمی گرداند و ظاهراً لام در "دین" لام عهد است، و در نتیجه مراد از دین، اسلام خواهد بود.

کلمه "حنیفا" حال از فاعل "اقم" است، و ممکن هم هست حال از دین و یا حال از وجه باشد، اما اولی ظاهرتر و با سیاق مناسب تر است، و کلمه مذکور از ماده "حنف" است، که به معنای تمایل دو پا بسوی وسط می باشد، و در آیه منظور اعتدال است.

"فَطَرَتِ اللَّهُ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا" کلمه "فطرت" بر وزن فعلت به اصطلاح اهل ادب بنای نوع را می رساند و در کلمه مورد بحث به معنای نوعی از خلقت است و "فَطَرَتِ اللَّهُ" به نصب خوانده می شود، چون در مقام واداری شنونده است، و چنین معنا می دهد که ملازم فطرت باش و بنا بر این در جمله مزبور اشاره است به اینکه این دینی که گفتیم واجب است برای او اقامه وجه کنی، همان دینی است که خلقت بدان دعوت، و فطرت الهی به سویش هدایت می کند، آن فطرتی که تبدیل پذیر نیست.

برای اینکه دین چیزی به غیر از سنت حیات، و راه و روشی که بر انسان واجب است آن را پیشه کند تا سعادت مند شود نیست. پس هیچ انسانی هیچ هدف و غایتی ندارد مگر سعادت، هم چنان که تمامی انواع مخلوقات به سوی سعادت خود، و آن هدفی که ایده آل آنهاست هدایت فطری شده اند، و طوری خلق شده، و به تجهیز گشته اند که با آن غایت و هدف مناسب است، هم چنان که از موسی (علیه السلام) حکایت کرده که در پاسخ فرعون گفت: "رَبُّنَا الَّذِي أَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ ثُمَّ هَدَى" (۱) و نیز فرموده: "الَّذِي خَلَقَ فَسَوَّى وَالَّذِي قَدَّرَ فَهَدَى" (۲).

ص: ۲۶۶

۱- پروردگار ما کسی است که نخست، خلقت هر چیزی را به آن چیز داد، و سپس هدایتش کرد. سوره طه، آیه ۵۰.

۲- آن خدایی که خلق کرد، و تمام عیار و بی نقص آفرید، و آنچه تقدیر نموده سپس هدایت فرمود. سوره اعلی، آیه ۲ و ۳.

بنا بر این انسان نیز مانند سایر انواع مخلوقات مفسور به فطرتی است که او را به سوی تکمیل نواقص، و رفع حوائجش هدایت نموده، و به آنچه که نافع برای اوست، و به آنچه که برایش ضرر دارد ملهم کرده و فرموده: "وَنَفْسٍ وَ مَا سَوَّاهَا فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَ تَقْوَاهَا" (۱) و او در این حال مجهز به جهاز بدنی نیز هست، که با آن اعمال مورد حاجت خود را انجام دهد، هم چنان که فرموده: "ثُمَّ السَّبِيلَ يَسَّرَهُ" (۲) یعنی سپس وسیله و راه زندگی را برایش فراهم کرد.

پس انسان دارای فطرتی خاص به خود است، که او را به سنت خاص زندگی و راه معینی که منتهی به هدف و غایتی خاص می شود، هدایت می کند راهی که جز آن راه را نمی تواند پیش گیرد، "فَطَرَتَ اللَّهُ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا" و انسان که در این نشاء زندگی می کند، نوع واحدی است که سودها و زیانهایش نسبت به بنیه و ساختمانی که از روح و بدن دارد سود و زیان مشترکی است که در افراد مختلف اختلاف پیدا نمی کند.

پس انسان از این جهت که انسان است بیش از یک سعادت و یک شقاوت ندارد، و چون چنین است لازم است که در مرحله عمل تنها یک سنت ثابت برایش مقرر شود، و هادی واحد او را به آن هدف ثابت هدایت فرماید.

و باید این هادی همان فطرت و نوع خلقت باشد، و به همین جهت دنبال "فَطَرَتَ اللَّهُ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا" اضافه کرد که "لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ".

و اما اینکه گفتیم نوع انسان یک سعادت و شقاوت دارد، برای این است که اگر سعادت افراد انسانها به خاطر اختلافی که با هم دارد مختلف می شد، یک جامعه صالح و واحدی که ضامن سعادت افراد آن جامعه باشد، تشکیل نمی گشت، و همچنین اگر سعادت انسانها به حسب اختلاف اقطار، و سرزمینهایی که در آن زندگی می کنند، مختلف می شد، و سنت اجتماعی که همان دین است اساسش همان چیزی باشد که منطقه اقتضاء دارد آن وقت دیگر انسانها نوع واحدی نمی شدند، بلکه به اختلاف منطقه ها مختلف می شدند، و نیز اگر سعادت انسان به اقتضای زمانها مختلف می شد، یعنی اعصار و قرون یگانه اساس سنت دینی می گشت. باز انسانهای قرون و اعصار نوع واحدی نمی شدند، و انسان هر قرنی و زمانی غیر انسان زمان دیگر می شد، و اجتماع انسانی سیر تکاملی نمی داشت، و انسانیت از نقص متوجه به سوی کمال نمی شد، چون نقص و کمالی وجود ندارد مگر اینکه یک جهت مشترک و ثابت

ص: ۲۶۷

۱- و قسم به نفس و آنکه او را نیکو بیافرید و به او شر و خیر را الهام کرد. سوره شمس، آیه ۷ و ۸

۲- سوره عبس، آیه ۲۰.

بین همه انسانهای گذشته و آینده باشد.

البته منظور ما از این حرف این نیست که اختلاف افراد و مکانها و زمانها هیچ تاثیری در برقراری سنت دینی ندارد، بلکه ما فی الجملة و تا حدی آن را قبول داریم، چیزی که هست می خواهیم اثبات کنیم که اساس سنت دینی عبارت است از ساختمان و بنیه انسانیت، آن بنیه ای که حقیقتی است واحد و مشترک بین همه افراد و اقوام، و ثابت در همه.

می خواهیم بگوییم برای انسانیت سنتی است واحد، و ثابت به ثبات اساسش، که همان انسان است، و همین سنت است که آسیای انسانیت بر محور آن می گردد، و همچنین سنت های جزئی که به اختلاف افراد و مکانها و زمانها مختلف می شود، پیرامون آن دور می زند. و این همان است که جمله "ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ وَ لَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ" بدان اشاره می کند، و ما به زودی و در بحثی جداگانه ان شاء الله این مطلب را توضیح بیشتری می دهیم.

اقوال مختلف مفسرین در باره مفردات و مفاد آیه فوق

مفسرین در مفردات آیه، و معنای مجموع آن، اقوال متفرق دیگری دارند.

اول اینکه: (۱) "مراد از" اقامه وجه "محکم کاری در عمل است، چون وجه عبارت است از چیزی که متوجه آنی و آن عمل است، و اقامه اش به معنای تسدید و اتقان آن است."

و این حرف صحیح نیست، برای اینکه وجه عمل غرض مقصود از عمل است و آن غیر از عمل است و در آیه شریفه فرمود: "فَأَقِمْ وَجْهَكَ"، و نفرموده "فاقم وجه عملک".

دوم اینکه: (۲) "کلمه" فطره "در جمله" فِطْرَتَ اللَّهِ "منصوب است، زیرا کلمه" اعنی "در تقدیر است و کلمه فطرت به معنای ملت است، و معنای جمله این است که: استقامت در دین به خرج بده، و دین را نگهدار، یعنی ملتی را که خدا مردم را بر آن ملت آفریده ادامه بده، که در خلقت خدا تبدیلی نیست."

اشکال این وجه هم این است که: این حرف وقتی صحیح است که مراد از کلمه فطرت و کلمه "فَطَرَ النَّاسَ" دو چیز باشد، اولی به معنای ملت، و دومی به معنای خلقت باشد، و تفکیک در معنای آنها خلاف ظاهر آیه است، و اگر بگویی ممکن است دومی یعنی "فَطَرَ النَّاسَ" را هم به همان معنای ملت و دین بگیریم، و بگوییم معنایش "ادان الناس"

ص: ۲۶۸

۱- تفسیر روح البیان، ج ۷، ص ۳۰.

۲- روح المعانی، ج ۲۱، ص ۳۹.

است، یعنی مردم را وادار بر دین (توحید) کرد و در این صورت دیگر اشکال تفکیک وارد نمی شود، می گوئیم: بله، و لیکن آن وقت جمله "لا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ" از ما قبل خود بریده و غیر مربوط به آن می گردد.

علاوه بر این در این وجه خلاف ظاهر روشنی است، چون دین را به معنای توحید گرفته، و اگر هم دین به معنای اسلام و یا مجموع دین ها باشد، و کلمه فطرت هم بر همان معنای متبادر خود باشد، که عبارت است از خلقت، آن وقت تقدیر گرفتن کلمه "اعنی" درست نمی شود، چون دین به این معنا غیر از فطرت به معنای خلقت است.

سوم اینکه: کلمه فطرت بدل است از کلمه "حنیفا"، و فطرت به معنای ملت است، اشکال این حرف همان اشکالی است که بر وجه سابق کردیم.

چهارم اینکه: (۱) "کلمه فطرت مفعول مطلق است برای فعل محذوف، و مقدر، و تقدیر کلام "فطر الله فطره فطر الناس علیها" است، یعنی خدا فطرتی درست کرد که انسانها را نیز بر آن فطرت مفظور کرده" که فساد این وجه حاجت به توضیح ندارد.

پنجم اینکه: "معنای آیه این است که: پیروی کن از دین، آنچه را که فطرت خدا بر آن دلالت دارد، و آن همان است که ابتدای خلقت، تو را بر آن دلالت می کند، زیرا خداوند طوری موجودات را آفرید و ترکیب و صورتگری نمود، که دلالت کند بر اینکه صانعی قادر، عالم، حی، قدیم و واحد دارد، صانعی که هیچ چیز شبیه او نیست، و او نیز به هیچ چیز شبیه نیست.

اشکال این وجه این است که: مبتنی است بر اینکه کلمه "فطرت" به تقدیر "اتبع - پیروی کن" منصوب شده باشد، هم چنان که ابو السعود و قبل از او ابو مسلم مفسر، این نظریه را داده اند، آن وقت مراد از پیروی فطرت، پیروی دلالت فطرت و خلقت می شود، و مراد از "عدم تبدیل الخلق" تغییر نپذیرفتن خلقت، است، در دلالت کردن بر وجود صانع، و صفات کریمه او، و این وجه از نظر معنا نزدیک به همان وجهی است که ما برای آیه ذکر کردیم چون ما نیز کلمه "فطرت" را حمل بر واداری نمودیم، لیکن این اشکال متوجه وجه مذکور می شود که آیه شریفه عام است، و وجهی ندارد که به توحید اختصاص یابد.

ششم اینکه: (۲) "کلمه "لا" در جمله "لا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ" در عین اینکه نفی است،

ص: ۲۶۹

۱- روح المعانی، ج ۲۱، ص ۳۹.

۲- تفسیر منهج الصادقین، ج ۷، ص ۲۰۵.

معنای نهی را افاده می‌کند، و می‌فرماید که خلقت خدا یعنی آن دینی را که مامورید به آن متمسک شوید، تغییر ندهید، و یا اینکه خلقت خدا را با انکار دلالتش بر توحید تغییر ندهید، و از همین باب است آن تفسیری که به ابن عباس نسبت داده اند که گفته: منظور از آیه نهی از اخته کردن انسانها است".

اشکال این وجه این است که: اولاً- هیچ دلیلی نداریم بر اینکه خلق به معنای دین است و ثانیاً دلیلی نیست بر اینکه اعراض از دلالت مخلوقات، و یا انکار دلالت آن تبدیل خلق خدا باشد، و تفسیری هم که به ابن عباس نسبت داده اند فسادش ظاهر است.

هفتم کلام فخر رازی است که در تفسیر کبیر خود گفته: "احتمال دارد منظور از " لا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ " این باشد که خداوند خلایق را برای عبادت آفریده، و همه آنها بندگان اویند، و این هرگز تغییر پذیر نیست، و بندگان او چون بندگان عرفی نیستند در بندگان عرفی تبدیل هست این مولا- بنده خود را به آن دیگری می‌فروشد، و یا اصلاً آزادش می‌کند، دیروز فلانی مولایش بود، امروز دیگری مولای اوست، و یا اصلاً مولا ندارد، به خلاف بندگی خدا، کسی نمی‌تواند از بندگی او بیرون شود.

پس این جمله می‌خواهد فساد قول کسانی را که گفته اند: عبادت برای تحصیل کمال است، باطل کند، چون آنها می‌گویند بنده وقتی به کمال بندگی خود رسید، دیگر تکلیفی برایش نمی‌ماند، همه حرام‌ها برایش حلال، و همه واجبات مباح می‌شود، و جمله مورد بحث می‌گوید: انسان به هر درجه از کمال هم برسد، باز هم بنده است.

و نیز می‌خواهد گفتار مشرکین را باطل کند، که می‌گفتند ناقص، صلاحیت عبادت خدا را ندارد، بلکه آدمیان بندگان کواکبند، و کواکب بندگان خدایند، و نیز می‌خواهد گفتار مسیحیان را باطل کند، که گفته اند: خدا در عیسی حلول کرده و او اله شده، در جواب همه حرفها می‌فرماید: " لا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ "، بلکه همه خلق، بندگان خدایند، و نمی‌توانند از بندگی او خارج شوند" (۱).

اشکالی که به گفته وی وارد است این است که: بین ملکیت و عبادت تکوینی با ملکیت و عبادت تشریحی خلط کرده، چون ملک خدای تعالی قابل انتقال و بطلان نیست، زیرا ملک تکوینی است، به این معنا که قیام وجود اشیاء به اوست، عبادتی هم که در مقابل این ملکیت قرار می‌گیرد، عبادت تکوینی است، یعنی خضوع ذات هر چیزی برای اوست، و

ص: ۲۷۰

این عبادت هم مانند ملکیت قابل تبدیل و ترک نیست، هم چنان که خودش فرموده: "وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ" (۱) و آن عبادتی که قابل تبدیل است، و یا می شود ترکش کرد، عبادت تشریحی مانند نماز و امثال آن است، که در مقابل ملک تشریحی خدا قرار می گیرد، چون عقل همان طور که من و تو را مالک اعتبار می کند، خدا را نیز مالک قانونی می داند- دقت بفرمایید-

و اگر جمله "لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ" دلالت کند بر اینکه ملک و عبادت و عبودیت تبدیل پذیر نیست، تکوینی آن را می گوید، نه تشریحی، و آن عبادتی هم که مشرکین و متصوفه و مسیحیان تبدیل کرده اند به اینکه یکی قائل به ارتفاع تکلیف از انسان کامل شده، و دیگری به جای خدا، بت و کواکب و یا مسیح را می پرستد، عبادت تشریحی است، نه تکوینی.

"مُنِيبِينَ إِلَيْهِ وَ اتَّقُوهُ وَ أَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَ لَا تَكُونُوا مِنَ الْمُشْرِكِينَ" در این جمله بعد از آنکه در جملات قبل، خطاب متوجه شخص رسول خدا (صلی الله علیه و آله) بود، خطاب را متوجه عموم کرده نظیر آیه "يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ" (۲) و آیه "فَاشِيءَ تَقِيمُ كَمَا أُمِرْتَ وَ مَنْ تَابَ مَعَكَ، وَ لَا تَطْغَوْا" (۳)، که اول خطاب را به رسول خود کرده، سپس متوجه عموم نموده است، و در نتیجه معنای آیه مورد بحث به مثل این بر می گردد که بگوییم "فاقم وجهک للدين حنيفا انت و من معک منيبين الى الله- رو به سوی دین کن در حالی که حنیف است، تو و هر که با تو است در حالی که به سوی خدا انابه داشته باشید"، و "انابه" به معنای بازگشت و توبه است.

"وَ اتَّقُوهُ وَ أَقِيمُوا الصَّلَاةَ"- کلمه "تقوی" در اینجا بر حسب دلالتی که مقام دارد شامل امثال اوامر خدا، و پرهیز از نواهی او می شود، و از بین همه اوامر خدا فقط نماز را ذکر کرد برای اینکه اهمیت آن را برساند، چون نماز عمود دین است.

"وَ لَا تَكُونُوا مِنَ الْمُشْرِكِينَ"- در اینکه چرا در بین همه محرمات تنها شرک را ذکر کرد، جوابش همان است که در باره نماز دادیم، چون شرک از همه گناهان کبیره بزرگتر است، به شهادت آیه "إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَ يَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ" (۴) و آیاتی

ص: ۲۷۱

۱- هیچ چیز نیست مگر آنکه او را تسبیح و حمد می گوید. سوره اسری، آیه ۴۴.

۲- ای پیغمبر چون زنان را طلاق می دهید. سوره طلاق، آیه ۱. [...]

۳- استقامت بورز آن طور که مامور شده ای تو و هر که با تو توبه کند و طغیان مورزید. سوره هود، آیه ۱۱۲.

۴- خدا این را نمی آمرزد که به وی شرک ورزند، و پایین تر از آن را از هر کس بخواهد می آمرزد. سوره نساء، آیه ۴۸.

نهی از تحزب و تفرق در دین که از صفات مشرکین و ناشی از پیروی آنان از اهواء خود است

" مِنْ الَّذِينَ فَزَعُوا دِينَهُمْ وَ كَانُوا شَتِيْعًا كُلُّ حِزْبٍ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرِحُوْنَ " کلمه " من " برای بیان است، و منظور از کسانی که دین خود را متفرق کردند، مشرکین است، در این جمله مشرکین را به خصوصی ترین صفاتی که در دین دارند معرفی نموده، و آن این است که: در دین متفرقند، و دسته دسته و حزب حزب هستند، و هر حزب به دین خود خوشحال است، و علت آن همان است که کمی قبل از این فرمود: " بَلِ اتَّبَعَ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَهْوَاءَهُمْ بِغَيْرِ عِلْمٍ فَمَنْ يَهْدِي مَنْ أَضَلَّ اللَّهُ، وَ مَا لَهُمْ مِنْ نَاصِرِينَ " و بیان داشت که مشرکین اساس دین خود را بر هوی و هوس نهاده اند، و خدا ایشان را هدایت نمی کند، و هادی دیگری هم جز او نیست.

و معلوم است که هوای نفس همه مردم یک جور نیست، بلکه به یک حالت هم ثابت نمی ماند، بلکه به اختلاف احوال مختلف می شود، و اگر چنین چیزی اساس دین باشد، معلوم است که دین با سیر هواها و پاپای آن سیر می کند، و با سقوط هواها و پستی آنها پست می گردد، و در این اشکال هیچ فرقی بین دین حق و دین باطل نیست، چون دین حق هم وقتی اساسش هوی باشد باطل است.

از اینجا معلوم می شود که نهی از تفرقه کلمه در دین، در حقیقت نهی از این است که هوای را به جای عقل، اساس دین قرار دهند، و چه بسا احتمال (۱) داده شود که: " آیه شریفه کلامی است از سر گرفته شده باشد " ولی این احتمال با سیاق سازگار نیست.

در آیه شریفه از مشرکین به خاطر تفرقی که در کلمه و تشتی که در دین دارند مذمت شده.

" وَ إِذَا مَسَّ النَّاسَ ضُرٌّ دَعَوْا رَبَّهُمْ مُنِيبِينَ إِلَيْهِ ثُمَّ إِذَا أَذَاقَهُمْ مِنْهُ رَحْمَةً إِذَا فَرِيقٌ مِنْهُمْ بِرَبِّهِمْ يُشْرِكُونَ " تعبیر به " مس " برای این است که: بر ناچیزی و مختصر بودن گرفتاری دلالت کند، و نکره آوردن " ضر " و " رحمه " نیز برای افاده اختصار و ناچیزی است، و معنای آیه این است که: چون مختصر ضرری از قبیل مرض، فقر و شدت، به انسان ها برسد، پروردگارشان را می خوانند، در حالی که به سوی او که همان خدای سبحان است بازگشت می کنند، و چون خدای تعالی مختصر رحمتی به ایشان بچشاند، ناگهان جمعی از این مردم به پروردگارشان که

ص: ۲۷۲

دیروز او را می خواندند، و به ربوبیتش اعتراف می کردند، شرک ورزیده و شریکها برایش می تراشند.

خلاصه می خواهد بفرماید: انسان طبیعتاً کفرانگر نعمت هاست، هر چند که در هنگام گرفتاری به نعمت و ولی نعمت اقرار داشته باشد. و اگر فرموده: "ناگهان جمعی از مردم" برای این است که همه مردم چنین نیستند.

"لِيُكْفَرُوا بِمَا آتَيْنَاهُمْ فَتَمَتَّعُوا فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ" در این جمله مشرکین مورد نظر را تهدید می کند و لام در "لیکفروا" لام امر غایب است، و جمله "فتمتعوا" متفرع بر ما قبل خودش است، و امر دیگری است که با امر سابق روی هم تهدید را می رساند و التفات از امر غایب به امر حاضر برای افاده فوران خشم است، از اینکه چقدر در باره خدای تعالی کوتاهی نموده، و امر او را ناچیز می انگارند؟! و این بی اعتنائیشان به جایی رسیده که در هنگام بدبختی و گرفتاری دست به دامنش می شونند، ولی در هنگام خوشی کفران نعمتش می کنند.

"أَمْ أَنْزَلْنَا عَلَيْهِمْ سُلْطَانًا فَهَوْا يَتَكَلَّمُ بِمَا كَانُوا بِهِ يُشْرِكُونَ" کلمه "ام" به اصطلاح ادبی منقطعه است، و مراد از "نازل کردن سلطان" اعلام و یا تعلیم است، که مجازاً انزال خوانده شده، و مراد از "سلطان" برهان است، و منظور از "تکلم" دلالت است، که مجازاً تکلمش خوانده، و بنا بر این معنای آیه این است که: بلکه ما به ایشان برهانی را اعلام کردیم که دلالت می کند بر شرک ایشان.

و ممکن هم هست مراد از "سلطان" صاحب سلطان یعنی فرشته باشد، که در این صورت دیگر مجازی در کلمه "انزال" و "تکلم" به کار نرفته، آن وقت معنا چنین می شود:

بلکه مگر ما فرشته ای بر ایشان نازل کردیم، پس او در باره شرکشان تکلم کرد.

"وَ إِذَا أَدَقْنَا النَّاسَ رَحْمَةً فَرِحُوا بِهَا وَإِنْ تُصِبْهُمْ سَيِّئَةٌ بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيهِمْ إِذَا هُمْ يَقْتَبُونَ" کلمه "اذاقه" مانند کلمه "مس"، که گذشت، کمی و ناچیزی را می رساند، و کلمه "قنوط" به معنای نومیدی است.

کلمه "اذا" ی اولی، شرطیه، و دومی فجائیه (ناگهانی) است، و مقابله بین "اذا" در چشاندن رحمت، و "ان" در رسانیدن سیئه، این معنا را می رساند که رحمت قطعی و بسیار است، و مصیبت اندک و احتمالی است.

و اگر رحمت را به خدا نسبت داد، ولی رساندن سیئه را به خدا نسبت نداد، برای این است که رحمت، امر وجودی است که از ناحیه خدا افاضه می شود، و سیئه و گرفتاری ها، امور

عدمی هستند، و برگشتشان به افاضه نکردن خداست، و به همین جهت آن را تعلیل کرد به "بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيهِمْ"، آنچه به دست خود از پیش فرستادند، و همین تعلیل آوردن در طرف سیئه و نیاوردن آن در طرف رحمت، اشاره است به اینکه رحمت، تفضل است.

و تعبیر در رحمت به "فرحوا" و در سیئه به "إِذَا هُمْ يَقْنَطُونَ"، برای اشاره و دلالت بر این است که: نومییدی امری حادث و چیزی است که انتظارش نمی رود، چون رحمت و سیئه هر دو به دست خداست، ولی رحمت خدا واسع است، لذا تعبیر به مضارع "يقنطون" کرد، که حال آنان را مجسم کرده باشد، چون مضارع دلالت بر حال هم دارد.

بیان عدم منافات اینکه فرمود انسان با اصابه سیئه نومیید می شود با آنکه فرمود: "إِذَا مَسَّ النَّاسَ ضُرٌّ دَعَوْا رَبَّهُمْ..."

و مراد از آیه شریفه بیان این نکته است که: مردم نظرشان از ظاهر آنچه از نعمت و نعمت می بینند فراتر نمی رود، باطن امر را نمی بینند، همین که نعمتی به دستشان می آید، خوشحال می شوند، بدون اینکه بیندیشند این امر به دست خود آنان نیست، و این خدا است که به مشیت خود نعمت را به ایشان رسانده، و اگر او نمی خواست نمی رسید، و همین که نعمتی را از دست می دهند مایوس می شوند، تو گویی خدا در این میان هیچکاره است، و از دست رفتن نعمت به اذن خدا نبوده، پس این مردم ظاهر بین و سطحی اند.

با این بیان روشن می شود که دیگر هیچ تدافع و ناسازگاری بین این آیه و آیه سابق که می فرمود: "وَ إِذَا مَسَّ النَّاسَ ضُرٌّ دَعَوْا رَبَّهُمْ مُنِيبِينَ إِلَيْهِ..."، نیست، برای اینکه مدلول آیه مورد بحث این است که: مردم ظاهر بین و سطحی نگر هستند، وقتی نعمتی به دستشان می رسد خوشحال می شوند، و چون از دست می دهند نومیید و مایوس، و مدلول آیه سابق این است که وقتی نعمتی بدستشان می رسد خوشحال می شوند، و چون از دست می دهند خدا خدا می کنند، در حالی که از آنچه از دست داده اند نومیید، و از اسباب آن مایوسند، تنها به خدا بازگشت می کنند، پس منافاتی بین دو آیه نیست.

و چه بسا بعضی (۱) از مفسرین از این شبهه جواب داده اند که: "مردم مورد نظر در دو آیه مختلفند، مراد از مردم در آیه سابق غیر از مراد از مردم در آیه مورد بحث است، و به فرضی هم یکی باشند خدا خدا کردنشان در یک حال است، و نومییدی شان در حالی دیگر".

بعضی (۲) دیگر گفته اند: "خدا خدا گفتن زبانی از باب عادت است، و منافات ندارد که همین شخص در دل نومیید باشد" ولی خواننده به سستی هر دو جواب واقف است.

جواب (۳) سومی که داده اند این است که: "مراد از نومییدی ایشان این است که کار

۱- روح المعانی، ج ۲۱، ص ۴۳.

۲- روح المعانی، ج ۲۱، ص ۴۳.

نومیدان را می کنند، مثل اینکه به جمع ذخیره در ایام قحطی می پردازند". ولی به ایشان اشکال شده که علاوه بر اینکه دلیلی بر این معنا نیست، با "اذا" ی فجائیه و نومیدی ناگهانی نمی سازد.

وسعت و تنگی معیشت تابع مشیت خدا است (يَسِطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَ يَقْدِرُ)

"أَوْ لَمْ يَرَوْا أَنَّ اللَّهَ يَبْسِطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَقْدِرُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ" این آیه خطای مردم را در مبادرت به خشنودی، و نومیدی بیان می کند، و می فرماید که: نباید در هنگام رسیدن به نعمت بی درنگ خوشحالی کرد، و در مورد از دست رفتن نعمت بی درنگ نومید شد، برای اینکه رزق در کمی و زیادی تابع مشیت خداست، بر انسان لازم است که بداند آن رحمتی که به وی رسیده و همچنین آن ناملامی که به او رسیده هر دو با مشیت خدا قابل زوالند، پس نباید به چیزی که ایمن از فقدانش نیست خوشحال شود، و از چیزی که امید زوالش هست ناراحت و نومید گردد.

و اما اینکه فرمود: مگر نمی بینند که خدا روزی را برای هر کس بخواهد گسترش می دهد، و مساله روزی دادن را امری دیدنی معرفی کرد، برای این است که بفهماند این رزقی که به انسان می رسد، و یا خود آدمی کسب می کند، مولود دست بدست دادن هزاران هزار اسباب و شرایطی است که آدمی - که آن را از هنرمندی خود می داند - یکی از آن هزاران هزار است، و همچنین آن سببی که انسانها دل خود را به آن خوش می کنند، که من فلان مغازه یا فلان کارخانه و یا فلان پست را دارم، نیز یکی از آن اسباب است، و تمامی اسباب هم سبب بودنشان از خودشان نیست، همه مستند به خدای سبحان است. پس این خدا است که یا رزق می دهد و یا نمی دهد، و هموست که رزق را یا زیاد می دهد و یا کم می دهد، بر یکی وسعت داده، و بر دیگری تنگ می گیرد، و بقیه الفاظ آیه روشن است.

"فَاتِ ذَا الْقُرْبَىٰ حَقَّهُ وَالْمِسْكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ ..."

کلمه "ذی القربی" به معنای صاحب قرابت از ارحام است. و کلمه "مسکین" به معنای کسی است که از فقیر بد حال تر باشد، و "ابن السبیل" به معنای مسافر در راه مانده و حاجتمند است، و اینکه کلمه "حق" به ضمیر "ذی القربی" اضافه شده، دلالت دارد بر اینکه برای ذی القربی حق ثابتی است، و خطاب در آیه به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) است، پس ظاهر آیه با قرآینی که در آن هست این است که مراد از "حق" خمس است، و وظیفه دادن آن متوجه به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و هر مسلمانی که مامور به دادن خمس است، می باشد و منظور از کلمه "قرابت" به هر حال

قربان رسول خدا است، هم چنان که در آیه خمس هم مراد همین است. همه اینها در صورتی است که آیه شریفه در مدینه نازل شده باشد، و اما در فرضی که مانند سایر آیات این سوره در مکه نازل شده باشد آن وقت مقصود از حق مطلق احسان خواهد بود، نه خمس.

و به خاطر اینکه آیه از نظر معنا عمومیت دارد، و مخصوص به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نیست، لذا در بیان آثار نیک خمس، و یا صدقه به طور عموم فرمود: "ذَلِكَ خَيْرٌ" این بهتر است برای کسانی که رضای خدا را می جویند، و آنان رستگارانند."

مراد از "ربا" و "زکات" در آیه: "وَمَا آتَيْتُمْ مِنْ رَبًّا لِيَرْبُوا..."

"وَمَا آتَيْتُمْ مِنْ رَبًّا لِيَرْبُوا فِي أَمْوَالِ النَّاسِ فَلَا يَرْبُوا عِنْدَ اللَّهِ وَ مَا آتَيْتُمْ مِنْ زَكَاةٍ تُرِيدُونَ وَجْهَ اللَّهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُضْغِفُونَ" کلمه "ربا"، به معنای نمو مال، و زیاد شدن آن است، و جمله "لیربوا..." اشاره به علت این نامگذاری می کند، که چرا ربا را ربا خواندند بنا بر این مراد این است که: مالی که شما به مردم داده اید تا اموالشان زیاد شود، نه برای اینکه خدا راضی شود- این قید را از ذکر اراده وجه خدا در عبارت مقابل آن می فهمیم- آن مال نزد خدا زیاد نمی شود، و نمو نمی کند، و ثوابی از آن عایدتان نمی شود، برای اینکه قصد قربت نداشته اید.

"وَمَا آتَيْتُمْ مِنْ زَكَاةٍ تُرِيدُونَ وَجْهَ اللَّهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُضْغِفُونَ" - مراد از "زکات" مطلق صدقه است، و معنایش این است که: آن مالی که برای رضای خدا دادید، و اسراف هم نکردید، چند برابرش عایدتان می شود، کلمه "مضعف" به معنای دارنده چند برابر است، و معنای کلام این می شود که: چنین کسانی آنها را چند برابر می مالشان و یا ثوابشان چند برابر می شود.

پس مراد از "ربا" و "زکات" به قرینه مقابله و شواهدی که همراه این دو کلمه است، ربای حلال است، و آن این است که چیزی را به کسی عطا کنی و قصد قربت نداشته باشی، و مراد از صدقه آن مالی است که برای رضای خدا بدهی همه اینها در صورتی است که آیه شریفه در مکه نازل شده باشد، و اما اگر در مدینه نازل شده باشد، مراد از ربا همان ربای حرام، و مراد از زکات همان زکات واجب است.

و این آیات و آیات قبلش به مدنی شبیه ترند، تا به مکی، و اینکه: بعضی (۱) ادعای روایت یا اجماع منقول در این باب کرده اند، اعتباری به گفته شان نیست

ص: ۲۷۶

اشاره

در کتاب عیون از عبد الله بن عباس روایت کرده که گفت: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) در بین ما به خطبه ایستاد، و در آخر فرمود: ماییم کلمه تقوی و سیل هدی و مثل اعلی و حجه عظمی و عروه الوثقی ... (۱).

و در تفسیر قمی در ذیل آیه "ضَرَبَ لَكُمْ مَثَلًا مِنْ أَنْفُسِكُمْ..."، گفته: سبب نزول این آیه چنین بود که قریش حج خانه خدا را به روش ابراهیم (علیه السلام) انجام می دادند، و تلبیه آن جناب را می گفتند، یعنی می گفتند: "لبيك اللهم لبيك، لبيك لا شريك لك لبيك، ان الحمد و النعمه لك و الملك، لا شريك لك".

این مراسم هم چنان ادامه داشت، تا آنکه وقتی ابلیس به صورت پیر مردی پیش ایشان آمد و تلبیه ایشان را تغییر داد و گفت: "لبيك اللهم لا شريك لك الا شريكا هو لك، تملكه و ما ملك - یعنی لبيك بار الها شريكي برايست، مگر آن شريكي كه خودت گرفته ای، و مالك او و مالك ملك اوي" قریش از آن به بعد تلبیه خود را تغییر داده و تلبیه ابلیس را سنت خود کردند، تا آنکه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) مبعوث شد، و این عمل را انکار نمود و فرمود: خدا شریک ندارد، و این تلبیه، شرک به خدا ورزیدن است.

پس این آیه نازل شد که: "ضَرَبَ لَكُمْ مَثَلًا مِنْ أَنْفُسِكُمْ هَلْ لَكُمْ مِنْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ مِنْ شُرَكَاءَ فِي مَا رَزَقْنَاكُمْ فَأَنْتُمْ فِيهِ سَوَاءٌ"، یعنی آیا راضی می شوید شما انسانهای مخلوق که در آنچه دارید شریک داشته باشید؟ نه، پس چطور راضی می شوید برای من که خالق عالمم در آنچه مالکم شریک قائل شوید؟! (۲).

و در کافی به سند خود از ابی بصیر از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که در ذیل جمله: "فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا" فرمود: دین حنیف، ولایت است (۳).

و نیز در همان کتاب به سند خود از هشام بن سالم، از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که گفت: به آن جناب عرضه داشتم معنای "فَطَرَتِ اللَّهُ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا"

ص: ۲۷۷

۱- عیوان

۲- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۵۴.

۳- اصول کافی، ج ۱، ص ۳۴۶، روایت ۳۵.

چیست؟ فرمود دین توحید است (۱).

مؤلف: این روایت را از حلبی و زراره نیز از آن جناب روایت کرده (۲) و صدوق هم آن را در کتاب توحید از علاء بن فضیل، و زراره، و بکیر، از آن جناب نقل کرده است (۳).

و در روضه کافی به سند خود از اسماعیل جعفری، از امام ابی جعفر (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: شریعت نوح این بود که خدا به یکتایی پرستیده شود، و در عبادتش اخلاص داشته باشند، و شریک‌هایی که برای خدا قائل بودند خلع کنند، و این همان فطرتی است که خدا خلق را بر آن خلق نموده (۴).

روایاتی در ذیل آیه: "فَطَرَتَ اللَّهُ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا... و بیان مراد از "فطرت"

و در تفسیر قمی به سند خود از هشتم رمانی، از حضرت رضا (علیه السلام) از پدرش، از جدش، از پدرش محمد بن علی (علیه السلام) روایت کرده که در ذیل آیه "فَطَرَتَ اللَّهُ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا" فرمود: آن فطرت عبارت است از لا اله الا الله محمد رسول الله علی امیر المؤمنین ولی الله، و توحید تا اینجا است (۵).

مؤلف: این معنا در بصائر الدرجات از امام صادق (علیه السلام) (۶) و در کتاب توحید از عبد الرحمن مولای امام ابی جعفر (علیه السلام) از آن جناب روایت شده (۷).

و معنای اینکه: فرمود فطرت عبارت است از این سه شهادت، این است که: هر انسانی مفسور است بر اعتراف به خدا، و به اینکه شریک ندارد، زیرا با وجدان خود در می یابد که به اسبابی احتیاج دارد که آن اسباب نیز سبب می خواهند، و این همان توحید است و نیز مفسور به اعتراف بر نبوت نیز هست، زیرا به وجدان خود احساس می کند که ناقص است، و این نقص او را نیازمند به دینی کرده که تکمیلش کند، و این همان نبوت است، و نیز مفسور به ولایت و اعتراف به آن نیز هست، برای اینکه به وجدان خود احساس می کند که اگر بخواهد عمل خود را بر طبق دین تنظیم کند، جز در سایه سرپرستی و ولایت خدا نمی تواند، و فاتح این ولایت در اسلام همان علی بن ابی طالب (صلی الله علیه و آله) است، البته معنای گفتار ما این.

ص: ۲۷۸

۱- اصول کافی، ج ۲، ص ۱۰ (ط اسلامیة).

۲- اصول کافی، ج ۲، ص ۱۰ (ط اسلامیة).

۳- توحید صدوق، ص ۳۲۸ (ط تهران).

۴- روضه کافی، ج ۸، ص ۲۳۶.

۵- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۵۵.

۶- بصائر الدرجات،

نیست که انسانها حتی انسانهای اولی به فطرتشان متدین به این سه شهادت بوده اند.

برگشت معنای روایت قبلی که آیه را به ولایت تفسیر می کرد به همین معنا است، چون ولایت مستلزم توحید و نبوت هست، و معقول نیست کسی ولایت داشته باشد، و به آن معترف باشد، ولی نبوت را قبول نداشته باشد، و همچنین آن روایت دیگر که فطرت را به توحید تفسیر می کرد، همین معنا را افاده می کند، چون معنای توحید این است که انسان معتقد به وحدانیت خدای تعالی باشد، خدایی که مستجمع تمامی صفات کمال است، که مستلزم به معاد و نبوت و ولایت هست، پس بنا بر این برگشت تفسیر آیه در روایتی به شهادتهای سه گانه، و در روایتی دیگر به ولایت، و در روایت سوم به توحید، به یک معنا است.

و در کتاب محاسن به سند خود از زراره روایت کرده که گفت: من از امام ابی جعفر (علیه السلام) از آیه "فَطَرَتَ اللَّهُ التِّي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا" پرسیدم، فرمود: خداوند مردم را بر این معرفت که او پروردگارشان است خلق کرده، و اگر غیر از این بود از هر کس می پرسیدی پروردگار تو کیست؟ و کیست که تو را روزی می دهد؟ نمی توانست پاسخی بدهد (۱).

و در کافی به سند خود از حسین بن نعیم صحاف، از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که در حدیثی گفت امام فرمود: خدای عز و جل همه مردم را بر فطرتی خلق کرد که خلقتش طبق آن فطرت بوده، نه ایمان به شریعتی داشته اند، و نه کفری و انکاری، تا آنکه خدای عز و جل رسولانی بر انگیخت، تا بندگان را به سوی ایمان به او دعوت کنند، و آن وقت بود که بعضی ایمان آورده و خدا هدایتشان کرد، و بعضی دیگر را هدایت نکرد (۲).

مؤلف: و در این معنا روایت دیگری در تفسیر آیه "كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً" (۳) وارد شده، و مراد از انسان فطری در این روایت انسان ساده ای است که بر اساس فطرت ساده ای که خدا او را بر آن فطرت آفریده بود زندگی می کرد، آن فطرت ساده ای که به اوهام فکری، و هواهای نفسانی آلوده نشده بود، و معلوم است که چنین فطرت سالم و دست نخورده آن قدر استعداد پذیرایی اصول عقاید و کلیات شرایع الهی را دارد که می توان گفت استعدادی است نزدیک به فعلیت، چون چنین انسانی هر چه می کرد به تحریک فطرت و خصوصیت خلقتش می کرد.

ص: ۲۷۹

۱- محاسن، ج ۱، ص ۲۴۱ حدیث ۲۲۴ (ط دار الکتب اسلامی قم).

۲- کافی، ج ۲، ص ۴۱۶.

۳- سوره بقره، آیه ۲۱۳.

ولی با همه اینها راه یافتنش به خصوص عقاید حق، و تفاسیل شرایع الهی و جزئیات آن، منوط به هدایت خاص الهی و از طریق نبوت بود، چون عقل فطری به آن جزئیات راه نمی یابد، در مباحث نبوت که در جلد دوم این کتاب گذشت این مطلب را به طور مفصل بحث کردیم.

و در الدر المنثور است که: ابن مردویه، از حماد بن عمرو الصفار، روایت کرده که گفت: از قتاده پرسیدم معنای "فَطَرَتَ اللَّهُ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا" چیست؟ گفت: انس بن مالک برایم حدیث کرد که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: منظور از فطرتی که خدا مردم را بر آن فطرت آفریده دین خدا است (۱).

چند روایت حاکی از اینکه کل مولود یولد علی الفطره ...

و نیز در همان کتاب آمده که بخاری، مسلم، ابن منذر، ابن ابی حاتم و ابن مردویه، از ابی هریره روایت کرده اند که گفت رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: هیچ مولودی به دنیا نمی آید مگر بر فطرت، و این پدر و مادر کودک هستند که او را یهودی و نصرانی و مجوسی می کنند، هم چنان که نتاج و بچه هر حیوانی کامل است، آیا هیچ در آنها نقص می بینید؟ سپس ابو هریره گفت: اگر خواستید در این باره بخوانید: "فَطَرَتَ اللَّهُ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا ... (۲)".

مؤلف: این روایت را از مالک و ابی داوود، و ابن مردویه، از ابی هریره از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) آورده، اما با این عبارت که: هر مولودی بر فطرت متولد می شود، بعد پدر و مادرش او را یهودی یا نصرانی می کند، هم چنان که شتر بهیمة ای تمام عیار نتاج می دهد، هیچ دیده ای که ناقص نتاج دهد؟.

این روایت را کافی نیز به سند خود از زراره از ابی جعفر (علیه السلام) در ضمن حدیثی نقل کرده که فرمود: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: هر مولودی بر فطرت متولد می شود، یعنی بر این معرفت که آفریدگارش خدا است ... (۳).

و در توحید به سند خود از عمر روایت کرده که گفت: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: کودک را به خاطر اینکه می گرید مزیند زیرا گریه طفل تا چهار ماه گواهی شهادت به لا اله الا الله است، و تا چهار ماه دیگر صلوات بر پیغمبر است، و تا چهار ماه دیگر دعا به جان پدر و مادر است (۴).

ص: ۲۸۰

۱- الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۵۵.

۲- الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۵۵.

۳- کافی، ج ۲، ص ۱۳ روایت سوم.

۴- توحید صدوق، ص ۳۳۱.

مؤلف: این حدیث مضمون لطیفی دارد، و معنایش این است که طفل تا چهار ماه احدی را نمی شناسد، تنها و تنها حاجتش را احساس می کند، و با گریه رفع آن حاجت را می خواهد، و معلوم است که برآورنده حاجتش خدا است، پس او به درگاه خالقش تضرع می کند، و به وحدانیت او شهادت می دهد.

و در چهار ماه دوم پدر و مادرش را می شناسد، و می فهمد که ایندو واسطه میان او و رافع حاجاتش هستند، البته تنها این مقدار را درک می کند که واسطه اند، نه اینکه شخص آن دو را بشناسد، تکرار می کنم که در چهار ماهه دوم این قدر می فهمد که بین او و خدا که رافع حاجاتش می باشد واسطه ای هست، ولی نمی داند که آن واسطه که رحمت و فیض را می گیرد و به خلق می رساند پیغمبر است، پس گریه اش در چهار ماهه دوم در حقیقت درخواست رحمت است از پروردگارش برای پیغمبر، تا بوسیله پیغمبر به او نیز برسد.

و در چهار ماهه سوم پدر و مادر را بشخصه و با خصوصیتی که دارند می شناسد، و از دیگران تمیز می دهد، پس گریه اش دعا است به جان آن دو، می خواهد رحمت خدا از مسیر آن دو به وی برسد، پس حدیث شریف لطیف ترین اشارتها را در کیفیت جریان فیض از مجرای واسطه ها بیان می کند- دقت بفرمایید.

و در مجمع البیان در ذیل آیه " وَ آتِ ذَا الْقُرْبَىٰ حَقَّهُ " می گوید: ابو سعید خدری، و غیر او روایت کرده اند که وقتی این آیه به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نازل گردید فدک را به فاطمه داد، و تسلیمش هم کرد، و این معنا از امام ابی جعفر و امام صادق (علیه السلام) روایت شده (۱).

و در کافی به سند خود از ابراهیم یمانی از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: ربا دو جور است، یکی ربایی که می توان خورد، و دیگر آنکه نمی توان خورد، اما آن ربایی که جایز و حلال است، هدیه ای است که به کسی می دهی و از دادنت ثواب می خواهی، چون ثواب آن چند برابر خود آن است، این آن ربایی است که می توان خورد، و خدای تعالی در باره اش فرموده: " وَ مَا آتَيْتُمْ مِنْ رَبًّا لِيُرَبُّوا فِي أَمْوَالِ النَّاسِ فَلَا يُرَبُّوا عِنْدَ اللَّهِ " (۲).

و اما آن ربایی که خوردنی نیست، آن همان ربایی است که خدا از آن نهی کرده و وعده آتش در برابرش داده.

ص: ۲۸۱

۱- مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۰۶.

۲- فروع کافی، ج ۵، ص ۱۴۵.

مؤلف: این روایت را در تهذیب هم از ابراهیم بن عمر، از آن جناب (۱)، و نیز در تفسیر قمی از حفص بن غیاث، از آن جناب (۱) و در مجمع البیان بدون ذکر سند از امام باقر (علیه السلام) آورده اند (۳).

و در مجمع البیان در ذیل آیه " فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُضْغَفُونَ " گفته امیر المؤمنین (علیه السلام) فرموده: خدای تعالی نماز را واجب کرد تا خلق از تکبر منزّه شوند، و زکات را واجب کرد تا سبب زیادی رزقشان گردد، و روزه را واجب کرد تا خلقشان را بیازماید و خالص کند، و صلّه رحم را واجب کرد تا جمعیت زیاد شود (۴).

و در کتاب فقیه خطبه ای از فاطمه زهراء (علیه السلام) نقل کرده که در آن فرمود:

خداوند ایمان را واجب کرد تا دلها از شرک پاک گردد، و نماز را واجب کرد، تا مردم را از مرض تکبر پاک کند، و زکات را واجب کرد تا رزقشان زیاد شود (۲).

گفتاری در معنای فطری بودن دین در چند فصل

۱- توضیح در مورد هدایت عامه موجودات و اینکه تمامی موجودات در مسیر تکاملی خود مراحل را طی می کنند و در همه مراحل رو به سوی غایت تکوینی خود دارند

(۳) اگر انواع موجودات، از جاندار و بی جان، شعور دار و بی شعور را مورد تامل قرار دهیم که به تدریج و یکی پس از دیگری موجود می شوند، و تکامل می کنند، یعنی از خاک خشک و بی جان به سوی حیات حرکت نموده، و به صورت انواع نباتات در می آیند، و از نبات به سوی حیات دارای شعور حرکت نموده، به صورت انواع حیوانات در می آیند، و از آن مرحله نیز گذشته و به صورت موجودی عاقل در می آید، خواهیم دید که هر نوعی از آنها در وجود خود سیری تکوینی، و معین دارد و دارای مراحل مختلفی است، بعضی از مراحل قبل از بعض مراحل دیگر، و بعضی بعد از بعضی دیگر است، بطوری که نوع به هر یک از آن مراحل می رسد بعد از آن که از مرحله قبلی گذشته باشد، و به مرحله بعدی هم نرسیده باشد، و این نوع هم چنان با طی منازل استکمال می کند تا به آخرین مرحله که نهایت درجه کمال اوست برسد.

از سوی دیگر این مراتبی که در طی حرکت نوع مشاهده می کنیم، هر یک از آنها

ص: ۲۸۲

۱- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۵۹ (ط قم). (۳ و ۴) مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۰۶.

۲- فقیه، ج ۳، ص ۴۶۷.

۳- التهذیب، ج ۵، ص ۱۵.

ملازم مقامی است که خاص به خود او است، نه از آن جلو می افتد، و نه عقب می ماند، و این ملازمت از ابتدای حرکت نوع در سیر وجودی اش تا آخرین نقطه کمالش هست، از اینجا می فهمیم که پس بین همه این مراحل یک رابطه تکوینی وجود دارد، که چون بند تسیح مراحل را به یکدیگر وصل کرده، به طوری که نه یک مرحله آن از سلسله مراحل حذف می شود، و نه جای خود را به مرحله ای دیگر می دهد، از اینجا نتیجه می گیریم که پس برای این نوع موجود، غایتی تکوینی است، که از همان آغاز وجودش متوجه آن غایت و به سوی آن در حرکت است، و از پای نمی ایستد تا به آن غایت برسد.

مثلاً- یک دانه گردو را اگر در نظر بگیریم می بینیم که اگر در زیرزمین قرار گیرد- البته نه هر قراری، بلکه قراری که واجد شرایط نمو باشد، یعنی رطوبت به مقدار لازم، و حرارت و سایر شرایط را به مقدار لازم داشته باشد- مغز آن شروع می کند به نمو، و چاق شدن، تا آنجا که پوست را می شکند، و از لای پوست بیرون می شود، و هر روز بر ابعاد حجمش افزوده می شود، و هم چنان زیادتر می گردد تا سر از خاک در آورد، بیرون خاک نیز بلندتر، و ضخیم تر می شود تا به صورت درختی نیرومند و سبز و باردار در آید.

پس یک دانه گردو در این سیر تکاملی، حالش تغییر نمی کند، و از ابتدای وجودش غایت تکوینی دارد، که خود را به آن غایت تکوینی برساند، غایتی که گفتیم عبارت است از درختی کامل و بارور.

همچنین اگر یک نوع از انواع حیوانات را، مثلاً گوسفند را در نظر بگیریم، می بینیم که آن نیز بدون شک از همان ابتداء که تکون پیدا می کند، و در شکم مادر به صورت جنینی در می آید، متوجه به سوی غایت نوعیه اش می باشد، و آن غایت عبارت است از گوسفندی کامل آن گوسفندی که خواص و آثار گوسفندی دارد این حیوان نیز از راهی که تکوین پیش پایش قرار داده براهی دیگر منحرف نمی گردد، و غایت خود را فراموش نمی کند، و هرگز دیده نشده که روزی از روزها گوسفند به سوی غیر غایت خود سیر کند، مثلاً راه فیل را پیش بگیرد، و یا بخواهد درخت گردو شود.

پس معلوم می شود هر نوع از انواع موجودات مسیر خاصی در طریق استکمال وجود، دارند، و آن مسیر هم دارای مراتب خاصی است، که هر یک مترتب بر دیگری است تا منتهی شود به عالی ترین مرتبه، که همان غایت و هدف نهایی نوع است، و نوع با طلب تکوینی- نه ارادی-، و با حرکت تکوینی- نه ارادی-، در طلب رسیدن به آن است، و از همان ابتداء که داشت تکون می یافت مجهز، به وسائل رسیدن به آن غایت، است.

و این توجه تکوینی از آنجا که مستند به خدای تعالی است، نامش را هدایت عام الهی می‌گذاریم، و- همان طور که متذکر شدیم- این هدایت تکوینی در هدایت هیچ نوعی از مسیر تکوینی آن خطا نمی‌رود، بلکه با استکمال تدریجی و به کار بستن قوا و ادواتی، که مجهز به آنها است، برای آسانی مسیر، آن را به غایت نهایی سوق می‌دهد. هم چنان که فرموده:

" رَبُّنَا الَّذِي أَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ ثُمَّ هَدَى " (۱) و نیز فرموده: " الَّذِي خَلَقَ فَسَوَّى وَالَّذِي قَدَّرَ فَهَدَى، وَالَّذِي أَخْرَجَ الْمَرْعَى فَجَعَلَهُ غَنَاءً أَحْوَى " (۲).

۲- زندگی اجتماعی و نیاز به قانون و ویژگی انسان است و بینش و دیدگاه انسان مبنا و تعیین کننده قوانین و سنن حاکم بر او است

(۲) در این میان نوع انسان نیز همین وضع را دارد، و از آن حکم کلی مستثنی نیست، به این معنا که او نیز مشمول هدایت عامه است، چون می‌دانیم از آن روزی که نطفه اش شروع به تکون می‌کند، به سوی یک انسان تمام عیار متوجه است، انسانی که آثار انسانیت و خواص آن را دارد، و تا رسیدن به این هدف نهایی مرحله‌هایی را طی می‌کند، علقه مضغه، و مضغه عظام، و سپس جنین می‌شود، طفل می‌گردد، مراهق می‌شود، جوان و کامل مرد، و پیر می‌گردد.

چیزی که هست یک تفاوت بین انسان با سایر انواع حیوانات و نباتات و غیر آن هست، و آن این است که: هر چند بعضی حیوانات نیز اجتماعی زندگی می‌کنند، لیکن در قبال مدنیت بشر چیزی نیست، آری انسان به خاطر احتیاجات تکوینی بیشتری که دارد، و نواقص بیشتری که در وجود او هست، نمی‌تواند همه نواقص خود را خودش به تنهایی تکمیل کند، و همه حوایج وجودی اش را خودش برآورد، به این معنا که یک فرد از انسان زندگی انسانی اش تمام نمی‌شود، در حالی که خودش باشد و خودش، بلکه محتاج است به اینکه نخست یک اجتماع کوچک خانواده‌ای تشکیل شود، و سپس یک اجتماع بزرگ شهری به وجود آید، و از مسیر ازدواج و تعاون و همکاری، با دیگران جمع شود، و همه با هم و با همه قواشان که بدان مجهزند در رفع حوائج همه بکوشند، و سپس حاصل زحمات را بین همه تقسیم کنند، و هر کس به قدر شانی که در اجتماع دارد سهم خود را از آن بگیرد.

خواننده عزیز در مباحث سابق این کتاب خوانده که گفتیم: مساله مدنیت و اجتماعی زندگی کردن طبیعی انسان نیست، و چنین نیست که از ناحیه طبیعت تحریک بر این معنا شود، بلکه او طبیعت دیگری دارد که نتیجه آن به وجود آمدن قهری مدنیت است، و. [

ص: ۲۸۴

۱- خدای ما آن کسی است که همه موجودات عالم را نعمت وجود بخشیده و سپس به راه کمالش هدایت کرده. سوره طه، آیه ۵۰.

۲- آن خدایی که خلق کرد و تمام عیار خلق کرد و آن کسی که اندازه‌گیری کرد و سپس هدایت نمود و آن کسی که گیاهان را رویانید و آن را خزان و افتاده کرد. سوره اعلی، آیه ۵. [.....]

آن این است که: انسان طبعا می خواهد دیگران را به نفع خود استخدام کند، حال هر کس و هر چه می خواهد باشد، حتی یک آهن پاره را ببیند بر می دارد و می گوید روزی بدرد می خورد، تا چه رسد به گیاهان و حیوانات، و معلوم است چنین کسی به استخدام افرادی دیگر از نوع خود جری تر است، چون زبان آنها را می داند، لیکن همین که تصمیم می گیرد آنها را استخدام کند، متوجه می شود که آنها هم عینا مثل خود اویند، و بلکه از او جری ترند، می خواهند خود او را زیر بار بکشند، خلاصه امیالی که او دارد، آنها نیز دارند، لذا ناگزیر می شود با آنها از در مسالمت در آید، و حقوقی مساوی حق خود، برای آنها قائل شود.

و نتیجه و سرانجام این برخورد و تضاد بین منافع، این است که بعضی با بعضی دیگر در عمل تعاونی شرکت جویند، و حاصل و دسترنج حاصل از همه کارها بین آنان تقسیم شود، و به هر یک آن مقدار که استحقاق دارد بدهند.

به هر حال پس جامعه انسانی هرگز نمی تواند اجتماعی زندگی کند، و دارای اجتماعی آباد شود، مگر وقتی که دارای اصولی علمی، و قوانینی اجتماعی باشد، و آن قوانین را همه محترم بشمارند، و نگهبانی بر آن بگمارند، تا آن قوانین را حفظ کند، و نگذارد از بین برود، و آن را از ضایع و تعطیل شدن جلوگیری کند، بلکه در جامعه جاری اش سازد، در این هنگام است که زندگی اجتماعی افراد رضایت بخش و قرین سعادت می شود.

و اما اینکه گفتیم اصولی علمی داشته باشد، این اصول عبارت است از اینکه اجمالا حقیقت زندگی دنیا را بفهمند، و آغاز و سرانجام انسان را در نظر بگیرند، چون اختلاف مذاهب مختلف در همین سه مساله باعث می شود که سنن آن اجتماع نیز مختلف شود، واضح تر بگویم، طرز تفکر افراد اجتماع در باره حقیقت زندگی دنیا، و نیز طرز تفکرشان در آغاز و سرانجام جهان، هر قسم باشد سنت هایی که در آن اجتماع وضع می شود همان طور خواهد بود.

مردمی که طرز تفکرشان در باره حقیقت زندگی انسان در دنیا این باشد که صرفا موجودی هستی مادی، و به جز زندگی دنیای زودگذر که با مرگ خاتمه می یابد زندگی دیگری ندارند، و نیز طرز تفکرشان در باره آغاز و سرانجام جهان این باشد که در دار هستی جز اسباب مادی که یکی پس از دیگری موجود می شود، و سپس تباہ می گردد، چیز دیگری نیست، چنین مردمی وقتی می خواهند برای اجتماع خود سنت هایی مقرر سازند، طوری آن را مقرر می کنند که تنها لذائذ و کمالات محسوس و مادیشان را تامین کند، و ماورای آن سعادت نخواهد بود.

و اما مردمی که معتقدند که در پس این عالم ماده صناعی غیر مادی هست که عالم،

صنع او و مخلوق اوست، مانند بت پرستان، وقتی بخواهند سنت ها و قوانینی برای اجتماع خود مقرر کنند، رعایت رضای بت هایشان را هم می کنند، چون معتقدند سعادت زندگیشان در دنیای مادی همه به دست خودشان نیست، بلکه به دست بت هاست.

و مردمی که معتقدند که عالم، صنع خدا است، و خدا این جهان را آفریده، تا راه و وسیله برای جهان دیگر باشد، و خلاصه علاوه بر اعتقاد به مبدأ که در بت پرستان نیز بود، معتقد به معاد هم هستند، وقتی می خواهند برای زندگی دنیایی خود اساسی بریزند، طوری می ریزند که هم در دنیا سعادت مند باشند، و هم در آخرت که حیاتی است ابدی، و آغازش از همان روزی است که حیات دنیا با مرگ خاتمه می یابد.

بنا بر این صورت و شکل زندگی با اختلاف در اصول اعتقادی و طرز تفکر در حقیقت عالم و حقیقت انسانی که جزئی از آن است مختلف می شود.

و اما اینکه گفتیم بشر اجتماعی و مدنی هرگز نمی تواند اجتماعی زندگی کند، مگر وقتی که قوانینی داشته باشد، دلیلش این است که با نبودن قانون و سنت هایی که مورد احترام همه، و حد اقل، اکثریت باشد، جمع مردم متفرق، و جامعه شان منحل می شود.

و این سنت ها و قوانین قضایی است کلی و عملی به شکل "نباید چنین کرد"، "فلان چیز حرام"، و "فلان چیز جایز است"، و این قوانین هر چه باشد، اگر احترام دارد و معتبر است، به خاطر مصلحت هایی است که برای اجتماع در پی دارد، و جامعه را صالح می سازد، پس در این قوانین مصالح و مفاسد اعمال، در نظر گرفته می شود.

۳- دین (مجموعه سنن و قوانین) باید در جهت بر آوردن حوائج حقیقی انسان و مطابق با فطرت و تکوین تشریح شده باشد

(۳) تا اینجا معلوم شد که انسان وقتی به آن کمال و سعادت که برایش مقدر شده می رسد، که اجتماعی صالح منعقد سازد، اجتماعی که در آن سنت ها و قوانین صالح حکومت کند، قوانینی که ضامن رسیدن انسان به سعادتش باشد، و این سعادت امر و یا اموری است کمالی، و تکوینی، که به انسان ناقص که او نیز موجودی است تکوینی ضمیمه می شود، و او را انسانی کامل در نوع خود، و تام در وجودش می سازد.

پس این سنن و قوانین - که گفتیم قضایی عملی و اعتباری است - واسطه ای است بین نقص انسان و کمال او، و راه عبوری است بین دو منزلگاه او، و همان طور که گفتیم تابع مصالح اوست، که عبارت است از کمال و یا کمالات او، و این کمالات مانند آن واسطه اعتباری و خیالی نیست، بلکه اموری است حقیقی، و واقعی، و سازگار با نواقصی که هر یک مصداق یکی از حوائج حقیقی انسان است.

پس حوائج حقیقی و واقعی انسان این قضایا و "بکن و نکن ها" ی عملی را وضع

کرده، و معتبر شمرده است، و مراد از حوائج، آن چیزهایی است که نفس انسان آنها را با امیال و تصمیم هایش می طلبد، و عقل هم که یگانه نیروی تمیز بین خیر و نافع و ما بین شر و مضر است، آنها را تصدیق می کند، و معین می کند که فلان قانون حاجتی از حوائج واقعی انسان را بر میآورد، و یا رفع احتیاج نمی کند، نه هواهای نفسانی، هوای نفس نمی تواند کمالات انسانی و حوائج واقعی او را تشخیص دهد، او تنها می تواند لذائد مادی و حیوانی انسان را تشخیص دهد.

بنا بر این، اصول و ریشه های این قوانین باید حوائج حقیقی انسان باشد، حوائجی که واقعا حاجت است، نه بر حسب تشخیص هوای نفس.

این هم معلوم شد که صنع و ایجاد هر نوعی از انواع موجودات را- که یکی از آنها انسان است- به قوا و ابزاری که اگر به کار رود حوائج او را بر طرف می سازد مجهز ساخته، که اگر آن موجود فعالیت کند، و آن قوا و آن ابزار را آن طور که باید به کار بزند، به کمال خود می رسد، از این معنا نتیجه می گیریم که جهازهای تکوینی انسان که بدان مجهز شده، هر یک محتاج و مقتضی یکی از آن قضایای عملی " بکن و نکن " که نامش سنت و قانون است می باشد، به طوری که اگر انسان به آن قضایا عمل کند، آن جهاز به حد رشد و کمال خود رسیده، مانند جهاز هاضمه که یکی از جهازهای تکوینی آدمی است، این جهاز اقتضای قوانینی مربوط به خود دارد، که اگر صاحب جهاز به آن قوانین عمل کند، جهاز مذکور به حد کمال خود که برای رسیدن به آن خلق شده است، می رسد، و نیز جهاز تناسل اقتضای دستوراتی دارد که اگر صاحب جهاز مزبور به آن دستورات عمل کند، جهاز تناسلی خود را به حد کمال می رساند چون در جایی صرف کرده که برای آن خلق شده است.

پس روشن شد که به حکم عقل باید دین- که همان اصول عملی و سنن و قوانین عملی است که اگر به آن عمل شود سعادت واقعی انسان را ضمانت می کند از احتیاجات و اقتضات خلقت انسان منشا گرفته باشد، و باید که تشریح دین مطابق فطرت و تکوین باشد، و این همان معنایی است که آیه شریفه " فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا، لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ، ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ " آن را خاطر نشان می سازد.

۴- اسلام " دین فطرت "، " دین خدا " و " سبیل الله " است

(۴) تا اینجا خواننده عزیز متوجه شد که معنای فطری بودن دین چیست، اینک می گوئیم: اسلام " دین فطرت " خوانده شده، چون فطرت انسان اقتضای آن را دارد، و به سوی آن راهنمایی می کند.

و اگر این دین " اسلام " نامیده شده، برای این است که: در این دین، بنده تسلیم

اراده خدای سبحان است و مصداق اراده او- که صفت فعل است- عبارت است از تمامی علت های مؤتلفه از خلقت انسان و مقتضیات تکوینی او (اعم از فعل یا ترک) هم چنان که فرمود: "إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ".

و نیز "دین خدا" نامیده شده، چون خدای تعالی این دین را از بندگانش خواسته، یعنی خواسته است تا عمل خود را چه فعل و چه ترک با آن تطبیق دهند، و چنین اراده کرده است،- البته اراده به آن معنایی که گذشت-.

و نیز "سبیل الله" نامیده شده، چون اسلام تنها سبیل و راهی است که خدا از بندگانش خواسته، تا آن را بپیمایند، و سلوک کنند تا به کمال وجود و سعادت هستی خود برسند، هم چنان که فرموده: "الَّذِينَ يَصُدُّونَ عَنِ سَبِيلِ اللَّهِ وَيَبْغُونَهَا عِوَجًا" (۱) و اما این مساله که دین حق باید از طریق وحی و نبوت، به بشر اعلام شود، و عقل کافی نیست، بیانش در مباحث نبوت و غیر آن گذشت.

ص: ۲۸۸

۱- کسانی که از راه خدا- یعنی اسلام- جلوگیری می کنند، و آن راه را کج و معوج می خواهند، چنین و چنانند. سوره اعراف، آیه ۴۵.

اشاره

اللَّهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ ثُمَّ رَزَقَكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ هَلْ مِنْ شُرَكَائِكُمْ مَنْ يَفْعَلُ مِنْ ذَلِكَمْ مِنْ شَيْءٍ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ (۴۰) ظَهَرَ الْفَسَادُ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ لِيُذِيقَهُمْ بَعْضَ الَّذِي عَمِلُوا لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ (۴۱) قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلُ كَانَ أَكْثَرُهُمْ مُشْرِكِينَ (۴۲) فَأَقِمَّ وَجْهَكَ لِلدِّينِ الْقَيِّمِ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَ يَوْمٌ لَا مَرَدَّ لَهُ مِنَ اللَّهِ يَوْمَئِذٍ يُصَدِّعُونَ (۴۳) مَنْ كَفَرَ فَعَلَيْهِ كُفْرُهُ وَ مَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلَا نَفْسِهِمْ يَمْهَدُونَ (۴۴)

لِيَجْزِيَ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ مِنْ فَضْلِهِ إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْكَافِرِينَ (۴۵) وَ مِنْ آيَاتِهِ أَنْ يُرْسِلَ الرِّيحَ مُبَشِّرَاتٍ وَ لِيُذِيقَكُمْ مِنْ رَحْمَتِهِ وَ لِيَجْزِيَ الْفُلُوكَ بِأَمْرِهِ وَ لِيَتَّبِعُوا مِنْ فَضْلِهِ وَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ (۴۶) وَ لَقَدْ أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ رُسُلًا إِلَى قَوْمِهِمْ فَجَاءُوهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَانْتَقَمْنَا مِنَ الَّذِينَ أَجْرَمُوا وَ كَانَ حَقًّا عَلَيْنَا نَصْرَ الْمُؤْمِنِينَ (۴۷)

ترجمه آیات

خدا است آن کسی که شما را خلق کرد و سپس روزی داد آن گاه همو است که شما را می میراند و سپس زنده می کند آیا کسی از خدایان شما هست که چنین کارها کند، منزّه و متعالی است خدا از شرکی که به وی می ورزند (۴۰).

در دریا و خشکی فساد ظاهر گشت به خاطر کارهای بد مردم، ظاهر گشت تا خدا به این وسیله بعضی از آثار کار بد را به ایشان بچشانند (۴۱).

بگو در زمین سیر کنید و ببینید عاقبت کسانی که قبل از شما بودند چه شد و چگونه شد، بیشتر آنان مشرک بودند (۴۲).

پس رو به سوی دین مستقیم کن قبل از آنکه روزی برسد که دیگر خدا اجازه برگشت ندهد در آن روز مردم از هم جدا شوند (۴۳).

آنهايي که کافر شدند کفرشان به ضرر خودشان است و آنها که عمل صالح کردند برای خود ذخیره نمودند (۴۴).

تا خدا کسانی را که ایمان آورده و عمل صالح کردند از فضل خود پاداش دهد که او کافران را دوست نمی دارد (۴۵).

و یکی از آیات او این است که بادها را می فرستد تا مژده باران دهند و تا شما را از رحمت خود بچشانند و تا کشتی ها به امر او به حرکت در آیند و تا شما به طلب فضل او برخیزید و تا شاید شکر او بگزارید (۴۶).

و به تحقیق قبل از تو رسولانی به سوی قومشان فرستادیم معجزه های روشن برای آنها آوردند و ما از کسانی که جرم کردند انتقام گرفتیم، و از ازل یاری مؤمنین حقی بود بر ما (۴۷).

بیان آیات

اشاره

این آیات فصل دوم از فصول چهارگانه ای است که گفتیم سوره مشتمل بر آن است، در این آیات با افعال خاص به خدا، و به عبارتی با اسمای افعال خدا استدلال کرده بر بطلان شرکاء، و نفی ربوبیت و الوهیت آنها، و نیز استدلال کرده است بر مساله معاد.

"اللَّهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ ثُمَّ رَزَقَكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ هَلْ مِنْ شُرَكَائِكُمْ مَنْ يَفْعَلُ مِنْ ذَلِكَمْ مِنْ شَيْءٍ..."

اسم جلاله "الله" در آیه شریفه مبتداء، و جمله "الَّذِي خَلَقَكُمْ" خبر آن است، و همچنین جمله "مَنْ يَفْعَلُ" مبتداء است، و خبرش جمله "مِنْ شُرَكَائِكُمْ" می باشد که از مبتداء جلو افتاده است، و استفهام در آیه انکاری است این نظریه ما بود، البته دیگران در ترکیب آیه احتمالات دیگری دارند.

هیچ شانی از شوون عالم از "خلقت" جدا نیست و لذا خالق عالم را شریکی نیست

و معنای آیه این است که: خدای سبحان کسی است که متصف به اوصافی چنین و

چنان از اوصاف الوهیت و ربوبیت است، پس آیا از بین آلهه ای، که شما می گویند اله اند، کسی هست که چنین اوصافی داشته باشد؟ و چنین کارهایی کند؟ یعنی خلق کند، رزق دهد، بمیراند، و زنده کند؟ و چون هیچ یک آنها چنین نیستند، پس خدای سبحان تنها "اله" شما، و رب شما است - لا اله الا هو - معبودی جز او نیست.

و شاید وجه اینکه در بین همه کارهای خدا، خلقت و رزق دادن و احیاء و اماتة را اختصاص به ذکر داد، با اینکه مکرر نام آنها در ضمن احتجاجهای سابق گذشت، اشاره به این باشد که رزق منفک از خلقت نیست، به این معنا که رزق دادن نیز خود خلقت است، چیزی که هست به قیاس با خلقتی دیگر آن را رزق او می نامیم، چون هستی او را دوام می بخشد، مثلا- انسان مخلوقی است و نان و آب نیز مخلوقی دیگر. ولی چون حیات انسان بستگی به نان و آب دارد، ما آب و نان را رزق انسان می نامیم، پس رزق هم خلق است، و کسی که خلق را می آفریند رازق نیز هست.

پس مشرکین نمی توانند بگویند رازق و زنده کننده و میراننده بعضی از خدایان ماست، که چه بسا بعضی از آنان ادعاء هم کرده باشند، و گفته باشند که به طور کلی مدبر عالم انسانی، بعضی از آلهه است، و مدبر تمامی شئون عالم از خیرات و شرور بعضی دیگر از آلهه اند، و لیکن هیچ یک از مشرکین اختلاف ندارند در اینکه خلقت و ایجاد تنها از خدای تعالی است، و کسی و چیزی شریک او در این کار نیست، وقتی این معنا مسلم شد، پس رزق و همچنین هر چیزی که از خلقت جدا نیست، مانند خود خلقت راجع به خدا است، در نتیجه برای خدایان و ارباب آنان شانی از عالم نمی ماند، که بگویند این کار را الهه ما می کنند، چون هیچ شانی از شئون عالم جدای از مساله خلقت نیست.

آن گاه خدای سبحان خود را تنزیه نموده، می فرماید: "سُبْحَانَهُ وَ تَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ - منزّه و متعالی است از شرکی که به وی می ورزند." "ظَهَرَ الْفَسَادُ فِي الْبَرِّ وَ الْبَحْرِ بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ لِيُذِيقَهُمْ بَعْضَ الَّذِي عَمِلُوا لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ" این آیه به ظاهر لفظش عام است، و مخصوص به یک زمان و یا به یک مکان و یا به یک واقعه نیست و در نتیجه مراد از "بر و بحر" همان معنای معروف است که شامل همه روی زمین می شود.

و مراد از فساد در زمین، مصایب و بلاهایی عمومی است که یکی از منطقه ها را گرفته و مردم را نابود می کند، مانند زلزله، نیامدن باران، قحطی، مرضهای مسری، جنگها،

غارتها، و سلب امنیت، و کوتاه سخن هر بلایی که نظام آراسته و صالح جاری در عالم را بر هم می زند، چه اینکه مستند به اختیار بعضی از مردم باشد، و یا نباشد، چون همه آنها فساد است که در دریا و خشکی عالم پدید می آید، و خوشی و طیب عیش انسانها را از بین می برد.

اشاره به وجود رابطه مستقیم بین اعمال مردم و حوادث عالم و توضیح مفاد آیه: "ظَهَرَ الْفَسَادُ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ" ...

"بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ" - یعنی این فساد ظاهر در زمین، بر اثر اعمال مردم است، یعنی به خاطر شرکی است که می ورزند، و گناهانی است که می کنند، و ما در تفسیر آیه "وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَىٰ آمَنُوا وَاتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِم بَرَكَاتٍ مِّنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ" (۱)، و نیز در مباحث نبوت در جلد دوم این کتاب، اثبات کردیم که بین اعمال مردم و حوادث عالم رابطه مستقیم هست، که هر یک متاثر از صلاح و فساد دیگری است.

"لِيُذِيقَهُمْ بَعْضَ الَّذِي عَمِلُوا" - لام در این جمله، لام غایت است، و آیه چنین معنا می دهد: آنچه در زمین ظاهر شد، به خاطر این بود که خدا و بال پاره ای از آنچه می کردند به ایشان بچشانند، بلکه برای این بود که خود اعمالشان را به ایشان بچشانند، که به صورت و بال به سوی شان بر می گشت.

و اما اینکه چرا فرمود: بعض اعمالشان را، برای اینکه خدا از بیشتر اعمال آنان صرف نظر کرد، هم چنان که فرمود: "وَمَا أَصَابَكُمْ مِّنْ مُّصِيبَةٍ فَبِمَا كَسَبَتْ أَيْدِيكُمْ وَيَعْفُوا عَنْ كَثِيرٍ" (۲).

این آیه شریفه ناظر است به وبال دنیوی گناهان، و چشاندن و بال بعضی از آنها، نه همه آنها، و اما عذاب و وبال اخروی گناهان، آیه از آن ساکت است. پس اینکه بعضی ها (۳) گفته اند: "مراد این است که وبال دنیوی را می چشانیم، و اخروی آن را تا رسیدن قیامت تاخیر می اندازیم" تفسیری است بدون دلیل.

و بعید نیست که تقدیر کلام را "لِيُذِيقَهُمْ بَعْضَ جَزَاءِ مَا عَمِلُوا- تا بچشانند به ایشان بعضی از کیفر آنچه کرده اند" گرفته اند و حال آنکه تقدیر آن به عکس این است، یعنی تقدیرش "لِيُذِيقَهُمْ جَزَاءِ بَعْضِ مَا عَمِلُوا- تا بچشانند به ایشان جزاء بعضی از کارهای ایشان را" است برای اینکه: آنچه که ما را ناگزیر می کند از اینکه چیزی تقدیر بگیریم،- البته اگر ناگزیر باشیم- این است که آنچه به صورت فساد به آنان بر می گردد، جزای اعمالشان است نه خود

ص: ۲۹۲

۱- و اگر اهل شهرها ایمان آورند و پرهیزند هر آینه باز می کنیم برای آنان برکتهایی از آسمان و زمین. سوره اعراف، آیه ۹۶.

۲- آنچه از مصائب به شما می رسد به خاطر کارهایی است که خودتان کردید، و خدا از بسیاری از کارهایتان عفو می کند. سوره شوری، آیه ۳۰.

اعمال، پس آنچه می چشند جزای پاره ای از اعمال است، نه پاره ای از جزاء اعمال.

و اینکه فرمود: "لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ" معنایش این است که: خداوند می چشاند به آنان آنچه را می چشاند، برای اینکه شاید از شرکشان و گناهانشان دست برداشته، به سوی توحید و اطاعت برگردند.

و اما در پاسخ این سؤال که وجه اتصال آیه مورد بحث به ما قبلش چیست؟ می گوییم:

وجهش این است که: در آیه قبل استدلال می کرد بر توحید، و نزاهت خدا از شرکی که برایش قائل شده اند، اینک در این آیه به آثار شرک اشاره می کند، و آن عبارت است از: گناه و فساد در زمین، و چشیدن و بال گناهان، چیزی که هست در این آیه نامی از شرک نبرده، و مطلب را به گناهان ناشی از شرک اختصاص نداده، بلکه به طور کلی راجع به گناه صحبت کرده است.

مفسرین در تفسیر این آیه سخنان مختلف و عجیب و غریبی زده اند، مثلاً بعضی (۱) گفته اند: "مراد از "ارض" سرزمین مکه است" بعضی (۲) گفته اند: "مراد از "بر- خشکی" بیابانهایی خشک است که نهری از آن نمی گذرد، و مراد از "بحر" هر شهر و قریه ای است که بر لب نهری بزرگ قرار داشته باشد". بعضی (۳) دیگر گفته اند: "مراد از "بر" صحراها و محل قبایل است، و مراد از "بحر" سواحل، و شهرهای ساحل دریا و نهرها است". بعضی (۴) دیگر گفته اند: "مقصود از "بر" بیابانهای لم یزرع و خشک است، و مراد از "بحر" صحراهای سبز و خرم است". بعضی (۲) گفته اند: "در اینجا مضافی در تقدیر است، و تقدیر "ظهر الفساد فی البر و مدن البحر" است، یعنی فساد در زمین و شهرهای دریا ظاهر شد".

شاید داعی آقایان بر این حرف ها این بوده که فکر کرده اند آیه شریفه- بر حسب روایتی که رسیده- ناظر به قحطسالی مکه به دنبال نفرین رسول خدا به قریش است، چون قریش در کفر خود لجاجت کرده، و بر عناد خود ادامه دادند، و رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نفرینشان کرد، در نتیجه شهر مکه دچار قحطی شد، لذا خواسته اند با این اقوال آیه را به آن روایت تطبیق دهند، در نتیجه این طور به زحمت افتاده اند.

و نیز بعضی (۳) گفته اند: "مراد از فساد در خشکی کشتن یکی از پسران آدم برادر

ص: ۲۹۳

۱- مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۰۷. (۲ و ۳ و ۴) منهج الصادقین، ج ۷، ص ۲۱۱.

۲- مجمع البیان، ج ۸، ص ۲۰۷.

۳- روح المعانی، ج ۲۱، ص ۴۷.

خودش را می باشد، و مراد از فساد در دریا غضب کردن آن پادشاه است که کشتی های مردم را می گرفت". ولی خود خواننده به سستی این سخن واقف است، زیرا در آیه شریفه دلیلی بر آن نیست علاوه بر اینکه آیه عام است.

"قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلُ كَانَ أَكْثَرُهُمْ مُشْرِكِينَ" در این آیه شریفه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را مامور می کند به اینکه به مردم دستور دهد در زمین سیر کنند، و سرانجام و آثار باقیمانده اقوام گذشته را ببینند، که چگونه خانه هایشان خراب گشته، و آثارشان محو شد، و تا آخرین نفر منقرض شدند، و نسلشان قطع گشت، و دچار انواع گرفتاریها و بلاها شدند، به خاطر اینکه بیشترشان مشرک بودند، پس خدا جزای بعضی کرده هایشان را به ایشان چشاند، تا شاید عبرت گیرندگان عبرت گیرند، و در نتیجه به سوی توحید برگردند. پس آیه شریفه در مقام استشهاد برای مضمون آیه قبل است.

"فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ الْقَدِيمِ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَ يَوْمٌ لَا مَرَدَّ لَهُ مِنَ اللَّهِ يَوْمَئِذٍ يُصَدَّعُونَ" این آیه تفریع بر ما قبل است، و معنایش این است که: وقتی شرک و کفر به حق چنین سرانجامی داشت، و وبالش گردنگیر مرتکبش می شود، پس رو به سوی دین مستقیم کن.

"مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَ يَوْمٌ لَا مَرَدَّ لَهُ مِنَ اللَّهِ" ظرف "من قبل" متعلق است به جمله "فاقم". و کلمه "مرد" مصدر میمی از رد و به معنای "راد، برگرداننده" است، و مراد از روزی که برگرداننده ای برای آن نیست، و کسی نیست که آن را از خدا برگرداند، روز قیامت است.

دو دسته شدن مردم در روز قیامت، کافران به سوی جهنم و نکو کرداران به سوی بهشت

"يَوْمَئِذٍ يُصَدَّعُونَ" - اصل این کلمه "یتصدعون" بوده، و تصدع در اصل به معنای تفرق اجزاء ظروف بوده، و - به طوری که گفته اند (۱) - بعدها در مطلق تفرق استعمال شده، و - باز به طوری که گفته اند (۲) - مراد از آن در آیه این است که: روز قیامت مردم به دو طرف بهشت و جهنم متفرق می شوند.

بعضی (۳) دیگر گفته اند: "مراد تفرقه اشخاص مردم است، هم چنان که آیه "يَوْمَ يَكُونُ النَّاسُ كَالْفَرَاشِ الْمَبْثُوثِ" (۴) بدان اشاره می کند، و برای هر یک از این دو معنی وجهی است، ولی ظاهر آن است که - همان طور که بعدا نیز خواهد آمد - بگوییم مراد همان وجه اول است.

ص: ۲۹۴

۱- روح المعانی، ج ۲۱، ص ۴۹ و مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۰۷.

۲- روح المعانی، ج ۲۱، ص ۴۹ و مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۰۷.

۳- روح المعانی، ج ۲۱، ص ۴۹ و مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۰۷.

۴- روزی که مردم چون پروانه ای که پراکنده اش کنند می باشند. سوره قارعه، آیه ۴.

" مَنْ كَفَرَ فَعَلَيْهِ كُفْرُهُ وَ مَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلِأَنْفُسِهِمْ يَمْهَدُونَ " ظاهراً این آیه می خواهد " يَتَفَرَّقُونَ " را که در آیه قبل بود تفسیر کند، و در جمله " فَعَلَيْهِ كُفْرُهُ " ممکن هست مضاف حذف شده باشد، و تقدیر آن " فعلیه و بال کفره " باشد، یعنی هر کس کفر بورزد وبال کفرش بر خودش می باشد و ممکن هم هست مضافی در تقدیر نباشد و معنایش " هر که کفر بورزد کفرش علیه خودش است " باشد، چون همان عمل و یا اعتقادی که در این نشاء کفر نام دارد، در نشاء دیگر به آتش جاودانه منقلب می شود. این آیه بیان یکی از دو فریق است، و فریق دیگر را آیه بعدی بیان می کند.

" وَ مَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلِأَنْفُسِهِمْ يَمْهَدُونَ " - کلمه " یمهدون " از مهد است، که به معنای گستردن بستر و استفاده از آن است، و فریق دوم که ایمان آورده و عمل صالح کردند، بستری برای خود گسترده اند، و اگر فرموده: " فلانفسهم " با اینکه هر یک از ایشان یک نفرند، و باید فرموده باشد هر کس عمل صالح کند برای خود ...، نه برای خودشان، این بدان جهت است که نظر به معنای " من " دارد، که جمع است، نه به لفظ آن که مفرد است، هم چنان که در جمله شرطیه سابق که می فرمود: " مَنْ كَفَرَ فَعَلَيْهِ كُفْرُهُ " نظر به لفظ " من " داشت، و ضمیر را مفرد آورد.

نکته دیگر اینکه در جمله مورد بحث در شرط کردن اکتفاء کرد به عمل صالح، و نامی از ایمان نیاورد، و این بدان جهت است که عمل بدون ایمان صالح نمی شود، علاوه بر این چون در آیه قبلی شرط ایمان را آورده بود، دیگر حاجت به تکرار نداشت.

و معنای آیه این است که: کسانی که - بعد از ایمان - اعمالی صالح را کردند برای خود تهیه دیده اند، سرمایه ای را که با آن زندگی کنند، و به زودی بر آنچه برای خود گسترده اند قرار می گیرند.

" لِيَجْزِيَ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ مِنْ فَضْلِهِ إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْكَافِرِينَ " راغب گفته: " کلمه " جزاء " به معنای بی نیازی و کفایت است، چنان که خدای تعالی فرموده: " لَا تَجْزِي نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا " (۱) و نیز فرموده: " لَا يَجْزِي وَالِدٌ عَنْ وَلَدِهِ وَ لَا مَوْلُودٌ هُوَ جَازٍ عَنِ وَالِدِهِ شَيْئًا " (۲)، و نیز به معنای آن مقابلی که کفایت کند، و در ازاء مقابل خود قرار گیرد، آمده، می گویی: " جزئیه کذا - من او را این طور جزاء دادم، و یا جزئیه بکذا - من

ص: ۲۹۵

۱- روز قیامت کسی کس دیگر را بی نیاز نمی کند. سوره بقره، آیه ۴۸-۱۱۷.

۲- هیچ پدری کفایت از فرزند خود نکند، و هیچ فرزندی کفایت از والدش نکند. سوره لقمان، آیه ۳۳.

او را به فلان چیز جزاء دادم، حال این چیز خیر باشد، جزایش هم خیر می شود، شر باشد جزایش شر می شود" (۱).

پاداشی که خدا به مؤمنان صالح العمل می دهد فضل او است که ناشی از محبت خدا به بندگان خود می باشد

در آیه مورد بحث لام در "لیجزی" لام غایت است، و منافات نیست ما بین اینکه آنچه را در قیامت به صالحان می دهد جزاء خوانده، که معنای مقابله را می دهد، و اینکه در عین حال آن را فضل خود خوانده، که در معنایش مقابله ای نیست، برای اینکه درست است که ثواب آخرت را جزاء، و مقابل اعمال صالح آنان خوانده، ولی این را هم نباید فراموش کرد که صاحبان اعمال صالح خودشان و اعمالشان ملک طلق خدای سبحانند، پس چیزی از خود ندارند، تا به خدا بدهند، و مستحق جزاء شوند، عبودیت کجا، و مالکیت استحقاق کجا؟ پس هر جزایی هم که به ایشان داده شود فضلی است که بدون استحقاق به ایشان داده شده است.

چیزی که هست خدای تعالی باز از شدت فضل و رحمتی که به بندگان خود دارد، آنان را مالک اعمالشان اعتبار کرده، و در عین اینکه خودش مالک ایشان، و مالک اعمال ایشان است، در برابر اعمالشان حقی برایشان قائل شده و آنان را مستحق آن حق خوانده، و بهشت و مقام قربی که به ایشان می دهد پاداشی در مقابل اعمالشان دانسته، و این حق اعتباری، خود فضل دیگری است از خدای سبحان.

منشا این فضل محبتی است که خدا به بندگان خود دارد، چون آنان پروردگار خود را دوست می دارند، و رو به سوی او می کنند، و دین او را به پا می دارند، و فرستادگان او را به آنچه دعوت می کنند پیروی می کنند، لذا خدا هم ایشان را دوست می دارد، هم چنان که خودش فرموده: "قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ" (۲).

بدین جهت است که آیه مورد بحث آنچه را که خدا از ثواب به بندگان می دهد اجر و پاداش آنان نامیده، با اینکه در معنای این کلمه چه در عربی (اجر) و چه فارسی (پاداش) معنای مقابله و مبادله هست، و در عین حال آن را فضل هم خوانده، برای اینکه گفتیم خود آن مقابله و مبادله نیز از فضل خدا است، و منشأش محبتی است که به بندگان خویش دارد، لذا در آخر آیه به همین نکته اشاره نموده و می فرماید: "إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْكَافِرِينَ - چون او کفار را دوست نمی دارد" [..]

ص: ۲۹۶

۱- مفردات راغب، ماده "جزاء".

۲- بگو اگر خدا را دوست می دارید، مرا پیروی کنید، تا خدا هم شما را دوست بدارد. سوره آل عمران، آیه ۳۱. [.....]

پس از اینجا معلوم شد که جمله "إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْكَافِرِينَ" هم طرف اثبات را تعلیل می کند، و هم طرف نفی را، و می فرماید: خدا مؤمنین اهل عمل را به این فضل اختصاص داده، و کفار را از آن محروم کرده، برای اینکه مؤمنین را دوست می دارد، و کفار را دوست نمی دارد.

باد آوری آیت "باد" و آثار آن

"وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ يُرْسِلَ الرِّيحَ مُبَشِّرَاتٍ وَ لِيُذِيقَكُمْ مِنْ رَحْمَتِهِ وَ لِيَجْرِيَ الْفُلُوكَ بِأَمْرِهِ وَ لِيَتَّبِعُوا مِنْ فَضْلِهِ وَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ" منظور از اینکه بادها را مبشر خوانده، این است که: بادها مژده باران می دهند، چون قبل از آمدن باران باد می وزد.

"وَ لِيُذِيقَكُمْ مِنْ رَحْمَتِهِ" - این جمله عطف است بر محل "مبشرات" نه بر ظاهرش، چون در آن معنای تعلیل است، و تقدیر کلام این است که: "یرسل الريح لتبشركم و ليديقكم من رحمة من رحمة" بادها را می فرستد برای اینکه شما را مژده دهد، و برای اینکه از رحمت خود به شما بچشاند، و مراد از "اذقه رحمت" رساندن انواع نعمت ها است که بر وزیدن باد مترتب می شود، چون وقتی باد می وزد عمل تلقیح در گلها و میوه ها انجام می شود، و عفونت ها از بین می رود، و جو زمین تصفیه می شود، و نعمتهایی دیگر از این قبیل که اطلاق جمله، همه را شامل می شود.

"وَ لِيَجْرِيَ الْفُلُوكَ بِأَمْرِهِ" - یعنی بادها را می فرستد تا چنین و چنان شود، و نیز کشتیها به امر او به حرکت در آیند "وَ لِيَتَّبِعُوا مِنْ فَضْلِهِ"، یعنی و تا رزق او را که از فضل اوست بطلبید.

"وَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ" - و تا شاید شکر بگزارید، این جمله هدف و نتیجه معنوی فرستادن باد است، هم چنان که بشارت باد، و چشاندن رحمت، و جریان کشتی ها، و به دست آوردن فضل خدا، نتایج صوری و مادی آن بود.

کلمه "شکر" به معنای آن است که نعمت ولی نعمت را طوری به کار بزنی که از انعام منعم آن خبر دهد، و یا ثنای او بگویی که چه نعمتها به تو ارزانی داشته است، و هر کدام باشد منطبق با عبادت او می شود، و به همین جهت تعبیر کرد به "لعل"، که امید را می رساند، چون نتایج معنوی تخلف پذیر است، یعنی ممکن است مردم شکر او را بجا نیاورند، و لذا فرمود تا شاید شکر بگزارید، به خلاف نتایج مادی مذکور که تخلف پذیر نیست، باد وقتی وزید نتایج مذکور را در پی دارد.

لَقَدْ أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ رُسُلًا إِلَى قَوْمِهِمْ فَجَاؤُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَاتَّقَمْنَا مِنَ الَّذِينَ أَجْرَمُوا وَكَانَ حَقًّا عَلَيْنَا نَصْرُ الْمُؤْمِنِينَ

راغب می گوید: "اصل "جرم" به فتح جیم و سکون راء، به معنای کندن میوه از درخت است،- تا آنجا که می گوید- و "أجرم" به معنای این است که: فلانی صاحب جرم شد، مانند "أثمر و أتمر و البن" که به معنای این است که: صاحب میوه و خرما و شیر شد. این معنای لغوی ثلاثی و باب افعال کلمه است، و لیکن به عنوان استعاره در ارتکاب هر عمل زشتی استعمال می شود، و در سراسر کلام عرب دیده نشده که این کلمه در حق اشخاص دانا و پسندیده استعمال شود" (۱).

و این آیه شریفه نظیر جمله معترضه است، و گویا بدین منظور آمده که بیان کند برای مؤمنین حقی بر پروردگارشان هست، و آن این است که: در دنیا و آخرت یاریشان کند، که یکی از مصادیق یاری او از ایشان این است که از مجرمین انتقام بگیرد.

این حقی است که از ناحیه خود خدای تعالی برای مؤمنین جعل شده، پس دیگر جا ندارد کسی بر آن اشکال کند که: خدا هیچ وقت مقهور و محکوم غیر خود نمی شود.

أَتَّقَمْنَا مِنَ الَّذِينَ أَجْرَمُوا

- "فاء" بر سر این جمله فای فصیحه است، و معنایش این است که: پس بعضی از ایشان ایمان آورده، و بعضی دیگر جرم کردند، در نتیجه ما از مجرمین انتقام گرفتیم، و این همواره حقی است به عهده ما که مؤمنین را یاری کنیم، یعنی از عذاب نجات داده و مخالفینشان را هلاک کنیم، و در این آیه تا حدی اشعار به این معنا است که انتقام از مجرمین به خاطر مؤمنین است، چون یکی از مصادیق نصرت آنان است.

بحث روایتی (روایاتی در ذیل آیه: "ظَهَرَ الْفَسَادُ...") و برخی دیگر از آیات گذشته

در تفسیر قمی در ذیل آیه "ظَهَرَ الْفَسَادُ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ"، نقل کرده که فرمودند: فساد خشکی به نیامدن باران است، که باعث تباهی حیوانات می شود، و همچنین فساد در دریا که آنهم با نیامدن باران و هلاک جنبندگان دریاست، و نیز امام صادق (علیه السلام) فرمود: زندگی جنبندگان دریا به باران بستگی دارد، پس اگر باران نیاید، هم خشکی فاسد می شود، هم دریا، و این وقتی است که گناهان بسیار شود (۲).

ص: ۲۹۸

۱- مفردات راغب، ماده "جرم".

۲- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۶۰.

مؤلف: این دو روایت از باب تطبیق کلی بر مصداق است، نه اینکه آیه در خصوص نیامدن باران نازل شده باشد.

و در روضه کافی به سند خود از ابی الربیع شامی، روایت کرده که گفت: از امام صادق (علیه السلام) پرسیدم معنای آیه "قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلُ" چیست؟ فرمود: منظور از آن این است که: در قرآن نظر بیفکنید، تا ببینید عاقبت مردم قبل از شما چه بود (۱).

و در مجمع البیان ذیل جمله "وَمَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلَا نَفْسَهُ يَمْهَدُونَ" می گوید:

منصور بن حازم، از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: عمل صالح قبل از صاحبش به سرعت به سوی بهشت می رود، تا آنجا را برای ورود وی آماده کند، همان طور که خادم شما برای شما آب و جارو می کند (۲).

و نیز در همان کتاب است که روایت آمده از ام درداء، که گفت: من از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) شنیدم می فرمود: هیچ مردی از ناموس برادرش دفاع نمی کند مگر آنکه حقی بر خدا ثابت می شود، که در قیامت آتش جهنم را از او رد کند، آن گاه این آیه را تلاوت فرمود: كَانَ حَقًّا عَلَيْنَا نَصْرُ الْمُؤْمِنِينَ

(۳)

مؤلف: این روایت را الدر المنثور هم از ابن ابی حاتم، و نیز طبرانی، و ابن مردویه، از ابی الدرداء، نقل کرده اند (۴).

ص: ۲۹۹

۱- روضه کافی، ج ۸، ص ۲۰۸.

۲- مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۰۷.

۳- مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۰۹.

۴- الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۵۷.

اشاره

اللَّهُ الَّذِي يُرْسِلُ الرِّيَّاحَ فَتَنِيْرُ سَيَّحَابًا فَيَبْسُطُهُ فِي السَّمَاءِ كَيْفَ يَشَاءُ وَ يَجْعَلُهُ كَسِيْفًا فَتَرَى الْوَدْقَ يَخْرُجُ مِنْ خِلَالِهِ فَإِذَا أَصَابَ بِهِ مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ إِذَا هُمْ يَسْتَبْشِرُونَ (۴۸) وَ إِن كَانُوا مِنْ قَبْلِ أَنْ يُنْزَلَ عَلَيْهِمْ مِنْ قَبْلِهِ لَمُبْلِسِينَ (۴۹) فَانظُرْ إِلَى آثَارِ رَحْمَتِ اللَّهِ كَيْفَ يُحْيِي الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا إِنَّ ذَلِكَ لَمُنْحَى الْمَوْتَى وَ هُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ (۵۰) وَ لئن أَرْسَلْنَا رِيْحًا فَرَأَوْهُ مُصْفَرًّا لَظَلُّوا مِنْ بَعْدِهِ يَكْفُرُونَ (۵۱) فَإِنَّكَ لَا تَسْمَعُ الْمَوْتَى وَ لَا تَسْمَعُ الدُّعَاءَ إِذَا وَلَّوْا مُدْبِرِينَ (۵۲)

وَ مَا أَنْتَ بِهَادِ الْعَمَى عَنْ ضَلَالَتِهِمْ إِنَّ تَسْمَعُ إِلَّا مَنْ يُؤْمِنُ بِآيَاتِنَا فَهُمْ مُسْلِمُونَ (۵۳)

ترجمه آیات

خدا آن کسی است که بادهای را می فرستد تا ابرها را برانگیزد، و هر طور بخواهد آن را در آسمان بگستراند، و آن را قطعه‌هایی روی هم و متراکم کرده، قطره‌های باران را می بینی که از لابلای آن ابر بیرون می شود، و چون آن را به هر کس از بندگان خود برساند شادمانی کنند (۴۸).

و اگر چه پیش از آنکه باران به ایشان نازل شود نومید بودند (۴۹).

پس نشانه‌های رحمت خدا را ببین، که چگونه زمین را از پس موات شدنش زنده می کند، این همان خدا است که زنده کننده مردگان است، و همو به همه چیز توانا است (۵۰).

سوگند می خورم، که اگر باد سردی بفرستیم که زراعت‌هایشان را زرد کند همین که آن را زرد ببینند، یک باره به نعمت‌های خدا کفر می ورزند (۵۱).

پس تو غم اینان مخور، که هر دم بر یک مزاجند چون اینها مردگانند، که وقتی رو می گردانند، تو نمی توانی بشنوانی (۵۲).

و نیز تو نمی توانی کوران گمراه را از گمراهی به هدایت بکشانی، و به جز کسانی را که به آیات ما ایمان دارند، و تسلیم ما هستند نمی شنوانی (۵۳).

بیان آیات استدلال بر توحید و معاد با یاد آوری انزال باران و دیگر افعال خدای تعالی

اشاره

این آیات سومین فصل از سوره است، که گفتیم از راه افعال خدای تعالی، بر اصول عقاید استدلال می کند، و یا به عبارتی دیگر اسامی افعال خدا را می شمارد، و غرض عمده از آن، احتجاج بر مساله معاد است.

و از آن جا که عمده انکار و لجاجت مشرکین متوجه به معاد است، و انکار آن مایه لغویت احکام و شرایع است، و در نتیجه مساله توحید هم لغو می شود، لذا دنبال احتجاج بر مساله معاد، رسول گرامی اش را از تاثیر دعوتش در آنان مایوس نموده، و دستور می دهد تنها به دعوت کسانی بپردازد که در نفسشان استعداد ایمان و صلاحیت اسلام و تسلیم شدن در برابر حق باشد.

"اللَّهُ الَّذِي يُرْسِلُ الرِّيَّاحَ فَتُثِيرُ سَحَابًا فَيُنْزِلُ فِيهِم مِّمَّطًا فِي السَّمَاءِ كَيْفَ يَشَاءُ ... إِذَا هُمْ يَسْتَبْشِرُونَ" کلمه "اثره" به معنای تحریک و هم به معنای پاشاندن است. و کلمه "سحاب" به معنای ابر است. و "سما" جهت بالا را گویند. پس هر چه بالای سر آدمی قرار دارد، و سایه بر سرش بیفکند "سما" است. کلمه "کسف" - به کسره کاف و فتحه سین - جمع "کسفه" به معنای قطعه است. و کلمه "ودق" به معنای مقداری از باران است. و کلمه "خلال" جمع "خلة"، به معنای شکاف است.

و معنای آیه این است که: خدا آن کسی است که بادهای را می فرستد، و بادهای ابرها را به حرکت در آورده، و منتشر می کند، و ابرها در جهت جو بالای سر شما گسترده گشته، هر جور که خدای سبحان بخواهد بسط می یابد، و خدا آنها را قطعه قطعه روی هم سوار، و درهم فشرده می کند، سپس می بینی که مقداری باران از شکاف ابرها بیرون می آید، و چون به مردمی که خدا می خواهد، برسد، آن مردم خوشحال می شوند، و به یکدیگر بشارت می دهند، چون ماده حیاتشان و حیات حیوانات و گیاهان به ایشان رسیده.

"وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلِ أَنْ يُنَزَّلَ عَلَيْهِمْ مِنْ قَبْلِهِ لَمُتَسِّبِينَ" کلمه "مبلسین" از مصدر "ابلاس" است، و ابلاس به معنای یاس و نومییدی است. و ضمیر در "ینزل" به کلمه "ودق" بر می گردد. همچنین ضمیر در کلمه "من قبله"، به طوری که گفته اند (۱)- و بنا بر این کلمه "من قبله" تاکید جمله "مِنْ قَبْلِ أَنْ يُنَزَّلَ عَلَيْهِمْ" خواهد بود، و فائده این تاکید- باز به طوری که گفته اند (۲)- فهماندن سرعت دگرگونی دلها از یاس به خوشحالی است، چون جمله "مِنْ قَبْلِ أَنْ يُنَزَّلَ عَلَيْهِمْ" بیش از این نمی رسانید، که خشکی زدگان قبل از اینکه باران آید نومیید بودند، و احتمال دارد که نومییدی آنان مدت زیادی قبل از آمدن باران بوده و کلمه "من قبله" احتمال فاصله زیاد را دفع نموده، می رساند در همان یک لحظه قبل نومیید بودند.

و در کشف گفته که جمله "من قبله" از باب تکرار، و به منظور تاکید است، مانند تکرار در آیه "فَكَانَ عَاقِبَتُهُمَا أَنَّهُمَا فِي النَّارِ خَالِدِينَ فِيهَا" و معنای تاکید در دلالت، و معنای تاکید در قبلت، این است که دلالت کند بر اینکه عهد مردم به باران طولانی شده بود، چون مدت‌ها بود باران ندیده بودند، در نتیجه نومییدیشان از باران در دل‌هایشان محکم و جایگیر شده بود، و بدین جهت وقتی باران را دیدند خوشحالی آن مدت کوتاه به اندازه غم و اندوه آن مدت طولانی بود (۳).

و چه بسا گفته (۴) شده که ضمیر در جمله "من قبله" به ارسال ریاح بر می گردد، و معنای آیه این است که: "هر چند قبل از فرستادن باران بر آنان و بلکه قبل از برخاستن باد مایوس و نومیید بودند".

"فَانظُرْ إِلَى آثَارِ رَحْمَتِ اللَّهِ، كَيْفَ يُحْيِي الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا إِنَّ ذَلِكَ لَمُحْيِي الْمَوْتَى وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ" کلمه "آثار" جمع اثر است، و اثر به معنای باقی مانده ای از چیزی است که بعد از رفتنش بماند، و به هر بیننده بفهماند که قبلاً چنین چیزی در اینجا بوده، مانند اثر پا، و اثر ساختمان، لیکن به عنوان استعاره در هر چیزی که متفرع بر چیز دیگری شود، استعمال

ص: ۳۰۲

۱- مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۰۹.

۲- روح المعانی، ج ۲۱، ص ۵۳.

۳- تفسیر الکشاف، ج ۳، ص ۴۸۵.

۴- مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۰۹.

و مراد از رحمت خدا بارانی است که از ابرها فرو می ریزد، ابرهایی که به وسیله بادهای گسترش یافته، و آثار آن عبارت است از هر چیزی که بر آمدن باران مترتب شود، چون گیاه و درخت و میوه، که در عین اینکه آثار بارانند آثار حیات یافتن زمین بعد از مردنش نیز هستند.

و لذا در آیه شریفه فرمود: "نظر کن به آثار رحمت خدا، که چگونه زمین را بعد از مردنش زنده می کند" که در این عبارت باران را رحمت خدا، و کیفیت زنده کردن زمین بعد از مردنش را آثار آن خوانده، پس زنده شدن زمین بعد از مردنش از آثار رحمت خدا است، و نباتات و اشجار و میوه ها از آثار زنده شدن زمین است، با اینکه خود آنها نیز از آثار رحمت هستند، و تدبیر، تدبیری است الهی، که از خلقت باد و ابر و باران حاصل می شود.

و در جمله "إِنَّ ذَلِكَ لَمُعْجِي الْمَوْتِي" کلمه "ذلک" اشاره است به خدای تعالی، که دارای رحمتی است که از آثار آن احیای زمین بعد از مردنش می باشد، و اگر برای اشاره به خدای تعالی کلمه: "ذلک" را که مخصوص اشاره به دور است به کار برده، به منظور تعظیم بوده، و مراد از "موتی" مردگان" انسان و یا انسان و سایر جانداران است.

خدایی که زمین موات را (با فرستادن باران) زنده می کند مردگان را نیز زنده خواهد کرد

و مراد از جمله مذکور فهماندن این معنا است که زنده کردن مردگان مثل زنده کردن زمین موات است، چون در هر دو مرگ هست، که عبارت از این است که آثار حیات از چیزی سلب شود، و نیز حیات عبارت از این است که چیزی بعد از ساقط شدن آثار حیات از او دوباره اثر حیات به خود بگیرد، و زمین در فصل بهار دارای اثر حیات می شود، پس در فصل بهار خداوند زمین مرده را زنده کرده، و حیات انسان و حیوان نیز مثل حیات زمین است، و چیزی غیر از آن نیست.

خوب، وقتی می بینیم که خدای تعالی می تواند از بین چند چیز مثل هم، یکی را بعد از مردن زنده کند، دیگر چرا نگوئیم که می تواند آن چند چیز دیگر را نیز بعد از مردن زنده کند؟ با اینکه بنا به قاعده معروف: "حکم الامثال فیما یجوز و ما لا یجوز واحد- حکم چند چیز مثل هم در یکی که محقق شده با آنکه محقق نشده یکی است". وقتی می بینیم زمین و نبات مرده را زنده کرده، بی درنگ باید قبول کنیم که حیوان و انسان را هم می تواند زنده کند.

و جمله "وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ" اثبات احیای مذکور است، به بیانی دیگر می فرماید: چرا خدا نتواند مردگان را زنده کند؟ با اینکه قدرت او عمومی، و غیر محدود، و غیر متناهی است، و وقتی قدرت غیر متناهی شد شامل احیای بعد از موت نیز می شود، و گر نه لازم است قدرت مقید شود و حال آنکه ما آن را مطلق فرض کردیم.

" وَ لَئِنْ أَرْسَلْنَا رِيحًا فَرَأَوْهُ مُصِيفًا لَظَلُّوا مِنْ بَعْدِهِ يَكْفُرُونَ " ضمیر در " فرأوه " به نبات بر می گردد، البته لفظ نبات در سابق نیامده بود، بلکه معنای آن از سیاق استفاده می شود، پس ضمیر به نبات مستفاد از معنا بر می گردد، و جمله " لظلوا " جواب سوگند، و قائم مقام جزای شرط " لئن " است، و معنایش این است که سوگند می خورم که اگر باد سردی بفرستیم که زراعتهایشان و درختهایشان را زرد کند، و ببینند که رویدنیهایشان زرد شده، بلا درنگ به نعمت های خدا کفران می ورزند.

پس در آیه شریفه مشرکین را سرزنش می کند به اینکه به سرعت دلهایشان زیر و رو می شود، هنگام نعمت یک جور، و هنگام نعمت جور دیگر، به محضی که آثار نعمت نزدیک می شود، بی درنگ خوشحال می شوند، و چون بعضی از نعمتها را از ایشان بگیرد بدون هیچ درنگی نعمت های مسلم و روشن را منکر می شوند.

بعضی (۱) گفته اند ضمیر در " فرأوه " به کلمه سحاب بر می گردد، چون سحاب (ابر) وقتی زرد رنگ شد دیگر نمی بارد. بعضی (۲) دیگر گفته اند: به کلمه " ریح " بر می گردد، چون کلمه مذکور هم مرجع ضمیر مؤنث می شود و هم مذکر لیکن هر دو قول بعید است.

" فَبِأَنَّكَ لَا تَسْمِعُ الْمَوْتَى ... فَهُمْ مُسْمِعُونَ " این جمله علت مطلبی را که از سیاق سابق فهمیده می شد بیان می کند، گویا فرموده:

این قدر مشغول این گونه افراد سست عنصر مشو، و غم بی ایمانشان را مخور، که چرا یک دم خوشحال و یک دم مایوسند، و به آیات ما ایمان نمی آورند، و در آنها تعقل نمی کنند، چون اینان مردگانی کر و کورند، و تو نمی توانی چیزی به ایشان بشنوانی، و هدایتشان کنی، تو، تنها کسانی را می شنوانی و هدایت می کنی که به آیات ما ایمان داشته باشند، یعنی در این جهت ها تعقل کنند، و تصدیق نمایند، پس تنها این گونه افراد مسلمند. و چون تفسیر این دو آیه در سوره نمل گذشت دیگر تکرار نمی کنیم.

ص: ۳۰۴

۱- مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۱۰.

۲- روح المعانی، ج ۲۱، ص ۵۴.

اشاره

اللَّهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ ضَعْفٍ ثُمَّ جَعَلَ مِنْ بَعِيدٍ ضَعْفٍ قُوَّةً ثُمَّ جَعَلَ مِنْ بَعِيدٍ قُوَّةً ضَعْفًا وَ شَيْبَةً يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَ هُوَ الْعَلِيمُ الْقَدِيرُ (۵۴) وَ يَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ يُقْسِمُ الْمُجْرِمُونَ مَا لَبِثُوا غَيْرَ سَاعَةٍ كَذَلِكَ كَانُوا يُؤْفَكُونَ (۵۵) وَ قَالَ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ وَ الْإِيمَانَ لَقَدْ لَبِثْتُمْ فِي كِتَابِ اللَّهِ إِلَى يَوْمِ الْبَعْثِ فَهَذَا يَوْمُ الْبَعْثِ وَ لَكِنَّا كُنَّا لَا تَعْلَمُونَ (۵۶) فَيَوْمَئِذٍ لَا يُنْفَعُ الَّذِينَ ظَلَمُوا مُعْذِرَتُهُمْ وَ لَا هُمْ يُسْتَعْتَبُونَ (۵۷) وَ لَقَدْ ضَرَبْنَا لِلنَّاسِ فِي هَذَا الْقُرْآنِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍ وَ لَئِنْ جِئْتَهُمْ بِآيَةٍ لَيَقُولَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ أَنْتُمْ إِلَّا مُبْطِلُونَ (۵۸)

كَذَلِكَ يَطْبَعُ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ (۵۹) فَاصْبِرْ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ وَ لَا يَسْتَخَفُّكَ الَّذِينَ لَا يُوقِنُونَ (۶۰)

ترجمه آیات

خدا آن کسی است که شما را از ناتوانی آفرید، و از پس ناتوانی نیرو داد، و از پس نیرو دو باره ناتوانی و پیری آورد، هر چه بخواهد خلق می کند، و او دانای توانا است (۵۴).

روزی که رستاخیر بپا شود، بزه کاران سوگند خورند که جز ساعتی درنگ نکرده اند، روش آنان در دنیا هم همین طور بود که حق را باطل، و آیات دارای دلالت را بی دلالت وانمود می کردند (۵۵).

و کسانی که علم و ایمان داده شدند، گویند همان طور که خدا در کتابش خبر داده بود، طول مدت بین دنیا و آخرت را خوابیده اید، و این همان آخرت و روز رستاخیر است، اما شما در دنیا به آن علم و ایمان نداشتید (۵۶).

در آن روز کسانی که ستم کردند عذرخواهیشان سودشان ندهد، و ایشان را به دفاع از خود دعوت نکنند (۵۷).

برای مردم در این قرآن همه جور مثل زده ایم، و چون آیه ای برای ایشان بیاوری، کسانی که کافرند گویند شما (از نظر ما) جز مردمی بیهوده کار نیستید (۵۸).

خدا این چنین بر دل کسانی که نمی دانند مهر می نهد (۵۹).

پس تو صبر کن که وعده خدا درست است، و آن کسان که یقین ندارند، تو را به سبک سری و ندارند (۶۰).

بیان آیات

اشاره

این آیات فصل چهارم از آیات سوره است، که از نظر مضمون نظیر آیات قبل است، و سوره با آن خاتمه می یابد.

یاد آوری مراحل خلقت و حیات انسان و وصف حال مجرمین در قیامت که به سبب عدم اعتقادشان به معاد، بعد از رستاخیز فاصله بین مرگ و بعث خود را ساعتی بیش نمی پندارند

"اللَّهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ ضَعْفٍ ثُمَّ جَعَلَ مِنْ بَعْدِ ضَعْفٍ قُوَّةً ثُمَّ جَعَلَ مِنْ بَعْدِ قُوَّةٍ ضَعْفًا وَ شَيْبَةً ..."

"ضعف" در مقابل قوت است، و کلمه "من" در جمله "من ضعف" برای ابتداء است. و آیه چنین معنی می دهد، که خدا خلقت شما را از ضعف ابتداء کرد، یعنی شما در ابتدای خلقت ضعیف بودید. و مصداق این ضعف- به طوری که از مقابله بر می آید- اول طفولیت است، هر چند که ممکن است بر نطفه هم صادق باشد.

و مراد از قوت بعد از ضعف، رسیدن طفل است به حد بلوغ، و مراد از ضعف بعد از قوت، دوران پیری است، و لذا کلمه "شبهه- پیری" را بر آن (ضعف) عطف کرد، تا تفسیر آن باشد، و اگر "ضعف" و "قوت" را نکره آورد، برای این است که دلالت کند بر ابهام، و معین نبودن مقدار، چون افراد در آن اختلاف دارند.

"يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ" - یعنی هر چه می خواهد خلق می کند، هم چنان که ضعف را خواست و خلق کرد، و سپس قوت را خواست و خلق کرد، و در آخر ضعف را خواست و خلق کرد، و در این بیان صریح ترین اشاره است به اینکه پشت سرهم قرار داشتن این سه حالت، از مقوله خلقت است، و چون این حالی به حالی کردن انسانها در عین اینکه تدبیر است، خلق نیز

هست، پس این نیز، فعل خدا می باشد که خالق اشیاء است، پس دیگر کسی از مشرکین نگوید که این حالی به حالی کردن انسانها از آنجایی که از مقوله تدبیر است، به اله انسان مربوط می شود، نه خدا.

آن گاه کلام را با ذکر دو صفت علم و قدرت خدا پایان داده، فرمود: " وَهُوَ الْعَلِيمُ الْقَدِيرُ ".

" وَ يَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ يُقْسِمُ الْمُجْرِمُونَ مَا لَبِثُوا غَيْرَ سَاعَةٍ كَذَلِكَ كَانُوا يُؤْفَكُونَ " این آیات به منزله دنباله ای است برای آیات سابق، که قدرت نمایی ها و براهین خدایی بر وحدانیت او، و نیز بر معاد را ذکر می کرد، و نیز به منزله توطئه و زمینه چینی است برای آیه ای که سوره با آن ختم می شود، چون بعد از آنکه مقداری از آیات و حجتها را بیان نموده، و اشاره فرمود به اینکه مشرکین از کسانی نیستند که انتظار ایمان از ایشان داشته، و یا حتی امید و طمع آن را داشته باشی، خواست بیان کند که ایمان نیاوردنشان به خاطر جهلی است که نسبت به حق دارند، و سخن حق را باطل می پندارند و آیات صریح الدلاله را بی دلالت می پندارند، و به همین جهت افتراء می بندند، و هیچ عذری هم که بدان متعذر شوند ندارند.

و این افتراها و حالی به حالی شدن ها، و میلشان از حق به باطل، هم چنان در ایشان ادامه دارد، و از ایشان جدا شدنی نیست، تا قیام قیامت، برای این که در آن روز هم امر بر ایشان مشتبه می شود، خیال می کنند که بین مرگ و قیامت غیر از یک ساعت از روز درنگ نکرده اند، هم چنان که هر حقی بر آنان مشتبه می شد، و آن را باطل می پنداشتند.

پس این که فرمود " وَ يَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ يُقْسِمُ الْمُجْرِمُونَ مَا لَبِثُوا غَيْرَ سَاعَةٍ " حکایت وضع ایشان است، که در مساله فاصله بین دنیا و آخرت دچار اشتباه شده، به حدی که پنداشتند که این فاصله ساعتی از یک روز بوده.

" كَذَلِكَ كَانُوا يُؤْفَكُونَ " - یعنی این چنین از حق به سوی باطل می گرایند، به سوی حق دعوت می شوند، و بر ایشان استدلالها می شود، مع ذلک آن را باطل و خرافی می پندارند.

" وَقَالَ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ وَالْإِيمَانَ لَقَدْ لَبِثْتُمْ فِي كِتَابِ اللَّهِ إِلَى يَوْمِ الْبُعْثِ فَهَذَا يَوْمُ الْبُعْثِ ... "

این آیه حکایت کلام مؤمنین در رد سخن مجرمین است که می گفتند: " مَا لَبِثُوا غَيْرَ سَاعَةٍ " چون مجرمین به خاطر روحیه مادی، و فرورفتگی که در نشاء دنیا داشتند، روز قیامت و فاصله آن تا دنیا را محکوم به همان نظام دنیا می دانستند، و با آن مقیاس می سنجیدند، لذا

گفتند: "غیر از ساعتی درنگ نکردند" و یک ساعت مقدار کمی از زمان است، گویا خیال می کردند که هنوز هم در دنیا هستند، چون فهم و شعورشان همین قدر بود.

لذا اهل علم و ایمان سخن ایشان را رد کرده اند، که درنگ آنان یک ساعت نبوده، بلکه به مقدار فاصله بین دنیا و آخرت بوده است، همان فاصله ای که آیه "وَمِنْ وَرَائِهِمْ بَرْزَخٌ إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ" (۱) آن را بیان می کند.

اهل علم و ایمان نتیجه گرفتند که این همان روز قیامت است، و لیکن مجرمین از آنجا که همیشه در باره قیامت در شک بودند، و جز به امور مادی دنیوی یقین پیدا نمی کردند، لذا پنداشتند که بیش از یک ساعت از ساعتهای دنیا از مردنشان نگذشته است.

این است معنای کلام اهل علم و ایمان که گفتند "لَقَدْ لَبِثْتُمْ فِي كِتَابِ اللَّهِ إِلَى يَوْمِ الْبَعْثِ فَهَذَا يَوْمُ الْبَعْثِ وَ لَكِنَّكُمْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ" یعنی شما جاهل و شکاک بودید، یقین به چنین روز نداشتید، و به همین جهت امروز امر بر شما مشتبه شده است.

از اینجا معلوم می شود که مراد از علم و ایمان در جمله "أَتُوا الْعِلْمَ وَالْإِيمَانَ" یقین و التزام به مقتضای یقین است، و اصولاً "علم" در زبان قرآن عبارت است از یقین به خدا و آیات او، و "ایمان" به معنی التزام به آنچه یقین اقتضای آن را دارد که خود موهبتی است الهی.

و نیز از اینجا روشن می شود که مراد از "كِتَابِ اللَّهِ"، کتابهای آسمانی، و یا خصوص قرآن کریم است، و اینکه بعضی (۲) از مفسرین گفته اند در آیه تقدیم و تاخیری به کار رفته است، و تقدیر آیه: "و قال الذين اتوا العلم و الايمان في كتاب الله لقد لبثتم الى يوم البعث" می باشد صحیح و قابل اعتنا نیست.

"فَيَوْمَئِذٍ لَا يَنْفَعُ الَّذِينَ ظَلَمُوا مَعِذَتُهُمْ وَلَا هُمْ يُسْتَعْتَبُونَ" استعتاب" به معنای طلب عتبی است، و "عتبی" به معنای از بین بردن عتاب است، و معنای آیه این است که: آن روز معذرت خواهی از ظلم سودی به حالشان ندارد، و از ایشان نمی خواهند تا عتاب را از خود زایل کنند.

"وَلَقَدْ ضَرَبْنَا لِلنَّاسِ فِي هَذَا الْقُرْآنِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍ ... إِلَّا مُبْطِلُونَ" این آیه اشاره است به اینکه اشخاص مورد بحث به روگردانی از حق مبتلا شدند، به.]

ص: ۳۰۸

۱- و در پشت سرشان فاصله ای است تا روزی که مبعوث شوند. سوره مؤمنون، آیه ۱۰۰.

۲- روح المعانی، ج ۲۱، ص ۶۰. [.....]

حدی که دیگر هر چه مثلها برایشان آورده شود، و هر قدر آن مثلها، حق را به دلها نزدیک کند، سودی به حالشان ندارد، چون مهر بر لبهایشان زده شده، و حالت روگردانی جزو طبیعتشان شده است.

و لذا دنبال این بیان فرموده " وَ لئن جئتهم بآیه ليقولن الذين كفروا ان انتم ائمة مبطلون " یعنی هر آیتی برایشان بیاوری آنها که کافر شدند خواهند گفت چیزی جز باطل نیاورده ای، و این را بدان جهت می گویند که روگردان از حق شدند، و هر حقی را باطل می بینند. در این جمله می توانست به آوردن ضمیر کفار اکتفاء نموده، بفرماید: " و لئن جئتهم بآیه ليقولن ان انتم ... "، ولی به جای ضمیر، کلمه موصول "الذین" و صله "کفروا" را آورده، برای این که منشا و علت این حرفشان را بیان کند و بفهماند که اگر این حرف را می زنند به خاطر کفرشان است.

" كَذَلِكَ يَطْبَعُ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ " منظور از جمله " نمی دانند " این است که در باره خدا و آیات او که یکی از آنها مساله بعث است جاهلند، و تازه بر جهل و شک خود اصرار هم می ورزند.

" فَاصْبِرْ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ وَلَا يَسْتَخِفُّكَ الَّذِينَ لَا يُوقِنُونَ " یعنی به هر عکس العملی که با تو روبرو می شوند بساز، و در برابر اینکه می گویند:

" إِنْ أَنْتُمْ إِلَّا مُبْطَلُونَ " و سایر زور گوییهایشان صبر کن، که وعده خدا حق است و اگر او وعده داده که یاریت کند، قطعاً خواهد کرد، هم چنان که در آیات قبل نیز فرموده: كَانَتْ حَقًّا عَلَيْنَا نَصْرُ الْمُؤْمِنِينَ "

، پس کسانی که یقین به وعده خدای سبحان ندارند، تو را سست نسازند.

و اینکه بعضی (۱) گفته اند مراد از " لا- يُوقِنُونَ "، این است که به آنچه از آیات بینات که برایشان می خوانی یقین ندارند، و آن را تکذیب نموده تو را با باطل خود اذیت می کنند، صحیح نیست، چون همان طور که گفتیم وعده آخر آیه و اول آن یکی است، و آن وعده به نصرت است.

ص: ۳۰۹

(۳۱) سوره لقمان مکی است و دارای سی و چهار آیه می باشد (۳۴)

سوره لقمان (۳۱): آیات ۱ تا ۱۱

اشاره

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الم (۱) تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ الْحَكِيمِ (۲) هُدًى وَرَحْمَةً لِلْمُحْسِنِينَ (۳) الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ بِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ (۴)

أُولَئِكَ عَلَى هُدًى مِنْ رَبِّهِمْ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ (۵) وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْتَرِي لَهْوَ الْحَدِيثِ لِيُضِلَّ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَ يُتَّخِذَهَا هُزُوًا أُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ مُهِينٌ (۶) وَإِذَا تُلِيَتْ عَلَيْهِ آيَاتُنَا وَكُنِيَ مُسْتَكْبِرًا كَانَ لَمْ يَسْمَعْهَا كَأَنَّ فِي أُذُنَيْهِ وَقْرًا فَبَسَّرَهُ بَعْدَآبٍ أَلِيمٍ (۷) إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ جَنَّاتُ النَّعِيمِ (۸) خَالِدِينَ فِيهَا وَعَدَّ اللَّهُ حَقًّا وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ (۹)

خَلَقَ السَّمَاوَاتِ بِغَيْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَهَا وَ أَلْقَى فِي الْأَرْضِ رَوَاسِيَ أَنْ تَمِيدَ بِكُمْ وَ بَثَّ فِيهَا مِنْ كُلِّ دَابَّةٍ وَ أَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَنْبَتْنَا فِيهَا مِنْ كُلِّ زَوْجٍ كَرِيمٍ (۱۰) هَذَا خَلْقُ اللَّهِ فَأَرُونِي مَاذَا خَلَقَ الَّذِينَ مِنْ دُونِهِ بَلِ الظَّالِمُونَ فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ (۱۱)

ترجمه آیات

به نام خدا، که رحمتی عمومی، و رحمتی خاص مؤمنین دارد،

الم (۱).

این آیه های کتابی است سراسر حکمت، (کتابی که جایی برای لهُو در آن نیست) (۲).

کتابی که هدایت و رحمت برای نیکوکاران است (۳).

ص: ۳۱۰

آن کسانی که نماز گزارند و زکات دهند، و خود به دنیای دیگری یقین دارند (۴).

آنان قرین هدایتی از پروردگار خویشند، و آنان خود رستگاراند (۵).

بعضی از مردم گفتار بازیچه را میخرند، تا بدون علم مردم را از راه خدا گمراه کنند، و راه خدا را مسخره گیرند، آنان عذابی خفت آور دارند (۶).

و چون آیه های ما را بر آنان بخوانند، تکبرکنان پشت کنند و بروند، گویی آن را نشنیده اند، تو گویی گوشه‌ایشان کر است، اینگونه افراد را به عذابی غم انگیز نوید ده (۷).

(در مقابل) کسانی که ایمان آورده، و کارهای شایسته کرده اند، بهشت‌های پر از نعمت دارند (۸).

که جاودانه در آن متنعم باشند، و این وعده درست خدا است، که نه ضعف در او راه دارد، و نه لغو، بلکه نیرومند و حکیم است (۹).

آسمان‌ها را بدون ستونی که شما ببینید بیافرید، و در زمین لنگرها انداخت، تا که شما را نلرزاند و در آن از همه گونه جانوران پراکنده کرد، و از آسمان آبی نازل کردیم، و در آن همه گونه گیاه خوب رویاندیم (۱۰).

این خلقت خدا است، پس شما هم به من نشان دهید، غیر از خدا که شما خدایان پنداشته اید چه چیزی خلق کرده اند، (خودشان اعتراف دارند که جز خدا خالق نیست، پس علت شرکشان خلقت نیست)، بلکه علت شرک این ستمکاران این است که در ضلالتی آشکار قرار دارند (۱۱).

بیان آیات مضامین سوره مبارکه لقمان و غرض از نزول آن

اشاره

غرض این سوره- به طوری که آغاز و انجام آن، و نیز سیاق تمامی آیات آن اشاره می کند- دعوت به توحید و ایقان و ایمان به معاد، و عمل به کلیات شرایع دین است.

از ابتدای سوره پیداست که در باره بعضی از مشرکین نازل شده، که مردم را از راه خدا و شنیدن قرآن، به وسیله تبلیغاتی دروغ جلوگیری نموده، می خواستند مساله خدا و دین را از یاد مردم ببرند، اتفاقاً روایت وارده در تفسیر آیه " وَ مِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْتَرِي لَهْوَ الْحَدِيثِ ... " - به طوری که خواهید دید- نیز همین را می گوید.

پس این سوره نازل شد تا اصول عقاید و کلیات شرایع حق را بیان نماید، و در برابر احادیث سرگرم کننده آنان مقداری از داستان لقمان و مواعظش را ایراد کرده است.

و این سوره- به شهادت سیاقی که آیات آن دارد- در مکه نازل شده، و یکی از آیات بر جسته آن آیه " ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ هُوَ

الْحَقُّ وَ أَنَّ مَا يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ هُوَ الْبَاطِلُ ... " است.

ص: ٣١١

"الم تَلَمَّكَ آيَاتُ الْكِتَابِ الْحَكِيمِ هُدًى وَ رَحْمَةً لِلْمُحْسِنِينَ ... يُوفُونَ" تفسیر مفردات این آیات در سوره های قبل گذشت، چیزی که تذکرش لازم است این است که: "کتاب" را به لفظ "حکیم" توصیف کرده، و این دلالت دارد بر اینکه هیچ لهُو الحدیثی در آن وجود ندارد، بلکه نقطه ضعف و درزی ندارد که سخن باطل و لهُو الحدیث بخواهد آن را پر کند، و نیز آن را توصیف کرد به دو وصف "هدی" و "رَحْمَةً لِلْمُحْسِنِينَ" تا صفت حکیم بودن قرآن را تکمیل کند، پس قرآن به سوی واقع و حق هدایت می کند، و به واقع نیز می رساند، نه مثل لهُو الحدیث که انسان را از مهمش باز داشته، و به واقعی نمی رساند، و نیز قرآن رحمت است، نه نعمت تا از نعمت باز بدارد.

آن گاه محسنین را توصیف و معرفی نموده به این که نماز می خوانند و زکات می دهند، که دو رکن مهم عملند، و به این که دارای ایقان به آخرتند، و معلوم است که یقین به آخرت مستلزم یقین به توحید و رسالت و همه شرایط و مراحل تقوی نیز هست، و همه این توصیف ها که برای کتاب کرده در مقابل لهُو الحدیث است، و دارد به کسی که گوش به لهُو الحدیث می دهد، می گوید: به این حقایق گوش کن، نه به لهُو الحدیث.

نکوهش کسی که برای اضلال مردم و منصرف ساختن آنان از حقائق و معارف قرآن، به ترویج "لَهُو الحدیث" می پرداخته است

"وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْتَرِي لَهْوَ الْحَدِيثِ لِيُضِلَّ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَيَتَّخِذَهَا هُزُوًا ..."

کلمه "لهُو" به معنای هر چیزی است که آدمی را از مهمش باز بدارد، و لهُو الحدیث آن سخنی است که آدمی را از حق منصرف نموده و به خود مشغول سازد، مانند حکایات خرافی، و داستانهایی که آدمی را به فساد و فجور می کشاند، و یا از قبیل سرگرمی به شعر و موسیقی و مزار و سایر آلات لهُو که همه اینها مصادیق لهُو الحدیث هستند.

"لِيُضِلَّ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ" - مقتضای سیاق این است که مراد از "سَبِيلِ اللَّهِ" قرآن کریم، و معارف حق و صحیح، از اعتقادات، و دستور العملها، و به خصوص داستانهای انبیاء، و امم گذشته بوده باشد، چون لهُو الحدیث و خرافات ساخته و پرداخته فکر انسانهاست که است دست به دست گشته، در درجه اول معارض با این داستانهای حق و صحیح است، و در درجه دوم بنیان سایر معارف حق و صحیح را در انظار مردم سست نموده، و سپس منهدم می سازد.

مؤید این معنا جمله بعدی است که می فرماید: "وَيَتَّخِذَهَا هُزُوًا"، یعنی حدیث را مسخره می کند، چون نام خرافات نیز حدیث است، و همین باعث و هن هر حدیثی می شود، و سبب می گردد مردم احادیث واقعی را نیز به سخریه بگیرند.

پس همان طور که گفتیم مراد از "سَبِيلِ اللَّهِ"، قرآن است، بدان جهت که مشتمل بر

قصص و معارف است، و گویا مراد کسی که خریدار لهو الحدیث است این است که مردم را از قرآن منصرف نموده و گمراه نماید، و قرآن را به سخریه بگیرد به این که به مردم بگوید این نیز حدیثی است مانند آن احادیث، و اساطیری است چون آن اساطیر.

جمله "بَغَيْرِ عِلْمٍ" متعلق به کلمه "یضل" است، و در حقیقت وصف ضلالت گمراهان است، نه ضلال گمراه کنندگان، هر چند گمراه کنندگان نیز علم ندارند، آن گاه ایشان را تهدید می کند به اینکه "أُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ مُّهِينٌ" - ایشان عذابی خوار کننده دارند، "چون در دنیا مغرور و متکبر بودند.

"وَ إِذَا تُتْلَىٰ عَلَيْهِ آيَاتُنَا وَ لِيَ مُّسْتَكْبِرًا كَأَن لَّمْ يَسْمَعْهَا كَأَنَّ فِي أُذُنَيْهِ وَقْرًا..."

در این آیه آن کسی را که خریدار لهو الحدیث بود، توصیف می کند و کلمه "وقر" به معنای بار سنگین است، و مراد از اینکه فرمود: "گویا در دو گوشش وقر است" این است که گویا چیزی به گوشه‌هایش بسته که از شنیدن جلوگیری می کند. بعضی (۱) هم گفته اند: "اصلا این کلمه کنایه از کری است."

و معنای آیه این است که چون بر این خریدار لهو الحدیث آیات قرآنی ما قرائت می شود، پشت می کند، و از آن رو می گرداند و استکبار می ورزد، مثل اینکه اصلا آن را نشنیده باشد، گویی کر است، پس تو او را به عذابی دردناک بشارت ده.

در سیاق آیات مورد بحث، هم ضمیر مفرد به "مَنْ يَشْتَرِي" برگردانده و فرموده:

"یشتری - می خرد"، و "لیضل - تا گمراه کند"، و "یتخذها - آن را می گیرد" تا رعایت لفظ شده باشد، و هم ضمیر جمع برگردانده و فرموده "أُولَئِكَ لَهُمْ" - آنان برایشان" تا رعایت معنا شده باشد، چون خریدار لهو الحدیث یک نفر نیست، آن گاه مجددا چند ضمیر مفرد برگردانیده و فرموده: "علیه"، "ولی"، "یسمعها"، "اذنیه" تا باز رعایت لفظ شده باشد بعضی (۲) این طور گفته اند، لیکن ممکن است بگوییم به "مَنْ يَشْتَرِي لَهُوَ الْحَدِيثِ" همه جا ضمیر مفرد برگردانیده، و ضمیر جمع آیه قبلی به مجموع گمراه کننده و گمراه شده که سیاق بر او دلالت دارد بر می گردد. پس ضمیرهای مفرد همه به "من" که مفرد است برگشته است.

"إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ جَنَّاتُ النَّعِيمِ... الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ" در این آیه بعد از انذار آن خریدار، و تهدیدش به عذاب خوار کننده، و سپس عذاب الیم، رجوع شده است به بشارت محسنین، و خوشدل ساختن آنان به بهشت نعیم جاودان، که

ص: ۳۱۳

۱- روح المعانی، ج ۲۱، ص ۸۰.

۲- روح المعانی، ج ۲۱، ص ۸۰.

خود او وعده داده، و وعده اش حق است.

و چون غرض آن کسی که خریدار لهُو الحَدِيث بوده این بوده که امر را بر فریب خوردگانش مشتبه سازد، و بدین غرض قرآن را اساطیر و افسانه های کهنه ای مانند افسانه های خودش پنداشته، و آن را خوار شمرده است و هر چه از آیات آن بر او تلاوت شود اعتناء نمی کند، و از پذیرفتنش استکبار می کند، و این عمل خوار شمردن خدای سبحان است، لذا در این آیه اولاً وعده به محسنین را با جمله "وَعِدَ اللَّهُ حَقًّا" تاکید نمود، و در ثانی خود را به عزت مطلق ستوده، تا بفهماند او با خوار شمردن وی خوار نمی شود، و نیز با حکمت مطلق ستوده، تا بفهماند هیچ باطلی در سخن او نیست، و نه هیچ خرافه و مزاحی.

آن گاه برای بار سوم خود را چنین ستوده، که تدبیر می کند امر آسمان ها و زمین و نبات و حیوان و انسان را، چون آفریدگار آنهاست، پس می تواند این دسته را وعده بهشت داده و آن دسته را وعده عذاب دهد، و وعده او حق است، و جمله "خَلَقَ السَّمَاوَاتِ بِغَيْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَهَا ..."،

در این مقام است.

"خَلَقَ السَّمَاوَاتِ بِغَيْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَهَا ... مِنْ كُلِّ زَوْجٍ كَرِيمٍ" در تفسیر آیه "اللَّهُ الَّذِي رَفَعَ السَّمَاوَاتِ بِغَيْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَهَا" (۱) گفتیم که کلمه "ترونها" احتمال دارد قید توضیحی باشد، و معنا این باشد که "شما آسمانها را می بینید که ستون ندارد"، و احتمال هم دارد قید احترازی باشد و معنا چنین باشد که: "خدا آنها را بدون ستونی دیدنی خلق کرده"، تا اشعار داشته باشد به اینکه آسمانها ستون دارد، لیکن دیدنی نیست.

"وَ أَلْقَى فِي الْأَرْضِ رَوَاسِيَ أَنْ تَمِيدَ بِكُمْ" - یعنی کوه های شامخی در زمین نهاد، تا زمین دچار اضطراب نگشته و شما را مضطرب نکند، و این خود اشعار دارد بر اینکه بین کوه ها و زلزله ها رابطه ای مستقیم است.

"وَ بَثَّ فِيهَا مِنْ كُلِّ دَابَّةٍ" - یعنی در زمین از هر جنبه ای منتشر کرد.

"وَ أَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَنْبَتْنَا فِيهَا مِنْ كُلِّ زَوْجٍ كَرِيمٍ" - یعنی نازل کردیم از جهت بالای سر شما آبی، (که همان باران باشد)، و رویاندیم در آن مقداری از هر دو جفت نباتی شریف، که منافع شما در آن است، و برایتان فوایدی دارد.

در این بیان اشاره است به اینکه نباتات نیز مانند حیوانات نر و ماده اند، که بحث

ص: ۳۱۴

مفصل آن در آیاتی که نظیر این آیه است گذشت.

در این آیه التفاتی از غیبت (القی، بث - خداوند افکند و منتشر کرد)، به تکلم با غیر (ما از آسمان آب نازل کردیم) به کار رفته - تا به طوری که گفته اند - اشاره باشد به اینکه نسبت به اینکار خود یعنی فرستادن آب عنایت بیشتری دارد.

" هَذَا خَلْقُ اللَّهِ فَأَرُونِي مَاذَا خَلَقَ الَّذِينَ مِنْ دُونِهِ بَلِ الظَّالِمُونَ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ " بعد از آنکه خلقت و تدبیر خود را نسبت به آسمانها و زمین و آنچه روی آنهاست به رخ آنان کشید، و با این بیان ربوبیت و الوهیت خود را اثبات کرد، اینک در این آیه به ایشان تکلیف می فرماید که حال، شما به من نشان دهید، خدایان شما اگر راستی اله و رب هستند، چه چیزی خلق کرده اند، تا اگر نتوانستند چیزی نشان دهند، وحدانیت خدای تعالی در الوهیت و ربوبیت ثابت گردد.

و اگر به ایشان تکلیف کرده که به من نشان دهید خدایاتان چه چیزی خلق کرده اند، با اینکه مشرکین اعتراف دارند که خلقت تنها از خدا است، و خلقت هیچ موجودی را مستند به آلهه خود نمی دانند، تنها و تنها تدبیر را مستند به آنها می دانند، از این جهت است که: خلقتی را به خدا نسبت داده که در عین اینکه خلقت است تدبیر نیز هست، و از تدبیر جدا نیست، پس اگر تدبیر عالم به دست خدایان ایشان است باید آنها نیز چون خدا چنین خلقت و تدبیری داشته باشند، و چون خلقتی ندارند تدبیری نیز ندارند، پس هیچ معبودی غیر از او نیست، و هیچ ربی سوای او وجود ندارد.

سیاق آیه شریفه خطاب رسول خدا (صلی الله علیه و آله) به مردم است، چون نوع این خطابها جز به زبان رسول خدا (صلی الله علیه و آله) درست در نمی آید، و معنا ندارد خدا به مردم بگوید به من نشان دهید.

بحث روایتی (روایاتی در باره شان نزول آیه: " وَمِنَ النَّاسِ مَن يَشْتَرِي لَهْوَ الْحَدِيثِ ... " و اینکه غنا لهو الحدیث است)

در مجمع البیان گفته آیه " وَمِنَ النَّاسِ مَن يَشْتَرِي لَهْوَ الْحَدِيثِ ... " در باره نضر بن حارث بن علقمه بن کلداه بن عبد الدار بن قصی بن کلاب نازل شد، چون او مردی تاجر بود، به ایران سفر می کرد و در آن جا اخبار و افسانه های ایرانی را از منابعش می گرفت و می آمد برای قریش تعریف می کرد، و به ایشان می گفت: محمد از عاد و ثمود برایتان تعریف می کند، و من از

رستم و اسفندیار و اکاسره، مردم هم قصه های او را گوش می دادند و به آیات قرآن گوش فرا نمی دادند، (نقل از کلبی) (۱).

مؤلف: این معنا در الدر المنثور از بیهقی از ابن عباس نیز آمده، و بعید نیست که علت نزول همه سوره بوده باشد. هم چنان که قبلاً نیز بدان اشاره شد (۲).

و در کتاب معانی الاخبار به سند خود از یحیی بن عباد، از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که در معنای لهو الحدیث فرمود: یکی از مصادیق آن غناست (۳).

مؤلف: این معنا در کافی هم به سند وی از مهران از امام صادق (علیه السلام) (۴)، و نیز به سندش از وشاء از حضرت رضا (علیه السلام) (۵)، و نیز به سندش از حسن بن هارون از آن جناب روایت شده است (۶).

و در کافی به سند خود از محمد بن مسلم از امام باقر (علیه السلام) روایت آورده که گفت: من از آن جناب شنیدم که می فرمود غنا از آن گناهانی است که خدا وعده آتش به مرتکبش داده، آن گاه این آیه را خواند: "وَمِنَ النَّاسِ مَن يَشْتَرِي لَهْوَ الْحَدِيثِ لِيُضِلَّ عَن سَبِيلِ اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَيَتَّخِذَهَا هُزُوًا أُولَٰئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ مُّهِينٌ" (۷).

و نیز در همان کتاب به سند خود از ابی بصیر روایت کرده که گفت از امام باقر (علیه السلام) پرسیدم کسب زنان آوازخوان چطور است؟ فرمود: اگر می خواند تا مردها دورش جمع شوند حرام است، و اگر برای عروسی ها دعوت می شود عیبی ندارد، و این کلام خدا است که می فرماید: "وَمِنَ النَّاسِ مَن يَشْتَرِي لَهْوَ الْحَدِيثِ لِيُضِلَّ عَن سَبِيلِ اللَّهِ" (۸).

و در مجمع البیان گفته: ابو امامه از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) روایت کرده که فرمود: آموختن غنا به زنان، و کنیز مغنیه را فروختن حلال نیست، و پول آن حرام است، و خدا در تصدیق این فتوی در کتاب خود نازل کرده که:

ص: ۳۱۶

- ۱- مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۱۳.
- ۲- الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۵۸.
- ۳- معانی الاخبار، ص ۳۴۹، ح ۱.
- ۴- کافی، ج ۶، ص ۴۳۱، ح ۵.
- ۵- فروع کافی، ج ۶، ص ۴۳۲، ح ۸.
- ۶- فروع کافی، ج ۶، ص ۴۳۳، ح ۱۶.
- ۷- فروع کافی، ج ۶، ص ۴۳۱، ح ۴.
- ۸- فروع کافی، ج ۵، ص ۱۱۹، ح ۱.

" وَ مِنْ النَّاسِ مَنْ يَشْتَرِي لَهْوَ الْحَدِيثِ ... " (۱).

مؤلف: این روایت را الدر المنثور هم از جمع کثیری از صاحبان کتب حدیث از ابی امامه از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) روایت کرده است (۲).

و نیز در همان کتاب است که از امام صادق (علیه السلام) روایت شده که آن جناب فرمود: لهو الحدیث عبارت است از طعنه و استهزای حق، همان رفتاری که ابو جهل و یاران او می کردند، و ابو جهل فریاد می زد ای گروه قریش آیا می خواهید خبرتان دهم که آن زقومی که رفیقان شما را از آن می ترساند چیست؟ آن گاه می فرستاد تا کره و خرما می آوردند، می گفت:

این همان زقوم است که او شما را از آن می ترساند، امام صادق (علیه السلام) سپس فرمود:

غنا نیز از مصادیق لهو الحدیث است (۳).

و در الدر المنثور است که ابن ابی دنیا، از علی بن الحسین (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: هیچ امتی که در آن موسیقی باشد پاک و مقدس نشده و نمی شود (۴).

و در تفسیر قمی در روایت ابی الجارود از امام ابی جعفر (علیه السلام) روایت کرده که در تفسیر " وَ مِنْ النَّاسِ مَنْ يَشْتَرِي لَهْوَ الْحَدِيثِ لِيُضِلَّ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ " فرمود: این شخص نضر بن حارث بن علقمه بن کلده، یک نفر از بنی عبد الدار بن قصی است، و این نضر مردی دانا و دارای روایات و احادیث تاریخی بود، و اشعار مردم را نیز می دانست، آیه شریفه او را ملامت کرده که دنبال احادیث لغو می رود، ولی وقتی آیات ما بر او خوانده می شود رو می گرداند (۵).

و نیز در همان کتاب از پدرش از حسین بن خالد روایت کرده که گفت از ابو الحسن حضرت رضا (علیه السلام) پرسیدم معنای آیه " وَ السَّمَاءِ ذَاتِ الْجُبُكِ " چیست؟ حضرت انگشتان خود را مشبک نموده فرمود: آسمان این طور محبوك به زمین است، پرسیدم چطور محبوك به زمین است، با اینکه خدای تعالی می فرماید: " خَلَقَ السَّمَاوَاتِ بِغَيْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَهَا "؟

فرمود: سبحان الله مگر نفرموده " بِغَيْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَهَا "؟ عرض کردم: بله، فرمود: پس معلوم می شود ستونی هست ولی آن را نمی بیند (۶).

ص: ۳۱۷

۱- مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۱۳.

۲- الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۵۹.

۳- مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۱۳. [...]

۴- الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۶۰.

۵- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۶۱.

۶- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۳۲۸.

اشاره

وَلَقَدْ آتَيْنَا لُقْمَانَ الْحِكْمَةَ أَنْ اشْكُرْ لِلَّهِ وَ مَنْ يَشْكُرْ فَإِنَّمَا يَشْكُرُ لِنَفْسِهِ وَ مَنْ كَفَرَ فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ حَمِيدٌ (۱۲) وَ إِذْ قَالَ لُقْمَانُ لِابْنِهِ وَ هُوَ يَعِظُهُ يَا بُنَيَّ لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ إِنَّ الشُّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ (۱۳) وَ وَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ حَمَلَتْهُ أُمُّهُ وَهْنًا عَلَى وَهْنٍ وَ فِصَالَهُ فِي سِنَيْنِ أَنْ اشْكُرْ لِي وَ لِيُؤَدِّيكَ إِلَيَّ الْمَصِيرُ (۱۴) وَ إِنْ جَاهِدَاكَ عَلَى أَنْ تُشْرِكَ بِي مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ فَلَا تُطِعْهُمَا وَ صَاحِبُهُمَا فِي الدُّنْيَا مَعْرُوفًا وَ اتَّبِعْ سَبِيلَ مَنْ أَنَابَ إِلَيَّ ثُمَّ إِلَيَّ مَرْجِعُكُمْ فَأُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ (۱۵) يَا بُنَيَّ إِنَّهَا إِنْ تَكُ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ فَتَكُنْ فِي صَخْرَةٍ أَوْ فِي السَّمَاوَاتِ أَوْ فِي الْأَرْضِ يَأْتِ بِهَا اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ لَطِيفٌ خَبِيرٌ (۱۶)

يَا بُنَيَّ أَقِمِ الصَّلَاةَ وَ أْمُرْ بِالْمَعْرُوفِ وَ أَنْهَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَ اصْبِرْ عَلَى مَا أَصَابَكَ إِنَّ ذَلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ (۱۷) وَ لَا تُصَيِّرْ خَدَّكَ لِلنَّاسِ وَ لَا تَمْشِ فِي الْأَرْضِ مَرَحًا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ كُلَّ مُخْتَالٍ فَخُورٍ (۱۸) وَ اقْصِدْ فِي مَشْيِكَ وَ اغْضُضْ مِنْ صَوْتِكَ إِنَّ أَنْكَرَ الْأَصْوَاتِ لَصَوْتُ الْحَمِيرِ (۱۹)

ترجمه آیات

به تحقیق لقمان را حکمت دادیم، (و چون لازمه حکمت شکر منعم است، به او گفتیم:) خدا را سپاس بدار، و هر کس سپاس بدارد به نفع خود سپاس می دارد، و هر که کفران کند، (دود کفرانش به چشم خودش می رود)، چون خدا بی نیاز است، (از شکر نکردن خلق متضرر نمی شود)، و نیز ستوده است، (چه شکرش بگزارند و چه کفرانش کنند) (۱۲).

و آن دم که لقمان به پسر خویش که پندش می داد گفت: ای پسرک من! به خدا شرک میار، که شرک، ستمی است بزرگ (۱۳).

ما انسان را در مورد پدر و مادرش، و مخصوصا مادرش، که با ناتوانی روز افزون حامل وی بوده، و از شیر بریدنش تا دو سال طول می کشد، سفارش کردیم، و گفتیم: مرا، و پدر و مادرت را سپاس بدار، که سرانجام به سوی من است (۱۴).

و اگر بکوشند تا چیزی را که در مورد آن علم نداری با من شریک کنی اطاعتشان مکن، و در این دنیا به نیکی همدمشان باش، طریق کسی را که سوی من بازگشته است پیروی کن، که در آخر بازگشت شما نیز نزد من است، و از اعمالی که می کرده اید خبرتان می دهیم (۱۵).

ای پسرک من! اگر عمل تو هم وزن دانه خردلی، آنهم پنهان در دل سنگی، یا در آسمان یا در زمین باشد، خدا آن را می آورد، که خدا دقیق و کاردان است (۱۶).

ای پسرک من! نماز به پا دار، و امر به معروف و از منکر نهی کن، و بر مصائب خویش صبر کن، که این از کارهای مطلوب است (۱۷).

ای پسرک من، از در کبر و نخوت از مردم روی بر مگردان و در زمین چون مردم فرحناک راه مرو، خدا خودپسندان گردن فراز را دوست نمی دارد (۱۸).

در راه رفتن خویش معتدل باش، و صوت خود ملایم کن، که نامطبوع ترین آوازه آواز خران است (۱۹).

بیان آیات

اشاره

در این آیات اشاره شده به اینکه به لقمان حکمت داده شد، و چند حکمت نیز از او در اندرز به فرزندش نقل شده، و در قرآن کریم جز در این سوره نامی از لقمان نیامده، و اگر در این سوره آمده، به خاطر تناسبی است که داستان سراسر حکمت او با داستان خریدار لهو الحدیث داشته، چون این دو نفر در دو نقطه مقابل هم قرار دارند، یک فرد انسان آن قدر دانا و حکیم است که کلماتش راهنمای همه می شود، و در مقابل، فرد دیگری یافت می شود که راه خدا را مسخره می کند، و برای گمراه کردن مردم این در و آن در می زند، تا لهو الحدیثی جمع آوری نماید.

مقصود از شکر خدا که عبارت بود از حکمتی که خداوند به لقمان داد (وَ لَقَدْ آتَيْنَا لُقْمَانَ الْحِكْمَةَ أَنْ اشْكُرْ لِلَّهِ ...)

"وَ لَقَدْ آتَيْنَا لُقْمَانَ الْحِكْمَةَ أَنْ اشْكُرْ لِلَّهِ ... فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ حَمِيدٌ" کلمه "حکمت" - به طوری که از موارد استعمالش فهمیده می شود- به معنای معرفت علمی است در حدی که نافع باشد، پس حکمت حد وسط بین جهل و جریزه است (۱).

در جمله "أَنْ اشْكُرْ لِلَّهِ" بعضی (۲) گفته اند: کلمه "قلنا" در تقدیر است، و معنایش این است که: بدو گفتیم ما را شکر بگزار، ولی ظاهراً احتیاجی به این تقدیر نیست، و جمله مذکور تفسیر حکمت دادن به لقمان است و می خواهد بفرماید حکمتی که به لقمان دادیم این بود که: "خدا را شکر بگزار" چون شکر عبارت است از به کار بردن هر نعمتی در جای خودش، به طوری که نعمت ولی نعمت را بهتر وانمود کند، و به کار بردن نعمت به این نحو محتاج است به اینکه اول منعم، و سپس نعمتهایش، بدان جهت که نعمت اوست شناخته شود، سپس کیفیت به کار بردن در محلش، آن طور که لطف و انعام او را بهتر وانمود کند شناخته گردد، پس حکمت دادن به لقمان، لقمان را وادار کرد تا این مراحل را در شکر طی کند، و در حقیقت حکمت دادن به او مستلزم امر به شکر نیز هست.

در جمله "أَنْ اشْكُرْ لِلَّهِ" التفاتی از تکلم به غیبت به کار رفته، چون قبلاً سیاق، سیاق تکلم با غیر بود، و می فرمود: "آتینا" این جا هم باید فرموده باشد "ان اشکر لنا" و اگر اینطور نفرمود، بدان جهت است که تعبیر به "نا- ما" در جمله "آتینا" از گوینده برای اظهار عظمت از قبال خودش و خدمه اش صحیح است، ولی در مساله شکر صحیح نبود، چون با توحید در شکر تناسب نداشت.

"وَ مَنْ يَشْكُرْ فَإِنَّمَا يَشْكُرُ لِنَفْسِهِ وَمَنْ كَفَرَ فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ حَمِيدٌ" این آیه بی نیازی خدا را خاطر نشان می سازد، و می فرماید فایده شکر تنها به خود شاکر عاید می شود، هم چنان که ضرر کفران هم به خود کفران کننده عاید می گردد، نه به خدا، چون خدا غنی مطلق است، و احتیاج به شکر کسی ندارد، و چون حمید و محمود است، چه شکرش بگزارند و چه نگزارند، پس کفران هم به او ضرر نمی رساند.

و اگر در شکر تعبیر به مضارع کرده، که دلالت بر استمرار دارد، و در کفر تعبیر به

ص: ۳۲۰

۱- چون، جریزه عبارت است از افراط از حد لایق در مساله تفکر، و خلاصه نداشتن مرز و حدی برای فکر، و این خود یکی از بلاهای خطرناک است، چون چنین کسی از حق تجاوز می کند، بلکه امور دقیق و غیر مطابق با واقع را استخراج می کند، و چه بسا سرانجام کارش در مسائل عقلی به الحاد و فساد عقیده، و احیاناً جنون سوفسطایی بکشد، و در مسائل شرعی به وسواس بیانجامد. (مترجم).

۲- مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۱۶.

ماضی کرده، که تنها یک بار را می‌رساند، برای این است که شکر وقتی نافع است که استمرار داشته باشد، ولی کفر با یک بار هم ضررش خواهد رسید.

اشاره به علت اینکه شرک به خدا شرک عظیم است

"وَ إِذْ قَالَ لُقْمَانُ لِإِبْنِهِ وَ هُوَ يَعِظُهُ يَا بُنَيَّ لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ" عظمت هر عملی به عظمت اثر آن است، و عظمت معصیت به عظمت کسی است که نافرمانی اش می‌شود، چون که مؤاخذه عظیم نیز عظیم است، بنا بر این بزرگترین گناهان و نافرمانی‌ها نافرمانی خدا است، چون عظمت کبریایی همه از او است، و فوق هر عظمت و کبریایی است، چون خدایی است بی‌شریک، و بزرگترین نافرمانی‌های او این است که برایش شریک قائل شوی.

"إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ" - در این جمله عظمت شرک را مقید به قیدی با مقایسه با سایر گناهان نکرد، تا بفهماند که عظمت ظلم شرک آن قدر است که با هیچ گناه دیگری قابل قیاس نیست.

"وَ وَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ ... إِلَيَّ الْمَصِيرُ" این آیه، جمله معترضه‌ای است که در وسط کلمات لقمان قرار گرفته، و از کلمات او نیست، و اگر در اینجا واقع شده، برای این است که دلالت کند بر وجوب شکر والدین، مانند شکر خدا، بلکه شکر والدین، شکر خدا است، چون منتهی به سفارش و امر خدای تعالی است، پس شکر پدر و مادر عبادت خدا و شکر اوست.

"حَمَلَتْهُ أُمُّهُ وَهْنًا عَلَى وَهْنٍ وَ فِصَالُهُ فِي عَامَيْنِ" - در این جمله پاره‌ای از مشقات و اذیت‌ها که مادر در حمل فرزند، و تربیت او تحمل می‌کند، ذکر شده تا شنونده را به شکر پدر و مادر و بخصوص مادر وا بدارد.

کلمه "وهن" به معنای ضعف است، و در آیه شریفه حال و به معنای صاحب و هن است، ممکن هم هست مفعول مطلق باشد، و تقدیر کلام "تهن وهنا علی وهن" بوده باشد. و کلمه "فصال" به معنای از شیر جدا شدن، و شیر ندادن به بیچه است، و معنای اینکه فرمود:

"از شیر گرفتنش در دو سال است"، یعنی بعد از تحقق دو سال، آن نیز محقق می‌شود، و در نتیجه مدت شیر دادن دو سال می‌شود، و چون با آیه "وَ حَمْلُهُ وَ فِصَالُهُ ثَلَاثُونَ شَهْرًا" حملش و از شیر گرفتنش سی ماه است" (۱) ضمیمه شود، این نکته به دست می‌آید که کمترین مدت حاملگی زن شش ماه است، که در بحث روایتی آینده، باز به این نکته اشاره خواهد شد

ص: ۳۲۱

"أَنْ أَشْكُرُ لِي وَ لِوَالِدَيْكَ إِلَيَّ الْمَصِيرُ" - این جمله تفسیر "وَصَيَّنَا ..." است، و معنایش این است که وصیت ما همانا امر به شکر پدر و مادر بود، هم چنان که امر به شکر خدا نیز کردیم، و جمله "إِلَيَّ الْمَصِيرُ" انذار و تاکید امر به شکر است. در این جمله نیز التفاتی نظیر التفات در جمله "أَنْ أَشْكُرُ لِلَّهِ" بکار رفته، که نکته اش نیز همان نکته است.

توضیحی در مورد اینکه فرمود: اگر والدین خواستند برای من چیزی را که بدان علم نداری شریک بگیری اطاعتشان مکن

"وَ إِنْ جَاهَدَاكَ عَلَىٰ أَنْ تُشْرِكَ بِي مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ فَلَا تُطِعْهُمَا ... كُنتُمْ تَعْمَلُونَ" یعنی اگر پدر و مادر به تو اصرار کردند که چیزی را که علم بدان نداری و یا حقیقت آن را نمی شناسی شریک من بگیری، اطاعتشان مکن، و برای من شریکی مگیر، و مراد از اینکه شریک مفروض حقیقتش نامعلوم است، این است که چنین چیزی اصلاً وجود ندارد، و مجهول مطلق است که علم بدان تعلق نمی گیرد، پس برگشت معنا به این می شود که چیزی را که چیزی نیست شریک من مگیر، این حاصل آن چیزی است که زمخشری در کشاف گفته (۱)، و چه بسا آیه "أَتَتَّبِعُونَ اللَّهَ بِمَا لَا يَعْلَمُ فِي السَّمَاوَاتِ وَلَا فِي الْأَرْضِ" (۲) این معنا را تاکید می کند، یعنی به شریکی که در همه این عوالم وجود ندارد.

ولی بعضی (۳) دیگر از مفسرین گفته اند کلمه "تشرک" در اینجا به معنای "تکفر" و کلمه "ما" به معنای "الذی" است، و معنای آیه این است که هر چه پدر و مادر به تو اصرار کردند که به من کفر بورزی، کفری که هیچ دلیل و حجتی بر آن نداشته باشی، اطاعتشان مکن، مؤید این احتمال این است که خدای تعالی در کلام مجیدش مکرر سلطان یعنی برهان بر شرک را نفی کرده، از آن جمله مثلاً فرموده: "مَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِهِ إِلَّا أَسْمَاءٌ سَمَّيْتُمُوهَا أَنْتُمْ وَ آبَاؤُكُمْ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ بِهَا مِنْ سُلْطَانٍ" (۴) و آیات دیگری نظیر آن.

"وَ صَاحِبُهُمَا فِي الدُّنْيَا مَعْرُوفًا وَ اتَّبِعْ سَبِيلَ مَنْ أَنْابَ إِلَيَّ" - این دو جمله به منزله

ص: ۳۲۲

- ۱- تفسیر کشاف، ج ۳، ص ۴۹۴.
- ۲- آیا خدا را به چیزی اطلاع می دهید که خودش در همه آسمانها و زمین از وجود آن بی خبر است؟. سوره یونس، آیه ۱۸.
- ۳- تفسیر روح المعانی، ج ۲۱، ص ۸۷.
- ۴- نمی پرستید بجای خدا مگر نامهایی را که خود شما و پدرانتان خدایشان خوانده اید، و گر نه خدا هیچ سلطانی بر آن نازل نکرده. سوره یوسف، آیه ۴۰.

خلاصه و توضیحی است از مطالب دو آیه قبل، که سفارش والدین را می‌کرد، و از اطاعت آنان در مورد شرک به خدا نهی می‌کرد.

می‌فرماید: بر انسان واجب است که در امور دنیوی نه در احکام شرعی که راه خدا است، با پدر و مادر خود به طور پسندیده و متعارف مصاحبت کند، نه به طور ناشایست، و رعایت حال آن دو را نموده، با رفق و نرمی رفتار نماید، و جفا و خشونت در حقشان روا ندارد، مشقاتی که از ناحیه آنان می‌بیند تحمل نماید، چون دنیا بیش از چند روزی گذرا نیست، و محرومیت‌هایی که از ناحیه آن دو می‌بیند قابل تحمل است، بخلاف دین، که نباید به خاطر پدر و مادر از آن چشم پوشید، چون راه سعادت ابدی است، پس اگر پدر و مادر از آن‌هایی باشند که به خدا رجوع دارند، باید راه آن دو را پیروی کند، و گر نه راه غیر آن دو را، که با خدا انابه دارند.

از این بیان روشن می‌شود که در جمله "وَ اتَّبِعْ سَبِيلَ مَنْ أَنَابَ إِلَيَّ" اختصاری لطیف بکار رفته، چون در عین کوتاهی می‌فهماند اگر پدر و مادر با خدا بودند، باید راهشان را پیروی کنی، و گر نه اطاعتشان بر تو واجب نیست، و باید راه غیر آن دو را، یعنی راه کسانی را که با خدا هستند پیروی نمایی.

"ثُمَّ إِلَيَّ مَرْجِعُكُمْ فَأُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ" - یعنی این مطلبی که گفته شد تکلیف و وظیفه دنیایی شما است، و سپس چیزی نمی‌گذرد که به سوی من بر می‌گردید، آن وقت شما را به حقیقت آنچه می‌کردید آگاه می‌کنم، و بر حسب کرده‌هایتان چه خیر و چه شر حکم خواهم کرد.

از آنچه گذشت این معنا روشن شد که جمله "فِي الدُّنْيَا" سه نکته را در بر دارد، اول اینکه مصاحبت به نیکی و معروف را منحصر می‌کند در امور مادی و دنیایی، نه امور دینی و معنوی، دوم اینکه تکلیف را سبک می‌کند، و می‌فهماند تکلیف مذکور هر چه هم دشوار باشد، در چند روزی انگشت شمار، و مدتی اندک به دوش شما است، پس تحمل بار خدمت به آنان شما را خیلی به ستوه نیاورد، سوم اینکه می‌فهماند این کلمه در مقابل جمله "ثُمَّ إِلَيَّ مَرْجِعُكُمْ" قرار دارد، و در نتیجه سفارش می‌شود به اینکه آخرت را در نظر داشته باشند.

"يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ إِنِّي قَدْ جَعَلْتُ لَكُمْ آلِهَةً مِمَّا كَفَرْتُمْ فَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي هُوَ رَبُّكُمْ وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَاتَّقُوا يَوْمَ تُرْجَعُونَ إِلَى اللَّهِ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ..."

می‌گویند (۱) که ضمیر در "انها" به خصلت - که یا خیر است یا شر - بر می‌گردد، چون

ص: ۳۲۳

از سیاق چنین بر می آید، و در عین حال همین ضمیر اسم "کان"، و جمله "مِثْقَالَ حَبَّةٍ" خبر آن است. و مراد از بودن آن در صخره، پنهان بودن و جایگیر بودنش در شکم صخره محکم است، یا در جوف آسمانها یا در دل زمین، و مراد از آوردن آن، حاضر کردنش برای حساب و جزاست.

فصل سابق از کلام لقمان که نقل شد راجع به توحید و نفی شریک بود، و مضمون آیه مورد بحث فصل دیگری از کلام اوست، که مربوط به معاد و حساب اعمال است، و معنایش این است که ای پسر! اگر آن خصلتی که انجام داده ای، چه خیر و چه شر، از خردی و کوچکی همسنگ یک دانه خردل باشد، و همان عمل خرد و کوچک در شکم صخره ای، و یا در هر مکانی از آسمانها و زمین باشد، خدا آن را برای حساب حاضر خواهد کرد، تا بر طبقش جزاء دهد، چون خدا لطیف است، و چیزی در اوج آسمانها و جوف زمین و اعماق دریا از علم او پنهان نیست و علم او به تمامی پنهانها احاطه دارد، خبیری است که از کنه موجودات با خبر است.

معنای اینکه لقمان بعد از فرزند به صبر بر مصایب صبر را از «عزم الامور» خواند

" يَا بُنَيَّ أَقِمِ الصَّلَاةَ وَ أْمُرْ بِالْمَعْرُوفِ وَ انْهَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَ اصْبِرْ عَلٰى مَا أَصَابَكَ إِنَّ ذٰلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ " این آیه و آیه بعدش جزو گفتار لقمان و مربوط به پاره ای از دستورات راجع به عمل و اخلاق پسندیده است.

از جمله اعمال، نماز است، که عمود دین است، و دنبال آن امر به معروف و نهی از منکر است، و از جمله اخلاق پسندیده صبر در برابر مصائبی است که به آدمی می رسد.

و کلمه " ذلک " در جمله " إِنَّ ذٰلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ " اشاره است به صبر، و اگر اشاره را به لفظ " ذلک " آورده، که برای دور است، نه " هذا " که برای نزدیک است، برای این است که به اهمیت آن اشاره کرده باشد، و بلندی مرتبه صبر را رسانده باشد.

و اینکه بعضی (۱) از مفسرین گفته اند اشاره است به همه مطالب قبلی، که عبارت است از نماز، امر به معروف، و نهی از منکر، و صبر، صحیح نیست، چون تنها در این آیه نیست که صبر به عنوان عزم الامور ستوده شده، بلکه این مطلب مکرر در کلام خدای تعالی آمده، از آن جمله فرموده: " وَ لَمَنْ صَبَرَ وَ غَفَرَ إِنَّ ذٰلِكَ لَمِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ " (۲) و نیز فرموده:

ص: ۳۲۴

۱- روح المعانی، ج ۲۱، ص ۸۹.

۲- و هر آینه آن کس که صبر کند و ببخشد این عمل از عزم الامور است. سوره شوری، آیه ۴۳.

"إِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا فَإِنَّ ذَلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ" (۱).

کلمه "عزم" به طوری که راغب گفته عبارت است از تصمیم قلبی بر گذراندن و فیصله دادن به کاری، و اگر صبر را که همان حبس نفس از انجام امری است، از عزم دانسته، از این جهت است که عقد قلبی ما دام که سست نشده، و این گره دل باز نگشته، انسان بر آن امری که بر انجامش تصمیم گرفته، و در دل گره زده است، پا بر جا و بر تصمیم خود باقی است، پس کسی که بر امری صبر می کند، حتما در عقد قلبی اش و محافظت بر آن جدیت دارد، و نمی خواهد که از آن صرفنظر کند، و این خود از قدرت و شهامت نفس است (۲).

و اینکه بعضی (۳) گفته اند: "معنایش این است که این از عزیمت خدا، و ایجاب او در امور است، صحیح نیست، و از لفظ آیه دور است. و همچنین گفتار بعضی (۴) دیگر که گفته اند که عزم در لغت "هذیل" عبارت است از جزم.

توضیح سفارشات دیگر لقمان به فرزند: "وَلَا تُصَعِّرْ خَدَّكَ لِلنَّاسِ ..."

"وَلَا تُصَعِّرْ خَدَّكَ لِلنَّاسِ وَلَا تَمْشِ فِي الْأَرْضِ مَرَحًا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ كُلَّ مُخْتَالٍ فَخُورٍ" راغب گفته کلمه "صعر" به معنای کج بودن کردن، و کلمه "تصعیر" به معنای گرداندن کردن از نظرها از روی تکبر است، هم چنان که خدای تعالی فرمود: "وَلَا تُصَعِّرْ خَدَّكَ لِلنَّاسِ" (۵)، و نیز گفته: کلمه "مرح" به معنای شدت خوشحالی، و زیاده روی در آن است (۶).

و بنا به گفته وی معنا چنین می شود که: روی خود از در تکبر از مردم بر مگردان، و نیز در زمین چون آنان که بسیار خوشحالند راه مرو، که خدا دوست نمی دارد کسانی را که دستخوش خیلاء و کبرند، و اگر کبر را خیلاء خوانده اند، بدین جهت است که آدم متکبر خود را بزرگ خیال می کند، و چون فضیلت برای خود خیال می کند، زیاد فخر می فروشد. بعضی دیگر در معنای آیه گفته اند: معنای "وَلَا تُصَعِّرْ خَدَّكَ لِلنَّاسِ" این است که در وقت حاجت، گردن خود را از در تذلل و احساس خواری برای مردم کج مکن، و در مقابل.

ص: ۳۲۵

۱- اگر صبر کنید و تقوی به خرج دهید، این خود از عزم الامور است. سوره آل عمران، آیه ۱۸۶. [...]

۲- مفردات راغب، ماده "عزم".

۳- تفسیر کشاف، ص ۴۹۷. و روح المعانی، ج ۲۱، ص ۹۰.

۴- روح المعانی، ج ۲۱، ص ۹۰.

۵- مفردات راغب، ماده "صعر".

۶- مفردات راغب، ماده "مرح".

هنگام بی نیازی هم غرور و خیلاء تو را نگیرد (۱) لیکن این معنا با ذیل آیه نمی سازد، چون در ذیل آیه می فرماید خدا متکبران را دوست نمی دارد.

"وَ اقْصِدْ فِي مَشِيِكَ وَ اغْضُضْ مِنْ صَوْتِكَ إِنَّ أَنْكَرَ الْأَصْوَاتِ لَصَوْتُ الْحَمِيرِ" کلمه "قصد" در هر چیز به معنای حد اعتدال در آن است (۲)، و کلمه "غض" به طوری که راغب گفته به معنای نقصان در نگاه کردن و صدا کردن است، و بنا به گفته وی غض صوت به معنای آهسته و کوتاه صدا کردن است، و معنای آیه این است که در راه رفتنت میانه روی را پیش گیر، و در صدایت کوتاه و ناقص آن را پیشه ساز، که ناخوش ترین صوت ها صوت خران است، که در نهایت بلندی است (۳).

بحث روایتی روایاتی در باره حقوق والدین و حد اطاعت از ایشان

اشاره

در کافی به سند خود از عبد الله بن سنان روایت کرده که گفت از امام صادق (علیه السلام) شنیدم می فرمود: یکی از گناهان کبیره عقوق والدین، و یکی دیگر نومیدی از رحمت خدا، و یکی ایمنی از مکر اوست، و روایت شده که از هر گناهی بزرگتر شرک به خدا است (۴).

و در کتاب فقیه در حقوقی که از امام زین العابدین (علیه السلام) روایت کرده فرموده:

بزرگترین حق خدا بر تو این است که او را پرستی، و چیزی شریکش نسازی که اگر اینکار را به اخلاص کردی خداوند حقی برای تو بر خود واجب می کند، و آن این است که امور دنیا و آخرت را کفایت می کند.

و نیز فرمود: و اما حق مادرت این است که بدانی او تو را طوری حمل کرد که احدی، احدی را آن طور حمل نمی کند، آری او تو را در داخل شکم خود حمل کرد، و از میوه قلبش چیزی به تو داد، که احدی به احدی نمی دهد، و او با تمامی اعضای بدنش تو را محافظت نمود، و باک نداشت از اینکه گرسنه و تشنه بماند، بلکه پرورش همه از گرسنگی و تشنگی تو بود، او باک نداشت از اینکه برهنه بماند، همه پرورش از برهنگی تو بود، او هیچ پرورایی

ص: ۳۲۶

۱- روح المعانی، ج ۲۱، ص ۹۰.

۲- مفردات راغب، ماده "قصد".

۳- مفردات راغب، ماده "غض".

۴- اصول کافی، ج ۲، ص ۲۷۸، ح ۴.

نداشت از گرما، ولی سعیش این بود که بر سر تو سایه بيفکند، او به خاطر تو از خواب خوش صرفنظر کرد، و تو را از گرما و سرما حفظ نمود، همه این تلاشها برای این است که تو مال او باشی، و تو نمی توانی از عهده شکر او بر آیی، مگر با یاری و توفیق خدا.

و اما حق پدرت این است که بدانی او ریشه تو است، چون اگر او نبود تو نبود، پس هر وقت از خودت چیزی دیدی که خوش آمد، بدان که اصل آن نعمت پدر تو است، پس حمد خدا گوی، و شکر پدر بجای آر، آن قدر که با این نعمت برابری کند، و هیچ نیرویی نیست جز به وسیله خدا (۱).

و در کافی به سند خود از هشام بن سالم، از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: مردی نزد رسول اکرم (صلی الله علیه و آله) رفت و گفت: یا رسول الله به چه کس نیکی کنم؟ فرمود به مادرت، عرضه داشت: سپس به چه کس؟ فرمود: به مادرت، عرضه داشت: سپس به چه کس؟ فرمود: به مادرت، عرضه داشت: سپس به چه کس؟ فرمود به پدرت (۲).

و در مناقب آمده که روزی حسین بن علی (علیه السلام) به عبد الرحمن بن عمرو بن عاص گذشت، پس عبد الرحمن گفت: هر که می خواهد به مردی نظر کند که محبوبترین اهل زمین است نزد اهل آسمان، به این شخص نظر کند، که دارد می گذرد، هر چند که من بعد از جنگ صفین تا کنون با او همکلام نشده ام.

پس ابو سعید خدری او را نزد آن جناب آورد، حسین (علیه السلام) به او فرمود: آیا می دانستی که من محبوبترین اهل زمین نزد اهل آسمانم، و با این حال در صفین شمشیر به روی من و پدرم کشیدی؟ به خدا سوگند پدر من بهتر از من بود، پس عبد الرحمن عذر خواهی کرد و گفت: آخر چه کنم رسول خدا (صلی الله علیه و آله) به خود من سفارش فرمود که پدرت را اطاعت کن، حضرت فرمود: مگر کلام خدای را نشنیدی که فرمود: "وَإِنْ جَاهِدَاكَ عَلَىٰ أَنْ تُشْرِكَ بِي مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ فَلَا تُطِعْهُمَا" و نیز مگر از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نشنیده ای که فرمود: اطاعت (پدر و مادر و یا هر کس که اطاعتش واجب است) باید که معروف باشد، و اطاعتی که نافرمانی خدا است معروف و پسندیده نیست، و نیز مگر نشنیده ای که هیچ مخلوقی در نافرمانی خدا نباید اطاعت شود (۳) م.

ص: ۳۲۷

۱- من لا یحضره الفقیه، ج ۲، ص ۳۷۶.

۲- کافی، ج ۲، ص ۱۵۹، ح ۹.

۳- مناقب، ج ۴، ص ۷۳- طبع قم.

و در کتاب فقیه در ضمن کلمات کوتاه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) آمده که فرمود: "لا طاعه لمخلوق فی معصیه الخالق" (۱) که ترجمه اش در صفحه قبل گذشت.

و در کافی به سند خود از ابی بصیر از امام باقر (علیه السلام) روایت کرده که گفت شنیدم می فرمود: پرهیزید از گناهان کوچک، که آنها هم باز خواست کننده ای دارد، ممکن است فکر کنید که گناه می کنم و سپس از خدا طلب آمرزش می کنم، ولی خدای عز و جل می فرماید: "نَكْتُبُ مَا قَدَّمُوا وَ آثَارَهُمْ وَ كُلَّ شَيْءٍ أَحْصَيْنَاهُ فِي إِمَامٍ مُّبِينٍ - به زودی می نویسیم آنچه به دست خود از پیش فرستاده اند، و آنچه اثر از ایشان بجای مانده، و ما هر چیزی را در کتابی آشکارا می نویسیم" و نیز فرموده: "إِنَّهَا إِنْ تَكُ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ فَتَكُنْ فِي صِعْرِهِ أَوْ فِي السَّمَاوَاتِ أَوْ فِي الْأَرْضِ يَأْتِ بِهَا اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ لَطِيفٌ خَبِيرٌ" (۲) که ترجمه اش گذشت.

روایاتی در باره نماز، صبر و پرهیز از گناهان کوچک و راجع به معنای جمله: "و لا تُصَعِّرْ خَدَّكَ لِلنَّاسِ"

و نیز در همان کتاب به سند خود از معاویه بن وهب روایت کرده که گفت: از امام صادق (علیه السلام) پرسیدم بهترین چیزی که با آن بندگان خدا به پروردگار خود تقرب می جویند، و نزد خدا محبوب ترین چیز است چیست؟ فرمود: من بعد از معرفت هیچ چیزی بهتر از این نماز سراغ ندارم ... (۳).

و نیز در همان کتاب به سند خود از محمد بن فضیل، از ابی الحسن (رضاع)، روایت کرده که فرمود: نماز مایه تقرب هر پرهیزکار است (۴).

و در مجمع البیان جمله "وَ اصْبِرْ عَلٰی مَا اَصَابَكَ" را تفسیر کرده، به مشقت ها و اذیت هایی که در اثر امر به معروف و نهی از منکر به انسان می رسد، و این تفسیر را به علی (علیه السلام) نسبت داده (۵).

و نیز جمله "وَ لَا تُصَعِّرْ خَدَّكَ لِلنَّاسِ"، را تفسیر کرده به اینکه روی خود را به کلی از مردم مگردان، و از کسی که دارد با تو سخن می گوید از در توهین اعراض مکن، و این معنا را به ابن عباس، و امام صادق (علیه السلام) نسبت داده است (۶).

و در الدر المنثور است که طبرانی، و ابن عدی، و ابن مردویه، از ابی ایوب انصاری

ص: ۳۲۸

۱- فقیه، ج ۴، ص ۲۷۳.

۲- اصول کافی، ج ۲، ص ۲۷۰، ح ۱۰. [.....]

۳- فروع کافی، ج ۳، ص ۲۶۴، ح ۱.

۴- فروع کافی، ج ۳، ص ۲۶۵، ح ۶. (۵ و ۶) مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۱۹.

روایت کرده که گفت: شخصی از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) از معنای جمله "وَلَا تُصَعِّرْ خَدَّكَ لِلنَّاسِ" پرسید: فرمود: اینکه در استهزاء و توهین به اشخاص دهن کجی نموده لوجه آویزان کنی (۱).

و در مجمع البیان در ذیل جمله "إِنَّ أَنْكَرَ الْأَصْوَاتِ لَصَوْتُ الْحَمِيرِ" گفته که: از امام صادق (علیه السلام) روایت شده که فرمود: منظور، عطسه کردن به صدای بلند و زشت است، و همچنین اینکه کسی در سخن گفتن صدای خود را به طور ناخوشایندی بلند کند، مگر اینکه در حال دعا یا قراءت قرآن باشد (۲).

مؤلف: و در همه این معانی که گذشت مخصوصا در مساله عاق والدین، روایات بسیار زیادی هست که به منظور اختصار از نقلش خودداری کردیم.

گفتاری در داستان لقمان و پاره ای از کلمات حکمت آمیزش در دو فصل

۱- شخصیت و داستان لقمان و حکمت داده شدنش، در روایات

فصل اول نام لقمان در کلام خدای تعالی جز در سوره لقمان نیامده، و از داستانهای او جز آن مقدار که در آیات "وَلَقَدْ آتَيْنَا لُقْمَانَ الْحِكْمَةَ أَنْ اشْكُرْ لِلَّهِ..." آمده، سخنی نرفته است، ولی در داستانهای او و کلمات حکمت آمیزش روایات بسیار مختلف رسیده، که ما بعضی از آنها را که با عقل و اعتبار سازگارتر است نقل می کنیم.

در کافی از بعضی راویان امامیه، و سپس بعد از حذف بقیه سند، از هشام بن حکم روایت کرده که گفت: ابو الحسن موسی بن جعفر (علیه السلام) به من فرمود: ای هشام خدای تعالی که فرموده: "وَلَقَدْ آتَيْنَا لُقْمَانَ الْحِكْمَةَ" منظور از حکمت فهم و عقل است (۳).

و در مجمع البیان گفته: نافع از ابن عمر روایت کرده که گفت: از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) شنیدم می فرمود: به حق می گویم که لقمان پیغمبر نبود، و لیکن بنده ای بود که بسیار فکر می کرد، و یقین خوبی داشت، خدا را دوست می داشت، و خدا هم او را دوست بداشت، و به دادن حکمت به او منت نهاد.

ص: ۳۲۹

۱- الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۶۶.

۲- مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۲۰.

۳- اصول کافی، ج ۱، ص ۱۶.

روزی در وسط روز خوابیده بود که ناگهان ندایی شنید: ای لقمان! آیا می خواهی خدا تو را خلیفه خود در زمین کند، تا بین مردم به حق حکم کنی؟ لقمان صدا را پاسخ داد که: اگر پروردگارم مرا مخیر کند، عافیت را می خواهم، و بلاء را نمی پذیرم، ولی اگر او اراده کرده مرا خلیفه کند سمعا و طاعتا، برای اینکه ایمان و یقین دارم که اگر او چنین اراده ای کرده باشد، خودش یاریم نموده و از خطا نگه می دارد.

ملائکه- به طوری که لقمان ایشان را نمی دید- پرسیدند: ای لقمان چرا؟ گفت: برای اینکه هیچ تکلیفی دشوارتر از قضاوت و داوری نیست، و ظلم آن را از هر سو احاطه می کند، اگر در داوری راه صواب رود امید نجات دارد، نه یقین به آن، ولی اگر راه خطا رود راه بهشت را عوضی رفته است، و اگر انسان در دنیا ذلیل و بی اسم و رسم باشد، ولی در آخرت شریف و آبرومند، بهتر است از اینکه در دنیا شریف و صاحب مقام باشد، ولی در آخرت ذلیل و بی مقدار، و کسی که دنیا را بر آخرت ترجیح دهد، دنیایش از دست می رود، و به آخرت هم نمی رسد.

ملائکه از منطق نیکوی او تعجب کردند، لقمان به خواب رفت، و در خواب حکمت به او داده شد، و چون از خواب برخاست به حکمت سخن می گفت و او با حکمت خود برای داوود وزارت می کرد، روزی داوود به او گفت: ای لقمان خوشا به حالت که حکمت به تو داده شد، و بلای نبوت هم از تو گردانده شد (۱).

و در الدر المنثور است که ابن مردویه از ابو هریره روایت کرده که گفت: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: آیا می دانید لقمان چه بوده؟ گفتند: خدا و رسولش دانایتر است فرمود: حبشی بود (۲).

فصل دوم در تفسیر قمی به سند خود از حماد روایت کرده که گفت: از امام صادق (علیه السلام) از لقمان سراغ گرفتم، که چه کسی بود؟ و حکمتی که خدا به او ارزانی داشت چگونه بود؟ فرمود آگاه باش که به خدا سوگند حکمت را به لقمان به خاطر حسب و دودمان و مال و فرزندان و یا درشتی در جسم و زیبایی رخسار ندادند، و لیکن او مردی بود که در برابر امر خدا سخت نیرومندی به خرج می داد و به خاطر خدا از آنچه خدا راضی نبود دوری می کرد، مردی ساکت و فقیر احوال بود، نظری عمیق و فکری طولانی و نظری تیز داشت، همواره

ص: ۳۳۰

۱- مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۱۵.

۲- الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۶۰.

می خواست تا از عبرت ها غنی باشد و هرگز در روز نخواید، و هرگز کسی او را در حال بول و یا غایط و یا غسل ندید، بس که در خودپوشی مراقبت داشت، و نظرش بلند و عمیق بود، و مواظب حرکات و سکناات خویش بود، هرگز از دیدن یا شنیدن چیزی نخندید، چون می ترسید گناه باشد، و هرگز خشمگین نشد، و با کسی مزاح نکرد، و چون چیزی از منافع دنیا عایدش می شد اظهار شادمانی نمی کرد، و اگر از دست می داد اظهار اندوه نمی نمود، زنانی بسیار گرفت، و خدا فرزندان بسیار به او مرحمت نمود، و لیکن بیشتر آن فرزندان را از دست داد، و بر مرگ احدی از ایشان نگریست.

لقمان هرگز از دو نفر که نزاع و یا کتک کاری داشتند نگذشت، مگر آنکه بین آن دو را اصلاح کرد، و از آن دو عبور نکرد، مگر وقتی که دوستدار یکدیگر شدند، و هرگز سخن نیکو از احدی نشنید، مگر آنکه تفسیرش را پرسید، و پرسید که این سخن را از که شنیده ای؟ لقمان بسیار با فقهاء و حکما نشست و برخاست می کرد، و به دیدن قاضیان و پادشاهان و صاحبان منصب می رفت، قاضیان را تسلیت می گفت، و برایشان نوحه سرایی می کرد، که خدا به چنین کاری مبتلایشان کرده، و برای سلاطین و ملوک اظهار دلسوزی و ترحم می نمود، که چگونه به ملک و سلطنت دل بسته، و از خدا بی خبر شده اند، لقمان بسیار عبرت می گرفت، و طریقه غلبه بر هوای نفس را از دیگران می پرسید، و یاد می گرفت، و با آن طریقه همواره با هوای نفس در جنگ بود، و از شیطان احتراز می جست، و قلب خود را با فکر، و نفس خویش را با عبرت، مداوا می کرد، هرگز سفر نمی کرد مگر به جایی که برایش اهمیت داشته باشد، به این جهات بود که خدا حکمتش بداد، و عصمتش ارزانی داشت.

و خدای تبارک و تعالی دستور داد به طوائفی از فرشتگان که در نیمه روزی که مردم به خواب قیلوله رفته بودند، لقمان را ندا دهند- به طوری که صدای ایشان را بشنود، ولی اشخاص ایشان را نبیند- که: ای لقمان آیا می خواهی خدا تو را خلیفه خود در زمین کند؟ تا فرمانفرمای مردم باشی؟ لقمان گفت: اگر خدا بدین شغل فرمانم دهد که سمعا و طاعتا، چون اگر او اینکار را از من خواسته باشد، خودش یاریم می کند، و راه نجاتم می آموزد، و از خطا نگهم می دارد، ولی اگر مرا مخیر کند من عافیت را اختیار می کنم.

ملائکه گفتند: ای لقمان چرا؟ گفت برای اینکه داوری بین مردم در دشوارترین موقعیت ها برای حفظ عصمت است، و فتنه و آزمایشش از هر جای دیگر سخت تر و بیشتر است و آدمی بیچاره می ماند، و کسی هم کمکش نمی کند، ظلم از چهار سو احاطه اش نموده، کارش به یکی از دو احتمال می انجامد، یا این است که در داوری اش رأی و نظریه اش مطابق

حق و واقع می شود، که در این صورت جا دارد که سالم باشد، و احتمال آن هست، و یا این است که راه را عوضی می رود که در این صورت راه بهشت را عوضی می رود و هلاکتش قطعی است، و اگر آدمی در دنیا ذلیل و ضعیف باشد آسان تر است تا آنکه در دنیا رئیس و آبرومند بوده ولی در آخرت ذلیل و ضعیف باشد، از سوی دیگر کسی که دنیا را بر آخرت ترجیح دهد هم در دنیا خاسر و زیانکار است، و هم در آخرت، چون دنیایش تمام می شود، و به آخرت هم نمی رسد.

ملائکه از حکمت او به شگفت آمده، خدای رحمان نیز منطق او را نیکو دانست، پس همین که شام شد، و در بستر خوابش آرامید، خدا حکمت را بر او نازل کرد، به طوری که از فرق سر تا قدمش را پر کرد، و او خود در خواب بود که خدا پرده و جامعه ای از حکمت بر سراسر وجود او بپوشانید.

لقمان از خواب بیدار شد، در حالی که قاضی ترین مردم زمانش بود، و در بین مردم می آمد، و به حکمت سخن می گفت، و حکمت خود را در بین مردم منتشر می ساخت.

۲- پاره ای از مواعظ و حکم آن جناب

سپس امام صادق (علیه السلام) فرمود: بعد از آنکه فرمان خلافت به او داده شد، و او نپذیرفت، خدای عز و جل ملائکه را فرمود تا داوود را به خلافت ندا دهند، داوود پذیرفت بدون اینکه شرطی را که لقمان کرده بود به زبان آورد پس خدای عز و جل خلافت در زمین را به او داد، و چند مرتبه مبتلا به آزمایش شد، و در هر دفعه پایش بطرف خطا لغزید و خدا او را نگهداری نموده و از آن انحرافش در گذشت.

لقمان بسیار بیدیدن داوود می رفت، و او را اندرز می داد، و مواعظ و حکمت ها و علوم بسیار در اختیارش می گذاشت، و داوود همواره به او می گفت: خوشا به حالت ای لقمان، که حکمت به تو داده شد، و به بلای خلافت هم گرفتار نگشتی، و به داوود خلافت داده شد و به حکم و فتنه گرفتار آمد.

آن گاه امام صادق (علیه السلام) در ذیل آیه "وَ إِذْ قَالَ لُقْمَانُ لِابْنِهِ وَ هُوَ يَعِظُهُ: يَا بُنَيَّ لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ، إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ" فرمود: لقمان پسرش "بآثار" را وقتی اندرز می داد آن قدر کلماتش نافذ بود که فرزندش در نهایت درجه تاثر قرار می گرفت.

ای حماد از جمله مواعظی که به فرزندش کرد یکی این بود که: ای پسر! تو از آن روزی که به دنیا افتادی، پشت به دنیا و رو به آخرت کردی، و خانه ای که داری به طرف آن می روی نزدیک تر به تو است، از خانه ای که از آن دور می شوی، پسرم همواره با علما بنشین، و با دو زانوی خود مزاحمشان شو، ولی با آنان مجادله مکن، که اگر چنین کنی از تعلیم تو

دریغ می‌ورزند، و از دنیا بقدر بلاغ و رفع حاجت بگیر، و یک باره ترک آن مگوی، و گرنه سربار جامعه خواهی شد، و در دنیا آن چنان داخل مشو که به آخرت ضرر رساند، آن قدر روزه بگیر که از شهوتت جلوگیری کند، و آن قدر روزه بگیر که از نماز بازت دارد، زیرا نماز نزد خدا محبوبتر از روزه است.

پسرم دنیا دریایی است عمیق، که دانشمندانی بسیار در آن هلاک شدند، و چون چنین است تو کشتی خود را در این دریا از ایمان بساز، و بادبان آن را از توکل قرار ده، و آذوقه‌ای از تقوای خدا در آن ذخیره کن، اگر نجات یافتی، به رحمت خدا یافته‌ای و اگر هلاک شدی به گناهانت شده‌ای.

پسرم اگر طفل صغیری را در کودکی ادب کنی، تو را در بزرگی سود می‌رساند و تو از آن بهرمنده شوی، و معلوم است کسی که برای ادب ارزشی قائل است، نسبت به آن اهتمام می‌ورزد، و کسی که بدان اهتمام بورزد نخست راه بکار بستنش را می‌آموزد و کسی که می‌خواهد راه تادیب را بیاموزد، سعی و کوشش بسیار می‌شود، و کسی که سعی و کوشش را در طلب آن بسیار کرد قدم قدم به نفع آن بر می‌خورد، و آن را عادت خود قرار می‌دهد.

آری خواهی دید که تو خود جانشین گذشتگان خود شده‌ای، و از جانشین خودت سود می‌بری، و هر صاحب رغبتی به تو امید می‌بندد، که از ادب چیزی بیاموزد، و هر ترسنده‌ای از صولت هراسناک می‌شود.

زنها، که به خاطر بدست آوردن و طلب غیر علم و ادب، در طلب ادب دچار کسالت نشوی، و اگر در امر دنیا شکست خوردی، زنها که در امر آخرت مغلوب نشوی، و بدان که اگر طلب علم از تو فوت شود، در امر آخرت شکست خورده‌ای، و در روزها و شبها و ساعتهایت بهره‌ای بگذار برای طلب علم، برای اینکه عمر گرانمایه را هیچ چیز چون ترک علم ضایع نمی‌کند.

و مبادا که هرگز با اشخاص لجوج در افتی، و هرگز با مردی فقیه جدال مکن، و هرگز با صاحب سلطنتی دشمنی موز، و با هیچ ستمگری سازگاری و دوستی مکن، و با هیچ فاسقی برادری موز، و با هیچ متهمی رفاقت مکن، و علم خود را مانند پولت گنجینه کن، و بهر کس و ناکس عرضه مدار.

پسرم از خدای عز و جل آن چنان بترس که اگر در قیامت نیکیهای همه نیکان جن و انس را داشته باشی باز ترس آن داشته باشی که عذابت کند، و از خدا امید رحمت داشته باش آن چنان که اگر در روز قیامت تمامی گناهان جن و انس را داشته باشی، باز احتمال و امید اینکه خدا تو را بیامرزد داشته باشی.

پسرش به او گفت: پدر جان چطور چنین چیزی ممکن است، که در عین داشتن چنان خوفی، این چنین امیدی هم داشته باشم، و این دو حالت متضاد در یک دل چگونه جمع می شود؟ لقمان گفت: پسرم اگر قلب مؤمن را بیرون آرند، در آن دو نور یافت می شود، نوری برای خوف، و نوری برای رجاء و اگر آن دو را با مقیاسی بسنجند، برابر همدند، هیچ یک از دیگری حتی به سنگینی یک ذره بیشتر نیست، و کسی که به خدا ایمان دارد، به گفته او نیز ایمان دارد، و کسی که به گفته او ایمان داشته باشد، به فرمان او عمل می کند، و کسی که به فرمان او عمل نکند، گفتار او را تصدیق نکرده، پس این حالات دل هر یک گواه دیگری است. پس کسی که به راستی ایمان به خدا داشته باشد، برای خدا عمل را خالص و خیرخواهانه انجام می دهد، و کسی که برای خدا عمل را خالص و خیرخواهانه انجام دهد، براستی ایمان به خدا دارد، و کسی که خدا را اطاعت می کند، از او هراسناک نیز هست، و کسی که از خدا هراسناک باشد او را دوست هم دارد، و کسی که او را دوست بدارد، اوامرش را پیروی می کند، و کسی که پیرو اوامر خدا باشد، مستوجب بهشت و رضوان او می شود، و کسی که پیروی خشنودی خدا نکند، از غضب او هیچ باکی ندارد، و پناه می بریم به خدا از غضب او.

پسرم به دنیا رکون و اعتماد مکن، و دلت را مشغول بدان مدار، چون خدای تعالی هیچ خلقی را خوارتر از دنیا نیافریده، آیا نمی بینی که نعیم دنیا را مزد و پاداش مطیعان نکرده، و آیا نمی بینی که بلای دنیا را عقوبت گناه کاران قرار نداده؟ (۱).

و در کتاب قرب الاسناد، هارون، از ابن صدقه، از جعفر بن محمد از پدرش (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: شخصی از لقمان پرسید: آن چه دستوری است که جامع همه حکمت‌های تو باشد؟ گفت: اینکه خود را در باره چیزی که برایم ضمانت کرده اند به زحمت نیندازم، و آنچه را که به خود من واگذار نموده اند ضایع نکنم، (یعنی عمر خود را صرف رزقی که ضامن آن شده اند نسازم، و در باره سعادت آخرتم که به خود من واگذار نموده اند اهمال نکنم) (۲).

ص: ۳۳۴

۱- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۶۴-۱۶۲.

۲- قرب الاسناد، ص ۳۵.

و در بحار از قصص الانبیاء به سند خود از جابر از امام باقر (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: از جمله نصایحی که لقمان به فرزندش کرد، یکی این است که: پسرم اگر در باره مردن شک داری، خواب را از خودت بردار، و هرگز نمی توانی چنین کنی، و اگر در باره قیامت شک داری، بیداری را از خودت بردار، و هرگز نمی توانی.

برای اینکه اگر در این اندرز من دقت کنی خواهی دید که نفس تو به دست دیگری اداره می شود، و نیز خواهی دانست که خواب به منزله مرگ، و بیداری بعد از خواب به منزله بعث بعد از مردن است.

و نیز فرمود: لقمان به فرزندش گفت: پسرم زیاد نزدیکش مشو، که از آن دور خواهی ماند، و زیاد هم دور مشو که خوار خواهی گشت، (یعنی در طلب دنیا میانه رو باش).

و نیز فرموده: پسرم هر جنبنده ای مثل خود را دوست می دارد، مگر فرزند آدم که هم افق خود را- در مزیتی از مزایا- دوست نمی دارد، و متاعی که داری نزد خواهان آن عرضه بدار، (و گر نه بازارش کساد خواهد شد) همانطور که بین گرگ و گوسفند هرگز دوستی برقرار نمی گردد، همچنین بین نیکوکار و فاجر دوستی برقرار نمی شود، (پسرم) هر که با قیر سر و کار پیدا کند، سرانجام به قیر آلوده می شود، آمیزش با فاجران نیز چنین است، عاقبت از او یاد می گیرد، (چون نفس انسان خود پذیر است)، (پسرم) هر کس سر و کله زدن و مجادله را دوست بدارد، عاقبت زبانش به فحاشی باز خواهد شد، و هر کس به جایی ناباب قدم نهد، عاقبت متهم می شود، و کسی که همنشینی با بدان کند، سالم نمی ماند، و کسی که اختیار زبان خود را در کف ندارد، سرانجام پشیمان می شود.

و نیز در اندرز فرزندش فرمود: پسرم صد دوست بگیر، ولی یک دشمن بگیر، پسرم وظیفه ای نسبت به خلاق خود داری، و وظیفه ای نسبت به خلقت، اما خلاق تو همان دین تو است، و خلق تو عبارت است از طرز رفتارت در بین مردم، پس مراقب باش خلقت را مبعوض و منفور مردم مسازی و به همین منظور محاسن اخلاق را یاد بگیر.

پسرم بنده اختیار باش، ولی فرزند اشارار مباش، فرزندم امانت را بپرداز، تا دنیا و آخرت سالم بماند، و امین باش که خدا خائنین را دوست ندارد، پسرم این طور مباش که به مردم نشاندهی که از خدا می ترسی، و در قلب بی پروای از او باشی (۱).

و در کافی به سند خود از یحیی بن عقبه از دری از امام صادق (علیه السلام) روایت

ص: ۳۳۵

کرده که گفت: از جمله مواعظی که لقمان به فرزندش کرد این بود که: پسرم مردم قبل از زمان تو برای فرزندان خود جمع کردند، و الآن تو می بینی که نه آنچه جمع کرده بودند مانده است، و نه آن فرزندان که برایشان جمع کردند، آخر مگر نه این است که تو بنده ای اجیر هستی که مامور شده ای کاری را انجام دهی، و وعده ات دادند که در مقابل مزدت بدهند؟

پس عملت را مستوفی و کامل انجام بده، تا اجرت را کامل دهند.

و در این دنیا چون گوسفندی مباش که در زراعتی سبز و خرم بیفتند و بچرد تا چاق شود. چون آن حیوان هر چه زودتر چاق شود، به کارد قصاب نزدیک تر شده است، و لیکن دنیا را به منزله پلی بگیر، که بر روی نهری زده باشند، که تو از آن بگذری و رهایش کنی، و دیگر تا ابد به سوی آن برنگردی، پس باید آن را خراب کنی، نه اینکه تعمیر نمایی، چون تو مامور به تعمیر آن نیستی.

و نیز بدان که تو به زودی و در فردایی نزدیک وقتی پیش خدای عز و جل بایستی، از چهار چیز بازخواست خواهی شد، از جوانی ات که در چه راهی تباه کردی، و از عمرت که در چه فانی اش ساختی، و از مالت که از کجا آوردی و در کجا مصرف نمودی، پس خود را آماده کن و جوابی مهیا بساز، و از آنچه از دنیا از کف رفتی غم مخور، چون اندک دنیا دوام و بقاء ندارد، و بسیاری از گزند بلاء ایمن نیست، پس حواست را جمع کن، و سخت در کار خویش بکوش، و پرده از روی خود کنار زن، و متعرض رحمت پروردگارت شو، و در دلت همواره توبه را تجدید کن، و در زمان فراغت در عمل شتاب کن قبل از آن که مرضها و بلاها به سوی تو روی آورند، و قبل از آنکه ایامت به سر آید و مرگ بین تو و خواسته هایت حائل شود (۱).

و در بحار از قصص نقل کرده که به سند خود از حماد از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که گفت: لقمان به پسرش گفت: پسر جان! زنه از کسالت و بد خلقی و کم صبری، که با داشتن این چند عیب هیچ دوستی با تو دوام نمی آورد، و همواره در امور خود ملازم وقار و سکینت باش، و نفس خود را بر تحمل زحمات برادران صابر کن، و با همه مردم خوش خلق باش.

پسرم اگر مال دنیایی نداشتی که با آن صله رحم کنی، و بر برادران تفضل نمایی، حسن خلق و روی خوش داشته باش، چون کسی که حسن خلق دارد اختیار او را دوست می دارند، و فجار از او دوری می نمایند، پسر جان! به آنچه خدا قسمت تو کرده قانع باش تا

ص: ۳۳۶

زندگی تو با صفا شود، پس اگر خواستی عزت دنیا برایت جمع شود، طمعت را از آنچه در دست مردم است ببر، چون انبیاء و صدیقین اگر رسیدند به آنچه که رسیدند به سبب قطع طمعشان بود (۱).

مؤلف: اخبار در مواظ لقمان بسیار زیاد است، ما به منظور اختصار به همین مقدار اکتفاء کردیم.

ص: ۳۳۷

۱- بحار، ج ۱۳، ص ۴۱۹، ح ۱۴.

أَلَمْ تَرَوْا أَنَّ اللَّهَ سَخَّرَ لَكُمْ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَأَسْبَغَ عَلَيْكُمْ نِعْمَهُ ظَاهِرَةً وَبَاطِنَةً وَمِنَ النَّاسِ مَن يُجَادِلُ فِي اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَلَا هُدًى وَلَا كِتَابٍ مُّنبِئٍ (٢٠) وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّبِعُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَا وَحَدَّثَنَا آبَاءُنَا أَوْ لَوْ كَانَ الشَّيْطَانُ يَدْعُوهُمْ إِلَىٰ عَذَابِ السَّعِيرِ (٢١) وَمَنْ يُسْلِمْ وَجْهَهُ إِلَى اللَّهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَىٰ وَإِلَى اللَّهِ عَاقِبَةُ الْأُمُورِ (٢٢) وَمَنْ كَفَرَ فَلَا يَحْزُنكَ كُفْرُهُ إِلَيْنَا مَرْجِعُهُمْ فَنُنَبِّئُهُمْ بِمَا عَمِلُوا إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ (٢٣) نُمَتِّعُهُمْ قَلِيلًا ثُمَّ نَضْطَرُّهُمْ إِلَىٰ عَذَابٍ غَلِيظٍ (٢٤)

وَلَيْنَ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ قُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ (٢٥) لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ (٢٦) وَلَوْ أَنَّ مَا فِي الْأَرْضِ مِنْ شَجَرَةٍ أَقْلَامٌ وَالْبَحْرُ يَمُدُّهُ مِنْ بَعْدِهِ سَبْعَةُ أَبْحُرٍ مَا نَفَدَتْ كَلِمَاتُ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ (٢٧) مَا خَلَقَكُمْ إِلَّا كَفْسًا وَاحِدَةً إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ بَصِيرٌ (٢٨) أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يُوَلِّجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَيُوَلِّجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ وَسَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ كُلٌّ يَجْرِي إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى وَأَنَّ اللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ (٢٩)

ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ وَأَنَّ مَا يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ الْبَاطِلُ وَأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْعَلِيُّ الْكَبِيرُ (٣٠) أَلَمْ تَرَ أَنَّ الْفُلُوكَ تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِنِعْمَتِ اللَّهِ لِيُرِيَكُمْ مِنْ آيَاتِهِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍ (٣١) وَإِذَا غَشِيَ بِهِمْ مَوْجٌ كَالظُّلَلِ دَعَوُوا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ فَلَمَّا نَجَّاهُمْ إِلَى الْبَرِّ فَمِنْهُمْ مُّقْتَصِدٌ وَمَا يَجْحَدُ بِآيَاتِنَا إِلَّا كُلُّ خَتَّارٍ كَفُورٍ (٣٢) يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ وَاحْشُوا يَوْمًا لَا يَجْزِي وَالِدٌ عَنْ وَلَدِهِ وَلَا مَوْلُودٌ هُوَ جَازٍ عَنِ الْوَالِدِ شَيْئًا إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ فَلَا تَغُرَّنَّكُمُ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا وَلَا يَغُرَّنَّكُم بِاللَّهِ الْغُرُورُ (٣٣) إِنَّ اللَّهَ عِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ وَيُنزِلُ الْغَيْثَ وَيَعْلَمُ مَا فِي الْأَرْحَامِ وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ مَاذَا تَكْسِبُ عَدَاً وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ بِأَيِّ أَرْضٍ تَمُوتُ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ (٣٤)

مگر نمی بینید که خدا هر چه را که در آسمانها و زمین هست رام شما کرد؟ و نعمتهای خویش را آشکارا و نهان بر شما کامل نمود؟ (و باز) بعضی از مردم بدون علم و هدایت و کتاب، در باره خدا مجادله می کنند (۲۰).

و چون به آنها گفته شود: چیزی را که خدا نازل کرده پیروی کنید، گویند: (نه)، تنها آیینی را که پدران خود را بر آن یافته ایم پیروی می کنیم، حتی اگر شیطان (در نتیجه پیروی از پدرانشان) به سوی عذاب سوزان دعوتشان کند، باز هم آنان را پیروی می کنند؟ (۲۱).

هر کس توجه بی شائبه خویش را سوی خدا کند، و نیکوکار باشد، به دستاویز محکمی چنگ زده، و عاقبت کارها سوی خدا است (۲۲).

و هر که انکار کند انکارش ترا محزون نکند، چون بازگشتشان سوی من است، و ما از اعمالشان خبرشان می دهیم، که خدا مکنون سینه ها را می داند (۲۳).

اندکی برخوردارشان کنیم، و سپس به سوی عذابی سختشان بکشیم (۲۴).

اگر از آنان پرسسی آسمانها و زمین را کی آفریده؟ گویند: خدا، بگو پس ستایش هم خاص خداست، ولی بیشترشان نمی دانند (۲۵).

هر چه در آسمانها و زمین هست از خدا است، و خدا همو بی نیاز و ستوده است (۲۶).

اگر آنچه در زمین درخت هست، قلم باشد، و دریا، به کمک آن دریا، هفت دریای دیگر مرکب، کلمات خدا تمام نشود، که خدا نیرومند و حکیم است (۲۷).

خلق کردن شما، و از نو زنده کردنتان جز به مانند خلق کردن یک تن نیست، چون خدا شنوا و بینا است (۲۸).

مگر نمی بینی که خدا شب را به روز می برد، و روز را به شب می برد، و آفتاب و ماه را به خدمت گرفته، که هر یک به مدتی معین روان است، و خدا از اعمالی که می کنید آگاه است (۲۹).

چنین است، چون خدا حق است، و آنچه سوای او می خوانند باطل است، و خدا والای بزرگ است (۳۰).

مگر نمی بینی که به نعمت خدا کشتی به دریا روان است، تا آیه های خویش به شما بنمایاند؟ که در این برای همه صبرپیشگان سپاسگزار عبرتهاست (۳۱).

و چون موجی بمانند کوه ها، آنان را فرا گیرد، خدا را بخوانند، و دین را خاص او کنند، و چون به خشکیشان برد، تنها بعضی شان معتدلند، و آیه های ما را جز عهدشکنان کفران پیشه انکار نمی کنند (۳۲).

ای مردم! از پروردگارتان بترسید، و از روزی که پدر برای فرزندش کاری نسازد، و فرزند به هیچ وجه کار ساز پدر خود نشود، بیمناک باشید، که وعده خدا حق است، زندگی این دنیا فریبتان ندهد، و شیطان فریبنده، در کار خدا به فریبتان نکشد (۳۳).

بدرستی علم رستاخیز پیش خدا است، که باران فرود آورد، و آنچه را در رحمها است بداند، کسی نمی داند که فردا چه می کند و کسی نمی داند که در کدام سرزمین می میرد، اما خدا دانا و آگاه است (۳۴).

بیان آیات

اشاره

در این آیات به ما قبل داستان لقمان برگشته، که آیات وحدانیت خدا و نداشتن شریک، و ادله آن را ذکر نمود، و بدین جا منتهی شد، که فرمود: "هَذَا خَلْقُ اللَّهِ فَأَرُونِي مَاذَا خَلَقَ الَّذِينَ مِنْ دُونِهِ بَلِ الظَّالِمُونَ فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ".

"أَلَمْ تَرَوْا أَنَّ اللَّهَ سَخَّرَ لَكُمْ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَأَسْبَغَ عَلَيْكُمْ نِعَمَهُ ظَاهِرَةً وَبَاطِنَةً" از این جا به ما قبل داستان لقمان رجوع شده، و همین خود دلیل است بر اینکه خطاب (آیا نمی بینید) به مشرکین است، هر چند که ذیل آیه اشعار دارد بر عمومیت خطاب.

و بنا بر این صدر آیه تتمه کلام رسول خدا (صلی الله علیه و آله)، و متصل است به جمله "هَذَا خَلْقُ اللَّهِ فَأَرُونِي مَاذَا خَلَقَ الَّذِينَ مِنْ دُونِهِ" و دیگر التفاتی در جمله "أَلَمْ تَرَوْا" نیست.

و بنا بر تقدیری که آیه مورد بحث جزو کلام خدای تعالی باشد، آن وقت در جمله "أَلَمْ تَرَوْا" التفاتی از سیاق غیبت در جمله "بَلِ الظَّالِمُونَ فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ"، به سیاق خطاب، به کار رفته است، و التفات در مثل این گونه موارد از باب شدت یافتن و جد گوینده، و

عصبانیتش از جهل شنوندگان، و اصرارشان بر گمراهی است، که هیچ راهنمایی سودی به ایشان نمی بخشد، و هیچ اشارتی در حالشان مؤثر واقع نمی شود، به همین جهت با اینکه تا کنون در سیاق غیبت حرف می زد، ناگهان روی سخن به خود شنوندگان نموده، آنچه که در معرض دید و شنوایی ایشان است به رخشان می کشد، بلکه از خواب خرگوشی خود بیدار گشته، و از غفلت بدر آیند.

و به هر حال چه اینکه بنا به گفته ما جمله "أَلَمْ تَرَوْا" متصل به جمله "فَأَرْوَنِي" باشد، و التفاتی در کار نباشد، و چه به گفته دیگران عطف و متصل به جمله "بَلِ الظَّالِمُونَ" باشد، و التفاتی از غیبت به خطاب در آن شده باشد، مراد از تسخیر آسمانها و زمین برای انسان، انسانی که آسمان و زمین را می بیند، آن نظام و ارتباطی است که در اجزای عالم مشاهده می کنیم، و می بینیم که چگونه سرپای عالم را در تحت نظامی عام اداره نموده، و انسان را که اشراف اجزای این عالم محسوس است، شعور و اراده اش را درست کرده و تدبیر می کند، پس می فهمیم که خدای تعالی سرپای عالم را مسخر و محکوم این نظام کرده، تا انسان که شریف ترین اجزای آن است پدید آید و به کمال برسد.

معنای اینکه فرمود: "سَخَّرَ لَكُمْ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ"

کلمه "تسخیر" به معنای وادار کردن فاعل به فعلش می باشد، به طوری که فاعل، فعل خود را به اراده خود انجام ندهد، بلکه به اراده تسخیر کننده انجام دهد، همان طور که نویسنده، قلم را وادار می کند تا به اراده او بنویسد، و مخدوم و مولی، بنده و خدمتگزار خود را وادار می کند تا مطابق دستور و خواست او عمل را انجام دهد، و اسباب مؤثر در عالم هر چه باشد، با سببیتی که هر یک مخصوص به خود دارد، آن کاری را انجام می دهد که خدا می خواهد، و خدا از مجموع آنها نظامی را می خواهد که با آن عالم انسانی را تدبیر کند، و حوائج او را بر آورد.

از آنچه گذشت معلوم شد که "لام" در کلمه "لکم" لام تعلیل غایی است، و معنای آن "به خاطر شما" است، و در نتیجه تسخیر کننده این اسباب خدا خواهد بود، نه انسان به خلاف اینکه لام را برای ملک بگیریم که در آن صورت تسخیر کننده انسان خواهد بود، ولی با مشیت خدای تعالی، هم چنان که بعضی احتمال آن را داده اند، و پیشرفت انسانها در مرور زمان، و به خدمت گرفتن اجزای عالم را در بیشتر مقاصدش، شاهد گفته خود گرفته اند، و لیکن این احتمال با جمله "أَلَمْ تَرَوْا" نمی سازد، چون اگر تسخیر کننده خود انسان بود، مسخر خود را می دید، و دیگر حاجت به این سؤال نبود.

"وَأَسْبَغَ عَلَيْكُمْ نِعْمَهُ ظَاهِرَةً وَبَاطِنَةً" - کلمه "اسبغ" به معنای سنگ تمام گذاشتن، و

نیز توسعه دادن است، و معنای جمله این است که: "نعمت های ظاهری و باطنی را بر شما تمام کرد، و توسعه داد". کلمه "نعم" جمع نعمت است، و نعمت در اصل لغت به معنای بنای نوع بوده، ولی استعمالش در هر چیزی که سازگار آدمی است، و انسان از آن لذت می برد، غلبه کرده است، و بیشتر در این امور استعمال می شود.

و مراد از نعمتهای ظاهری بنا بر این که خطاب در آیه به مشرکین باشد، حواس ظاهری، از گوش چشم و اعضای بدن، و نیز سلامتی و عافیت و رزق طیب و گوارا، و مراد از نعمت های باطنی نعمتهای غایب از حس است، مانند شعور و اراده و عقل.

و اما بنا بر اینکه خطاب به عموم انسانها باشد مراد از نعمت های ظاهری آن نعمت های ظاهری مذکور به اضافه دین خواهد بود، چون دین نیز از نعمت های محسوسی است که امور دنیا و آخرت مردم را نظام می بخشد.

و مراد از نعمت های باطنی باز همان نعمت های باطنی مذکور خواهد بود، به اضافه مقامات معنوی که تنها از راه اخلاص در عمل حاصل می گردد.

نکوهش برخی از مردم که از روی تقلید و بدون "علم"، "هدی" و "کتاب منیر" در باره خدا مجادله می کنند

"وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يُجَادِلُ فِي اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَلَا هُدًى وَلَا كِتَابٍ مُنِيرٍ" در این آیه به سیاق سابق برگشت شده، که خطاب را متوجه شخص رسول خدا (صلی الله علیه و آله) می کرد، و کلمه "مجادله" به معنای بحث و مناظره به منظور غلبه یافتن بر خصم است، و مقابله ای که بین "علم" و "هدی" و "کتاب" انداخته، اشاره دارد به اینکه مراد از علم آن حجت های عقلی است که با تحصیل و اکتساب به دست می آید، و مراد از هدایت، آن حقایقی است که خدا از طریق وحی و یا الهام به دل انسان افاضه می کند، و مراد از کتاب، کتابهای آسمانی است که از طریق وحی و نبوت به خدا منتهی و مستند می شود، و به همین جهت که مستند به اوست آن را منیر و روشنگر توصیف کرد، و این سه طریق از طرق علم است که چهارمی برایش نیست.

و بنا بر این معنای آیه این می شود که: بعضی از مردم بدون هیچ یک از این سه علم در وحدانیت خدا از حیث ربوبیت و الوهیت مجادله می کنند، و هیچ حجت قابل اعتمادی ندارند، تنها و تنها مدرکشان تقلید است.

"وَ إِذَا قِيلَ لَهُمْ اتَّبِعُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَا وَجَدْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا ..."

ضمیرهای جمع همه به کلمه "من" بر می گردد، که از لحاظ معنا جمع است، هم چنان که ضمیر مفرد در آیه قبلی نیز به "من" بر می گشت از لحاظ لفظش، که مفرد است.

و اگر در جمله "وَ إِذَا قِيلَ لَهُمْ اتَّبِعُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ" فرمود پیروی کنید آنچه را که خدا

نازل کرده، با اینکه می توانست بفرماید: پیروی کنید کتاب و یا قرآن را، برای این است که اشاره کند به اینکه دعوت رسول خدا (صلی الله علیه و آله) دارای حجت و برهان است، نه صرف زورگویی و ادعا، برای اینکه نزول این کتاب مؤید به حجت نبوت است، پس گویا فرموده: "وقتی دعوت می شوند به سوی توحید، توحیدی که کتاب بر آن دلالت دارد، کتابی که نزولش از ناحیه خدا قطعی است، در پاسخ چنین و چنان می گویند".

و به عبارتی دیگر، وقتی حقایق و معارف را با دلیل در اختیار آنان قرار می دهند، ایشان در مقابل با تحکم و زور جواب می دهند، بدون اینکه هیچ حجتی بر گفتار خود ارائه دهند، و آن این است که می گویند: ما پدران خود را بر کیش شرک یافتیم، و ایشان را پیروی می کنیم.

"أَوْ لَوْ كَانَ الشَّيْطَانُ يَدْعُوهُمْ إِلَىٰ عَذَابِ السَّعِيرِ" - یعنی آیا پدران خود را پیروی می کنند حتی در صورتی که شیطان ایشان را به وسیله این پیروی به سوی عذاب آتش دعوت کرده باشد؟ و بنا بر این، استفهام در آیه انکاری، و کلمه "لو" وصلیه، و عطف بر محذوف خواهد بود، و تقدیر آن چنین می شود: "ا یتبعونهم لو لم يدعوهم الشيطان و لو دعاهم؟" یعنی آیا پدران خود را پیروی می کنند، چه در صورتی که شیطان ایشان را دعوت نکرده باشد، و چه در صورتی که دعوت کرده باشد؟

و حاصل کلام این می شود، که پیروی وقتی نیکو و بجاست، که پیروی شدگان بر حق بوده باشند، و اما اگر خود آنان بر باطل بوده باشند، و پیروی آنان پیروان را به شقاوت و عذاب سعیر بکشاند، دیگر این پیروی به جا و صحیح نیست، چون پیروی در پرستش غیر از خدا است، و کسی غیر از خدا قابل پرستش نیست. "وَمَنْ يُشْرِكْ فَإِنَّهُ لَمَّا كَفَرَ بِاللَّهِ مَا يَدْعُوهُ سَاءَ مَا يَدْعُوهُ" و در معنای جمله حالیه ضمیری به ایشان برگردد، که در این صورت معنای آیه و ما قبلش این است که: آیا حتی اگر شیطان ایشان را دعوت به فلان و فلان کرده باشد، در حالی که هر کس محسن باشد و روی خود تسلیم به سوی خدا کرده باشد نجات یافته، و رستگار است و نیز در حالی که عاقبت امور به سوی خدا راجع است، پس واجب می شود که همو معبود باشد.

و اسلام وجه به سوی خدا، به معنای تسلیم آن برای اوست، به این معنا که انسان با همه وجودش رو به خدا کند. و او را پرستش نماید، و از ما سوای او اعراض کند، و کلمه

"محسن" اسم فاعل از مصدر احسان است، و احسان به معنای به جا آوردن اعمال صالح است با داشتن یقین به آخرت، هم چنان که در اول سوره که می فرماید: "هُدًى وَ رَحْمَةً لِّلْمُحْسِنِينَ"، خودش محسنین را به این معنا تفسیر کرده، فرموده: "الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَ يُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَ هُمْ بِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ" - کسانی که نماز می خوانند و زکات می دهند، و در حالی که به آخرت یقین دارند". و کلمه "عروه الوثقی" به معنای دست آویزی است که قابل جدا شدن نباشد.

و معنای آیه این است که هر کس خود را یگانه بداند، و با یقین به معاد عمل صالح انجام دهد، او اهل نجات است، و سرانجام هلاک نخواهد شد، چون سرانجامش به سوی خدا است، و همو وعده نجات و رستگاریش داده است.

از این بیان روشن می شود که جمله "وَ إِلَى اللَّهِ عَاقِبَةُ الْأُمُورِ"، در مقام تعلیل جمله "فَقَدْ اسْتَيْمَسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَى" می باشد، چون این جمله (دستاویز محکم) استعاره تمثیلی، از نجات و رستگاری است، می گوید برای این به چنین دستاویزی چنگ زده، که منتهی به خدایی است، که وعده چنین نجات و فلاحی را داده است.

"وَ مَنْ كَفَرَ فَلَا يَحْزُنُكَ كُفْرُهُ ... إِلَى عَذَابٍ غَلِيظٍ" این آیه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را تسلیت می دهد و دلخوش می کند تا اندوه بر او چیره نشود، به اینکه بالآخره روزی به سوی خدا بر می گردند، و خدا به آنچه می کرده اند آگاهشان می کند، یعنی حقیقت اعمالشان و آثار سوء آن که همان آتش است برایشان هویدا می گردد.

"نُمتَّعُهُمْ قَلِيلًا ثُمَّ نَضْطَرُّهُمْ إِلَىٰ عَذَابٍ غَلِيظٍ" - در این جمله با بیانی دیگر از حقیقت حال کفار پرده برداری می کند، چون در جمله "إِلَيْنَا مَرْجِعُهُمْ فَنُنَبِّئُهُم بِمَا عَمِلُوا" چه بسا توهم گردد، مادامی که در دنیا و متنعم به نعمت های آن هستند، دست خدا به ایشان نمی رسد، و از قدرت خدا خارجند، بله بعد از آنکه مردند یا مبعوث شدند آن وقت داخل در قدرت خدا می شوند، و خدا با عذاب خود از ایشان انتقام می گیرد.

لذا این جمله این توهم را دفع نموده و می فهماند که کفار در دنیا نیز حتی یک لحظه خارج از تدبیر خدا نیستند، و اگر با متاع اندک دنیا بهره مندشان می کند، چیزی نخواهد گذشت که مضطر و ناچارشان می کند، تا با پای خود به سوی عذابی غلیظ روان شوند. پس به هر حال مغلوب و مقهورند، و دائما امر آنان به دست خدا است و نمی توانند خدا را به ستوه آورند نه در حال بهره مندیشان، و نه در غیر آن حال.

" وَ لَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ قُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ " این آیه اشاره است به اینکه کفار نیز مانند عموم بشر مفسور بر توحید، و به آن معترفند، اعتراف ناخودآگاه، برای اینکه اگر از ایشان سؤال شود چه کسی آسمانها و زمین را آفریده؟

اعتراف خواهند کرد به اینکه خدا عز اسمہ آن را آفریده، و وقتی آفریدگار آنها خدا باشد، پس مدبر آنها نیز همو خواهد بود، چون تدبیر جدا از خلقت نیست. و وقتی خالق و مدبر عالم خدا باشند، و آن منعمی که نعمت ها را قبض و بسط می دهد، به یکی تنگ می گیرد، و به دیگری توسعه می دهد. و نیز آن کسی که همه ترسها و امیدها از او و به او است، پس معبود هم همو است، و شریکی برایش نیست پس ناخودآگاه به وحدانیت خدا اعتراف دارند.

لذا به رسول گرامی خود (صلی الله علیه و آله) دستور می دهد، تا خدا را بر این اعتراف ناخودآگاهشان حمد گوید، می فرماید: " قُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ " آن گاه اشاره به این معنا می کند که اکثر آنان معنای اعتراف خود را که خدا خالق است، و لوازم این اعتراف را نمی دانند، " بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ "، بله اندکی از ایشان این معنا را می دانند، و لیکن آنها هم در برابر حق خضوع ندارند، و آن را دانسته و با یقین بدان انکار می کنند، هم چنان که در جای دیگر در باره این طائفه فرموده: " وَ جَحَدُوا بِهَا وَ اسْتَيْقَنَتْهَا أَنفُسُهُمْ " (۱).

احتجاج بر وحدانیت خدای تعالی در الوهیت و ربوبیت، از طریق انحصار ملک حقیقی در او، و غنی و حمید علی الاطلاق بودنش جل و علا

" لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْعَنِيُّ الْحَمِيدُ " چون اعترافشان به خالق بودن خدای سبحان مستلزم اثبات یگانگی او در ربوبیت و الوهیت بود، زیرا تدبیر و تصرف در دست اوست، و اعتراف به خالق بودن او کافی در استلزام مذکور بود لذا در تمامیت حجت به همان مقدار اکتفاء نمود، و رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را مامور به حمد نمود و قوم را به خاطر غفلتشان جاهل خواند.

آن گاه در آیه مورد بحث برای بار دوم از طریق انحصار ملک حقیقی در خدا، احتجاج کرد بر وحدانیت او، چون او غنی مطلق، و محمود مطلق است.

بیان این احتجاج این است که خدای تعالی مبدأ تمامی خلایق، و دهنده تمامی کمالات است، پس خود او باید دارای هر چیز باشد که موجودات محتاج به آنند، پس او غنی علی الاطلاق است، چون اگر از جهتی غنی و از جهتی دیگر محتاج باشد، نمی تواند از آن جهت، دهنده کمال باشد و این خلف فرض است، زیرا گفتیم که او دهنده هر کمال است..

ص: ۳۴۵

۱- آن را انکار کردند، در حالی که دلهایشان بدان یقین داشت. سوره نمل، آیه ۱۴. [.....]

و چون غنی علی الاطلاق است، پس آنچه در زمین و آسمانهاست، ملک اوست، پس او مالک علی الاطلاق نیز هست، و می تواند در ملک خود به هر نحو که بخواهد تصرف کند، پس هر تدبیر و تصرفی که در عالم واقع می شود از آن اوست، چون اگر چیزی از آن تدبیرها از غیر او باشد، آن غیر نیز به همان مقدار مالک خواهد بود، و حال آنکه گفتیم مالک علی الاطلاق اوست، و چون تدبیر و تصرف تنها از خدا است، پس تنها او رب العالمین، و الهی است که باید پرستیده شود، و از انعام و احسانش سپاسگزاری گردد.

این آن معنایی است که جمله: "لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْغَنِيُّ" بدان اشاره می کند، جمله "لِلَّهِ مَا فِي..." حجت بر وحدانیت خدا است، و جمله "إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْغَنِيُّ" تعلیل مالکیت علی الاطلاق اوست.

و اما کلمه "حمید" که به معنای محمود در افعال است، مبدء دیگری است برای حجت، چون حمد به معنای ثنای در مقابل جمیل اختیاری است، و هر جمیل که در عالم است ملک خدای سبحان است، پس قهرا ثناهایی هم که هر جمیلی استحقاق آن را دارد، به خدا بر می گردد، و ثنای خدا است، پس خدا حمید علی الاطلاق است، و اگر از این تدبیر متقن و جمیل که در عالم است چیزی و مقداری از آن از غیر خدا بود، و آن مقدار هیچ نسبتی و ارتباطی با خدا نداشت، حمد و ثنای آن مقدار جمیل نیز مال غیر خدا می شد. نه مال خدا، در نتیجه خدا حمید علی الاطلاق، و حمید نسبت به هر چیز نمی بود، و حال آنکه فرض کردیم که او حمید علی الاطلاق است، و خلف فرض باطل است.

"وَلَوْ أَنَّ مَا فِي الْأَرْضِ مِنْ شَجَرَةٍ أَقْلَامٌ وَالْبَحْرُ يَمُدُّهُ مِنْ بَعْدِهِ سَبْعَةُ أَبْحُرٍ مَا نَفِدَتْ كَلِمَاتُ اللَّهِ..."

کلمه "من شجره"، بیان موصول "ما" می باشد، و "شجره" واحد "شجر" است، که در این مقام که سیاق، سیاق "لو" می باشد، استغراق و کلیت را می رساند، یعنی هر درختی که در زمین است، و مراد از "بحر" هم، مطلق دریا است، و معنای جمله "يَمُدُّهُ مِنْ بَعْدِهِ سَبْعَةُ أَبْحُرٍ" این است که هفت دریای دیگر نظیر دریای مفروض آن را کمک کند، و بر آن اضافه شود.

و ظاهرا مراد از عدد هفت افاده تکثیر است، نه اینکه این عدد خصوصیتی داشته باشد. و اما لفظ "کلمه" در لغت به معنای لفظی است که دلالت بر معنایی داشته باشد، و به همین جهت لفظ بی معنا را کلمه نمی گویند، ولی در کلام خدای سبحان بر "هستی" اطلاق شده است، البته هستی افاضه شده به امر او، که از آن به کلمه "کن" تعبیر کرده و فرموده:

"إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ" (۱) و نیز حضرت مسیح را "کلمه" خوانده و فرموده: "وَ كَلِمَتُهُ أَلْقَاهَا إِلَى مَرْيَمَ" (۲).

پس معنای آیه این است که اگر تمامی درختان زمین قلم گردد، و دریا به اضافه هفت دریای دیگر مانند آن مرکب فرض شود، و با این قلم و مرکب کلمات خدا را- بعد از تبدیل آنها به الفاظ- بنویسند، آب دریاها قبل از تمام شدن کلمات (مخلوقات) خدا تمام می شود، چون آب دریاها هر چه باشد منتهای است، و کلمات خدا نامتناهی.

از اینجا معلوم می شود که در آیه شریفه حذف و اختصار گویی شده، و جمله "إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ" در مقام تعلیل است، و معنای آن این است که: "زیرا خدای تعالی عزیز است، و چیزی عزیز و قاهر بر او نیست"، پس این کتابی هم که گفتیم آنچه را نزد خدا است تمام نمی کند، و حکیم است، و به همین جهت تدبیر را به غیر واگذار نمی سازد.

آیه مورد بحث متصل به ما قبل است، برای اینکه این آیه نیز مانند آیه قبلی دلالت دارد بر اینکه تدبیر خلق مخصوص خدای سبحان است، و نه غیر، چیزی که هست آیه مورد بحث در این صدد است که وسعت تدبیر خدا، و کثرت اوامر تکوینی او را در خلق و تدبیر برساند، می فرماید: آن قدر اوامرش در خلق و تدبیر بسیار است، که دریا و هفت دریای دیگر مثل آن اگر مداد شوند، و درختان زمین به صورت قلم در آیند، و بخواهند کلمات او را بنویسند، دریاها قبل از تمام شدن اوامر او تمام می شوند.

توضیح اینکه تعلیل امکان معاد به اینکه خدا سمیع و بصیر است متضمن جواب به این اشکال است که اعمال و نیات بی شمار از افراد بی شمار چگونه ضبط شده مخلوط و مشتبه نمی شوند

"مَا خَلَقُكُمْ وَلَا بُعْثُكُمْ إِلَّا كَنَفْسٍ وَاحِدَةٍ إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ بَصِيرٌ" این جمله در مقام بیان امکان معاد است، چون مشرکین از این جهت که بسیاری مردگان و در هم و برهم شدن خاک آنها با خاک زمین را می دیدند، و می دیدند که هیچ امتیازی بین خاک فلان شخص با خاک آن دیگری نیست، لذا زنده شدن مردگان را بعید می شمردند.

به همین جهت خدای تعالی در این آیه فرموده: "خلقت و بعث همه شما عینا مانند بعث یک فرد است، همانطور که بعث یک فرد برای ما ممکن است، بعث افراد در هم و برهم شده نیز مثل آن ممکن است چون هیچ چیزی خدا را از چیز دیگر باز نمی دارد، و بسیاری عدد

ص: ۳۴۷

۱- امر او بیش از این نیست که چون اراده کند هستی چیزی را بگوید "باش" و او هست شود. سوره یس، آیه ۸۲.

۲- و کلمه او که وی را به مریم القاء کرد. سوره نساء، آیه ۱۷۱.

او را به ستوه نمی آورد، و نسبت به قدرت او یکی با بسیار، مساوی است"، و اگر در آیه مورد بحث با اینکه گفتگو از مساله بعث بود، خلقت را هم ضمیمه فرمود، برای این است که در ضمن سخن بفهماند خلقت و بعث از نظر آسانی و دشواری یکسانند، بلکه اصلا فعل خدا متصف به آسانی و دشواری نمی شود.

شاهد این معنا اضافه شدن خلق و بعث به ضمیر جمع مخاطب (کم - شما) می باشد، که منظور از آن، همه مردم است، و آن گاه تشبیه همه به یک نفر است، و معنایش این است که: خلقت همه شما مردم با همه کثرتی که دارید، و همچنین بعث شما، مانند خلق و بعث یک نفر است، و شما با همه بسیاریتان با یک نفر مساوی هستید، برای اینکه اگر فرض شود که بعث همه شما و پاداش و کیفر دادن به اعمال همه شما دشوار باشد، لا بد به خاطر جهل دشوار می شود، یعنی از آنجایی که هر یک نفر از شما هزاران کار نیک و بد دارد، این کارها با هم مخلوط و مشتبه می شود، و خدا نمی داند کدام کار از کدام یک از شما است. و لیکن بعد از آنکه ثابت شد که خدا جاهل نیست، چون شنوای اقوال و بینای اعمال شماست، و به عبارتی دیگر هر چه از شما سر بزند در برابر او، و زیر نظر او سر می زند، پس دیگر مخلوط و مشتبه شدن اعمال شما برای او فرضی است محال.

با این بیان جواب اعتراضی که به آیه شده، داده می شود. اعتراضی این است که مناسب با تعلیل برای یکسان بودن بعث یک نفر و یک میلیون نفر به (سمیع و بصیر) نیست، بلکه مناسب برای چنین تعلیلی این است که بفرماید: "إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ"، و یا "إِنَّ اللَّهَ قَوِيٌّ عَزِيزٌ" و یا امثال آن، چون قدرت و قوت و عزت و امثال آن با خلقت و بعث ارتباط دارد، نه با "سمیع" و "بصیر" بودن.

جوابش این شد که آیه شریفه در مقام پاسخ به اعتراض و اشکالی است که در ذهن مشرکین بود، و آن این است که هزارها عمل از میلیونها نفوس چطور ضبط می شود، و مخلوط و مشتبه نمی گردد، تا جزاء داده شود. پس اشکال متوجه جمله "فَنَبِّئُهُمْ بِمَا عَمِلُوا" در سه آیه قبل است، که آیه مورد بحث از آن جواب می دهد به اینکه چطور گفتارها و کردارهای میلیونها نفوس بر او مشتبه می شود، با اینکه هر کس هر چه می کند زیر نظر و مشاهده او می کند، و هیچ گفتار و کرداری از نظر او پوشیده نیست.

در سه آیه قبل که می فرمود: "فَنَبِّئُهُمْ بِمَا عَمِلُوا" دنباله اش فرمود: "إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ" یعنی چون خدا داناست به آنچه که در دلهاست، و معلوم است که بنا بر این تعلیل ملاک در جزاء خوبی و بدی دلهاست، هم چنان که آیه "وَإِنْ تُبْدُوا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ أَوْ"

تُخْفُوهُ يُحَاسِبُكُمْ بِهِ اللَّهُ" همین معنا را می رساند.

و بنا بر این، آیه شریفه در هر دو حال جواب از اشکال بالا می شود، اما، اگر آن اشکال را هم بر اساس بسیاری منویات، و نهانی های دلها تصویر کنیم، و بگوییم خداوند چطور به حساب این همه منویات خلاق می رسد، و اشتباه نمی کند، آیه مذکور در پاسخ می گوید: "إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ- خدا دانای به منویات است". (۱)

و اگر اشکالی بر اساس اعمال و اقوال خارجی طرح شود و گفته شود که خدا چگونه به حساب این همه اعمال از این همه خلاق می رسد و اشتباه نمی کند، آن وقت آیه مورد بحث جواب آن را می دهد که خدا شنوای اقوال و بینای اعمال است، پس اشکال و جوابی که در آیه مورد بحث آمده نظیر اشکال و جوابی است که در آیه "قَالَ فَمَا بَالُ الْقُرُونِ الْأُولَى قَالَ عَلَّمَهَا عِنْدَ رَبِّي فِي كِتَابٍ لَا يَضِلُّ رَبِّي وَلَا يَنْسِي" (۲) آمده، دقت بفرماید.

بعضی (۳) از مفسرین از اعتراض مذکور جوابهای دیگری داده اند، که تمام نیست، اگر از خوانندگان کسی بخواهد بدانها واقف شود، باید به تفاسیر مفصل مراجعه نماید.

استشهاد برای علم خدا به اعمال بندگان به تدبیر جاری در نظام شب و روز

"أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يُوَلِّجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَيُوَلِّجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ وَ سَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ كُلٌّ يَجْرِي إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى ..."

در این آیه برای مضمون آیه قبلی، یعنی علم خدا به اعمال بندگان استشهاد شده است به تدبیری که در نظام شب و روز جاری است، که گاهی این طولانی و آن کوتاه، و گاهی این کوتاه و آن طولانی می شود، که البته فصول سال و نیز سرزمینهای مختلف در این کوتاهی و بلندی شب و روز مؤثرند، اما در هر فصل و در هر منطقه نظام ثابت است.

و همچنین تدبیری که در آفتاب و ماه، و اختلاف طلوع و غروب آن دو جاری است، و همچنین اختلافی که بر حسب حس در مسیر و جریان آن دو است، همه اینها دلیل بر تدبیری است که خدا در سراسر جهان دارد، چون می بینیم هر یک از آفتاب و ماه نظام دقیقی دارد، که هیچ خلل و تشویش و اضطرابی در آن نیست، و همه اینها دلیل بر علم و اطلاع مدبر آنهاست، چون برقرار ساختن چنین نظامی دقیق بدون علم محال است.

ص: ۳۴۹

۱- و اگر اظهار کنید آنچه که در دلهایتان هست، و یا پنهان سازید، خدا با همان شما را محاسبه می کند. سوره بقره، آیه ۲۸۴.

۲- (فرعون) گفت پس کار امتهای گذشته به کجا انجامید؟ (موسی) گفت علم آن نزد پروردگار من است پروردگار من نه اشتباه می کند و نه فراموش. سوره طه، آیه ۵۱ و ۵۲.

۳- روح المعانی، ج ۲۱، ص ۱۰۱.

پس مراد از "ایلاج" شب در روز این است که شب رو به بلندی بگذارد و بعضی از ساعات روز را اشغال کند، یعنی، بعضی از ساعات که قبلاً روز بودند جزو خود سازد و مراد از "ایلاج" روز در شب عکس این معنا است، و مراد از اینکه فرمود: هر یک از آفتاب و ماه مسخر و رام شده، تا اجلی مسمی جریان دارند، این است که هر وضعی از اوضاعشان تا وقتی معین است، و دوباره به وضع اول بر می گردند.

پس هر کس این نظام دقیق را که در آفتاب و ماه است در نظر بگیرد، شکی نمی کند در اینکه مدبرش با علم، امر آنها را تدبیر کرده، علمی که آمیخته با جهل نیست، نه اینکه خودش تصادفا و اتفاقا چنین نظامی به خود گرفته باشد. "وَ أَنَّ اللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ" - این جمله عطف است بر موضع جمله "أَنَّ اللَّهَ يُرَاجِعُ"، و تقدیرش چنین است: "الم تر ان الله يولج..."، و "الم تر ان الله بما تعملون خبير"، چون به طوری که گفته اند (۱) کسی که نظام شب و روز و آفتاب و ماه را ببیند، ممکن نیست از عالم بودن صانع آن به دقایق و اعمال مهم آن غافل بماند.

لیکن به نظر ما این نتیجه گیری، یعنی نتیجه گیری علم به آنچه مردم می کنند، از علم به نظامی که در شب و روز و آفتاب و ماه جاری است، درست نیست، زیرا چنین استنتاجی صرف حدس است، یعنی مردم باید حدس بزنند که خدایی که دانای به آن نظام است، به اعمال ایشان نیز عالم است، و علم حدسی را مشاهده و رؤیت خواندن صحیح نیست، (چون از علم قطعی به رؤیت تعبیر می کند نه از حدس).

و شاید مراد از دیدن خیر بودن خدا به اعمال، در جمله "آیا نمی بینی که خدا به اعمال شما خیر است؟" این باشد که اگر انسان در نظام و اعمال خودش بدان جهت که عمل یک فرد انسانی است دقت کند، خواهد دید که اعمال او از چند جهت قابل تقسیم است، از یک جهت تقسیم می شود به اعمالی که از قوای ظاهری یعنی حواس پنجگانه بینایی، شنوایی، بویایی، چشایی، و لامسه صادر می شود، و اعمالی که از قوای باطنی او یعنی قوه مدرکه و فعاله سر می زند.

از جهت دوم تقسیم می شود به اعمالی که همه قوای او در آن دخالت دارند، و اعمالی که بعضی از آن قوا در آن مؤثرند.

و از جهت سوم اعمالی که جنبه جاذبه دارند، و جلب نفع می کنند، و اعمالی که جنبه

ص: ۳۵۰

دافعه دارند، و دفع ضرر می نمایند.

و از جهت چهارم تقسیم می شود به اعمالی که در طفولیت از او سر می زند، و اعمالی که در دوران کودکی اش و اعمالی که در دوران جوانی اش، و اعمالی که در دوران پیری اش انجام می دهد، و همچنین تقسیماتی دیگر.

آن گاه اگر در ارتباط این اعمال با یکدیگر، و استخدام بعضی از آنها برای بعضی دیگر، و راه یابی نفس در انجام هر یک از آنها در آنجایی که انجام داده، و سزاوار بوده که انجام دهد و نیز در حرکت انسان با این کاروان قوی و اعمال به سوی غایت ها، و آن کمال و سعادت که در مال کار مترتب بر آنها می شود. و نیز در فرورفتگی در ورطه های مادیت، و موطن زینت و فتنه و سرانجام ناجی بودن بعضی و هالک شدن بعضی دیگر، تدبر و دقت کند.

آری اگر در این نظام حیرت انگیز باریک شود، خواهد دید و دیگر شکی نخواهد کرد در اینکه آنچه کرده و می کند، تقدیری بوده که خدا مقدرش کرده، و نظامی بوده که صانع علیم و آفریدگار توانا ردیف کرده است، و دیدن این نظام علمی عجیب، دیدن این معنا است که "خدا به آنچه می کنید خبیر است" (و خدا داناتر است).

"ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ وَأَنَّ مَا يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ الْبَاطِلُ وَأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْعَلِيُّ الْكَبِيرُ" بعد از آنکه خدای سبحان فرمود: مبدأ هر چیز خدا است، و در نتیجه وجود و تدبیر امر هر چیز مستند به اوست، و عود هر چیزی هم به سوی اوست، بدون فرق بین فرد و جمعیت، و بین قلیل و کثیر، و نیز خاطر نشان کرد که هیچ چیز از خلقت و امر به دست خدایانی که ایشان می خوانند نیست، اینک تمامی این مطالب را در تحت یک بیان جامع جمع کرد، و با کلمه "ذَلِكَ" به آنچه تا کنون گفته شده اشاره نموده و فرموده: "ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ وَأَنَّ مَا يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ الْبَاطِلُ ...".

معنای "حق" بودن خدای تعالی و "علی" و "کبیر" بودن او عز اسمه

توضیح آن: کلمه "حق" به معنای ثابت است، اما نه از هر جهت، بلکه از جهت ثبوتش، و در مقابل آن کلمه "باطل" به معنای غیر ثابت است، از جهت عدم ثبوتش، و جمله "بِأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ" به خاطر ضمیر فصلی که در آن هست، و نیز بخاطر معرفه آوردن خبر، - الف و لام آوردن بر سر کلمه "حق" - انحصار را می رساند، یعنی انحصار مبتداء در خبر.

پس جمله "بِأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ" ثبوت را منحصر می کند در خدا، و می فرماید: تنها خدا است که ثابتی است که با بطلان آمیخته نیست، و به عبارت دیگر ثابت از جمیع جهات است، و به عبارت سوم موجود بر هر تقدیر است، پس وجودش مطلق است، یعنی مقید به هیچ

قید و مشروط به هیچ شرطی نیست، پس وجود او ضروری و عدمش محال است، به خلاف غیر او از موجودات ممکن الوجود، که وجودشان تقدیری است، یعنی به تقدیر و فرضی که مسبب آن موجود شود آن نیز موجود می شود، پس وجود ممکنات مقید است به وجود سبب آنها، پس به دست آن سبب موجود می شوند، نه بخودی خود و به ضرورتی از ذات خود.

و وقتی حقیقت هر چیز عبارت است از ثبوت آن، پس خدای تعالی که ثبوتش ضروری است، به ذات خود حق است، ولی غیر او به وسیله او حق می شوند.

و وقتی این معنا مورد دقت قرار گیرد، و آن طور که شاید و باید در آن تامل شود، معلوم می شود:

اولاً- تمامی موجودات در وجود یافتن، مستند به خدای تعالی هستند، و همچنین نظام عامی که در عموم آنها، و نیز نظامهای جزئی که در بعضی از آنها یعنی در هر نوعی و فردی از آنها جاری است، همه مستند به خدای تعالی است.

و ثانیاً کمالات وجودی که در حقیقت، صفات وجودند، از قبیل علم، قدرت، حیات، سمع، بصر، وحدت، خلق، ملک، غنی، حمد، و خبیر بودن، چه آنها که در آیات سابق ذکر شده، و چه آنها که ذکر نشده، صفاتی است که قائم به خدای تعالی است، که یا عین ذات اویند، مانند علم و قدرت، و یا صفاتی خارج از ذات اویند، که از فعل او انتزاع می شود، مانند صفت خالق و رازق و رحیم، که از خلقت و رزق و رحمت او انتزاع می شوند.

و ثالثاً قبول شریک در ذات او، یا در تدبیرش، و نیز هر صفتی که معنای فقدان و نقص را داشته باشد، از ذات خدای تعالی مسلوب است، یعنی اینگونه اوصاف در او نیست، و به همین جهت آنها را صفات سلبيه خدا می گوئیم، مانند بی شریکی، تعددناپذیری، بی جسمی، بی مکانی، بی زمانی، جهل، عجز، بطلان، زوال و امثال آن.

برای اینکه همه این صفات معنای عدمی دارند، و چون وجود خدا مقید به قیدی نیست، همین نداشتن قید عدمی (به حکم نفی در نفی موجب اثبات است)، اطلاق وجود او را اثبات می کند.

و شاید جمله "وَ أَنَّ اللَّهَ هُوَ الْعَلِيُّ الْكَبِيرُ" ، ثبوت صفات را به هر دو مرحله اش افاده کند، چون نام "العلی" تنزه خدا را از هر چیز که لایق به ساحت او نیست افاده می کند، پس بدلیل اینکه "العلی" است مجمع همه صفات سلبيه است.

و کلمه "کبیر" وسعت او را نسبت به هر کمال وجودی افاده می کند، پس چون کبیر است مجمع تمام صفات ثبوتی است.

پس صدر آیه یعنی جمله "ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ" برهان بر مضمون ذیل آن، یعنی جمله "أَنَّ اللَّهَ هُوَ الْعَلِيُّ الْكَبِيرُ" است، و ذیل آن برهان بر جامعیت خدای تعالی نسبت به صفات ثبوتیه و سلویه هر دو است، که بیانش گذشت، پس خدا ذاتی است مستجمع و دارنده همه صفات کمال، پس او "الله" است، که عزیز است نام او.

جمله "وَأَنَّ مَا يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ الْبَاطِلُ"، از آنجا که در مقابل جمله "ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ" است، لذا هر چه در باره این جمله گفته شد، مقابل آن، در آن جمله جریان می یابد، یعنی خدایانی که مشرکین برای خود اتخاذ کرده اند، هیچ بهره ای از حقیقت ندارند، و از خلق و تدبیر چیزی مستند به آنها نیست، چون شریک در الوهیت و ربوبیت باطل است و حقیقتی در آن نیست و چون به هر تقدیر باطل است، پس از خلق و تدبیر به هیچ وجه چیزی مستند به آنها نمی شود.

مطلب دیگر اینکه در آیه شریفه از اسماء الحسنی سه اسم "حق" و "علی" و "کبیر" ذکر شده، و از آنچه گذشت معلوم شد که کلمه "حق" به معنای واجب الوجود است، و کلمه "علی" از صفات سلویه، و کلمه "کبیر" از صفات ثبوتیه که قریب المعنی با عبارت "مستجمع صفات کمال" است.

"أَلَمْ تَرَ أَنَّ الْفُلُوكَ تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِنِعْمَتِ اللَّهِ لِيُرِيَكُمْ مِنْ آيَاتِهِ ..."

حرف "باء" در جمله "بِنِعْمَتِ اللَّهِ" بقاء سببیت است، و ذکر نعمت از قبیل مقدمه چینی برای آخر آیه است، و در آن اشاره است به وجوب شکر خدای تعالی، در برابر نعمتش، برای اینکه شکر منعم واجب است.

و معنای آیه این است که آیا نمی بینی که کشتی در دریا به وسیله نعمت او به حرکت در می آید؟ و آن نعمت عبارت است از اسباب حرکت، و جریان کشتی، یعنی باد، و رطوبت داشتن آب، و امثال آن.

بعضی (۱) از مفسرین احتمال داده اند که بای مذکور بای تعدیه، و یا به معنای "مع-با" باشد، و مراد از "نعمت" طعام و سایر معمولاتی باشد که کشتی ها بارگیری می کنند، بنا بر احتمال دوم معنا چنین می شود که: آیا نمی بینی که کشتی با بارش در دریا به حرکت در می آید؟ و بنا بر احتمال اول چنین می شود: آیا نمی بینی که کشتی بارش را در دریا به حرکت در می آورد؟

ص: ۳۵۳

و آیه شریفه با جمله " إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِّكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍ " تمام شده است. کلمه " صبار " یعنی کسی که در هنگام ناملایمات بسیار صبر می کند، و " شکور " یعنی کسی که در برخورد با نعمت ها بسیار شکرگزار است، و این تعبیر به طوری که گفته اند (۱) کنایه از مؤمن است.

" وَ إِذَا غَشَّيَهُمْ مَوْجٌ كَالظَّلْلِ دَعَوْا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ ... كُلُّ خَتَّارٍ كَفُورٍ " راغب گفته کلمه " ظلّه " به معنای ابری است سایه افکن، و بیشتر به ابری ظلّه می گویند که عواقب ناگواری داشته باشد، از آن جمله در قرآن فرموده: " كَأَنَّهُ ظُلَّةٌ " و نیز فرموده: " عَذَابُ يَوْمِ الظُّلَّةِ " (۲).

و معنایش این است که چون موجی در دریا مانند قطعه ای ابر برایشان احاطه می کند، دست از همه چیز شسته، فقط متوجه خدا می شوند، و از او نجات خود را می طلبند، در حالی که دین را برایش خالص دارند، و خلاصه می خواهد بفرماید: این خواندن خدا در آن حال دلیل بر این است که فطرتشان فطرت توحید و یگانه پرستی است.

" فَلَمَّا نَجَّاهُمْ إِلَى الْبَرِّ فَمِنْهُمْ مُّقْتَصِدٌ " - کلمه " مقتصد " به معنای کسی است که راه " قصد " یعنی راه مستقیم را می پیماید که مراد از آن راه توحیدی است که فطرتشان در آن حال بر آن دلالتشان می کرد، و تعبیر به " منهم - بعضی از ایشان "، برای اندک شمردن آنان است، و معنایش این است که همین که خدای سبحان این گرفتاران دریا را که خدا را به خلوص می خواندند نجات داد، و به خشکی رساند، اندکی از ایشان مقتصدند.

" وَ مَا يَجْحَدُ بِآيَاتِنَا إِلَّا كُلُّ خَتَّارٍ كَفُورٍ " - کلمه " ختار " مبالغه است و از ماده " ختر " می باشد که به معنای شدت مکر و حيله است، و از سیاق بر می آید که این عده بیشتر آن مردمند، و معنایش این است که از آن جمعیت گرفتار در دریا، بیشترشان آیات ما را انکار کردند، و آیات ما را انکار نمی کند، مگر هر نیرنگ باز کفران پیشه.

" يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ... وَلَا يَغْرُنْكُمْ بِاللَّهِ الْغُرُورُ " بعد از آنکه حجت ها و مواعظ شافی و وافی را بیان نمود، در این جمله که خاتمه آن مواعظ است، در بیانی عمومی همه را مخاطب قرار داده و به سوی تقوی دعوت و از روز قیامت انداز می کند، قیامتی که هیچ بی نیاز کننده ای نیست، که آدمی را بی نیاز کند، مگر ایمان و تقوی. "

ص: ۳۵۴

۱- روح المعانی، ج ۲۱، ص ۱۰۵.

۲- مفردات راغب، ماده " ظلل ".

راغب گفته: کلمه " جزاء " به معنای بی نیازی و کفایت است (۱)، و گفته: " غررت فلانا " به این معنا است که من رگ خواب او را جستم، و آنچه از او می خواستم گرفتم، و " غره " به معنای غفلت در بیداری است، و کلمه " غرار " به معنای غفلت با چرت و فتور است،- تا آنجا که می گوید: پس غرور به معنای هر چیزی است که آدمی را فریب می دهد، چه مال باشد، و چه جاه، و چه شهوت، و چه شیطان، چیزی که هست بعضی از مفسرین کلمه " غرور " را به شیطان تفسیر کرده اند، و این بدان جهت است که او خبیث ترین فریب دهندگان است و بعضی دیگر آن را به دنیا تفسیر کرده اند چون در مثل گفته شده " الدنيا تغر و تضر و تمر- دنیا غرور می آورد و ضرر می زند و می گذرد " (۲).

و بنا به گفته وی معنای آیه این می شود: " ای انسانها پرهیزید از پروردگارتان "، و او خدای سبحان است، " و بترسید روزی را " و آن روز قیامت است، که " لا یجزی " کفایت نمی کند " پدری از فرزندش، و نه مولودی کفایت کننده و بی نیاز کننده است " چیزی را " از والد خویش، که وعده خدا " به آمدن قیامت " حق " است، یعنی ثابت است و تخلف ناپذیر، " فَلَا تَغُرُّكُمْ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا " پس زنده‌گی دنیا با زینت فریبنده خود شما را بفریبد " وَ لَا يَغُرُّكُمْ بِاللَّهِ الْغُرُورُ " و بطور کلی بهوش باشید، که هیچ فریبنده ای چه از شوون زندگی باشد، و چه خصوص شیطان شما را گول نزند.

" إِنَّ اللَّهَ عِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ وَيُنزِلُ الْغَيْثَ وَيَعْلَمُ مَا فِي الْأَرْحَامِ وَ مَا تَدْرِي نَفْسٌ مَاذَا تَكْسِبُ غَدًا وَ مَا تَدْرِي نَفْسٌ بِأَيِّ أَرْضٍ تَمُوتُ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ " کلمه " غیث " به معنای باران می باشد، و معنای جمله های آیه روشن است.

چیزی که در تفسیر این آیه لازم است گفته شود، این است که در این آیه سه مورد از مواردی که علم خدا متعلق بدانها است بر شمرده، یکی علم به قیام قیامت، که از مسائلی است که خداوند علم بدان را به خود اختصاص داده، و احدی جز او از تاریخ وقوع آن خبر ندارد، هم چنان که جمله " إِنَّ اللَّهَ عِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ - به درستی خدا نزد او است علم به قیامت "، نیز این انحصار را می رساند.

دوم مساله فرستادن باران، و سوم علم بدانچه در رحم زنان است، از پسر و دختر، که خداوند این دو را نیز به خود اختصاص داده مگر آنکه خودش تعلیم کسی کند. "

۱- مفردات راغب، ماده " جزاء ".

۲- مفردات راغب، ماده " غرر ".

و دو چیز دیگر هم شمرده، که انسان از آن اطلاعی ندارد، و به خاطر همین از حوادث آینده خود بی خبر است، اول اینکه: "و ما تَدْرِي نَفْسٌ مَاذَا تَكْسِبُ غَدًا- هیچ کس نمی داند که فردا چه به دستش می آید"، دوم اینکه: "و ما تَدْرِي نَفْسٌ بِأَيِّ أَرْضٍ تَمُوتُ- و هیچ کس نمی داند در چه سرزمینی می میرد".

و گویا مراد از تذکر این دو نکته، یادآوری این معنا باشد، که خدای تعالی، عالم به هر کوچک و بزرگ است، حتی مثل مساله قیامت را می داند، که علمش برای خلق فراهم نمی شود، و خود شما به آن که مهمترین مساله است علمی ندارید، پس خدا می داند و شما نمی دانید، و چون چنین است، پس زنهار که به وی شرک ورزید، و از اوامرش تمرد کنید، و از پذیرفتن دعوتش رو گردانید، و در نتیجه به خاطر نادانی خود هلاک شوید.

بحث روایتی چند روایت در بیان مراد از نعمت های ظاهر و باطن در ذیل آیه "وَأَسْبَغَ عَلَيْكُمْ نِعْمَهُ ظَاهِرَةً وَبَاطِنَةً"

اشاره

در کتاب کمال الدین به سندی که به حماد بن ابی زیاد دارد روایت کرده، که وی گفت: من از آقای خودم موسی بن جعفر (علیه السلام) از آیه "وَأَسْبَغَ عَلَيْكُمْ نِعْمَهُ ظَاهِرَةً وَبَاطِنَةً" پرسیدم، فرمود نعمت ظاهری، امام ظاهر، و نعمت باطنی، امام غائب است (۱).

مؤلف: البته این روایت از باب تطبیق یکی از مصادیق بر کل آیه است، و آیه مدلولش اعم از مورد روایت است.

و در تفسیر قمی به سند خود از جابر روایت کرده که گفت: مردی نزد امام ابی جعفر (علیه السلام) به عنوان سؤال آیه "وَأَسْبَغَ عَلَيْكُمْ نِعْمَهُ ظَاهِرَةً وَبَاطِنَةً" را تلاوت کرد، امام (علیه السلام) فرمود: اما نعمت ظاهری، رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و معرفت و توحیدی است که آن جناب در باره خدای عز و جل آورده، و اما نعمت باطنی ولایت ما اهل بیت و عقد مودت ما است ... (۲).

مؤلف: این روایت نیز مانند روایت قبلی از باب تطبیق است.

و در مجمع البیان در ذیل جمله "وَأَسْبَغَ عَلَيْكُمْ..." گفته: و در روایت ضحاک از ابن عباس آمده که گفت: من از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) پرسیدم معنای این آیه

ص: ۳۵۶

۱- کمال الدین، ج ۲، ص ۳۶۸، ح ۶.

۲- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۶۵.

چیست؟ حضرتش فرمود: ای ابن عباس اما آنچه که ظاهر است اسلام است و آنچه که خدا آفریده، از خلقت و رزقی که به تو افاضه کرده، و اما آنچه باطن است این است که اعمال زشتت را پوشانده و رسوایت نکرده، ای ابن عباس خدای تعالی می فرماید: من سه چیز را به مؤمن داده ام، که از خود او نیست، اول دعائی که مؤمنین بعد از او بر او می خوانند با اینکه او دیگر عملی ندارد، و دوم اینکه ثلث مالش را برای خودش قرار دادم، تا با آن گناهانش را بیخشم، سوم اینکه کارهای زشتش را پوشاندم، و به هیچ یک از آنها رسوایش نکردم، با اینکه اگر یکی از آنها را بر ملا و فاش می ساختم، حتی خاندانش او را طرد می کردند، تا چه رسد به غریبه ها (۱).

مؤلف: قریب به این مضمون را سیوطی در الدر المنثور به چند طریق از ابن عباس آورده، و این حدیث هم مانند دو حدیث قبلی از باب تطبیق یکی از مصادیق نعمت های ظاهری و باطنی بر کلی آن است (۲).

و در توحید به سند خود از عمر بن اذینه از امام ابی جعفر (علیه السلام) روایت کرده که در حدیثی فرمود: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرموده: هر مولودی با فطرت یعنی معرفت اینکه خدا آفریدگار اوست متولد می شود، و این همان است که خدای تعالی می فرماید:

" وَ لَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ - و اگر از ایشان بپرسی چه کسی آسمانها و زمین را آفریده هر آینه حتما خواهند گفت الله " (۳).

و در تفسیر قمی در ذیل آیه " أَلَمْ تَرَ أَنَّ الْفُلُوكَ تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِنِعْمَتِ اللَّهِ " از امام (علیه السلام) نقل کرده که فرمود " کشتی ها در دریا به قدرت خدا حرکت می کنند " (۴).

و نیز در همان کتاب در ذیل آیه " إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍ " نقل کرده که فرمود: صبار آن کسی است که در برابر فقر و فاقه خویشتن داری می کند، و شکور آن کسی است که بر همه احوال شکر خدا می گزارد (۵).

و در مجمع البیان در ذیل همین آیه گفته: در حدیث آمده، که ایمان دو نیم است، نیمی صبر است، و نیمی شکر (۴).

ص: ۳۵۷

۱- مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۲۰. [.....]

۲- الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۶۷.

۳- التوحید صدوق، ص ۳۳۰، ج ۹. (۴ و ۵) تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۶۶-۱۶۷.

۴- مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۲۳.

مؤلف: این حدیث از همین آیه شریفه گرفته شده، که ما در ذیل آن گفتیم کنایه است از مؤمن.

و در تفسیر قمی در ذیل جمله "إِلَّا كَلِمٌ خَتَّارٍ كَفُورٍ" معصوم فرموده: "ختار" به معنای خداع و نیرنگ است، و در ذیل جمله "إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ" فرموده: منظور از این وعده، وعده قیامت است (۱).

وصف دنیا از زبان امیر المؤمنین (علیه السلام) در جواب مردی که از دنیا بدگویی می کرد

و در کتاب ارشاد مفید نقل کرده که امیر المؤمنین (علیه السلام) شنید که مردی از دنیا بدگویی می کند، بدون اینکه بفهمد چه می گوید، و چه باید در باره آن بگوید پس در پاسخش مطالبی فرمود، که از آن جمله این است که: دنیا جای راستی است، برای کسی که با دنیا صادق باشد، و جای عافیت است برای کسی که از دنیا چیز بفهمد، و جای بی نیاز کردن خویش است، برای کسی که از آن توشه بگیرد، و نیز دنیا، مسجد انبیای خدا، و محل نزول وحی اوست، و مصلاهی ملائکه، و تجارتخانه اولیای خدا است، در دنیا رحمت به چنگ آورید، و در آن بهشت را کسب کنید، پس این کی است که دنیا را مذمت می کند؟ با اینکه خود دنیا ناپایداری و جدا شدنش از اهل دنیا را اعلام می کند، و به بانگ بلند از فراق و جدایی خبر می دهد، و خودش خبر از مرگ خود می دهد، با نمونه ای که از سرور دارد بشر را به سرور آخرت تشویق می کند، و با نمونه ای که از بلاء دارد مردم را از بلائی آخرت بر حذر می دارد، و این ترغیب و تحذیرش را به بهترین بیان صورت می دهد.

پس هان ای کسی که دنیا را مذمت می کنی، و در عین حال که آن را فریبگر می خوانی، فریب خورده این بیان خویشی، او کی تو را فریب داده؟ آیا با بستر مرگ پدرانت؟

و قبور ایشان که ایشان را کهنه و پوسیده کرد تو را گول زده؟ و یا با افتادن مادرانت در گودال گورها؟ تو مگر یادت نیست که چقدر با دست خود و به مباشرت خود آنان را پرستاری و عیادت کردی، به امید اینکه شاید بهبودی یابند، و چقدر و با چه علاقه ای شرح بیماریشان را برای پزشکان بیان می کردی، و از آنان التماس دواء می نمودی، نه آن علاقه و حرصت سودی به حال آنان بخشید، و نه میانجی گریت فائده ای به حالشان داشت، این وضع که خودت دیدی و دنیا نشان تو داد، بستر مرگ تو را به تو نشان داد، که در آن روز نیز نه گریه ات به جایی می رسد، و نه دوستان سودی به حالت دارند (۲).ت.

ص: ۳۵۸

۱- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۶۷.

۲- ارشاد مفید، ص ۱۵۷، چاپ بیروت.

و در خصال از ابی اسامه از ابی عبد الله امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که وی گفت: امام صادق (علیه السلام) فرمود: آیا نمی خواهید از پنج چیز خبرتان دهم، که خدای تعالی احدی از خلق خود را به آنها آگاه نساخته؟ می گوید: عرضه داشتیم: بله، فرمود: خداوند تاریخ قطعی قیام قیامت را می داند، و به احدی از خلق خود خبر نداده، و خداوند باران را نازل می کند، و آنچه در رحم ها هست می داند، و هیچ کس نمی داند که فردا چه چیزی کسب می کند، و هیچ کس نمی داند در چه سرزمینی می میرد، ولی خدا همه اینها را می داند، و از آنها با خبر است (۱).

چند روایت در مورد انحصار علم به چند چیز در خدای تعالی در ذیل آیه: "إِنَّ اللَّهَ عِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ وَ ..."

مؤلف: در عین حال روایات بسیار زیادی از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و ائمه (علیه السلام) رسیده که این حضرات از آینده حال خود و از زمان مرگشان و اینکه در چه سرزمینی از دنیا می روند خبر داده اند، و این روایات بسیار، روایت بالا و نظائر آن را تقیید می کند، و حاصل مجموع روایات این می شود، که علم این پنج امر مخصوص خدا است، و به کسی نداده، مگر آن کس که خود به وی تعلیم نموده است، البته در این دسته از روایات روایاتی هست که قبول تقیید نمی کند، مثلاً در آنها آمده که حتی به تعلیم الهی نیز کسی در این پنج مساله آگاه نمی شود، لیکن به این روایات نباید اعتناء کرد، برای اینکه روایات پیشگوییهای ائمه و رسول خدا (صلی الله علیه و آله) آن قدر زیاد است، که نمی شود به خاطر یک روایت از همه آنها چشم پوشید.

و در الدر المنثور است که ابن منذر، از عکرمه روایت کرده که گفت: مردی به نام وراث از قبیله بنی مازن بن حفصه بن قیس غیلان، نزد رسول خدا (صلی الله علیه و آله) آمد، و گفت: ای محمد قیام قیامت چه وقت است؟ تا از این بدبختی ها نجات یابیم؟ دیگر اینکه قحطی همه جا و همه سرزمینهای ما را فرا گرفته، چه وقت نعمت فراوان می شود؟، و من وقتی از قبیله ام بیرون می آمدم زخم حامله بود، چه وقت پا سبک می کند؟ دیگر اینکه امروز فهمیدم چه چیزها به دستم آمد، بفرما فردا چه به دست می آورم؟ و دیگر اینکه من فهمیدم در کجا بدنیا آمدم، بفرما بینم در کجا از دنیا می روم؟ پس این آیه در پاسخ وی نازل شد (۲).

مؤلف: این روایت خالی از اشکال نیست، برای اینکه آیه شریفه با فقرات سؤال منطبق نیست، در آیه نیامده که خدا می داند حمل حامله چه وقت به دنیا می آید، تا جواب از

ص: ۳۵۹

۱- خصال، ج ۱ ص ۲۹۰، ح ۴۹.

۲- الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۶۹.

سؤال وراث باشد، و نیز در آیه نیامده که تنها خدا می داند چه وقت قحطی بر طرف می شود.

و در همان کتاب است که ابن مردویه از علی بن ابی طالب (علیه السلام) روایت کرده که گفت: هیچ چیز از نظر پیامبرتان مخفی نیست، مگر همان پنج سر غیبی که آیه آخر سوره لقمان متعرض آن است [\(۱\)](#).

ص: ۳۶۰

۱- الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۶۹.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الم (١) تَنْزِيلُ الْكِتَابِ لَا رَيْبَ فِيهِ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ (٢) أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ بَلْ هُوَ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ لِتُنذِرَ قَوْمًا مَّا أَتَاهُمْ مِنْ نَذِيرٍ مِنْ قَبْلِكَ لَعَلَّهُمْ يَهْتَدُونَ (٣) اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَ مَا بَيْنَهُمَا فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ مَا لَكُمْ مِنْ دُونِهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا شَفِيعٍ أَفَلَا تَتَذَكَّرُونَ (٤)

يُدَبِّرُ الْأَمْرَ مِنَ السَّمَاءِ إِلَى الْأَرْضِ ثُمَّ يَعْرُجُ إِلَيْهِ فِي يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُ أَلْفَ سَنَةٍ مِمَّا تَعُدُّونَ (٥) ذَلِكَ عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ (٦) الَّذِي أَحْسَنَ كُلَّ شَيْءٍ خَلَقَهُ وَ يَدَأُ خَلْقَ الْإِنْسَانِ مِنْ طِينٍ (٧) ثُمَّ جَعَلَ نَسِيلَهُ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ مَاءٍ مَهِينٍ (٨) ثُمَّ سَوَّاهُ وَ نَفَخَ فِيهِ مِنْ رُوحِهِ وَ جَعَلَ لَكُمْ السَّمْعَ وَ الْأَبْصَارَ وَ الْأَفْئِدَةَ قَلِيلًا مَّا تَشْكُرُونَ (٩)

وَ قَالُوا أَ إِذَا ضَلَلْنَا فِي الْأَرْضِ أَ إِنَّا لَفِي خَلْقٍ جَدِيدٍ بَلْ هُمْ بِلِقَاءِ رَبِّهِمْ كَافِرُونَ (١٠) قُلْ يَتَوَفَّاكُم مَلَكُ الْمَوْتِ الَّذِي وُكِّلَ بِكُمْ ثُمَّ إِلَىٰ رَبِّكُمْ تُرْجَعُونَ (١١) وَ لَوْ تَرَىٰ إِذِ الْمُجْرِمُونَ نَاكِسُوا رُؤُسِهِمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ رَبَّنَا أَبْصِرْنَا وَ سَمِعْنَا فَارْجِعْنَا نَعْمَلْ صَالِحًا إِنَّا مُوقِنُونَ (١٢) وَ لَوْ شِئْنَا لَآتَيْنَا كُلَّ نَفْسٍ هُدَاهَا وَ لَكِن حَقَّ الْقَوْلُ مِنِّي لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّةِ وَ النَّاسِ أَجْمَعِينَ (١٣) فَذُوقُوا بِمَا نَسِيتُمْ لِقَاءَ يَوْمِكُمْ هَذَا إِنَّا نَسِينَاكُمْ وَ ذُوقُوا عَذَابَ الْخُلْدِ بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ (١٤)

به نام خدایی که رحمتی عالمگیر و رحمتی خاص به مؤمنان دارد

الم (۱).

نازل کردن این کتاب که شکی در آن نیست، از پروردگار جهانیان است (۲).

مگر گویند آن را تزویر کرده؟ (نه) بلکه آن حق است، و از پروردگار تو است، تا گروهی را که پیش از تو بیم رسان سويشان نیامده، بیم دهی، شاید هدایت یابند (۳).

خدا آن کسی است که آسمانها و زمین را با هر چه میان آنهاست به شش روز آفرید، سپس به عرش پرداخت، جز او سرپرست و شفيعی ندارید، چرا پند نمی گیرید؟ (۴).

از آسمان گرفته تا زمین تدبیر هر کار را می کند، آن گاه در روزی که اندازه اش هزار سال از آنهاست که شما می شمارید، (همه چیز) به سوی او بالا می رود (۵).

این خدا دانای غیب و شهود، و عزیز و رحیم است (۶).

همان که خلقت همه چیز را نیکو کرده، و خلقت انسان را از گلی آغاز کرد (۷).

و نژاد او را از مایه ای از آب پست قرار داد (۸).

آن گاه وی را پرداخت، و از روح خویش در او بدمید، و برای شما گوش و دیدگان و دلها آفرید، اما شما چه کم سپاس می دارید! (۹).

گویند: چگونه وقتی در زمین گم شدیم، دوباره در خلقتی تازه در خواهیم آمد؟ (اینها که می گویند همه بهانه است)، بلکه علت واقعی انکارشان این است که رفتن به پیشگاه پروردگار خود را منکرند (۱۰).

بگو فرشته مرگ که بر شما گماشته اند جانتان را می گیرد، سپس به سوی پروردگارتان بازگشت خواهید کرد (۱۱).

اگر ببینی وقتی گنه کاران در پیشگاه پروردگارشان سرها به زیر افکنده اند، (خواهی دید که می گویند) پروردگار را دیدیم و شنیدیم، ما را بازگردان تا عمل شایسته کنیم، که ما دیگر به یقین رسیدیم (۱۲).

اگر می خواستیم همه کس را هدایت عطا می کردیم، ولی این سخن از من مقرر شده که جهنم را از جنیان و آدمیان جملگی پر می کنم (۱۳).

به سزای آنکه دیدار این روزتان را فراموش کردید، عذاب بکشید، که ما نیز به فراموشیتان سپردیم، و به سزای اعمالی که می

کردید عذاب جاوید را تحمل کنید (۱۴).

ص: ۳۶۲

غرض این سوره بیان مبدأ و معاد، و اقامه برهان بر این مساله است، و نیز دفع شبهه هایی که در باره این دو مساله در دلها خلجان می کند، و در ضمن به مساله نبوت و کتاب نیز اشاره می نماید، و امتیازی که دو گروه مؤمنین حقیقی به آیات خدا، و فاسقان خارج از زی عبودیت، از یکدیگر دارند بیان می کند، و نیز به دسته اول وعده ثوابی می دهد که از تصور هر متصور بیرون است، و به دسته دوم وعیدی می دهد، و به انتقام شدیدی تهدید می کند که عبارت است از عذاب الیم و ابدی در قیامت، و عذابی کوچک تر از آن که در دنیا به زودی خواهند چشید، و در آخر، سوره را با تاکید آن وعید، و دستور به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) که تو نیز منتظر باش آن چنان که آنان منتظرند، ختم می کند.

این فهرست و اجمال مطالبی است که در این سوره آمده، و این سوره در مکه نازل شده، مگر سه آیه آن که بعضی (۱) گفته اند در مدینه نازل شده است، و آن عبارت است از آیه "أَفَمَنْ كَانَ مُؤْمِنًا كَمَنْ كَانَ فَاسِقًا" تا تمامی سه آیه.

آنچه در این فصل از آیات سوره مورد بحث آورده ایم، فصل اول از آن فهرست را یعنی مساله مبدأ و معاد را متضمن است.

"الْم تَنْزِيلُ الْكِتَابِ لَا رَيْبَ فِيهِ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ" این آیه در تقدیر "هذا تنزيل الكتاب" بوده، یعنی این تنزیل کتاب است، و کلمه "تنزیل" مصدر به معنای اسم مفعول است، و اگر مصدر را اضافه به کتاب کرده، از باب اضافه صفت به موصوف است، و معنایش این است که این همان کتاب نازل شده است، که شکی در آن نیست.

در جمله "مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ" براعت استهلال به کار رفته، و براعت استهلال این است که در ابتدای کتاب یا نامه سخنی گفته شود که به خواننده بفهماند در کتاب یا نامه چه چیزهایی آمده است.

در جمله مورد بحث نیز این نکته بکار رفته، و به خواننده می فهماند که در این سوره از وحدانیت خدا و معادی که وثنیت بت پرست منکر آن است گفتگو شده، چون همانطور که

مکرر گفتیم، وثنی‌ها قائل به موجودی به نام رب العالمین نیستند، برای هر عالمی ربی قائلند، و رب همه آن رب‌ها را خدا می‌دانند، و (خدا منزّه و بزرگتر است از آنچه اینان می‌گویند، و بسیار هم بزرگتر است).

" أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ بَلْ هُوَ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ لَتُنذِرَ قَوْمًا مَا أَتَاهُمْ مِنْ نَذِيرٍ مِنْ قَبْلِكَ ... "

کلمه "ام" به اصطلاح ادبی منقطعه است، که معنای "بلکه" را می‌دهد، و معنا را چنین می‌کند: بلکه می‌گویند قرآن را به خدا افتراء بسته، و از ناحیه خدا نیست، آن گاه سخن آنان را رد نموده، می‌فرماید: "بَلْ هُوَ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ لَتُنذِرَ ...".

مقصود از قومی که پیش از پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله و سلم)، پیامبری به سویشان فرستاده نشده بود (ما آتاهم من نذیر من قبلك)

" لَتُنذِرَ قَوْمًا مَا أَتَاهُمْ مِنْ نَذِيرٍ مِنْ قَبْلِكَ " - بعضی (۱) از مفسرین گفته‌اند منظور از این قوم، قریش است، چون هیچ پیغمبری قبل از آن جناب به سوی قریش گسیل نشده بود، به خلاف اقوام دیگر عرب، که بعضی از پیغمبران به سوی ایشان مبعوث شده بودند، مانند خالد بن سنان عبسی، و حنظله، که بنا به آنچه در روایات است دو تن از پیغمبران عرب بودند.

بعضی (۲) دیگر گفته‌اند: مراد از قوم مذکور، همه اهل فترت، یعنی مردم ما بین عیسی و محمد (صلی الله علیه و آله) است، چون در این فاصله زمانی، مردم از مسأله دین و از وظائفی که در قبال نعمت‌های الهی داشتند، و از آن غرض که به خاطر آن خلق شده بودند، یعنی عبادت، به کلی غافل ماندند. لیکن این تفسیر صحیح نیست، برای اینکه معنای فترت این است که مدتی پیغمبر صاحب شریعت و کتاب مبعوث نشده باشد، که این مدت را مدت فترت می‌نامند، و اما مدت مبعوث نشدن پیامبران بی شریعت، اولاً- فترت نیست، و ثانیاً قبول نداریم که ما بین عیسی و محمد (علیه السلام) چنین پیامبرانی نیامده باشند، با اینکه زمان فاصل بین آن دو پیامبر شش قرن بوده.

" لَعَلَّهُمْ يَهْتَدُونَ " - غایتی است برای ارسال رسول، اما نه غایتی حتمی، بلکه رجائی و احتمالی، (توضیح اینکه: هدایت یافتن قوم مذکور نتیجه و غایت رسالت رسول خدا (صلی الله علیه و آله) است، اما نتیجه احتمالی، و لذا فرمود: شاید هدایت شوند، و آرزوی مذکور از خدا نیست، چون کسی آرزوی چیزی را می‌کند که از شدن و نشدن آن بی‌خبر باشد، و خدا منزّه از بی‌خبری است، بلکه آرزو قائم به مقام است، و یا قائم به مخاطب است، که همان

ص: ۳۶۴

۱- کشاف، ج ۳، ص ۵۰۷. و مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۲۵.

۲- فخر رازی، ج ۲۵، ص ۱۶۷.

رسول خدا (صلی الله علیه و آله) باشد، و این مطلب در نظائر جمله مورد بحث گذشت.

استواء خداوند بر عرش کنایه از مقام تدبیر موجودات بعد از خلقت آنها است

"اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ ... أَفَلَا تَتَذَكَّرُونَ" تفسیر این آیه در تفسیر آیه "خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ ... ثُمَّ اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ" (۱) و در آیاتی نظیر آن گذشت، و نیز در گذشته گفتیم که تعبیر به استواء در عرش کنایه است از مقام تدبیر موجودات، و به نظام در آوردن آنها، نظامی عام و پیوسته، که حاکم بر همه آنها باشد، و به همین جهت که کنایه از این معنا است در اغلب مواردی که این تعبیر آمده، دنبالش یکی از تدبیرها را به عنوان نمونه ذکر کرده، مثلاً- یک جا فرموده: "ثُمَّ اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ يُغِثِي اللَّيْلَ النَّهَارَ" (۲)، و در جای دیگر فرموده: "ثُمَّ اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ يُدَبِّرُ الْأَمْرَ" (۳) و جای دیگر فرموده:

"ثُمَّ اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ يَعْلَمُ مَا يَلْجُ فِي الْأَرْضِ" (۴) و نیز فرموده: "ذُو الْعَرْشِ الْمَجِيدُ فَعَالٌ لِّمَا يُرِيدُ" (۵).

و اگر بعد از خلقت آسمانها و زمین، مساله استواء بر عرش را ذکر کرده برای این است که سخن در اختصاص ربوبیت و الوهیت به خدای یگانه است، و در چنین مقامی صرف استناد خلقت به خدای تعالی، در باطل کردن عقیده بت پرستان کافی نبود، چون آنها منکر این استناد نیستند، بلکه منکر استناد تدبیر به خدا هستند، می گویند تدبیر عالم که همان ربوبیت بوده باشد، کار خدایان ماست، در نتیجه الوهیت (استحقاق پرستش) نیز مختص به آن خدایان است، و برای خدا تنها این می ماند که رب آن ارباب و معبود آن معبودهاست. لذا لازم بود بعد از مساله خلقت، استواء بر عرش را هم بیاورد، چون بین خلقت و تدبیر ملازمه هست، یعنی یکی از دیگری جدایی پذیر نیست، لذا در آیه مورد بحث هر دو را ذکر کرد تا بفهماند پدید آورنده موجودات همان کسی است که مدبر آنها است، پس همو به تنهایی رب و اله است، هم چنان که به تنهایی خالق است.

و باز به همین جهت در آیه مورد بحث مانند آیاتی که به عنوان شاهد آوردیم، بعد از ذکر استواء بر عرش نمونه ای از تدبیر خدا را ذکر نموده و فرموده:

ص: ۳۶۵

۱- سوره فرقان، آیه ۵۹.

۲- سپس بر عرش مستولی شد و پوشیده می گرداند به شب و روز را. سوره اعراف، آیه ۵۴. [...]

۳- سپس بر عرش مستولی گشت تا مساله امر را تدبیر کند. سوره یونس، آیه ۳.

۴- سپس بر عرش مستولی گشت، او می داند که چه چیزها در زمین فرو می رود. سوره حدید، آیه ۴.

۵- دارای عرشی عظیم الشان است، فعال است هر چه را که اراده کند. سوره بروج، آیه ۱۵ و ۱۶.

"ثُمَّ اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ مَا لَكُمْ مِنْ دُونِهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا شَفِيعٍ" چون ولایت و شفاعت نیز مانند استواء بر عرش از شؤون تدبیر است.

"مَا لَكُمْ مِنْ دُونِهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا شَفِيعٍ" - "ولی" به معنای کسی است که مالک تدبیر امر چیزی باشد، و معلوم است که امور ما و آن شؤونی که قوام حیات ما به آنهاست قائم به هستی است، و محکوم و در تحت تدبیر نظام عامی است که حاکم بر همه هستی است، و نیز محکوم به نظام خاصی است که خود ما انسانها داریم، و نظام هر چه باشد چه عامش و چه خاصش از لوازم و خصوصیات است که خلقت هر چیزی دارد، و خلقت هم هر چه باشد مستند به خدای تعالی است، پس اوست که خصوصیات هر موجودی و از آن جمله انسان را داده، و در نتیجه باز همو است که برای انسان نظامی مخصوص به خودش، و نظامی عام مقرر کرده، پس او مدبر و ولی ماست، که به امور ما رسیدگی نموده و شؤون ما را تدبیر می کند، همانطور که ولی هر چیزی است، شریکی برایش نیست.

تحلیل معنای شفاعت و اینکه جز خداوند ولی و شفیع نیست

"شفیع" - بنا بر آنچه در مباحث شفاعت در جلد اول از این کتاب گذشت - عبارت شد از کسی که منظم به سببی ناقص شود، و سببیت ناقص را تکمیل کند، پس شفاعت عبارت است از تتمیم سبب ناقص در تاثیرش، و چون این معنا را با اسباب و مسببات خارجی تطبیق کنیم، نتیجه اش این می شود که هر یک از اسباب و شرایط عالم، شفیع یکدیگرند، چون سببیت یکدیگر را در تاثیر تکمیل می کنند، هم چنان که هر یک از ابر، باران، آفتاب، سایه، و امثال آن شفیع رویدنیها هستند، چون هر یک از نامبردگان سببیت دیگری را تکمیل می کند.

حال می گوئیم، وقتی پدید آورنده اسباب، و اجزای آنها، و ربط دهنده بین آنها، و مسببات، خدای سبحان باشد، پس خدا شفیع حقیقی است، که نقص هر سبب را تکمیل می کند، پس شفیع واقعی و حقیقی تنها خدا است، و غیر از او شفیع نیست.

به بیانی دیگر و دقیق تر اینکه: قبلا که پیرامون اسماء حسنی بحث می کردیم، (جلد هشتم)، گفتیم که اسماء حسنی خدای تعالی واسطه هایی بین او و بین خلقتش در رساندن فیض به ایشان هستند، مثلا خدای تعالی بدان جهت که دارای اسم رازق، جواد، غنی، و رحیم است، به خلق خود رزق می دهد، و بدان جهت که شافی، معافی، رؤوف و رحیم است بیماران را شفا می دهد، و بدان جهت که شدید البطش، ذو انتقام و عزیز است، ستمکاران را هلاک می کند، و همچنین هر فیضی را که به خلق می رساند، به وساطت یکی از اسماء حسنی می رساند.

و بنا بر این هیچ چیز از مخلوقات او که وجودش مرکب است نخواهی دید، مگر آنکه در وجود آن، چند اسم از اسماء حسناى خدا دخالت و وساطت دارند، که این چند اسم بعضی ما فوق بعضی، و بعضی در عرض بعضی دیگرند، و هر اسمی از آن اسماء که خصوصی تر است، واسطه است بین آن موجود، و بین آن اسمی که اعم از خودش است، مثلاً اسم شافی اخص از اسم رؤوف و رحیم است، چون او تنها مربوط به شفای بیماران است، و آن دوی دیگر هم شامل بیماران می شود، و هم غیر آنان، و به همین جهت اسم شافی واسطه می شود بین مریض، و بین اسم رؤوف و رحیم، باز اسم رحیم خصوصی تر از اسم قدیر است، و به همین جهت واسطه می شود میان قدیر و بیمار، و به همین منوال سایر اسماء.

و این وساطت در حقیقت متمیم تاثیر سبب در مسبب است، و یا به عبارت دیگر نزدیک کردن مسبب است به سبب، تا تاثیر سبب به فعلیت برسد، و از این معنا نتیجه می گیریم که خدا شفیع می شود با بعضی از اسمای خود، نزد بعضی دیگر، پس صحیح است که به استعمال حقیقی گفته شود که خدا شفیع است، و غیر از او شفیع نیست، (دقت بفرمایید).

معنای دیگری که مفسرین برای جمله: " مَا لَكُمْ مِنْ دُونِهِ مِنْ وَلِيٍّ وَ لَا شَفِيعٍ " قائل شده اند و برای آن توجیهاتی کرده اند

از آنچه گذشت معلوم و روشن شد که دیگر هیچ اشکالی در این اطلاق و استعمال نیست، و جا ندارد کسی اشکال کند که چطور خدا شفیع می شود نزد خودش، چون گفتیم حقیقت این شفاعت و وساطت یکی از صفات کریمه او بین شخص محتاج، و یکی دیگر از صفات اوست، هم چنان که خود ما همه روزه پناه می بریم به رحمت او از غضبش و یا پناه می بریم به فضلش از عدلش، و رحمت و فضلش را شفیع قرار می دهیم بین خود و بین غضب و عدل او، و اما این معنای از شفاعت که خدا برای کسی نزد غیر خودش، شفیع شود البته به هیچ وجه صحیح نیست.

مفسرین برای اینکه همین معنای دوم به نظرشان نزدیک تر رسیده، در تفسیر آیه اختلاف کرده و حرفها زده اند:

بعضی (۱) گفته اند: کلمه " دون " در جمله " مَا لَكُمْ مِنْ دُونِهِ مِنْ وَلِيٍّ وَ لَا شَفِيعٍ "، به معنای کلمه " عند- نزد " می باشد، و جمله " من دونه " حال از ضمیر " لکم " است، و معنای آیه این است: شما در این حال که از خدا تجاوز کرده اید (برای خدا شریک قائل شده اید)، دیگر هیچ ولی و شفیع ندارید، و خلاصه می خواهد بفرماید نزد خدا شفیع و ولی ندارند.

ص: ۳۶۷

لیکن اشکال این تفسیر این است که هر چند استعمال کلمه "دون" به معنای "عند" صحیح است، لیکن بودن کلمه "من" در آیه قرینه است بر اینکه "دون" به معنای "غیر" است، و "من دونه" به معنای "غیر از خدا" است، نه نزد خدا، و مفهوم تجاوز را در تقدیر گرفتن و ارجاع کلمه "من دونه" به "ما لکم عنده" بی معنا است.

بعضی (۱) دیگر گفته اند: کلمه "شفیع" در آیه شریفه مجازاً در معنای "ناصر" استعمال شده، و کلمه "دون" به معنای غیر است، و جمله "من دونه" حال از ولی است، و معنای آیه این است که شما ولی و ناصری غیر از خدا ندارید، اشکال این تفسیر این است که بدون جهت مرتکب این مجاز شده است.

بعضی (۲) دیگر گفته اند: اطلاق شفیع در اینجا از قبیل مشاکله تقدیری است، یعنی روی فرض صحت کلام خصم، نظیر او سخن بگویند، و در مقام ما چون مشرکین - که آیه در مقام انذار ایشان است - در باره بت های خود می گفتند اینها شفیعان ما هستند، و معتقد بودند که هر یک از آنها شفیع آنان در یک قسم حاجت است، معنای آیه این می شود که بر فرض که معبود، ولی و شفیع شما باشد، ولی شما غیر از خدا ولی و شفیعی ندارید.

که معبود، ولی و شفیع شما باشد، ولی شما غیر از خدا ولی و شفیعی ندارید.

بعضی»

دیگر گفته اند: کلمه "دون" به معنای "عند- نزد" است، ولی ضمیر "من دونه" به عذاب بر می گردد، و معنای جمله این است که برای شما نزد عذاب خدا، ولی نیست، یعنی خویشاوندی که به دردتان بخورد، و عذاب را از شما برگرداند، و نیز شفیعی که سودی به حالتان بخشد نیست.

اشکال این تفسیر این است که برگرداندن ضمیر به عذاب زورگویی و بی دلیل حرف زدن است علاوه بر این، اشکال دیگری که بر همه وجوهی که نقل کردیم وارد است، این است که صاحبان این وجوه از این جهت خود را به زحمت انداخته اند که فکر کرده اند وقتی خدا شفیع باشد آن کس که نزد او شفاعت کند کیست؟ و خواننده عزیز متوجه شد که با تحلیلی که کردیم، خدای تعالی هم شفیع است و هم شفاعت پذیر. (۳)

"أَفَلَا تَتَذَكَّرُونَ" - این استفهام توبیخی است، توبیخ بر اینکه تا کی می خواهید متذکر

ص: ۳۶۸

۱- روح المعانی، ج ۲۱، ص ۱۲۰. و مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۲۶.

۲- فخر رازی، ج ۲۵، ص ۱۷۱.

۳- مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۲۶.

نشوند، و از ادله عقول روی بگردانند، و نفهمند که ملک و تدبیر هر دو از خدای سبحان است، و او یگانه معبود به حق است، و غیر از او ولی و شفیع ندارند، و شفاعتی که برای آله خود قائلند خیالی بیش نیست.

توضیح مفاد آیه: "يُدَبِّرُ الْأَمْرَ مِنَ السَّمَاءِ إِلَى الْأَرْضِ ثُمَّ يَعْرُجُ إِلَيْهِ فِي يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُ أَلْفَ سَنَةٍ مِمَّا تَعُدُّونَ"

"يُدَبِّرُ الْأَمْرَ مِنَ السَّمَاءِ إِلَى الْأَرْضِ ثُمَّ يَعْرُجُ إِلَيْهِ فِي يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُ أَلْفَ سَنَةٍ مِمَّا تَعُدُّونَ" این آیه تتمیم بیان این معنا است که فرمود: تدبیر امر موجودات قائم به خدای سبحان است، و این خود قرینه است بر اینکه مراد از کلمه "امر" در آیه، شان است، نه امر در مقابل نهی.

و کلمه "یدبر" از تدبیر است، و تدبیر از ماده "دبر" است که به معنای دنباله و عقب چیزی است، و تدبیر این است که چیزی را پشت سر چیزی قرار دهی، و یا دستوری را به دنبال دیگر قرار دهی، و در آیه مورد بحث برگشت می کند به اینکه خدای تعالی وجود حوادث یکی پس از دیگری را مانند سلسله زنجیری که پشت سرهم و متصل ما بین آسمان و زمین باشد قرار می دهد، هم چنان که در جای دیگر فرمود: "وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا عِنْدَنَا خَزَائِنُهُ وَمَا نُنزِّلُهُ إِلَّا بِقَدَرٍ مَعْلُومٍ" (۱) و نیز فرمود: "إِنَّا كُلَّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ" (۲).

"ثُمَّ يَعْرُجُ إِلَيْهِ" - این جمله از این جهت که بعد از جمله "يُدَبِّرُ الْأَمْرَ مِنَ السَّمَاءِ إِلَى الْأَرْضِ" قرار گرفته، خالی از این اشعار نیست، که کلمه "یدبر" معنای تنزیل را متضمن است، و معنایش این است که او تدبیر امر می کند، در حالی که نازل کننده است، و یا او نازل کننده است در حالی که مدبر است، از آسمان تا زمین را، و بعید نیست منظور از این امر همان امری باشد که در آیه "فَقَضَاهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ فِي يَوْمَيْنِ وَأَوْحَى فِي كُلِّ سَمَاءٍ أَمْرَهَا" (۳) آمده است.

و در جمله "ثُمَّ يَعْرُجُ إِلَيْهِ" اشعار است به اینکه مراد از سماء مقام قربی است که زمام همه امور بدانجا منتهی می شود، نه آسمان که به معنای جهت بالا- و یا ناحیه ای از نواحی عالم جسمانی است، برای اینکه قبلا- فرمود: "تدبیر امر می کند از آسمان تا زمین" آن گاه

ص: ۳۶۹

- ۱- هیچ چیز نیست مگر آنکه خزینه هایش نزد ما است، و ما جز به اندازه معلوم نازل نمی کنیم. سوره حجر، آیه ۲۱.
- ۲- ما هر چیزی را با اندازه گیری خلق کرده ایم. سوره قمر، آیه ۴۹.
- ۳- پس در دو روز آسمانها را به هفت طبقه ساخت، و در هر آسمانی امرش را وحی کرد. سوره حم سجده، آیه ۱۲.

فرمود: "سپس به سوی او عروج می کند"، پس معلوم می شود عروج به سوی او از همان طریقی است که از آن نازل شده، و در آیه غیر از علوی که به تعبیر سماء آمده و پایینی که از آن به ارض تعبیر کرده، و نزول و عروج چیز دیگری نیامده پس قهرا نزول از سماء و عروج به سوی خدا را می فهماند که مراد از سماء، مقام حضور است، که تدبیر امر از آن مقام صادر می شود. و یا مراد این است که موطن و محل تدبیر امور زمینی، آسمان است، و خدا که محیط به هر چیز است تدبیر زمین را از آن موطن نازل می کند، که البته این معنای دوم به فهم نزدیک تر است، چون جمله "وَ أَوْحَىٰ فِي كُؤُلِّ سَمَاءٍ أَمْرَهَا" با آن سازگارتر است.

"فِي يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُ أَلْفَ سَنَةٍ مِّمَّا تَعُدُّونَ" - معنایش چه به احتمال اول و چه دوم این است که خدای تعالی تدبیر مذکور را در ظرفی انجام می دهد که اگر با مقدار حرکت و حوادث زمینی تطبیق شود با هزار سال از سالهایی که شما ساکنان زمین می شمارید برابر می گردد، چون مسلم است که روز، شب، ماه و سالی که ما می شماریم بیشتر از عمر خود زمین نیست.

و چون مراد از سمای عالم، قرب و حضور است، و این عالم از حیظه زمان بیرون است، ناگزیر مراد از آن، ظرفی خواهد بود که اگر با مقدار حرکت و حوادث زمینی تطبیق شود هزار سال از سالهایی که ما می شماریم خواهد شد.

و اما اینکه این مقدار آیا مقدار نزول و مکث و عروج است یا مقدار نزول و عروج رویهم است، بدون مکث، و یا مقدار هر یک از این دو است، و یا تنها مقدار خود عروج است، البته بنا بر اینکه کلمه "فی یوم" قید باشد برای "يَعْرُجُ إِلَيْهِ" به تنهایی، احتمالاتی است که آیه "تَعْرُجُ الْمَلَائِكَةُ وَالرُّوحُ إِلَيْهِ فِي يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُ خَمْسِينَ أَلْفَ سَنَةٍ" (۱) مؤید احتمال اخیر است، چون مدت مذکور را تنها مدت عروج معرفی می کند.

آن گاه بنا بر فرضی که ظرف هزار سال قید عروج باشد، آیا منظور از عروج، مطلق عروج حوادث به سوی خدا است، یا تنها عروج آنها در روز قیامت است، و مقدار هزار سال هم طول مدت قیامت است، و اگر در آیه سوره معارج مقدار آن را پنجاه هزار سال خوانده، چون مربوط به کفار است، تا به خاطر کفرشان مشقت بیشتری بکشند، ممکن هم هست بگوییم مقدار هزار سال مربوط به یکی از موافق روز قیامت است، و مقدار پنجاه هزار سال مقدار و طول مدت پنجاه موقوف است.

از این هم که بگذریم احتمالات دیگری در خصوص هزار سال است، که آیا تحدیدی

است حقیقی، و یا مراد صرف زیاد جلوه دادن مدت است، هم چنان که در آیه "يُودُّ أَحَدُهُمْ لَوْ يُعَمَّرُ أَلْفَ سَنَةٍ" (۱) نیز منظور همین است، یعنی می خواهد بفرماید دوست می دارند بسیار زیاد عمر کنند، نه خصوص عدد هزار، لیکن این احتمال از سیاق آیه بعید است.

به طوری که ملاحظه فرمودید آیه شریفه احتمالهای زیادی را تحمل می کند، و با همه آنها می سازد، و لیکن از همه آنها نزدیک تر به ذهن این است که کلمه "فی یوم" قید باشد برای "ثُمَّ يَعْرُجُ إِلَيْهِ" و مراد از روز عروج امر، یکی از پنجاه موقف از موافق روز قیامت باشد (و خدا داناتر است).

"ذَلِكُمْ عَالِمُ الْغَيْبِ وَ الشَّهَادَةِ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ" تفسیر مفردات این آیه گذشت، و مناسبت اسمای سه گانه در آن، با این مقام ظاهر است.

اشاره به حقیقت حسن و بیان اینکه خلقت و حسن متلازمند (أَحْسَنَ كُلِّ شَيْءٍ خَلَقَهُ) و زشتی و بدی ذاتی مخلوقات نیست

"الَّذِي أَحْسَنَ كُلَّ شَيْءٍ خَلَقَهُ" راغب می گوید: کلمه "حسن" عبارت است از هر چیزی که بهجت آورد و انسان به سوی آن رغبت کند، و این حالت سه قسم است، یکی اینکه چیزی مستحسن از جهت عقل باشد، یعنی عقل آن را نیکو بداند، دوم اینکه از نظر هوای نفس نیکو باشد، سوم از نظر حسی زیبا و نیکو باشد (۲). البته این تقسیمی است برای زیبایی از نظر ادراکات سه گانه انسان.

و حقیقت حسن عبارت است از سازگاری اجزای هر چیز نسبت بهم، و سازگاری همه اجزاء با غرض و غایتی که خارج از ذات آن است، بنا بر این، زیبایی روی به معنای جور بودن و سازگار بودن اجزای صورت از چشم و ابرو و بینی و دهان و غیره است، و حسن عدالت سازگاریش با غرضی است که از اجتماع مدنی منظور است، و آن به این است که در جامعه هر صاحب حقی به حق خود برسد، و همچنین است حسن هر چیز دیگر.

دقت در خلقت اشیاء که هر یک دارای اجزایی موافق و مناسب با یکدیگر است، و اینکه مجموع آن اجزاء مجهز به وسایل رسیدن آن موجود به کمال و سعادت خویش است، و اینکه این مجهز بودنش به نحوی است که بهتر و کامل تر از آن تصور ندارد، این معنا را دست می دهد که هر یک از موجودات فی نفسه و برای خودش دارای حسنی است، که تمام تر و".

ص: ۳۷۱

۱- هر یک از ایشان دوست می دارد هزار سال عمر کند. سوره بقره، آیه ۹۶.

۲- مفردات راغب، ماده "حسن".

کامل تراز آن برای آن موجود تصور نمی شود.

و اما اینکه می بینیم موجودی زشت و ناپسند است، برای یکی از دو علت است، یا برای این است که آن موجود دارای عنوان عدمی است، که بدی و ناپسندی اش مستند به آن عدم است، مانند ظلم ظالم و زنا زناکار، که ظلم بدان جهت که فعلی از افعال است زشت نیست، بلکه بدان جهت که حقی را معدوم و باطل می کند زشت است، و زنا بدان جهت که عمل خارجی است و هزاران شرایط دست بدست هم داده تا آن عمل صورت خارجی بگیرد زشت نیست، چون صورت خارجی آن با صورت خارجی عمل نکاح مشترک است، بلکه زشتی اش بدین جهت است که مخالف نهی شرعی، و یا مخالف مصلحت اجتماعی است.

و یا برای این است که با موجودی دیگر مقایسه اش می کنیم، و از راه مقایسه است که زشتی و بدی عارضش می شود، مثلاً حنظل (هندوانه ابو جهل) خودش نه زشتی دارد و نه بدی، ولی وقتی با خربزه مقایسه اش می کنیم، می گوئیم بد است، و یا مثلاً خار که در مقایسه با گل زشت و بد می شود، و عقرب که در مقایسه با انسان زشت و بد می گردد، بدی و زشتی ذاتی آنها نیست، بلکه با مقایسه اش به چیز دیگر و سپس قیاسش با طبیعت خودمان می گوئیم بد و ناگوار و زشت است، که این زشتی و بدی نیز در حقیقت به همان زشتی به معنای اول بر می گردد. پس به هر حال هیچ موجودی بدان جهت که موجود و مخلوق است متصف به بدی نمی شود، به دلیل اینکه خدای تعالی خلقت هر موجودی را نیکو خوانده و فرموده: "الَّذِي أَحْسَنَ كُلَّ شَيْءٍ خَلَقَهُ - خدایی که هر چیزی را نیکو خلق کرده"، که اگر این فرمایش خدا را با فرمایش دیگرش که فرموده: "اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ" (۱) ضمیمه کنیم، این نتیجه به دست می آید که اولاً- خلقت ملازم با حسن است، پس هر مخلوقی بدان جهت که مخلوق است حسن و نیکو است.

و ثانیاً هر زشت و بدی که تصور کنیم مخلوق خدا نیست، البته بدی و زشتی اش مخلوق نیست، نه خودش، که توضیحش گذشت. پس معصیت و نافرمانی و گناهان از آن جهت که گناه و زشت و بدند مخلوق خدا نیستند، و بدیها همه از ناحیه قیاس پدید می آید.

مراد از انسان در جمله: "وَبَدَأَ خَلْقَ الْإِنْسَانِ مِنْ طِينٍ"

"وَبَدَأَ خَلْقَ الْإِنْسَانِ مِنْ طِينٍ" مراد از انسان فرد فرد آدمیان نیست، تا بگویی خلقت فرد فرد از گل نبوده، بلکه مراد.

ص: ۳۷۲

۱- خدا آفریدگار همه چیز است. سوره زمر، آیه ۶۲. [.....]

نوع آدمی است، می خواهد بفرماید: مبدأ پیدایش این نوع گل بوده، که همه افراد منتهی به وی می شوند، و خلاصه تمامی افراد این نوع از فردی پدید آمده اند که او از گل خلق شده، چون فرزندان از راه تناسل و تولد از پدر و مادر پدید آمده اند و مراد از آن فردی که از گل خلق شده آدم و حوا (علیه السلام) است.

دلیل گفتار ما این است که دنبال جمله مورد بحث می فرماید: "ثُمَّ جَعَلَ نَسْلَهُ مِنْ سُيَالِهِ مِنْ مَاءٍ مَهِينٍ"، یعنی سپس نسل او را از آبی بی مقدار خلق کرد، و این تعبیر می فهماند که منظور از مبدأ خلقت انسان، همان اولین فردی است که از گل خلق شده، نه فرد فرد انسانها، که از آبی بی مقدار خلق شده اند، تا معنا چنین شود که خدا ابتدای انسانهای مخلوق از آب بی مقدار را، از گل قرار داد. زیرا اگر مراد این بود جا داشت بفرماید: "ثُمَّ جَعَلَ سَلَالَهُ مِنْ مَاءٍ مَهِينٍ - سپس همان انسان را سلاله و خلاصه ای کرد از آبی خوار و بی مقدار"، و دیگر حاجت به ذکر نسل نبود، چون کلمه نسل به معنای ولادت و جدا شدن فرزند از پدر و مادر است، و مقابله بین "بدء خلق" و بین "نسل" به خوبی می فهماند که مراد از انسان نوع است، که ابتدای خلقتش از گل، و نسلش از آب مهین است (دقت بفرمایید).

"ثُمَّ جَعَلَ نَسْلَهُ مِنْ سُيَالِهِ مِنْ مَاءٍ مَهِينٍ" - کلمه "سلاله" بطوری که در مجمع البیان گفته (۱) برگزیده و خلاصه ای است که از چیزی دیگر گرفته شود، و نطفه مرد را سلاله گفته اند، چون از صلب او گرفته می شود. و کلمه "مهین" از "هون" است که به معنای ضعف و حقارت است. و کلمه "ثم" بعدیت زمانی را می رساند، و معنای جمله این است که: خداوند سپس ولادت انسان را از طریق جدا شدن و ولادت از خلاصه ای از آبی ضعیف یا حقیر قرار داد.

"ثُمَّ سَوَّاهُ وَ نَفَخَ فِيهِ مِنْ رُوحِهِ" "تسویه" به معنای تصویر و هم تتمیم عمل است. و در جمله "نَفَخَ فِيهِ مِنْ رُوحِهِ" استعاره و کنایه گویی شده است، یعنی روح تشبیه شده به دم زدن و نفسی که آدمی می کشد و بر می گرداند، و احیانا آن را در غیر خود می دمند و اضافه کلمه روح به ضمیری که به خدا بر می گردد اضافه تشریفی است، و معنایش "ثم نفخ فيه من روح شریف و منسوب الیه" می باشد، یعنی سپس خدا از روحی شریف و منسوب به خودش در او دمید.

"وَ جَعَلَ لَكُمُ السَّمِيعَ وَ الْأَبْصَارَ وَ الْأَفْئِدَةَ قَلِيلًا مَا تَشْكُرُونَ" در این جمله به نعمت ادراکهای حسی، یعنی چشم و گوش، و ادراکهای فکری یعنی

ص: ۳۷۳

قلب منت نهاده است، که هم ادراکهای جزئی و خیالی را شامل می شود، و هم کلی و عقلی را.

"قَلِيلًا مَا تَشْكُرُونَ" - یعنی شکر می گزارید، اما بسیار اندک، و این خود اعتراضی است که به جای توبیخ و سرزنش به کار رفته، بعضی (۱) از مفسرین گفته اند: جمله حالیه است، و معنای آن این است که خدا برای شما چشم و گوش قرار داد، در حالی که شما کم شکر می گزارید و به هر حال چه به گفته ما و چه به گفته آن مفسر، آیه شریفه در سیاق گلایه و توبیخ است، و می خواهد بدین وسیله مردم را به شکر وا بدارد.

قبل از آیه مورد بحث انسان غایب فرض شده بود، و درباره اش می فرمود: "سپس او را تکمیل کرد، و از روح خود در او دمید" و در جمله مورد بحث ناگهان روی سخن متوجه انسان شده، می فرماید: "و برایتان چشم، گوش و دل قرار داد" این التفات از غیبت به خطاب جمع، برای این است که انعام الهی را که شامل همه هست، تسجیل کند، تا به شکر خدا وادار شوند، چون مردم در این باره یا قاصرند و یا مقصر.

سخن کفار در مقام استبعاد معاد، و جواب به آن

"وَقَالُوا إِذَا ضَلَلْنَا فِي الْأَرْضِ أَإِنَّا لَفِي خَلْقٍ جَدِيدٍ بَلْ هُمْ بِلِقَاءِ رَبِّهِمْ كَافِرُونَ" این آیه، دلیل منکرین قیامت را نقل می کند، که جز استبعاد اساسی ندارد، مراد از گم شدن در زمین به قول بعضی (۲) از مفسرین ضایع شدن و ناپدید شدن است، هم چنان که می گویند: "ضلت النعمه" یعنی نعمت ضایع گشت، بعضی (۳) دیگر گفته اند: "به معنای غایب و گم شدن است" و به هر حال، مراد کفار این است که آیا وقتی مردیم، و اجزای بدنمان متلاشی گشت، و خاکش در زمین گم شد، به طوری که دیگر اجزای بدنمان از یکدیگر تمیز داده نشد، و چیزی از ما باقی نماند که دوباره خلق شویم، آیا دوباره خلق می شویم و به همان صورت اول که داشتیم بر می گردیم؟

و معلوم است که استفهامشان انکاری است، و مرادشان از خلقت جدید همان مساله بعث و معاد است.

جمله "بَلْ هُمْ بِلِقَاءِ رَبِّهِمْ كَافِرُونَ" اعراض از سخن ایشان است، که می گفتند: "آیا اگر در زمین گم شویم... " گویا فرموده: کفار منکر خلقت جدید و قدرت ما بر آن نیستند، و بهانه دیگری هم ندارند، بلکه تنها علت این انکارشان این است که رجوع به سوی ما و لقای ما را منکرند. و چون برگشت کلامشان به این معنا بوده، پاسخشان را طوری داده که دلالت به

ص: ۳۷۴

۱- مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۲۸.

۲- روح المعانی، ج ۲۱، ص ۱۲۴.

۳- مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۲۸.

رجوع کند، و آن این است که: "قُلْ يَتَوَفَّاكُم مَلَكُ الْمَوْتِ الَّذِي وُكِّلَ بِكُمْ".

"قُلْ يَتَوَفَّاكُم مَلَكُ الْمَوْتِ الَّذِي وُكِّلَ بِكُمْ ثُمَّ إِلَىٰ رَبِّكُمْ تُرْجَعُونَ" کلمه "توفی" به معنای این است که چیزی را به طور کامل دریافت کنی، مانند توفی حق، و توفی قرض از بدهکار، که معنایش تا دینار آخر حق و طلب را گرفتن است.

بعضی (۱) از مفسرین گفته اند: معنای "مَلَكُ الْمَوْتِ" موکل به شماس است "این است که موکل به میراندن و قبض روح شماس است، ولی آیه شریفه مطلق است، و ظاهر اطلاقش این است که موکل بر اعم از میراندن باشد.

و اگر در این آیه قبض روح و توفی را به ملک الموت و در آیه "اللَّهُ يَتَوَفَّى الْأَنْفُسَ حِينَ مَوْتِهَا" (۲) به خدا نسبت داده، و در آیه "حَتَّىٰ إِذَا جَاءَ أَحَدُكُمُ الْمَوْتُ تَوَفَّتْهُ رُسُلُنَا" (۳) به فرستادگان، و در آیه "الَّذِينَ تَتَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ ظَالِمِي أَنْفُسِهِمْ" (۴) به ملائکه نسبت داده، به خاطر اختلاف مراتب اسباب است، سبب نزدیکتر به میت ملائکه هستند، که از طرف ملک الموت فرستاده می شوند، و سبب دورتر از آنان خود ملک الموت است، که ما فوق آنان است، و امر خدای تعالی را نخست او اجراء می کند، و به ایشان دستور می دهد، خدای تعالی هم ما فوق همه آنان و محیط بر آنان، سبب اعلای میراندن و مسبب الاسباب است، و اگر بخواهیم این جریان را با مثلی مجسم سازیم، نظیر عمل کتابت است که هم به قلم نسبت می دهیم و می گوئیم قلم خوب می نویسد، و هم به دست و انگشتان نسبت می دهیم و می گوئیم دست فلانی به نوشتن روان است، و هم به انسان نسبت می دهیم و می گوئیم فلانی خوب می نویسد.

"ثُمَّ إِلَىٰ رَبِّكُمْ تُرْجَعُونَ" - این رجوع همان است که در آیه قبلی از آن به لقای خدا تعبیر کرده بود، و موطن و جای آن روز قیامت است، که باید بعد از توفی و مردن انجام شود، و برای فهماندن این بعدیت تعبیر به "ثم" کرد، که تراخی و بعدیت را می رساند.

و به هر تقدیر این آیه پاسخی است از احتجاج کفار که می گفتند ما بعد از مردن در زمین گم می شویم، و می خواستند این حرف را دلیل بر نبودن معاد بگیرند، و معلوم است که صرف این که ملک الموت انسانها را می میراند جواب از دلیل ایشان نمی شود، باقی می ماند

ص: ۳۷۵

۱- مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۲۸.

۲- خدا جانها را هنگام مردنش می گیرد. سوره زمر، آیه ۴۲.

۳- تا آنکه مرگ یکیشان برسد فرستادگان ما او را می میراندند. سوره انعام، آیه ۶۲.

۴- آنان که در حالی ملائکه قبض روحشان می کند که ستمگر به خویشند. سوره نحل، آیه ۲۸.

جمله "ثُمَّ إِلَىٰ رَبِّكُمْ تُرْجَعُونَ" و این هم ادعایی است بی دلیل، در مقابل ادعای با دلیل کفار،

بیان اینکه مرگ انسان نابودی او نیست با توضیحی راجع به تجرد نفس

و کلام الهی منزله از این گونه احتجاج است.

لذا می‌گوییم خدای تعالی به رسول گرامی خود دستور داده که در پاسخ از استبعاد ایشان به ایشان بگو که حقیقت مرگ بطلان و نابود شدن انسان نیست، و شما انسانها در زمین گم نمی‌شوید، بلکه ملک الموت شما را بدون اینکه چیزی از شما کم شود، بطور کامل می‌گیرد، (چون گفتیم کلمه توفی گرفتن بطور کامل را می‌رساند)، و ارواح شما را از بدنهایتان بیرون می‌کشد، به این معنا که علاقه شما را از بدنهایتان قطع می‌کند.

و چون تمام حقیقت شما ارواح شماست، پس شما یعنی همان کسی که کلمه "شما" خطاب به او است، (و یک عمر می‌گفتید من و شما)، بعد از مردن هم محفوظ و زنده اید، و چیزی از شما گم نمی‌شود، آنچه گم می‌شود و از حالی به حالی تغییر می‌یابد، و از اول خلقتش دائماً در تحول و دستخوش تغییر بود، بدنهای شما بود نه شما، و شما بعد از مردن بدنهای محفوظ می‌مانید، تا به سوی پروردگارتان مبعوث گشته و دوباره به بدنهایتان برگردید (۱).

با این بیان دلیل کفار بر نبودن معاد به کلی باطل می‌شود، چه دلیل آنان را طوری تقریر کنیم که تنها استبعاد باشد، و یا طوری تقریر کنیم که به صورت برهانی فلسفی در آید، یعنی بگوییم: بدن بعد از متلاشی شدن شخصیتش نیز نابود می‌شود، یعنی آن خصوصیتی که به خاطر آن، این بدن زید فرزند عمرو بود از بین می‌رود، و اگر بخواهد دوباره موجود شود اعاده معدوم لازم می‌آید، و آن هم محال است.

این صورت برهانی سخن کفار است، و آیه شریفه آن را باطل می‌کند، چون گفتیم حقیقت انسان عبارت است از جان و روح و نفس او، که با کلمه "من- تو" از آن حکایت می‌کنیم، و روح آدمی غیر از بدن اوست، و بدن در وجودش و شخصیتش تابع روح است، و روح با مردن متلاشی نمی‌شود و معدوم نمی‌گردد، بلکه در حیظه قدرت خدای تعالی محفوظ است، تا روزی که اجازه بازگشت به بدن یافته و به سوی پروردگارش برای حساب و جزاء برگردد، و با همان خصوصیتی که خدای سبحان از آن خبر داده مبعوث شود.

ص: ۳۷۶

۱- هم چنان که اگر دیده باشید کرم معروف به خاکشیر که در لجنزارها پیدا می‌شود بعد از آنکه رشد کرد و به حد بلوغ رسید دهان خود را روی آب باز نموده و خود به صورت پشه ای از جلد قبلی یعنی قالب کرمی در آمده به فضایی وسیع تر از لجن زار و پاک تر از آن پرواز می‌کند با این تفاوت که روح در بدن آدمی و محدود به آن نیست بلکه متعلق و وابسته به آن است. (مترجم).

پس از آنچه گذشت دو مطلب روشن گردید، اول اینکه آیه "قُلْ يَتُوفَّاكُم... متصل است به آیه "أِذَا ضَلَلْنَا فِي الْأَرْضِ..."، و پاسخی است که اشکال کفار را باطل، و شبهه آنان را در باره معاد دفع می کند.

لیکن بعضی از مفسرین که کلمه "توفی" را به معنای مطلق میراندن گرفته اند، و متوجه نکته ای که در این تعبیر هست نشده اند و در تفسیر آیه دچار اشکال شده، و در توجیه اتصال آن به آیه قبل دست و پا کرده اند، و توجیهی کرده اند که عقل سلیم پذیرای آن نیست و آن را نمی پسندد (۱).

نکته دوم اینکه این آیه از روشن ترین آیات قرآنی است که دلالت بر تجرد نفس می کند و می فهماند که نفس غیر از بدن است، نه جزو آن است، و نه حالی از حالات آن.

"وَلَوْ تَرَىٰ إِذِ الْمُجْرِمُونَ نَاكِسُوا رُءُوسِهِمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ رَبَّنَا أَبْصَرْنَا وَسَمِعْنَا فَارْجِعْنَا نَعْمَلْ صَالِحًا إِنَّا مُوقِنُونَ" نکس رؤس " به معنای سر به پایین انداختن است و مراد از مجرمین - به قرینه ذیل آیه - خصوص منکرین معاد است، و به همین جهت لام در آن خالی از معنای عهد نیست، در نتیجه این معنا را به آیه می دهد که: اگر بینی مجرمین مذکور و معهود را، که منکر معاد بودند و می گفتند: "أِذَا ضَلَلْنَا فِي الْأَرْضِ..."، چگونه سر به پایین انداخته اند ...

و اگر از قیامت تعبیر کرد به "عِنْدَ رَبِّهِمْ - نزد پروردگارش"، به این منظور است که در مقابل جمله قبلی یعنی جمله "بَلْ هُمْ بِلِقَاءِ رَبِّهِمْ كَافِرُونَ" قرار گیرد، و چنین معنا دهد:

همانهایی که به لقای پروردگارش کافر بودند، در موقفی از لقای پروردگارش قرار خواهند گرفت، که دیگر نتوانند لقاء را انکار کنند.

و اینکه می گویند: پروردگارا دیدیم و شنیدیم، پس ما را برگردان که عمل صالح کنیم، زیرا دارای ایمان و یقین شده ایم، به خاطر این است که در آن روز حق برایشان آشکارا گشته، و این معنا منکشف می شود که نجات تنها در ایمان و عمل صالح است، ایمان برایشان حاصل شده، درخواست رجوع می کنند تا عمل صالح را نیز تامین نمایند، تا سبب نجاتشان که گفتیم دو جزء است تمام و کامل بشود.

و معنای آیه این است که چه می شد که همین مجرمین منکر لقاء الله را می دیدی، که چگونه سرها نزد پروردگارش بزیر افکنده و در موقفی از لقاء الله قرار گرفته اند، که موقف خواری و ذلت و پشیمانی است، می گویند: پروردگارا با دو چشم خود دیدیم و با دو گوشمان

ص: ۳۷۷

حق را شنیدیم و تسلیم شدیم، پس ما را برگردان تا عمل صالح هم انجام بدهیم، چون یقین بر ایمان حاصل شد.

و خلاصه معنا این است که تو امروز آنان را می بینی که منکر لقای خدایند، اگر فردایشان را ببینی خواهی دید که خواری و ذلت از هر سو احاطه شان کرده و سرها از شرم به زیر افکنده اند، و به آنچه امروز منکرش هستند اعتراف می کنند، و درخواست می نمایند که بدین جا برگردند، ولی هرگز برنخواهند گشت.

" وَ لَوْ شِئْنَا لَآتَيْنَا كُلَّ نَفْسٍ هُدًى... وَ النَّاسِ أَجْمَعِينَ " یعنی اگر می خواستیم به هر کس چه مؤمن و چه کافر هدایتش را ارزانی بداریم، یعنی آن هدایتی که مخصوص و مناسب شخص اوست بدهیم می دادیم.

البته منظور این نیست که همه را مجبور به هدایت کنیم، بلکه منظور این است که کافران را نیز مانند مؤمنین هدایت می کنیم، تا به اختیار و اراده خود دارای هدایت شوند، همانطور که مؤمنین با اختیار و اراده خود دارای هدایت شدند، چون اگر پای جبر در میان آید تکلیف در دنیا و جزاء در آخرت به کلی باطل می شود.

" وَ لَكِنْ حَقَّ الْقَوْلُ مِنِّي لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ " - یعنی لیکن اینطور نخواستیم، چون در این میان قضایی است که از سابق از ناحیه من رانده شده، قضایی حتمی، و آن این است که جهنم را از جن و انس پر کنم.

و این قضای حتمی سابق، همان است که بعد از امتناع ابلیس از سجده بر آدم، و سوگندش که گفت: " فَبِعِزَّتِكَ لَأُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ إِلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمُ الْمُخْلَصِينَ " (۱) فرموده:

" فَالْحَقُّ وَالْحَقُّ أَقُولُ لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنْكَ وَمِمَّن تَبِعَكَ مِنْهُمْ أَجْمَعِينَ " (۲).

و لازمه این قضاء این است که به خاطر ظلمشان و فسقشان و خروجشان از زی عبودیت هدایتشان نکند، هم چنان که باز خودش فرموده: " إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ " (۳) و نیز فرموده: " وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الفَاسِقِينَ " (۴)، و نیز آیاتی دیگر..

ص: ۳۷۸

۱- پس به عزت سوگند که همگی را گمراه می کنم مگر بعضی از بندگانت که مخلص باشند. سوره ص، آیه ۸۲ و ۸۳.

۲- و این قضاء را بطور حتم راند، که پیروان ابلیس را در عذاب جاودان در آورد. سوره ص، آیه ۸۴.

۳- بدرستی که خدا مردم ستمکار را هدایت نمی کند. سوره مائده، آیه ۵۱.

۴- سوره توبه، آیه ۸۰. [...].

"فَذُوقُوا بِمَا نَسِيتُمْ لِقَاءَ يَوْمِكُمْ هَذَا إِنَّا نَسِينَاكُمْ..."

این جمله تفریع و نتیجه گیری از جمله "وَلَكِنَّ حَقَّ الْقَوْلُ مِنِّي" است، یعنی چون چنین قضایی رانده شده، پس بچشید... و کلمه "نسیان" به معنای محو شدن صورت ذهنی چیزی است از مرکز و نیروی ذاکره، و گاهی کنایه می شود از بی اعتنائی به امری مهم، و همین معنای کنایی مورد نظر آیه است.

و معنای آیه این است که وقتی قضای حتمی رانده شده که پیروان ابلیس عذاب را بچشند، پس شما نیز عذاب را بچشید، به خاطر اینکه به لقای چنین روزی بی اعتنائی کردید، آن قدر که حتی آن را انکار نمودید و عمل صالحی انجام ندادید، که امروز پاداش نیکی بگیریید، چون ما نیز امروز به آنچه برای شما مهم است یعنی به سعادت و نجات شما بی اعتنائیم.

جمله "وَذُوقُوا عَذَابَ الْخُلْدِ بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ" تاکید و توضیح همان بیان سابق است، و می فهماند چشیدن عذاب که شما را بدان مامور نمودیم، چشیدن عذاب دائمی است، و بی اعتنائیتان به لقای امروز (آخرت)، همان اعمال زشتی است که می کردید.

بحث روایتی (روایاتی در باره توفی ملک الموت و...)

در الدر المنثور است که نحاس، از ابن عباس، روایت کرده که گفت: سوره سجده در مکه نازل شده، مگر سه آیه آن که از آیه "أَفَمَنْ كَانَ مُؤْمِنًا" شروع شده است (۱).

و نیز در همان کتاب آمده که سعید بن منصور، و ابن ابی شیبہ از علی (علیه السلام) روایت کرده اند که گفت: عزائم (سجده های واجب قرآن) چهار است، "الم تنزیل، حم تنزیل، نجم، اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ" (۲).

و در کتاب خصال از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: عزائم چهار است، "اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ، نجم، تنزیل سجده، حم سجده" (۳).

باز در الدر المنثور است که احمد، و طبرانی، از شریذ بن سويد، روایت کرده اند که گفت: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) مردی را دید که دامن خود را بلند گرفته، به وی

ص: ۳۷۹

۱- الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۷۰ و ۱۷۱.

۲- الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۷۰ و ۱۷۱.

۳- الخصال، ج ۱، ص ۲۵۲، ح ۱۲۴.

فرمود دامت را جمع کن، عرضه داشت: یا رسول الله (صلی الله علیه و آله) من مبتلا به کژی پایم، دامن خود بلند کرده ام که پیدا نباشد. فرمود: دامت را جمع کن که تمامی خلقهای خدا نیکو است (۱).

و در کتاب فقیه آمده که شخصی از امام صادق (علیه السلام) از کلام خدای عز و جل پرسید، که می فرماید: "اللَّهُ يَتَوَفَّى الْمَأْنُفَسَ حِينَ مَوْتِهَا" (۲) و در جای دیگر می فرماید: "قُلْ يَتَوَفَّاكُم مَلَكُ الْمَوْتِ الَّذِي وُكِّلَ بِكُمْ" (۳)، و در جای دیگر می فرماید: "الَّذِينَ تَتَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ طَيِّبِينَ" (۴) و نیز جای دیگر می فرماید: "الَّذِينَ تَتَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ ظَالِمِي أَنْفُسِهِمْ" (۵) و جای دیگر می فرماید: "تَوَفَّيْتَهُ رُسُلُنَا" (۶)، و نیز می فرماید: "وَلَوْ تَرَى إِذِ يَتَوَفَّى الَّذِينَ كَفَرُوا الْمَلَائِكَةُ" (۷) با اینکه در یک ساعت در دنیا هزاران نفر که عددشان را جز خدا کسی نمی داند می میرند، این چگونه ممکن است که ملائکه، و یا ملک الموت در آن واحد به قبض روح همه آنها برسد؟

امام (علیه السلام) در جواب فرمود: خدای تبارک و تعالی برای ملک الموت کارکنان و یاورانی از ملائکه قرار داده، که او نسبت به آن اعوان به منزله فرمانده است، و هر یک را به ماموریتی می فرستد، پس هم ملائکه قبض روح می کنند، و هم خود ملک الموت، آن گاه خدا آن ارواح را از ملک الموت می گیرد (۸).

و در الدر المنثور است که ابن ابی حاتم، و ابو الشیخ، از ابی جعفر محمد بن علی روایت کرده اند که فرمود: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) به مردی از انصار وارد شد تا او را عیادت کند، دید که ملک الموت بالای سر وی نشسته، پرسید ای ملک الموت نسبت به رفیق ما مدارا کن، که او مردی با ایمان است، ملک الموت عرضه داشت: ای محمد (صلی الله علیه و آله) مژده که من نسبت به هر مؤمنی مدارا می کنم.

ای محمد (صلی الله علیه و آله) بدان که من بعد از آن که روح آدمیان را

ص: ۳۸۰

۱- الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۷۲.

۲- سوره زمر، آیه ۵۲.

۳- سوره سجده، آیه ۱۱.

۴- سوره نحل، آیه ۳۲.

۵- سوره نحل، آیه ۲۸.

۶- سوره انعام، آیه ۶۱.

۷- سوره انفال، آیه ۵۰.

۸- من لا یحضره الفقیه، ج ۱، ص ۸۲.

قبض می کنم، لحظه ای گوشه خانه می ایستم، و می گویم به خدا سوگند که من هیچ گناهی ندارم، چون مامورم، و من بار دیگر، و بار دیگر به این خانواده بر می گردم، الحذر الحذر، و خدای تعالی هیچ اهل بیتی و کلوخی و مویی و کرکی در خشکی و دریا خلق نکرده، مگر آنکه من در هر شبانه روز پنج نوبت آنها را از نظر می گذرانم.

حتی من به صغیر آنان و کبیرشان از خودشان آشناترم، و به خدا سوگند ای محمد من قادر نیستم که حتی جان یک پشه را قبض کنم، مگر وقتی که خدای تعالی مرا دستور قبض آن را بدهد (۱).

و در تفسیر قمی در ذیل آیه "وَلَوْ شِئْنَا لَآتَيْنَا كُلَّ نَفْسٍ هُدَاهَا" معصوم (علیه السلام) فرمود: یعنی اگر بخواهیم همه را معصوم از گناه کنیم، می توانیم (۲).

مؤلف: مقام عصمت منافاتی با اختیار ندارد، و به همین جهت بین مضمون این روایت و آنچه در تفسیر آیه گفتیم منافاتی نیست.

گفتاری در پیدایش انسان اولی بررسی آنچه در قرآن در این باره آمده است

اشاره

در تفسیر سوره نساء گفتاری در این معنا گذشت، و گفتار ما در اینجا به منزله تکمیل همان بحث است، در آنجا گفتیم که آیات کریمه قرآن ظاهر قریب به صریح است در اینکه بشر موجود امروزی - که ما افرادی از ایشانیم - از طریق تناسل منتهی می شوند به یک زن و شوهر معین، که قرآن نام آن شوهر را آدم معرفی کرده، و نیز صریح است در اینکه این اولین فرد بشر و همسرش از هیچ پدر و مادری متولد نشده اند، بلکه از خاک یا گل یا لایه یا زمین، به اختلاف تعبیرات قرآن - خلق شده اند.

این آن معنایی است که آیات با ظهور قوی خود، آن را افاده می کنند، چیزی که هست ظهور آیات در این معنا به حد صراحت نمی رسد، و نص در این معنا نیست، تا نشود آن را تاویل کرد، از سوی دیگر، مساله از ضروریات دین هم نیست، تا منکر آن مرتد از دین باشد، بله ممکن است این معنا را از ضروریات قرآن دانست، که نسل حاضر بشر منتهی به مردی به نام آدم است.

ص: ۳۸۱

۱- الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۷۴.

۲- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۶۸.

و اما آدم کیست؟ آیا مقصود از این کلمه، آدم نوعی است؟ یعنی طبیعت انسانیت که در همه افراد وجود دارد؟ و یا عده معدودی از افراد بشر است که ریشه های انسانهای امروز بوده اند؟ و یا فردی از جنس انسان است که نامش آدم است؟، معلوم نیست.

و بنا بر اینکه فردی از نوع انسان باشد آیا این فرد متولد از نوعی دیگر از حیوانات مثلا میمون بوده، و از طریق تطور انواع و پیدایش فردی کاملتر از فردی کامل، و فردی کامل از فردی ناقص، و همچنین ناقصی از ناقص تر، بوجود آمده؟

یا آنکه فرد نامبرده انسانی کامل و دارای کمال فکر بوده، که از یک جفت انسان غیر کامل و غیر مجهز به جهاز تعقل، متولد شده است، و مبدأ ظهور و پیدایش نوع انسانهای مجهز به تعقل و قابل تکلیف شده؟

که بشر موجود در عصر حاضر نوع کاملی از انسان باشد که هر فرد آن منتهی شود به انسان اول، که او نیز فردی کامل بوده به نام آدم، که او از طریق تطور از نوع دیگری از انسان متولد شده، که آن نوع ناقص و فاقد عقل بوده، و همچنین آن نوع نیز منتهی شود به نوعی دیگر، و این سیر قهقری در انواع حیوانات ادامه داشته باشد، تا در آخر منتهی شود به بسیطترین و ساده ترین حیوان، که از هر حیوان دیگر ناقص تر باشد.

و به عکس اگر از آن حیوان ناقص و ساده شروع کنیم، لایزال از ناقصی به کاملی، و از کاملی به کامل تری برسیم، تا منتهی شویم به انسان، اما انسان بدون تعقل، و سپس از آن حیوان منتقل شویم به انسان کامل، که تمامی این انواع همه در یک سلسله قرار داشته، و بهم متصل و از یکدیگر متولد شده باشند، بطوری که آن حیوان ساده ای که گفتیم، جد اعلائی انسان امروزی باشد.

و یا آنکه سلسله توالد و تناسلی که فعلا در بین ما انسانها هست، پس از رسیدن به آدم و همسرش منقطع شود، و آدم و همسرش از زمین تکون یافته باشند، و از مادر و پدری متولد نشده باشند، هیچ یک از این چند صورت ضروری دین اسلام و قرآن کریم نیست.

و به هر تقدیر ظاهر آیات قرآنی همین صورت اخیر است، یعنی از ظاهر قرآن بر می آید که نسل حاضر بشر منتهی به آدم و همسرش می شود، و آدم و همسرش از پدر و مادری متولد نشده، بلکه از زمین تکون یافته اند.

چیزی که هست آیات قرآنی بیان نکرده که چگونه آدم از زمین خلق شد، آیا در خلقت او علل و عوامل خارق العاده دست داشته؟ و آیا خلقتش به تکوین الهی آنی بوده، بدون اینکه مدتی طول کشیده باشد پس جسد ساخته شده از گل، مبدل به بدنی معمولی و عادی و

دارای روح انسانی شده؟ و یا آنکه در زمانهایی طولانی این دگرگونی صورت گرفته، و استعدادهایی یکی پس از دیگری در او تبدیل یافته، و نیز صورتهایی یکی پس از دیگری به خود گرفته، تا آنکه استعدادش برای گرفتن روح انسانی به حد کمال رسیده، آن گاه آن روح در او دمیده شده است، و کوتاه سخن نظیر نطفه در رحم علل و شرایطی یکی پس از دیگری در او اثر کرده است؟ هیچ یک از این احتمالات در قرآن کریم نیامده.

تنها روشن ترین آیه ای که در باره خلقت آدم در قرآن دیده می شود آیه " **إِنَّ مَثَلَ عِيسَىٰ عِنْدَ اللَّهِ كَمَثَلِ آدَمَ خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ قَالَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ** " (۱) است، چون این آیه شریفه در پاسخ از احتجاج مسیحیان بر پسر بدون عیسی برای خدا نازل شده، مسیحیان احتجاج می کردند به اینکه او بدون پدری از جنس انسانی، به دنیا آمده، و حال آنکه هر کس به دنیا بیاید از پدری متولد می شود، پس پدر عیسی باید خدا باشد، آیه شریفه در پاسخ آنان می فرماید: صفت عیسی (علیه السلام) مانند صفت آدم است، که خدای تعالی او را از خاک زمین خلق کرد، بدون اینکه پدری داشته باشد، که از نطفه او متولد شود، پس چرا مسیحیان نمی گویند آدم پسر خدا است.

و اگر مراد از خلقت از خاک، منتهی شدن خلقت آدم به خاک باشد، همانطور که همه جانداران متولد از نطفه نیز خلقتشان منتهی به زمین می شود، در این صورت معنای آیه چنین می شود که: صفت عیسی که پدر ندارد مانند صفت آدم است که خلقتش منتهی به خاک می شود، هم چنان که همه مردم نیز چنینند.

و معلوم است که در این صورت دیگر آدم خصوصیتی ندارد، تا به خاطر آن عیسای بدون پدر را با وی مقایسه کنند، و در نتیجه آیه شریفه بی معنا می شود، یعنی احتجاج علیه نصاری و پاسخ به دلیل آنان نمی شود.

با این بیان روشن می گردد که تمامی آیات قرآنی که از خلقت آدم از تراب، و یا گل یا امثال آن خبر می دهد، همه بر مدعای ما دلالت می کند، یعنی می فهماند که خلقت او آنی، و بدون گذشت زمان، و بدون پدر و مادر بوده، و گرنه همانطور که گفتیم دیگر برای آدم خصوصیتی نمی ماند، که تنها خلقت او را به رخ ما بکشد، و بفرماید من او را از خاک یا گل خلق کرده ام، چون در این صورت تمامی حیوانات و انسانها نیز خلقتشان به گل و خاک منتهی می شود.

ص: ۳۸۳

پس اگر فرموده: "إِنِّي خَالِقٌ بَشَرًا مِنْ طِينٍ" (۱) و یا می فرماید: "وَبَدَأَ خَلْقَ الْإِنْسَانِ مِنْ طِينٍ" (۲).

همه دلالت دارد بر اینکه خلقت آدم با خلقت سایر افراد بشر و سایر جانداران فرق داشته است.

نظریات و فرضیات مختلف در این باره، از آن جمله فرضیه تطور انواع

و اما اینکه بعضی (۳) گفته اند: مراد از آدم، آدم نوعی، یعنی جنس و طبیعت انسان خارجی است، که در همه افراد هست، نه آدم شخصی، و مراد از اینکه افراد انسان بنی آدم هستند این است که افراد این نوع زیاد شده چون قیود زیادی منضم به آن گشته، و داستان داخل شدن آدم در بهشت، و سپس بیرون شدنش به اغوای شیطان، و نافرمانی کردن او، یک تمثیل تخیلی است، تا بفهماند این نوع از جانداران فی نفسه چه مکانتی دارد، و چقدر مقرب درگاه خدا است، و وقتی دنبال هوای نفس را می گیرد، و ابلیس را اطاعت می کند، تا چه پایه پایین می آید.

سخنی است که با آیه سابق و ظواهر بسیاری از آیات قرآنی نمی سازد، از قبیل آیه "الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَ خَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَ بَثَّ مِنْهُمَا رِجَالًا كَثِيرًا وَ نِسَاءً" (۴).

چون اگر مراد از نفس واحد (یک تن) آدم نوعی باشد، دیگر محلی برای فرض همسر برای او باقی نمی ماند، و از قبیل این آیه است، آیاتی که می رساند خدا او و همسرش را در بهشت داخل کرد، و آن دو با خوردن از آن درخت، خدا را نافرمانی کردند.

و به هر حال باید بینیم منشا این که گفته اند مراد، آدم نوعی است، چیست؟ اصل این حرف ناشی از اعتقاد به قدیم بودن زمین، و انواع موجودات اصلی آن، و از آن جمله انسان است، که قهرا افراد این انواع اصلی، از دو طرف گذشته و آینده غیر متناهی خواهند بود، یعنی از ازل انسانها بوده اند، و تا ابد نیز خواهند بود، و اصول علمی این دعوی را بطور قطع باطل می کند.

و اما اینکه بعضی گفته اند: نسل حاضر بشر منتهی می شود به چند تن انسان، که هر یک دارای رنگ مخصوصی بوده اند، یکی سرخ پوست، دیگری زرد پوست، سوم سفید

ص: ۳۸۴

۱- من یک فرد بشر را از گل آفریدم. سوره ص، آیه ۷۱. [...]

۲- خلقت انسان را از گل آغاز کرد. سوره سجده، آیه ۸.

۳- روح المعانی، ج ۲۱، ص ۱۲۳.

۴- او کسی است که شما را از یک تن خلق کرد، و همسر آن یک تن را نیز از خود او قرار داد، و از آن دو تن مردان و زنان بسیاری منتشر کرد. سوره نساء، آیه ۱.

پوست، چهارمی سیاه پوست، و چهار نژاد فعلی بشر منتهی می شود به چهار زن و شوهر، و یا آنکه بعضی از این نژادها قدیمی، و بعضی دیگر بعدها پیدا شده اند، مانند نژاد سرخ و زرد، که در آمریکا و استرالیا پدید آمده اند.

این سخن نیز باطل است، برای اینکه تمامی آیات قرآنی که متعرض آغاز خلقت بشر است، نسل بشر حاضر را منتهی به یک زن و شوهر می داند، حال چه اینکه مراد از آدم را، آدم شخصی بگیریم، و چه آدم نوعی و طبیعت آدم، و اما چهار زن و شوهر فرضیه ای است که به هیچ وجه آیات قرآنی با آن نمی سازد.

علاوه بر این، چهار جفت بودن که مبدأ پیدایش چهار نژاد بشر می باشد، مبنی بر این است که این چهار نژاد سفید و سیاه و سرخ و زرد با هم تباین داشته باشند، و چهار نوع جداگانه باشند، تا مثلاً نژاد سیاه منتهی به منشای شود غیر منشا و مبدأ پیدایش نژاد سفید و همچنین آن دو نژاد دیگر. و یا قاره های زمین از ازل از یکدیگر جدا بوده باشند، و جداییشان هرگز مسبوق به عدم نبوده باشد، و بطلان این نیز مانند فرضیه های بالا در امروز روشن، و بلکه نزدیک به بدیهی شده است.

و اما این فرضیه که کسی بگوید: نسل حاضر بشر منتهی می شود به یک جفت و یا چند جفت انسان، که این جفت ها از یک نوع حیوان دیگر جدا شده اند، که آن حیوان از سایر حیوانات به مرز انسانیت نزدیک تر بوده، مانند میمون، همانطور که گاهی از فردی کامل فردی کاملتر و نابغه پدید می آید، که این تصور را در اصطلاح صاحبان فرضیه جهش می گویند، نیز با آیات قرآن نمی سازد.

برای اینکه آیاتی که در سابق ذکر کردیم، صریح در این بودند که مبدأ پیدایش نسل انسان یک جفت انسان بوده، که خود آن دو، نسل کسی نبوده اند، و از هیچ جاننداری متولد نشدند.

علاوه بر این، دلیل علمی هم که بر مدعای خود اقامه کرده اند از اثبات آن قاصر است، که به زودی در پاسخ به فرضیه بعدی به قصور آن اشاره می کنیم.

فرضیه دیگر این است که نسل حاضر منتهی می شود به یک جفت انسان مثل خود، یعنی کامل و دارای عقل، که آن یک جفت با جهش و تطور از نوعی دیگر از انسان که از نظر ظاهر انسان بودند، ولی فاقد کمال فکری بودند، پیدا شده، آن گاه به حکم تنازع در بقاء، و انتخاب اصلح، نسل تکامل نیافته منقرض شد، و دو نفر انسان تکامل یافته باقی ماند، که نسل حاضر از آن دو فرد تکامل یافته است.

این فرضیه نیز با آیات قرآنی سازگار نیست، و نمی شود آن را تحمیل بر قرآن کرد، چون آیه "إِنَّ مَثَلَ عِيسَىٰ عِنْدَ اللَّهِ كَمَثَلِ آدَمَ خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ قَالَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ"، به همان بیانی که گذشت، و نیز آیات دیگری که همین معنا را می رساند، آن را باطل می داند.

علاوه بر این، این گفتار صرف فرضیه ای بیش نیست، و ادله ای که برای اثبات آن اقامه کرده اند، از اثباتش قاصر است، و شواهدی است که ماخوذ می باشد از تشریح تطبیقی و جنین های حیوان و فسیل های یافت شده در حفریات، که دلالت می کند بر اینکه صفاتی که در انواع حیوانات و نیز اعضای آنهاست به تدریج، و همچنین اصل پیدایش آنها به تدریج صورت گرفته است، به این معنا که در آغاز خلقت زمین، نخست ساده ترین حیوان پیدا شده، و سپس حیوانات تکامل یافته تری با جهش به وجود آمده اند، و همچنین به تدریج ترکیبات بیشتری و محکم تری و پیچیده تری به خود گرفته اند، تا در آخر کامل ترین حیوانات، یعنی انسان پدید آمده. این آن مطلبی است که شواهد زیست شناسی بر آن دلالت می کند، و لیکن صرفنظر از اینکه گفتیم این فرضیه را نمی توان بر قرآن کریم تحمیل کرد، از نظر علمی نیز دلیل مذکور قانع کننده و اثبات کننده آن نیست، زیرا صرف پیدایش نوع کامل از حیث تجهیزات، بعد از نوع ناقص، در مدت های طولانی، بیش از این دلالت ندارد که سیر تکاملی ماده برای قبول صورتهای مختلف حیوانی به تدریج بوده است، پس او بعد از پذیرش صورت ناقص نوع حیوانی استعداد قبول حیات کاملاً انسانی را پیدا کرده، و بعد از پذیرش صورت موجوداتی پست به صورت موجوداتی شریف در آمده است.

این نهایت چیزی است که ادله زیست شناسی بر آن دلالت دارد، و اما اینکه موجودات کامل از ناقص متولد شده اند، - که ادعای زیست شناسان است - دلیل مزبور آن را اثبات نمی کند، و نمی گوید که حیوانات کامل از حیوانات ناقص منشعب شده، و بین همه آنها و در آخر میان انسان و میمون خویشاوندی است، و این بحث یعنی بحث زیست شناسی با همه موشکافیها و طول مدتش تا کنون برای نمونه به هیچ فرد از نوع کاملی بر نخورده، که از نوع دیگری متولد شده باشد، البته به طوری که خود تولد را مشاهده کنیم نه دو فرد کامل شبیه بهم را.

و آنچه تا کنون یافته اند که شهادت می دهد بر دگرگونی تدریجی، هر چه هست دگرگونی در یک نوع است، که همواره از صفتی به صفتی دیگر منتقل می شود، ولی از نوعیتش به نوعیت دیگر منتقل نشده است، و تا کنون به این معنا بر نخورده اند که مثلاً

میمونی حیوان غیر میمون و کاملتری شود، و مدعی همین است که انواع در سیر تکاملی جای خود را به یکدیگر داده، نوع ناقص بدل به نوع کامل می شود.

آنچه می توان پذیرفت، و نمی شود انکار کرد، تنها این مقدار است که نشاه زندگی از نظر کمال و نقص و شرافت و پستی دارای مراتبی مختلف است، و اعلی مراتب زندگی، زندگی انسانی است، و از آن پایین تر زندگی حیواناتی است که به زندگی انسان شبیه تر است و همچنین حیوانات دیگری که در مراتب پایین تر از زندگی انسان قرار دارد که هر یک به زندگی انسان نزدیکترند در مرتبه عالی تری قرار دارند.

و اما اینکه این اختلاف مراتب از راه هر نوعی به نوع همسایه خود که کامل تر از آن است صورت گرفته، هیچ دلیلی در کار نیست، که آن را افاده کند، و از اختلاف مراتب زندگی نمی توان تصور را نتیجه گرفت.

بله می توان از آن حدس غیر یقینی زد، پس فرضیه تطور انواع، فرضیه ای است حدسی، که اساس علوم طبیعی امروز را تشکیل داده، که ممکن است روز دیگر فرضیه ای قوی جای آن را بگیرد، چون علم هیچ وقت توقف نمی کند، و همواره رو به پیشرفت، و دامنه مباحث علمی رو به گسترش است.

بیان عدم دلالت آیتی که احیاناً برای نایید فرضیه تطور انواع بدانها استشهاد شده است بر صحت این فرضیه

و چه بسا بعضی از اهل بحث برای اثبات فرضیه مزبور استدلال کنند به آیه شریفه "إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَىٰ آدَمَ وَ نُوحًا وَ آلَ إِبْرَاهِيمَ وَ آلَ عِمْرَانَ عَلَى الْعَالَمِينَ" (۱).

به این بیان که "اصطفاء" به معنای انتخاب و برگزیدن نخبه هر چیزی است، و این برگزیدن وقتی صحیح است که فرد برگزیده شده در بین جماعتی باشد، تا انتخاب کننده آن فرد را از بین سایر افراد انتخاب کند. و بر دیگران ترجیح دهد، همانطور که نوح را از بین مردم زمانش، و آل ابراهیم و آل عمران را از بین مردم معاصرشان برگزید.

و لازمه این حرف این است که در زمان آدم نیز افرادی چون آدم بوده باشند، تا خدا از بین آنان آدم را انتخاب کند، و مجهز به عقل سازد، و آن افراد غیر از بشر اولی چیزی نمی تواند باشد، بلکه بشر اولی بوده، که مجهز به جهاز عقل نبوده اند، و خدا آدم را از بین آنان برگزید، و مجهز به عقل کرد، و در نتیجه آدم با جهش خدایی از یک نوع جنبنده به نوعی دیگر منتقل شد و از مرتبه انسان اولی وحشی و بی عقل، به مرتبه انسان مجهز به عقل کامل منتقل گشت، و آن گاه نسل او زیاد شده، و نسل انسان اولی و ناقص، رو به نقصان نهاد، تا منقرض گشت.

ص: ۳۸۷

۱- خداوند برگزید آدم و نوح و آل ابراهیم و آل عمران را بر عالمیان. سوره آل عمران، آیه ۳۳.

و لیکن غفلت کرده اند از اینکه کلمه "عالمین" که "الف و لام" دارد، افاده عموم می کند، یعنی بر عالمها، که بر تمام بشر تا روز قیامت صادق است، پس آدم و نوح و آل عمران و آل ابراهیم بر تمامی معاصرین خود و آیندگان از بشر اصطفاء و برگزیده شدند، همانطور که عالمین در آیه "وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ" (۱) افاده عموم می کند با این حال چه مانعی دارد که بگوییم آدم نیز مانند سایر نامبردگان برتری بر همه بشر دارد، چیزی که هست سایر نامبردگان بر معاصرین خود و آیندگان، برگزیده شدند، ولی آدم بر آیندگان برگزیده شده است.

و بر فرض هم که بگویید اصطفاء، باید حتما از بین معاصرین باشد، می گوییم چه مانعی دارد که آدم وقتی به مقام اصطفاء رسیده باشد، که فرزندان داشته، و از بین آنان برگزیده شده باشد، چون در آیه دلالتی نیست بر اینکه از اول خلقتش و قبل از فرزندان شدنش به این مقام رسیده باشد.

علاوه بر این اگر اصطفاء آدم، و برگزیده شدنش از بین انسانهای اولی باشد، - که مستدل هم همین را می گوید- این اصطفاء برای آدم فضیلتی نمی شود، چون مستدل می گوید آدم به خاطر عقل دار بودنش اصطفاء شد، و داشتن عقل اختصاص به آدم نداشت، فرزندان او نیز عقل داشتند، پس تمامی بنی آدم نسبت به انسانهای اولی اصطفاء دارند، و اینکه در آیه اصطفاء را تنها به آدم نسبت داده، تخصیص بدون مخصص است.

و نیز چه بسا استدلال کرده باشند به آیه "وَلَقَدْ خَلَقْنَاكُمْ ثُمَّ صَوَّرْنَاكُمْ ثُمَّ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ" (۲).

به این بیان که کلمه "ثم" در جایی استعمال می شود که بین ما قبل و ما بعدش زمانی فاصله شده باشد (۳). و در آیه شریفه بین تصویر، و خلقت "ثم" فاصله شده، که می رساند بین آن دو فاصله زمانی بوده، پس انسان قبل از خلقت آدم وجود داشته و پس از انسان آدم وجود یافت، و ملائکه مامور به سجده بر وی شدند.

ص: ۳۸۸

۱- تو را نفرستادیم مگر به عنوان رحمت برای همه عالمها. سوره انبیاء، آیه ۱۰۷.

۲- ما نخست شما را خلق و سپس تصویر کردیم، آن گاه به ملائکه گفتیم که به آدم سجده کنید. سوره اعراف، آیه ۱۱.

۳- مثلا وقتی می گوییم: "جاءنی زید ثم عمرو"، معنایش این است زید بدیدم آمد، و پس از مدتی عمرو آمد، به خلاف اینکه بگوییم: "جاءنی زید و عمرو"، که آن فاصله زمانی را نمی رساند، و تنها می فهماند که زید و عمرو به دیدن آمدند. مترجم.

لیکن این استدلال صحیح نیست، زیرا کلمه "ثم" همه جا برای افاده تاخیر زمانی نمی آید، و در بسیاری از موارد تنها ترتیب کلامی را می رساند، و حتی در کلام خدای تعالی بسیاری اوقات تنها برای این منظور آمده، علاوه بر این آیه شریفه اصلا معنای دیگری هم دارد، که ما در ذیل خود آن آیه در جلد هشتم این کتاب بدان اشاره نمودیم.

باز چه بسا استدلال شده است برای اثبات فرضیه مذکور به آیه " وَ بَدَأَ خَلْقَ الْإِنْسَانِ مِنْ طِينٍ ثُمَّ جَعَلَ نَسْلَهُ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ مَاءٍ مَهِينٍ ثُمَّ سَوَّاهُ وَ نَفَخَ فِيهِ مِنْ رُوحِهِ " (۱).

به این بیان که آیه اولی از آنها متعرض آغاز خلقت بشر است، و می فرماید که خلقت اولی بشر از خاک بوده، خاکی که مبدأ مشترک پیدایش همه افراد است، و آیه سوم مساله صورتگری و نفخ روح در آدم را بیان می کند که آخرین مرحله تکامل انسانی است، و چون این دو مرحله را با کلمه "ثم" عطف کرده، می فهماند که فاصله زمانی معتنا بهی در بین این دو مرحله بوده.

و این زمان متوسط همان زمانی است که بین سایر انواع فاصله می شده، تا هر نوعی به نوع بالاتر خود تطور پیدا کند، و با این تطور تدریجی انسان کامل شود، (مثلا اگر بین میمون تا انسان اولی بی شعور یک میلیون سال فاصله شده، بین آن انسان و انسان دارای شعور نیز، یک میلیون سال فاصله شده است. مترجم) مخصوصا از کلمه "سلاله" به خاطر اینکه نکره است، و دلالت بر عموم می کند، فهمیده می شود که هر نوع کاملتری از سلاله ای از نوع ناقص تر درست شده.

این استدلال نیز درست نیست، زیرا جمله "ثم سويه" عطف شده به جمله "بدء" و چون آیات در مقام بیان ظهور و پیدایش نوع انسانی از راه خلقت است، و اینکه ابتدای خلقت انسان که همان خلقت آدم باشد از گل بوده، و سپس مبدل شده به سلاله ای از آب مخصوص تا فرزندانش پدید آیند، و سپس خلقت این نوع یعنی خود آدم و فرزندانش به وسیله صورتگری و نفخ روح پایان پذیرفت.

و این معنای صحیحی است که قابل انطباق با لفظ آیه است، و لازم نیست که ما جمله "ثُمَّ جَعَلَ نَسْلَهُ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ مَاءٍ مَهِينٍ" را بر انواع متوسط بین خلقت از گل و بین تسویه و نفخ روح بگیریم، و نکره بودن "سلاله" نیز هیچ مستلزم عمومیت نیست، چون اگر شنیده اید که نکره

ص: ۳۸۹

۱- خلقت انسان را از گل آغاز کرد، سپس نسل او را از چکیده ای از آبی خوار قرار داد، و سپس او را تسویه و صورتگری نموده و از روح خود در او بدمید. سوره سجده، آیات ۷-۹.

عمومیت را می‌رساند، در جایی است که در سیاق نفی باشد، نه سیاق اثبات، و سیاق آیه مورد بحث، سیاق اثبات است.

البته برای اثبات فرضیه تطوّر به آیات دیگری از قرآن که مربوط به خلقت انسان است استدلال کرده‌اند، که بیانش نظیر بیانهای است که گذشت، و جوابش هم از جوابهای گذشته معلوم می‌شود، و حاجتی به نقل آنها و اطاله کلام به جواب از آنها نیست.

ص: ۳۹۰

إِنَّمَا يُؤْمِنُ بِآيَاتِنَا الَّذِينَ إِذَا ذُكِرُوا بِهَا حَمَزُوا سَجْدًا وَ سَبَّحُوا بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَ هُمْ لَا يَسْتَكْبِرُونَ (١٥) تَتَجَافَى جُنُوبُهُمْ عَنِ الْمَضَاجِعِ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ خَوْفًا وَ طَمَعًا وَ مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ (١٦) فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مَّا أُخْفِيَ لَهُمْ مِنْ قُرَّةِ أَعْيُنٍ جَزَاءً بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ (١٧) أَمْ مَنْ كَانَ مُؤْمِنًا كَمَنْ كَانَ فَاسِقًا لَّا يَسْتَوُونَ (١٨) أَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَلَهُمْ جَنَّاتُ الْمَأْوَى نُزُلًا بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ (١٩)

وَ أَمَّا الَّذِينَ فَسَقُوا فَمَأْوَاهُمُ النَّارُ كُلَّمَا أَرَادُوا أَنْ يَخْرُجُوا مِنْهَا أُعِيدُوا فِيهَا وَ قِيلَ لَهُمْ ذُوقُوا عَذَابِ النَّارِ الَّتِي كُنْتُمْ بِهِ تُكَذِّبُونَ (٢٠) وَ لَنذِيقَنَّهُمْ مِنَ الْعَذَابِ الْأَذَى دُونَ الْعَذَابِ الْأَكْبَرِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ (٢١) وَ مَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ ذُكِّرَ بِآيَاتِ رَبِّهِ ثُمَّ أَعْرَضَ عَنْهَا إِنَّا مِنَ الْمُجْرِمِينَ مُنتَقِمُونَ (٢٢) وَ لَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ فَلَا تَكُنْ فِي مِرْيَةٍ مِنْ لِقَائِهِ وَ جَعَلْنَاهُ هُدًى لِّبَنِي إِسْرَائِيلَ (٢٣) وَ جَعَلْنَا مِنْهُمْ أُمَّةً يَهْدُونَ بِأَمْرِنَا لَمَّا صَبَرُوا وَ كَانُوا بِآيَاتِنَا يُوْقِنُونَ (٢٤)

إِنَّ رَبَّكَ هُوَ يَفْصَلُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فِيمَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ (٢٥) أَوْ لَمْ يَهْدِ لَهُمْ كَمْ أَهْلَكْنَا مِنْ قَبْلِهِمْ مِنَ الْقُرُونِ يَمْشُونَ فِي مَسَاكِينِهِمْ إِنَّ فِي ذَلِكَ لآيَاتٍ أَفَلَا يَشْمَعُونَ (٢٦) أَوْ لَمْ يَرَوْا أَنَّا نَسُوقُ الْمَاءَ إِلَى الْأَرْضِ الْجُرُزِ فَنُخْرِجُ بِهِ زَرْعًا تَأْكُلُ مِنْهُ أَنْعَامُهُمْ وَ أَنْفُسُهُمْ أَفَلَا يُبْصِرُونَ (٢٧) وَ يَقُولُونَ مَتَى هَذَا الْفَتْحُ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ (٢٨) قُلْ يَوْمَ الْفَتْحِ لَا يَنْفَعُ الَّذِينَ كَفَرُوا إِيمَانُهُمْ وَ لَا هُمْ يُنظَرُونَ (٢٩)

فَأَعْرَضَ عَنْهُمْ وَ انْتَظِرْ إِنَّهُمْ مُنتَظَرُونَ (٣٠)

به آیات ما فقط آن کسانی ایمان دارند که چون بدان اندرزشان دهند سجده کنان بیفتند، و به ستایش پروردگارشان تسبیح گویند، بدون اینکه تکبر بورزند (۱۵).

پهلوهایشان را از رختخوابها دور می کنند، پروردگارشان را با بیم و امید می خوانند، و از آنچه روزیشان کردیم انفاق می کنند (۱۶).

هیچ کس نداند به سزای آن عملها که می کرده اند چه مسرتها برای ایشان نهان کرده اند (۱۷).

آنکه مؤمن است با آنکه عصیان پیشه است چگونه همانند و یکسانند (۱۸).

(هرگز نیستند)، اما کسانی که ایمان آورده و کارهای شایسته کرده اند، به پاداش اعمال صالح، منزلگاه پر نعمت در بهشت ابد یابند (۱۹).

اما کسانی که عصیان ورزیده اند، جایشان جهنم است، و هر وقت بخواهند از آن برون شوند، بدان جا بازشان گردانند و گویند: عذاب جهنمی را که تکذیبش می کردید بچشید (۲۰).

ما عذاب نزدیک را زودتر از عذاب بزرگ به آنها می چشانیم، شاید باز گردند (۲۱).

ستمگرتر از آن کس که چون به آیه های پروردگارش پندش دهند از آن روی برمی گرداند، کیست؟

ما به یقین از تبه کاران انتقام می گیریم (۲۲).

موسی را آن کتاب دادیم، از دیدار او به شک مباش، و آن را برای بنی اسرائیل هدایتی کردیم (۲۳).

و از آنان پیشوایانی کردیم، که چون صبور بودند و به آیه های ما یقین داشتند، به فرمان ما هدایت می کردند (۲۴).

پروردگارت روز رستاخیز در مورد چیزهایی که در آن اختلاف داشته اند میانشان حکم می کند (۲۵).

مگر ندانسته اند که پیش از آنان چه نسلهایی را هلاک کرده ایم؟ که اینان در مسکنهایشان گام می زنند، و بدرستی که در این هلاک پیشینیان عبرتهاست، چرا نمی شنوند؟ (۲۶).

مگر نمی بینند که ما این آب را به زمین بایر می رانیم و با آن روئیدنی پدید می آوریم، که حیواناتشان و خودشان نیز از آن می خورند، چرا نمی بینند؟ (۲۷).

گویند اگر راست می گوئید پیروزی موعودتان کی می رسد؟ (۲۸).

روز پیروزی، کافران را ایمان آوردنشان سود ندهد، و مهلتشان ندهند (۲۹).

ص: ۳۹۲

از آنان روی بگردان و منتظر باش که آنها نیز منتظرند (۳۰).

بیان آیات معرفی مؤمنین از نظر اوصاف و اعمال

اشاره

این آیات بین مؤمنین واقعی و به حقیقت معنای ایمان، و بین فاسقان و ظالمان فرق می گذارد، و آثار و لوازم هر یک را بیان نموده سپس ظالمان را به عذاب دنیا تهدید می کند، و رسول گرامی اش را دستور می دهد که منتظر باشد تا فتح و پیروزی فرا رسد، آن گاه سوره مورد بحث ختم می شود.

" إِنَّمَا يُؤْمِنُ بِآيَاتِنَا الَّذِينَ إِذَا ذُكِّرُوا بِهَا خَرُّوا سُجَّدًا وَسَبَّحُوا بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَهُمْ لَا يَسْتَكْبِرُونَ " بعد از آنکه مقداری در باره کفار و منکرین معاد سخن گفت، که اینان در دنیا از ایمان و عمل صالح استکبار می ورزند، اینک در این فصل از آیات شروع می کند به بیان خصوصیات افرادی که به پروردگار خود ایمان دارند، که وقتی حق را به یادشان بیاورند، و پند و اندرزشان دهند، دلهایشان در برابر آن خاضع می شود.

پس جمله " إِنَّمَا يُؤْمِنُ بِآيَاتِنَا "، ایمان به حقیقت معنای کلمه را منحصر در آنان می کند، و معنایش این است که علامت آمادگی برای ایمان حقیقی چنین و چنان است.

و جمله " الَّذِينَ إِذَا ذُكِّرُوا بِهَا خَرُّوا سُجَّدًا "، بیان پاره ای از اوصاف و رفتار مؤمنین است، اما آنچه مربوط به اوصاف ایشان است، این است که نسبت به مقام ربوبیت پروردگارشان تذلل دارند، و از خضوع در برابر آن مقام و تسبیح و حمد او استکبار نمی ورزند، " إِذَا ذُكِّرُوا بِهَا " یعنی وقتی به آیات پروردگارشان - که دلالت بر وحدانیت او در ربوبیت و الوهیت دارد - تذکر داده می شوند، و همچنین لوازم ربوبیت او را که همان مساله معاد و دعوت نبی به سوی ایمان و عمل صالح است به یادشان بیاورند " خَرُّوا سُجَّدًا "، بی اختیار به زمین می افتند، و به حالت سجده برای خدا در می آیند تا تذلل و استکانت خود را اظهار کنند.

" وَ سَبَّحُوا بِحَمْدِ رَبِّهِمْ "، و او را توأم با ثنای جمیل از هر نقصی منزه می دارند.

و این سجده و تسبیح و تحمید هر چند مربوط به افعال است، لیکن در عین حال مظاهر همان صفات مؤمنین است، یعنی صفت تذلل و خضوعشان در برابر مقام ربوبیت و الوهیت، و به همین جهت دنبال این سه عمل با اینکه از مقوله عمل بودند صفتی آورد که ملازم آنهاست، و آن این است که " وَهُمْ لَا يَسْتَكْبِرُونَ " در حالی که استکبار نمی کنند.

"تَجَافَى جُنُوبَهُمْ عَنِ الْمَضَاجِعِ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ خَوْفًا وَطَمَعًا وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ" این آیه معرف مؤمنین است از نظر اعمالشان، هم چنان که آیه قبلی معرف ایشان بود از نظر اوصاف.

و بنا بر این جمله "تَجَافَى جُنُوبَهُمْ عَنِ الْمَضَاجِعِ"، با در نظر گرفتن اینکه "تجافی" به معنای اجتناب و دوری است، و "جنوب" جمع جنب به معنی پهلو است و "مضاجع" جمع مضجع به معنای رختخواب و محل استراحت است، کنایه می شود از اینکه مؤمنین خواب خود را ترک می کنند، و به عبادت خدا می پردازند.

"يَدْعُونَ رَبَّهُمْ خَوْفًا وَطَمَعًا" - این جمله حال از ضمیر در "جنوبهم" است، و مراد این است که از بستر دوری می کنند، در حالی که مشغول به دعای پروردگارشانند، در دل شب، آن هنگامی که چشمها به خواب و بدنها بی حرکت افتاده، خدا را می خوانند، اما نه تنها از خوف، تا نومیثدی از رحمت خدا بر آنان مسلط شود، و نه تنها به طمع رحمت، تا از غضب و مکر خدا ایمن باشند، بلکه هم از ترس و هم به طمع، او را می خوانند، و در دعای خود ادب عبودیت را بیشتر رعایت می کنند، تا در خواست آن حوائجی که هدایت برای آدمی پدید می آورد، و این تجافی از بستر و دعا، با نوافل شبانه و نماز شب، منطبق است.

"وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ" - این جمله یک عمل دیگری از مؤمنین واقعی را یادآور شده، و آن این است که برای خدا و در راه او انفاق می کنند.

بشارت به مؤمنین به پاداشی ما فوق علم و تصور همگان (فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مَا أُخْفِيَ لَهُمْ مِنْ قُرَّةِ أَعْيُنٍ)

"فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مَا أُخْفِيَ لَهُمْ مِنْ قُرَّةِ أَعْيُنٍ جَزَاءً بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ" این جمله تفریع اوصاف و اعمالی است که مؤمنین دارند، می فرماید: به خاطر آن اوصاف و اعمالی که دارند خداوند چنین ثوابی برایشان فراهم کرده.

در این جمله کلمه "نفس" که نکره است و در سیاق نفی قرار گرفته عمومیت را می رساند، یعنی هیچ کس نمی داند، و اگر کلمه "قره" را اضافه به کلمه "اعین" کرده، نه به "اعینهم"، برای این است که بفهماند آن نعمت ها آن قدر بزرگ و خیره کننده است، که تنها یک چشم و دو چشم از دیدنش روشن نمی شود، بلکه هر صاحب چشمی که آن را ببیند چشمش روشن می گردد.

و معنایش این است که هیچ نفسی از نفوس بشر نمی داند که خدا چه نعمتهایی که مایه روشنی دیده هر صاحب دیده ای است در قبال اعمال نیکی که در دنیا کردند پنهان نموده، و این ندانستنشان به خاطر این است که آن نعمت ها ما فوق علم و تصور ایشان است.

" أَفَمَنْ كَانَ مُؤْمِنًا كَمَنْ كَانَ فَاسِقًا لَا يَسْتَوُونَ "" ایمان " عبارت است از سکون و آرامش علمی خاصی در نفس، نسبت به هر چیزی که ایمان به آن تعلق گرفته، و لازمه این آرامش التزام عملی نسبت به آن چیزی است که به آن ایمان دارد، حال اگر کسی این التزام را نداشته باشد، و بر خلاف ایمانش عمل کند، چنین کسی را فاسق گویند، چون کلمه " فسق " به معنای بیرون شدن است، وقتی می گویند:

" فسقت التمره " که خرما از پوست خود بیرون شده باشد، که برگشت معنایش بیرون شدن از زی بندگی است.

و استفهامی که در آیه شریفه شده استفهام انکاری است، و جمله " لا یستوون " برابری دو طائفه را نفی می کند، تا تاکید همان استفهام انکاری باشد.

" أَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَلَهُمْ جَنَّاتُ الْمَأْوَى نُزُلًا بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ " کلمه " ماوی " به معنای مکانی است که انسان در آن منزل کند و مسکن خود قرار دهد. و کلمه " نزل " به ضمه " ن " و " ز " به معنای هر چیزی است که برای شخصی که وارد خانه ای می شود آماده شود، مانند طعام و آب، ولی از معنای لغوی آن تجاوز شده، به هر عطیه ای هم نزل می گویند و بقیه الفاظ آیه روشن است. " وَأَمَّا الَّذِينَ فَسَقُوا فَمَأْوَاهُمُ النَّارُ ... كُنتُمْ بِهِ تَكذِّبُونَ " لازمه اینکه فرمود: آتش، ماوی ایشان است این است که جاودانه در آتش باشند، و به همین جهت دنبالش فرمود " كُلَّمَا أَرَادُوا أَنْ يَخْرُجُوا مِنْهَا أُعِيدُوا فِيهَا - هر چه بخواهند از آن بیرون شوند به سوی آن برگردانده می شوند ".

و اینکه فرمود: " وَقِيلَ لَهُمْ ذُوقُوا عَذَابَ النَّارِ الَّذِي كُنتُمْ بِهِ تَكذِّبُونَ "، دلیل بر این است که مراد از فاسقان، منکرین معادند، و اینکه منکرین معاد را در داخل آتش چنین خطاب می کنند، برای شماتت ایشان است، چون خود ایشان همواره در دنیا مؤمنین را شماتت می کردند، که چرا شما به قیامت ندیده ایمان دارید.

" وَ لَنَذِيقَنَّهُمْ مِنَ الْعَذَابِ الْأَدْنَى دُونَ الْعَذَابِ الْأَكْبَرِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ " در این آیه شریفه نتیجه چشاندنشان عذاب دنیا را امید بازگشت قرار داده، و این بازگشتی که آرزویش کرده همان بازگشت به خدا، یعنی توبه و انابه است، در نتیجه مراد از عذاب " ادنی " عذاب دنیا خواهد بود، که خداوند برایشان نازل کرد، تا زهر چشمی بگیرد، و از عذاب بزرگ قیامت بترساند، و در نتیجه قبل از رسیدن عذاب استیصال توبه کنند، و بنا بر این مراد از عذاب " اکبر " هم عذاب قیامت خواهد بود.

و معنای آیه این است که سوگند می خورم که به زودی از عذاب ادنی یعنی عذاب نزدیکتر، از عذاب قیامت چیزی از قبیل قحطی و مرض و جنگ و خونریزی و امثال آن به ایشان می چشانیم، باشد، که قبل از عذاب روز قیامت به سوی ما برگردند، و از شرک و لجبازیشان توبه نمایند.

بعضی (۱) از مفسرین گفته اند: اگر عذاب دنیا را عذاب نزدیکتر خواند، و عذاب قیامت را عذاب بزرگتر، با اینکه جا داشت عذاب دنیا را در مقابل عذاب بزرگتر قیامت، عذاب کوچکتر بخواند، برای این است که مقام، مقام تهدید و تخویف بود، و در چنین مقامی مناسب نبود عذاب را کوچکتر بخواند، لذا آن را عذاب نزدیک تر خواند، و به همین علت عذاب قیامت را هم در مقابل عذاب نزدیکتر دنیا عذاب دورتر نخواند، چون با مقام تهدید مناسب نبود.

" وَ مَنْ أَظْلَمَ مِمَّنْ ذُكِّرَ بِآيَاتِ رَبِّهِ ثُمَّ أَعْرَضَ عَنْهَا إِنَّا مِنَ الْمُجْرِمِينَ مُنتَقِمُونَ " گویا این آیه در مقام بیان علت مطالب قبل یعنی چشانیدن عذاب ادنی قبل از عذاب اکبر است، می فرماید به این علت ایشان را عذاب می کنیم که مرتکب شدیدترین ظلم شدند، و آن این است که از آیات ما بعد از تذکر اعراض می کردند، پس اینان مجرمینند، و خدا از مجرمین انتقام خواهد گرفت.

پس جمله " وَ مِنْ أَظْلَمَ ... "، تعلیل عذاب است به اینکه شدیدترین ظلم را مرتکب شدند، آن گاه جمله " إِنَّا مِنَ الْمُجْرِمِينَ مُنتَقِمُونَ " تعلیل عذاب ظالمان است، به اینکه چون مجرمند، و عذاب هم انتقام از مجرمین است، و خدا هم انتقام گیرنده از مجرمین است.

" وَ لَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ فَلَا تَكُنْ فِي مَرْيَةِ مِنْ لِقَائِهِ وَ جَعَلْنَاهُ هُدًى لِبَنِي إِسْرَائِيلَ " مراد از " الكتاب "، تورات است. و کلمه " مریه " به معنای شک و بدگمانی است.

وجوه مختلف در باره مراد از " بلقائه " در آیه " وَ لَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ فَلَا تَكُنْ فِي مَرْيَةِ مِنْ لِقَائِهِ ... "

مفسرین در مرجع ضمیر در کلمه " لِقائِهِ "، و نیز در معنای کلمه مزبور اختلاف کرده اند، بعضی (۲) گفته اند: ضمیر به موسی (علیه السلام) برمی گردد. و مفعول کلمه، لقاء است، و تقدیر کلام " فَلَا تَكُنْ فِي مَرْيَةِ مِنْ لِقَائِهِ مُوسَى " است، یعنی شک نکن در دیدارت با موسی، چون رسول خدا (صلی الله علیه و آله) - به طوری که در روایات هم آمده - شب

ص: ۳۹۶

۱- تفسیر فخر رازی، ج ۲۵، ص ۱۸۳.

۲- روح المعانی، ج ۲۱، ص ۱۳۷.

معراج موسی را دیدار کرد، پس در نتیجه اگر سوره مورد بحث، بعد از معراج نازل شده باشد، آیه شریفه یادآوری خاطرات شب معراج است، و اگر قبل از شب معراج نازل شده باشد وعده ای از خدا به آن جناب است که به زودی موسی را خواهی دید.

بعضی (۱) دیگر گفته اند: ضمیر به موسی برمی گردد، ولی معنای آیه این است که شک مکن در اینکه روز قیامت موسی را می بینی.

بعضی (۲) دیگر گفته اند: ضمیر به کتاب برمی گردد، و تقدیر کلام "فلا تکن فی مریه من لقاء موسی الکتاب" است یعنی شک مکن در اینکه موسی کتاب را خواهد دید، بعضی (۳) دیگر تقدیر را "من لقاءک الکتاب" و "یا" من لقاء الکتاب ایاک" گرفته اند، که بنا به تقدیر اول معنا چنین می شود: شک مکن از اینکه کتاب را خواهی دید، و بنا به تقدیر دوم: در شک مباش از اینکه کتاب تو را خواهد دید.

بعضی (۴) دیگر گفته اند: ضمیر به آزار و شکنجه ای برمی گردد که موسی از دست قومش دید، و معنای آیه این است که: تو در شک مباش از دیدن اذیت، همانطور که موسی آن را از قومش بدید، لیکن خواننده عزیز توجه دارد که طبع و سلیقه سالم هیچ یک از این وجوه را نمی پذیرد، علاوه بر این، این وجوه نمی تواند اتصال آیه را به ما قبلش حفظ کند.

اما آنچه به نظر ما می رسد- و خدا داناتر است- این است که می گوئیم ممکن است ضمیر "لقاءه" به خدای تعالی برگردد، و مراد از لقاء خدا مساله بعث و قیامت باشد، به این عنایت که روز بعث روزی است که همه در برابر خدا قرار می گیرند، در حالی که- بطوری که گذشت- حجابی بین آنان و بین پروردگارش نیست. شاهد و مؤید این معنایی که ما برای لقاء کردیم، این است که قبلا- هم در جمله "يَلِ لْهُم يَلْقَاءِ رَبِّهِمْ كَافِرُونَ" گفتگو از لقاء پروردگارشان به میان آورده، و سپس در جمله "نَاكِسُوا رُؤُسِهِمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ"، نیز از سرافکنندگی کفار در برابر پروردگارشان که آن نیز در معنای لقاء است سخن گفت.

در نتیجه معنای آیه شریفه این می شود که: ما به موسی هم کتاب دادیم همانطور که به تو دادیم، پس تو در باره مساله بعث که قرآن از آن سخن می گوید در شک مباش که این شک مستلزم شک در قرآن است.

و این تایید حقانیت قرآن به وسیله نزول تورات، تنها در این آیه نیامده، بلکه در چند جا

ص: ۳۹۷

از قرآن خاطر نشان شده، و نیز مؤید این معنا جمله بعد است که می فرماید: " وَ جَعَلْنَاهُ هُدًى لِّبَنِي إِسْرَائِيلَ وَ جَعَلْنَا مِنْهُمْ أُمَّةً يَهْتَدُونَ بِأَمْرِنَا ... ".

ممکن هم هست مراد از لقای خدا، دل بریدن از هر چیز به سوی خدا تعالی باشد، هنگام وحی قرآن، و یا بعضی از آن، هم چنان که از روایات نیز این معنا استفاده می شود، و بنا بر این، در آیه شریفه به صدر سوره برگشت شده، که می فرمود: " تَنْزِيلُ الْكِتَابِ لَا رَيْبَ فِيهِ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ "، و ذیل آیه بعد که می فرماید: " وَ كَانُوا بِآيَاتِنَا يُوْقِفُونَ "، بیشتر این وجه را تایید می کند، چون در آن می فرماید: آنان که پیشوایان هدایت بودند به آیات ما یقین داشتند، پس تو هم با شک در مساله قیامت، در قرآن شک مکن، (و به هر حال خدا داناتر است).

" وَ جَعَلْنَاهُ هُدًى لِّبَنِي إِسْرَائِيلَ " - یعنی ما تورات را هادی بنی اسرائیل قرار دادیم، و بنا بر این کلمه " هدی " مصدر به معنای اسم فاعل، و یا به معنای خود مصدر آمده، ولی به عنوان مبالغه (مثل اینکه در فارسی می گوئیم فلانی عین سخاوت است).

" وَ جَعَلْنَا مِنْهُمْ أُمَّةً يَهْتَدُونَ بِأَمْرِنَا لَمَّا صَبَرُوا وَ كَانُوا بِآيَاتِنَا يُوْقِفُونَ " یعنی ما بعضی از بنی اسرائیل را پیشوایان قرار دادیم، تا مردم را به امر ما هدایت کنند و وقتی ایشان را به امامت و پیشوایی هدایت نصب کردیم، که در دین صبر کردند، و قبلا هم به آیات ما یقین داشتند.

در تفسیر آیه " قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا " (۱) و نیز در تفسیر آیه " وَ جَعَلْنَاهُمْ أُمَّةً يَهْتَدُونَ بِأَمْرِنَا " (۲) و نیز در مواردی دیگر که مناسب بوده بحثهایی پیرامون مساله امامت، و اینکه هدایت امام به امر خدا چه معنایی دارد گذراندیم.

این دو آیه از رحمت گسترده به وسیله تورات متضمن این است که تورات فی نفسه هدایت است، و پیروان خود را به سوی حق هدایت می کند، آن چنان که در دامن تربیت خود افرادی را بار آورد، که در پیشرفتگی و لیاقت به حدی رسیدند که خدا برای امامتشان برگزید، و آنان را به مقامی رسانید که مردم را به امر او هدایت می کردند، پس تورات کتاب پر برکتی است برای عمل کردن، و نیز بعد از عمل کردن.

" إِنَّ رَبَّكَ هُوَ يَفْصَلُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فِيمَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ " منظور از این اختلاف، اختلاف مردم در دین است، و این اختلاف را به راه نینداختند.

ص: ۳۹۸

۱- سوره بقره، آیه ۱۲۴.

۲- سوره انبیاء، آیه ۷۳. [.....]

مگر از باب ستم، ستمی که به یکدیگر می کردند، هم چنان که در چند جا از کلامش به این معنا اشاره نموده، از آن جمله فرموده: " وَ لَقَدْ آتَيْنَا بَنِي إِسْرَائِيلَ الْكِتَابَ ... فَمَا اخْتَلَفُوا إِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْعِلْمُ بَغْيًا بَيْنَهُمْ " (۱).

و بنا بر این، مراد از جمله " يَفْصِلُ بَيْنَهُمْ " قضاء و داوری بین حق و باطل، و محق و مبطل است، و بقیه الفاظ آیه روشن است.

" أَوْ لَمْ يَهْدِ لَهُمْ كَمْ أَهْلَكْنَا مِنْ قَبْلِهِمْ مِنَ الْقُرُونِ يَمْشُونَ فِي مَسَاكِينِهِمْ ... "

کلمه " او " در اول آیه، جمله را عطف می کند به چیزی که از کلام حذف شده، گویا فرموده: آیا برای آنان روشن نشد که چه و چه و آیا برایشان روشن نگردید که چقدر از قرون گذشته و ما قبل ایشان را که اینان سرگرم قدم زدن در محل آنان می باشند هلاک کردیم؟ کلمه هدایت در آیه شریفه به معنای بیان کردن و یا به همان معنای راهنمایی است، ولی متضمن معنای بیان کردن نیز هست، چون می بینیم که با حرف " ل " متعدی شده، و اگر متضمن معنای بیان نبود می بایستی با " الی " متعدی شود.

" كَمْ أَهْلَكْنَا مِنْ قَبْلِهِمْ مِنَ الْقُرُونِ " - این جمله اشاره به فاعل هدایت، و قائم مقام آن است، چون همین اهلاک-ک امت های گذشته است که باید نسل حاضر را هدایت کند، و معنای آیه این است: آیا برایشان بیان و هدایت نکرد، کثرت اهلاک ما امت های گذشته را، در حالی که اینان در مساکن آنان راه می روند؟

" إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِّأُولِي الْأَبْصَارِ " - در این سرگذشتها آیت ها هست، آیا باز هم نمی شنوند، و مراد از " سمع " شنیدن مواعظی است که آدمی را به اطاعت حق و قبول آن وادارد.

" أَوْ لَمْ يَرَوْا أَنَّا نَسُوقُ الْمَاءَ إِلَى الْأَرْضِ الْجُرُزِ فَنُخْرِجُ بِهِ زَرْعًا تَأْكُلُ مِنْهُ أَنْعَامُهُمْ وَأَنْفُسُهُمْ ... "

در مجمع البیان گفته اصل کلمه " سوق " به معنای وادار کردن کسی است به راه رفتن، و از ماده " ساق، يسوق " است. و نیز گفته کلمه " جرز " زمین خشکی را گویند که به خاطر نیامدن باران بدون گیاه باشد (۲) و کلمه " زرع " در اصل مصدر بوده، و مراد از آن در اینجا

ص: ۳۹۹

۱- پس اختلاف نکردند مگر بعد از آنکه حق برایشان روشن گردید، فقط علت اختلاف این بود که می خواستند بین یکدیگر زور بگویند، و باطل خود را به زور در جای حق حاکم کنند. سوره جاثیه، آیه ۱۷.

۲- مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۳۳.

مزروع (زراعت) است.

این آیه یکی دیگر از آیات خدای سبحان را تذکر می دهد که بر حسن تدبیر او نسبت به موجودات و مخصوصا موجودات زنده از قبیل چارپایان و انسان دلالت می کند، و مراد از سوق آب به سوی زمین خالی از گیاه، راندن ابرهای حامل باران به سوی آن سرزمین است.

پس، از نزول باران از ابر، حیات زمین، و بیرون شدن زرع، و تغذی انسان و چارپایان تامین می شود، چارپایانی که خداوند آنها را رام انسانها کرده، تا برای رسیدن به مقاصد حیات خود تربیتشان کند.

جمله " أَفَلَا- يُبْصِرُونَ" تنبیه و توبیخ کفار است، که چرا این آیات را نمی بینند، و اگر خصوص آیت باران را اختصاص به دیدن داد، و آیت سابق، یعنی اهلاک امت های گذشته را اختصاص به شنیدن، برای این است که علم به هلاکت اقوام گذشته از راه شنیدن تاریخ و اخبار گذشتگان است، که به وسیله گوش حاصل می شود. و اما علم به راندن ابرها به این سرزمین و آن سرزمین، و بیرون آوردن زراعت از زمین های مرده، و تغذی انسانها و چارپایان از آن زراعت، از راه دیدن حاصل می شود.

مقصود از " فتح " در آیه: " وَ يَقُولُونَ مَتَى هَذَا الْفَتْحُ ... "

" وَ يَقُولُونَ مَتَى هَذَا الْفَتْحُ ... وَ لَا هُمْ يُنظَرُونَ " راغب گفته: کلمه " فتح " به معنای برداشتن قفل و حل اشکال است،- تا آنجا که می گوید- و وقتی گفته می شود " فتح القضیه فتحا " معنایش این است که فلانی فلان کار را حل کرد، و گره از آن برداشت، هم چنان که در آیه " رَبَّنَا افْتَحْ بَيْنَنَا وَ بَيْنَ قَوْمِنَا بِالْحَقِّ وَ أَنْتَ خَيْرُ الْفَاتِحِينَ " به همین معنا است (۱).

در آیات سابق نیز مطالبی گذشت که فتح به معنای فصل و حل بر آنها صادق است، یکی فصل بین مردم در روز قیامت است، که در باره آن فرمود: " إِنَّ رَبَّكَ هُوَ يَفْصِلُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ " و دوم، چشاندن عذاب نزدیک تر، و یا انتقام از مجرمین در دنیا است، که معنای فتح بر آن نیز صادق است، و لذا بعضی (۲) از مفسرین فتح را به روز قیامت تفسیر کرده اند.

و بنا بر این، معنای کلام کفار که گفته اند: " این فتح چه وقت است اگر راست می گوئید؟ همان مطلبی است که مکرر در قرآن از ایشان حکایت شده، که گفته اند: " مَتَى هَذَا الْوَعْدُ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ - این وعده چه وقت است اگر راست می گوئید؟ "

ص: ۴۰۰

۱- مفردات راغب، ماده " فتح " .

۲- روح المعانی، ج ۲۱، ص ۱۴۰. به نقل از مجاهد. و مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۳۴.

بعضی (۱) از مفسرین آیه را به فتح در جنگ بدر تفسیر کرده اند، چون در آن روز مشرکین که کشته شدند، از ایمان، بعد از کشته شدن خود بهره مند نگشتند. و بعضی از مفسرین آیه را به فتح مکه تفسیر کرده اند، ولی جوابی که در آیه آمده با آن نمی سازد، چون در جواب فرمود: بگو روز فتح، دیگر ایمان آوردن کفار سودی به حالشان ندارد، و دیگر مهلت داده نمی شوند، و حال آنکه اگر کافری در روز فتح مکه ایمان می آورد، ایمانش سود داشت.

مگر آنکه کسی بگوید اگر هم ایمان می آوردند، بدین جهت سود نداشت که معاند حق بودند، و بارها با رسول خدا (صلی الله علیه و آله) جنگیدند، و در خاموش کردن نور حق کوشش ها کردند، و معلوم است که ایمان چنین اشخاصی ایمان واقعی نیست، بلکه نفاق و دورویی است، ایمانی نیست که در دلشان وارد شده باشد، و دلهايشان را اصلاح کرده باشد، در چنین وقتی چاره ای جز ایمان ندارند، و به همین جهت مهلت داده نمی شوند.

ممکن هم هست که مراد از فتح، قضای ما بین رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و امت باشد، که در آخر الزمان همانطور که در تفسیر جمله " وَ لِكُلِّ أُمَّةٍ رَسُولٌ " (۲) گذشت، عملی می شود.

و به هر حال مراد از این دو آیه این است که مشرکین عجله می کردند در آمدن فتح، و حال آنکه این فتح سودی به حال کفار ندارد، هر چند که در آن روز ایمان بیاورند، چون آن روز، روزی است که ایمان احدی نفعی به صاحبش نمی بخشد، و عذاب مهلتشان نمی دهد.

" فَأَعْرِضْ عَنْهُمْ وَانْتَظِرْ إِنَّهُمْ مُنْتَضِرُونَ " در این جمله به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) امر می کند به اینکه از کفار اعراض کند، و منتظر فتح باشد، هم چنان که کفار منتظر آن می باشند، چون کفار منتظر مرگ و یا کشته شدن رسول خدا (صلی الله علیه و آله) بودند، و کوتاه سخن، اینکه منتظر بودند دعوت حقه اش به آخر نرسد و نیمه کاره از بین برود، پس او هم منتظر باشد، هم چنان که آنان منتظرند، تا خدا حق را بر باطل و محق را بر مبطل غلبه دهد.

از این سیاق بر می آید که مراد از فتح، فتح دنیوی است.

بحث روایتی در ذیل آیه " تَتَجَافَى جُنُوبَهُمْ عَنِ الْمَضَاجِعِ " و " فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مَا أُخْفِيَ لَهُمْ مِنْ قُرَّةِ أَعْيُنٍ ... "

اشاره

در الدر المنثور است که ابن مردویه، از ابن عباس روایت کرده که گفت: رسول خدا

ص: ۴۰۱

۱- تفسیر کشاف، ج ۳، ص ۵۱۷.

۲- سوره یونس، آیه ۴۷.

(صلی الله علیه و آله) در معنای آیه "تَتَجَافَى جُنُوبُهُمْ عَنِ الْمَضَاجِعِ" فرمود: اینان کسانی هستند که قبل از عشاء نمی خوابند، خدای تعالی ثنایشان گفته، از آن به بعد صحابه از رفتن در بستر خواب خودداری می کردند، مبادا خواب بر چشم آنان غلبه کند، پس وقت عشاء عبارت است از آن هنگامی که هنوز بچه ها به خواب نرفته، و بزرگسالان کسل نشده باشند (۱).

مؤلف: این روایت را الدر المنثور به چند طریق دیگر که بعضی سندش تمام و بعضی ناتمام است نقل کرده، و صدر آن را شیخ طوسی - رحمه الله - در امالی به سند خود از امام صادق (علیه السلام) در ذیل همین آیه آورده، چیزی که هست عبارتش چنین است: صحابه دیگر نمی خوابیدند، مگر اینکه نماز عشاء را می خواندند (۲).

و در کافی به سند خود از سلیمان بن خالد از امام باقر (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: می خواهی تو را خبر دهم از اصل و فرع و بلندی مقام اسلام؟ عرضه داشتم: بله، فدایت شوم، فرمود: اصل آن نماز، و فرعش زکات، و مقام بلندش جهاد است.

آن گاه فرمود: اگر بخواهی تو را از ابواب خیر خبر می دهم، عرضه داشتم: بفرمایید، فدایت شوم، فرمود: روزه سپر از آتش دوزخ، و صدقه از بین برنده خطایا، و نماز در دل شب یاد آورنده خدا است، آن گاه این آیه را تلاوت فرمود: "تَتَجَافَى جُنُوبُهُمْ عَنِ الْمَضَاجِعِ" (۳).

مؤلف: این معنا را برقی نیز در محاسن به سند خود از علی بن عبد العزیز از امام صادق (علیه السلام) (۴) و در مجمع البیان از واحدی به سند خود از معاذ بن جبل، از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) (۵) و در الدر المنثور (۶) از ترمذی و نسایی و ابن ماجه، و دیگران از معاذ از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) روایت کرده اند.

و در الدر المنثور است که ابن جریر از مجاهد روایت کرده که گفت: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) مساله شب زنده داری را برای ما می گفت، دیدگانش پر از اشک شد، بطوری که اشک از دیدگانش فرو ریخت، و همی خواند: "تَتَجَافَى جُنُوبُهُمْ عَنِ الْمَضَاجِعِ" (۷).

ص: ۴۰۲

- ۱- الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۷۵.
- ۲- امالی شیخ طوسی، ج ۱، ص ۳۰۰، طبع نجف.
- ۳- کافی، ج ۲، ص ۲۳، ح ۱۵.
- ۴- محاسن، ص ۲۸۹، ج ۴۳۴، طبع قم.
- ۵- مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۳۱. (۶ و ۷) الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۷۵.

و نیز در همان کتاب آمده که ابن ابی شیبیه، احمد، مسلم، طبرانی، ابن جریر، و حاکم - وی حدیث را صحیح دانسته - و ابن مردویه، و محمد بن نصر در کتاب صلاه، از طریق ابی صخر، از ابی حازم از سهل بن سعد، روایت کرده اند، که گفت در جمعی که نزد رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نشسته بودیم، و ایشان اوصاف بهشت را برایمان می گفت، صحبت بدین جا کشید که در بهشت نعمتهایی هست که نه هیچ چشمی دیده و نه هیچ گوشی شنیده و نه به قلب کسی خطور کرده، آن گاه این آیه را تا آخر آیه بعدی اش تلاوت کرد:

"تَتَجَافَى جُنُوبُهُمْ عَنِ الْمَضَاجِعِ" (۱).

و در مجمع البیان گفته: از امام صادق (علیه السلام) روایت شده که فرمود: هیچ حسنه ای نیست مگر آنکه ثوابی برای آن بیان شده، مگر نماز شب، که خدای عز و جل ثواب آن را بیان نکرده و به خاطر عظمتی که داشته، همین قدر فرموده: "فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ ... " (۲).

و در تفسیر قمی آمده که: پدرم از عبد الرحمن بن ابی نجران، از عاصم بن حمید، از امام صادق (علیه السلام) برایم حدیث کرد، که فرمود: هیچ عمل نیکی از بنده خدا سر نمی زند مگر آنکه در قرآن ثوابی برایش معین شده، جز نماز شب که خدای عز و جل ثوابی برایش بیان نکرده. بس که ثوابش عظیم بوده، همین قدر فرموده: "تَتَجَافَى جُنُوبُهُمْ عَنِ الْمَضَاجِعِ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ خَوْفًا وَ طَمَعًا وَ مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ ... يَعْمَلُونَ".

آن گاه فرمود: خدای عز و جل برای بندگان مؤمنش در هر جمعه کرامتی دارد، چون روز جمعه می شود خداوند فرشته ای به سوی بنده اش روانه می کند، که با او دو جامه است، فرشته ای آن جامه را به باغ بهشتی آن بنده می برد، و از دربان اجازه ورود می خواهد، خادمان از صاحب باغ اجازه می خواهند، از همسران خود می پرسد مگر بهتر از این نعمتها که دارم نعمت دیگری وجود دارد که این فرشته برایم آورده؟ همسرانش می گویند: ای آقا و مولای ما، به آن خدایی که این بهشت را بر تو مباح کرده سوگند، هدیه ای آورده که از آن زیباتر چیزی ندیده ایم، پس بنده مؤمن یکی از آن دو جامه را لنگ، و دیگری را سردوشی می کند، به هیچ چیز عبور نمی کند مگر آنکه از نور آن دو جامه روشن می شود، تا به مکان مقرر برسد.

همین که به آن قرارگاه رسید، و با سایر مؤمنان در آنجا گرد آمدند، پروردگارشان برایشان تجلی می کند، چون به او نظر می کنند، یعنی به رحمت او، بی اختیار به سجده می افتند،].

ص: ۴۰۳

۱- الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۷۷.

۲- مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۳۱. [.....]

پروردگارشان خطاب می کند که سرها از سجده بردارید، این جا دیگر جای سجده نیست، و امروز روز عبادت نیست، من از شما زحمت هر عملی و عبادتی را برداشتم، می گویند:

پروردگارا آخر هیچ چیزی بهتر از این که به ما داده ای نیست، (چگونه به شکرانه اش به سجده نیفتیم؟) به ما بهشت ارزانی داشته ای، می فرماید: شما هفتاد برابر آنچه دارید نیز نزد من دارید.

پس مؤمن در هر روز جمعه آنچه دارد هفتاد برابر می شود، و این است معنای جمله "وَلَعَدَيْنَا مَزِيدٌ" که مربوط است به روز جمعه، آری، شب آن روز، شبی بسیار بزرگ، و روزش روزی بسیار تابناک است، تا می توانید در شب و روز جمعه تسبیح و تهلیل و تکبیر و ثنای خدای عز و جل بگویید، و به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) درود بفرستید.

آن گاه فرمود: پس مؤمن از آن قرارگاه می رود و به هیچ چیز عبور نمی کند، مگر آنکه روشنش می سازد، تا به همسرانش می رسد، همسرانش می گویند: به آن خدایی که این بهشت را در اختیارمان گذاشت، ای مولای ما، هرگز تو را زیباتر از این ساعت ندیده ایم، می گوید: من به نور پروردگارم نظر کردم، تا آنجا که گفتم: عرضه داشتم: فدایت شوم، باز هم برایم بگو، فرمود: خدای تعالی بهشتی را به دست خود آفرید، که هیچ چشمی آن را ندیده، و احدی از آن خبر ندارد، همه روزه صبح در آن بهشت را باز می کند، و به آن فرمان می دهد که بوی خوش را زیادتیر کن، و نسیمت را جانفزاتر ساز، این است که خدای عز و جل در باره اش فرموده: "فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مَّا أُخْفِيَ لَهُمْ مِّن قُرَّةِ أَعْيُنٍ جَزَاءً بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ" (۱).

مؤلف: ذیل روایت صدرش را تفسیر می کند، که منظور از اینکه گفت: چون به او نظر می کنند، همان است که در ذیلش فرمود: من به نور پروردگارم نظر کردم، و اما جمله "یعنی به رحمت او" جزو روایت نیست، بلکه تفسیری است که راوی خودش برای آن جمله کرده.

و در کافی به سند خود از عبد الله بن میمون قدام، از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: کسی که مؤمنی را طعام دهد تا سیر شود، هیچ کس از خلق خدا نمی داند که چه اجری در آخرت دارد، نه هیچ ملکی مقرب، و نه هیچ پیغمبری مرسل، مگر خود رب العالمین (۲).

چند روایت در ذیل آیه "أَفَمَنْ كَانَ مُؤْمِنًا كَمَنْ كَانَ فَاسِقًا... " و "لَنذيقنهم من العذاب الأذنى... "

و در تفسیر قمی در روایتی از ابی الجارود از امام باقر (علیه السلام) آمده: که در ذیل آیه "أَفَمَنْ كَانَ مُؤْمِنًا كَمَنْ كَانَ فَاسِقًا لَا يَسْتَوُونَ" فرمود: علی بن ابی طالب (علیه السلام) و ولید بن عقبه بن ابی معیط با هم مشاجره کردند، فاسق، یعنی همان ولید بن عقبه، می گفت به خدا سوگند زبان من از تو گویاتر، نیزه ام از نیزه تو تیزتر، و در صف تیراندازان ثابت قدم ترم، علی

ص: ۴۰۴

۱- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۷۰-۱۶۸.

۲- اصول کافی، ج ۲، ص ۲۰۱، ح ۶.

(علیه السلام) فرمود ساکت باش، تو تنها فاسقی و بس، پس خدای تعالی این آیه را نازل کرد: "أَفَمَنْ كَانَ مُؤْمِنًا كَمَنْ كَانَ فَاسِقًا لَا يَسْتَوُونَ" (۱).

مؤلف: این روایت را صاحب مجمع البیان از واحدی از ابن عباس (۲) و نیز سیوطی در الدر المنثور (۳) از کتاب اغانی و واحدی و ابن عدی و ابن مردویه و خطیب و ابن عساکر از ابن عباس، و نیز از ابن اسحاق و ابن جریر از عطاء بن یسار، و از ابن ابی حاتم از اسدی از ابن عباس نقل کرده، و نیز از ابن ابی حاتم از ابن ابی لیلی، نظیر آن را روایت کرده.

و در کتاب احتجاج از حسن بن علی (علیه السلام) در حدیثی که راجع به احتجاج آن جناب با عده ای از اطرافیان معاویه است، آمده که فرمود: اما تو ای ولید بن عقبه، به خدا سوگند من تو را به خاطر دشمنی ات با علی ملامت نمی کنم، زیرا آن جناب تو را به خاطر می گساری ات هشتاد تازیانه زد، و پدرت را هم در جنگ بدر با دست خود به سخت ترین وجهی بکشت، ولی فقط از تو می پرسم چگونه او را ناسزا می گویی؟ با اینکه خدا او را در ده آیه از قرآن مؤمن خوانده و تو را در قرآن فاسق معرفی کرده و فرموده: "أَفَمَنْ كَانَ مُؤْمِنًا كَمَنْ كَانَ فَاسِقًا لَا يَسْتَوُونَ" (۴).

و در الدر المنثور است که: ابن مردویه، از ابن ادريس خولانی، روایت کرده که گفت: من از عباده بن صامت، از آیه "وَلَنذِيقَنَّهُمْ مِنَ الْعَذَابِ الْأَلْمَنِ دُونَ الْعَذَابِ الْأَكْبَرِ" پرسیدم، گفت: من معنای این آیه را از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) پرسیدم، فرمود:

منظور از عذاب نزدیکتر، مصائب و بیماریها و دشواریهاست، که به سوی اسرافگران در دنیا روی می آورد، نه عذاب آخرت، عرضه داشتیم: یا رسول الله عذاب ادنای ما چیست؟ (ما که نه مصیبت دیده ایم و نه بیمار شده ایم و نه گرفتاری سختی دیده ایم)، فرمود: عذاب ادنای شما زکات و طهارت است (۵).

و در مجمع البیان گفته: در روایت از امام باقر و امام صادق (علیه السلام) آمده که فرمودند: عذاب ادنی دابه و دجال است (۶).

ص: ۴۰۵

- ۱- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۷۰.
- ۲- مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۳۲.
- ۳- الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۷۸.
- ۴- احتجاج طبرسی، ج ۱، ص ۴۱۲، طبع نجف.
- ۵- الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۷۸.
- ۶- مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۳۲.

اشاره

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ اتَّقِ اللَّهَ وَلَا تُطِعِ الْكَافِرِينَ وَالْمُنَافِقِينَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا (۱) وَاتَّبِعْ مَا يُوحَىٰ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا (۲) وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ وَكَفَىٰ بِاللَّهِ وَكِيلًا (۳) مَا جَعَلَ اللَّهُ لِرَجُلٍ مِنْ قَلْبَيْنِ فِي جُوفِهِ وَ مَا جَعَلَ أَزْوَاجَكُمُ اللَّائِي تُظَاهِرُونَ مِنْهُنَّ أُمَّهَاتِكُمْ وَ مَا جَعَلَ أَدْعِيَاءَكُمْ أَبْنَاءَكُمْ ذَلِكَ قَوْلُكُمْ بِأَفْوَاهِكُمْ وَ اللَّهُ يَقُولُ الْحَقَّ وَ هُوَ يَهْدِي السَّبِيلَ (۴)

ادْعُوهُمْ لِآبَائِهِمْ هُوَ أَقْسَطُ عِنْدَ اللَّهِ فَإِنْ لَمْ تَعْلَمُوا آبَاءَهُمْ فَاِخْوَانُكُمْ فِي الدِّينِ وَ مَوَالِيكُمْ وَ لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ فِيمَا أَخْطَأْتُمْ بِهِ وَ لَكِنْ مَا تَعَمَّدَتْ قُلُوبُكُمْ وَ كَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا (۵) النَّبِيُّ أَوْلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنفُسِهِمْ وَ أَزْوَاجُهُ أُمَّهَاتُهُمْ وَ أُولُوا الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَىٰ بِبَعْضٍ فِي كِتَابِ اللَّهِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ وَ الْمُهَاجِرِينَ إِلَّا أَنْ تَفْعَلُوا إِلَىٰ أَوْلِيَائِكُمْ مَعْرُوفًا كَانَ ذَلِكَ فِي الْكِتَابِ مَسْطُورًا (۶) وَ إِذْ أَخَذْنَا مِنَ النَّبِيِّينَ مِيثَاقَهُمْ وَ مِنْكَ وَ مِنْ نُوحٍ وَ إِبْرَاهِيمَ وَ مُوسَىٰ وَ عِيسَىٰ ابْنِ مَرْيَمَ وَ أَخَذْنَا مِنْهُمُ مِيثَاقًا غَلِيظًا (۷) لَيْسَتِلَ الصَّادِقِينَ عَنْ صِدْقِهِمْ وَ أَعَدَّ لِلْكَافِرِينَ عَذَابًا أَلِيمًا (۸)

ترجمه آیات

به نام خدایى که رحمتى عالم گیر، و نیز رحمتى خاص مؤمنان دارد،

ای پیغمبر از خدا بترس، و اطاعت کافران و منافقین مکن، که خدا دانا و فرزانه است (۱).

و آنچه از ناحیه پروردگارت به تو وحی می شود پیروی کن، که خدا به آنچه که می کنی همواره با خبر است (۲).

و بر خدا توکل کن، که خدا برای توکل و اعتماد کافی است (۳).

خدا برای یک نفر دو قلب در جوفش نهاده، و خدا همسرانی را که ظهار می کنید (و می گویند پشت تو پشت مادرم باد) مادر شما نکرده، و خدا پسر خوانده هایتان را پسرانتان نکرده، این سخنانی است که شما از پیش خود می تراشید، ولی خدا حق می گوید، و به سوی راه، هدایت می کند (۴).

پسر خوانده ها را به نام پدرانشان صدا بزنید، که این نزد خدا به عدالت نزدیک تر است، و به فرضی که پدر آنان را نمی شناسید، برادر دینی خطابشان کنید، و یا به عنوان دوست صدایشان بزنید، و خدا در آنچه که تا کنون اشتباه کرده اید شما را مؤاخذه نمی کند، و لیکن آنچه را عمدا مرتکب می شوید مؤاخذه می کند، و خدا همواره آمرزنده و رحیم است (۵).

پیغمبر اسلام از خود مؤمنین نسبت به آنان اختیاردارتر است، و همسران وی مادران ایشانند، و ارحام بعضی مقدم بر بعضی دیگرند، تا کسی از ارحامش وارثی دارد، ارث او به مؤمنین و مهاجرین نمی رسد، مگر آنکه بخواهید با وصیت مقداری از ارث خود برای آنان، احسانی به آنان کرده باشید، این حکم در لوح محفوظ هم نوشته شده است (۶).

و چون از پیامبران پیمانشان را بستانیم، و نیز از تو پیمان را گرفتیم، و از نوح و ابراهیم و موسی و عیسی بن مریم، و از همه شان میثاق غلیظی بستانیم (۷).

تا از راستگوییان بخواهم که راستی باطنی خود را اظهار کنند، و خدا برای کافران عذابی دردناک آماده کرده است (۸).

بیان آیات

اشاره

این سوره مشتمل است بر معارف، احکام، قصص، عبرتها، و مواعظی چند، و از آن جمله مشتمل است بر داستان جنگ خندق، و اشاره ای هم به داستان یهودیان بنی قریظه دارد، و سیاق آیات آن شهادت می دهد به اینکه از سوره هایی است که در مدینه نازل شده.

اشاره به زمینه نزول آیه: " يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ اتَّقِ اللَّهَ وَلَا تُطِعِ الْكَافِرِينَ وَالْمُنَافِقِينَ ... "

" يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ اتَّقِ اللَّهَ وَلَا تُطِعِ الْكَافِرِينَ وَالْمُنَافِقِينَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا " در این آیه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) مامور شده به تقوای از خدا، و در آن

زمینه چینی شده برای نهی بعدی، یعنی نهی از اطاعت کافرین و منافقین.

در این سیاق، که سیاق نفی است، بین کفار و منافقین جمع شده، و هر دو را ذکر کرده، و از اطاعت هر دو نهی فرموده، از این معنا کشف می شود که کفار از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) چیزی می خواسته اند که مورد رضای خدای سبحان نبوده، منافقین هم که در صف مسلمانان بودند، کفار را تایید می کردند، و از آن جناب به اصرار می خواستند که پیشنهاد کفار را بپذیرد، و آن پیشنهاد، امری بوده که خدای سبحان به علم و حکمت خود بر خلاف آن حکم رانده بوده، و وحی الهی هم بر خلاف آن نازل شده بود.

و نیز کشف می شود که آن امر، امر مهمی بوده، که بیم آن می رفته که اسباب ظاهری بر خلاف آن مساعدت نکنند، و بر عکس، بر وفق آن کمک کند، مگر آنکه خدا بخواهد جلو آن اسباب را بگیرد، لذا رسول خدا (صلی الله علیه و آله) مأمور شده از اجابت کفار نسبت به خواهششان خودداری کند، و آنچه به او وحی شده متابعت نماید، و از کسی نهراسیده و بر خدا توکل کند.

با این بیان روایتی که در شان نزول آیه وارد شده تایید می شود، چون در آن روایت آمده که عده ای از صنایع و رؤسای قریش، بعد از داستان جنگ احد به مدینه آمدند، و از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) امان خواستند، و درخواست کردند که آن جناب با ایشان و بت پرستی ایشان کاری نداشته باشد، ایشان هم با او و یکتاپرستی اش کاری نداشته باشند، این آیه ها نازل شد که نباید دعوت ایشان را اجابت کنی، و رسول خدا (صلی الله علیه و آله) هم از اجابت آنان خودداری نمود، که ان شاء الله جریانش در بحث روایتی آینده خواهد آمد.

با بیانی که گذشت وجه اینکه چرا دنبال آیه فرمود: "إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا" و نیز وجه تعقیب آیه مورد بحث به دو آیه بعد معلوم و روشن می شود.

"وَ اتَّبِعْ مَا يُوحَىٰ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا" این آیه شریفه در حد خود عمومیت دارد، چون رسول خدا (صلی الله علیه و آله) باید از همه آنچه که به وی وحی می شود پیروی کند، و لیکن از جهت اینکه در سیاق نهی قرار گرفته، و رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را امر می کند به پیروی آنچه به وی وحی شده، لذا مخصوص به مساله پیشنهادی کفار و منافقین است، که نتیجه پیروی آن این است که بر طبق آن عمل کند، نه بر طبق خواسته آنان، به دلیل اینکه دنبالش فرمود: خدا به آنچه می کنید با خبر است.

" وَ تَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ وَ كَفَى بِاللَّهِ وَكِيلًا " این آیه مانند آیه سابق با اینکه فی حد نفسه عام است، لیکن به خاطر وقوعش در سیاق نهی دلالت می کند بر امر به توکل بر خدا در خصوص عمل به امر خدا و وحی او، و نیز اشعار دارد بر اینکه امر مزبور مطلب مهمی است، که از نظر اسباب ظاهری عمل به آن محذور دارد و درد سر ایجاد می کند، و هر دلی که باشد دچار وحشت و دل واپسی می شود مگر آنکه کسی در عمل به آن توکل به خدای سبحان کند، که او یگانه سببی است که هیچ سبب مخالفی بر او غلبه نمی کند.

معنای جمله: " ما جَعَلَ اللَّهُ لِرَجُلٍ مِنْ قَلْبَيْنِ فِي جَوْفِهِ " و ارتباط آن با قبل و بعد

" ما جَعَلَ اللَّهُ لِرَجُلٍ مِنْ قَلْبَيْنِ فِي جَوْفِهِ " این جمله کنایه است از اینکه ممکن نیست کسی بین دو اعتقاد متنافی و دو رأی متناقض جمع کند، اگر دو اعتقاد متنافی دیدیم باید بدانیم که دو قلب به آن دو معتقد است، یعنی دو فرد مخالف هر یک به یکی از آن دو اعتقاد دارند، و ممکن نیست یک فرد به هر دو معتقد باشد، و اینکه فرمود: " ما جَعَلَ اللَّهُ لِرَجُلٍ مِنْ قَلْبَيْنِ فِي جَوْفِهِ - خدا در جوف کسی دو قلب نهاده " منظور از آن بیشتر بیان کردن است، هم چنان که در جمله " وَ لَكِنْ تَعْمَى الْقُلُوبُ الَّتِي فِي الصُّدُورِ " (۱) نیز این زیادی آمده.

بعضی (۲) از مفسرین گفته اند: جمله مورد بحث زمینه چینی و مقدمه ای است که الغای مساله " ظهار " و پسرگیری را که بعدا بیان می کند تعلیل نماید، برای اینکه ظهار (اینکه به همسرت بگویی پشت تو چون پشت مادرم است، و با این سخن او را بر خود حرام کنی) جمع بین دو متنافی است، یعنی زوجیت و مادری، و همچنین فرزند دیگران را فرزند خود خواندن دو متنافی است، که در یک قلب جمع نمی شوند: " ما جَعَلَ اللَّهُ لِرَجُلٍ مِنْ قَلْبَيْنِ فِي جَوْفِهِ ".

ولی به نظر ما بعید نیست که بگوییم آیه شریفه تعلیل مطلب قبل است، که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را از اطاعت کفار و منافقین نهی می کرد و به پیروی آنچه به وی وحی می شود امر می فرمود، جمله مورد بحث این امر و نهی را تعلیل می کند و می فرماید اطاعت خدا با اطاعت کفار و منافقین تنافی دارد، چون قبول ولایت خدا و ولایت آنان متنافی است، مثل توحید و شرک، که در یک قلب جمع نمی شود " ما جَعَلَ اللَّهُ لِرَجُلٍ مِنْ قَلْبَيْنِ فِي جَوْفِهِ ".

ص: ۴۰۹

۱- لیکن کور می شود دلهایی که در سینه ها است. سوره حج، آیه ۴۶.

۲- تفسیر کشاف، ج ۳، ص ۵۲۰.

"وَمَا جَعَلَ أَزْوَاجَكُمُ اللَّائِي تُظَاهِرُونَ مِنْهُنَّ أُمَّهَاتِكُمْ" در جاهلیت، رسم بود وقتی مرد از دست همسرش به خشم می آمد، و می خواست او را طلاق دهد یک نوع طلاقشان این بود که بگوید: پشت تو چون پشت مادرم است، و یا بگوید بر من باد که پشت تو را چون پشت مادرم بدانم، و این عمل را "ظهار" می نامیدند و یک نوع طلاق می دانستند که اسلام آن را لغو کرد.

و بنا بر این مفاد آیه این است که خدای تعالی همسران شما را به صرف اینکه ظهار کنید، و بگویید پشت تو چون پشت مادرم است، مادر شما قرار نمی دهد، و چون قرار نداده، پس هیچ اثری برای این کلام نیست، و شارع اسلام آن را معتبر نشمرده.

"وَمَا جَعَلَ أَدْعِيَاءَكُمْ أَبْنَاءَكُمْ" کلمه "ادعیاء" جمع دعی، به معنای پسر خوانده است، و در جاهلیت این عمل "دعاء" و "تبنی" در بینشان دائر و معمول بوده است، و همچنین در بین امت های مترقی آن روز، مانند روم و فارس که وقتی کودکی را پسر خود می خواندند، احکام فرزند صلبی را در حق او اجراء می کردند، یعنی اگر دختر بود ازدواج با او را حرام می دانستند، و چون پدر خوانده می مرد، به او نیز مانند سایر فرزندان ارث می دادند، و همچنین سایر احکام پدر و فرزندی را در باره او اجراء می کردند، و اسلام این عمل را نیز لغو کرد.

بنا بر این مفاد آیه این است که خدای تعالی آن کسانی را که شما آنها را فرزند خود خوانده اید، فرزندان شما قرار نداده تا احکام فرزندان صلبی در حق آنان نیز جاری باشد. "ذَلِكُمْ قَوْلُكُمْ بِأَفْوَاهِكُمْ وَاللَّهُ يَقُولُ الْحَقَّ وَهُوَ يَهْدِي السَّبِيلَ" کلمه "ذلکم" در این آیه اشاره به مساله ظهار، و فرزندخواندگی، و یا تنها اشاره به مساله دومی است، که البته ظهور آیه در احتمال دومی روشن تر است، مؤیدش هم این است که در آیه بعدی تنها حکم فرزندخواندگی را بیان می کند.

و اینکه فرمود: "قَوْلُكُمْ بِأَفْوَاهِكُمْ" معنایش این است: اینکه شما فرزند دیگری را به خود نسبت می دهید، سخنی است که با دهان های خود می گویید، و جز این اثری ندارد، و این تعبیر کنایه است از بی اثر بودن این سخن، هم چنان که در آیه "كَلَّا إِنَّهَا كَلِمَةٌ هُوَ قَائِلُهَا" (۱) نیز کنایه از بیهودگی آن سخن است.

"وَاللَّهُ يَقُولُ الْحَقَّ وَهُوَ يَهْدِي السَّبِيلَ" - معنای حق بودن قول خدا این است که او از

چیزی خبر می دهد که واقع و حقیقت مطابق آن است، و اگر حکم و فرمانی براند، آثارش بر آن مترتب می شود، و مصلحت واقعی مطابق آن است.

و معنای راهنمایی اش به راه، این است که هر کس را هدایت کند، بر آن راه حقی وادارش می کند که خیر و سعادت در آن است، و در این دو جمله اشاره است به اینکه وقتی سخن شما بیهوده و بی اثر است، و سخن خدا همواره با اثر و مطابق واقع است، پس سخن خود را رها نموده و سخن او را بگیرید.

" اَدْعُوهُمْ لِآبَائِهِمْ هُوَ أَقْسَطُ عِنْدَ اللَّهِ ... وَ كَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا " حرف " لام " در کلمه " لِآبَائِهِمْ " لام اختصاص است، و معنای آیه این است که:

وقتی می خواهید پسر خوانده خود را معرفی و یا صدا کنید، طوری صدا بزنید که مخصوص پدرانشان شوند، یعنی به پدرشان نسبت دهید (و بگویید ای پسر فلانی، و نگویید پسرم).

" هُوَ أَقْسَطُ عِنْدَ اللَّهِ " - ضمیر " هو " به مصدری بر می گردد که از " ادعوهم " فهمیده می شود، و معنای جمله این است که خواندنتان آنان را به نام پدرانشان، به عدالت نزدیک تر است، و نظیر این آیه در برگشتن ضمیر به مصدر مفهوم از جمله آیه " اَعْدِلُوا هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَى " (۱) می باشد.

و کلمه " اقسط " صیغه تفضیل از ماده " قسط " است، که به معنای عدالت است.

و معنای آیه این است که پسر خوانده هایتان را وقتی صدا می زنید به پدرانشان نسبت دهید، برای اینکه نسبت دادن به پدرانشان، عادلانه تر در نزد خدا است.

" فَإِنْ لَمْ تَعْلَمُوا آبَاءَهُمْ فَإِخْوَانُكُمْ فِي الدِّينِ وَ مَوَالِيكُمْ " - مراد از " علم نداشتن به پدران پسرخواندگان " این است که پدران ایشان را با اسم و رسم و خصوصیات شناسند. و کلمه " موالی " به معنای اولیاء است، و معنای آیه این است که: اگر پدران پسرخواندگان خود را نمی شناسید (هنگام صدا زدن) به غیر پدرانشان نسبت ندهید، بلکه آنان را برادر خطاب کنید، و یا به اعتبار ولایت دینی ولی خود بخوانید.

" وَ لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ فِيمَا أَخْطَأْتُمْ بِهِ وَ لَكِنْ مَا تَعَمَّدَتْ قُلُوبُكُمْ " - یعنی گناهی بر شما نیست در مواردی که اشتباهها و یا از روی فراموشی ایشان را به غیر پدرانشان نسبت دهید، و لیکن در مواردی که دلهایتان آگاه است، و عمداً این کار را می کنید، گناهکارید - این معنا

ص: ۴۱۱

در صورتی است که کلمه "ما" را موصوله، و به معنای "آنچه" بگیریم، و اما اگر مصدر بگیریم معنایش چنین می شود- و لیکن در تعمد دلهايتان گناه هست، و جمله "وَ كَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا" مربوط به موارد اشتباه و خطا است.

توضیح مفاد و مراد از اینکه فرمود: "النَّبِيُّ أَوْلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنفُسِهِمْ وَأَزْوَاجُهُ أُمَّهَاتُهُمْ"

"النَّبِيُّ أَوْلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنفُسِهِمْ وَأَزْوَاجُهُ أُمَّهَاتُهُمْ" "انفس مؤمنين"، یعنی خود مؤمنين، و بنا بر این، معنای "أولى" بودن رسول خدا (صلی الله علیه و آله) به مؤمنين از خود مؤمنين "این است که آن جناب اختیاردارتر نسبت به مؤمنين است از خود مؤمنين، و معنای اولویت این است که فرد مسلمان هر جا امر را دایر دید بین حفظ منافع رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و حفظ منافع خودش، باید منافع رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را مقدم بدارد.

و بنا بر این معنای آیه این می شود که مؤمن هر حق و منافعی که برای خودش قائل است، اگر حفظ جان خویش است و اگر دوست داشتن خودش است، و اگر برای خود حرمتی قائل است، و اگر استجابت دعوت است، و اگر به کار بردن اراده خویش است، هر چه باشد، رسول خدا (صلی الله علیه و آله) مقدم بر او است، یعنی هر جا که امر دایر شد بین حفظ جان رسول خدا (صلی الله علیه و آله)، یا جان خودش، یا بین دوست داشتن رسول خدا (صلی الله علیه و آله)، یا دوست داشتن خودش، و همچنین سایر موارد دیگر، جانب رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را بر جانب خود ترجیح دهد.

در نتیجه، اگر در هنگام خطر، جان رسول خدا (صلی الله علیه و آله) در مخاطره قرار گیرد، یک فرد مسلمان موظف است که با جان خود سپر بالای آن جناب شود و خود را فدایش کند.

و همچنین در تمامی امور دنیا و دین، رسول خدا (صلی الله علیه و آله) اولی و اختیاردارتر است، و اینکه گفتیم در تمامی امور دنیا و دین، به خاطر اطلاقی است که در جمله "النَّبِيُّ أَوْلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنفُسِهِمْ" هست.

از اینجا روشن می شود اینکه بعضی (۱) گفته اند: مراد اولویت آن جناب در دعوت است، یعنی وقتی آن جناب مؤمنين را به چیزی دعوت کرد، و نفس مؤمنين ایشان را به چیز دیگر، واجب است دعوت او را اطاعت کنند و دعوت نفس خود را عصیان کنند، در نتیجه آیه مورد بحث همان را می گوید که آیه "وَ أَطِيعُوا الرَّسُولَ" (۲) و آیه. [

ص: ۴۱۲

۱- تفسیر کشف، ج ۳، ص ۵۲۳.

۲- سوره نساء، آیه ۵۹. [.....]

" وَ مَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَسُولٍ إِلَّا لِيُطَاعَ بِإِذْنِ اللَّهِ " (۱) و آیاتی دیگر نظیر آن، در مقام بیان آن است، تفسیر ضعیفی است برای اینکه گفتیم آیه مطلق است، و همه شؤون دنیایی و دینی را شامل می شود.

و همچنین آن تفسیر دیگر که گفته اند (۲): مراد نافذتر بودن حکم آن جناب نسبت به حکمی که مؤمنین علیه یکدیگر می کنند، می باشد هم چنان که در آیه " فَسَلِّمُوا عَلَيَّ أَنْفُسِكُمْ " (۳) منظور سلام کردن به یکدیگر است، پس به گفته این مفسرین برگشت معنای آیه مورد بحث به این است که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) بر مؤمنین ولایت دارد، ولایتی که فوق ولایت آنان نسبت به یکدیگر است، که آیه " وَ الْمُؤْمِنُونَ وَ الْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ " (۴) بر آن دلالت دارد این قول نیز ضعیف است برای اینکه سیاق با آن مساعد نیست.

" وَ أَرْوَاجُهُ أُمَّهَاتُهُمْ " - اینکه زنان رسول خدا (صلی الله علیه و آله) مادران امتند، حکمی است شرعی و مخصوص به آن جناب، و معنایش این است که همانطور که احترام مادر، بر هر مسلمان واجب، و ازدواج با او حرام است، همچنین احترام همسران رسول خدا (صلی الله علیه و آله) بر همه آنان واجب، و ازدواج با آنان بر همه حرام است، و در آیات بعد به مساله حرمت نکاح با آنان تصریح نموده و می فرماید " وَ لَا أَنْ تَنْكِحُوا أَرْوَاجَهُ مِنْ بَعْدِهِ أَبَدًا ".

پس تشبیه همسران رسول خدا (صلی الله علیه و آله) به مادران، تشبیه در بعضی از آثار مادری است، نه همه آنها، چون مادر به غیر از وجوب احترام و حرمت نکاح، آثار دیگری نیز دارد، از فرزند خود ارث می برد، و فرزند از او ارث می برد، و نظر کردن به روی او جائز است، و با دخترانی که از شوهر دیگر دارد نمی شود ازدواج کرد، چون خواهر مادری آدمی است، و نیز پدر و مادر مادر، جد و جده آدمی است، و برادرانش دایی، و خواهرانش خاله انسان است، ولی همسران رسول خدا (صلی الله علیه و آله) به غیر از آن دو حکم، احکام دیگر مادری را ندارند.

" وَ أَوْلُوا الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَىٰ بِبَعْضٍ فِي كِتَابِ اللَّهِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ وَ الْمُهَاجِرِينَ ... مَشْطُورًا " کلمه " ارحام " جمع رحم است، که همان عضوی از زنان است که نطفه شوهر را در

ص: ۴۱۳

۱- هیچ رسولی نفرستادیم مگر برای آنکه به اذن خدا اطاعت شود. سوره نساء، آیه ۶۴.

۲- روح البیان، ج ۷، ص ۱۳۸.

۳- پس به خودتان سلام کنید. سوره نور، آیه ۶۱.

۴- مردان و زنان مؤمن بعضی بر بعضی دیگر ولایت دارند. سوره براءت، آیه ۷۱.

خود جای می دهد، تا به صورت جنین در آمده، و سپس متولد شود، و چون قرابت‌های نسبی بالأخره منتهی به یک رحم می شود، بدین مناسبت خویشاوندان نسبی را رحم گفته اند، و دارندگان نسبت را ذی رحم خوانده اند.

و مراد از اولویت در این جمله که فرمود: صاحبان رحم بعضی اولی بر بعض دیگرند، اولویت در توارث (از یکدیگر ارث بردن) است، و منظور از کتاب خدا، یا لوح محفوظ است، و یا قرآن، و یا سوره قرآن، و جمله " مِنَ الْمُؤْمِنِينَ وَ الْمُهَاجِرِينَ " بیان می کند آن کسانی را که صاحبان رحم از آنان اولی به ارثند.

و مراد از مؤمنین، مؤمنین غیر مهاجر است، و معنای آیه این است که صاحبان رحم بعضیشان اولی به بعض دیگر از مهاجرین، و سائر مؤمنین هستند که به ملائک برادری دینی از یکدیگر ارث می بردند، و این اولویت در کتاب خدا است، و چه بسا احتمال داده شود که جمله " مِنَ الْمُؤْمِنِينَ وَ الْمُهَاجِرِينَ " بیان صاحبان رحم باشد، که در این صورت معنا چنین می شود: صاحبان رحم از مهاجرین و غیر مهاجرین بعضی اولی از بعضی دیگرند.

این آیه ناسخ حکمی است که در صدر اسلام اجراء می شد و آن این بود که کسانی که به خاطر حفظ دینشان از وطن و آنچه در وطن داشتند چشم می پوشیدند، و یا صرفاً به خاطر دین با یکدیگر دوستی می کردند، در بین خود از یکدیگر ارث می بردند، آیه مورد بحث این حکم را نسخ کرد، و فرمود: از این به بعد تنها خویشاوندان از یکدیگر ارث می برند.

کلمه " الا " در جمله " إِلَّا أَنْ تَفْعَلُوا إِلَىٰ أَوْلِيَائِكُمْ مَعْرُوفًا " استثناء منقطع است، (استثنایی است که مستثنی از جنس مستثنی منه نباشد) و مراد از فعل معروف نسبت به اولیاء، این است که چیزی از مال را برای آنان وصیت کنی، که در شرع اسلام به ثلث مال و کمتر از آن تحدید شده.

" كَانَ ذَٰلِكَ فِي الْكِتَابِ مَسْطُورًا "، یعنی حکم فعل معروف، و وصیت کردن به چیزی از مال، در لوح محفوظ یا در قرآن و یا در سوره نوشته شده.

الفاء سنت توارث غیر ارحام از یکدیگر – مراد از میثاقی که خداوند از پیامبران گرفت

" وَ إِذْ أَخَذْنَا مِنَ النَّبِيِّينَ مِيثَاقَهُمْ وَ مِنْكَ وَ مِنْ نُوحٍ وَ إِبْرَاهِيمَ وَ مُوسَىٰ وَ عِيسَىٰ ابْنِ مَرْيَمَ وَ أَخَذْنَا مِنْهُمُ مِيثَاقًا غَلِيظًا " اضافه میثاق به ضمیری که به انبیاء بر می گردد، خود دلیل است بر اینکه مراد از میثاق انبیاء، میثاق خاص به ایشان است، هم چنان که بردن نام پیغمبران به لفظ انبیاء این معنا را می فهماند، که میثاق پیغمبران میثاقی است که با صفت نبوت آنان ارتباط دارد، و غیر از آن میثاقی است که از عموم بشر گرفته و آیه " وَ إِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَ أَشْهَدَهُمْ عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَىٰ " را

(۱) از آن خبر می دهد.

۱- و چون پروردگارت از بنی آدم از پشتشان ذریه ایشان را بگرفت، و ایشان را گواه علیه خودشان کرد، که آیا من پروردگار شما نیستم؟ گفتند: آری. سوره اعراف، آیه ۱۷۲.

و مساله میثاق گرفتن از انبیاء در جای دیگر نیز آمده، و فرموده: "وَ إِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ النَّبِيِّينَ لَمَا آتَيْتُكُمْ مِنْ كِتَابٍ وَ حَكَمَةٍ ثُمَّ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَكُمْ لَتُؤْمِنُنَّ بِهِ وَ لَتَنْصُرُنَّهُ قَالَ أَ أَقْرَضْتُمْ وَ أَخَذْتُمْ عَلَيَّ ذَلِكُمْ إِصْرِي قَالُوا أَقْرَضْنَا" (۱).

آیه مورد بحث هر چند بیان نکرده که آن عهد و میثاقی که از انبیاء گرفته شده چیست، و تنها به طوری که گفتیم اشاره ای دارد به اینکه عهد مزبور چیز است مربوط به پست نبوت، لیکن ممکن است از آیه دیگری که از سوره آل عمران نقل کردیم استفاده کرد که آن میثاق عبارت است از وحدت کلمه در دین و اختلاف نکردن در آن، هم چنان که آیه "إِنَّ هَذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَ أَنَا رَبُّكُمْ فَاعْبُدُونِ" (۲) و آیه "شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ مَا وَصَّى بِهِ نُوحًا وَ الَّذِي أُوحِيَ إِلَيْكَ وَ مَا وَصَّيْنَا بِهِ إِبْرَاهِيمَ وَ مُوسَى وَ عِيسَى أَنْ أَقِيمُوا الدِّينَ وَ لَا تَتَفَرَّقُوا فِيهِ" (۳) نیز بدان اشاره نموده است.

در آیه مورد بحث "نبیین" را به لفظ عام آورد، تا شامل همه شود، آن گاه از بین همه آنان پنج نفر را با اسم ذکر کرده، و به عموم انبیاء عطف کرده، فرموده: از تو و از نوح و ابراهیم و موسی و عیسی بن مریم، و معنای عطف این پنج نفر به عموم انبیاء این است که ایشان را به خاطر خصوصیات که دارند از بین انبیاء بیرون کرده و به خصوص ذکر نموده است، پس گویا فرموده: و چون از شما پنج نفر و از سایر انبیاء میثاق گرفتیم، چنین و چنان شد.

و اگر به این اسلوب، این پنج نفر را اختصاص به ذکر داد، تنها به منظور تعظیم و احترام ایشان است، چون شانی عظیم و مقامی رفیع داشتند، برای اینکه اولو العزم و صاحب

ص: ۴۱۵

۱- و چون خدا میثاق انبیاء از ایشان بگرفت که وقتی که کتابی و حکمتی به شما دادم و رسولی دیگر آن را که نزد شما است تصدیق کرد باید بدان ایمان بیاورید و آن را یاری کنید، آن گاه پرسید آیا قرار کردید و تحمل این تکلیف را پذیرفتید؟ گفتند آری اقرار داریم. سوره آل عمران، آیه ۸۱.

۲- این است دین شما که دینی است واحد، و منم پروردگار شما پس مرا بپرستید. سوره انبیاء، آیه ۹۲.

۳- برای شما از دین همان را تشریح کرد که نوح را بدان سفارش فرمود، و آنچه به تو وحی کردیم، و به ابراهیم و موسی و عیسی سفارش نمودیم، این است که دین را بپا دارید، و در آن اختلاف مکنید. سوره شوری، آیه ۱۳.

شریعت و دارای کتاب بودند، و به همین ملا-ک بود که چهار نفر از ایشان را به ترتیب عصرشان ذکر کرد، ولی رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را بر آنان مقدم داشت، با اینکه آن جناب از لحاظ عصر آخرین ایشان بود، برای اینکه آن جناب برتری و شرافت و تقدم بر همه آنان دارد.

" وَ أَخَذْنَا مِنْهُمُ مِيثَاقًا غَلِيظًا " - این جمله تاکید میثاق مذکور است، می خواهد بفرماید:

پیمان مزبور بسیار غلیظ و محکم بود، نظیر آیه " وَ لَمَّا جَاءَ أَمْرُنَا نَجَّيْنَا هُودًا وَ الَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ بِرَحْمَةٍ مِنَّا وَ نَجَّيْنَا هُمْ مِنْ عَذَابٍ غَلِيظٍ " (۱).

" لَيْسَتِ الصَّادِقِينَ عَنْ صِدْقِهِمْ وَ أَعَدَّ لِلْكَافِرِينَ عَذَابًا أَلِيمًا " لام در " لیسئل " لام تعلیل، و یا لام غایت است، و در هر حال متعلق به محذوفی است که جمله " وَ إِذْ أَخَذْنَا " بر آن دلالت دارد، و جمله " و أعد " بر همان محذوف عطف شده، تقدیر کلام این است که: خداوند اگر این کار را کرد، و از انبیاء پیمان گرفت، برای این است که زمینه فراهم شود، تا از راستگویان از راستیشان بپرسد، و برای کفار عذابی دردناک آماده کند.

چیزی که هست به جای اینکه بفرماید: و برای کفار عذابی دردناک آماده کند، فرموده: و عذابی دردناک برای کفار آماده کرده، و این بدان علت است که کسی نپندارد که عذاب کفار علت غایی گرفتن پیمان است، بلکه جهنمی شدن آنان، و نقصشان از ناحیه خودشان است، و این خود آنان بودند که خلف پیمان کردند.

و جوهی که در باره مراد از اینکه فرمود: " تا از راستی راستگویان بپرسد " گفته اند

و اما اینکه از راستی راستگویان بپرسد چه معنایی دارد؟ بعضی (۲) گفته اند: مقصود از " صادقین " انبیاء، و مقصود از پرسش از راستی آنان، این است که روز قیامت از ایشان می پرسند که امت شان چه کارها کردند؟ و گویا مفسر نامبرده این معنا را از آیه " يَوْمَ يَجْمَعُ اللَّهُ الرُّسُلَ فَيَقُولُ مَاذَا أُجِبْتُمْ " (۳) استفاده کرده.

بعضی (۴) دیگر گفته اند: مراد، سؤال از مطلق راستگویان است، نه تنها انبیاء، بلکه هر

ص: ۴۱۶

۱- همین که امر ما بیامد، هود و آنهایی که با او ایمان آورده بودند، به رحمت خود از عذابی غلیظ نجات دادیم. سوره هود، آیه ۵۸.

۲- روح المعانی، ج ۲۱، ص ۱۵۵.

۳- روزی که خداوند رسولان را جمع می کند و می پرسد مردم دعوت شما را چگونه اجابت کردند. سوره مائده، آیه ۱۰۹.

۴- مجموعه من التفاسیر، ج ۵، ص ۸۸.

راستگویی در توحید خدا، و عدالت او و شرایع او، و مراد از راستی آنان، هر چیزی است که در باره اش سخنی گفته باشند. بعضی (۱) دیگر گفته اند: مراد از سؤال از صادقان، صادقان در سخن، و مراد از صدقشان صدق در عملشان است، (و حاصل معنایش این است که از هر راستگویی می پرسند آیا اعمالشان هم مطابق اقوالشان راست بوده یا نه؟) بعضی (۲) دیگر گفته اند: مراد، پرسش از صادقان است، از آن هدفها و منظورهایی که در دل از راستگوییهای خود پنهان داشتند، آیا منظورشان از راستگوییها وجه الله (رضای خدا) بوده یا چیز دیگر؟ و از این قبیل توجیهاات برای آیه کرده اند، و بطوری که ملاحظه می کنید هیچ یک از آنها دلچسب نیست.

بیان اینکه مراد از راستی در جمله: "لَيْسَ سَأَلَ الصَّادِقِينَ عَنْ صِدْقِهِمْ" انطباق پیمان الهی در عالم ذر با کردار و عمل در این عالم است

و اما آنچه به نظر ما می رسد این است که دقت در مفاد جمله "لَيْسَ سَأَلَ الصَّادِقِينَ عَنْ صِدْقِهِمْ" انسان را بر خلاف آن توجیهاات رهنمون می شود، چون فرق است بین اینکه بگوییم:

"سئلت الغنی عن غناه- از بی نیازی پرسیدم از بی نیازی اش" و یا از عالم از علمش سؤال کردم، و بین اینکه بگوییم از فلانی از مالش سؤال کردم، و یا از فلانی از علمش پرسیدم، این دو قسم عبارت مفادشان یکی نیست، آنچه از عبارت اول به ذهن تبادر می کند، و جلوتر از معانی دیگر به ذهن می رسد، این است که من از شخص غنی خواستم تا غنایش را اظهار کند، و یا علمش را بنمایاند، و آنچه از عبارت دوم به ذهن تبادر می کند که من از او خواستم تا مرا از مال و یا علم خود خبر دهد، آیا مال و یا علم دارد یا نه؟ و یا از او خواستم تا برایم تعریف کند، چقدر مال دارد؟ و از مال چه چیزهایی دارد، و یا چه چیزهایی می داند؟

و به هر حال معنای سؤال از صادقان از صدقشان، این است که صدق باطنی خود را اظهار کنند، و در مرحله گفتار و کردار آن را نمایش دهند، و خلاصه در دنیا عمل صالح کنند، (چون عمل صالح مساوی است با تطابق گفتار و کردار با صدق باطنی).

پس مراد از سؤال از صادقان از صدق آنان این می شود که تکلیف های دینی را طوری متوجه ایشان سازد، که با مقتضای میثاق سازگار و منطبق باشد، تا در نتیجه آن صدق که در بطون دلها نهفته است، در گفتار و کردار ظهور و جلوه کند.

و البته معلوم است که جای این ظهور دنیا است، نه آخرت، و نیز معلوم می شود که اخذ میثاق در دنیا نبوده، بلکه قبل از دنیا بوده، هم چنان که آیات "ذر" نیز بر آن دلالت دارد، و می فهماند که خدای تعالی قبل از آنکه انسانها را به نشاء دنیا بیاورد، پیمانهایی از ایشان

ص: ۴۱۷

۱- مجموعه من التفاسیر، ج ۵، ص ۸۸.

۲- مجموعه من التفاسیر، ج ۵، ص ۸۸.

بگرفت، از آن جمله می فرماید: "وَ إِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَ أَشْهَدَهُمْ عَلَى أَنْفُسِهِمْ أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَىٰ" (۱) که ترجمه اش گذشت.

و کوتاه سخن اینکه دو آیه مورد بحث از آیاتی است که از عالم ذر خبر می دهند، چیزی که هست اخذ میثاق از انبیاء، و ترتب شان آنان و اعمالشان بر طبق میثاق را در ضمن ترتب صدق هر صادقی بر میثاقی که از وی گرفته اند بیان می کند، (ساده تر بگوییم در دو آیه مورد بحث سخنی صریح از عالم ذر به میان نیامده، تنها در آیه اولی فرموده از انبیاء میثاقی محکم گرفتیم، و در آیه دومی فرموده تا از صادقان بخواهد که صدق خود را نشان دهند، تا در دنیا گفتار و کردارشان از میثاق ازلی حکایت کند و آن را نشان دهد).

و چون در آیه دوم خصوص انبیاء (علیه السلام) مورد گفتار قرار نگرفته اند، بلکه عنوانی کلی یعنی صادقان مورد کلام واقع شده اند، لذا سرانجام کفار را هم با اینکه از انبیاء نیستند بیان فرموده، پس گویا فرموده: ما از انبیاء میثاقی غلیظ گرفتیم، مبنی بر اینکه بر دین واحد متفق الکلمه باشند و همان را تبلیغ کنند، تا در نتیجه خدای تعالی با تکلیف و هدایت خود از صادقان بخواهد که عمل و گفتارشان نمایانگر آن میثاق باشد، از ایشان صدق در اعتقاد و عمل را مطالبه کند، انبیاء هم همین کار را کردند، و خداوند پاداشی برای آنان مقدر فرمود، و برای کافران عذابی دردناک آماده کرده.

از اینجا معلوم می شود که چرا در دو آیه مورد بحث التفات به کار رفته، در آیه اول "وَ إِذْ أَخَذْنَا" و چون گرفتیم "سیاق، سیاق متکلم بود ولی در آیه دومی غایب شد "لیستل - تا خدا بازخواست کند" نکته این التفات این است که میثاق عبارت است از پیمان بر پرستش او به تنهایی و شرک نوزیدن بر او، و این هر چند که با وساطت ملائکه صورت گرفته، و به همین جهت کلمه "گرفتیم" به کار رفته، ولی در حقیقت آن کسی که از صادقان مطالبه صدق می کند، و کافران را عذاب می کند، تنها خدا است، لذا در آیه دوم فرمود "تا مطالبه کند" تا همه مردم تنها او را پرستند (دقت بفرمایید).

بحث روایتی روایاتی در باره شان نزول آیه: " يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ اتَّقِ اللَّهَ ... " و آیه: " مَا جَعَلَ أَدْعِيَاءَكُمْ أَبْنَاءَكُمْ "

اشاره

در مجمع البیان ذیل آیه " يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ اتَّقِ اللَّهَ " گفته: این آیات در باره ابی سفیان.]

ص: ۴۱۸

بن حرب، و عكرمه بن ابی جهل، و ابی الاعور سلمی، نازل شده، كه وقتی جنگ احد تمام شد، از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) امان گرفتند، و سپس به مدینه آمده بر عبد الله بن ابی وارد شدند، و آن گاه بوسیله میزبان خود از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) رخصت خواستند تا با آن جناب گفتگو کنند، بعد از كسب اجازه به اتفاق میزبان و عبد الله بن سعید بن ابی سرح، و طعمه بن ابیرق، به خدمت آن جناب رفتند، و گفتند ای محمد! تو دست از خدایان ما بردار، و "لات" و "عزی" و "منات" را ناسزا مگو، و چون ما معتقد باش كه این خدایان شفاعت می كنند کسی را كه آنها را بیرستد، ما نیز دست از پروردگار تو برمی داریم، این سخن سخت بر رسول خدا (صلی الله علیه و آله) گران آمد، عمر بن خطاب گفت: یا رسول الله اجازه بده تا هم اکنون گردنشان را بزنیم، فرمود: آخر من به ایشان امان داده ام، ناگزیر دستور داد تا از مدینه بیرونشان كنند، آن گاه می گوید: آیه "وَلَا تُطْعَمُ الْكَاْفِرِيْنَ" در این باره نازل شد، كه مراد از كافرین كفار اهل مكه ابو سفیان و ابو اعور سلمی و عكرمه است، و مراد از "وَالْمُنَافِقِيْنَ" ابن ابی، و ابن سعید، و طعمه می باشد (۱).

مؤلف: اجمال این داستان را سیوطی هم در الدر المنثور از ابن جریر از ابن عباس روایت کرده، البته روایات دیگری در شان نزول آیه مزبور هست كه چون از سیاق آیات بیگانه بودند، از نقل آنها صرف نظر کردیم (۲).

و در تفسیر قمی در ذیل آیه "وَمَا جَعَلَ أَدْعِيَاءَكُمْ أَبْنَاءَكُمْ" می گوید: پدرم از ابن ابی عمیر، از جمیل، از امام صادق (علیه السلام) برایم حدیث كرد، كه فرمود: سبب نزول این آیه این بود كه وقتی رسول خدا (صلی الله علیه و آله) با خدیجه دختر خوید از دواج كرد، به منظور تجارت از مكه به عكاظ رفت و در آنجا زید را دید كه در معرض فروش قرار گرفته، او را جوانی زیرك و تیزهوش و عقیف یافت، پس وی را خریداری كرد، و همین كه به نبوت رسید، زید را به اسلام دعوت نمود، و زید مسلمان شد، از آن روز مردم به وی می گفتند: مولی محمد (صلی الله علیه و آله).

از سوی دیگر وقتی حارثه بن شراحیل كلبی از سرگذشت پسرش زید خبردار شد، به مكه آمد (تا فرزندش را از مولایش خریده آزاد كند)، و حارثه مردی محترم و بزرگ بود، نزد ابو طالب آمده گفت: ای ابو طالب! پسر من (در حادثه ای) اسیر شده، و شنیده ام كه دست به

ص: ۴۱۹

۱- مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۳۵.

۲- الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۸۰.

دست بفروش رفته، تا به دست برادرزاده ات افتاده، (از تو خواهش می کنم) به ایشان پیشنهاد کنی یا پسرم را بفروشد، و یا عوض آن غلامی دیگر بگیرد، و یا آزادش کند.

ابو طالب با رسول خدا (صلی الله علیه و آله) صحبت کرد، حضرت فرمود: من او را آزاد کردم هر جا می خواهد برود، حارثه برخاست و دست زید را گرفت و گفت: پسر بر خیز و به شرافت و حسب و آبروی سابقت برگرد، زید گفت: به هیچ وجه تا زنده ام از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) جدا نمی شوم، حارثه گفت: آیا دست از شرافت و دودمان خود بر می داری، و برده قریش می شوی؟ زید مجدداً گفت به هیچ وجه و تا چندی که زنده ام از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) جدا نمی شوم، پدرش خشم کرده گفت ای گروه قریش شاهد باشید که من از او بیزاری جستم و او دیگر پسر من نیست، رسول خدا (صلی الله علیه و آله) به حاضران خطاب کرد که شاهد باشید، زید پسر من است، از من ارث می برد، و من از او ارث می برم. از آن روز مردم به زید می گفتند: "ابن محمد" و رسول خدا (صلی الله علیه و آله) او را دوست می داشت، و نامش را "زید محبت" گذاشته بود.

بعد از آنکه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) به مدینه مهاجرت فرمود، زینب دختر جحش را به ازدواج زید درآورد، روزی دیر به خدمت رسول خدا (صلی الله علیه و آله) رفت، آن جناب به منزل وی رفت تا از او خبر بگیرد، و در آن هنگام زینب وسط اطاق خود نشسته، و با "فهر" (سنگی که ادویه را با آن نرم می کنند) عطر جامد خود را می سایید، رسول خدا (صلی الله علیه و آله) درب را باز کرد تا از زینب خبر بگیرد، ناگهان چشمش به زینب که زنی زیبا بود بیفتاد و گفت: منزله است خدا آفریدگار نور و "فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ" و سپس به منزل خود برگشت، در حالی که به یاد زیبایی او بود.

زید به منزل آمد، زینب جریان را به شوهرش گفت: زید گفت: آیا میل داری تو را طلاق دهم تا رسول خدا (صلی الله علیه و آله) با تو ازدواج کند؟ زینب گفت: می ترسم تو طلاق بدهی، و رسول خدا (صلی الله علیه و آله) هم با من ازدواج نکند، زید نزد رسول خدا (صلی الله علیه و آله) رفت و عرضه داشت: پدر و مادرم فدایت، زینب جریانی به این صورت برایم تعریف کرد، آیا میل داری من او را طلاق دهم تا شما با او ازدواج کنید؟

فرمود: نه، برو و از خدا بترس، و همسرت را نگهدار، خدای تعالی این جریان را حکایت کرده و فرمود "أَمْسِكْ عَلَيْكَ زَوْجَكَ وَ اتَّقِ اللَّهَ وَ تَخَفِي فِي نَفْسِكَ مَا اللَّهُ مُبْدِيهِ وَ تَخَشِي النَّاسَ وَ اللَّهُ أَحَقُّ أَنْ تَخْشَاهُ فَلَمَّا قَضَى زَيْدٌ مِنْهَا وَطَرًا زَوَّجْنَاكَهَا ... وَ كَانَ أَمْرُ اللَّهِ مَفْعُولًا" پس خدای تعالی در بالای عرش خود زینب را به ازدواج آن جناب درآورد.

منافقین گفتند: زنان پسران ما را بر ما حرام می کند، آن وقت خودش همسر پسرش زید را می گیرد، خدای تعالی در پاسخ آنان فرمود: "وَمَا جَعَلَ أَدْعِيَاءَكُمْ أَبْنَاءَكُمْ... يَهْدِي السَّبِيلَ" (۱).

مؤلف: سیوطی قریب به این مضمون را با مختصری اختلاف در الدر المنثور از ابن مردویه از ابن عباس روایت کرده (۲).

و نیز در الدر المنثور است که احمد و ابو داوود و ابن مردویه، از جابر روایت کرده اند که گفت: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) می فرمود: من اولای به هر مؤمنم از خود او، پس هر مردی از دنیا برود، و قرضی بگذارد، آن قرض به عهده من است، و هر کس بمیرد و مالی از خود بگذارد، از آن ورثه اوست (۳).

مؤلف: در این معنا روایات دیگری از طریق شیعه و اهل سنت رسیده.

چند روایت حاکی از اینکه پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) فرمود هر که را من مولایم علی (علیه السلام) مولا است در ذیل جمله: "النَّبِيُّ أَوْلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنفُسِهِمْ"

و در همان کتاب است که ابن ابی شیبیه و احمد و نسایی، از بریده روایت کرده اند که گفت: من با علی (علیه السلام) در جنگ یمین شرکت داشتم، و از او جفایی دیدم، پس همین که به مدینه برگشته، شرفیاب محضر رسول خدا (صلی الله علیه و آله) شدم، نزد آن جناب از علی بدگویی کردم و عیب گرفتم، دیدم که رنگ آن جناب دگرگون شد، و فرمود: ای بریده مگر من اولی به مؤمنین از خود آنان نیستم؟ عرض کردم: بله یا رسول الله فرمود: پس هر که من مولای اویم، علی مولای اوست (۴).

و در احتجاج از عبد الله بن جعفر بن ابی طالب روایت کرده که در ضمن حدیثی طولانی گفت: از رسول خدا شنیدم که می فرمود: من به مؤمنین اولی هستم از خود آنان، هر کس من اولایم به او از خود او، تو اولی هستی به او از خودش، و این سخن را خطاب به علی که در خانه در مقابل حضرت بود فرمود (۵).

مؤلف: این روایت را کافی هم به سند خود از جعفر از آن جناب نقل کرده، و احادیث در این معنا از طریق شیعه و سنی از حد شمار بیرون است (۶).

و در کافی به سند خود از حنان روایت کرده که گفت: به امام صادق (علیه السلام)

ص: ۴۲۱

۱- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۷۳ و ۱۷۲.

۲- الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۸۱.

۳- الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۸۲.

۴- الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۸۲.

۵- نور الثقلین، ج ۴ ص ۲۴۱ ش ۲۶، به نقل از احتجاج.

۶- اصول کافی، ج ۱، ص ۴۰۶، ح ۶.

عرضه داشتم که: موالی (بردگان) چه حقی از آدم می برند؟ فرمود: هیچ سهمی از ارث به ایشان نمی رسد، مگر همان که قرآن فرمود: "إِلَّا أَنْ تَفْعَلُوا إِلَىٰ أَوْلِيَائِكُمْ مَعْرُوفًا" (۱).

و در الدر المنثور است که ابن مردویه از ابن عباس روایت کرده که گفت: شخصی از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) پرسید: چه وقت از تو پیمان گرفتند؟ فرمود آن وقت که آدم بین روح و جسد بود (۲).

مؤلف: این روایت با همین لفظ و عبارت به چند طریق مختلف از آن جناب نقل شده، و معنایش این است که میثاقی که گرفته شد، در نشاه ای قبل از نشاه دنیا بود.

ص: ۴۲۲

۱- فروع کافی، ج ۷، ص ۱۳۵، ح ۳.

۲- الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۸۴.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ جَاءَتْكُمْ جُنُودٌ فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رِيحًا وَجُنُودًا لَمْ تَرَوْهَا وَكَانَ اللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرًا (۹) إِذْ جَاؤُكُمْ مِنْ فَوْقِكُمْ وَمِنْ أَسْفَلَ مِنْكُمْ وَإِذْ زَاغَتِ الْأَبْصَارُ وَبَلَغَتِ الْقُلُوبُ الْحَنَاجِرَ وَ تَظُنُّونَ بِاللَّهِ الظُّنُونَا (۱۰) هُنَالِكَ ابْتُلِيَ الْمُؤْمِنُونَ وَ زُلْزِلُوا زَلْزَالًا شَدِيدًا (۱۱) وَإِذْ يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ وَالَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَرَسُولُهُ إِلَّا غُرُورًا (۱۲) وَإِذْ قَالَتْ طَائِفَةٌ مِنْهُمْ يَا أَهْلَ يَثْرِبَ لَا مُقَامَ لَكُمْ فَارْجِعُوا وَيَسْتَأْذِنُ فَرِيقٌ مِنْهُمُ النَّبِيَّ يَقُولُونَ إِنَّ بُيُوتَنَا عَوْرَةٌ وَمَا هِيَ بِعَوْرَةٍ إِنْ يُرِيدُونَ إِلَّا فِرَارًا (۱۳)

وَ لَوْ دُخِلَتْ عَلَيْهِمْ مِنْ أَقْطَارِهَا ثُمَّ سُئِلُوا الْفِتْنَةَ لَآتَوْهَا وَمَا تَلَبَّثُوا بِهَا إِلَّا يَسِيرًا (۱۴) وَ لَقَدْ كَانُوا عَاهِدُوا اللَّهَ مِنْ قَبْلُ لَا يُؤَلُّونَ الْأَذْبَارَ وَ كَانَ عَهْدُ اللَّهِ مَسْئُولًا (۱۵) قُلْ لَنْ يَنْفَعَكُمْ الْفِرَارُ إِنْ فَرَرْتُمْ مِنَ الْمَوْتِ أَوِ الْقَتْلِ وَإِذًا لَا تُمَتَّعُونَ إِلَّا قَلِيلًا (۱۶) قُلْ مَنْ ذَا الَّذِي يَعْصِيكُمْ مِنَ اللَّهِ إِنْ أَرَادَ بِكُمْ سُوءًا أَوْ أَرَادَ بِكُمْ رَحْمَةً وَ لَا- يَجِدُونَ لَهُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلِيًّا وَ لَا- نَصِيرًا (۱۷) قَدْ يَعْلَمُ اللَّهُ الْمَعْوِقِينَ مِنْكُمْ وَ الْقَائِلِينَ لِإِخْوَانِهِمْ هَلُمَّ إِلَيْنَا وَ لَا يَأْتُونَ الْبَأْسَ إِلَّا قَلِيلًا (۱۸)

أَشْحَهَّ عَلَيْكُمْ فَإِذَا جَاءَ الْخَوْفُ رَأَيْتَهُمْ يَنْظُرُونَ إِلَيْكَ تَدُورُ أَعْيُنُهُمْ كَالَّذِي يُعْشى عَلَيْهِ مِنَ الْمَوْتِ فَإِذَا ذَهَبَ الْخَوْفُ سَلِمُوا بِأَلْسِنَتِهِمْ حِدَادٍ أَشْحَهَّ عَلَى الْخَيْرِ أَوْلَيْكَ لَمْ يُؤْمِنُوا فَأَحْبَطَ اللَّهُ أَعْمَالَهُمْ وَ كَانَ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرًا (۱۹) يَحْسَبُونَ الْأَحْزَابَ لَمْ يَذْهَبُوا وَإِنْ يَأْتِ الْأَحْزَابُ يَوَدُّوا لَوْ أَنَّهُمْ بَادُونَ فِي الْأَعْرَابِ يَسْتَأْذِنُونَ عَنْ أَنْبَائِكُمْ وَ لَوْ كَانُوا فِيكُمْ مَا قَاتَلُوا إِلَّا قَلِيلًا (۲۰) لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِمَنْ كَانَ يَرْجُوا اللَّهَ وَ الْيَوْمَ الْآخِرَ وَ ذَكَرَ اللَّهُ كَثِيرًا (۲۱) وَ لَمَّا رَأَى الْمُؤْمِنُونَ الْأَحْزَابَ قَالُوا هَذَا مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَ صَدَقَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَ مَا زَادَهُمْ إِلَّا- إِيمَانًا وَ تَسْلِيمًا (۲۲) مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ فَمِنْهُمْ مَنْ قَضَى نَحْبَهُ وَ مِنْهُمْ مَنْ يَنْتَظِرُ وَ مَا بَدَلُوا تَبْدِيلًا (۲۳)

لِيَجْزِيَ اللَّهُ الصَّادِقِينَ بِصِدْقِهِمْ وَ يُعَذِّبَ الْمُنَافِقِينَ إِنْ شَاءَ أَوْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ إِنْ كَانَ اللَّهُ رَاحِمًا (۲۴) وَ رَدَّ اللَّهُ الَّذِينَ كَفَرُوا بِغَيْظِهِمْ لَمْ يَنَالُوا خَيْرًا وَ كَفَى اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ الْقِتَالَ وَ كَانَ اللَّهُ قَوِيًّا عَزِيمًا (۲۵) وَ أَنْزَلَ الَّذِينَ ظَاهَرُوهُمْ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ مِنْ صِيَابِهِمْ وَ قَذَفَ فِي قُلُوبِهِمُ الرُّعْبَ فَرِيقًا تَقْتُلُونَ وَ تَأْسِرُونَ فَرِيقًا (۲۶) وَ أَوْرَثَكُمْ أَرْضَهُمْ وَ دِيَارَهُمْ وَ أَمْوَالَهُمْ وَ أَرْضًا لَمْ تَطُوهَا وَ كَانَ اللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرًا (۲۷)

ای کسانی که ایمان آورده اید نعمتی را که خدا به شما ارزانی داشته به یاد آورید و فراموش مکنید روزی را که لشکرها به سویتان آمدند، ما، بادی و لشکری که نمی دیدید بر شما فرستادیم، و خدا به آنچه شما می کنید بینا است (۹).

هنگامی که از نقطه بالا و از پایین تر شما بیامدند، آن روزی که چشمها از ترس خیره، و دلها به گلوگاه رسید، و در باره خدا به پندارها افتادید (۱۰).

در آن هنگام بود که مؤمنین آزمایش شدند، و سخت متزلزل گشتند (۱۱).

همان روزی که منافقان و بیماردلان گفتند: خدا و رسولش جز فریبی به ما وعده ندادند (۱۲).

روزی که طائفه ای از ایشان گفتند: ای اهل مدینه! دیگر جای درنگ برایتان نیست، برگردید، وعده ای از ایشان از پیامبر اجازه برگشتن گرفتند، به این بهانه که گفتند خانه های ما در و بام محکمی ندارد، در حالی که چنین نبود، و منظوری جز فرار نداشتند (۱۳).

به شهادت اینکه اگر دشمن از هر سو بر آنان در خانه هایشان درآیند، و بخواهند که اینان دست از دین بردارند، جز اندکی بدون درنگ از دین بر می گردند (۱۴).

در حالی که قبلاً با خدا عهد بستند که پشت به خدا و دین نکنند، و خدا از عهد خود بازخواست خواهد کرد (۱۵).

بگو به فرضی هم که از مرگ یا کشته شدن فرار کنید، تازه جز اندکی زندگی نخواهید کرد (۱۶).

بگو آن کیست که شما را از خدا اگر بدی شما را بخواهد نگه بدارد؟ و یا جلو رحمت او را اگر رحمت شما را بخواهد بگیرد؟ نه، به غیر خدا ولی و یآوری برای خود نخواهند یافت (۱۷).

و بدانند که خدا می شناسد چه کسانی از شما امروز و فردا کردند، و چه کسانی بودند که به برادران خود گفتند: نزد ما بیایید، و به جنگ نروید، اینها جز اندکی به جنگ حاضر نمی شوند (۱۸).

آنان نسبت به جان خود بر شما بخل می ورزند، به شهادت اینکه وقتی پای ترس به میان می آید، ایشان را می بینی که وقتی به تو نگاه می کنند مانند کسی که به غشوه مرگ افتاده، حدقه هایشان می چرخد، ولی چون ترس تمام می شود، با زبانهایی تیز به شما طعن می زنند، و در خیر رساندن بخیلند، ایشان ایمان نیاورده اند، و خدا هم اعمال نیکشان را بی اجر کرده، و این برای خدا آسان است (۱۹).

پنداشتند احزاب هنوز نرفته اند، و اگر هم برگردند، دوست می دارند ای کاش به بادیه رفته بودند، و از آنجا جویای اخبار شما می شدند، و به فرضی هم در میان شما باشند، جز اندکی قتال نمی کنند (۲۰).

در حالی که شما می توانستید به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) به خوبی تاسی کنید، و این وظیفه هر کسی است که امید به خدا و روز جزا دارد، و بسیار یاد خدا می کند (۲۱).

و چون مؤمنان احزاب را دیدند، گفتند: این همان وعده ای است که خدا و رسولش به ما داد، و خدا و رسولش راست گفتند، و از دیدن احزاب جز بیشتر شدن ایمان و تسلیم، بهره ای نگرفتند (۲۲).

بعضی از مؤمنان مردانی هستند که بر هر چه با خدا عهد بستند وفا کردند، پس بعضی شان از دنیا رفتند، و بعضی دیگر منتظرند و هیچ چیز را تبدیل نکردند (۲۳).

تا خدا به صادقان، پاداش صدقشان را دهد و منافقان را اگر خواست عذاب کند، و یا بر آنان توبه کند، که خدا آمرزنده رحیم است (۲۴).

و خدا آنان را که کافر شدند، به غیظشان برگردانید، به هیچ خیری نرسیدند، و خدا زحمت جنگ را هم از مؤمنان برداشت، و خدا همواره توانا و عزیز است (۲۵).

و یاران کتابی ایشان را که کمکشان کردند از قلعه هایشان بیرون کرد، و ترس در دل‌هایشان بیفکند، عده ای از ایشان را کشتید، و جمعی دیگر را اسیر کردید (۲۶).

و سرزمین ایشان، و خانه هایشان، و اموالشان، و زمینی را که تا امروز در آن قدم نهاده بودید، همه را به شما ارث داد، و خدا همواره بر هر چیزی توانا است (۲۷).

ص: ۴۲۵

در این آیات، داستان جنگ خندق، و به دنبالش سرگذشت بنی قریظه را آورده، و وجه اتصالش به ما قبل این است که در این آیات نیز در باره حفظ عهد و پیمان شکنی گفتگو شده است.

" يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ جَاءَتْكُمْ جُنُودٌ ... بَصِيرًا " این آیه مؤمنین را یادآوری می کند که در ایام جنگ خندق چه نعمتها به ایشان ارزانی داشت، ایشان را یاری، و شر لشکر مشرکین را از ایشان برگردانید، با اینکه لشکریانی مجهز، و از شعوب و قبائل گوناگون بودند، از غطفان، از قریش، احابیش، کنانه، یهودیان بنی قریظه، بنی النضیر جمع کثیری آن لشکر را تشکیل داده بودند، و مسلمانان را از بالا و پایین احاطه کرده بودند، با این حال خدای تعالی باد را بر آنان مسلط کرد، و فرشتگانی فرستاد تا بیچاره شان کردند.

کلمه "اذ" در جمله "اذ جاء تکم" ظرف است برای نعمت، یا برای ثبوت آن، "جاءتکم جُنُودٌ"، لشکرهایی از هر طائفه به سر وقتان آمدند، لشکری از غطفان، لشکری از قریش، و لشکریانی از سایر قبائل، "فارسلنا" این جمله بیان آن نعمت است، و آن عبارت است از فرستادن باد که متفرع بر آمدن لشکریان است، و چون متفرع بر آمدن آنها است، حرف "فاء" بر سر جمله آورد، "عَلَيْهِمْ رِيحًا"، فرستادیم بر آنان بادی، که مراد از آن، باد صبا است، چون نسیمی سرد در شبهایی زمستانی بوده، "وَ جُنُودًا لَمْ تَرَوْهَا" لشکرهایی که شما ایشان را نمی دیدید، و آن ملائکه بودند که برای بیچاره کردن لشکر کفر آمدند، "وَ كَانَ اللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرًا" - و خدا به آنچه می کنید بیناست.

" إِذْ جَاؤُكُمْ مِنْ فَوْقِكُمْ وَمِنْ أَسْفَلَ مِنْكُمْ ... "

لشکری که از بالای سر مسلمانان یعنی از طرف مشرق مدینه آمدند، قبیله غطفان، و یهودیان بنی قریظه، و بنی نضیر بودند، و لشکری که از پایین مسلمانان آمدند، یعنی از طرف غرب مدینه آمدند، قریش و هم پیمانان آنان از احابیش و کنانه بودند، بنا بر این جمله " إِذْ جَاؤُكُمْ مِنْ فَوْقِكُمْ وَمِنْ أَسْفَلَ مِنْكُمْ " عطف بیان است برای جمله " إِذْ جَاءَتْكُمْ جُنُودٌ ".

و جمله " إِذْ زَاغَتِ الْأَبْصَارُ وَ بَلَغَتِ الْقُلُوبُ الْحَنَاجِرَ " عطف بیان دیگری است برای جمله " إِذْ جَاءَتْكُمْ ... "، و کلمه "زاغت" از زیغ بصر است، که به معنای کجی دید چشم

است، و مراد از قلوب جانها و مراد از حناجر، حنجره ها است، که به معنای جوف حلقوم است.

و این دو وصف یعنی کجی چشم، و رسیدن جانها به گلو، کنایه است از کمال چیرگی ترس بر آدمی، و مسلمانان در آن روز آن قدر ترسیدند که به حال جان دادن افتادند، که در آن حال چشم تعادل خود را از دست می دهد، و جان به گلوگاه می رسد.

" وَ تَطُنُّونَ بِاللَّهِ الظُّنُونَا " - یعنی منافقین و کسانی که بیمار دل بودند، آن روز در باره خدا گمانها کردند، بعضی از آنها گفتند: کفار به زودی غلبه می کنند، و بر مدینه مسلط می شوند، بعضی دیگر گفتند: بزودی اسلام از بین می رود و اثری از دین نمی ماند، بعضی دیگر گفتند: جاهلیت دو باره جان می گیرد، بعضی دیگر گفتند: خدا و رسول او مسلمانان را گول زدند، و از این قبیل پندارهای باطل.

حکایت ترس و بهانه تراشی منافقان و بیمار دلان بعد از مشاهده لشکر انبوه دشمن و سخن پراکنی هایشان در جهت تضعیف روحیه مؤمنین

" هُنَالِكَ ابْتُلِيَ الْمُؤْمِنُونَ وَ زُلْزِلُوا زِلْزَالًا شَدِيدًا " کلمه " هُنَالِكَ " که اسم اشاره است و مخصوص اشاره به دور است، دور از جهت زمان، و یا دور از جهت مکان، در اینجا اشاره است به زمان آمدن آن لشکرها، که برای مسلمانان مشکلی بود که حل آن بسیار دور به نظر می رسید، و کلمه " ابتلاء " به معنای امتحان، و " زلزال " به معنای اضطراب، و " شده " به معنای قوت است، چیزی که هست موارد استعمال شدید و قوی مختلف است، چون غالب موارد استعمال شدید در محسوسات است، و غالب موارد استعمال قوی به طوری که گفته اند در غیر محسوسات است، و به همین جهت به خدای تعالی قوی گفته می شود، ولی شدید گفته نمی شود.

و معنای آیه این است که در آن زمان سخت، مؤمنین امتحان شدند، و از ترس دچار اضطرابی سخت گشتند.

" وَ إِذْ يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ وَ الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَ رَسُولُهُ إِلَّا غُرُورًا " منظور از آنهایی که در دلهاشان مرض دارند افراد ضعیف الایمان از مؤمنین اند، و این دسته غیر منافقین هستند که اظهار اسلام نموده و کفر باطنی خود را پنهان می دارند و اگر منافقین، پیغمبر اکرم (صلی الله علیه و آله) را رسول خواندند، با اینکه در باطن او را پیامبر نمی دانستند، باز برای همین است که اظهار اسلام کنند.

کلمه " غرور " به معنای این است که کسی آدمی را به شری وادار کند که به صورت خیر باشد، و این عمل او را غرور (فریب) می خوانند، و عمل ما را که فریب او را خورده و آن

عمل را مرتکب شده ایم" اغترار" می خوانند، راغب گفته: معنای اینکه بگوییم: "غررت فلانا" این است که من رگ خواب فلانی را یافتم، و توانستم فریض دهم، و به آنچه از او می خواستم برسم، و کلمه "غره" به کسره غین، به معنای غفلت در بیداری است (۱).

و وعده ای که منافقین آن را فریبی از خدا و رسول خواندند، به قرینه مقام، وعده فتح و غلبه اسلام بر همه ادیان است، و این وعده در کلام خدای تعالی مکرر آمده، هم چنان که در روایات هم آمده که منافقین گفته بودند محمد (صلی الله علیه و آله) به ما وعده می دهد که شهرهای کسری و قیصر را برای ما فتح می کند، با اینکه ما جرأت نداریم در خانه خود تا مستراح برویم؟! "وَ إِذْ قَالَتْ طَائِفَةٌ مِّنْهُمْ يَا أَهْلَ يَثْرِبَ لَا مُقَامَ لَكُمْ فَارْجِعُوا" کلمه "یثرب" نام قدیمی مدینه طیبه است، قبل از ظهور اسلام این شهر را یثرب می خواندند، بعد از آنکه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) به این شهر هجرت کردند نامش را "مدینه الرسول" نهادند، و سپس کلمه رسول را از آن حذف کرده و به مدینه مشهور گردید.

و کلمه "مقام" به ضمه میم به معنای اقامه است، و اینکه گفتند ای اهل مدینه شما در این جا مقام ندارید، و ناگزیر باید برگردید، معنایش این است که دیگر معنا ندارد در این جا اقامت کنید، چون در مقابل لشکرهای مشرکین تاب نمی آورید، و ناگزیر باید برگردید.

خدای تعالی بعد از حکایت این کلام از منافقین، کلام یک دسته دیگر را هم حکایت کرده، و بر کلام اول عطف نموده، و فرموده "وَ يَسْتَأْذِنُ فَرِيقٌ مِّنْهُمْ"، یعنی یک دسته از منافقین و کسانی که در دل بیماری سستی ایمان دارند، "النبی" از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) اجازه مراجعت می خواهند، "يقولون" و در هنگام اجازه خواستن می گویند:

"إِنَّ بَيْوتَنَا عَوْرَةٌ"، یعنی خانه های ما، در و دیوار درستی ندارد، و ایمن از آمدن دزد و حمله دشمن نیستیم، "وَ مَا هِيَ بِعَوْرَةٍ إِنْ يُرِيدُونَ إِلَّا فِرَارًا"، یعنی دروغ می گویند و خانه هایشان بدون در و دیوار نیست، و از این حرف جز فرار از جهاد منظوری ندارند.

"وَ لَوْ دَخَلَتْ عَلَيْهِمْ مِنْ أَقْطَارِهَا ثُمَّ سُئِلُوا الْفِتْنَةَ لَآتَوْهَا وَ مَا تَلَبَّثُوا بِهَا إِلَّا يَسِيرًا" ضمیرهای جمع همه به منافقین و بیمار دلان، و ضمیر در فعل "دخلت" به کلمه "بیوت" برمی گردد، و معنای جمله "دَخَلَتْ عَلَيْهِمْ" این است که: اگر لشکریان مشرکین "

ص: ۴۲۸

داخل خانه ها شوند، در حالی که دخول بر آنان نیز باشد، جز اندکی درنگ نمی کنند، و کلمه "اقتار" جمع قطر به معنای ناحیه و جانب است، و مراد از فتنه به قرینه مقام، برگشتن از دین، و مراد از درخواست آن، درخواست از ایشان است، و کلمه "تلبث" به معنای درنگ کردن است.

و معنای آیه این است که اگر لشکرهای مشرکین از اطراف، داخل خانه های ایشان شوند، و آنان در خانه ها باشند، آن گاه از ایشان بخواهند که از دین برگردند، حتما پیشنهاد آنان را می پذیرند، و جز اندکی از زمان درنگ نمی کنند مگر همان قدر که پیشنهاد کفار طول کشیده باشد، و منظور این است که این عده تا آنجا پایداری در دین دارند، که آسایش و منافعشان از بین نرود، و اما اگر با هجوم دشمن منافعشان در خطر بیفتد، و یا پای جنگ پیش بیاید، دیگر پایداری نمی کنند، و بدون درنگ از دین برمی گردند.

"وَلَقَدْ كَانُوا عَاهِدُوا اللَّهَ مِنْ قَبْلِ لَا-يُؤْلُونَ الْأَذْبَارَ وَ كَانَ عَهْدُ اللَّهِ مَسْئُولًا" لام در "لقد" لام قسم است، و معنای "لا يُؤْلُونَ الْأَذْبَارَ" این است که پشت به دشمن نکرده از جنگ نمی گریزند، و این جمله بیان آن عهده است که قبلا کرده بودند، و بعید نیست که مراد از عهد آنان از سابق، بیعتی باشد که بر مساله ایمان به خدا و رسولش، و دینی که آن جناب آورده با آن جناب کرده اند، و یکی از احکام دینی که آن جناب آورده مساله جهاد و حرمت فرار از جنگ است، و معنای آیه روشن است.

"قُلْ لَنْ يَنْفَعَكُمْ الْفِرَارُ إِنْ فَرَرْتُمْ مِنَ الْمَوْتِ أَوِ الْقَتْلِ وَإِذَا لَا-تُمْتَعُونَ إِلَّا قَلِيلًا" یعنی بگو اگر از مرگ و یا قتل فرار کنید، این فرار سودی به حالتان ندارد، و جز اندکی زنده نمی مانید، برای اینکه هر کسی باید روزی بمیرد، و هر نفس کشی اجلی معین و حتمی دارد، که حتی یک ساعت عقب و جلو نمی شود، پس فرار از جنگ در تاخیر اجل هیچ اثری ندارد.

"وَ إِذَا لَا-تُمْتَعُونَ إِلَّا قَلِيلًا" - یعنی به فرضی هم که فرار از جنگ در تاخیر اجل شما مؤثر باشد، تازه چقدر زندگی می کنید؟ در چنین فرضی تازه بهره مندیتان از زندگی بسیار اندک، و یا در زمانی اندک است، چون بالاخره تمام می شود.

"قُلْ مَنْ ذَا الَّذِي يَعْصِيكُمْ مِنَ اللَّهِ إِنْ أَرَادَ بِكُمْ سُوءًا أَوْ أَرَادَ بِكُمْ رَحْمَةً وَ لَا-يَجِدُونَ لَهُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلِيًّا وَ لَا-نَصِيرًا" آیه قبلی منافقین را هشدار می داد که زندگی انسان مدت و اجلی معین دارد، که با آن تقدیر، دیگر فرار از جنگ هیچ سودی ندارد، و در این آیه تذکرشان می دهد که خیر و شر همه

تابع اراده خدا است، و بس، و هیچ سببی از اسباب، از نفوذ اراده خدا جلوگیری نمی شود، و هیچ کس آدمی را از اراده خدا اگر به شر تعلق گرفته باشد نگه نمی دارد، پس حزم و احتیاط این را اقتضاء می کند که انسان توکل به خدا نموده و امور را محول به او کند.

و از آنجا که منافقین و بیماردلان به خاطر مرضی که دارند، و یا کفری که در دل پنهان کرده اند و دل‌هایشان مشغول بدانست، خدای تعالی که تا کنون به رسول گرامی خود دستور داده بود با ایشان صحبت کند، در این جا خودش صحبت کرده، و فرموده "وَلَا يَجِدُونَ لَهُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلِيًّا وَلَا نَصِيرًا" ایشان غیر از خدا ولی و یآوری برای خود نمی یابند.

"قَدْ يَعْلَمُ اللَّهُ الْمُعَوِّقِينَ مِنْكُمْ ... يَسِيرًا" کلمه "معوقین" اسم فاعل از تعویق است که به معنای منصرف کردن و تاخیر انداختن است، و کلمه "هلم" اسم فعلی است که معنای "بیا" را می دهد، و چون اسم فعل است تشبیه و جمع ندارد، این البته در لغت حجاز چنین است، و کلمه "باس" به معنای شدت و جنگ و کلمه "اشحه" جمع شحیح است، که به معنای بخیل است، و جمله "كَالَّذِي يُغْشَى عَلَيْهِ مِنَ الْمَوْتِ" به معنای کسی است که غشوه مرگ او را گرفته باشد، و در نتیجه مشاعر خود را از دست داده و چشمانش در حدقه بگردش درآمده باشد، و کلمه "سلق" - به فتحه سین و سکون لام - به معنای زدن و طعنه است. و معنای دو آیه این است که: خدا می شناسد آن کسان از شما را که مردم را از شرکت در جهاد بازمی دارند، و آن منافقینی را که از شرکت مسلمانان در جهاد جلوگیری می کنند، و نیز آن منافقین را که به برادران منافق خود و یا به بیماردلان می گویند بیاید نزد ما و به جهاد نروید، و خود کمتر در جهاد شرکت نموده و از شما مسلمانان جان خود را دریغ می دارند.

و همین که آتش جنگ شعله ور شد، ایشان را می بینی که از ترس به تو نگاه می کنند، اما نگاهی بدون اراده، و چشمانشان در حدقه کنترل ندارد، و مانند چشمان شخص محتضر در حدقه می گردد، و همین که ترس از بین رفت، شما را با زبانهایی تیزتر از شمشیر می زنند، در حالی که از آن خیری که به شما رسیده ناراحتند، و بدان بخل می ورزند.

اینگونه افراد - که نشانیهایشان را دادیم - ایمان نیاورده اند، به این معنا که ایمان در دل‌هایشان جایگیر نشده، هر چند که در زبان آن را اظهار می کنند پس خداوند اعمال آنان را بی اجر نموده و این کار برای خدا آسان است.

"يَحْسِبُونَ الْأَحْزَابَ لَمْ يَذْهَبُوا ..."

یعنی از شدت ترس هنوز گمان می کنند که احزاب - لشکر دشمن - فرار نکرده اند (و)

اگر آنها را احزاب خواند چون همگی علیه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) متحد شده بودند) و اگر احزاب بعد از رفتن از مدینه بار دیگر برگردند، این منافقین دوست می دارند ای کاش از مدینه بیرون شویم، و در بادیه منزل بگیریم، و از آنجا خبر مسلمین را به دست آوریم، که از بین رفتند یا نه، "يَسْتَلُونَ عَنْ أَنْبَائِكُمْ" از آنجا اخبار شما را به دست آورند، "وَلَوْ كَانُوا فِيكُمْ" و به فرضی که به بادیه نروند، و در بین شما بمانند، "مَا قَاتَلُوا إِلَّا قَلِيلًا" قتال نمی کنند مگر اندکی، پس بودن منافقین با شما فایده زیادی برای شما ندارد، چون قتال آنان خدمت قابل توجهی نیست.

مقصود از اینکه فرمود: "لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ..."

"لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِمَنْ كَانَ يَرْجُوا اللَّهَ وَالْيَوْمَ الْآخِرَ وَذَكَرَ اللَّهَ كَثِيرًا" کلمه "أسوه" به معنای اقتداء و پیروی است، و معنای "فِي رَسُولِ اللَّهِ" یعنی در مورد رسول خدا (صلی الله علیه و آله)، و اسوه در مورد رسول خدا (صلی الله علیه و آله)، عبارت است از پیروی او، و اگر تعبیر کرد به "لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ" شما در مورد رسول خدا (صلی الله علیه و آله) تاسی دارید" که استقرار و استمرار در گذشته را افاده می کند، برای این است که اشاره کند به اینکه این وظیفه همیشه ثابت است، و شما همیشه باید به آن جناب تاسی کنید.

و معنای آیه این است که یکی از احکام رسالت رسول خدا (صلی الله علیه و آله)، و ایمان آوردن شما، این است که به او تاسی کنید، هم در گفتارش و هم در رفتارش، و شما می بینید که او در راه خدا چه مشقت هایی تحمل می کند، و چگونه در جنگها حاضر شده، آن طور که باید جهاد می کند، شما نیز باید از او پیروی کنید.

در تفسیر کشاف گفته: اگر کسی پرسد حقیقت معنای آیه "لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ" چیست؟ البته با در نظر گرفتن اینکه کلمه "اسوه" به ضمه همزه قراءت شده، در جواب می گوئیم دو احتمال هست، اول اینکه خود آن جناب اسوه ای حسنه و نیکو است، یعنی بهترین رهبر و مؤتسی یعنی مقتدی به است، و این تعبیر نظیر تعبیر زیر است، که در باره کلاهخود می گویی بیست من آهن، یعنی این کلاه بیست من آهن است، دوم اینکه بگوئیم خود آن جناب اسوه نیست، بلکه در او صفتی است که جا دارد مردم به وی در آن صفت اقتداء کنند، و آن عبارت است از مواساه، یعنی اینکه خود را برتر از مردم نمی داند (۱). و

ص: ۴۳۱

وجه اول قریب به همان معنایی است که ما بیان کردیم.

در جمله " لِمَنْ كَانَ يَرْجُوا اللَّهَ وَالْيَوْمَ الْآخِرَ وَذَكَرَ اللَّهَ كَثِيرًا " کلمه " من - کسی که " بدل است از ضمیر خطاب در " لکم " تا دلالت کند بر اینکه تاسی به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) صفت حمیده و پاکیزه ای است که هر کسی که مؤمن نامیده شود بدان متصف نمی شود، بلکه کسانی به این صفت پسندیده متصف می شوند که متصف به حقیقت ایمان باشند، و معلوم است که چنین کسانی امیدشان همه به خدا است، و هدف و همشان همه و همه خانه آخرت است، چون دل در گرو خدا دارند، و به زندگی آخرت اهمیت می دهند و در نتیجه عمل صالح می کنند، و با این حال بسیار به یاد خدا می باشند و هرگز از پروردگار خود غافل نمی مانند، و نتیجه این توجه دائمی، تاسی به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) است، در گفتار و کردار.

بعضی از مفسرین گفته اند: جمله " لِمَنْ كَانَ ... " صله است برای کلمه " حسنه " و یا صفتی است برای آن، و منظورشان این بوده که کلمه " من " را بدل از ضمیر خطاب نگیرند، ولی برگشت هر سه وجه به یکی است.

وصف حال مؤمنین بعد از دیدن لشکریان احزاب: افزون گشتن ایمان، وفا و استواری بر عهد و ...

" وَ لَمَّا رَأَى الْمُؤْمِنُونَ الْأَحْزَابَ قَالُوا هَذَا مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَصَدَقَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ " این آیه وصف حال مؤمنین است که وقتی لشکرها را می بینند که پیرامون مدینه اتراق کرده اند، می گویند این همان وعده ای است که خدا و رسولش به ما داده، و خدا و رسولش راست می گویند، و این عکس العمل آنان برای این است که در ایمان خود بینا، و رشد یافته اند، و خدا و رسولش را تصدیق دارند. به خلاف آن عکس العملی که منافقین و بیماردلان از خود نشان دادند، آنها وقتی لشکرها دیدند به شک افتاده و سخنان زشتی گفتند، از همین جا معلوم می شود که مراد از مؤمنین آن افرادی هستند که با خلوص به خدا و رسول ایمان آوردند.

" قَالُوا هَذَا مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَرَسُولُهُ " - کلمه " هذا " اشاره است به آنچه دیدند، منهای سایر خصوصیات، هم چنان که در آیه " فَلَمَّا رَأَى الشَّمْسُ بَازِعَةً قَالَ هَذَا رَبِّي " (۱) کلمه " هذا " صرفاً اشاره است به همین معنا.

و وعده ای که به آن اشاره کردند- به قول بعضی (۲)- عبارت بود از اینکه رسول خدا

ص: ۴۳۲

۱- همین که آفتاب را درخشان دید گفت این پروردگار من است. سوره انعام، آیه ۷۸.

۲- روح المعانی، ج ۲۱، ص ۱۶۹.

(صلی الله علیه و آله) قبلاً فرموده بود به زودی احزاب علیه ایشان پشت بهم می دهند، و به همین جهت وقتی احزاب را دیدند فهمیدند این همان است که آن جناب وعده داده بود.

بعضی (۱) دیگر گفته اند: منظور از وعده مزبور آیه سوره بقره است، که قبلاً از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) شنیده بودند: "أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَأْتِكُمْ مَثَلُ الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِكُمْ مَسْتَهْمِئِينَ وَالضَّرَّاءُ وَزُلْزَلُوا حَتَّى يَقُولَ الرَّسُولُ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ مَتَى نَصِيرُ اللَّهُ أَلَا إِنَّ نَصِيرَ اللَّهِ قَرِيبٌ" (۲) و می دانستند که به زودی گرفتار مصائبی می شوند، که انبیاء و مؤمنین گذشته بدان گرفتار شده، و در نتیجه دل‌هایشان دچار اضطراب و وحشت می شود و چون احزاب را دیدند یقین کردند که این همان وعده موعود است، و خدا به زودی یاریشان داده و بر دشمن پیروزشان می کند.

این دو وجهی است که در باره وعده مذکور در آیه گفته اند، و حق مطلب این است که بین آن دو جمع کنیم، چون در آیه شریفه وعده را هم به خدا نسبت داده اند، و هم به رسول او، و گفتند: "هَذَا مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَرَسُولُهُ".

جمله "وَصَدَقَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ" شهادتی است از ایشان بر صدق وعده، "وَمَا زَادَهُمْ إِلَّا إِيمَانًا وَتَسْلِيمًا"، یعنی دیدن احزاب در آنان زیاد نکرد، مگر ایمان به خدا و رسولش، و تسلیم در برابر امر خدا، و یاری کردن دین خدا، و جهاد در راه او را.

"مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ فَمِنْهُمْ مَنْ قَضَىٰ نَحْبَهُ وَمِنْهُمْ مَنْ يَنْتَظِرُ وَمَا بَدَّلُوا تَبْدِيلًا" راغب گفته کلمه "نحب" به معنای نذری است که محکوم به وجوب باشد، مثلاً- وقتی گفته می شود "فلان قضی نحبه" معنایش این است که فلانی به نذر خود وفا کرد، و در قرآن آمده "فَمِنْهُمْ مَنْ قَضَىٰ نَحْبَهُ وَمِنْهُمْ مَنْ يَنْتَظِرُ" که البته منظور از آن، مردن است، هم چنان که می گویند: "فلان قضی اجله- فلانی اجلش را به سر رساند" و یا می گویند "فلان استوفی اكله- فلانی رزق خود را تا به آخر دریافت کرد" و یا می گویند: "فلان قضی من الدنيا حاجته- فلانی حاجتش را از دنیا بر آورد" (۳).

"صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ"- یعنی صدق خود را در آنچه با رسول خدا (صلی الله علیه و آله) عهد کرده بودند به ثبوت رساندند، و آن عهد این بود که هر وقت به دشمن "

ص: ۴۳۳

۱- روح المعانی، ج ۲۱، ص ۱۶۹. [.....]

۲- سوره بقره، آیه ۲۱۳.

۳- مفردات راغب، ماده "نحب".

برخوردند فرار نکنند، شاهد اینکه مراد از عهد این است، محاذاتی است که آیه مورد بحث با آیه سابق دارد، که در باره منافقین و بیمار دلان سست ایمان می فرمود: "وَلَقَدْ كَانُوا عَاهَدُوا اللَّهَ مِنْ قَبْلُ لَا يُؤَلُّونَ الْأَذْبَارَ- قبلًا با خدا عهد کرده بودند که پشت به دشمن نکنند" هم چنان که همین محاذات بین آیه سابق و آیه ای که قبلًا فرموده بود که: منافقین در چنین مخاطری به شک افتادند، و تسلیم امر خدا نشدند، نیز برقرار است.

"فَمِنْهُمْ مَنْ قَضَىٰ نَحْبَهُ" - یعنی بعضی از مؤمنین در جنگ اجلشان به سر رسید، یا مردند، و یا در راه خدا کشته شدند، و بعضی منتظر رسیدن اجل خود هستند، و از قول خود و عهدی که بسته بودند هیچ چیز را تبدیل نکردند.

"لِيَجْزِيَ اللَّهُ الصَّادِقِينَ بِصِدْقِهِمْ وَيُعَذِّبَ الْمُنَافِقِينَ إِنْ شَاءَ أَوْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ إِنْ كَانَ اللَّهُ عَافُوًّا رَحِيمًا".

لام در اول آیه، لام غایت است، چون مضمون آیه غایت و نتیجه برای همه نامبردگان در آیات قبل است، چه منافقین و چه مؤمنین.

"لِيَجْزِيَ اللَّهُ الصَّادِقِينَ بِصِدْقِهِمْ" - مراد از صادقین مؤمنین اند، که قبلًا هم سخن از صدق ایشان بود، و حرف "باء" در جمله "بصدقهم" بای سببیت است، و آیه چنین معنا می دهد، که نتیجه عمل منافقین و مؤمنین این شد که خدای تعالی مؤمنینی را که به عهد خود وفا کردند، به سبب وفایشان پاداش دهد.

"وَيُعَذِّبَ الْمُنَافِقِينَ إِنْ شَاءَ أَوْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ" - یعنی و منافقین را اگر خواست عذاب کند، که معلوم است این در صورتی است که توبه نکنند، و یا اگر توبه کردند نظر رحمت خود را به ایشان برگرداند، که خدا آمرزنده و رحیم است.

اشاره به اینکه بسا می شود گناه مقدمه سعادت و آمرزش می شود

در این آیه از جهت اینکه غایت رفتار منافقین و مؤمنین را بیان می کند، نکته لطیفی هست، و آن این است که چه بسا ممکن است گناهان، مقدمه سعادت و آمرزش شوند، البته نه از آن جهت که گناهانند، بلکه از این جهت که نفس آدمی را از ظلمت و شقاوت به جایی می کشانند، که مایه وحشت نفس شده، و در نتیجه نفس سرانجام شوم گناه را لمس نموده، متنبه می شود و به سوی پروردگار خود برمی گردد، و با برگشتنش همه گناهان از او دور می شود، و معلوم است که در چنین وقتی خدا هم به سوی او برمی گردد، و او را می آمرزد.

"وَرَدَّ اللَّهُ الَّذِينَ كَفَرُوا بِغَيْظِهِمْ لَمْ يَنَالُوا خَيْرًا وَكَفَى اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ الْقِتَالَ وَكَانَ اللَّهُ قَوِيًّا عَزِيمًا" کلمه "غیظ" به معنای اندوه و خشم است، و مراد از "خیر" آن آرزوهایی است که

کفار آن را برای خود خیر می پنداشتند، و آن عبارت بود از غلبه بر مسلمانان، و از بین بردن رسول خدا (صلی الله علیه و آله).

و معنای آیه این است که خدای تعالی کفار را به اندوه و خشمشان برگردانید، در حالی که به هیچ آرزویی نرسیدند، و خداوند کاری کرد که مؤمنین هیچ احتیاجی به قتال و جنگ پیدا نکردند، و خدا قوی بر اراده خویش، و عزیزی است که هرگز مغلوب نمی شود.

"وَ أَنْزَلَ الَّذِينَ ظَاهَرُوهُمْ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ مِنْ صَيَاصِيهِمْ... قَدِيرًا" ظاهر و هم "از" مظاهر" است، که به معنای معاونت و یاری است، و "صیاصی" جمع "صیصیه" است، که به معنای قلعه بسیار محکمی است، که با آن از حمله دشمن جلوگیری می شود، و شاید تعبیر به انزال از قلعه ها، (با اینکه ممکن بود بفرماید آنها را از قلعه هایشان بیرون کردیم)، بدین جهت باشد که اهل کتاب از بالای برجها و دیوارهای قلعه بر دشمنان خود که در بیرون قلعه ایشان را محاصره می کردند مشرف می شدند.

و معنای آیه این است که "وَ أَنْزَلَ الَّذِينَ ظَاهَرُوهُمْ" خداوند آنها را هم که مشرکین را علیه مسلمانان یاری می کردند، یعنی بنی قریظه را که "مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ" از اهل کتاب و یهودی بودند، "مِنْ صَيَاصِيهِمْ" از بالای قلعه هایشان پایین آورد، "و قذف" و افکند "فِي قُلُوبِهِمُ الرُّعْبَ" ترس را در دل هایشان، "فَرِيقًا تَقْتُلُونَ" عده ای را که همان مردان جنگی دشمن باشند بکشید، "وَ تَأْسِرُونَ فَرِيقًا" و جمعی که عبارت بودند از زنان و کودکان دشمن را اسیر کردید "وَ أَوْرَثَكُمْ أَرْضَهُمْ وَ دِيَارَهُمْ وَ أَمْوَالَهُمْ وَ أَرْضاً لَمْ تَطَّوُّهَا" بعد از کشته شدن و اسارت آنان، اراضی و خانه ها و اموال آنان، و سرزمینی را که تا آن روز قدم در آن نهاده بودید به ملک شما در آورد.

و منظور از این سرزمین، سرزمین خیبر، و یا آن اراضی است که خداوند بدون جنگ نصیب مسلمانان کرد، و اما اینکه بعضی گفته اند: مقصود هر زمینی است که تا روز قیامت به دست مسلمانان فتح شود، و یا خصوص زمین مکه، و یا زمین روم و فارس است، تفسیری است که سیاق دو آیه مورد بحث با آن نمی سازد (۱).

و اما جمله "وَ كَانَ اللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرًا" معنایش روشن است.

ص: ۴۳۵

در مجمع البیان آمده که محمد بن کعب قرظی، و دیگران از تاریخ نویسان گفته اند:

یکی از حوادث جنگ خندق این بود که عده ای از یهودیان که یکی از آنان سلام بن ابی الحقیق، و یکی دیگر حیی بن اخطب بود با جماعتی از بنی النضیر یعنی آنهایی که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) تبعیدشان کرده بود، به مکه رفتند، و قریش را دعوت به جنگ با رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نموده، گفتند: ما در مدینه به شما کمک می کنیم، تا مسلمانان را مستاصل نماییم.

قریش به یهودیان گفتند: شما اهل کتابید آنهم کتاب اول "تورات"، شما بگویید:

آیا دین ما بهتر است یا دین محمد؟ گفتند البته دین شما بهتر است، و شما به حق نزدیکتر از اوید، که آیه شریفه "أَلَمْ تَرِ إِلَى الَّذِينَ أَوْتُوا نَصِيحًا مِنَ الْكِتَابِ يُؤْمِنُونَ بِالْجِبْتِ وَالطَّاغُوتِ وَ يَقُولُونَ لِلَّذِينَ كَفَرُوا هَؤُلَاءِ أَهْدَى مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا سَبِيلًا" (۱) تا آنجا که می فرماید: "وَ كَفَىٰ بِجَهَنَّمَ سَعِيرًا" در باره همین جریان نازل شد.

و قریش از این سخن یهودیان سخت خوشحال شده، و دعوت آنان را با آغوش باز استقبال نموده، برای جنگ با مسلمانان به جمع عده و عده پرداختند.

آن گاه یهودیان نامبرده از مکه بیرون شده مستقیماً به غطفان رفتند و مردم آنجا را نیز به جنگ با رسول خدا (صلی الله علیه و آله) دعوت نمودند، و گفتند که اگر شما بپذیرید ما نیز با شما خواهیم بود، هم چنان که اهل مکه نیز با ما در این باره بیعت کردند. آنان نیز دعوتشان را اجابت کردند.

چیزی نگذشت که قریش به سرداری ابو سفیان پسر حرب از مکه و غطفان سرکردگی عین بن حصین بن حذیفه بن بدر، در تیره فزاره، و حارث بن عوف، در قبیله بنی مره، و مسعر بن جبلة اشجعی در جمعی از قبیله اشجع، به حرکت در آمدند، و غطفان علاوه بر این چند قبیله اش، نامه ای به هم سوگندانی که در بنی اسد داشتند نوشتند، و از بین آن قبیله جمعی به سرکردگی طلیحه به راه افتادند، چون دو قبیله اسد و غطفان هم سوگند بودند.

ص: ۴۳۶

۱- آیا نمی بینی کسانی را که مختصر بهره ای از علم کتاب داشتند، به جبت و طاغوت ایمان آوردند، و به کفار گفتند مذهب شما به هدایت نزدیک تر از مذهب آنهایی است که ایمان آوردند. سوره نساء، آیه ۵۱.

از سوی دیگر قریش هم به جمعی از قبیله بنی سلیم نامه نوشته، و آنان به سرکردگی ابو الأعور سلمی به مدد قریش شتافتند.

همین که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) از جریان با خبر شد، خندقی در اطراف مدینه حفر کرد، و آن کسی که چنین پیشنهادی به آن جناب کرده بود سلمان فارسی بود، که تازه به اسلام گرویده، و این اولین جنگ از جنگهای اسلامی بود که سلمان در آن شرکت می کرد، و این وقتی بود که وی آزاد شده بود، به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) عرضه داشت: یا رسول الله، ما وقتی در بلاد خود یعنی بلاد فارس محاصره می شویم، پیرامون خود خندقی حفر می کنیم، رسول خدا (صلی الله علیه و آله) پیشنهادش را پذیرفته، با مسلمانان سرگرم حفر آن شدند، و خندقی محکم بساختند.

از جمله حوادثی که در هنگام حفر خندق پیش آمد، و دلالت بر نبوت آن جناب می کند، جریانی است که آن را ابو عبد الله حافظ، به سند خود از کثیر بن عبد الله بن عمرو بن عوف مزنی، نقل کرده، او می گوید: پدرم از پدرش برایم نقل کرد که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) در سالی که جنگ احزاب پیش آمد نقشه حفر خندق را طرح کرد، و آن این طور بود که هر چهل ذراع (تقریباً بیست متر) را به ده نفر واگذار کرد، مهاجرین و انصار بر سر سلمان فارسی اختلاف کردند، و چون سلمان مردی قوی و نیرومند بود، انصار گفتند سلمان از ماست، و مهاجرین گفتند از ماست، رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: سلمان از ما اهل بیت است.

آن گاه ناقل حدیث یعنی عمرو بن عوف می گوید: من، و سلمان، و حذیفه بن یمان، و نعمان بن مقرن، و شش نفر از انصار چهل ذراع را معین نموده حفر کردیم، تا آن جا که از ریگ گذشته به رگه خاک رسیدیم، در آنجا خدای تعالی از شکم خندق صخره ای بسیار بزرگ، و سفید و گرد، نمودار کرد، که هر چه کلنگ زدیم کلنگها از کار افتاد، و آن صخره تکان نخورد، به سلمان گفتیم برو بالا و به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) جریان را بگو، یا دستور می دهد آن را رها کنید، چون چیزی به کف خندق نمانده، و یا دستور دیگری می دهد، چون ما دوست نداریم از نقشه ای که آن جناب به ما داده تخطی کنیم، سلمان از خندق بالا- آمده، جریان را به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) که در آن ساعت در قبه ای قرار داشت باز گفت، و عرضه داشت: یا رسول الله (صلی الله علیه و آله)! سنگی گرد و سفید در خندق نمایان شده که همه آلات آهنی ما را شکست، و خود کمترین تکانی نخورد، و حتی خراشی هم بر نداشت، نه کم و نه زیاد، حال هر چه دستور می فرمایی عمل کنیم.

رسول خدا (صلی الله علیه و آله) باتفاق سلمان به داخل خندق پایین آمد، و کلنگ را گرفته ضربه ای به سنگ فرود آورد، و از سنگ جرقه ای برخاست، که دو طرف مدینه از نور آن روشن شد، به طوری که گویی چراغی در دل شبی بسیار تاریک روشن کرده باشند، رسول خدا (صلی الله علیه و آله) تکبیری گفت که در همه جنگها در هنگام فتح و پیروزی به زبان جاری می کرد، دنبال تکبیر آن جناب همه مسلمانان تکبیر گفتند، بار دوم ضربتی زد، و برقی دیگر از سنگ برخاست، بار سوم نیز ضربتی زد، و برقی دیگر برخاست.

سلمان عرضه داشت: پدر و مادرم فدایت، این برقهها چیست که می بینیم؟ فرمود: اما اولی نویدی بود مبنی بر اینکه خدای عز و جل به زودی یمن را برای من فتح خواهد کرد، و اما دومی نوید می داد که خداوند شام و مغرب را برایم فتح می کند، و اما سومی نویدی بود که خدای تعالی بزودی مشرق را برایم فتح می کند، مسلمانان بسیار خوشحال شدند، و حمد خدا بر این وعده راست بگفتند.

راوی سپس می گوید: احزاب یکی پس از دیگری رسیدند، از مسلمانان آنان که مؤمن واقعی بودند، وقتی لشکرها بدیدند گفتند: این همان وعده ای است که خدا و رسول او به ما دادند و خدا و رسول راست گفتند، و آنان که ایمان واقعی نداشتند، و منافق بودند، گفتند:

هیچ تعجب نمی کنید از اینکه این مرد به شما چه وعده های پوچی می دهد، به شما می گوید من از مدینه، قصرهای حیره و مدائن را دیدم، و به زودی این بلاد برای شما فتح خواهد شد، آن وقت شما را وامیدارد که از ترس دشمن دور خود خندق بکنید، و شما هم از ترس جرأت ندارید به قضاء حاجت بروید؟! یکی دیگر از دلایل نبوت که در این جنگ رخ داد، جریان است که باز ابو عبد الله حافظ آن را به سند خود از عبد الواحد بن ایمن مخزومی، آورده، که گفت: ایمن مخزومی برایم نقل کرد که من از جابر بن عبد الله انصاری شنیدم که می گفت: در ایام جنگ خندق روزی به یک رگه بزرگ سنگی برخوردیم، و به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) عرضه داشتیم در مسیر خندق کوهی سنگی است، فرمود آب به آن پاشید تا بیایم، آن گاه برخاست و بدانجا آمد، در حالی که از شدت گرسنگی شالی به شکم خود بسته بود، پس کلنگ و یا بیل را به دست گرفته و سه بار بسم الله گفت، و ضربتی بر آن فرود آورد که آن کوه سنگی مبدل به تلی از ریگ شد.

عرضه داشتیم: یا رسول الله اجازه بده تا سری به خانه بزنم، بعد از کسب اجازه به خانه آمدم، و از همسر پرسیدم: آیا هیچ طعامی در خانه داریم؟ گفت تنها صاعی جو و یک

ماده بز داریم، دستور دادم جو را دستاس و خمیر کند و من نیز ماده بز را سر بریده و پوستش را کندم، و به همسر دادم، و خود شرفیاب حضور رسول خدا (صلی الله علیه و آله) شدم، ساعتی در خدمتش نشستم، و دوباره اجازه گرفته به خانه آمدم، دیدم خمیر و گوشت درست شده، باز نزد آن حضرت برگشتم و عرضه داشتم یا رسول الله (صلی الله علیه و آله) ما طعامی تهیه کرده ایم شما با دو نفر از اصحاب تشریف بیاورید، رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: چقدر غذا تهیه کرده ای؟ عرضه داشتم: یک من جو، و یک ماده بز، پس آن جناب به تمامی مسلمانان خطاب کرد که برخیزید برویم منزل جابر، من از خجالت به حالی افتادم که جز خدا کسی نمی داند، و با خود گفتم خدایا این همه جمعیت کجا؟ و یک من نان جو و یک ماده بز کجا؟

پس به خانه رفتم، و جریان را گفتم، که الآن رسوا می شویم، رسول خدا (صلی الله علیه و آله) تمامی مسلمانان را می آورد، زن گفت: آیا از تو پرسیدند که طعامت چقدر است؟ گفتم: بله پرسیدند و من جواب دادم، زن گفت: پس هیچ غم مخور که خدا و رسول خود به وضع داناترند، چون تو گفته ای که چقدر تهیه داری؟ از گفته زن اندوه شدیدی که داشتم برطرف شد.

در همین بین رسول خدا (صلی الله علیه و آله) وارد خانه شد، و به همسرم گفت تو تنها چگونه به تنور بز، و گوشت را به من واگذار، زن مرتب چگونه می گرفت، و به تنور می زد، و چون پخته می شد به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) می داد، و آن جناب آنها را در ظرفی ترید می کرد، و آبگوشت روی آن می ریخت، و به این و آن می داد، و این وضع را هم چنان ادامه داد، تا تمامی مردم سیر شدند، در آخر، تنور و دیگ پرتو از اولش بود.

آن گاه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) به همسر جابر فرمود: خودت بخور، و به همسایگان هدیه بده، و ما خوردیم و به تمامی اقوام و همسایگان هدیه دادیم (۱).

راویان احادیث گفته اند: همین که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) از حفر خندق فارغ شد، لشکر قریش رسیده، بین کوه جرف و جنگل لشکرگاه کردند، و عده آنان با هم سوگندان و تابعانی که از بنی کنانه و اهل تهامه با خود آورده بودند ده هزار نفر بودند، از سوی دیگر قبیله غطفان با تابعین خود از اهل نجد در کنار احد منزل کردند، رسول خدا (صلی الله علیه و آله) با مسلمانان از شهر خارج شدند تا وضع را رسیدگی کنند، و صلاح دری.

ص: ۴۳۹

این دیدند که در دامنه کوه سلع لشکرگاه بسازند، و مجموع نفرات مسلمانان سه هزار نفر بودند، رسول خدا (صلی الله علیه و آله) پشت آن کوه را لشکرگاه کرد، در حالی که خندق بین او و لشکر کفر فاصله بود، و دستور داد تا زنان و کودکان در قلعه های مدینه متحصن شوند.

پس دشمن خدا، حی بن اخطب نصیری به نزد کعب بن اسد قرظی رئیس بنی قریظه رفت، که او را همراه خود سازد، غافل از اینکه کعب با رسول خدا (صلی الله علیه و آله) معاهده صلح و ترک خصومت دارد، و به همین جهت وقتی صدای حی بن اخطب را شنید درب قلعه را به روی او بست، ابن اخطب اجازه دخول خواست، ولی کعب حاضر نشد در را به رویش بگشاید، حی فریاد کرد: ای کعب در برویم باز کن، گفت: وای بر تو ای حی، چرا باز کنم، با اینکه می دانم تو مردی شوم هستی. و من با محمد پیمان دارم، و هرگز حاضر نیستم برای خاطر تو پیمان خود را بشکنم، چون من از او جز وفای به عهد و راستی ندیدم، کعب گفت: وای بر تو در برویم بگشای تا برایت تعریف کنم، گفت: من اینکار را نخواهم کرد، حی گفت: از ترس اینکه قاشقی از آشت را بخورم در برویم باز نکردی؟ و با این سخن کعب را به خشم آورد، و ناگزیر کرد در را باز کند، پس حی گفت: وای بر تو ای کعب! من عزت دنیا را برایت آوردم، من دریایی بی کران آبرو برایت تهیه دیده ام، من قریش را با همه رهبرانش، و غطفان را با همه سرانش، برایت آوردم، با من پیمان بسته اند که تا محمد را مستاصل و نابود نکنند دست برندارند، کعب گفت: ولی به خدا سوگند یک عمر ذلت برایم آوردی، و یک آسمان ابر بی باران و فریب گر برایم تهیه دیده ای، ابری که آبش را جای دیگر ریخته، و برای من فقط رعد و برق تو خالی دارد، برو و مرا با محمد بگذار، من هرگز علیه او عهدی نمی بندم، چون از او جز صدق و وفا چیزی ندیده ام.

این مشاجره هم چنان ادامه یافت، و حی مثل کسی که بخواهد طناب در بینی شتر بیندازد، و شتر امتناع ورزد، و سر خود را بالا گیرد، تلاش همی کرد، تا آنکه بالاخره موفق شده کعب را بفریبد، اما با این عهد و میثاق که اگر قریش و غطفان نتوانستند به محمد دست بیابند، حی وی را با خود به قلعه خود ببرد، تا هر چه بر سر خودش آمد بر سر وی نیز بیاید، با این شرط کعب عهد خود با رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را شکست، و از آن عهد و آن سوابق که با رسول خدا (صلی الله علیه و آله) داشت بیزاری جست.

و چون خبر عهدشکنی وی به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) رسید، آن حضرت سعد بن معاذ بن نعمان بن امرء القیس که یکی از بنی عبد الاشهل، و او در آن روز رئیس قبیله اوس بود به اتفاق سعد بن عباده که یکی از بنی ساعده بن کعب بن خزرج و

رئیس خزرج در آن ایام بود، و نیز عبد الله بن رواحه و خوات بن جبير را نزد وی فرستاد، که ببینند این خبر که به ما رسیده صحیح است یا نه، در صورتی که صحیح بود، و کعب عهد ما را شکسته بود، در مراجعت به مسلمانان نگوید (تا دچار وهن و سستی نشوند)، بلکه تنها به من بگوید، آنهم با کنایه، که مردم بو نبرند، و اگر دروغ بود، و کعب هم چنان بر پیمان خود وفادار بود، خبرش را علنی در بین مردم انتشار دهید.

و آنان هم به قبیله بنی قریظه رفته و با کعب رئیس قبیله تماس گرفتند، و دیدند که انحراف بنی قریظه از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) بیش از آن مقداری است که به اطلاع آن جناب رسانده اند، و مردم قبیله صریحا به فرستادگان آن جناب گفتند: هیچ عهد و پیمانی بین ما و محمد نیست، سعد بن عباده به ایشان بد و بیراه گفت، و آنها به وی گفتند، و سعد بن معاذ بن ابن عباده گفت: این حرفها را ول کن، زیرا بین ما و ایشان رابطه سخت تر از بد و بیراه گفتن است، (یعنی جوابشان را باید با لبه شمشیر داد).

آن گاه نزد رسول خدا (صلی الله علیه و آله) آمده به کنایه گفتند: "عضل و القاره" و این دو اسم نام دو نفر بود که در واقعه رجیع با چند نفر از اصحاب رسول خدا (صلی الله علیه و آله) به سرکردگی خبیب بن عدی نیرنگ کرده بودند، رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: الله اکبر، ای گروه مسلمانان شما را مژده باد.

در این هنگام بلا- و ترس بر مسلمانان چیره گشت، و دشمنان از بالا- و پایین احاطه شان کردند، به طوری که مؤمنین در دل خیالها کردند، و منافقین نفاق خود را به زبان اظهار کردند.

آغاز درگیری و به میدان آمدن عمر و بن عبد ود و مقابله امیر المؤمنین (علیه السلام) با او

رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و مشرکین بیست و چند شب در برابر یکدیگر قرار گرفتند، بدون اینکه جنگی کنند، مگر گاهی که به صف یکدیگر تیر می انداختند، و بعد از این چند روز، چند نفر از سواره نظامهای لشکر دشمن به میدان آمدند، و آن عده عبارت بودند از عمرو بن عبد ود، برادر بنی عامر بن لوی، و عکرمه بن ابی جهل، و ضرار بن خطاب، و هبیره بن ابی وهب، و نوفل بن عبد الله، که بر اسب سوار شده و به صف بنی کنانه عبور کرده، و گفتند: آماده جنگ باشید، که بزودی خواهید دید چه کسانی دلاورند؟

آن گاه به سرعت و با غرور و به صف مسلمانان نهادند، همین که نزدیک خندق رسیدند، گفتند: به خدا سوگند این نقشه نقشه ای است که تا کنون در عرب سابقه نداشته، ناگزیر از اول تا به آخر خندق رفتند تا تنگ ترین نقطه را پیدا کنند، و با اسب از آن عبور نمایند، و همین کار را کردند، چند نفر از خندق گذشته، و در فاصله بین خندق و سلع را جولانگاه خود کردند،

علی بن ابی طالب (علیه السلام) با چند نفر از مسلمانان رفتند، و از عبور بقیه لشکر دشمن از آن نقطه جلوگیری کردند، در آنجا سوارگان دشمن که یکی از آنها عمرو بن عبدود بود با علی (علیه السلام) و همراهانش روبرو شدند.

عمرو بن عبدود یگانه جنگجوی شجاع قریش بود، قبلاً هم در جنگ بدر شرکت جسته بود، و چون زخمهای سنگینی برداشته بود نتوانست در جنگ احد شرکت کند، و در این جنگ شرکت کرد، و با پای خود به قتلگاه خود آمد، این مرد با هزار مرد جنگی برابری می کرد، و او را فارس و دلاور لیل می نامیدند، چون روزی از روزها در نزدیکی های بدر، در محلی که آن را لیل می نامیدند، با راهزنان قبیله بنی بکر مصادف شد، به رفقاییش گفت: شما همگی بروید، من خود به تنهایی حریف اینها هستم، پس در برابر صف بنی بکر قرار گرفت، و نگذاشت که به بدر برسند، از آن روز او را فارس لیل خواندند، برای اینکه در آن روز به همراهان خود گفت شما همگی کنار بروید، و خود به تنهایی به صف بنی بکر حمله کرد، و نگذاشت که بدر بروند. و در مدینه این محلی که خندق را در آن حفر کردند نامش "مذاذ" بود، و اولین کسی که از خندق پرید همین عمرو و همراهانش بودند، و در شان او گفتند:

عمرو بن عبدود کان اول فارس جزع المذاذ و کان فارس لیل

یعنی عمرو پسر عبدود اولین سواره ای بود که از مذاذ گذشت، و همو بود که در واقعه لیل یکه سوار بود.

ابن اسحاق نوشته که عمرو بن عبدود آن روز با بانگ بلند مبارزه طلب می کرد، علی (علیه السلام) در حالی که روپوشی از آهن داشت، برخاست و گفت: یا رسول الله (صلی الله علیه و آله) مرا نامزدش کن، رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: این مرد عمرو است، بنشین، بار دیگر عمرو بانگ زد، که کیست با من هموردی کند؟ و آیا در بین شما هیچ مردی نیست که با من دست و پنجه نرم کند؟ و برای این که مسلمانان را سرزنش و مسخره کند می گفت: چه شد آن بهشتی که می گفتید هر کس در راه دین کشته شود به آن بهشت می رسد؟ پس بیاید تا من شما را به آن بهشت برسانم، در این نوبت باز علی (علیه السلام) برخاست و عرضه داشت: یا رسول الله (صلی الله علیه و آله) مرا نامزدش کن، (باز حضرت اجازه نداد).

بار سوم عمرو بن عبدود این رجز را خواند:

و لقد بححت عن النداء بجمعکم هل من مبارز

و وقت اذ جین المشجع موقف البطل المناجز

ان السماحه و الشجاعه فى الفتى خير الغرائز

من از بس رو در روی جمع شما فریاد (هل من مبارز) زدم صدای خود را خشن ساختم، و کسی پاسخم نگفت. و من هم چنان در موقعی که شجاعان هم در آن موقف دچار وحشت می شوند، با کمال جرأت ایستاده، آماده جنگم، راستی که سخاوت و شجاعت در جوانمرد بهترین غریزه ها است.

این بار نیز از بین صف مسلمین علی برخاست، و اجازه خواست، که به نبرد او برود، حضرت فرمود: آخر او عمرو است، عرضه داشت: هر چند که عمرو باشد، پس اجازه اش داد، و آن جناب به سویش شتافت.

ابن اسحاق می گوید: علی (علیه السلام) وقتی به طرف عمرو می رفت این رجز را می خواند:

لا تعجلن فقد أتاك مجيب صوتك غير عاجز

ذو نیه و بصیره و الصدق منجی کل فائز

انى لأرجو ان اقيم عليك نائحه الجنائز

من ضربه نجلاء بيقى ذكرها عند الهزاهز

یعنی عجله مکن، که پاسخگوی فریادت مردی آمد که هرگز زبون نمی شود، مردی که نیتی پاک و صادق دارد، و دارای بصیرت است، و صادق است که هر رستگاری را نجات می بخشد، من امیدوارم (در اینجا غرور به خود راه نداد همچون دلاوران دیگر خدا را فراموش نکرد، و فرمود من چنین و چنان می کنم، بلکه فرمود امیدوارم که چنین کنم) نوحه سرایان را که دنبال جنازه ها نوحه می خوانند، به نوحه سرایی در مرگ برانگیزم، آنهم با ضربتی کوبنده، که اثر و خاطره اش، در همه جنگها باقی بماند.

عمرو وقتی از زیر آن روپوش آهنی این رجز را شنید، پرسید: تو کیستی؟ فرمود: من علی هستم، پرسید: پسر عبد منافی؟ فرمود: پسر ابی طالب بن عبدالمطلب بن هاشم بن عبدمنافم، عمرو گفت: ای برادر زاده! غیر از تو کسی می آمد که سالدارتر از تو می بود، از قبیل عموهایت، چون من از ریختن خون تو کراهت دارم.

علی (علیه السلام) فرمود: و لیکن به خدا سوگند من هیچ کراهتی از ریختن خون تو ندارم، عمرو از شنیدن این پاسخ سخت خشمناک شد، و از اسب فرود آمد و شمشیر خود را از غلاف کشید، شمشیری چون شعله آتش و با خشم به طرف علی حمله ور شد، علی

(علیه السلام) با سپر خود به استقبالش رفت، و عمرو شمشیر خود را بر سپر او فرود آورد و دو نیمش کرد، و از شکاف آن فرق سر آن جناب را هم شکافت، و علی (علیه السلام) شمشیر خود را بر رگ گردن او فرود آورد، و به زمینش انداخت.

و در روایت حدیفه آمده که علی (علیه السلام) پاهای عمرو را با شمشیر قطع کرد، و او به پشت به زمین افتاد، و در این گیر و دار غبار غلیظی برخاست و هیچ یک از دو لشکر نمی دانستند کدام یک از آن دو نفر پیروزند، تا آن که صدای علی به تکبیر بلند شد، رسول خدا فرمود: به آن خدایی که جانم در دست اوست علی او را کشت، و اولین کسی که به سوی گرد و غبار دوید عمر بن خطاب بود، که رفت، و برگشت و گفت: یا رسول الله (صلی الله علیه و آله) عمرو را کشت، پس علی سر از بدن عمرو جدا نمود و نزد رسول خدا (صلی الله علیه و آله) آورد، در حالی که رویش از شکرانه این موفقیت چون ماه می درخشید.

حدیفه می گوید: پس رسول خدا (صلی الله علیه و آله) به وی فرمود: ای علی بشارت باد تو را که اگر عمل امروز تو در یک کفه میزان، و عمل تمامی امت در کفه دیگر گذاشته شود، عمل تو سنگین تر است، برای اینکه هیچ خانه ای از خانه های شرک نماند، مگر آنکه مرگ عمرو خواری را در آن وارد کرد، هم چنان که هیچ خانه ای از خانه های اسلام نماند، مگر آنکه با کشته شدن عمرو عزت در آن داخل گردید.

و از حاکم ابو القاسم نیز آمده که به سند خود از سفیان ثوری، از زبید ثانی، از مره، از عبد الله بن مسعود، روایت کرده که گفت: وی آیه را چنین می خواند: "و کفی الله المؤمنین القتال بعلی".

همراهان عمرو، بعد از مرگ وی فرار کردند، و از خندق پریدند، و مسلمین به دنبالشان شتافتند، نوفل بن عبد العزی را دیدند که در داخل خندق افتاده او را سنگ باران کردند، نوفل به ایشان گفت کشتن از این بهتر است، یکی از شما پایین بیاید، تا با او بجنگم، زبیر بن عوام پایین رفت، و او را کشت، ابن اسحاق می گوید علی (علیه السلام) با ضربتی که به ترقوه او وارد آورد به قتلش رسانید، و ضربتش آن چنان شدید بود که نیزه فرو رفت، و از آنجا بیرون آمد.

آن گاه مشرکین به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) پیام دادند که مردار عمرو را به ده هزار به ما بفروش، رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: مردار او مال شما، و ما از مرده فروشی رزق نمی خوریم، و در این هنگام علی (علیه السلام) اشعاری سرود، که چند بیت آن را می خوانید:

نصر الحجاره من سفاهه رأيه و نصرت رب محمد بصواب

فضربته و ترکته متجدلا کالجذع بین دکادک و رواب

و عفتت عن اثوابه لو اننی كنت المقطر بزنی أثوابی

یعنی او راه سفاهت پیمود، و به یاری بتهای سنگی برخاست، و من راه صواب رفتم، و پروردگار محمد (صلی الله علیه و آله) را یاری کردم، در نتیجه با یک ضربت کارش را بساختم و جیفه اش را چون تنه درخت خرما در میان پستی و بلندیها روی زمین گذاشتم و رفتم، و به جامه های جنگی اش طمع نکردم، و از آن چشم پوشیدم، با اینکه می دانستم اگر او بر من دست می یافت، و مرا می کشت، جامه های مرا می برد.

ابن اسحاق می گوید: حنان بن قیس عرفه تیری به سوی سعد بن معاذ انداخت، و بانگ زد: این را بگیر که من فرستادم، و من ابن عرفه ام، تیر، رگ اکحل (شاهرگ دست) سعد را پاره کرد، و سعد او را نفرین کرد، و گفت خدا رویت را با آتش آشنا سازد، و بار الها اگر از جنگ قریش چیزی باقی گذاشته ای، مرا هم باقی بدار، تا به جهادی قیام کنم، که محبوب ترین جهاد در نظرم باشد، و خلاصه با مردمی که پیامبر تو را اذیت کردند، و او را تکذیب نموده و از وطنش بیرون نمودند، آن طور که دلم می خواهد جنگ کنم، و اگر دیگر جنگی بین ما و ایشان باقی نگذاشته ای، همین بریده شدن رگ اکحلم را شهادت قرار ده، و مرا نمیران، تا آنکه چشمم را از بنی قریظه روشن کنی.

نیرنگی که یکی از مؤمنان بعد از اجازه گرفتن از پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) برای ایجاد تفرقه بین دشمنان به کار برد

آن گاه می گوید: نعیم بن مسعود اشجعی به خدمت رسول خدا (صلی الله علیه و آله) آمده عرضه داشت یا رسول الله! من در حالی مسلمان شده ام که هیچ یک از اقوام و آشنایانم از مسلمان شدنم خبر ندارند، حال هر دستوری می فرمایی انجام دهم، و با لشکر دشمن به عنوان اینکه من نیز مشرک هستم نیرنگ بزنم، آن حضرت فرمود: از هر طریق بتوانی جلو پیشرفت کفار را بگیری می توانی، چون جنگ خدعه و نیرنگ است، و ممکن است یک نفر با نیرنگ کار یک لشکر کند.

نعیم بن مسعود بعد از این کسب اجازه نزد بنی قریظه رفت، و به ایشان گفت: من دوست شمایم، و به خدا سوگند شما با قریش و غطفان فرق دارید، چون مدینه (یثرب) شهر شماست، و اموال و فرزندان و زنان شما در دست رس محمد (صلی الله علیه و آله) قرار دارد، و اما قریش و غطفان خانه و زندگی ایشان جای دیگر است، آنها آمده اند و به شما وارد شده اند، اگر فرصتی به دست آورند، آن را غنیمت شمرده، و اگر فرصتی نیافتند، و شکست خوردند به شهر و دیار خود بر می گردند، و شما را در زیر چنگال دشمنان تنها می گذارند، و شما

هم خوب می دانید که حریف او نیستید، پس بیاید و از قریش و غطفان گروگان بگیرید، آنهم بزرگان ایشان را گرو بگیرید، تا به این وسیله وثیقه ای به دست آورده باشید که شما را تنها نگذارند، بنی قریظه این رأی را پسندیدند.

از سوی دیگر به طرف لشکر قریش روانه شد، و نزد ابو سفیان و اشراف قریش رفت و گفت: ای گروه قریش شما واقفید که من دوستدار شمایم، و فاصله ام را از محمد و دین او می دانید، اینک آمده ام شما را با نصیحتی خیرخواهی کنم، به شرط آنکه به احدی اظهار نکنید، گفتند: مطمئن باش که به احدی نمی گوئیم، و تو در نزد ما متهم نیستی، گفت: هیچ می دانید که بنی قریظه از اینکه پیمان خود را با محمد شکستند، و به شما پیوستند پشیمان شده اند؟ و نزد محمد (صلی الله علیه و آله) پیام فرستاده اند، که برای اینکه تو از ما راضی شوی می خواهیم بزرگان لشکر دشمن را گرفته به دست تو دهیم، تا گردنهایشان را بزنی، و بعد از آن همواره با تو باشیم، تا لشکر دشمن را از این سرزمین بیرون برانیم، و او قبول کرده، پس هوشیار باشید، اگر بنی قریظه نزد شما آمدند، و چند نفر از شما را به عنوان رهن خواستند، قبول نکنید، حتی یک نفر هم به ایشان ندهید، و زنهار از ایشان بر حذر باشید.

از آن جا برخاسته نزد بنی غطفان رفت، و گفت ای مردم، من یکی از شمایم، و همان حرفهایی را که به قریش زده بود به ایشان زد.

فردا صبح که روز شنبه و ماه شوال و سال پنجم هجرت بود، ابو سفیان عکرمه بن ابی جهل با چند نفر دیگر از قریش را نزد بنی قریظه فرستاد که ابو سفیان می گوید: ای گروه یهود آذوقه گوستی ما تمام شد، و ما در اینجا از خانه و زندگی خود دور هستیم و نمی توانیم تجدید قوا کنیم، از قلعه ها بیرون شوید، تا با محمد بجنگیم.

یهودیان گفتند: امروز روز شنبه است، که ما یهودیان هیچ کاری را جائز نمی دانیم، و گذشته از این اصلا ما حاضر نیستیم در جنگ با محمد با شما شرکت کنیم، مگر آنکه از مردان سرشناس خود چند نفر را به ما گروگان دهید، که از این شهر نروید، و ما را تنها نگذارید، تا کار محمد را یکسره کنید.

ابو سفیان وقتی این پیام یهودیان را شنید گفت: به خدا سوگند نعیم درست گفت:

ناگزیر کسی نزد بنی قریظه فرستاد که احدی را به شما گروگان نمی دهیم، می خواهید در جنگ شرکت کنید و می خواهید در قلعه خود بنشینید، یهودیان هم گفتند: به خدا قسم نعیم درست گفت، در پاسخ قریش پیام دادند که به خدا سوگند با شما شرکت نمی کنیم، مگر وقتی گروگان بدهید، و خداوند به این وسیله اتحاد بین لشکر را بهم زد، آن گاه در شبهای زمستانی

آن روز بادی بسیار سرد بر لشکر کفر مسلط نمود و همه را از صحنه جنگ مجبور به فرار ساخت.

محمد بن کعب می گوید: حذیفه بن الیمان گفت: به خدا سوگند در ایام خندق آن قدر در فشار بودیم که جز خدا کسی نمی تواند از مقدار خستگی و گرسنگی و ترس ما آگاه شود، شبی از آن شبها رسول خدا (صلی الله علیه و آله) برخاست، و مقداری نماز گزاشته سپس فرمود: آیا کسی هست برود و خبری از این قوم برای ما بیاورد و در عوض رفیق من در بهشت باشد؟

حذیفه سپس اضافه کرد: و چون شدت ترس و خستگی و گرسنگی به احدی اجازه پاسخ نداد، ناگزیر مرا صدا زد، و من که چاره ای جز پذیرفتن نداشتم، عرضه داشتم: بله یا رسول الله (صلی الله علیه و آله)، فرمود: برو و خبری از این قوم برای ما بیاور، و هیچ کاری مکن تا برگردی، من به طرف لشکرگاه دشمن رفتم، دیدم (با کمال تعجب) در آنجا باد سردی و لشکری از طرف خدا به لشکر دشمن مسلط شده، آن چنان که بیچاره شان کرده، نه خیمه ای برایشان باقی گذاشته، و نه بنایی، و نه آتشی و نه دیگی می تواند روی اجاق قرار گیرد.

همان طور که ایستاده بودم و وضع را می دیدم، ناگهان ابو سفیان از خیمه اش بیرون آمد، فریاد زد ای گروه قریش! هر کس رفیق بغل دستی خود را بشناسد، مردم در تاریکی شب از یکدیگر پرسیدند تو کیستی؟ من پیش دستی کردم و از کسی که در طرف راستم ایستاده بود پرسیدم تو کیستی؟ گفت: من فلانیم.

آن گاه ابو سفیان به منزلگاه خود رفت، و دو باره برگشت، و صدا زد ای گروه قریش! به خدا دیگر این جا جای ماندن نیست، برای اینکه همه چهار پایان و مرکبهای ما هلاک شدند، و بنی قریظه هم با ما بی وفایی کردند، این باد سرد هم چیزی برای ما باقی نگذاشت، و با آن هیچ چیزی در جای خود قرار نمی گیرد، آن گاه به عجله سوار بر مرکب خود شد، آن قدر عجل بود که بند از پای مرکب باز نکرد، و بعد از سوار شدن باز کرد.

می گوید: من با خود گفتم چه خوب است همین الان او را با تیر از پای در آورم، و این دشمن خدا را بکشم، که اگر این کار را بکنم کار بزرگی کرده ام، پس زه کمان خود را بستم و تیر در کمان گذاشتم، همین که خواستم رها کنم، و او را بکشم به یاد دستور رسول خدا (صلی الله علیه و آله) افتادم، که فرمود: هیچ کاری صورت مده، تا برگردی، ناگزیر کمان را به حال اول برگردانده، نزد رسول خدا برگشتم، دیدم هم چنان مشغول نماز است،

همین که صدای پای مرا شنید، میان دو پای خود را باز کرد، و من بین دو پایش پنهان شدم، و مقداری از پتویی که به خود پیچیده بود رویم انداخت، و با همین حال رکوع و سجده را به جا آورد، آن گاه پرسید: چه خبر؟ من جریان را به عرض رساندم.

و از سلیمان بن صرد نقل شده که گفت: رسول خدا بعد از پایان یافتن احزاب فرمود:

دیگر از این به بعد کفار به ما حمله نخواهند کرد، بلکه ما با ایشان می جنگیم، و همین طور هم شد، و بعد از احزاب دیگر قریش هوس جنگیدن نکرد، و رسول خدا با ایشان جنگید، تا آنکه مکه را فتح کرد (۱).

مؤلف: این جریان را صاحب مجمع البیان، مرحوم طبرسی نقل کرده، که ما خلاصه آن را در این جا آوردیم، و مرحوم قمی (۲) در تفسیر خود قریب همان را آورده، و سیوطی در الدر المنثور روایات متفرقه ای در این قصه نقل کرده است (۳).

خاتمه جنگ احزاب و روانه شدن سپاه اسلام به سوی بنی قریظه و محاصره آنان و ...

و نیز در مجمع البیان گفته: زهری از عبد الرحمن بن عبد الله بن کعب بن مالک، از پدرش مالک، نقل کرده که گفت: وقتی رسول خدا (صلی الله علیه و آله) از جنگ خندق برگشت، و ابزار جنگ را به زمین گذاشت، و استحمام کرد، جبرئیل برایش نمودار شد، و گفت در انجام جهاد هیچ عذری باقی نگذاشتی، حال می بینم لباس جنگ را از خود جدا می کنی، و حال آنکه ما نکنده ایم.

رسول خدا (صلی الله علیه و آله) از شدت ناراحتی از جای پرید، و فوراً خود را به مردم رسانید، که نماز عصر را نخوانند، مگر بعد از آنکه بنی قریظه را محاصره کرده باشند، مردم مجدداً لباس جنگ به تن کردند، و هنوز به قلعه بنی قریظه نرسیده بودند که آفتاب غروب کرد، و مردم با هم بگو مگو کردند، بعضی گفتند: ما گناهی نکرده ایم، چون رسول خدا (صلی الله علیه و آله) به ما فرمود نماز عصر را نخوانید مگر بعد از آنکه به قلعه بنی قریظه برسید، و ما امر او را اطاعت کردیم، بعضی دیگر به احتمال اینکه دستور آن جناب منافاتی با نماز خواندن ندارد، نماز خود را خواندند، تا در انجام وظیفه مخالفت احتمالی هم نکرده باشند، ولی بعضی دیگر نخواندند، تا نمازشان قضاء شد، و بعد از غروب آفتاب که به قلعه رسیدند نمازشان را قضاء کردند، و رسول خدا (صلی الله علیه و آله) هیچ یک از دو طایفه را

ص: ۴۴۸

۱- مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۴۰ الی ۳۴۵

۲- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۷۷.

۳- الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۸۵.

عروه می گوید: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) علی بن ابی طالب (علیه السلام) را به عنوان مقدمه جلو فرستاد، و لواء جنگ را به دستش داد، و فرمود، همه جا پیش برو، تا لشکر را جلو قلعه بنی قریظه پیاده کنی، علی (علیه السلام) از پیش براند، و رسول خدا (صلی الله علیه و آله) به دنبالش براه افتاد، در بین راه به عده ای از انصار که از تیره بنی غنم بودند برخورد، که منتظر رسیدن آن جناب بودند، و چون آن جناب را دیدند خیال کردند که آن حضرت از دور به ایشان فرمود ساعتی قبل لشکر از این جا عبور کرد؟ در پاسخ گفتند: دحیه کلبی سوار بر قاطری ابلق از این جا گذشت، در حالی که پتویی از ابریشم بر پشت قاطر انداخته بود، حضرت فرمود: او دحیه کلبی نبود، بلکه جبرئیل بود، که خداوند او را مامور بنی قریظه کرده، تا ایشان را متزلزل کند، و دلهایشان را پر از ترس سازد.

می گویند: علی (علیه السلام) هم چنان برفت تا به قلعه بنی قریظه رسید، در آن جا از مردم قلعه، ناسزاها به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) شنید، پس برگشت تا در راه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را بدید، و عرضه داشت: یا رسول الله (صلی الله علیه و آله) سزاوار نیست شما نزدیک قلعه بیایید، و به این مردم ناپاک نزدیک شوید. حضرت فرمود: مثل اینکه از آنان سخنان زشت نسبت به من شنیده ای؟ عرضه داشت:

بله یا رسول الله (صلی الله علیه و آله) فرمود: به محضی که مرا ببینند دیگر از آن سخنان نخواهند گفت، پس به اتفاق نزدیک قلعه آمدند، رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود:

ای برادران مردمی که به صورت میمون و خوک مسخ شدند، آیا خدا خوارتان کرد، و بلا بر شما نازل فرمود؟ یهودیان بنی قریظه گفتند: ای ابا القاسم تو مردی نادان نبودی.

پس رسول خدا (صلی الله علیه و آله) بیست و پنج شب آنان را محاصره کرد، تا به ستوه آمدند، و خدا ترس را بر دلهایشان مسلط فرمود، تصادفا بعد از آنکه قریش و غطفان فرار کردند، حیی بن اخطب (بزرگ خیبریان) با مردم بنی قریظه داخل قلعه ایشان شده بود، و چون یقین کردند که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) از پیرامون قلعه بر نمی گردد، تا آنکه با ایشان نبرد کند، کعب بن اسد به ایشان گفت: ای گروه یهود بلایی است که می بینید به شما روی آورده، و من یکی از سه کار را به شما پیشنهاد می کنم، هر یک را صلاح دیدید عملی کنید.

پرسیدند، بگو ببینیم چیست؟ گفت: اول اینکه بیایید با این مرد بیعت کنیم، و دین او را بپذیریم، برای همه شما روشن شده که او پیغمبری است مرسل، و همان شخصی است

که در کتاب آسمانی خود نامش را یافته اید، اگر این کار را بکنیم، هم جان و مال و زنانمان محفوظ می شود، و هم دین خدا را پذیرفته ایم.

گفتند: ما هرگز از دین تورات جدا نخواهیم شد، و آن را با دینی دیگر معاوضه نخواهیم نمود.

گفت: دوم اینکه اگر آن پیشنهاد را نمی پذیرید، بیاید فرزندان و زنان خود را به دست خود بکشیم، و سپس با محمد نبرد کنیم، و حتی اموال خود را نیز نابود کنیم، تا بعد از ما چیزی از ما باقی نماند، تا خدا بین ما و محمد حکم کند، اگر کشته شدیم بدون دل واپسی کشته شده ایم، چون نه زنی داریم، و نه فرزندی و نه مالی، و اگر غلبه کردیم تهیه زن و فرزند آسان است، گفتند: می گویی این یک مشت بیچاره را بکشیم؟ آن وقت دیگر چه خیری در زندگی بدون آنان هست؟

گفت: اگر این را هم نمی پذیرید بیاید همین امشب که شب شنبه است، و محمد و یارانش می دانند که ما در این شب نمی جنگیم، از این غفلت آنان استفاده نموده به ایشان شبیخون بزنیم، گفتند: آیا حرمت شب شنبه خود را از بین ببریم؟ و همان کاری را که گذشتگان ما کردند بکنیم، و به آن بلای که میدانی دچار شدند، و مسخ شدند ما نیز دچار شویم؟ نه، هرگز این کار را نمی کنیم، کعب بن اسد وقتی دید هیچ یک از پیشنهادهایش پذیرفته نشد، گفت: عجب مردم بی عقلی هستید، خیال می کنم از آن روز که به دنیا آمده اید حتی یک روز هم در خود حزم و احتیاط نداشته اید.

زهري می گوید: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) در پاسخ بنی قریظه که پیشنهاد کردند یک نفر را حکم قرار دهد، فرمود: هر یک از اصحاب مرا که خواستید می توانید حکم خود کنید، بنی قریظه سعد بن معاذ را اختیار کردند، رسول خدا (صلی الله علیه و آله) قبول کرد، و دستور داد تا هر چه اسلحه دارند در قبه آن جناب جمع کنند، و سپس دستهایشان را از پشت بستند، و به یکدیگر پیوستند و در خانه اسامه باز داشت کردند، آن گاه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) دستور داد سعد بن معاذ را بیاورند، وقتی آمد، پرسید: با این یهودیان چه کنیم؟ عرضه داشت جنگی هایشان کشته شوند، و ذراری و زنانشان اسیر گردند، و اموالشان به عنوان غنیمت تقسیم شود، و ملک و باغاتشان تنها بین مهاجرین تقسیم شود، آن گاه به انصار گفت که این جا وطن شما است، و شما ملک و باغ دارید و مهاجران ندارند.

رسول خدا (صلی الله علیه و آله) تکبیر گفت، و فرمود: بین ما و آنان به حکم

خدای عز و جل داوری کردی، و در بعضی روایات آمده که فرمود: به حکمی داوری کردی که خدا از بالای هفت رقیع رانده، و رقیع به معنای آسمان دنیا است.

آن گاه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) دستور داد مقاتلان ایشان را- که به طوری که گفته اند ششصد نفر بودند- کشتند، بعضی ها گفته اند: چهار صد و پنجاه نفر کشته و هفتصد و پنجاه نفر اسیر شدند، و در روایت آمده که: در موقعی که بنی قریظه را دست بسته می بردند نزد رسول خدا (صلی الله علیه و آله)، به کعب بن اسد گفتند هیچ می بینی با ما چه می کنند؟ کعب گفت: حالا- که بیچاره شدید این حرف را می زنید؟ چرا قبلا به راهنماییهای من اعتناء نکردید؟ ای کاش همه جا این پرسش را می کردید، و چاره کار خود را از خیرخواهان می پرسیدید، به خدا سوگند دعوت کننده ما دست بردار نیست، و هر یک از شما برود دیگر بر نخواهد گشت، چون به خدا قسم با پای خود به قتلگاهش می رود.

در این هنگام حیی بن اخطب دشمن خدا را نزد رسول خدا (صلی الله علیه و آله) آوردند، در حالی که حله ای فاختی در بر داشت، و آن را از هر طرف پاره پاره کرده بود، و مانند جای انگشت سوراخ کرده بود، تا کسی آن را از تنش بیرون نکند، و دستهایش با طناب به گردنش بسته شده بود، همین که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) او را دید، فرمود: آگاه باش که به خدا سوگند من هیچ ملامتی در دشمنی با تو ندارم، و خلاصه تقصیری در خود نمی بینم، و این بیچارگی تو از این جهت است که خواستی خدا را بیچاره کنی، آن گاه فرمود: ای مردم از آنچه خدا برای بنی اسرائیل مقدر کرده ناراحت نشوید، این همان سرنوشت و تقدیری است که خدا علیه بنی اسرائیل نوشته، و مقدر کرده، آن گاه نشست و سر از بدن او جدا کردند.

بعد از اعدام جنگجویان عهدشکن بنی قریظه، زنان و کودکان و اموال ایشان را در بین مسلمانان تقسیم کرد، و عده ای از اسرای ایشان را به اتفاق سعد بن زید انصاری به نجد فرستاد، تا به فروش برساند، و با پول آن اسب و سلاح خریداری کند.

می گویند وقتی کار بنی قریظه خاتمه یافت، زخم سعد بن معاذ باز شد، و رسول خدا (صلی الله علیه و آله) او را به خیمه ای که در مسجد برایش زده بودند برگردانید، (تا به معالجه اش پردازند).

جابر بن عبد الله می گوید: در همین موقع جبرئیل نزد رسول خدا (صلی الله علیه و آله) آمد، و پرسید این بنده صالح کیست که در این خیمه از دنیا رفته، درهای آسمان برایش باز شده، و عرش به جنب و جوش در آمده؟ رسول خدا (صلی الله علیه و آله) به مسجد آمد، دید سعد بن معاذ از دنیا رفته است (۱).

مؤلف: این داستان را قمی در تفسیر خود به طور مفصل آورده، و در آن آمده که کعب ابن اسد را در حالی که دستهایش را به گردنش بسته بودند آوردند، همین که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نظرش به وی افتاد، فرمود: ای کعب آیا وصیت ابن الحواس آن خاخام هوشیار که از شام نزد شما آمده بود سودی به حالت نبخشید؟^(۱) با اینکه او وقتی نزد شما آمد گفت من از عیش و نوش و زندگی فراخ شام صرفنظر کردم، و به این سرزمین اخمو که غیر از چند دانه خرما چیزی ندارد آمده ام، و به آن قناعت کرده ام، برای اینکه به دیدار پیغمبری نایل شوم که در مکه مبعوث می شود، و بدین سرزمین مهاجرت می کند، پیغمبری است که با پاره ای نان و خرما قانع است، و به الاغ بی پالان سوار می شود، و در چشمش سرخی، و در بین دو شانه اش مهر نبوت است، شمشیرش را به شانه اش می گیرد، و هیچ باکی از احدی از شما ندارد، سلطنتش تا جایی که سواره و پیاده از پا در آیند گسترش می یابد؟! کعب گفت: چرا ای محمد همه اینها که گفتمی درست است، ولی چکنم که از سرزنش یهود پروا داشتم، ترسیدم بگویند کعب از کشته شدن ترسید، و گرنه به تو ایمان می آوردم، و تصدیقت می کردم، ولی من چون عمری به دین یهود بودم و به همین دین زندگی کردم، بهتر است به همان دین نیز بمیرم، رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: بیاید گردنش را بزنید، مامورین آمدند، و گردنش را زدند^(۲).

باز در همان کتاب آمده که آن جناب یهودیان بنی قریظه را در مدت سه روز در سردی صبح و شام اعدام کرد و مکرر می فرمود: آب گوارا به ایشان بچشانید و غذای پاکیزه به ایشان بدهید، و با اسیرانشان نیکی کنید، تا آنکه همه را به قتل رسانید و این آیه نازل شد: "وَ أَنْزَلَ الَّذِينَ ظَاهَرُوهُمْ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ مِنْ صَيَاصِيهِمْ ... وَ كَانَ اللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرًا"^(۳).

و در مجمع البیان آمده که ابو القاسم حسکانی، از عمرو بن ثابت، از ابی اسحاق، از علی (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: آیه "رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ" در باره ما نازل شد، و به خدا سوگند ما مییم، و من به هیچ وجه آنچه نازل شده بر خلاف معنا نمی کنم^(۴).

ص: ۴۵۲

۱- مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۵۱-۳۵۲.

۲- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۹۲-۱۸۹.

۳- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۹۲-۱۸۹.

۴- مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۵۰.

يا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لَأَزْوَاجِكَ إِن كُنْتُنَّ تُرِدْنَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا وَزِينَتَهَا فَتَعَالَيْن أُمْتِعُكَنَّ وَأُسِرِّحُكَنَّ سِرَاحًا جَمِيلًا (۲۸) وَإِن كُنْتُنَّ تُرِدْنَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَالدَّارَ الْآخِرَةَ فَإِنَّ اللَّهَ أَعَدَّ لِلْمُحْسِنَاتِ مِنكُنَّ أَجْرًا عَظِيمًا (۲۹) يَا نِسَاءَ النَّبِيِّ مَن يَأْتِ مِنكُنَّ بِفَاحِشَةٍ مُّبِينَةٍ يُضَاعَفْ لَهَا الْعَذَابُ ضِعْفَيْنِ وَكَانَ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرًا (۳۰) وَمَن يَفْعَلْ مِثْلَ ذَلِكَ فَلَا تَحْضُرْهُ مِنَ الْإِنْسَانِ مَا يُنْتَفَعُ فَذَكَرَ بِالْقَوْلِ فَيَطْمَعُ الَّذِي فِي قَلْبِهِ مَرَضٌ وَقُلْنَ قَوْلًا مَعْرُوفًا (۳۲)

وَقَوْنَ فِي بُيُوتِكُنَّ وَلَا تَبَرَّجْنَ تَبَرُّجَ الْجَاهِلِيَّةِ الْأُولَىٰ وَأَقِمْنَ الصَّلَاةَ وَآتِينَ الزَّكَاةَ وَأَطِعْنَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا (۳۳) وَاذْكُرْنَ مَا يُتْلَىٰ فِي بُيُوتِكُنَّ مِنْ آيَاتِ اللَّهِ وَالْحِكْمَةِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ لَطِيفًا خَبِيرًا (۳۴) إِنَّ الْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ وَالْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ وَالْقَانِتِينَ وَالْقَانِتَاتِ وَالصَّادِقِينَ وَالصَّادِقَاتِ وَالصَّابِرِينَ وَالصَّابِرَاتِ وَالْخَاشِعِينَ وَالْخَاشِعَاتِ وَالْمُتَصِدِّقِينَ وَالْمُتَصِدِّقَاتِ وَالصَّائِمِينَ وَالصَّائِمَاتِ وَالْحَافِظِينَ فُرُوجَهُمْ وَالْحَافِظَاتِ وَالذَّاكِرِينَ اللَّهَ كَثِيرًا وَالذَّاكِرَاتِ أَعَدَّ اللَّهُ لَهُمْ مَغْفِرَةً وَأَجْرًا عَظِيمًا (۳۵)

ای پیامبر! به همسرانت بگو اگر زندگی دنیا و زینت آن را می خواهید، بیایید تا چیزی از دنیا به شما بدهم، و رهایتان کنم، طلاقى نیکو و بی سر و صدا (۲۸).

و اگر خدا و رسول او و خانه آخرت را می خواهید، بدانید که خدا برای نیکوکاران از شما اجرى عظیم تهیه دیده است (۲۹).

ای زنان پیامبر! هر یک از شما که عمل زشتی روشن انجام دهد، عذابش دو چندان خواهد بود، و این بر خدا آسان است (۳۰).

و هر یک از شما برای خدا و رسولش مطیع شود، و عمل صالح کند، اجر او نیز دو چندان داده می شود، و ما برایش رزقى آبرومند فراهم کرده ایم (۳۱).

ای زنان پیامبر! شما مثل احدی از سایر زنان نیستید، البته اگر تقوى پیشه سازید، پس در سخن دلربایی نکنید، که بیمار دل به طمع بیفتد، و سخن نیکو گوید (۳۲).

و در خانه های خود بنشینید، و چون زنان جاهلیت نخست خود نمایی نکنید، و نماز بپا دارید، و زکات دهید، و خدا و رسولش را اطاعت کنید، خدا جز این منظور ندارد که پلیدی را از شما اهل بیت ببرد، و آن طور که خود می داند پاکتان کند (۳۳).

و آنچه در خانه های شما از آیات خدا و حکمت که تلاوت می شود به یاد آورید، که خدا همواره دارای لطف و با خبر است (۳۴).

بدرستی که مردان مسلمان، و زنان مسلمان و مردان مؤمن، و زنان مؤمن، مردان عابد، و زنان عابد، مردان راستگو، و زنان راستگو، مردان صابر و زنان صابر، مردان خاشع، و زنان خاشع، مردان و زنانی که صدقه می دهند، مردان و زنانی که روزه می گیرند، مردان و زنانی که شهوت و فرج خود را حفظ می کنند، مردان و زنانی که خدا را بسیار ذکر می گویند، و یاد می کنند، خداوند برایشان آمرزشی و اجرى عظیم آماده کرده است (۳۵).

بیان آیات بیان آیات مربوط به همسران رسول الله (صلی الله علیه و آله و سلم)

اشاره

این آیات مربوط به همسران رسول خدا (صلی الله علیه و آله) است که اولاً به ایشان تذکر دهد که از دنیا و زینت آن جز عفت و رزق کفاف بهره ای ندارند، البته این در

صورتی است که بخواهند همسر او باشند، و گرنه مانند سایر مردمند، و سپس ایشان را خطاب کند که متوجه باشند در چه موقعی دشوار قرار گرفته اند، و به خاطر افتخاری که نصیبشان شده چه شدایدی را باید تحمل کنند، پس اگر از خدا بترسند، خداوند اجر دو چندانشان می دهد، و اگر هم عمل زشتی کنند، عذابشان نزد خدا دو چندان خواهد بود.

آن گاه ایشان را امر می کند به عفت، و اینکه ملازم خانه خود باشند، و چون سایر زنان خود را به نامحرم نشان ندهند، و نماز بگزارند، و زکات دهند، و از آنچه در خانه هایشان نازل و تلاوت می شود از آیات قرآنی و حکمت آسمانی یاد کنند، و در آخر، عموم صالحان از مردان و زنان را وعده مغفرت و اجر عظیم می دهد.

مخیر بودن همسران پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) بین جدایی از او - اگر دل به دنیا و زینت های آن بسته اند - یا تحمل سختی های زندگی در خانه او - اگر خدا و رسول و دار آخرت را می طلبند

"یا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لِّأَزْوَاجِكَ ... أَجْرًا عَظِيمًا" سیاق این دو آیه اشاره دارد به اینکه گویا از زنان رسول خدا (صلی الله علیه و آله) یا از بعضی ایشان سختی و یا عملی سرزده که دلالت می کرده بر اینکه از زندگی مادی خود راضی نبوده اند، و در خانه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) به ایشان سخت می گذشته، و نزد رسول خدا (صلی الله علیه و آله) از وضع زندگی خود شکایت کرده اند و پیشنهاد کرده اند که کمی در زندگی ایشان توسعه دهد، و از زینت زندگی مادی بهره مندشان کند.

دنبال این جریان خدا این آیات را فرستاده، و به پیغمبرش دستور داده که ایشان را بین ماندن و رفتن مخیر کند، یا بروند و هر جوری که دلشان می خواهد زندگی کنند، و یا بمانند و با همین زندگی بسازند، چیزی که هست این معنا را چنین تعبیر کرد، که اگر حیات دنیا و زینت آن را می خواهید، بیایید تا رهایتان کنم. و اگر خدا و رسول و دار آخرت را می خواهید باید با وضع موجود بسازید، و از این تعبیر بر می آید که:

اولا جمع بین وسعت در عیش دنیا، و صفای آن، که از هر نعمتی بهره بگیری و به آن سرگرم شوی، با همسری رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و زندگی در خانه او ممکن نیست، و این دو با هم جمع نمی شوند.

ثانیا دلالت می کند بر اینکه هر یک از دو طرف تخییر مقید به مقابل دیگری است، و مراد از اراده حیات دنیا و زینت آن، این است که انسان دنیا و زینت آن را اصل و هدف قرار دهد، چه اینکه آخرت را هم در نظر بگیرد یا نه، و مراد از اراده حیات آخرت نیز این است که آدمی آن را هدف و اصل قرار دهد، و دلش همواره متعلق بدان باشد، چه اینکه حیات دنیایش هم توسعه داشته باشد، و به زینت و صفای عیش نائل بشود، یا آنکه از لذائد مادی به کلی بی بهره باشد.

مطلب دیگر اینکه جزاء یعنی نتیجه اختیار کردن یکی از این دو طرف تردید مختلف است، اگر حیات دنیا و زینت آن را اختیار کنند، یعنی همسران رسول خدا (صلی الله علیه و آله) از همسری او صرفنظر نمایند، نتیجه و جزایش این است که آن جناب ایشان را طلاق دهد، و هم از مال دنیا بهره مندشان سازد و اما بر فرضی که به همسری آن جناب باقی بمانند و آخرت را بر حیات دنیا و زینت آن ترجیح دهند نتیجه اش اجر عظیمی است در نزد خدا، اما نه به طور مطلق، بلکه به شرطی که احسان و عمل صالح هم بکنند.

تنها ملاک سعادت و کرامت " تقوی " است و هیچ حسب و نسب دیگری از آن جمله همسری پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) - ملاک نیست

پس چنین نیست که صرف همسری رسول خدا (صلی الله علیه و آله) اجر عظیم داشته باشد، و خدا برای هر کس که همسر آن جناب شود کرامتی و حرمتی قائل باشد، بلکه کرامت و احترام برای همسری توأم با احسان و تقوی است، و به همین جهت است که می بینیم وقتی برای بار دوم علو مقام ایشان را ذکر می کند، آن را مقید به تقوی نموده و می فرماید: " لَسِيْتَنَّ كَأَحَدٍ مِنَ النِّسَاءِ إِنْ اتَّقَيْتَنَّ ".

و این تقیید نظیر تقییدی است که نسبت به کرامت اصحاب رسول خدا (صلی الله علیه و آله) کرده، و فرموده: " مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ وَالَّذِينَ مَعَهُ أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ تَرَاهُمْ رُكْعًا سُجَّدًا ... وَعِندَ اللَّهِ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ مِنْهُمْ مَغْفِرَةً وَأَجْرًا عَظِيمًا " (۱)، پس معلوم می شود همه کسانی که صحابی رسول خدا (صلی الله علیه و آله) بودند مشمول این وعده نیستند، بلکه تنها شامل آن عده است که ایمان و عمل صالح داشته اند، (پس اگر از یک نفر صحابی انحراف و گناه و ظلمی سرزده باشد، ما نمی توانیم صحبت با رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را کفاره آن حساب کنیم).

و کوتاه سخن اینکه اطلاق جمله: " إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ اتَّقَاكُمْ " (۲) با این حرفها تقیید نمی شود، و هم چنان به قوت خود باقی است، و به حکم اطلاق آن حسب و نسب و یا هیچ سببی دیگر ملاک کرامت نزد خدا نخواهد بود.

پس اینکه فرمود " يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لَأَزُوجِكَّ " دستور به آن جناب است که این دو آیه را

ص: ۴۵۶

- ۱- محمد (صلی الله علیه و آله) فرستاده خدا، و آنان که با وی ایمان آوردند، در جهاد علیه کفار بسیار سختند، و در بین خود دل رحمند، و می بینی ایشان را که همواره یا در رکوعند یا سجود ... خداوند همین اصحاب را که ایمان آورده اند و عمل صالح کرده اند مغفرت و اجر عظیمی وعده داده است. سوره فتح، آیه ۲۹.
- ۲- تنها گرامی ترین شما با تقواترین شما است. سوره حجرات، آیه ۱۳.

به همسران خود ابلاغ کند، و لازمه اش این است که اگر شق اول را اختیار کردند، طلاقشان داده، مهریه شان را بپردازد، و اگر شق دوم یعنی خدا و رسول و خانه آخرت را اختیار کردند، بر همسری خود باقیشان بدارد.

"إِنْ كُنْتُمْ تُرْذَنَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا وَ زِينَتَهَا" - اراده حیات دنیا و زینت آن به قرینه مقابله، کنایه است از اختیار دنیا، و دلدادگی به تمتعات آن، و روی آوردن بدان، و روی گرداندن از آخرت.

"فَتَعَالَيْنَ أُمْتَعُكُنَّ وَ أَسِرَّحُكُنَّ سِرَاحًا جَمِيلًا" در کشف گفته: کلمه "تعال" در اصل برای این وضع شده که هر وقت در مکانی بلند قرار داشتی، و خواستی کسی را که در مکانی پایین تر قرار دارد صدا بزنی، و بگویی بیا، این کلمه را بکار ببری، و لیکن در اثر کثرت استعمال، کار آن به جایی رسیده که در همه جا استعمال می شود، چه مکان بلند، و چه پست، و معنای کلمه "تعالین"، آمدن با پا نیست، بلکه روی آوردن بکاری است، (در فارسی هم می گوئیم بیایید فلان کار را انجام دهیم)، یعنی بیایید با اراده و اختیارتان یکی از دو پیشنهاد را عملی کنید، نه اینکه با پای خود بیایید، هم چنان که می گوئیم: فلانی دارد می آید تا با من مخاصمه کند، و یا فلانی رفت در باره من حرف بزند، و یا برخاست تا مرا تهدید کند، که در این موارد هیچ یک از کلمات می آید، رفت و برخاست به معنای لغوی خود استعمال نشده بلکه همه آنها کنایه است (۱).

و تمتیع عبارت است از اینکه وقتی یکی از ایشان را طلاق می دهد مالی به او بدهد که با آن زندگی کند، و کلمه "تسریح" به معنای رها کردن است، و سراح جمیل به این معنا است که بدون خصومت و مشاجره و بد و بیراه گفتن او را طلاق دهد.

در این آیه شریفه بحث هایی از نظر فقه هست، که مفسرین آن را ایراد کرده اند، و لیکن حق مطلب این است که احکامی که در این آیه آمده شخصی است، و مربوط به شخص رسول خدا (صلی الله علیه و آله) است، و هیچ دلیلی از جهت لفظ در آیه نیست، که دلالت کند بر اینکه شامل غیر از آن جناب نیز هست، و تفصیل همین مطلب در کتب فقهی آمده.

"وَ إِنْ كُنْتُمْ تُرْذَنَ اللَّهُ وَ رَسُولَهُ وَ الدَّارَ الْآخِرَةَ" - در سابق گذشت که مقابله بین این جمله و جمله "إِنْ كُنْتُمْ تُرْذَنَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا وَ زِينَتَهَا..."، هر یک از دو کلام را مقید می کند به.

ص: ۴۵۷

مخالف آن دیگری، و نبودن آن، و در نتیجه معنای جمله مورد بحث چنین می شود (و اگر طاعت خدا و رسول، و سعادت خانه آخرت را اختیار کردید، و به همین جهت در مقابل تنگی و سختی زندگی صبر کردید، و نیز محرومیت از زینت زندگی دنیا را تحمل نمودید، چنین و چنان می شود) که به طوری که دیدید مقید شد، به مخالف مضمون جمله دیگر، و در عین حال کنایه است از اینکه در همسری رسول خدا (صلی الله علیه و آله) باقی بمانند و در برابر تنگی معیشت صبر کنند، چون اگر جز این بود، صحیح نبود که قید احسان را هم در آن اجر موعود شرط کند، و این خود روشن است.

پس معنای آیه این می شود که: و اگر بقاء نزد رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و همسری او را اختیار کردید، و بر تنگی زندگی صبر نمودید، خداوند برایتان اجری عظیم آماده کرده، اما به شرطی که نیکو کار باشید، و خلاصه علاوه بر این گزینش، یعنی گزینش خدا و رسول و خانه آخرت، در عمل هم نیکو کار باشید، چه اگر به صرف این گزینش اکتفاء نموده و در عمل نیکو کار نباشید، هم در دنیا زیانکار شده اید و از لذائد آن محروم مانده اید، و هم در آخرت، و هر دو را از دست داده اید. "یا نِسَاءَ النَّبِيِّ مَنْ يَأْتِ مِنْكُنَّ بِفَاحِشَةٍ مُّبِينَةٍ يُضَاعَفْ لَهَا الْعَذَابُ ضِعْفَيْنِ..."

در این آیه از خطابی که قبلاً به خود رسول خدا (صلی الله علیه و آله) در باره همسران او داشت، عدول نموده، روی سخن را متوجه خود آنان کرده، تا تکلیفی را که متوجه ایشان است مسجل و مؤکد کند، و این آیه و آیه بعدش به نحوی تقریر و توضیح جمله "فَإِنَّ اللَّهَ أََعَدَّ لِلْمُحْسِنَاتِ مِنْكُنَّ أَجْرًا عَظِيمًا" می باشد، و هم اثبات آن را توضیح می دهد، که چگونه اجری عظیم دارید، و هم نفیاً که چرا غیر از محسنات از شما آن اجر عظیم را ندارند.

کلمه "فاحشه" در جمله "مَنْ يَأْتِ مِنْكُنَّ بِفَاحِشَةٍ مُّبِينَةٍ" هر یک از شما که گناهی آشکار مرتکب شود" به معنای عملی است که در زشتی و شناخت به نهایت رسیده باشد، مانند آزار دادن به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) افتراء، غیبت، و امثال اینها، و کلمه "مبینه" به معنای آشکار است، یعنی گناهی که زشتی اش برای همه روشن باشد.

"يُضَاعَفُ لَهَا الْعَذَابُ ضِعْفَيْنِ" - یعنی عذاب برای او دو چندان می شود، در حالی که مضاعف هم باشد، و "ضعفین" به معنای دو مثل است و مؤید آن این است که در طرف ثواب فرموده: "نُؤْتِيهَا أَجْرَهَا مَرَّتَيْنِ"، اجرش را دو بار می دهیم، و بنا بر این دیگر نباید به گفتار بعضی اعتناء کرد که گفته اند: مراد از مضاعفه عذاب ضعفین، این است که چنین همسری از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) سه بار عذاب دارد، به این بیان که مضاعفه عذاب به معنای

زیاد شدن عذاب است، و چون بر این عذاب دو برابر افزوده شود مجموع سه برابر می گردد.

آیه شریفه با جمله " وَ كَانَ ذَلِكْ عَلَى اللَّهِ يَسِيرًا " ختم شده، تا اشاره کند به اینکه صرف همسری پیغمبر جلوگیر عذاب دو چندان نمی شود، هیچ ملاکی برای احترام نیست مگر تقوی، و همسری پیغمبر وقتی اثر نیک دارد که توأم با تقوی باشد، و اما با معصیت اثری جز دورتر شدن، و وبال بیشتر آوردن ندارد.

همسران پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) در برابر عمل خوب و بد خود پاداش و کیفر دو برابر دارند و باید در اطاعت خدا و رسول (صلی الله علیه و آله و سلم) دقت و مواظبت بیشتری داشته باشند

" وَ مَنْ يَفْعَلْ مِنْكُمْ لِحًا وَ رَسُولِهِ وَ تَعْمَلْ صَالِحًا نُؤْتِهَا أَجْرَهَا مَرَّتَيْنِ ... "

کلمه "قنوت" به معنای خضوع است (۱) و بعضی (۲) گفته اند: به معنای اطاعت است، بعضی (۳) دیگر به معنای ملازمت و مداومت در اطاعت و خضوع گرفته اند، و کلمه "اعتاد" به معنای تهیه کردن است، و رزق کریم مصداق بارزش بهشت است.

و معنای آیه این است که هر یک از شما همسران رسول خدا (صلی الله علیه و آله) برای خدا و رسول او خاضع شود، و یا ملازم اطاعت و خضوع برای خدا و رسول باشد، و عمل صالح کند، اجرش را دو باره می دهیم، یعنی دو برابر می دهیم، و برایش رزقی کریم، یعنی بهشت آماده می کنیم.

در این آیه التفاتی از غیبت (و این برای خدا آسان است) به تکلم با غیر (می دهیم- و آماده می کنیم) به کار رفته، تا اعلام بدارد: که چنین افرادی به درگاه خدا نزدیکند، و خدا برایشان احترام قائل است، هم چنان که سیاق غیبت قبلی می فهماند که آنهایی که مرتکب فاحشه مبینه می شوند، از خدا دورند، و خدا هیچ ارزشی برایشان قائل نیست، و همسری رسول خدا (صلی الله علیه و آله) کمترین اثری برایشان ندارد.

" يَا نِسَاءَ النَّبِيِّ لَسْتُنَّ كَأَحَدٍ مِنَ النِّسَاءِ إِنِ اتَّقَيْتُنَّ فَلَا تَخْضَعْنَ بِالْقَوْلِ فَيَطْمَعَ الَّذِي فِي قَلْبِهِ مَرَضٌ " این آیه برابری زنان پیغمبر با سایر زنان را نفی می کند، و می فرماید: شما با سایر زنان برابر نیستید اگر تقوی به خرج دهید، و مقام آنها را به همان شرطی که گفته شد بالا- می برد، آن گاه از پاره ای از کارها نهی، و به پاره ای از کارها امر می کند، امر و نهی که متفرع بر برابر نبودن آنان با سایر زنان است، چون بعد از آنکه می فرماید شما مثل سایر زنان نیستید، با کلمه "فاء- پس" آن امر و نهی را متفرع بر آن نموده، فرموده، پس در سخن خضوع نکنید، (و چون

ص: ۴۵۹

سایر زنان آهنگ صدا را فریبنده نساژید، و در خانه های خود بنشینید، و کرشمه و ناز مکنید...، با اینکه این امور بین زنان پیغمبر و سایر زنان مشترک است.

پس از اینجا می فهمیم که آوردن جمله " شما مثل سایر زنان نیستید " برای تاکید است، و می خواهد این تکالیف را بر آنان تاکید کند، و گویا می فرماید شما چون مثل دیگران نیستید، واجب است در امتثال این تکالیف کوشش و رعایت بیشتری بکنید، و در دین خدا بیشتر از سایر زنان احتیاط به خرج دهید.

مؤید و بلکه دلیل بر اینکه تکلیف همسران آن جناب سخت تر و شدیدتر است، این است که پاداش و کیفرشان دو چندان است، همان طور که دیدید آیه قبلی آن را مضاعف خواند، و معقول نیست تکلیف از همه یکسان باشد، ولی کیفر و پاداش از بعضی مضاعف، پس اگر کیفر و پاداش بعضی مضاعف بود، باید بفهمیم که تکلیف آنان مؤکد، و مسئولیتشان سنگین تر است.

" فَلَا تَخْضَعَنَّ بِالْقَوْلِ فَيَطْمَعَ الَّذِي فِي قَلْبِهِ مَرَضٌ " - بعد از آنکه علو مقام، و رفعت منزلت همسران رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را به خاطر انتسابشان به آن جناب بیان نموده، این علو مقامشان را مشروط به تقوی نموده، و فرموده که فضیلت آنان به خاطر اتصالشان به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نیست، بلکه به خاطر تقوی است، اینک در این جمله ایشان را از خضوع در کلام نهی می کند، و خضوع در کلام به معنای این است که در برابر مردان آهنگ سخن گفتن را نازک و لطیف کنند، تا دل او را دچار ریه، و خیالهای شیطانی نموده، شهوتش را بر انگیزانند، و در نتیجه آن مردی که در دل بیمار است به طمع بیفتد، و منظور از بیماری دل، نداشتن نیروی ایمان است، آن نیرویی که آدمی را از میل به سوی شهوات باز می دارد.

" وَ قُلْنَ قَوْلًا مَعْرُوفًا " - یعنی سخن معمول و مستقیم بگویید، سخنی که شرع و عرف اسلامی (نه هر عرفی) آن را پسندیده دارد، و آن سخنی است که تنها مدلول خود را برساند، (نه اینکه کرشمه و ناز را بر آن اضافه کنی، تا شنونده علاوه بر درک مدلول آن دچار ریه هم بشود).

" وَ قَرْنَ فِي بُيُوتِكُنَّ وَلَا تَبَرَّجْنَ تَبَرُّجَ الْجَاهِلِيَّةِ الْأُولَى ... وَأَطِعْنَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ " کلمه " قرن " امر از ماده " قر " است، که به معنای پا بر جا شدن است، و اصل این کلمه " اقررن " بوده، که یکی از دو " تا " را " آ " حذف شده است، ممکن هم هست از ماده " قار، یقار " به معنای اجتماع، و کنایه از ثابت ماندن در خانه ها باشد، و مراد این باشد که ای

زنان پیغمبر! از خانه های خود بیرون نیاید.

و کلمه " تبرج " به معنای ظاهر شدن در برابر مردم است، همان طور که برج قلعه برای همه هویدا است، و کلمه " جاهلیه اولی " به معنای جاهلیت قبل از بعثت است، پس در نتیجه مراد از آن، جاهلیت قدیم است، و اینکه بعضی (۱) گفته اند مراد از آن دوران هشتصد ساله ما بین آدم و نوح است، و یا گفته اند (۲): زمان داوود و سلیمان است، و یا گفتار آنان که گفته اند زمان ولادت ابراهیم است، و یا گفتار آنان که گفته اند (۳) زمان فترت بین عیسی و محمد (صلوات الله علیهما) است، اقوالی است بدون دلیل.

" وَ أَقِمْنَ الصَّلَاةَ وَ آتِينَ الزَّكَاةَ وَ أَطِعْنَ اللَّهَ وَ رَسُولَهُ " - این آیه دستور می دهد که اوامر دینی را امتثال کنند، و اگر از بین همه اوامر فقط نماز و زکات را ذکر نمود، برای این است که این دو دستور رکن عبادت، و معاملات است، و بعد از ذکر این دو به طور جامع فرمود: و خدا و رسولش را اطاعت کنید.

و طاعت خدا عبارت است از امتثال تکالیف شرعی او، و اطاعت رسولش به این است که آنچه با ولایتی که دارد امر و نهی می کند، امتثال شود، چون امر و نهی او نیز از ناحیه خدا جعل شده، خدا او را به حکم " النَّبِيُّ أَوْلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنفُسِهِمْ " (۴) ولی مؤمنین کرده، و فرمان او را فرمان خود خوانده.

" إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَ يُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا " کلمه " انما " در آیه انحصار خواست خدا را می رساند، و می فهماند که خدا خواسته که رجس و پلیدی را تنها از اهل بیت دور کند، و به آنان عصمت دهد، و کلمه " أَهْلَ الْبَيْتِ " چه اینکه صرفاً برای اختصاص باشد، تا غیر از اهل خانه داخل در حکم نشوند، و چه اینکه این کلمه نوعی مدح باشد، و چه اینکه نداء، و به معنای " ای اهل بیت " بوده باشد، علی ای حال دلالت دارد بر اینکه دور کردن رجس و پلیدی از آنان، و تطهیرشان، مسأله ای است مختص به آنان، و کسانی که مخاطب در کلمه " عنکم - از شما " هستند.

بنا بر این در آیه شریفه در حقیقت دو قصر و انحصار بکار رفته، یکی انحصار اراده و خواست خدا در بردن و دور کردن پلیدی و تطهیر اهل بیت، دوم انحصار این عصمت و دوری از پلیدی در اهل بیت.

ص: ۴۶۱

۱- مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۵۶.

۲- مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۵۶.

۳- مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۵۶.

۴- پیغمبر ولایتش به مؤمنین از خود آنان مقدم تر است. سوره احزاب، آیه ۱۶.

" أَهْلَ الْبَيْتِ " و مخاطب آیه " يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَ يُطَهِّرَ كُمْ تَطْهِيراً " چه کسانی هستند؟

حال باید دید اهل بیت چه کسانی هستند؟ بطور مسلم فقط زنان آن جناب اهل بیت او نیستند، برای اینکه هیچگاه صحیح نیست ضمیر مردان را به زنان ارجاع داد، و به زنان گفت "عنکم" - از شما" بلکه اگر فقط همسران اهل بیت بودند، باید می فرمود: "عنکن"، بنا بر این، یا باید گفت مخاطب همسران پیامبر و دیگران هستند هم چنان که بعضی (۱) دیگر گفته اند: مراد از اهل البیت، اهل بیت الحرام است، که در آیه "إِنَّ أَوْلِيَاءُ اللَّهِ الْمُتَّقُونَ" آنان را متقی خوانده، و بعضی (۲) دیگر گفته اند: مراد اهل مسجد رسول خدا (صلی الله علیه و آله) است، و بعضی (۳) گفته اند: همه آن کسانی است که در عرف جزو خاندان آن جناب به شمار می روند، چه همسرانش، و چه خویشاوندان و نزدیکانش، یعنی آل عباس، آل عقیل، آل جعفر، و آل علی، و بعضی (۴) دیگر گفته اند: مراد خود رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و همسران اوست، و شاید آنچه به عکرمه و عروه نسبت داده اند همین باشد، چون آنها گفته اند: مراد تنها و تنها همسران رسول خدا (صلی الله علیه و آله) است.

تا اینکه مخاطب هم چنان که بعضی (۵) دیگر گفته اند: غیر از همسران آن جناب هستند و خطاب در "عنکم" - از شما" متوجه اقربای رسول خدا (صلی الله علیه و آله) است، یعنی آل عباس، آل علی، آل عقیل، و آل جعفر.

و به هر حال، مراد از بردن رجز و تطهیر اهل بیت تنها همان تقوای دینی، و اجتناب از نواهی، و امتثال اوامر است، و بنا بر این معنای آیه این است که خدای تعالی از این تکالیف دینی که متوجه شما کرده سودی نمی برد، و نمی خواهد سود ببرد، بلکه می خواهد شما را پاک کند، و پلیدی را از شما دور سازد، و بنا بر این آیه شریفه در حد آیه "ما يُرِيدُ اللَّهُ لِيَجْعَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ حَرَجٍ وَ لَكِنْ يُرِيدُ لِيُطَهِّرَكُمْ وَ لِيُنِيبَكُمْ نِعْمَتَهُ عَلَيْكُمْ" (۶) می باشد، و اگر معنا این باشد، آن وقت

ص: ۴۶۲

۱- روح المعانی، ج ۲۲، ص ۱۶.

۲- روح المعانی، ج ۲، ص ۱۳.

۳- روح المعانی، ج ۲۲، ص ۱۴.

۴- روح المعانی، ج ۲۲، ص ۱۳.

۵- روح المعانی، ج ۲۲، ص ۱۴.

۶- خدا نمی خواهد بیهوده بار شما را سنگین کند، بلکه می خواهد پاکتان سازد، و نعمت خود را بر شما تمام کند. سوره مائده، آیه ۶.

آیه شریفه، با هیچ یک از چند معنایی که گذشت نمی سازد، چون این معنا با اختصاص آیه به اهل بیت منافات دارد، زیرا خدا این گونه تطهیر را برای عموم مسلمانان و مکلفین باحکام دین می خواهد، نه برای خصوص اهل بیت، و حال آنکه گفتیم آیه شریفه دو انحصار را می رساند، که انحصار دوم تطهیر اهل بیت است.

و اگر بگویی مراد از بردن رجس، و تطهیر کردن، همانا تقوای شدید و کامل است، و معنای آیه این است که این تشدید که در تکالیف متوجه شما کردیم، و در برابر اجر دو چندان هم وعده تان دادیم، برای این نیست که خود ما از آن سودی ببریم، بلکه برای این است که می خواهیم پلیدی را دور نموده و تطهیرتان کنیم.

و در این معنا هم اختصاص رعایت شده، و هم عمومیت خطاب به همسران رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و به دیگران، چیزی که هست در اول، خطاب را متوجه خصوص همسران آن جناب نمود، و در آخر یعنی در کلمه "عنکم" متوجه عموم.

لیکن این حرف هم صحیح نیست، برای اینکه در آخر، خطاب متوجه غیر از ایشان شده، و اگر بگویی خطاب متوجه همه است چه همسران و چه غیر آنان، می گوییم: این نیز باطل است، برای اینکه غیر از همسران شریک در تشدید تکلیف نبودند، و اجر دو چندان هم ندارند، و معنا ندارد خدای تعالی بفرماید: اگر به شما همسران رسول خدا (صلی الله علیه و آله) تکالیف دشوارتری کردیم، برای این است که خواستیم عموم مسلمانان و شما را پاک نموده و پلیدی را از همه دور کنیم.

خواهی گفت: چرا جایز نباشد که خطاب متوجه همسران رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و خود رسول خدا (صلی الله علیه و آله) باشد، با اینکه تکلیف خود رسول خدا (صلی الله علیه و آله) هم مانند تکالیف همسرانش شدید است؟

در پاسخ می گوییم: نباید همسران آن جناب را با خود آن جناب مقایسه کرد، چون آن جناب مؤید به داشتن عصمت خدایی است، و این موهبتی است که با عمل و اکتساب به دست نمی آید، تا بفرماید تکلیف تو را تشدید کردیم، و اجرت را مضاعف نمودیم، تا پاکت کنیم، چون معنای این حرف این است که تشدید تکلیف، و دو چندان کردن اجر مقدمه و یا سبب است برای بدست آمدن عصمت، و به همین جهت هیچ یک از مفسرین این احتمال را نداده اند که خطاب متوجه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و همسرانش باشد و بس. و اگر ما آن را جزو اقوال ذکر کردیم، به عنوان این است که این هم یک احتمال است، و خواستیم با ایراد این احتمال نظریه آن مفسرینی که گفته اند: مراد خصوص همسران آن جناب

است تصحیح کنیم، نه اینکه بگوییم: کسی از مفسرین این احتمال را هم داده.

و اگر مراد بردن رجس و پاک کردن، به اراده خدا باشد، و در نتیجه مراد این باشد که خدا می خواهد به طور مطلق، و بدون هیچ قیدی شما را تطهیر کند، نه از راه توجیه تکالیف، و نه از راه تکلیف شدید، بلکه اراده مطلقه ای است از خدا که شما پاک و از پلیدیها دور باشید، چون اهل بیت پیغمبرید، در این صورت معنای آیه منافی با آن شرطی است که کرامت آنان مشروط بدان شد، و آن عبارت بود از تقوی، حال چه اینکه مراد از اراده، اراده تشریحی باشد، و چه تکوینی، هر یک باشد با شرط نمی سازد، پس معلوم می شود اراده مطلقه نیست.

اثبات اینکه مراد از "أَهْلَ الْبَيْتِ" و مخاطب آیه تطهیر، خمسه طیبه (پیغمبر، علی، فاطمه، حسن و حسین علیهم السلام) هستند

با این بیانی که گذشت آن روایاتی که در شان نزول آیه وارد شده تایید می شود، چه در آن روایت آمده که آیه شریفه در شان رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و علی و فاطمه و حسن و حسین (علیه السلام) نازل شده است، و احدی در این فضیلت با آنان شرکت ندارد.

و این روایات بسیار زیاد، و بیش از هفتاد حدیث است، که بیشتر آنها از طرق اهل سنت است، و اهل سنت آنها را از طرق بسیاری، از ام سلمه، عایشه، ابی سعید خدری، سعد، وائله بن الاسقع، ابی الحمراء، ابن عباس، ثوبان غلام آزاد شده رسول خدا (صلی الله علیه و آله) عبد الله بن جعفر، علی، و حسن بن علی (علیه السلام) که تقریباً از چهل طریق نقل کرده اند.

و شیعه آن را از حضرت علی، امام سجاد، امام باقر، امام صادق و امام رضا (علیه السلام)، و از ام سلمه، ابی ذر، ابی لیلی، ابی الاسود دؤلی، عمرو بن میمون اودی، و سعد بن ابی وقاص، بیش از سی طریق نقل کرده اند.

حال اگر کسی بگوید: این روایات بیش از این دلالت ندارد که علی و فاطمه و حسنین (علیه السلام) نیز مشمول آیه هستند، و این منافات ندارد با اینکه همسران رسول خدا نیز مشمول آن باشند، چون آیه شریفه در سیاق خطاب به آنان قرار گرفته.

در پاسخ می گوییم: بسیاری از این روایات و بخصوص آنچه از ام سلمه - که آیه در خانه او نازل شده - روایت شده است، تصریح دارد بر اینکه آیه مخصوص همان پنج تن است، و شامل همسران رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نیست، که ان شاء الله روایات مزبور که بعضی از آنها دارای سندی صحیح هستند، از نظر خواننده خواهد گذشت.

و اگر کسی بگوید: آن روایات باید به خاطر ناسازگاری اش با صریح قرآن طرح شود، چون روایت هر قدر هم صحیح باشد، وقتی پذیرفته است که با نص صریح قرآن منافات نداشته

باشد، و روایات مذکور مخالف قرآن است، برای اینکه آیه مورد بحث دنبال آیاتی قرار دارد که خطاب در همه آنها به همسران رسول خدا (صلی الله علیه و آله) است، پس باید خطاب در این آیه نیز به ایشان باشد.

در پاسخ می‌گوییم: همه حرفها در همین است، که آیا آیه مورد بحث متصل به آن آیات، و تتمه آنهاست یا نه؟ چون روایاتی که بدان اشاره شد، همین را منکر است، و می‌فرماید آیه مورد بحث به تنهایی، و در یک واقعه جداگانه نازل شده، و حتی در بین این هفتاد روایت، یک روایت هم وجود ندارد، که بگوید آیه شریفه دنبال آیات مربوط به همسران رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نازل شده، و حتی احدی هم از مفسرین این حرف را نزده اند، حتی آنها هم که گفته اند آیه مورد بحث مخصوص همسران رسول خدا (صلی الله علیه و آله) است، مانند عکرمه و عروه، نگفته اند که: آیه در ضمن آیات نازل شده.

پس آیه مورد بحث از جهت نزول جزو آیات مربوط به همسران رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و متصل به آن نیست، حال یا این است که به دستور رسول خدا (صلی الله علیه و آله) دنبال آن آیات قرارش داده اند، و یا بعد از رحلت رسول خدا (صلی الله علیه و آله) اصحاب در هنگام تالیف آیات قرآنی در آنجا نوشته اند، مؤید این احتمال این است که اگر آیه مورد بحث که در حال حاضر جزو آیه "وَقَرْنَ فِي بُيُوتِكُنَّ" است، از آن حذف شود، و فرض کنیم که اصلاً جزو آن نیست، آیه مزبور با آیه بعدش که می‌فرماید: "و اذکرن" کمال اتصال و انسجام را دارد، و اتصالش بهم نمی‌خورد.

پس معلوم می‌شود جمله مورد بحث نسبت به آیه قبل و بعدش نظیر آیه "الْيَوْمَ يَأْسُ الَّذِينَ كَفَرُوا" (۱) است که در وسط آیاتی قرار گرفته که آنچه خوردنش حرام است می‌شمارد، که در جلد پنجم این کتاب در سوره مائده گفتیم که: چرا آیه مزبور در وسط آن آیات قرار گرفته، و این بی‌نظمی از کجا ناشی شده است.

بنا بر آنچه گفته شد، کلمه "أَهْلِلَ الْأَجِيَّتِ" در عرف قرآن اسم خاص است که هر جا ذکر شود، منظور از آن، این پنج تن هستند، یعنی رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و علی و فاطمه و حسنین ع، و بر هیچ کس دیگر اطلاق نمی‌شود، هر چند که از خویشاوندان و اقربای آن جناب باشد، البته این معنا، معنایی است که قرآن کریم لفظ مذکور را بدان اختصاص داده، و گر نه به حسب عرف عام، کلمه مزبور بر خویشاوندان نیز اطلاق

ص: ۴۶۵

کلمه "رجس" - به کسره راه، و سکون جیم - صفتی است از ماده رجاست، یعنی پلیدی، و قذارت، و پلیدی و قذارت هیاتی است در نفس آدمی، که آدمی را وادار به اجتناب و نفرت می نماید، و نیز هیاتی است در ظاهر موجود پلید، که باز آدمی از آن نفرت می نماید اولی مانند پلیدی رذائل، دومی مانند پلیدی خوک، هم چنان که قرآن کریم این لفظ را در هر دو معنا اطلاق کرده، در باره پلیدی ظاهری فرموده: "أَوْ لَحْمِ خِنزِيرٍ فَإِنَّهُ رِجْسٌ" (۱) و هم در پلیدیهای معنوی، مانند شرک و کفر و اعمال ناشایست به کار برده و فرموده: "وَ أَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فَزَادَتْهُمْ رِجْسًا إِلَى رِجْسِهِمْ وَ مَاتُوا وَ هُمْ كَافِرُونَ" (۲)، و نیز فرموده: "وَ مَنْ يُرِدْ أَنْ يُضِلَّهُ يَجْعِلْ صِدْرَهُ ضَيْقًا حَرَجًا كَأَنَّمَا يَصَّعْدُ فِي السَّمَاءِ كَذَلِكَ يَجْعِلُ اللَّهُ الرَّجْسَ عَلَى الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ" (۳).

و این کلمه به هر معنا که باشد نسبت به انسان عبارت است از ادراکی نفسانی، و اثری شعوری، که از علاقه و بستگی قلب به اعتقادی باطل، یا عملی زشت حاصل می شود، وقتی می گوئیم (انسان پلید، یعنی انسانی که به خاطر دل بستگی به عقاید باطل، یا عمل باطل دلش دچار پلیدی شده است).

توضیح اینکه مفاد آیه تطهیر معصوم بودن اهل بیت (علیهم السلام) از اعتقاد و عمل باطل و ملازم بودن با اعتقاد و عمل حق، به اراده تکوینی خداوند است

و با در نظر گرفتن اینکه کلمه رجس در آیه شریفه الف و لام دارد، که جنس را می رساند، معنایش این می شود که خدا می خواهد تمامی انواع پلیدیها، و هیاتهای خبیثه، و رذیله، را از نفس شما ببرد، هیاتهایی که اعتقاد حق، و عمل حق را از انسان می گیرد، و چنین ازاله ای با عصمت الهی منطبق می شود، و آن عبارت است از صورت علمیه ای در نفس که انسان را از هر باطلی، چه عقاید و چه اعمال حفظ می کند، پس آیه شریفه یکی از ادله عصمت اهل بیت است.

برای اینکه قبلاً- گفتیم اگر مراد از آیه، چنین معنایی نباشد، بلکه مراد از آن تقوی و یا تشدید در تکالیف باشد، دیگر اختصاصی به اهل بیت نخواهد داشت، خدا از همه بندگانش.

ص: ۴۶۶

۱- یا گوشت خوک که پلید است. سوره انعام، آیه ۱۴۵.

۲- و آنهایی که در دل بیمارند، قرآن پلیدی دیگری بر پلیدیهایشان می افزاید، و می میرند در حالی که کافرند. سوره توبه، آیه ۱۲۵.

۳- و کسی که خدا بخواهد گمراهش کند، دلش را تنگ و ناپذیرا می کند، به طوری که پذیرفتن حق برایش چون رفتن به آسمان غیر ممکن باشد، خدا این چنین پلیدی را بر کسانی که ایمان نمی آورند مسلط می سازد. سوره انعام، آیه ۱۲۵. [.....]

تقوی می خواهد، نه تنها از اهل بیت، و نیز گفتیم که یکی از اهل بیت خود رسول خدا (صلی الله علیه و آله) است، و با اینکه آن جناب معصوم است، دیگر معنا ندارد که خدا از او تقوی بخواهد.

پس چاره ای جز این نیست که آیه شریفه را حمل بر عصمت اهل بیت کنیم، و بگوییم: مراد از بردن رجس، عصمت از اعتقاد و عمل باطل است، و مراد از تطهیر در جمله "يُطَهِّرُكُمْ تَطْهِيراً" که با مصدر تطهیر تاکید شده، زایل ساختن اثر رجس به وسیله وارد کردن مقابل آن است، و آن عبارت است از اعتقاد به حق، پس تطهیر اهل بیت عبارت شد، از اینکه ایشان را مجهز به ادراک حق کند، حق در اعتقاد، و حق در عمل، و آن وقت مراد از اراده این معنا، (خدا می خواهد چنین کند)، نیز اراده تکوینی می شود، چون قبلاً هم گفتیم اراده تشریحی را که منشا تکالیف دینی و منشا متوجه ساختن آن تکالیف به مکلفین است، اصلاً با این مقام سازگار نیست، (چون گفتیم اراده تشریحی را نسبت به تمام مردم دارد نه تنها نسبت به اهل بیت).

پس معنای آیه این شد که خدای سبحان مستمرا و دائماً اراده دارد شما را به این موهبت یعنی موهبت عصمت اختصاص دهد به این طریق که اعتقاد باطل و اثر عمل زشت را از شما اهل بیت ببرد، و در جای آن عصمتی بیاورد که حتی اثری از آن اعتقاد باطل و عمل زشت در دلهایتان باقی نگذارد.

"وَ اذْكُرْنَ مَا يُتْلَىٰ فِي بُيُوتِكُنَّ مِنْ آيَاتِ اللَّهِ وَالْحِكْمَةِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ لَطِيفًا خَبِيرًا" از ظاهر سیاق بر می آید که مراد از "ذکر"، معنای مقابل فراموشی باشد، که همان یاد آوری است، چون این معنا مناسب تاکید و تشدید است که در آیات شده است پس در نتیجه این آیه به منزله سفارش و وصیتی است بعد از وصیت به امثال تکالیف که قبلاً متوجه ایشان کرده است، و در کلمه "فِي بُيُوتِكُنَّ" تاکید دیگری است، (چون می فهماند مردم باید امثال امر خدا را از شما یاد بگیرند، آن وقت سزاوار نیست شما که قرآن در خانه هایتان نازل می شود، اوامر خدا را فراموش کنید).

و معنای آیه این است که شما زنان پیغمبر باید آنچه را که در خانه هایتان از آیات خدا و حکمت تلاوت می شود، حفظ کنید، و همواره به خاطرتان بوده باشد، تا از آن غافل نمانید، و از خط سیری که خدا برایتان معین کرده تجاوز نکنید.

این است معنای آیه، نه آنکه دیگران گفته اند که: مراد از ذکر، شکر خدا است، و

معنای آیه این است که خدا را شکر کنید، که شما را در خانه‌هایی قرار داد که در آن قرآن و سنت خوانده می‌شود، چون این معنا از سیاق آیه و بخصوص با در نظر گرفتن جمله "إِنَّ اللَّهَ كَانَ لَطِيفًا خَبِيرًا" دور است.

"إِنَّ الْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ وَالْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ ... أَجْرًا عَظِيمًا" شریعت مقدسه اسلام در کرامت و حرمت اشخاص از نظر دین داری فرقی بین زن و مرد نگذاشته، و در آیه "يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ" (۱)، به طور اجمال به این حقیقت اشاره می‌نماید، و در آیه "أَنِّي لَا أُضِيعُ عَمَلَ عَامِلٍ مِنْكُمْ مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَىٰ" (۲)، به آن تصریح، و سپس در آیه مورد بحث با صراحت بیشتری آن را بیان کرده است.

اشاره به فرق بین اسلام و ایمان و اشاره به اینکه در شریعت اسلام از نظر حرمت و کرامت بین زن و مرد فرق نیست

پس مقابله‌ای که در جمله "إِنَّ الْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ وَالْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ" بین اسلام و ایمان انداخته، می‌فهماند که این دو با هم تفاوت دارند، و نوعی فرق بین آن دو هست، و آن آیه‌ای که بفهماند آن نوع تفاوت چیست؟ آیه "قَالَتِ الْأَعْرَابُ آمَنَّا" است، که اینک همه آن از نظر خواننده می‌گذرد: "قَالَتِ الْأَعْرَابُ آمَنَّا قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا وَلَكِنْ قُولُوا أَسْلَمْنَا وَلَمَّا يَدْخُلِ الْأِيْمَانُ فِي قُلُوبِكُمْ ... إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ ثُمَّ لَمْ يَزْتَابُوا وَجَاهَدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ" (۳)، که می‌فهماند اولاً اسلام به معنای تسلیم دین شدن از نظر عمل است، و عمل هم مربوط به جوارح و اعضای ظاهری بدن است، و ایمان امری است قلبی، و ثانیاً اینکه گفتیم ایمان امری است قلبی، عبارت است از اعتقاد باطنی، به طوری که آثار آن اعتقاد در اعمال ظاهری و بدنی نیز ظاهر شود.

پس اسلام عبارت شد از تسلیم عملی برای دین، به اینکه همه تکالیف آن را بیاوری، و آنچه از آن نهی کرده ترک کنی، و "مسلمون" و "مسلمات" مردان و زنانی هستند که این

ص: ۴۶۸

۱- ای مردم ما شما را از یک مرد و زن آفریدیم، و قبیله قبیله تان کردیم، تا یکدیگر را بشناسید، بدرستی گرامی‌ترین شما نزد خدا با تقوی‌ترین شما است. سوره حجرات، آیه ۱۳.

۲- من اجر هیچ یک از عمل کنندگان شما را ضایع نمی‌کنم، چه مرد باشد و چه زن. سوره آل عمران، آیه ۱۹۵.

۳- اعراب گفتند ما ایمان آورده ایم، بگو هنوز ایمان نیاورده اید، و لیکن بگوئید اسلام آوردیم، چون هنوز ایمان در دل‌هایتان وارد نشده. تا آنجا که می‌فرماید- تنها و تنها مؤمنین آن کسانی هستند که به خدا و رسولش ایمان آورده، و بعد از آن دیگر شک نکردند، و با مال و جان خود در راه خدا جهاد نمودند. سوره حجرات، آیه ۱۴ و ۱۵.

طور تسلیم دین شده باشند، و اما "مؤمنین" و "مؤمنات" مردان و زنانی هستند که دین خدا را در دل خود جای داده باشند، به طوری که وقتی به اعمال آنان نگاه می کنی، پیداست که این شخص در دل به خدا ایمان دارد، پس هر مؤمنی مسلمان هست، ولی هر مسلمانی مؤمن نیست.

"وَالْقَانِتِينَ وَالْقَانِتَاتِ" - کلمه "قنوت" به طوری که گفته اند به معنای ملازمت در اطاعت و خضوع است، و در نتیجه معنای دو کلمه مورد بحث مردان و زنانی است که ملازم اطاعت خدا، و همواره در برابر او خاضعند.

"وَالصَّادِقِينَ وَالصَّادِقَاتِ" - کلمه "صدق" به معنای هر فعل و قولی است که مطابق با واقع باشد، و مرد و زن با ایمان هم در ادعای دین داری صادقند، و هم در گفتار راست می گویند، و هم خلف وعده نمی کنند.

"وَالصَّابِرِينَ وَالصَّابِرَاتِ" - اینان کسانی هستند که هم در هنگام مصیبت و بلاء، صبر می کنند، و هم در هنگام اطاعت، و هم آنجا که گناهی پیش آمده، در ترک آن صابرند.

"وَالْخَاشِعِينَ وَالْخَاشِعَاتِ" - کلمه "خشوع" به معنای خواری و تذلل باطنی و قلبی است، هم چنان که کلمه "خضوع" به معنای تذلل ظاهری، و با اعضای بدن است.

"وَالْمُتَصِفِينَ وَالْمُتَصِفَاتِ" - کلمه "صدقه" به معنای خرج کردن مال است در راه خدا، که یکی از مصادیق آن زکات واجب است.

"وَالصَّائِمِينَ وَالصَّائِمَاتِ" - مراد از "صوم" روزه های واجب و مستحب هر دو است، "وَالْحَافِظِينَ فُرُوجَهُمْ وَالْحَافِظَاتِ" - یعنی کسانی که فروج خود را حفظ می کنند، و آن را در غیر آنچه خدا حلال کرده به کار نمی بندند.

"وَالذَّاكِرِينَ اللَّهَ كَثِيرًا وَالذَّاكِرَاتِ" - یعنی "وَالذَّاكِرَاتِ" و "وَالذَّاكِرِينَ" که کلمه "الله" به خاطر اینکه معلوم بوده حذف شده یعنی، و کسانی که ذکر خدا را بسیار می کنند، هم با زبان و هم با قلب، و این ذکر شامل نماز و حج نیز هست.

"أَعَدَّ اللَّهُ لَهُمْ مَغْفِرَةً وَأَجْرًا عَظِيمًا" نکره آمدن مغفرت و اجر، به منظور تعظیم آن است.

بحث روایتی

اشاره

در تفسیر قمی در ذیل آیه "يا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لِيَٰزُوجِكَ" آمده که سبب نزول این آیه

این بود که چون رسول خدا (صلی الله علیه و آله) از جنگ خیبر برگشت، و در آن جنگ گنجینه های آل ابی الحقیق نصیب مسلمانان شد، همسرانش به آن جناب عرضه داشتند این گنجینه ها را به ما بده، حضرتش فرمود: بر طبق دستور خدای تعالی در بین همه مسلمانان تقسیم کردم، همسران از وی در خشم شدند، و گفتند تو چنان گمان کرده ای که اگر ما را طلاق دهی دیگر در همه فامیل ما یک همسر کفو پیدا نمی شود که ما را بگیرد؟

خدای تعالی از این سخن ایشان برای رسول گرامی اش غیرت کرد، و به آن جناب دستور داد از ایشان کناره گیری کند، رسول خدا (صلی الله علیه و آله) بیست و نه روز از ایشان کناره گیری نموده و در مشربه ام ابراهیم منزل گزید، تا آن که یک نوبت حیض دیدند، و پاک شدند، آن گاه آیه " يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لَأُزَوِّجَكُمُ... أَجْرًا عَظِيمًا " را فرستاد، که در آن همسران رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را مخیر کرد بین باقی ماندن بر همسری آن جناب، و بین طلاق گرفتن.

و اولین کسی که در بین همسران برخاست ام سلمه بود، عرضه داشت: من خدا و رسول را اختیار می کنم، دنبال او سایر همسران یکی یکی برخاستند، و با رسول خدا (صلی الله علیه و آله) از در آشتی معانقه کردند، و کلام ام سلمه را همی گفتند (۱).

مؤلف: قریب به این معنا از طرق اهل سنت نیز روایت شده، و در آن آمده: اولین کسی که برخاست و گفت من خدا و رسولش را اختیار کردم عایشه بود (۲).

روایاتی در ذیل آیات مربوط به همسران پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم)

و در کافی به سند خود از داوود بن سرحان از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: زینب دختر جحش گفت: رسول خدا پنداشتند اگر ما را طلاق دهد شوهر برای ما قحطی است، و این در هنگامی بود که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) بیست و نه روز از آنان کناره گیری کرده بود، وقتی زینب این حرف را زد، خدای تعالی جبرئیل را نزد رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرستاد، و گفت: " قُلْ لَأُزَوِّجَكُمُ... " پس همسران گفتند:

ما خدا و رسول او را و خانه آخرت را برگزیدیم (۳).

و در همان کتاب به سند خود از عیص بن قاسم، از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که گفت: از آن جناب این مساله را پرسیدم که مردی همسر خود را مخیر می کند، و همسرش جدایی را می گزیند، آیا به صرف این گزینش جدا می شود یا نه؟ فرمود: نه، این حکم

ص: ۴۷۰

۱- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۹۲.

۲- الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۹۴-۱۹۶.

۳- فروع کافی، ج ۶، ص ۱۳۸، ح ۴.

تنها مخصوص رسول خدا (صلی الله علیه و آله) بود، که از ناحیه خدا مامور شد همسرانش را مخیر کند، و او هم از باب امثال امر خدا این کار را کرد، تازه اگر همسرانش جدایی را اختیار می کردند رسول خدا (صلی الله علیه و آله) طلاقشان می داد، و صرف اختیار زنان طلاق نمی شود، خدای تعالی هم به مساله طلاق تصریح کرده، و فرموده: "قُلْ لِّأَزْوَاجِكُمْ إِن كُنْتُمْ تُرِيدْنَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا وَ زِينَتَهَا فَتَعَالَيْنَ أُمْتَعْنَنَّ وَأُسْرِحَنَّ سَرَاْحًا جَمِيْلًا" (۱).

و در مجمع البیان آمده که واحدی به سند خود از سعید بن جبیر، از ابن عباس روایت کرده که گفت: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) با حفصه (دختر عمر) نشستند با هم مشاجره کردند و رسول خدا (صلی الله علیه و آله) پرسید: میل داری مردی بین من و تو حکم شود؟ حفصه عرضه داشت: آری.

پس کسی را فرستاد نزد عمر، عمر وقتی آمد به دخترش گفت: حرف بزن، حفصه گفت: یا رسول الله (صلی الله علیه و آله) تو سخن بگو، ولی غیر از حق چیزی مگو، عمر چون این بشنید، دست بلند کرد و محکم به صورت دخترش زد، و این سیلی را دو باره تکرار کرد. رسول خدا (صلی الله علیه و آله) به عمر فرمود: دست ننگه دار، پس عمر به دخترش گفت: ای دشمن خدا، رسول خدا (صلی الله علیه و آله) جز حق نمی گوید، به آن خدایی که او را به حق مبعوث کرده، اگر احترام محضر او نبود دست خود را ننگه نمی داشتم، آن قدر می زدم تا بمیری، رسول خدا (صلی الله علیه و آله) برخاست و به بالا-خانه ای که داشت رفت، و تا یک ماه با احدی از همسرانش نیامیخت، و در همان غرفه صبحانه و شام می خورد، پس خدای تعالی این آیات را فرو فرستاد (۲).

و در خصال از امام صادق (علیه السلام) روایت شده که فرموده: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) با پانزده زن ازدواج کرد، و با سیزده نفر از آنان در آمیخت، و چون از دنیا رفت نه نفر از آنان همسرش بودند، و اما آن دو نفری که آن جناب با ایشان آمیزش نکرد، یکی عمره بود، و دیگری سنا، و اما آن سیزده نفری که با ایشان بیامیخت، اول خدیجه دختر خویلد بود، و بعد از او با سوده دختر زمعه ازدواج کرد، و سپس با ام سلمه که نامش هند، و دختر ابی امیه بود، و سپس با ام عبد الله عایشه دختر ابی بکر، و آن گاه با حفصه دختر عمر، و سپس با زینب

ص: ۴۷۱

۱- فروع کافی، ج ۶، ص ۱۳۷، ح ۳.

۲- مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۵۳.

دختر خزیمه بن حارث ام المساکین، و بعد از او با زینب دختر جحش، آن گاه با ام حبیب رمله دختر ابی سفیان، و بعد از او با میمونه دختر حارث، و سپس با زینب دختر عمیس، آن گاه با جویریة دختر حارث، و بعد از او با صفیه دختر حبیب بن اخطب، و آنکه خود را به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) بخشید خوله دختر حکیم سلمی بود.

و آن جناب علاوه بر این همسران، دو کنیز داشت، یکی ماریه قبطیه، و دیگری ریحانه خندفیه، که با آنان نیز معامله همسران آزاد را می کرد، یعنی شبهای خود را بین همسران و این دو کنیز تقسیم می کرد.

و آن نه نفری که در هنگام رحلت آن جناب همسرش بودند، عبارت بودند از عایشه، حفصه، ام سلمه، زینب دختر جحش، میمونه دختر حارث، ام حبیب دختر ابو سفیان، جویریة، سوده، صفیه، که از همه فاضلتر خدیجه، و بعد از او ام سلمه و سپس میمونه بود (۱).

و در مجمع البیان در ذیل آیه "یا نساء النبی من یأت منکمن..." آمده که محمد بن ابی عمیر، از ابراهیم بن عبد الحمید، از علی بن عبد الله بن الحسین، از پدرش، از علی بن الحسین (علیه السلام) روایت کرده، که مردی در حضورش گفت: شما از اهل بیتی هستید که خدا شما را آمرزیده، امام سجاد غضب کرد و فرمود: ما سزاوارتریم به اینکه آنچه خدا در همسران رسول خدا (صلی الله علیه و آله) عملی کرد در باره ما عملی کند، ما معتقدیم که نیکو کار از ما را دو برابر اجر داد، و بد کار از ما را دو برابر عذاب، نه آنکه تو پنداشته ای (که چون آمرزیده شده ایم، دست از عبادت برداریم، و هر کاری خواستیم بکنیم) (۲).

و در تفسیر قمی روایتی با سند از امام صادق از پدرش (علیه السلام) در ذیل آیه "و لا تبرجن تبرج الجاهلیة الأولى" آورده، و آن این است که حضرت فرمود: بعد از جاهلیت اول، جاهلیت دیگری نیز خواهد آمد (۳).

مؤلف: این روایت نکته ای جالب و لطیف را از آیه شریفه استفاد کرده.

و در الدر المنثور است که طبرانی از ام سلمه روایت کرده که گفت: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) به فاطمه فرمود: همسرت و دو پسرانت را نزد من حاضر کن، فاطمه

ص: ۴۷۲

۱- خصال صدوق، ج ۲، ص ۴۱۹، ش ۱۳، باب ۹.

۲- مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۵۴.

۳- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۹۳.

ایشان را به خانه ما آورد، پس رسول خدا (صلی الله علیه و آله) عبایی بافت فدک بر سر ایشان انداخت، و دست خود را روی سر همگی آنان گذاشت، و گفت: بار الها! اینها اهل محمد، و در نقلی دیگر آمده اینها اهل محمد- پس صلوات و برکات خود را بر آل محمد قرار ده، همانطور که بر آل ابراهیم قرار دادی، و تو حمید و مجیدی، ام سلمه می گوید: پس من عبا را بلند کردم که من نیز جزو آنان باشم، رسول خدا (صلی الله علیه و آله) عبا را از دستم کشید، و فرمود: تو عاقبت بخیر هستی (۱).

مؤلف: این روایت را صاحب غایه المرام هم از عبد الله بن احمد بن حنبل، از پدرش احمد، و او به سند خود از ام سلمه نقل کرده است.

روایات متعدد در باره نزول آیه تطهیر در باره پنج تن (علیهم السلام) که در زیر کسای پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) جمع شده بودند

و در همان کتاب است: که ابن مردویه، از ام سلمه روایت کرده که گفت: آیه "إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيراً" در خانه من نازل شد، و در خانه هفت نفر بودند، جبرئیل، میکائیل، علی، فاطمه، حسن، و حسین، و من که دم در ایستاده بودم، عرضه داشتم: یا رسول الله (صلی الله علیه و آله) آیا من از اهل بیت نیستم؟ فرمود تو عاقبت بخیری، تو از همسران پیغمبری (۲).

باز در همان کتاب است که ابن جریر، و ابن منذر، و ابن ابی حاتم، و طبرانی، و ابن مردویه همگی از ام سلمه همسر رسول خدا (صلی الله علیه و آله) روایت کرده اند که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) در خانه او عبایی بافت خیر به روی خود کشیده، و خوابیده بود، که فاطمه از در درآمد، در حالی که ظرفی غذا با خود آورده بود، رسول خدا فرمود:

همسرت و دو پسرانت حسن و حسین را صدا بزن، فاطمه برگشت و ایشان را با خود بیاورد، در همان بین که داشتند آن غذا را می خوردند این آیه نازل شد: "إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيراً".

پس رسول خدا (صلی الله علیه و آله) زیادی جامه ای که داشت بر سر آنان کشید، آن گاه دست خود را از زیر کسا بیرون آورد، به آسمان اشاره کرد، و عرضه داشت:

بار الها اینها اهل بیت من، و خاصگان من هستند، پس پلیدی را از ایشان ببر، و تطهیرشان کن، و این کلام را سه بار تکرار کرد.

ام سلمه می گوید: من سر خود را در زیر جامه بردم، و عرضه داشتم: یا رسول الله (صلی الله علیه و آله) منم با شما، حضرت دو بار فرمود: تو عاقبت بخیری (۳).

- ١- الدر المنثور، ج ٥، ص ١٩٨.
- ٢- الدر المنثور، ج ٥، ص ١٩٨.
- ٣- الدر المنثور، ج ٥، ص ١٩٨.

مؤلف: این حدیث را صاحب غایه المرام از عبد الله پسر احمد بن حنبل، به سه طریق از ام سلمه نقل کرده، و همچنین تفسیر ثعلبی نیز آن را روایت کرده است.

و در همان کتاب است که ابن مردویه، و خطیب، از ابی سعید خدری روایت کرده که گفت: روزی که نوبت ام سلمه بود، و رسول خدا (صلی الله علیه و آله) در خانه او قرار داشت، جبرئیل بر آن جناب نازل شد، و آیه "إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيراً" را نازل کرد، ابی سعید سپس می گوید: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) حسن و حسین و علی و فاطمه را خواست، بعد از آنکه نزدش حاضر شدند، ایشان را به خود چسبانید، و جامه ای رویشان افکند، و این در حالی بود که ام سلمه در پشت پرده قرار داشت، آن گاه گفت: بار الها اینان اهل بیت منند، پروردگارا پلیدی را از ایشان ببر، و آن طور که خودت می دانی پاکشان کن، ام سلمه گفت: ای پیغمبر خدا! آیا من نیز با ایشان هستم؟

حضرت فرمود: تو جای خود داری، و عاقبت بخیر است (۱).

باز در آن کتاب آمده که ابن جریر، و ابن ابی حاتم، و طبرانی، از ابی سعید خدری روایت کرده که گفت: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: آیه "إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيراً" در باره پنج نفر نازل شد، من، علی، فاطمه، حسن و حسین (۲).

مؤلف: این روایت را صاحب غایه المرام نیز از تفسیر ثعلبی نقل کرده.

و نیز در آن کتاب آمده که ترمذی (وی حدیث را صحیح دانسته)، و ابن جریر، ابن منذر، و حاکم (وی نیز حدیث را صحیح دانسته)، و ابن مردویه، و بیهقی، در سنن خود، از چند طریق از ام سلمه روایت کرده اند که گفت آیه "إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ" در خانه من نازل شد، و آن روز در خانه من فاطمه، علی، حسن و حسین، بودند، که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) ایشان را با عبایی پوشانید آن گاه گفت: خدایا اینها ایند اهل بیت من، پس پلیدی را از ایشان ببر، و پاکشان گردان (۳).

و در غایه المرام از حمیدی روایت کرده که گفت: شصت و چهارمین حدیث متفق علیه از احادیث بخاری و مسلم، از مسند عایشه، از مصعب بن شبیه، از صفیه دختر شبیه، از عایشه این حدیث است که گفت: روزی صبح رسول خدا (صلی الله علیه و آله) از اطاق بیرون شد در حالی که بر تن خود مرط مرط از مو و رنگ سیاه داشت، در این هنگام حسن بن

ص: ۴۷۴

۱- الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۹۸.

۲- الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۹۸.

۳- الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۹۸.

علی (علیه السلام) وارد شد، رسول خدا (صلی الله علیه و آله) او را داخل جامه برد، پس از او حسین آمد، او را هم داخل کرد، سپس فاطمه آمد، او را هم درون برد، در آخر علی آمد، او را نیز داخل برد، آن گاه فرمود: "إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيراً".

مؤلف: این حدیث به طرق مختلفه از عایشه روایت شده.

روایاتی در باره اینکه رسول الله (صلی الله علیه و آله و سلم) مدتی را هر صبح به در خانه علی (علیه السلام) می آمد و ایشان را اهل البیت خطاب می کرد و آیه تطهیر را تلاوت می فرمود

و در الدر المنثور است که ابن مردویه، از ابی سعید خدری روایت کرده که گفت:

چون علی (علیه السلام) با فاطمه ازدواج کرد، چهل روز صبح رسول خدا (صلی الله علیه و آله) به در خانه او آمد، و گفت، سلام بر شما اهل بیت، و رحمت خدا و برکات او، وقت نماز است، خدا رحمتان کند، "إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيراً" من در جنگم، با کسی که با شما بجنگد، و آشتی و دوستم با کسی که با شما آشتی و دوست باشد (۱).

و نیز در همان کتاب است که ابن مردویه از ابن عباس روایت کرده که گفت: ما نه ماه همه روزه شاهد این جریان بودیم، که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) هنگام هر نمازی به در خانه فاطمه آمد، و گفت: سلام بر شما اهل بیت و رحمت خدا و برکات او "إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيراً" (۲).

مؤلف: و نیز این روایت را الدر المنثور از طبرانی، از ابی الحمراء نقل کرده، اما به این عبارت که گفت: من شش ماه تمام رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را دیدم که به در خانه علی و فاطمه می آمد، و می گفت: "إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ ...". و نیز از ابن جریر، و ابن مردویه، از ابی الحمراء نقل کرده که چنین گفت: من از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) حفظ کردم، درست هشت ماه در مدینه بر آن جناب گذشت، که حتی یک روز برای نماز صبح بیرون نشد مگر آنکه به در خانه علی می آمد، و دست خود را بر دو طرف در می گذاشت، و سپس می گفت: نماز نماز "إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ ... " (۳).

و نیز همین روایت را از ابن ابی شیبیه، احمد و ترمذی، (وی حدیث را حسن شمرد)، و ابن جریر، ابن منذر، طبرانی، و حاکم (وی آن را صحیح دانسته). و ابن مردویه، از انس نقل کرده که عبارتش چنین است که: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) همواره وقتی برای نماز صبح بیرون می شد، به در خانه فاطمه می گذشت و می گفت: نماز ای اهل بیت، نماز، که "إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيراً" (۴).

ص: ۴۷۵

۱- الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۹۹.

۲- الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۹۹.

٣- الدر المنثور، ج ٥، ص ١٩٩.

٤- الدر المنثور، ج ٥، ص ١٩٩.

مؤلف: روایات در این معانی از طرق اهل سنت، و همچنین از طرق شیعه بسیار زیاد است، هر کس بخواهد بدان اطلاع یابد، باید به کتاب غایه المرام بحرانی، و کتاب عیقات مراجعه کند، (و فارسی آن روایات در کتاب علی در کتب اهل سنت به قلم مترجم آمده).

و در غایه المرام از حموینی، و او به سند خود از یزید بن حیان، روایت کرده که گفت: داخل شدیم بر زید بن ارقم، او گفت: روزی رسول خدا (صلی الله علیه و آله) ما را خطاب کرد، و فرمود: آگاه باشید که من در بین شما امت اسلام دو چیز گرانبها می گذارم، و می روم، یکی کتاب خدای عز و جل است، که هر کس آن را پیروی کند هدایت می شود، و هر که آن را پشت سر اندازد، در ضلالت است، و سپس اهل بیت، من خدا را به یاد شما می آورم در باره اهل بیت، و این کلمه را سه بار تکرار کرد.

چند روایت متضمن اینکه مقصود از اهل بیت رسول الله (صلی الله علیه و آله و سلم) همسران آن حضرت نیستند

ما از زید بن ارقم پرسیدیم: اهل بیت رسول خدا (صلی الله علیه و آله) چه کسانی بودند؟ آیا همسرانش بودند؟ گفت: نه، اهل بیت او، دودمان اویند، که بعد از آن جناب صدقه خوردن بر آنان حرام است، یعنی آل علی، آل عباس، آل جعفر، و آل عقیل.

و نیز در همان کتاب از صحیح مسلم، به سند خود از یزید بن حیان از زید بن ارقم روایت کرده که گفت: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: "من در بین شما دو چیز گرانبها و سنگین می گذارم، یکی کتاب خدا است، که جبل الله است و هر کس آن را پیروی کند بر طریق هدایت، و هر کس ترکش گوید بر ضلالت است، و دومی اهل بیت" پرسیدیم:

اهل بیت او کیست؟ همسران اویند؟ گفت: نه، به خدا قسم، همسر آدمی چند صباحی با آدمی است، و چون طلاقش دهند به خانه پدرش بر می گردد، و دو باره بیگانه می شود، اهل بیت رسول خدا (صلی الله علیه و آله) اهل او، و عصبه و خویشاوندان اویند، که بعد از او صدقه برایشان حرام است (۱).

مؤلف: در این روایت کلمه بیت به نسب تفسیر شده، هم چنان که عرفا هم بر این معنا اطلاق می شود، می گویند بیوتات عرب، یعنی خاندانها و تیره های عرب، و لیکن روایات سابق که از ام سلمه و غیر او نقل شد، با این معنا سازگار نیست، برای اینکه در آن روایت اهل بیت تنها به علی، فاطمه، و حسنین (علیه السلام) تفسیر شده.

و در مجمع البیان می گوید: مقاتل بن حیان گفته: وقتی اسماء بنت عمیس با شوهرش جعفر بن ابی طالب از حبشه برگشت، داخل شد در بین همسران رسول خدا (صلی الله علیه و آله).

و پرسید آیا چیزی از قرآن در باره مهاجرین به حبشه نازل شد؟ گفتند: نه.

پس نزد رسول خدا (صلی الله علیه و آله) آمد و عرضه داشت: یا رسول الله (صلی الله علیه و آله) مثل اینکه جنس زن همیشه باید محروم و در زیان باشد، رسول خدا (صلی الله علیه و آله) پرسید: چطور مگر؟ گفت: برای اینکه آن طور که مردان در قرآن کریم به نیکی یاد شده اند، زنان یاد نشده اند، بعد از این جریان آیه " إِنَّ الْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ ... " نازل گردید (۱).

مؤلف: در روایاتی دیگر آمده که این شکوه را ام سلمه کرد.

ص: ۴۷۷

۱- مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۵۷.

اشاره

وَ مَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَلَا لِمُؤْمِنَةٍ إِذَا قَضَى اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَمْرًا أَنْ يَكُونَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ مِنْ أَمْرِهِمْ وَ مَنْ يَعْصِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَقَدْ ضَلَّ ضَلَالًا مُبِينًا (۳۶) وَ إِذْ تَقُولُ لِلَّذِي أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِ وَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِ أَمْسِكْ عَلَيْكَ زَوْجَكَ وَ اتَّقِ اللَّهَ وَ تُخْفِي فِي نَفْسِكَ مَا اللَّهُ مُبْدِيهِ وَ تَخْشَى النَّاسَ وَ اللَّهُ أَحَقُّ أَنْ تَخْشَاهُ فَلَمَّا قَضَى زَيْدٌ مِنْهَا وَطَرًا زَوَّجْنَاكَهَا لِكَيْ لَا يَكُونَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ حَرَجٌ فِي أَزْوَاجِ أَدْعِيَائِهِمْ إِذَا قَضَوْا مِنْهُنَّ وَطَرًا وَ كَانَ أَمْرُ اللَّهِ مَفْعُولًا (۳۷) مَا كَانَ عَلَى النَّبِيِّ مِنْ حَرَجٍ فِيمَا فَرَضَ اللَّهُ لَهُ سُنَّةَ اللَّهِ فِي الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلُ وَ كَانَ أَمْرُ اللَّهِ قَدَرًا مَقْدُورًا (۳۸) الَّذِينَ يُبَلِّغُونَ رِسَالَاتِ اللَّهِ وَ يَخْشَوْنَهُ وَ لَا يَخْشَوْنَ أَحَدًا إِلَّا اللَّهَ وَ كَفَى بِاللَّهِ حَسِيبًا (۳۹) مَا كَانَ مُحَمَّدٌ أَبَا أَحَدٍ مِنْ رِجَالِكُمْ وَ لَكِنْ رَسُولَ اللَّهِ وَ خَاتَمَ النَّبِيِّينَ وَ كَانَ اللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمًا (۴۰)

ترجمه آیات

هیچ مرد مؤمن و زن مؤمن را سزاوار نیست که وقتی خدا و رسولش امری را صادر فرمودند، باز هم در امور خود، خود را صاحب اختیار بدانند، و هر کس خدا و رسولش را نافرمانی کند، به ضلالتی آشکار گمراه شده است (۳۶).

به یاد آور که به آن کس که خدا به او نعمت داد، و تو نیز به او احسان کردی گفتی: همسرت را بر

خلاف میل نگه دار، و از خدا بترس، (با اینکه تو از پیش می دانستی، که سر انجام و بر حسب تقدیر الهی او همسرش را طلاق می دهد و تو باید آن را بگیری) تو آنچه در دل داشتی، و می دانستی خدا بالاخره آشکارش خواهد کرد، از ترس مردم پنهان کردی، و خدا سزاوارتر است به اینکه از او بترسی، پس همین که زید بهره خود از آن زن گرفت، و طلاقش داد، ما او را به همسری تو در آوردیم، تا دیگر مؤمنان نسبت به همسر پسر خوانده های خود وقتی مطلقه می شوند دچار زحمت نشوند، و آن را حرام نپندارند، و امر خدا سرانجام شدنی است (۳۷).

بر پیغمبر اسلام هیچ حرجی در خصوص عملی که خدا بر شخص او واجب کرده نیست، این سنتی است از خدا که در امت های قبل نیز جاری بوده، و امر خدا اندازه دار و سنجیده است (۳۸).

کسانی که رسالتهای خدا را ابلاغ می کنند، و از او می ترسند، و از احدی به جز خدا نمی ترسند، و خدا برای حسابرسی کافی است (۳۹).

محمد پدر احدی از مردان فعلی شما نیست، بلکه فرستاده خدا و خاتم پیغمبران است، و خدا به هر چیزی دانا است (۴۰).

بیان آیات توضیح معنای آیه "وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَلَا لِمُؤْمِنَةٍ إِذَا قَضَى اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَمْرًا..." و بیان مراد از قضای خدا و رسول (صلی الله علیه و آله و سلم) در این آیه

اشاره

این آیات یعنی آیه "وَ إِذْ تَقُولُ لِلَّذِي أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِ - تا آیه - وَ كَانَ اللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمًا" در باره داستان ازدواج رسول خدا (صلی الله علیه و آله) با همسر زید است همان زیدی که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) او را به عنوان فرزند خود پذیرفته بود، و بعید نیست که آیه اولی هم که می فرماید: "وَ مَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَلَا لِمُؤْمِنَةٍ..." از باب مقدمه و توطئه برای آیات بعدش باشد.

"وَ مَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَلَا لِمُؤْمِنَةٍ إِذَا قَضَى اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَمْرًا أَنْ يَكُونَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ مِنْ أَمْرِهِمْ..."

سیاق، شهادت می دهد بر اینکه مراد از قضاء، قضاء تشریحی، و گذراندن قانون است، نه قضاء تکوینی، پس مراد از قضای خدا، حکم شرعی او است که در هر مساله ای که مربوط به اعمال بندگان است مقرر داشته، و بدان وسیله در شؤونات آنان دخل و تصرف می نماید، و البته این احکام را به وسیله یکی از فرستادگان خود بیان می کند.

و اما قضای رسول او، به معنای دومی از قضاء است، و آن عبارت است از اینکه رسول او به خاطر ولایتی که خدا برایش قرار داده، در شانی از شؤون بندگان، دخل و تصرف کند،

هم چنان که امثال آیه "النَّبِيُّ أَوْلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنفُسِهِمْ" از این ولایت که خدا برای رسول گرامی اسلام قرار داده خبر می دهد.

و به حکم آیه مذکور، قضای رسول خدا (صلی الله علیه و آله) قضای خدا نیز هست، چون خدا قرار دهنده ولایت برای رسول خویش است، و او است که امر رسول را در بندگانش نافذ کرده.

و سیاق جمله "إِذَا قَضَىٰ اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَمْرًا"، از آنجایی که یک مساله را هم مورد قضای خدا دانسته و هم مورد قضای رسول خدا (صلی الله علیه و آله)، شهادت می دهد بر اینکه مراد از قضاء، تصرف در شانی از شؤون مردم است، نه جعل حکم تشریعی که مختص به خدای تعالی است، (آری رسول خدا (صلی الله علیه و آله) جاعل و قانونگذار قوانین دین نیست، این شان مختص به خدا است، و رسول او، تنها بیان کننده وحی او است، پس معلوم شد که مراد از قضای رسول، تصرف در شؤون مردم است).

"وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَلَا لِمُؤْمِنَةٍ" - یعنی صحیح و سزاوار نیست از مؤمنین و مؤمنات، و چنین حقی ندارند، که در کار خود اختیار داشته باشند که هر کاری خواستند بکنند و جمله "إِذَا قَضَىٰ اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَمْرًا" ظرف است، برای اینکه فرمود اختیار ندارند، یعنی در موردی اختیار ندارند، که خدا و رسول در آن مورد امری و دستوری داشته باشند.

و ضمیر جمع در جمله "لَهُمُ الْخَيْرَةُ مِنْ أَمْرِهِمْ"، به مؤمن و مؤمنه بر می گردد، و مراد از آن دو کلمه، همه مؤمنین و مؤمنات هستند، چون در سیاق نفی قرار گرفته اند، و اگر نفرمود:

"ان یكون لهم الخیره فیہ"، بلکه کلمه "من امرهم" را اضافه کرد با اینکه قبلاً کلمه "امرا" را آورده بود، و حاجتی به ذکر دومی نبود، برای این است که بفهماند منشا توهم اینکه اختیار دارند، این است که امر، امر ایشان، و کار، کار ایشان است، و این توهم را رد نموده می فرماید:

با اینکه کار، کار خود ایشان است، در عین حال اختیاری در آن ندارند.

و معنای آیه این است: احدی از مؤمنین و مؤمنات حق ندارند در جایی که خدا و رسول او در کاری از کارهای ایشان دخالت می کنند، خود ایشان باز خود را صاحب اختیار بدانند، و فکر کنند که آخر کار مال ماست، و منسوب به ما، و امری از امور زندگی ماست، چرا اختیار نداشته باشیم؟ آن وقت چیزی را اختیار کنند، که مخالف اختیار و حکم خدا و رسول او باشد، بلکه بر همه آنان واجب است پیرو خواست خدا و رسول باشند، و از خواست خود صرف نظر کنند.

و این آیه شریفه هر چند عمومیت دارد، و همه مواردی را که خدا و رسول حکمی

بر خلاف خواسته مردم دارند شامل می شود، اما به خاطر اینکه در سیاق آیات بعدی قرار دارد، که داستان ازدواج رسول خدا (صلی الله علیه و آله) با همسر پسر خوانده اش زید را بیان می کند، می توان گفت به منزله مقدمه برای بیان همین داستان است، و می خواهد به کسانی که به آن جناب اعتراض و سرزنش می کردند، که داستانش در بحث روایتی این فصل خواهد آمد، پاسخ دهد، که این مساله ربطی به شما ندارد، و شما نمی توانید در آنچه خدا و رسول حکم می کند مداخله کنید.

توضیح آیه: "وَ إِذْ تَقُولُ لِلَّذِي أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِ وَأَنْعَمْتَ عَلَيْهِ... " که راجع به ازدواج پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) با همسر پسر خوانده اش می باشد. و اشاره به اشتباه مفسرین در این باره

"وَ إِذْ تَقُولُ لِلَّذِي أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِ وَأَنْعَمْتَ عَلَيْهِ أَمْسِكْ عَلَيْكَ زَوْجَكَ وَ اتَّقِ اللَّهَ... وَ كَانَ أَمْرُ اللَّهِ مَفْعُولًا" این کسی که خدا و رسول او به وی انعام کرده اند، زید بن حارثه است، که قبلاً برده رسول خدا (صلی الله علیه و آله) بود، سپس آن جناب آزادش کرد و او را فرزند خود گرفت، و این یک انعامی بود که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) به وی کرد، انعام دیگرش این بود که دختر عمه خود - زینب دختر جحش - را همسر او کرد، حالا آمده نزد رسول خدا مشورت می کند، که اگر صلاح بدانید من او را طلاق دهم، رسول خدا (صلی الله علیه و آله) او را از این کار نهی می کند، ولی سرانجام زید همسرش را طلاق داد، و رسول خدا (صلی الله علیه و آله) با او ازدواج کرد، و این آیه در بیان این قصه نازل شد.

بنا بر این، منظور از "أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِ" نعمت هدایت است که خدا به زید ارزانی داشت، و او را که یک مشرک زاده بود، به سوی ایمان هدایت نمود، و نیز محبت او را در دل پیامبرش افکند، و منظور از جمله "أَنْعَمْتَ عَلَيْهِ" احسانی است که پیغمبر به وی کرد، و او را که برده ای بود، آزاد ساخت، و به فرزندی خود پذیرفت، و جمله "أَمْسِكْ عَلَيْكَ زَوْجَكَ وَ اتَّقِ اللَّهَ" کنایه است از اینکه همسرت را طلاق مده، و این کنایه خالی از این اشاره نیست، که زید اصرار داشته او را طلاق دهد.

"وَ تُخْفِي فِي نَفْسِكَ مَا اللَّهُ مُبْدِيهِ" - یعنی تو در دلت مطلبی را پنهان می کنی که خدا ظاهر کننده آن است "وَ تَخَشَى النَّاسَ وَ اللَّهُ أَحَقُّ أَنْ تَخْشَاهُ" از ذیل آیات یعنی جمله "الَّذِينَ يُبَلِّغُونَ رِسَالَاتِ اللَّهِ وَ يَخْشَوْنَهُ وَ لَا يَخْشَوْنَ أَحَدًا إِلَّا اللَّهَ"، بر می آید که ترس از مردم در جمله مورد بحث، این نبوده که آن جناب از جان خود می ترسیده، بلکه ترسش راجع به خدا و مربوط به دین او بوده، و می ترسید مردم به خاطر ازدواجش با همسر زید او را سرزنش کنند، و این ترس را در دل پنهان می داشته، چون می ترسیده اگر اظهارش کند، مردم او را سرزنش کنند، و بیمار دلان هو و جنجال به راه بیندازند، که چرا همسر پسر را گرفته ای، و در نتیجه ایمان

عوام مردم هم سست شود، و این ترس به طوری که ملاحظه می کنید ترس مشروعی بوده، نه مذموم، چون در حقیقت ترس برای خدای سبحان بوده است. جمله " وَ تَخْشَى النَّاسَ وَاللَّهُ أَحَقُّ أَنْ تَخْشَاهُ " هم که ظاهرش نوعی عتاب است، که از مردم می ترسی؟ با اینکه خدا سزاوارتر است به اینکه از او بترسی در حقیقت، و بر خلاف ظاهرش، عتاب از یک نوع ترس از خدا است، و این ترس از خدا از طریق مردم است، می خواهد آن جناب را از این صورت ترس از خدا نهی نموده و به صورتی دیگر هدایت کند، و آن این است که در ترس از خدا مردم را دخالت مده، مستقیماً از خدا بترس، و آنچه در دل پنهان کرده ای، که همان ترس باشد، از مردم پنهان مکن، چون خدا آن را آشکار می کند.

بیان اینکه جمله " وَ تَخْشَى النَّاسَ وَاللَّهُ أَحَقُّ أَنْ تَخْشَاهُ " متضمن تایید و انتصار آن جناب است

و این خود شاهد خوبی است بر اینکه خدای تعالی بر پیامبر خود واجب کرده بوده که باید با همسر زید، پسر خوانده اش ازدواج کند، تا به این وسیله همه بفهمند که همسر پسر خوانده محرم انسان نیست، و سایر مسلمانان نیز می توانند با همسر پسر خوانده هایشان ازدواج کنند، رسول خدا (صلی الله علیه و آله) این معنا را در دل پنهان می داشت، چون از اثر سوء آن در مردم می ترسید، خدای تعالی با این عتاب او را امنیت داد، نظیر امنیتی که در آیه " يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ ... وَاللَّهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ " (۱) داد.

پس ظاهر عتابی که از جمله " وَ تَخْشَى النَّاسَ وَاللَّهُ أَحَقُّ أَنْ تَخْشَاهُ " استفاده می شود، این است که می خواهد آن جناب را نصرت و تایید کند تا جبران طعن طاعنان بیمار دل را بکند، نظیر آنچه در تفسیر آیه " عَفَا اللَّهُ عَنْكَ لِمَ أَذْنَتْ لَهُمْ حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَ تَعْلَمَ الْكَاذِبِينَ " (۲) گذشت.

یکی از ادله ای که دلالت دارد بر اینکه منظور از آیه مورد بحث تایید و انتصار آن جناب است، که به صورت عتاب آمده، این است که بعد از آن جمله فرموده: " فَلَمَّا قَضَى زَيْدٌ مِنْهَا وَطَرًا زَوَّجْنَاكَهَا - همین که زید از همسرش صرفنظر کرد، ما او را به ازدواج تو در می آوریم "، و از این تعبیر به خوبی پیداست که گویی ازدواج با زینب از اراده و اختیار رسول خدا (صلی الله علیه و آله) خارج بوده، و خدا اینکار را کرده، دلیل دومش جمله " وَ كَانَ أَمْرُ اللَّهِ مَفْعُولًا - کارهای خدا انجام شدنی است " می باشد، که باز داستان ازدواج را کار خدا دانسته.

ص: ۴۸۲

۱- سوره مائده، آیه ۶۷.

۲- سوره توبه، آیه ۴۳.

پس جمله " فَلَمَّا قَضَى زَيْدٌ مِنْهَا وَطَرًا زَوَّجْنَاكُهَا " نتیجه گیری از مطالب قبل است، که می فرمود: " وَ تُخْفِي فِي نَفْسِكَ مَا اللَّهُ مُبْدِيهِ "، (و حاصل مجموع آن دو این است که چنانچه قبلاً گفتیم، خدا آنچه را تو پنهان کرده ای آشکار می سازد، پس به زودی بعد از آنکه زید او را طلاق داد به ازدواج تو در می آوریم ". و تعبیر قضای و طر، کنایه است از بهره مندی از وی، و هم خوابگی با او، و جمله " لَكِنَّ لَا يَكُونُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ حَرَجٌ فِي أَزْوَاجِ أَدْعِيَائِهِمْ إِذَا قَضَوْا مِنْهُنَّ وَطَرًا " تعلیل ازدواج مورد بحث، و بیان مصلحت این حکم است، می فرماید: اینکه ما زینب را به ازدواج تو در می آوریم، و این عمل را حلال و جایز کردیم، علتش این است که خواستیم مؤمنین در خصوص ازدواج با همسران پسر خوانده هایشان، بعد از آنکه بهره خود را گرفتند، در فشار نباشند، آنها نیز می توانند با همسران پسر خوانده خود ازدواج کنند.

از اینجا روشن می شود که آنچه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) در دل پنهان می داشته همین حکم بوده، و معلوم می شود این عمل قبلاً برای آن جناب واجب شده بود، نه اینکه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) آن طوری که بعضی (1) از مفسرین گفته اند عاشق زینب شده باشد، و عشق خود را پنهان کرده باشد، بلکه وجوب این عمل را پنهان می کرده.

مفسرین در اثر این اشتباه به حیص و بیص افتاده و در مقام توجیه عشق رسول خدا (صلی الله علیه و آله) بر آمده اند، که او هم بشر بوده، و عشق هم یک حالت جبلی و فطری است، که هیچ بشری از آن مستثنی نیست، غافل از اینکه اولاً با این توجیه نیروی تربیت الهی را از نیروی جبلت و طبیعت بشری کمتر دانسته اند، و حال آنکه نیروی تربیت الهی قاهر بر هر نیروی دیگر است، و ثانیاً در چنین فرضی دیگر معنا ندارد که آن جناب را عتاب کند، که چرا عشق خودت را پنهان کرده ای، چون معنایش این می شود که تو باید عشق خود را نسبت به زن مردم اظهار می کردی، و چرا نکردی؟ و رسوایی این حرف از آفتاب روشن تر است، چون از یک فرد عادی پسندیده نیست که دنبال ناموس مردم حرفی بزند، و به یاد آنان باشد، و برای بچنگ آوردن آنان تثبیت کند، تا چه رسد به خاتم انبیاء (صلی الله علیه و آله).

" مَا كَانَ عَلَى النَّبِيِّ مِنْ حَرَجٍ فِيمَا فَرَضَ اللَّهُ لَهُ ... مَقْدُورًا " کلمه " فرض " به معنای تعیین و سهم دادن است، وقتی می گویند: فلانی فلان مقدار

ص: ۴۸۳

را برای فلان کس فرض کرده، یعنی معین کرده و سهم داده، بعضی (۱) از علماء گفته اند: کلمه فرض، در خصوص آیه مورد بحث، به معنای اباحه و تجویز است، و کلمه "حرج" به معنای به زحمت افتادن و در تنگنا بودن است، و مراد از اینکه فرمود: پیغمبر در تنگنا نیست، نفی علت تنگنایی است، و آن علت عبارت است از منع خدا از انجام آنچه برایش معین شده.

و معنای این آیه این است که پیغمبر در آنچه خدا برایش معین کرده، و یا برایش اباحه نمود، در منع نیست، تا در تنگنا قرار گیرد.

کلمه "سنه" در جمله "سُنَّهَ اللَّهِ فِي الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلُ" اسمی است که در جای مصدر به کار رفته، و در نتیجه مفعول مطلق است برای فعل مقدر، و تقدیر آن چنین است:

"سن الله ذلك سنه"، و مراد از "الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلُ" انبیای گذشته، و رسولان قبل از آن جناب است، به قرینه اینکه بعدش می فرماید: "الَّذِينَ يُبَلِّغُونَ رِسَالَاتِ اللَّهِ - همان گذشتگانی که رسالتهای خدا را ابلاغ می کردند".

"وَ كَانَ أَمْرُ اللَّهِ قَدَرًا مَقْدُورًا" - یعنی خدا از ناحیه خود برای هر فردی چیزی را که سازگار حال اوست مقدر می کند، و انبیاء هم از آنچه خدا برایشان مقدر کرده استثناء نشده، و ممنوع نگشته اند، همان چیزهایی که برای سایر مردم مباح است، برای ایشان نیز مباح است، بدون اینکه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) از پاره ای از آن مقدرات ممنوع و محروم باشد.

"الَّذِينَ يُبَلِّغُونَ رِسَالَاتِ اللَّهِ وَ يَخْشَوْنَهُ وَ لَا يَخْشَوْنَ أَحَدًا إِلَّا اللَّهَ ..."

کلمه "الذین" بیانگر موصول قبلی، یعنی "الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلُ" است، و کلمه "خشیه" به معنای تاثر مخصوصی در قلب است، که از برخورد با ناملائمات دست می دهد، و ای بسا به آن چیزی هم که سبب تاثر قلب می شود خشیت بگویند، مثلاً بگویند: "خشیت ان یفعل بی فلان کذا - می ترسیدم فلانی با من فلان کار را بکند" و انبیاء از خدا می ترسند، نه از غیر خدا، برای اینکه در نظر آنان هیچ مؤثری در عالم نیست مگر خدا.

اشاره به فرقی بین "خوف" و "خشیت" و اینکه خوف به انبیاء (علیهم السلام) نسبت داده می شود ولی خشیت از غیر خدا از آنان نفی شده

و این کلمه غیر از کلمه "خوف" است، زیرا کلمه خوف به معنای توقع و احتمال دادن پیش آمد مکره‌ی است، ولی کلمه خشیت همان طور که گفتیم به معنای تاثر قلب از چنین احتمالی است، و خلاصه کلمه خشیت به معنای حالت و امری است قلبی، و کلمه خوف به معنای امری است عملی، و به همین جهت خوف را به انبیاء هم می توان نسبت داد،

ص: ۴۸۴

ولی خشیت از غیر خدا را نمی توان به ایشان نسبت داد، در قرآن هم می بینیم با اینکه خشیت از غیر خدا را از ایشان نفی کرده، نسبت خوف را به ایشان داده، مثلاً از موسی (علیه السلام) نقل فرموده که گفت: "فَفَرَزْتُ مِنْكُمْ لَمَّا خِفْتُكُمْ" (۱) و در خصوص رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرموده: "وَإِنَّمَا تَخَافَنَ مِنْ قَوْمٍ خِيَانَةٍ" (۲) البته این معنایی که برای دو کلمه خوف و خشیت گفتیم، معنای اصلی این دو کلمه است، و منافات ندارد که گاهی بینیم با آن دو معامله مترادف کنند، و هر دو را به یک معنا استعمال نمایند.

از آنچه گذشت روشن شد که خشیت بطور کلی از انبیاء نفی شده، هر چند که از ظاهر سیاق بر می آید که تنها در تبلیغ رسالت دچار خشیت از غیر خدا نمی شوند، علاوه بر اینکه تمام افعال انبیاء مانند اقوالشان، جنبه تبلیغ را دارد، و فعل آنان عیناً مانند قولشان برای مردم حجت، و بیانگر وظائف خدایی است، پس اگر ظاهر سیاق می رساند که در مقام تبلیغ رسالت از غیر خدا خشیت ندارند، تمامی حرکات و سکنات و اقوال ایشان را شامل می شود.

"وَ كَفَى بِاللَّهِ حَسِيبًا" - "حسیباً" یعنی "محاسباً" خدا برای محاسب بودن و به حساب آوردن اعمال کوچک و بزرگ شما کافی است، پس واجب است که از او خشیت داشته باشید، و از غیر او دچار خشیت نشوید.

"مَا كَانَ مُحَمَّدٌ أَبَا أَحَدٍ مِنْ رِجَالِكُمْ وَلَكِنْ رَسُولَ اللَّهِ وَ خَاتَمَ النَّبِيِّينَ ..."

شکی نیست در اینکه آیه شریفه در این مقام است که اعتراضی را که مردم به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) کردند که چرا همسر پسر خوانده اش را گرفت؟ جواب گوید، و حاصل آن این است که رسول گرامی ما پدر هیچ یک از مردان موجود و فعلی شما نیست، تا ازدواجش با همسر یکی از شما، ازدواج با همسر پسرش باشد، و بنا بر این خطاب در "مِنْ رِجَالِكُمْ" به مردم موجود در زمان نزول آیه است، و مراد از رجال، مقابل زنان و فرزندان است، و نفی پدری، نفی تکوینی است، یعنی هیچ یک از مردان شما از صلب او متولد نشده اند، نه نفی تشریحی، و جمله مورد بحث، هیچ بویی از تشریح ندارد.

و معنایش این است که محمد پدر احدی از این مردان که همان مردان شما باشند نیست، تا آنکه ازدواجش با همسر یکی از آنان، بعد از جدایی، ازدواج با همسر فرزندش باشد، و زید بن حارثه هم یکی از همین مردان شماست، پس ازدواج رسول خدا (صلی الله علیه و آله)

ص: ۴۸۵

۱- همین که از شما احتمال خطر احساس کردم پا به فرار گذاشتم. سوره شعراء، آیه ۲۱.

۲- هر گاه از قوم ترس خیانت داشتی. سوره انفال، آیه ۵۸.

با همسر او، بعد از آنکه همسر خود را طلاق داد، ازدواج با همسر پسرش نمی باشد، و اما اینکه آن جناب وی را پسر خود خواند، صرف خواندن بوده، و هیچ اثری از آثار پدر و فرزندی بر آن مترتب نمی شود، چون خدا پسر خوانده های شما را فرزند شما نمی داند.

و اما قاسم، طیب، طاهر، و ابراهیم چهار پسری که خدا به آن جناب داد- البته اگر به قول بعضی طیب و طاهر لقب قاسم نباشد- فرزندان حقیقی او بودند، لیکن قبل از رسیدن به حد بلوغ از دنیا رفتند، و کلمه رجال در حقشان صادق نیست، تا مورد نقض آیه واقع شوند، و همچنین حسن و حسین که دو فرزندان آن جناب بودند، آن دو نیز طفل بودند، و تا رسول خدا (صلی الله علیه و آله) در دنیا بود به حد رشد نرسیدند، و مشمول کلمه رجال واقع نشدند.

از آنچه گذشت روشن شد که آیه شریفه هیچ اقتضاء ندارد بر اینکه آن جناب پدر قاسم، طیب، طاهر، و ابراهیم، و همچنین حسن، و حسین، نباشد، برای اینکه گفتیم آیه در خصوص رجال موجود در زمان نزول آیه و همه آن کسانی است که در آن روز صفت مردی را واجد بودند، و نامبردگان هیچ یک واجد این صفت نبودند.

" وَ لَكِنْ رَسُولَ اللَّهِ وَ خَاتَمَ النَّبِيِّينَ " - کلمه " خاتم " - به فتحه تاء- به معنای هر چیزی است که با آن، چیزی را مهر کنند، مانند طابع، و قالب که به معنای چیزی است که با آن چیزی را طبع نموده، یا قالب زنند، و مراد از " خَاتَمَ النَّبِيِّينَ " بودن آن جناب، این است که نبوت با او ختم شده، و بعد از او دیگر نبوتی نخواهد بود.

در گذشته توجه فرمودید که معنای رسالت و نبوت چه بود، و گفتیم که: رسول عبارت از کسی است که حامل رسالتی از خدای تعالی به سوی مردم باشد، و نبی آن کسی است که حامل خبری از غیب باشد و آن غیب عبارت از دین و حقایق آن است، و لازمه این حرف این است که وقتی نبوتی بعد از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نباشد، رسالتی هم نخواهد بود، چون رسالت، خود یکی از اخبار و انبای غیب است، وقتی بنا باشد انبای غیب منقطع شود، و دیگر نبوتی و نبیی نباشد، قهرا رسالتی هم نخواهد بود.

از این جا روشن می شود که وقتی رسول خدا (صلی الله علیه و آله) خاتم النبیین باشد، خاتم الرسل هم خواهد بود.

و در این آیه اشاره به این حقیقت نیز هست که ارتباط آن جناب به شما مردم، ارتباط رسالت و نبوت است، و آنچه او می کند به امر خدای سبحان است.

" وَ كَانَ اللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمًا " - یعنی آنچه خدا برای شما بیان کرده، به علم خود بیان کرده است.

بحث روایتی (روایاتی پیرامون آیات مربوط به ازدواج پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) با همسر مطلقه زید بن حارثه)

در الدر المنثور است که ابن جریر از ابن عباس روایت کرده که گفت: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) زینب دختر جحش را برای زید بن حارثه خواستگاری کرد، و او قبول نمی کرد، و می گفت: حسب و نسب من آبرومندتر، و بهتر از حسب و نسب اوست، و این حرف را بر حسب طبیعت تندی که داشت با خشونت گفت: لذا آیه شریفه نازل شد که "وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَلَا مُؤْمِنَةٍ... (۱)".

مؤلف: در این معنا روایاتی دیگر نیز هست.

و در همان کتاب است که ابن ابی حاتم از ابن زید روایت کرده که گفت: این آیه در شان ام کلثوم، دختر عقبه بن ابی معیط نازل شده، وی اولین زنی بوده که در راه خدا مهاجرت کرد، و خود را به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) بخشید، و رسول خدا (صلی الله علیه و آله) او را به زید بن حارثه تزویج کرد، و او و برادرش خشمناک شده، و ام کلثوم گفت ما خود رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را می خواستیم، او ما را به غلامش تزویج کرد، و آیه شریفه در پاسخ او نازل شد (۲).

مؤلف: این دو روایت به تطبیق شبیه تر است تا به سبب نزول.

و در عیون در باب مجلس حضرت رضا (علیه السلام) با مامون، و علمای ادیان آمده که امام در پاسخ سؤالات علی بن جهم، از آیاتی که در بدو نظر مخالف عصمت انبیاء است فرمود: اما محمد (صلی الله علیه و آله)، و کلام خدای عز و جل در باره او که می فرماید "وَتُخْفِي فِي نَفْسِكَ مَا اللَّهُ مُبْدِيهِ وَتَخْشَى النَّاسَ وَاللَّهُ أَحَقُّ أَنْ تَخْشَاهُ" با عصمت آن جناب منافات ندارد، برای اینکه از این آیه معلوم می شود که خداوند اسمای همسرانی که آن جناب با ایشان ازدواج می کند قبلا برایش نام برده، هم همسران در دنیایش را، و هم همسران در آخرتش را، و نیز فرموده که اینها مادران مؤمنین هستند و یکی از همسرانی که برایش نام برده بود، زنی بوده بنام زینب دختر جحش، و او در آن روزها همسر زید بن حارثه بود، و آن جناب این معنا را

ص: ۴۸۷

۱- الدر المنثور، ج ۵، ص ۲۰۰.

۲- الدر المنثور، ج ۵، ص ۲۰۱.

که وی (زینب) به زودی در ازدواجش در می آید، از مردم پنهان می کرد، تا کسی از منافقین نگوید: در باره زن مردم می گوید همسر من است، و جزو مادران مؤمنین است، و چون از جنجال منافقین می ترسید، این آیه به وی خاطر نشان کرد که: تو از مردم می ترسی، با اینکه خدا سزاوارتر است به اینکه از او بترسی، یعنی در دل از او بترسی ... (۱).

مؤلف: قریب به این مضمون نیز در همان کتاب از آن جناب، در پاسخ از سؤال مامون در خصوص عصمت انبیاء آمده (۲).

و در مجمع البیان در ذیل جمله " وَ تُخْفِي فِي نَفْسِكَ مَا اللَّهُ مُبْدِيهِ " آمده که بعضی گفته اند: آنچه در دل پنهان می داشته، این بوده که خدا به وی اعلام کرده بود که زینب به زودی یکی از همسران او خواهد شد، و زید او را طلاق خواهد داد، پس وقتی زید نزدش آمد، و عرضه داشت: می خواهم زینب را طلاق گویم، حضرت به وی فرمود: همسرت را نگه دار، خدای سبحان در آیه شریفه به وی می فرماید: چرا گفتی همسرت را نگه دار، با اینکه به تو اعلام کرده بودم که او همسر تو خواهد بود؟، این معنا از علی بن الحسین (علیه السلام) نیز روایت شده (۳).

و در الدر المنثور است که احمد، عبد بن حمید، بخاری، ترمذی، ابن منذر، حاکم، ابن مردویه، و بیهقی در سنن خود از انس روایت کرده اند، که گفت: زید بن حارثه نزد رسول خدا (صلی الله علیه و آله) آمد، و از زینب همسرش شکایت کرد، رسول خدا (صلی الله علیه و آله) مکرر به او فرمود: از خدا بترس و همسرت را داشته باش، دنبال این جریان این آیه نازل شد: " وَ تُخْفِي فِي نَفْسِكَ مَا اللَّهُ مُبْدِيهِ ".

انس آن گاه اضافه کرد: اگر رسول خدا (صلی الله علیه و آله) چیزی از وحی خدا را حاشا و کتمان می کرد، جا داشت این آیه را کتمان کند، (و چون نکرد باید بفهمیم هیچ یک از آیات خدا، و حتی یک کلمه از آنها را کتمان نکرد و ناگفته نگذاشت ... (۴)).

مؤلف: این گونه روایات در مساله مورد بحث بسیار زیاد است، هر چند که بسیاری از آنها خالی از شبهه نیست، و در بعضی از آنها آمده که: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) در ازدواج با هیچ یک از همسرانش آن ولیمه ای که در ازدواج با زینب داد تهیه ندید، [

ص: ۴۸۸

۱- عیون اخبار الرضا، ج ۱، ص ۱۹۴ باب ۱۴.

۲- عیون اخبار الرضا، ج ۱، ص ۲۰۳، باب ۱۵.

۳- مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۶۰.

۴- الدر المنثور، ج ۵، ص ۲۰۱. [...]

چون در ازدواج با زینب گوسفند کشت، و به مردم نان و گوشت داد، باز در آنها آمده که:

زینب به سایر زنان رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فخر می فروخت، و به سه چیز می بالید، اول اینکه جد او و جد رسول خدا (صلی الله علیه و آله) یکی بود، چون مادر زینب امیمه دختر عبد المطلب، عمه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) بود، دوم اینکه خدا وی را به ازدواج آن جناب در آورد، سوم اینکه خواستگاری وی جبرئیل بود (۱).

و در مجمع البیان در ذیل جمله " وَ لَكِنْ رَسُولَ اللَّهِ وَ خَاتَمَ النَّبِيِّينَ " گفته: روایت صحیح از جابر بن عبد الله از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) رسیده، که فرمود: مثل من در بین انبیاء، مثل مردی است که خانه ای بسازد، و آن را تکمیل نموده و آرایش هم بدهد، ولی جای یک آجر را خالی بگذارد، که هر کس وارد آن خانه شود، آن جای آجر توی ذوقش بزند، و بگوید: همه جای این خانه خوب است، اما حیف که این جای آجر بد ترکیبش کرده، و من تا وقتی مبعوث نشده بودم، آن جای خالی در بنای نبوت بودم، همین که مبعوث شدم، بنای نبوت به تمام و کمال رسید، این روایت را بخاری و مسلم نیز در کتاب صحیح خود آورده اند (۲).

مؤلف: این معنا را غیر آن دو، یعنی ترمذی، نسایی، احمد، و ابن مردویه، از غیر جابر، مانند ابی سعید، و ابی هریره، نیز روایت کرده اند.

و در الدر المنثور است که ابن الانباری، در کتاب " مصاحف " از ابی عبد الرحمن سلمی روایت کرده که گفت: من به حسن و حسین قرآن یاد می دادم، (تا حفظ کنند) علی بن ابی طالب عبور کرد، و دید که من مشغول خواندن برای ایشانم، فرمود: برای آنان بخوان " وَ خَاتَمَ النَّبِيِّينَ " - به فتحه تاء (۳).

ص: ۴۸۹

۱- الدر المنثور، ج ۵، ص ۲۰۱-۲۰۲.

۲- مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۶۲.

۳- الدر المنثور، ج ۵، ص ۲۰۴.

اشاره

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا اللَّهَ ذِكْرًا كَثِيرًا (۴۱) وَ سَبِّحُوهُ بُكْرَةً وَأَصِيلًا (۴۲) هُوَ الَّذِي يُصَيِّرُكُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ وَ كَانَ بِالْمُؤْمِنِينَ رَحِيمًا (۴۳) تَحِيَّتُهُمْ يَوْمَ يَلْقَوْنَهُ سَلَامٌ وَ أَعَدَّ لَهُمْ أَجْرًا كَرِيمًا (۴۴) يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ شَاهِدًا وَ مُبَشِّرًا وَ نَذِيرًا (۴۵)

وَ دَاعِيًا إِلَى اللَّهِ بِإِذْنِهِ وَ سِتْرَاجًا مُنِيرًا (۴۶) وَ بَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ بِأَنَّ لَهُمْ مِنَ اللَّهِ فَضْلًا كَبِيرًا (۴۷) وَ لَا تَطْعَمِ الْكَافِرِينَ وَ الْمُنافِقِينَ وَ دَعَا أَذَاهُمْ وَ تَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ وَ كَفَى بِاللَّهِ وَكِيلاً (۴۸)

ترجمه آیات

ای کسانی که ایمان آورده اید! یاد آورید خدا را، یاد بسیار (۴۱).

و صبح و شام تسبیحش بگویید (۴۲).

اوست کسی که بر شما درود می فرستد، و نیز ملائکه او، تا شما را از ظلمت ها به سوی نور در آورد، و خدا به مؤمنان مهربان است (۴۳).

تحیتشان در روزی که او را دیدار کنند سلام است، برای ایشان اجری محترمانه فراهم کرده است (۴۴).

ای پیامبر اسلام ما تو را شاهد بر امت، و نویدبخش و زنهاده آنان قرار دادیم (۴۵).

و قرارت دادیم که دعوت کننده به اذن خدا، و چراغی نور بخش باشی (۴۶).

و مؤمنان را مژده بده که از ناحیه خدا فضلی بس بزرگ دارند (۴۷).

و کافران و منافقان را اطاعت مکن، و آزارشان را واگذار کن و بر خدا توکل کن، و خدا برای اعتماد کافی است (۴۸).

بیان آیات

اشاره

این آیات مؤمنین را به ذکر و تسبیح دعوت نموده و به ایشان بشارت و وعده جمیل می دهد، و رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را با صفات کریم خود خطاب نموده و به او دستور می دهد که به مؤمنین بشارت دهد، و کفار و منافقین را اطاعت نکند، احتمال این نیز هست، که گفتار در باره مؤمنین در ایامی و گفتار در باره کفار و منافقین در ایامی دیگر نازل شده باشد.

معنی و مراد از ذکر و تسبیحی که مؤمنان بدان امر شده اند و وجه اینکه فرمود: "سَبَّحُوهُ بُكْرَةً وَأَصِيلاً"

"يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا اللَّهَ ذِكْرًا كَثِيرًا" کلمه "ذکر" در مقابل "نسیان" به معنای به یاد داشتن است، و آن عبارت است از اینکه آدمی نیروی ادراک خود را متوجه یاد شده کند، حالا یا به اینکه نام آن را ببرد، و یا صفات او را به زبان جاری کند، خلاصه چیزی به زبان بگویند، که حکایت از آن مذکور کند، این یکی از مصادیق ذکر است، (و گر نه مصداق مهم تر از آن این است که در قلب به یاد او باشی) "و سَبَّحُوهُ بُكْرَةً وَأَصِيلاً" کلمه "تسبیح" به معنای منزه داشتن است، و این کلمه نیز مانند کلمه ذکر بستگی به لفظ ندارد، هر چند تسبیح به لفظ یعنی گفتن سبحان الله نیز یکی از مصادیق آن است (و گر نه تسبیح در سویدای دل از آن مهم تر است).

کلمه "بکره" به معنای اول روز و کلمه "اصیل" به معنای آخر روز و بعد از عصر است، و اگر تسبیح را مقید به "بکره" و "اصیل" کرده، برای این است که این دو هنگام، هنگام تحول احوال افق است، در صبح، افق تاریک روشن می شود، و در غروب دوباره رو به تاریکی می گذارد، و این تغییر و دگرگونی مناسب با این است که خدای را منزه از تغیر و تحول، و معرض دگرگونی بودن بدانیم، ممکن هم هست دو کلمه بکره و اصیل کنایه باشد از دوام، مانند شب و روز در آیه "يُسَبِّحُونَ لَهُ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ" (۱).

ص: ۴۹۱

۱- او را در شب و روز تسبیح می گویند، یعنی دائماً در تسبیح او هستند. سوره سجده، آیه ۳۸.

"هُوَ الَّذِي يُصَلِّي عَلَيْكُمْ وَمَلَائِكَتُهُ لِيُخْرِجَكُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ" معنای جامع کلمه "صلاه" - به طوری که از موارد استعمال آن فهمیده می شود - انعطاف است، چیزی که هست این معنای جامع به خاطر اختلاف مواردی که به آن نسبت داده می شود مختلف می شود، و به همین جهت بعضی (۱) گفته اند: صلوات از خدا به معنای رحمت، و از ملائکه به معنای استغفار، و از مردم دعا است، لیکن این را نیز باید دانست که هر چند صلوات از خدا به معنای رحمت است، اما نه هر رحمت، بلکه رحمت خاصی که ذخیره آخرت برای خصوص مؤمنین است، و سعادت آخرتی آنان و فلاح ابدیشان، مترتب بر آن می شود، و بدین جهت است که به دنبال جمله مورد بحث علت صلوات فرستادن خدای تعالی را چنین بیان کرده: "لِيُخْرِجَكُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ وَ كَانَ بِالْمُؤْمِنِينَ رَحِيمًا" صلوات می فرستد، تا شما را از تاریکی ها به سوی نور بیرون آورد، چون او همواره نسبت به مؤمنین رحیم است.

این نکته را نیز باید دانست که خدای تعالی در کلام خود همواره یاد خود مر بندگان را مترتب کرده بر یاد بندگان مر او را، و فرموده: "فَاذْكُرُونِي أَذْكُرْكُمْ" (۲) هم چنان که فراموش کردن بندگان وی را، باعث فراموشی خدا مر بندگان را دانسته، و فرموده: "نَسُوا اللَّهَ فَنَسِيَهُمْ" (۳)، یکی از مصادیق یاد آوری خدا بندگان خود را، همانا درود فرستادن او بر آنان است، و این خود یاد آوری ایشان است به رحمت، که مترتب شده بر یاد بندگان خدای خود را، چون فرمود:

اگر خدا را بسیار یاد کنند، و او را صبح و شام تسبیح گویند، خدا هم بسیار بر آنان درود می فرستد، و غرق نورشان می کند، و از ظلمتها دورشان می سازد.

همه اینها را بدان جهت گفتیم که معلوم شود جمله او کسی است که صلوات بر شما می فرستد... در مقام تعلیل آیه قبل است، که می فرمود: ای کسانی که ایمان آورده اید خدا را بسیار یاد کنید، و این تعلیل همان قاعده کلی قبل را می رساند، و می فهماند که اگر شما خدا را زیاد یاد کنید، خدا هم به رحمت خود زیاد شما را یاد می کند، و از ظلمتها به سوی نور بیرونتان می سازد، و از این معنا استفاده می شود که مراد از ظلمتها، ظلمتهای فراموش کردن خدا، و غفلت از او است، و مراد از نور نور ذکر خدا است.

"وَ كَانَ بِالْمُؤْمِنِينَ رَحِيمًا" در اینجا با اینکه جا داشت بفرماید "و کان بکم رحیما -

ص: ۴۹۲

۱- روح المعانی، ج ۲۲، ص ۴۳.

۲- به یادم باشید تا به یادتان باشم. سوره بقره، آیه ۱۵۲.

۳- خدا را فراموش کردند، خدا هم ایشان را فراموش کرد. سوره توبه، آیه ۶۷.

و او به شما مهربان است" چون قبلاً نام مؤمنین ذکر شده بود، ولی این طور نفرمود، بلکه نام مؤمنین را دو باره تکرار کرد، تا دلالت کند بر اینکه سبب رحمت خدا همانا صفت ایمان ایشان است.

"تَحِيَّتُهُمْ يَوْمَ يَلْقَوْنَهُ سَلَامٌ وَأَعَدَّ لَهُمْ أَجْرًا كَرِيمًا" از ظاهر سیاق بر می آید که کلمه "تَحِيَّتُهُمْ" مصدری است که به مفعول خود اضافه شده است، و معنایش این است که ایشان تحیت گفته می شوند، یعنی روزی که پروردگارشان را ملاقات می کنند از ناحیه او و از ناحیه ملائکه او، به ایشان تحیت و سلام گفته می شود، به این معنا که ایشان در روز لقای خدا در امنیت و سلامتی هستند، و هیچ مکروهی و عذابی به ایشان نمی رسد.

"وَأَعَدَّ لَهُمْ أَجْرًا كَرِيمًا" - یعنی اجری بسیار بزرگ و آبرومند برای ایشان آماده کرده است.

اشاره به معنای "شاهد" و "سراج منیر" بودن پیامبر گرامی (صلی الله علیه و آله و سلم)

"يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ شَاهِدًا وَمُبَشِّرًا وَنَذِيرًا" معنای شاهد بودن رسول خدا (صلی الله علیه و آله)، در تفسیر آیه "لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا" (۱) و در آیات دیگری که مساله شهادت آن جناب را متعرض است، بیان کرده و گفتیم که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) در دنیا شاهد بر اعمال امت است، و آنچه امت می کنند او تحمل نموده روز قیامت آن را اداء می کند، و نیز گفتیم: که بعد از او امامان شاهد امت هستند، و آن جناب شاهد شاهدان است.

و معنای "مبشر" و "نذیر" بودن او این است که مؤمنین مطیع خدا و رسول را به ثواب خدا و بهشت بشارت، و کفار عاصی را به عذاب خدا و آتش او انداز می دهد.

"وَدَاعِيًا إِلَى اللَّهِ بِإِذْنِهِ وَسِرَاجًا مُنِيرًا" دعوت آن جناب به سوی خدا همان دعوت مردم است به سوی ایمان به خدای یگانه، که لازمه آن ایمان به دین خدا است، و اگر دعوت آن جناب را مقید به اذن خدا کرد، بدان جهت است که به مساله بعثت و نبوت او اشاره کند.

"و"سراج منیر" بودنش به این است، که آن جناب را طوری قرار داد که مردم به وسیله او به سعادت خود و به راه نجاتشان از ظلمتهای شقاوت و گمراهی هدایت شوند، و بنا بر این، تعبیر مزبور از باب استعاره است، و اینکه بعضی (۲) گفته اند: مراد از "سراج منیر"، قرآن است،

ص: ۴۹۳

۱- سوره بقره، آیه ۱۴۳.

۲- روح المعانی، ج ۲۲، ص ۴۶.

و تقدیر آیه " ذَا سِرَاجٍ مَنِيرٍ - صَاحِبِ سِرَاجِی مَنِيرٍ " است، بیهوده خود را به زحمت انداخته اند.

" وَ بَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ بِأَنَّ لَهُمْ مِنَ اللَّهِ فَضْلًا كَبِيرًا " کلمه " فضل " به معنای عطا کردن بدون استحقاق گیرنده است، و در جای دیگر عطای خود را توصیف کرده و فرموده: " مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثَالِهَا " (۱)، و نیز فرموده:

" لَهُمْ مَا يَشَاءُونَ فِيهَا وَلَمُدِّنَا مَزِيدًا " (۲)، که در این دو آیه بیان کرده که او از ثواب آن قدر می دهد، که یک مقدارش در مقابل عمل قرار می گیرد، و بیشترش در مقابل عملی قرار نمی گیرد، و این همان فضل است، و در آیه شریفه هیچ دلیلی نیست بر اینکه دلالت کند که این اجر زیادی مخصوص آخرت است.

" وَلَا تُطِيعِ الْكَافِرِينَ وَالْمُنَافِقِينَ وَ دَعْ أَذَاهُمْ وَ تَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ ... "

معنای اطاعت کافران و منافقان در اول سوره گذشت.

" وَ دَعْ أَذَاهُمْ " یعنی آنچه به تو آزار می رسانند رها کن، و در مقام پی گیری آن بر میا، و خود را مشغول بدان مساز، دلیل بر اینکه معنایش این است که ما گفتیم، جمله " وَ تَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ " است، یعنی تو خود را در دفع آزار آنان مستقل ندان، بلکه خدا را وکیل خود در این دفع بدان، و خدا برای وکالت کافی است.

بحث روایتی در باره فضیلت ذکر خدا در ذیل آیه: " يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا اللَّهَ ذِكْرًا كَثِيرًا "

در کافی به سند خود از ابن قداح، از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که گفت: هیچ چیزی در عالم نیست مگر آنکه حد و اندازه ای دارد، که وقتی بدان حد رسید تمام می شود، مگر ذکر خدا که هیچ حدی برایش نیست، که بگویی وقتی از این حد گذشت دیگر ذکر خدا خوب نیست، خدای عز و جل واجباتی را واجب کرد که هر کس آن واجبات را بجا آورد حدش را آورده، مثلاً ماه مبارک رمضان حد روزه واجب، و حج خانه خدا، حد آن است، هر کس آن ماه را روزه بدارد، و حج واجب را بجا بیاورد، حدش را آورده، اما ذکر خدا چنین نیست، چون خدا به اندک آن راضی نیست، و برای زیادش هم حدی معین نکرده، امام (علیه السلام) سپس این آیه را تلاوت کرد: " يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا اللَّهَ ذِكْرًا كَثِيرًا وَ سَبِّحُوهُ بُكْرَةً وَ أَصِيلًا "،

ص: ۴۹۴

۱- هر کس کار نیک کند ده برابر اجر دارد. سوره انعام، آیه ۱۶۰.

۲- هر چه بخواهند در اختیار دارند و بیش از خواستشان نیز نزد ما هست. سوره ق، آیه ۳۵.

مجددا فرمود: به طوری که می بینید در این آیه برای ذکر، حدی معین نفرموده.

آن گاه فرمود: پدرم کثیر الذکر بود بارها من با او قدم می زدم، و می دیدم که مشغول ذکر است، با او غذا می خوردم، می دیدم مشغول ذکر است، با مردم سخن می گفت مع ذلک سخن با مردم او را از ذکر خدا باز نمی داشت، و من بارها می دیدم که زبانش به سقف دهانش متصل است می گوید: "لا اله الا الله".

و نیز بارها ما را جمع می کرد، و وادارمان می ساخت به گفتن ذکر، تا آفتاب طلوع می کرد، و وادارمان می کرد به اینکه هر کدام می توانیم قرآن بخوانیم و هر کدام از خواندن قرآن عاجزیم، ذکر بگوییم.

آری آن خانه ای که ذکر خدا در آن بسیار شود، برکتش بسیار می شود، و ملائکه در آن خانه حاضر، و شیطانها دور می گردند، و آن خانه برای اهل آسمانها آن چنان درخشان است که ستارگان برای اهل زمین، و خانه ای که در آن قرآن خوانده نشود، و ذکر خدا در آن نشود، برکتش کم است، و ملائکه از آن خانه گریزان، و در عوض شیطانها در آن حاضر می شوند.

رسول خدا (صلی الله علیه و آله) هم فرمود: آیا می خواهید شما را به بهترین اعمال خبر دهم؟ عملی که از نظر بالا بردن درجه شما از همه اعمال مؤثرتر است، و درجه شما را بالاتر می برد، و از هر عملی دیگر نزد سلطان شما، و مالکتان پاکیزه تر است، و از درهم و دینار برایتان بهتر، و حتی از این هم برایتان بهتر است که با دشمن خود بجنگید، شما ایشان را بکشید و ایشان شما را بکشند؟ اصحاب عرضه داشتند: بله، بفرمایید، فرمود: بسیار ذکر خدای عز و جل گفتن است.

آن گاه امام صادق (علیه السلام) اضافه کردند که مردی نزد رسول خدا (صلی الله علیه و آله) آمد و عرضه داشت: بهترین اهل مسجد کیست؟ فرمود آن کس که بیشتر ذکر می گوید.

و نیز رسول خدا فرمود: به هر کس زبانی ذکر گو داده شد، خیر دنیا و آخرتش داده اند، و در معنای آیه "وَلَا تَمُنُّنَّ تَسِيَتَكُثْرًا" فرمود: آنچه از عمل خیر که برای خدا انجام می دهی زیاد مشمار، و به نظرت جلوه نکند (۱).

و در همان کتاب به سند خود از ابی المعزاء (نام بقیه رجال حدیث را انداخته)

ص: ۴۹۵

روایت کرده که گفت: امیر المؤمنین (علیه السلام) فرمود: هر کس خدا را در نهان ذکر گوید، خدا را ذکر بسیار گفته، چون منافقین علنی ذکر خدا می گفتند، و چون به خلوت می رفتند، به یاد خدا نبودند، و خدای تعالی در باره ایشان فرموده: "يُرَاؤْنَ النَّاسَ وَلَا يَذْكُرُونَ اللَّهَ إِلَّا قَلِيلًا"

- با مردم ریا می کنند، و خدا را جز اندکی ذکر نمی گویند" (۱).

مؤلف: این استفاده ای که امام از آیه شریفه کرده، استفاده لطیفی است، (چون آیه شریفه ذکر علنی را اندک شمرده، که مفهومی این می شود که ذکر سری ذکر کثیر است).

و در خصال از زید شحام روایت کرده که گفت: امام صادق (علیه السلام) فرمود:

هیچ بلایی برای مؤمن سخت تر از این سه بلاء نیست، که از سه نعمت محروم شود شخصی.

پرسید: آن سه نعمت چیست؟ فرمود: یاری مسلمان با آنچه خدا به او روزی کرده، دوم انصاف دادن و خود را جای دیگران فرض کردن، و سوم زیاد خدا را ذکر کردن، البته منظور من از ذکر بسیار گفتن، سبحان الله و الحمد لله و لا اله الا الله و الله اکبر تنها نیست، هر چند که آنهم ذکر خدا است، و لیکن منظور من ذکر خدا در هنگام استفاده و بهره مندی از حلال او، و باز ذکر خدا در هنگام برخورد به حرام او است (۲).

و در الدر المنثور است که احمد، ترمذی، بیهقی، از ابی سعید خدری روایت کرده اند که گفت شخصی از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) پرسید: کدام یک از بندگان خدا در روز قیامت درجه بالاتری نزد خدا دارند؟ فرمود: آنان که ذکر خدا بسیار می گویند. من عرضه داشتم: یا رسول الله (صلی الله علیه و آله) حتی از جهاد کنندگان در راه خدا هم بالاترند؟ فرمود: آنها که ذکر خدا می گویند، حتی از مجاهدی هم که با شمشیر خود جهاد کند، تا شمشیرش بشکند، و خود غرق خون شود، بالاترند (۳).

و در کتاب علل به سند خود از عبد الله بن حسن، از پدرش، از جدش حسن بن علی (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: عده ای یهودی نزد رسول خدا (صلی الله علیه و آله) آمدند، از همه عالترشان مسائلی از آن جناب پرسید، از جمله مسائلی که پرسید این بود، که چرا تو را محمد، احمد، ابو القاسم، بشیر، نذیر، و داعی، نامیدند؟ آن حضرت فرمود:

اما مرا داعی خواندند، چون من مردم را به دین پروردگار عز و جل خود می خوانم، و اما نذیرم

ص: ۴۹۶

۱- اصول کافی، ج ۲، ص ۵۰۱، ح ۲.

۲- خصال، ج ۱، ص ۱۲۸، ح ۱۳۰. [.....]

۳- الدر المنثور، ج ۵، ص ۲۰۵.

خواندند، چون کسانی را که از اطاعت سر بر چینند از آتش دوزخ انذار می دهیم، اما بشیرم نامیدند، برای اینکه هر کس اطاعت کند من او را به بهشت مرده می دهیم... تا آخر (۱).

و در تفسیر قمی در ذیل آیه "یا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ ... وَ دَعَّ أَذَاهُمْ وَ تَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ وَ كَفَى بِاللَّهِ وَكِيلًا" از معصوم نقل کرده که فرمود: این آیه در مکه و پنج سال قبل از هجرت نازل شد (۲).

ص: ۴۹۷

۱- علل الشرائع، جزء اول، ص ۱۲۶، باب ۱۰۶، ش ۱.

۲- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۹۴.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نَكَحْتُمُ الْمُؤْمِنَاتِ ثُمَّ طَلَقْتُمُوهُنَّ مِنْ قَبْلِ أَنْ تَمْسُوهُنَّ فَمَا لَكُمْ عَلَيْهِنَّ مِنْ عِدَّةٍ تَعْتَدُونَهَا فَمَتَّعُوهُنَّ وَسِرَّحُوهُنَّ سِرَاحًا جَمِيلًا (۴۹) يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِنَّا أَحْلَلْنَا لَكَ أَزْوَاجَكَ اللَّاتِي آتَيْتَ أُجُورَهُنَّ وَمَا مَلَكَتْ يَمِينُكَ مِمَّا أَفَاءَ اللَّهُ عَلَيْكَ وَبَنَاتِ عَمَّكَ وَبَنَاتِ عَمَّاتِكَ وَبَنَاتِ خَالَكَ وَبَنَاتِ خَالَاتِكَ اللَّاتِي هَاجَرْنَ مَعَكَ وَامْرَأَةً مُؤْمِنَةً إِنْ وَهَبَتْ نَفْسَهَا لِلنَّبِيِّ إِنْ أَرَادَ النَّبِيُّ أَنْ يَسْتَنْكِحَهَا خَالِصَةً لَكَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ قَدْ عَلِمْنَا مَا فَرَضْنَا عَلَيْهِمْ فِي أَزْوَاجِهِمْ وَمَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُمْ لِكَيْلَا يَكُونَ عَلَيْكَ حَرَجٌ وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا (۵۰) تُرْجَى مَنْ تَشَاءُ مِنْهُنَّ وَتُؤْوَى إِلَيْكَ مَنْ تَشَاءُ وَمَنِ ابْتِغَيْتَ مِمَّنْ عَزَلْتَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكَ ذَلِكَ أَدْنَى أَنْ تَقْرَءَ عَنَّهُنَّ وَلَا يُحْرَنَ وَيَرْضَيْنَ بِمَا آتَيْتَهُنَّ كُلَّهُنَّ وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا فِي قُلُوبِكُمْ وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَلِيمًا (۵۱) لَا يَحِلُّ لَكَ النِّسَاءُ مِنْ بَعْدِ وَلَا أَنْ تَبَدَّلَ بِهِنَّ مِنْ أَزْوَاجٍ وَلَوْ أَعْجَبَكَ حُسْنُهُنَّ إِلَّا مَا مَلَكَتْ يَمِينُكَ وَكَانَ اللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ رَقِيبًا (۵۲) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتَ النَّبِيِّ إِلَّا أَنْ يُؤْذَنَ لَكُمْ إِلَى طَعَامٍ غَيْرِ نَاطِرِينَ إِنَاهُ وَلَكِنْ إِذَا دُعِيتُمْ فَادْخُلُوا فَإِذَا طَعَمْتُمْ فَانْتَشِرُوا وَلَا مُسْتَأْنَسِينَ لِحَدِيثٍ إِنْ ذُكِرْتُمْ كَانَ يُؤْذَى النَّبِيُّ فَيَسْتَحْيِي مِنْكُمْ وَاللَّهُ لَا يَسْتَحْيِي مِنَ الْحَقِّ وَإِذَا سَأَلْتُمُوهُنَّ مَتَاعًا فَسْأَلُوهُنَّ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ ذَلِكُمْ أَطْهَرُ لِقُلُوبِكُمْ وَقُلُوبِهِنَّ وَمَا كَانَ لَكُمْ أَنْ تُؤْذُوا رَسُولَ اللَّهِ وَلَا أَنْ تُنْكِحُوا أَزْوَاجَهُ مِنْ بَعْدِهِ أَبَدًا إِنْ ذُكِرْتُمْ كَانَ عِنْدَ اللَّهِ عَظِيمًا (۵۳)

إِنْ تُبَدُّوا شَيْئًا أَوْ تَخَفُوهُ فإِنَّ اللَّهَ كَانَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمًا (۵۴) لَا جُنَاحَ عَلَيْهِنَّ فِي آبَائِهِنَّ وَلَا أَبْنَائِهِنَّ وَلَا إِخْوَانِهِنَّ وَلَا أَبْنَاءِ إِخْوَانِهِنَّ وَلَا أَبْنَاءِ أَخَوَاتِهِنَّ وَلَا نِسَائِهِنَّ وَلَا مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُنَّ وَآتَقِينَ اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدًا (۵۵) إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا (۵۶) إِنَّ الَّذِينَ يُؤْذُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ لَعَنَهُمُ اللَّهُ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَأَعَدَّ لَهُمْ عَذَابًا مُهِينًا (۵۷) وَالَّذِينَ يُؤْذُونَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ بَغْيِرٍ مَّا اكْتَسَبُوا فَقَدِ احْتَمَلُوا بُهْتَانًا وَإِثْمًا مُبِينًا (۵۸)

يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لِأَزْوَاجِكَ وَبَنَاتِكَ وَنِسَاءِ الْمُؤْمِنِينَ يُدْنِينَ عَلَيْهِنَّ مِنْ جَلَابِيبِهِنَّ ذَلِكَ أَدْنَى أَنْ يُعْرَفْنَ فَلَا يُؤْذَيْنَ وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا (۵۹) لَئِنْ لَمْ يَنْتَهِ الْمُنَافِقُونَ وَالَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ وَالْمُرْجِفُونَ فِي الْمَدِينَةِ لَنُغْرِيَنَّكَ بِهِمْ ثُمَّ لَا يُجَاوِرُونَكَ فِيهَا إِلَّا قَلِيلًا (۶۰) مَلْعُونِينَ أَيْنَمَا ثُقِفُوا أُخِذُوا وَقُتِلُوا تَقْتِيلًا (۶۱) سُنَّهَ اللَّهُ فِي الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلُ وَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّهَ اللَّهِ تَبْدِيلًا (۶۲)

ای کسانی که ایمان آورده اید، چون زنان مؤمن را نکاح کردید و بعد طلاقشان دادید، اگر قبل از نزدیکی طلاق داده اید، لازم نیست عده طلاق شما را نگه دارند، پس می توانید با آنان ازدواج کنید، و (اگر بنای سازش نیست)، می توانید به صورتی خوش طلاق دهید (۴۹).

ای پیامبر اسلام! ما همسرانت را برای حلال کردیم، چه آنها که حق شان را داده ای، و چه آنها که کنیز تو هستند، و خدا به عنوان غنیمت نصیبت کرده، و نیز دختران عمو، و نیز دختران عمه، و دختران دایی، و دختران خاله هایت، که با تو مهاجرت کردند، همه را برای حلال کردیم، و نیز زن مؤمن اگر خودش را به پیغمبر ببخشد، و پیغمبر هم بخواهد با او ازدواج کند، تنها این نکاح بدون مهر برای اوست، نه همه مؤمنین، ما می دانیم چه احکامی در باره همسران مؤمنین و کنیزهایشان واجب کرده ایم، تا در این باره حرجی بر تو نباشد، و خدا همواره آمرزنده رحیم است (۵۰).

از آنان هر یک را بخواهی می توانی قبول پیشنهاد را تاخیر اندازی، و هر یک را بخواهی می توانی پیشنهاد ازدواجش را بپذیری، و آن را هم که قبلاً طلاق گفته ای می توانی بگیری، این به خوشنودی آنان، و اینکه اندوهناک نشوند، و اینکه به همه آنچه به آنان داده ای راضی شوند، نزدیکتر است، و خدا آنچه در دلهای شماست می داند، و خدا دانای شکیب است (۵۱).

بعد از آنچه برای شمردیم، دیگر هیچ زنی برای حلال نیست، و نیز حلال نیست که همسران را به همسری دیگر مبدل کنی، هر چند که از کمال وی خوشش آید، مگر کنیزان، و خدا بر هر چیز مراقب بوده است (۵۲).

ای کسانی که ایمان آوردید! به خانه های پیغمبر در نیایید، مگر آنکه شما را به طعامی دعوت کنند، به شرطی که به انتظار طعام زودتر نروید، بلکه وقتی شما را خواندند، داخل شوید، و چون طعام خوردید، متفرق گردید، و آن جا را محل انس و گفتگو مکنید، که این، پیغمبر را ناراحت می کند، او از شما خجالت می کشد، ولی خدا از بیان حق خجالت نمی کشد، و چون از همسران او چیزی می پرسید، از پشت پرده پرسید، این برای طهارت دل شما و دل آنان بهتر است، و شما حق ندارید رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را اذیت کنید، و بعد از مرگش با همسران او ازدواج نمایید، این کار تا ابد ممنوع است، چون نزد خدا کاری عظیم است (۵۳).

چه آنکه چیزی را اظهار کنید، و چه پنهان دارید، خدا به هر چیزی دانا است (۵۴).

هیچ حرجی برای همسران در خصوص نامبردگان زیر نیست، یعنی لایم نیست خود را در برابر پدران، فرزندان، برادران، و برادرزادگان، پسران خواهران، زنان ایشان و کنیزانی که دارند بپوشانند، و باید که از خدا بترسند، که خدا همواره بر هر چیزی شاهد و ناظر است (۵۵).

خدا و فرشتگان او بر پیامبر اسلام درود می فرستند، شما هم ای کسانی که ایمان آورده اید بر او صلوات بفرستید، و آن طور که باید تسلیم شوید (۵۶).

خدا آن کسانی را که او و پیامبرش را اذیت می کنند، در دنیا و آخرت لعنت کرده، و عذابی خوار کننده برای ایشان مهیا نموده (۵۷).

و کسانی که مؤمنین و زنان مؤمن را بدون جرم اذیت می کنند، مرتکب بهتان و گناهی بزرگ می شوند (۵۸).

هان ای پیامبر! به همسران، و دختران و زنان مؤمنین، بگو تا جلباب خود پیش بکشند، بدین وسیله بهتر معلوم می شود که زن مسلمانند، در نتیجه اذیت نمی بینند، و خدا همواره آمرزنده رحیم است (۵۹).

اگر منافقان و بیماردلان و گل آلودکنندگان جو مدینه، دست بر ندارند، تو را علیه آنان مامور می کنیم، تا دیگر جز مدتی کوتاه در مجاورت نمانند (۶۰).

در حالی که ملعون و رانده باشند، به طوری که هر جا دیده شوند کشته شوند (۶۱).

سنت خدا در اقوام گذشته و قبل از این نیز همین بود، و تو هرگز سنت خدا را دگرگون نخواهی دید (۶۲).

بیان آیات بیان آیات مربوط به نکاح و طلاق که بعضی مخصوص پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) و برخی راجع به همه مسلمانان است

اشاره

این آیات احکام متفرقی را متضمن است که بعضی از آنها مخصوص رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و همسران او، و بعضی دیگر مربوط به عموم مسلمانان است.

"یا ایُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا، إِذَا نَكَحْتُمُ الْمُؤْمِنَاتِ ثُمَّ طَلَقْتُمُوهُنَّ مِنْ قَبْلِ أَنْ تَمْسُوهُنَّ فَمَا لَكُمْ عَلَیْهِنَّ مِنْ عَدَّةٍ تَعْتَدُونَهَا فَمَتَّعُوهُنَّ وَسَرَّحُوهُنَّ سِرَاحًا جَمِیلًا" منظور از "نکاح" زنان، عقد کردن آنان است، و کلمه "مس" به معنای دخول و انجام دادن عمل زناشویی است. و منظور از "متعوهن" این است که چیزی از مال به ایشان بدهند، که مناسب حال و شان ایشان باشد، و کلمه "تسریح به جمیل"، به معنای این است که بدون نزاع و خصومت طلاق دهند.

و معنای آیه این است که: ای کسانی که ایمان آورده اید! وقتی زنان را طلاق می دهید، بعد از آنکه با ایشان عقد ازدواج بسته اید، و قبل از اینکه عمل زناشویی با ایشان انجام داده باشید، دیگر لازم نیست زن مطلقه شما عده نگه دارد، و بر شما واجب است که اولاً بدون خشونت و خصومت طلاق دهید، و در ثانی با چیزی از مال بهره مندشان کنید.

این آیه مطلق است، و آن موردی را که مهر برای زن معین کرده باشند، و نیز موردی را که معین نکرده باشند شامل است، و خلاصه به اطلاقش شامل می شود آنجا را هم که مهر معین کرده اند، و می فرماید هم باید مهر بدهید، و هم به چیزی از مال بهره مندشان کنید.

چون هر دو صورت را شامل بود، آیه "وَإِنْ طَلَقْتُمُوهُنَّ مِنْ قَبْلِ أَنْ تَمْسُوهُنَّ وَقَدْ فَرَضْتُمْ لَهُنَّ فَرِيضَةً فَنِصْفُ مَا فَرَضْتُمْ" (۱) آن را مقید به صورتی می کند، که مهریه معین نکرده باشند، چون آیه مزبور می فرماید: و چون زنان را قبل از آنکه عمل زناشویی انجام داده باشید طلاق دهید، در صورتی که مهر برای ایشان معین کرده اید، تنها نصف مهر را می برند، آن گاه آیه مورد بحث در جایی حجت می شود که مهر معین نکرده باشند.

"یا ایُّهَا النَّبِيُّ إِنَّا أَخْلَلْنَا لَكَ أَزْوَاجَكَ اللَّاتِي آتَيْتَ أُجُورَهُنَّ ..."

خدای سبحان در این آیه شریفه برای رسول خدا (صلی الله علیه و آله) بیان

ص: ۵۰۱

می کند از زنان آنچه من حلال کرده ام هفت طایفه اند، طایفه اول: "أَزْوَاجُكَ اللَّائِي آتَيْتَ أُجُورَهُنَّ" که مراد از "اجور" مهریه ها است، طایفه دوم: "وَمَا مَلَكَتْ يَمِينُكَ مِمَّا أَفَاءَ اللَّهُ عَلَيْكَ" یعنی کنیزانی که به عنوان غنیمت و در جنگها خدا در اختیار شما قرار داد، و اگر "ملک یمین" (کنیز) را مقید به "مِمَّا أَفَاءَ اللَّهُ عَلَيْكَ" آنچه خدا به عنوان غنیمت نصیب تو کرد، نمود صرفا به منظور توضیح بود، نه احتراز، نظیر تقییدی که در ازدواج کرد، و فرمود:

همسرانی که مهرشان را داده ای.

سوم و چهارمین طایفه از زنانی که حلالند، یعنی می توان با آنان ازدواج کرد، "وَبَنَاتِ عَمِّكَ وَبَنَاتِ عَمَّاتِكَ" دختر عموها و دختر عمه هایند، بعضی (۱) از مفسرین گفته اند: منظور از این دو طایفه زنان قریشند.

پنجم و ششمین طایفه: "وَبَنَاتِ خَالَكَ وَبَنَاتِ خَالَاتِكَ" دختران دایی و دختران خاله اند، بعضی (۲) از مفسرین گفته اند یعنی زنان بنی زهره، و قید "اللَّائِي هَاجِرُونَ مَعَكَ" - آنهایی که با تو هجرت کرده اند - به طوری که در مجمع البیان گفته - مربوط به قبل از تحلیل غیر مهاجرات و نسخ آیه مورد بحث است، یعنی مربوط به ایامی است که ازدواج آن جناب با غیر زنان هجرت کرده حلال نبوده، لذا در این آیه فرموده: زنان نامبرده به شرطی بر تو حلالند که با تو هجرت کرده باشند، و گر نه ازدواج تو با آنان حرام است.

هفتم از زنانی که آن جناب می توانسته با آنان ازدواج کند: "وَأَمْرَأَةً مُؤْمِنَةً إِنْ وَهَبَتْ نَفْسَهَا لِلنَّبِيِّ إِنْ أَرَادَ النَّبِيُّ أَنْ يَسْتَنْكِحَهَا" زن مؤمنه ای است که خود را به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) ببخشد و آن جناب هم بخواهد با او ازدواج کند، که خداوند چنین زنی را که بخواهد بدون مهریه خود را در اختیار آن جناب بگذارد، برای آن جناب حلال کرده است، اگر بخواهد می تواند با او ازدواج کند. "خَالِصَةً لَكَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ" - این جمله اعلام می دارد که این حکم - یعنی حلال شدن زنی برای مردی بصرف اینکه خود را به او ببخشد، از خصایصی است که مختص به آن جناب است، و در مؤمنین جریان ندارد، "قَدْ عَلِمْنَا مَا فَرَضْنَا عَلَيْهِمْ فِي أَزْوَاجِهِمْ وَمَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُمْ" این جمله حکم اختصاص را تقریر می کند و می فرماید: آنچه برای مؤمنین حلال و فرض کردیم می دانیم که چه زنی و چه کنیزی بر آنان حلال شد.

"لِكَيْلَا يَكُونَ عَلَيْكَ حَرَجٌ" - این جمله حکمی را که در صدر آیه بود، و می فرمود:

"إِنَّا أَحْلَلْنَا لَكَ" تعلیل می کند، ممکن هم هست تعلیل ذیل آیه باشد، و بفهماند که چرا این

ص: ۵۰۲

۱- مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۶۴.

۲- مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۶۴.

حکم مخصوص تو است، ولی احتمال اول روشن تر به نظر می رسد، به خاطر اینکه مضمون آیه بیان رحمت‌های الهی نسبت به آن جناب، و تنزیه ساحت مقدس او بود، و آیه با دو کلمه "غفور" و "رحیم" ختم شد.

"تُرْجَى مَنْ تَشَاءُ مِنْهُمْ وَ تُؤْوَى إِلَيْكَ مَنْ تَشَاءُ ..."

کلمه "ترجی" از مصدر "ارجاء" است، که به معنای تاخیر و دور کردن است، و در اینجا کنایه است از رد و نپذیرفتن، و کلمه "تؤوی" از "ایواء" است، که به معنای اسکان دادن در مکان می آید، و این نیز کنایه است از پذیرفتن و به خود نزدیک کردن.

سیاق آیات دلالت دارد بر اینکه مراد از این کلام این است که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) مخیر است در قبول و یا رد آن زنی که خود را به وی بخشیده.

"وَمِنْ ابْتِغَايَتِ مِمَّنْ عَزَلْتَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكَ" - کلمه "ابتغاء" به معنای طلب است، و معنای جمله این است که اگر یکی از آنهایی که بعد از آنکه خود را به تو بخشید رد کردی، دو باره خواستی بپذیری معنی بر تو نیست، می توانی بپذیری، نه گناهی دارد، و نه سرزنش می شوی.

و ممکن هم هست جمله مورد بحث اشاره باشد به مساله تقسیم بین همسران، و اینکه آن جناب می تواند اصلاً خود را در بین همسرانش تقسیم نکند، و مقید نسازد که هر شب به خانه یکی برود، و به فرضی هم که تقسیم کرد، می تواند این تقسیم را به هم بزند، و یا نوبت کسی را که مؤخر است مقدم، و آن کس را که مقدم است مؤخر کند، و یا آنکه اصلاً با یکی از همسران متارکه کند، و قسمتی به او ندهد، و یا اگر متارکه کرده، دو باره او را به خود نزدیک کند، و این معنا با جمله "وَمِنْ ابْتِغَايَتِ مِمَّنْ عَزَلْتَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكَ ذَلِكَ أَذْنَى ..."

نزدیک تر است، و بهتر می سازد، چون حاصل آن این است که: اگر همسری را که قبلاً کنار زده بودی، دو باره بخواهی نزدیک سازی، می توانی، و هیچ حرجی بر تو نیست، و بلکه این بهتر و نزدیک تر است به اینکه چشمشان روشن شود، یعنی خوشحال شوند، و راضی گردند به آنچه تو در اختیارشان قرار داده ای، و خدا آنچه در دل‌های شماست می داند، چون آنکه قسمتش را پیش انداخته ای خوشحال، و آنکه عقب انداخته ای به امید روزی می نشیند که قسمتش جلو بیفتد.

"وَ كَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَلِيمًا" - یعنی خدا مصالح بندگان خود را می داند، و چون "حلیم" است در عقوبت آنان عجله نمی کند.

در این آیه اقوال مختلف دیگری هست که آنچه ما گفتیم با سیاق آیه، و سیاق آیات

سابق بر آن سازگارتر است، روایاتی هم که از ائمه اهل بیت (علیه السلام) رسیده، همین معنا را تایید می کند، و به زودی آن روایات از نظر خواننده خواهد گذشت.

" لا يَحِلُّ لَكَ النِّسَاءُ مِنْ بَعْدُ وَلَا أَنْ تَبَدَّلَ بِهِنَّ مِنْ أَزْوَاجٍ وَلَوْ أَعْجَبَكَ حُسْنُهُنَّ ... "

ظاهر آیه به فرضی که مستقل از ما قبل باشد، و اتصال بدان نداشته باشد، این است که زنان را بر آن جناب حرام می کند، مگر آن زنی که آن جناب مختارش کند، و آن زن خدا را اختیار کند، این که فرمود: جایز نیست زنان را عوض کنی، خود مؤید این احتمال است.

و لیکن اگر فرض شود که متصل به ما قبل است که می فرماید: "إِنَّا أَخْلَلْنَا لَكَ ..."،

در این صورت مفادش تحریم ماسوای شش طایفه ای است که قبلاً شمرد.

و در بعضی روایات از ائمه اهل بیت (علیه السلام) آمده که مراد از آیه شریفه تحریم آن زنانی است که در آیه "حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ أُمَّهَاتُكُمْ وَبَنَاتُكُمْ" (۱) نام برده شده اند.

پس معنای کلمه بعد در جمله " لا يَحِلُّ لَكَ النِّسَاءُ مِنْ بَعْدُ " بعد از زنانی است که خدا و رسول را برگزیدند، که همان نه زن نامبرده اند، و یا بعد از آنان که در آیه "إِنَّا أَخْلَلْنَا لَكَ" برای شمردیم می باشد، و یا بعد از زنان حلالی که برای معین کردیم، که بنا به احتمال سوم مقصود زنان محرم خواهد بود.

" وَلَا - أَنْ تَبَدَّلَ بِهِنَّ مِنْ أَزْوَاجٍ - یعنی و دیگر نمی توانی بعضی از همسرانت را طلاق گفته و به جای آنان همسرانی دیگر بگیری " إِلَّا مَا مَلَكَتْ يَمِينُكَ " یعنی مگر کنیزکان، و این استثناء از صدر آیه است، که می فرمود: " لا يَحِلُّ لَكَ النِّسَاءُ ".

" وَ كَانَ اللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ رَقِيبًا " معنای این جمله روشن است، و منظور از آن تحذیر، و زنهار دادن مردم است از مخالفت.

" يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتَ النَّبِيِّ إِلَّا أَنْ يُؤْذَنَ لَكُمْ ... مِنَ الْحَقِّ " کلمه "الا" استثناء از نهی است، و جمله " الی طعام " متعلق است به اذن، و جمله " غَيْرِ نَاطِرِينَ إِنَاءً " معنایش این است که منتظر ورود ظرف طعام نباشید، و خلاصه زیاد مزاحم او نشوید، که به انتظار رسیدن طعام زودتر از موعد حاضر شوید، و در نتیجه وقت بیشتری از او تلف کنید. جمله " وَ لَكِنْ إِذَا دُعِيتُمْ فَادْخُلُوا فَإِذَا طَعِمْتُمْ فَانْتَشِرُوا - وقتی دعوت می شوید داخل خانه اش بشوید (نه قبل از موعد)، و وقتی غذا خوردید متفرق شوید " این

ص: ۵۰۴

وظیفه را بیان می کند، و جمله " وَ لَا مُسْتَأْنِسِينَ لِجِدِثٍ - و منزل او را محل انس و گفت و شنود قرار ندهید " عطف است بر جمله " غَيْرَ نَاطِرِينَ إِنَاءً " و جمله حالیه ای است بعد از جمله حالیه دیگر، که مجموعاً می فهماند، نه قبل از طعام به انتظار رسیدن طعام در آنجا بنشینید، و نه بعد از صرف طعام جا خوش کرده و منزل او را محل انس و نقالی قرار دهید.

" إِنَّ ذَلِكُمْ كَانَ يُؤْذِي النَّبِيَّ فَيَسْتَحْيِي مِنْكُمْ - این عمل شما همیشه باعث اذیت پیغمبر است، و او شرم می کند از شما که بگویند بیرون شوید " این جمله نهی قبلی را که می فرمود: در منزل وی زیاد ننشینید، تعلیل می کند، و می فرماید علتش این است که این عمل شما مایه اذیت پیغمبر است و او از شما شرم دارد، که تقاضا کند بیرون شوید، " وَ اللَّهُ لَا يَسْتَحْيِي مِنَ الْحَقِّ - و خدا از بیان حق شرم نمی کند " و حق در اینجا همان خاطر نشان ساختن، و اعلام این معنا است، که پیغمبر از طرز رفتار شما ناراحت می شود، و نیز حق عبارت است از همان ادب لایقی که قبلاً به مردم یاد داد.

دستور به مسلمانان که از ورائی حجاب با همسران پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) ملاقات کنند

" وَ إِذَا سَأَلْتُمُوهُنَّ مَتَاعًا فَسْأَلُوهُنَّ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ ذَلِكُمْ أَطْهَرُ لِقُلُوبِكُمْ وَقُلُوبِهِنَّ " ضمیر " هن " به همسران رسول خدا (صلی الله علیه و آله) بر می گردد، و درخواست متاع از ایشان، کنایه است از اینکه مردم با ایشان در باره حوائجی که دارند سؤال کنند، و معنایش این است که اگر به خاطر حاجتی که برایتان پیش آمده، ناگزیر شدید با یکی از همسران آن جناب صحبتی بکنید، از پس پرده صحبت کنید، " ذَلِكُمْ أَطْهَرُ لِقُلُوبِكُمْ وَقُلُوبِهِنَّ " این جمله مصلحت حکم مزبور را بیان می کند، و می فرماید: برای اینکه وقتی از پشت پرده با ایشان صحبت کنید، دلهایتان دچار وسوسه نمی شود، و در نتیجه این رویه، دلهایتان را پاکتر نگه می دارد.

" وَ مَا كَانَ لَكُمْ أَنْ تُؤْذُوا رَسُولَ اللَّهِ وَ لَا أَنْ تَنْكِحُوا أَزْوَاجَهُ مِنْ بَعْدِهِ أَبَدًا ... "

شما را نمی سزد که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را با مخالفت کردن دستوراتش - چه آنها که در خصوص همسرانش داده، و چه غیر آنها - او را اذیت کنید، و نیز سزاوار نیست که شما بعد از در گذشت او با یکی از همسرانش ازدواج کنید، چون این عمل نزد خدا جرمی است بزرگ.

در این آیه اشعاری هست به اینکه گویا بعضی از مسلمانان گفته اند که بعد از در گذشت او همسرانش را می گیریم، و به طوری که در بحث روایتی آینده خواهید خواند، همین طور هم بوده.

"إِنْ تُبَدُّوا شَيْئًا أَوْ تُخَفُّوهُ فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمًا" معنای این آیه روشن است، و در حقیقت تنبیهی است با لحن تهدید علیه کسانی که آن جناب را اذیت می کرده اند، و یا می گفته اند که پس از وی با فلان همسرش ازدواج خواهیم کرد.

"لَا جُنَاحَ عَلَيْهِمْ فِي آبَائِهِمْ ..."

ضمیر "علیهم" باز به همسران آن جناب بر می گردد، و در حقیقت آیه شریفه در معنای استثنایی است از عمومیت حکم حجاب، می فرماید: اینکه گفتیم مسلمانها باید از پس حجاب با ایشان گفتگو کنند، شامل پدران، فرزندان، و برادران، برادر زادگان، خواهر زادگان، و خلاصه محرمهای ایشان نمی شود، نامبردگان می توانند بدون حجاب با آنان گفتگو کنند بعضی (۱) از مفسرین گفته اند: اگر عموها و داییهای آنان را نام نبرد، برای این است که ممکن بود عموی یکی از زنان رسول خدا (صلی الله علیه و آله) بعد از گفتگوی با او برود، و برای پسرش تعریف کند، که برادر زاده و یا خواهرزاده من فلانی چنین و چنان است.

و نیز زنان قوم و خویش ایشان را نیز استثناء کرده، و اینکه فرموده: زنان ایشان، اشاره دارد به اینکه مراد از زنان ایشان تنها آن زنان از فامیل ایشان است که ایمان داشته باشند، نه کفار، هم چنان که در تفسیر کلمه "أَوْ نِسَائِهِمْ" (۲) نیز این معنا خاطر نشان شده، و نیز از کسانی که استثناء شده اند، کنیزان و غلامان خود ایشان است.

"وَ اتَّقِينَ اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدًا" - در این جمله حکم مذکور تاکید شده، و بخصوص از جهت التفاتی که از غیبت به خطاب شده، و با اینکه سیاق قبل از این جمله زنان را غایب گرفته بود، در این جمله خطاب به خود ایشان کرده، که "وَ اتَّقِينَ اللَّهَ" - از خدا بترسید " این تاکید روشن تر به چشم می خورد.

"إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا" قبلا گفتیم که کلمه "صلاه" در اصل به معنای انعطاف بوده، و صلوات خدا بر پیغمبر به معنای انعطاف او به وی است، به وسیله رحمتش، البته انعطافی مطلق، چون در آیه شریفه

ص: ۵۰۶

۱- روح المعانی، جلد ۲۲، ص ۷۴.

۲- سوره نور، آیه ۳۱.

صلوات را مقید به قیدی نکرده، و همچنین صلوات ملائکه او بر آن جناب، انعطاف ایشان است بر وی، به اینکه او را تزکیه نموده و برایش استغفار کنند، و صلوات مؤمنین بر او انعطاف ایشان است به وسیله درخواست رحمت برای او.

و در اینکه قبل از امر به مؤمنین که بر او صلوات بفرستید، نخست صلوات خود و ملائکه خود را ذکر کرده، دلالتی هست بر اینکه صلوات مؤمنین بر آن جناب به پیروی خدای سبحان، و متابعت ملائکه اوست، و این خود نهی آینده را تاکید می کند.

از طریق شیعه و سنی هم روایت بسیار زیاد رسیده، در اینکه طریق صلوات فرستادن مؤمنین بر آن جناب، این است که از خدا بخواهند بر او و آل او صلوات بفرستند.

معنای اینکه خدا آزار دهندگان پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) را در دنیا و آخرت لعنت کرده است

"إِنَّ الَّذِينَ يُؤْذُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ لَعَنَهُمُ اللَّهُ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَأَعَدَّ لَهُمْ عَذَابًا مُهِينًا" همه می دانیم که خدای تعالی منزّه است از اینکه کسی او را بیازارد، و یا هر چیزی که بویی از نقص و خواری داشته باشد به ساحت او راه یابد، پس اگر در آیه مورد بحث می بینیم که خدا را در اذیت شدن با رسولش شریک کرده می فهمیم که خواسته است از رسول خود احترام کرده باشد، و نیز اشاره کند به اینکه هر کس قصد سویی نسبت به رسول کند، در حقیقت نسبت به خدا هم کرده، چون رسول بدان جهت که رسول است، هدفی جز خدا ندارد، پس هر کس او را قصد کند، چه به خیر و چه به سوء، خدا را قصد کرده است.

در آیه مورد بحث افرادی که در صدد بر می آیند که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را اذیت کنند، به لعنت در دنیا و آخرت وعده داده شده اند، و "لعنت" به معنای دور کردن از رحمت است، و چون رحمت مخصوص به مؤمنین، عبارت است از هدایت به سوی عقاید حق، و ایمان حقیقی و بدنال آن عمل صالح، در نتیجه دوری از رحمت در دنیا، به معنای محرومیت او از این هدایت است، و این محروم ساختن جنبه کیفر دارد، و در نتیجه همان طبع قلبی است که در آیه "لَعَنَّاهُمْ وَ جَعَلْنَا قُلُوبَهُمْ قَاسِيَةً" (۱) و آیه "وَلَكِنْ لَعَنَهُمُ اللَّهُ بِكُفْرِهِمْ فَلَا يُؤْمِنُونَ إِلَّا قَلِيلًا" (۲) و آیه "أُولَئِكَ الَّذِينَ لَعَنَهُمُ اللَّهُ، فَاصْمَهُمْ وَأَعْمَى أَبْصَارَهُمْ" (۳) به آن اشاره نموده، و آیه شریفه مورد بحث با این آیات منطبق است.

ص: ۵۰۷

۱- لعنتشان کردیم و دلهایشان را دچار قساوت ساختیم. سوره مائده، آیه ۱۳.

۲- لیکن خدا لعنتشان کرد، و در نتیجه دیگر ایمان نمی آورند، مگر اندکی. سوره نساء، آیه ۴۶.

۳- اینان کسانی هستند که خدا لعنتشان کرده، و در نتیجه کر و کورشان ساخته. سوره محمد، آیه ۲۳.

این معنای لعنت در دنیا، و اما لعنت در آخرت به معنای دور کردن از رحمت قرب است، که باز در جای دیگر فرموده: "كَلَّا إِنَّهُمْ عَنْ رَبِّهِمْ يَوْمَئِذٍ لَمَحْجُوبُونَ" (۱).

در آیه مورد بحث بعد از لعنت آزار کنندگان رسول خدا (صلی الله علیه و آله) در دنیا و آخرت این تهدید را کرده که برای آنان و برای آخرتشان عذابی خوار کننده تهیه کرده است. و اگر عذابشان را به وصف خوار کننده توصیف کرده، بدان جهت است که تلافی استکبار آنان باشد، چون اینان در دنیا، خدا و رسول را اهانت می کردند، در مقابل این رفتارشان عذابشان خوار کننده خواهد بود.

وجه اینکه آزار مؤمنین را "بهتان" و "اثم مبین" خواند

"وَالَّذِينَ يُؤْذُونَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ بَغَيْرِ مَا اكْتَسَبُوا فَقَدِ احْتَمَلُوا بُهْتَانًا وَإِثْمًا مُّبِينًا" در این آیه ایداء مؤمنین و مؤمنات را در گناه بودن، مقید کرده به قید "بغیر مایا اکتسبوا" بدون اینکه تقصیری کرده باشند" و این برای آن است که شامل صورت قصاص و حد شرعی، و تعزیر نشود، چون ایدای مؤمنین و مؤمنات، در این چند صورت گناه نیست، زیرا خود شارع اجازه داده، تا مظلوم از ظالم خود قصاص بگیرد، و به حاکم شرع اجازه داده تا بعضی از گنهکاران را حد بزند، و بعضی دیگر را تنبیه کند.

و اما در غیر این چند صورت خدای تعالی آزار مؤمنین و مؤمنات را احتمال (و زیر بار و بال رفتن) بهتان و اثم مبین خوانده. و بهتان عبارت است از دروغ بستن به کسی در پیش روی خود او، و اگر ایدای مؤمنین را بهتان خوانده، وجهش این است که آزار دهنده مؤمنین حتما پیش خودش علتی برای این کار درست کرده، علتی که از نظر او جرم است، مثلا پیش خودش گفته: فلانی چرا چنین گفت؟ و چرا چنین کرد؟ گفته و کرده او را جرم حساب می کند، در حالی که در واقع جرمی نیست، و این همان دروغ بستن، و نسبت جرم به بی گناهی دادن است، و گفتیم که این طور نسبت دادن بهتان است.

و اگر آن را اثم مبین خواند، بدین جهت است که گناه بودن افتراء و بهتان، از چیزهایی است که عقل انسان آن را درک می کند، و احتیاجی ندارد به اینکه از ناحیه شرع نهی در مورد آن صادر شود.

"يا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لَأَزْوَاجِكُمْ وَبَنَاتِكُمْ وَنِسَاءِ الْمُؤْمِنِينَ يُدْنِينَ عَلَيْهِنَّ مِنْ جَلَابِيبِهِنَّ..."

کلمه "جلابیب" جمع جلاب است، و آن جامه ای است سرتاسری که تمامی بدن را

ص: ۵۰۸

می پوشاند، و یا روسری مخصوصی است که صورت و سر را ساتر می شود، و منظور از جمله "پیش بکشند مقداری از جلباب خود را"، این است که آن را طوری بپوشند که زیر گلو و سینه هایشان در انظار ناظرین پیدا نباشد.

"ذَلِكَ أَدْنَىٰ أَنْ يُعْرَفْنَ فَلَا يُؤْذَيْنَ" - یعنی پوشاندن همه بدن به شناخته شدن به اینکه اهل عفت و حجاب و صلاح و سدادند نزدیک تر است، در نتیجه وقتی به این عنوان شناخته شدند، دیگر اذیت نمی شوند، یعنی اهل فسق و فجور متعرض آنان نمی گردند.

بعضی (۱) از مفسرین در معنای آن گفته اند: این پوشیدگی، نزدیک تر بودن ایشان به مسلمان بودن و آزاد بودن را می شناساند، چون زنان غیر مسلمان، و نیز کنیزان در آن دوره حجاب نداشتند، و حجاب علامت زنان مسلمان بود، و در نتیجه کسی متعرض آنان نمی شد، و حتی کسی نمی پنداشت که ایشان کنیز و یا غیر مسلمانند، و از ملت یهود و نصاری هستند لیکن معنای اول به ذهن نزدیک تر است.

تهدید منافقین و بیمار دلان و شایعه پراکنان به اخراج از شهر و مهدور ساختن خونشان، اگر از فساد دست نکشند

"لَئِنْ لَمْ يَنْتَهِ الْمُنَافِقُونَ وَالَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ وَالْمُرْجِفُونَ فِي الْمَدِينَةِ لَنُغْرِيَنَّكَ بِهِمْ ..."

کلمه "انتهاء" به معنای امتناع از عملی و ترک کردن آن است، و کلمه "مرجفون" جمع اسم فاعل از "ارجاف" است، و "ارجاف" به معنای اشاعه باطل، و در سایه آن استفاده های نامشروع بردن است، و یا حد اقل مردم را دچار اضطراب کردن است.

و کلمه "لنغرينك" از "اغراء" است، و "اغراء" به معنای تحریک کسی است به انجام عملی.

و معنای آیه این است که: سوگند می خورم، اگر منافقین و بیمار دلان دست از فساد انگیزی بر ندارند، و کسانی که اخبار و شایعات دروغی در بین مردم انتشار می دهند، تا از آب گل آلود اغراض شیطانی خود را بدست آورند، و یا حد اقل در بین مسلمانان دلهره و اضطراب پدید آورند، تو را مامور می کنیم تا علیه ایشان قیام کنی، و نگذاری در مدینه در جوارت زندگی کنند، بلکه از این شهر بیرونشان کنی، و جز مدتی کم مهلتشان ندهی، و منظور از این مدت کم فاصله بین مامور شدن، و ماموریت را انجام دادن است.

"مَلْعُونِينَ أَيْنَمَا تَقِفُوا أُخِذُوا وَقُتِلُوا تَقْتِيلًا" کلمه "تقفوا" مجهول ماضی از ماده "تقف" است، که به معنای ادراک، و ظفر

ص: ۵۰۹

یافتن به چیزی است، و جمله مورد بحث حالیه است، که حال منافقین و آن دو طایفه دیگر را بیان می کند، و حاصل مجموع این حال و آن صاحب حال، این می شود که اگر سه طایفه مذکور دست از فساد برندارند، تو را علیه آنان می شورانیم، در حالی که این سه طایفه هر جا که یافت شوند ملعون باشند، و خونشان برای همه مسلمانان هدر باشد.

"سَيِّئَةُ اللَّهِ فِي الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلُ وَ لَنْ تَجِدَ لِسُنَّةِ اللَّهِ تَبْدِيلًا" کلمه "سنه" به معنای طریقه معمول و رایج است، که به طبع خود غالباً یا دائماً جاری باشد.

خدای سبحان می فرماید: این عذاب و نکالی که به منافقین و آن دو طایفه دیگر وعده دادیم و گفتیم که تبعیدشان می کنیم و خونشان را هدر می سازیم، سنتی است از خدا که در امتهای پیشین نیز جاری ساخته، هر وقت قومی به راه فساد انگیزی و ایجاد فتنه افتادند، و خواستند تا بمنظور استفاده های نامشروع، در بین مردم اضطراب افکنده، تا در طغیان و سرکشی بی مانع باشند، ما آنان را به همین طریق گرفتیم، و تو هرگز دگرگونی در سنت خدا نخواهی یافت، پس در شما امت همان جاری می شود که در امتهای قبل از شما جاری شد.

بحث روایتی چند روایت در باره احکام و آداب طلاق

اشاره

در کتاب فقیه آمده که عمرو بن شمر، از جابر، از امام باقر (علیه السلام) روایت کرد که در ذیل کلام خدای عز و جل "ثُمَّ طَلَّقْتُمُوهُنَّ مِنْ قَبْلِ أَنْ تَمْسُوهُنَّ فَمَا لَكُمْ عَلَيْهِنَّ مِنْ عَمَلٍ تَعْتَدُونَهَا فَمَتَّعُوهُنَّ وَسِرَّحُوهُنَّ سِرَاحًا جَمِيلًا" فرموده: "متعوهن" معنایش این است که تا آن جا که می توانید به ایشان نیکی کنید، چون زن طلاق گرفته با نکبت، وحشت، اندوه بزرگ، و شماتت دشمنان، به خانه خود بر می گردد، و چون خدا خودش کریم و با حیاء است، اهل کرامت و حیاء را دوست می دارد، و گرامی ترین شما کسی است که نسبت به همسر خود کرامت و بزرگواری بیشتری داشته باشد (۱).

و در کافی به سند خود از حلبی، از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده، که در پاسخ این مساله که مردی همسرش را قبل از آنکه عمل زناشویی با وی انجام دهد طلاق داده، فرمود: اگر مهرش را معین کرده، نصف آن را باید بدهد، و اگر معین نشده، باید به مقدار پولی.

ص: ۵۱۰

که معمولاً به مثل چنین زنی می دهند، او را بهره مند سازد (۱).

مؤلف: روایات در این معنا بسیار است، و همه آنها بر این اساس صحیح است که همانطور که در تفسیر آیه گفتیم - آیه شریفه با آیه سوره بقره تخصیص خورده باشد.

روایاتی در ذیل آیات مربوط به ازدواج پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) و احکام مربوط به همسران آن جناب (صلی الله علیه و آله و سلم)

و در الدر المنثور است که عبد بن حمید، از حیب بن ثابت روایت کرده که گفت:

مردی نزد علی بن الحسین (علیه السلام) آمد، و از او در باره شخصی سؤال کرد که گفته است اگر من با فلان زن ازدواج کنم او خود بخود مطلقه باشد، حال آیا می تواند با او ازدواج کند؟ فرمود: این سخن او هیچ اثری ندارد، چون طلاق بعد از ازدواج است، و قبل از ازدواج اثری ندارد، آن گاه این آیه را تلاوت فرمود: " يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نَكَحْتُمُ الْمُؤْمِنَاتِ ثُمَّ طَلَقْتُمُوهُنَّ " (۲).

مؤلف: این روایت را صاحب مجمع البیان نیز از حیب بن ثابت از آن جناب نقل کرده (۳).

و نیز در الدر المنثور است که ابن ماجه، و ابن مردویه، از مسور بن مخرمه، از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) روایت کرده اند که فرمود: طلاق قبل از نکاح، و آزاد کردن برده قبل از مالک شدن وی، باطل است و اثری ندارد (۴).

مؤلف: مثل این را از جابر و عایشه از آن جناب روایت کرده (۵).

و در کافی به سند خود از حضرمی، از ابی جعفر (علیه السلام) روایت کرده که در ذیل آیه " يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِنَّا أَحْلَلْنَا لَكَ أَزْوَاجَكَ " در پاسخ کسی که پرسید: خداوند چند همسر را برای رسول خدا (صلی الله علیه و آله) حلال کرد؟ فرمودند: هر چه می خواست می توانست بگیرد (۴).

و در همان کتاب به سند خود از حلبی، از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده (۵) که گفت: از آن جناب پرسیدم که معنای آیه " لَا يَحِلُّ لَكَ النِّسَاءُ مِنْ بَعْدُ وَلَا أَنْ تَبَدَّلَ بِهِنَّ مِنْ أَزْوَاجٍ "

ص: ۵۱۱

۱- کافی، ج ۶، ص ۱۰۶، ح ۳.

۲- الدر المنثور، ج ۵، ص ۲۰۷. (در الدر المنثور بجای حیب بن ثابت حسین بن ثابت آمده است).

۳- مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۶۴. (۴ و ۵) الدر المنثور، ج ۵، ص ۲۰۸.

۴- کافی، ج ۵، ص ۳۸۹، ح ۴.

۵- کافی، ج ۵، ص ۳۸۷، ح ۱.

چیست؟ فرمود: برای رسول خدا (صلی الله علیه و آله) جایز بود که هر قدر می خواست زن بگیرد، از دختران عموها و عمه ها، و دختران دایی ها و دختران خاله ها، با داشتن زنانی که با خود او مهاجرت کردند (۱).

و نیز حلال بود برای او اینکه با همسران مؤمنین (البته بعد از طلاق یا بعد از مرگ شوهرشان)، بدون مهر ازدواج کند، و این جنبه بخشش و هبه را داشت، که زنی خود را به او می بخشید، و این از خصایص آن جناب بود، و بر سایر مسلمانان جایز نیست و نمی توانند بدون مهر زن بگیرند. این خصیصه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) همان است که قرآن در جمله "وَ امْرَأَةٌ مُؤْمِنَةٌ إِنْ وَهَبَتْ نَفْسَهَا لِلنَّبِيِّ" بدان اشاره می کند.

و در الدر المنثور است که ابن سعد، ابن ابی شیبیه، عبد بن حمید، ابن جریر، ابن منذر، و طبرانی، از علی بن الحسین (علیه السلام) روایت کرده اند، که در ذیل جمله "وَ امْرَأَةٌ مُؤْمِنَةٌ" فرمود: این جمله در باره ام شریک ازدی نازل شد، که خود را به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) بخشید (۲).

مؤلف: روایت شده که نام آن زن خوله دختر حکیم بوده، و نیز آمده که لیلی دختر حطیم بوده، و نیز آمده که وی میمونه بود، و ظاهراً زنانی چند بوده اند که خود را به آن جناب بخشیده اند.

و در کافی (۳) با ذکر سند، از محمد بن قیس، از ابی جعفر (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: زنی از انصار نزد رسول خدا (صلی الله علیه و آله) آمد، و عرضه داشت: یا رسول خدا (صلی الله علیه و آله) هر چند رسم نیست که زن به خواستگاری شوهر رود، ولی من از آن جایی که زنی رسیده هستم، و سالها است که شوهر ندارم، و فرزند دار نشده ام، آیا شما میل داری مرا بگیری؟ اگر حاجتی به من داشته باشی، من خود را به تو می بخشم، در صورتی که قبول کنی، و رسول خدا (صلی الله علیه و آله) روی خوش به او نشان داد، و دعای خیر کرد.

آن گاه فرمود: ای خواهر انصار، خدا از ناحیه رسول خود به همه شما جزای خیر دهد، مردان شما مرا یاری کردند، و زنانشان به من رغبت نمودند، حفصه (دختر عمر و همسر آن

ص: ۵۱۲

۱- این جمله اخیر با سوده دختر زمعه منطبق می شود که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) قبل از هجرت طلاقش داده بود و بعد از هجرت مجدداً او را گرفت (مترجم).

۲- الدر المنثور، ج ۵، ص ۲۰۹.

۳- کافی، ج ۵، ص ۵۶۸، ح ۵۳.

جناب) به آن زن گفت: چقدر حیای تو کم است، و چقدر پر رو و بی اختیاری در مقابل مردان، رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: ای حفصه دست از او بردار که او از تو بهتر است، برای اینکه او به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) رغبت کرده، و تو او را سرزنش می کنی، و از او عیب می گیری.

آن گاه به آن زن فرمود: برگرد، خدا رحمت کند، برگرد که خدا بهشتش را بر تو واجب کرد، به همین جهت که در من رغبت کردی و دوستدار من شدی، و مرا خوشحال ساختی، به زودی خبر من به تو خواهد رسید ان شاء الله.

دنبال این ماجرا بود که آیه " وَامْرَأَهُ مُؤْمِنَةً إِنْ وَهَبَتْ نَفْسَهَا لِلنَّبِيِّ إِنْ أَرَادَ النَّبِيُّ أَنْ يَسْتَنْكِحَهَا خَالِصَةً لَكَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ " نازل شد، آن گاه امام فرمود: خدا با این پیامش این عمل را که زنی خود را به پیامبر هبه کند برای آن جناب حلال کرد، ولی برای غیر او حلال نکرد (۱).

و در مجمع البیان گفته بعضی گفته اند که: وقتی آن زن خود را به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) بخشید، عایشه گفت: زنان را چه شده که خود را بدون مهر می بخشند؟

پس این آیه نازل شد، و عایشه گفت: چقدر خدا موافق میل تو عمل می کند؟ رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: تو هم اگر خدا را اطاعت کنی، به میل و خواهش تو هم عمل می کند (۲).

و نیز در مجمع البیان در ذیل جمله " تُزَجِّي مَنْ تَشَاءُ مِنْهُمْ وَ تُؤْوِي إِلَيْكَ مَنْ تَشَاءُ " از امام ابی جعفر، و امام صادق (علیه السلام) نقل کرده که فرمودند: هر یک را که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) ارجاء می کرد در حقیقت طلاقش داده بود، و هر یک را که منزل می داد نگهش داشته بود (۳).

و در کافی به سند خود از حضرمی، از ابی جعفر (علیه السلام) روایت کرده که در ذیل آیه " لا- يَحِلُّ لَكَ النِّسَاءُ مِنْ بَعْدِ " فرمود: منظور این است که: بعد از آنکه در آیه " حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ أُمَّهَاتُكُمْ وَ بَنَاتُكُمْ وَ أَخَوَاتُكُمْ وَ عَمَّاتُكُمْ وَ خَالَاتُكُمْ ... " عده ای از زنان حرام شدند دیگر بر تو حلال نیست که با یکی از آنان ازدواج کنی.

چون اگر معنای آیه آن طور بود که مردم می گویند، باید زنانی که بر شما حلال است بر آن جناب حلال نباشد، چون شما می توانید زن خود را عوض کنید، یکی را طلاق داده یکی

ص: ۵۱۳

۱- کافی، ج ۵، ص ۵۶۸، ح ۵۳.

۲- مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۶۵.

۳- مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۶۷.

دیگر را بگیرید، آن وقت چگونه ممکن است این عمل برای رسول خدا (صلی الله علیه و آله) جایز نباشد؟ پس معنای آیه آن نیست که مردم می گویند، بلکه خدای عز و جل برای پیامبرش حلال کرده که هر زنی را خواست بگیرد، تنها آنهایی را که در آیه سوره نساء نام برده بر او و همه مسلمانان حرام کرده است (۱).

و در الدر المنثور است که عبد بن حمید، ابن منذر، و ابن ابی حاتم، از طریق علی بن زید، از حسن روایت کرده، که در ذیل جمله "وَلَا أَنْ تَبَدَّلَ بِهِنَّ مِنْ أَزْوَاجٍ" گفته است:

خدای تعالی در این آیه زنان را بر آن جناب حرام کرد، مگر همان نه نفری که تا روز رحلتش داشت.

علی می گوید: من این شنیده خود را، به علی بن الحسین (علیه السلام) گفتم، فرمود:

آن جناب اگر می خواست می توانست غیر از آن نه نفر، زنان دیگری را بگیرد. و در روایت عبد بن حمید به این عبارت آمده: آن جناب باز هم می توانست غیر از آن نه نفر زنان دیگر بگیرد (۲).

و در تفسیر قمی است که فرمود: اما اینکه خدای عز و جل فرموده: "يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتَ النَّبِيِّ إِلَّا أَنْ يُؤْذَنَ لَكُمْ" سبب نزولش این بود که چون رسول خدا (صلی الله علیه و آله) با زینب دختر جحش ازدواج کرد، و او را دوست می داشت، پس ولیمه ای درست کرد و اصحابش را به آن ولیمه دعوت کرد، و اصحاب بعد از خوردن غذا دوست می داشتند بنشینند، و با هم گفتگو کنند، و آن جناب دلش می خواست میهمانان خانه را برای او و همسرش خلوت کنند، پس خدای عز و جل این آیه را فرستاد که: ای کسانی که ایمان آورده اید! داخل خانه های رسول نشوید، مگر بعد از آنکه به شما اجازه داده شود، چون قبلاً بدون اجازه هم داخل می شدند، و این آیه این کار را منع کرد، و نیز گفتگو کردن با همسران آن جناب را بدون پرده و حائل منع نمود (۳).

مؤلف: تفصیل این قصه به چند طریق مختلف از انس روایت شده (۴).

و در الدر المنثور است که ابن سعد، از صالح بن کیسان، روایت کرده که گفت:

حجاب همسران رسول خدا (صلی الله علیه و آله) در ذی القعدة سال پنجم از هجرت

ص: ۵۱۴

۱- کافی، ج ۵، ص ۳۸۹.

۲- الدر المنثور، ج ۵، ص ۲۱۲. [...]

۳- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۹۵.

۴- الدر المنثور، ج ۵، ص ۲۱۳.

مؤلف: این حدیث را ابن سعد، از انس نیز روایت کرده، و در آن آمده که سال پنجم همان سالی است که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) با زینب ازدواج کرد.

و نیز در آن کتاب در ذیل آیه "وَمَا كَانَ لَكُمْ أَنْ تُؤْذُوا" آمده که ابن ابی حاتم از سدی روایت کرده که گفت: به ما چنین رسیده، که طلحه بن عبید الله گفته: محمد ما را از گرفتن دختر عموهایمان منع می کند، آن وقت بعد از ما زنان ما را می گیرد؟! ما هم صبر می کنیم تا او بمیرد، زنان او را بعد از او می گیریم، پس آیه مورد بحث در باره اش نازل شد (۲).

مؤلف: در اینکه آیه مذکور در باره این قصه نازل شده، چند روایت رسیده، که در بعضی از آنها آمده که: منظور طلحه، عایشه، و ام سلمه بوده.

چند روایت در باره معنای صلوات خدا و ملائکه و مؤمنین بر پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) و کیفیت صلوات فرستادن بر آن حضرت

و در کتاب ثواب الاعمال از ابی المعز از حضرت ابی الحسن (علیه السلام) روایتی نقل شده که در ضمن حدیثی که از آن جناب سؤال شد معنای صلوات خدا و صلوات ملائکه و صلوات مؤمن بر رسول خدا (صلی الله علیه و آله) چیست؟ فرموده: صلوات خدا، رحمت خدا است، و صلوات ملائکه، ترکیه ایشان وی راست، و صلوات مؤمن دعایشان برای او است (۱).

و در کتاب خصال، از امیر المؤمنین (علیه السلام) در ضمن حدیث معروف به اربع مائه (چهار صد) آمده که فرمود: صلوات را بر محمد و آل او بفرستید که خدای تعالی دعای شما را هنگامی که نام محمد را بیرید، و حق او را رعایت کنید، مستجاب می کند، پس وقتی می خوانید "إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ" چه در نماز آن را بخوانید، و چه در غیر نماز، صلوات را بفرستید (۲).

و در الدر المنثور است که: عبد الرزاق، ابن ابی شیبیه، احمد، عبد بن حمید، بخاری، مسلم، ابو داوود، ترمذی، نسایی، ابن ماجه، و ابن مردویه، از کعب بن عجره، روایت کرده که گفت: مردی از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) پرسید: ما سلام کردن به تو را فهمیدیم که چگونه است، بفرمایید بینم صلوات را چگونه بفرستیم؟ فرمود: بگو "اللهم صل علی محمد و علی آل محمد كما صليت علی آل ابراهيم انك حميد مجيد اللهم بارك علی محمد و علی

ص: ۵۱۵

۱- ثواب الاعمال، ص ۱۸۷.

۲- خصال صدوق، ص ۶۱۳ و ۶۲۹.

آل محمد کما بارت علی ابراهیم انک حمید مجید" (۱).

مؤلف: سیوطی در الدر المنثور غیر از این حدیث هجده حدیث دیگر آورده، که همه دلالت دارند بر اینکه باید "آل" را نیز در صلوات اضافه نمود، یعنی باید گفت: اللهم صل علی محمد و آل محمد" و این روایات را صاحبان سنن، و جوامع حدیث، از عده ای از صحابه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) از آن جمله ابن عباس، طلحه، ابو سعید خدری، ابو هریره، ابو مسعود، کعب بن عجره، و علی (علیه السلام) نقل کرده اند، و اما روایات شیعه از حد شمار بیرون است (۲).

و در آن کتاب است که احمد و ترمذی از حسین بن علی (علیه السلام) روایت کرده اند که فرمود: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: بخیل کسی است که نام من نزد او برده شود، و صلوات نفرستد (۳).

دو روایت در ذیل آیه مربوط به حجاب زنان و در ذیل آیه متضمن تهدید منافقان و بیمار دلان و شایعه پراکنان

و در تفسیر قمی در ذیل آیه "یا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لِّأَزْوَاجِكَ وَ بَنَاتِكَ وَ نِسَاءِ الْمُؤْمِنِينَ يُدْنِينَ عَلَيْهِنَّ مِنْ جَلَابِيبِهِنَّ" از معصوم نقل کرده که فرموده: سبب نزول این آیه چنین بود، که زنان از خانه بیرون می شدند تا به مسجد آیند، و دنبال رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نماز بخوانند، و چون شب می شد، و زنان برای نماز مغرب و عشاء بیرون می آمدند، جوانان سر راه آنان می نشستند، و متعرض ایشان می شدند، خدای تعالی این آیه را نازل فرمود (۲).

و در الدر المنثور است که عبد الرزاق، عبد بن حمید، ابو داود، ابن منذر، ابن ابی حاتم، و ابن مردویه، از ام سلمه روایت کرده اند که گفت: وقتی آیه "يُدْنِينَ عَلَيْهِنَّ مِنْ جَلَابِيبِهِنَّ" نازل شد، زنان انصار طوری از خانه ها بیرون شدند که گویی کلاغ سیاهند، چون کیسه ای سیاه به خود پوشانده بودند که سرپایشان گرفته بود (۳).

و در تفسیر قمی در ذیل آیه "لِّئِنْ لَمْ يَنْتَهِ الْمُنافِقُونَ" از معصوم نقل کرده که فرموده:

این آیه در باره مردمی از منافقین نازل شد که در مدینه زندگی می کردند، و همواره به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) زخم زبان می زدند، و چون آن جناب می خواست به جنگی برود، در بین مسلمانان انتشار می دادند که باز هم مرگ و اسیری، و مسلمانان اندوهناک می شدند، و نزد رسول خدا (صلی الله علیه و آله) شکایت می کردند، خدای تعالی در این آیه تا جمله

ص: ۵۱۶

۱- الدر المنثور، ج ۵، ص ۲۱۶. (۲ و ۳) الدر المنثور، ج ۵، ص ۲۱۸.

۲- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۹۶.

۳- الدر المنثور، ج ۵، ص ۲۲۱.

"الاقليلا" دستور داد جز اندکی از ایشان همگی را از مدینه بیرون کند.

"مَلْعُونِينَ أَيُّمَّا تُقْفُسُوا أُخِذُوا وَقُتِلُوا تَقْتِيلًا". و در روایت ابی الجارود از ابی جعفر (علیه السلام) آمده که فرمود: معنای "ملعونین" این است که به فرمان خدا واجب شده است بر آنان لعنت بعد از لعنت (۱).

ص: ۵۱۷

۱- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۹۶ و ۱۹۷.

اشاره

يَسْئَلُكَ النَّاسُ عَنِ السَّاعَةِ قُلْ إِنَّمَا عِلْمُهَا عِنْدَ اللَّهِ وَ مَا يُدْرِيكَ لَعَلَّ السَّاعَةَ تَكُونُ قَرِيبًا (۶۳) إِنَّ اللَّهَ لَعَنَ الْكَافِرِينَ وَ أَعَدَّ لَهُمْ سَعِيرًا (۶۴) خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا لَا يَجِدُونَ وِلِيًّا وَ لَا نَصِيرًا (۶۵) يَوْمَ تُقَلَّبُ وُجُوهُهُمْ فِي النَّارِ يَقُولُونَ يَا لَيْتَنَا أَطَعْنَا اللَّهَ وَ أَطَعْنَا الرَّسُولَ (۶۶) وَ قَالُوا رَبَّنَا إِنَّا أَطَعْنَا سَادَتَنَا وَ كُبْرَاءَنَا فَأَضَلُّونَا السَّبِيلَ (۶۷)

رَبَّنَا آتِهِمْ ضِعْفَيْنِ مِنَ الْعَذَابِ وَ الْعَنُوهُمْ لَعْنًا كَبِيرًا (۶۸) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ آذَوْا مُوسَى فَبَرَّأَهُ اللَّهُ مِمَّا قَالُوا وَ كَانَ عِنْدَ اللَّهِ وَجِيهًا (۶۹) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَ قُولُوا قَوْلًا سَدِيدًا (۷۰) يُصْلِحْ لَكُمْ أَعْمَالَكُمْ وَ يُغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ وَ مَنْ يُطِعِ اللَّهَ وَ رَسُولَهُ فَقَدْ فَازَ فَوْزًا عَظِيمًا (۷۱) إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ وَ الْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَ أشفقنَ مِنْهَا وَ حَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا (۷۲)

لِيَعَذَّبَ اللَّهُ الْمُنَافِقِينَ وَ الْمُنَافِقَاتِ وَ الْمُشْرِكِينَ وَ الْمُشْرِكَاتِ وَ يَتُوبَ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ وَ الْمُؤْمِنَاتِ وَ كَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا (۷۳)

ترجمه آیات

مردم از تو از قیامت می پرسند، بگو علم آن تنها نزد خدا است، و توجه می دانی شاید قیامت نزدیک باشد (۶۳).

به درستی خدا کافران را لعنت کرده، و برای آنها عذابی سوزان تهیه دیده است (۶۴).

در حالی که جاودان در آن باشند، و سرپرستی و یآوری نیابند (۶۵).

روزی که رویه‌ایشان در آتش دگرگون شود، و بگویند: ای کاش خدا را اطاعت کرده بودیم، ای کاش پیغمبر را اطاعت کرده بودیم (۶۶).

و گفتند: پروردگارا! ما بزرگان و سالخوردگان خود را اطاعت کردیم، و آنها ما را گمراه کردند (۶۷).

پروردگارا! پس عذابشان را دو برابر کن، و به لعنتی بزرگ لعنتشان فرما (۶۸).

هان ای کسانی که ایمان آورده اید! همانند کسانی نباشید که موسی را اذیت کردند، و خدا موسی را از آنچه آنان گفتند تبرئه کرد، و او نزد خدا آبرویی داشت (۶۹).

هان ای کسانی که ایمان آورده اید! از خدا بترسید و سخن سنجیده بگویید (۷۰).

تا خدا اعمالتان را به سودتان اصلاح کند، و گناهانتان را برایتان بیامرزد، و هر کس خدا و رسولش را اطاعت کند مسلماً به رستگاری عظیمی رستگار شده است (۷۱).

ما آن امانت را بر آسمانها و زمین و کوه‌ها عرضه کردیم، پس آنها از تحمل آن امتناع کردند، و ترسیدند، و انسان آن را حمل کرد، چون انسان ستم پیشه و جاهل بود (۷۲).

تا خدا منافقان و زنان منافق و مشرکان و زنان مشرک را عذاب نموده و بر مؤمنین و زنان با ایمان ببخشد، و خدا همواره آمرزنده رحیم است (۷۳).

بیان آیات

اشاره

این آیات در باره ساعت، یعنی قیامت، سخن می‌گویند، و پاره‌ای از آنچه بر سر کفار خواهد آمد، و عذابهایی که خواهند دید، بیان می‌کند، و مؤمنین را دستور می‌دهد به اینکه سخن سنجیده و منطقی بگویند، و وعده‌شان می‌دهد به وعده‌هایی جمیل، و در آخر، سوره را با ذکر مساله امانت ختم می‌کند.

"يَسْئَلُكَ النَّاسُ عَنِ السَّاعَةِ قُلْ إِنَّمَا عِلْمُهَا عِنْدَ اللَّهِ وَمَا يُدْرِيكَ لَعَلَّ السَّاعَةَ تَكُونُ قَرِيبًا" آیه شریفه تنها می‌فرماید: مردم از قیامت می‌پرسند، و دیگر بیان نمی‌کند که از چه چیز آن می‌پرسند، ولی از تعبیر قیامت به ساعت بر می‌آید که مراد پرسش‌کنندگان تاریخ وقوع قیامت است، می‌خواستند بفهمند آیا قیامت نزدیک است یا دور، و رسول خدا (صلی الله علیه و آله)

را دستور می دهد که در پاسخ ایشان بگوید: من از آن اطلاعی ندارم، و نه تنها من اطلاع ندارم بلکه جز خدا احدی اطلاع ندارد، و این جواب تنها جوابی است که در همه جای قرآن در مواردی که از تاریخ قیامت سؤال شده به کار رفته است.

"وَمَا يُدْرِيكَ لَعَلَّ السَّاعَةَ تَكُونُ قَرِيبًا" - چه می دانی، ای بسا که تاریخ آن خیلی نزدیک باشد. این جمله ابهام در مساله را بیشتر می کند، تا بهتر بفهماند که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نیز در این مساله مانند سایر مردم است، و قیامت از آن اسراری نیست که خدا به وی گفته، و از مردم پنهان کرده باشد.

"إِنَّ اللَّهَ لَعَنَ الْكَافِرِينَ وَ أََعَدَّ لَهُمْ سَعِيرًا" لعن کفار به معنای دور کردن آنان از رحمت است. و کلمه "اعد" از اعداد است، که به معنای تهیه دیدن است. و کلمه "سعیر" به معنای آتش شعله ور است، و بقیه الفاظ آیه روشن است.

"خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا لَا يَجِدُونَ وِلِيًّا وَلَا نَصِيرًا" فرق بین "ولی" و "نصیر" این است که: ولی هر کس عبارت است از کسی که تمامی کارهای او را انجام دهد، و آن کس خودش به کلی کنار باشد. ولی کلمه نصیر به معنای آن کسی است که در کارهای وی او را کمک کند، و گوشه ای از کارهای او را بعهده گیرد، و در کاری که انجام می شود هم صاحب کار دخالت داشته باشد، و هم نصیر او.

بنا بر این ولی عبارت است از کسی که همه کارهای "مولی علیه" خود را انجام می دهد، اما نصیر قسمتی از آن را. بقیه الفاظ آیه روشن است.

وصف حال کافران در عذاب قیامت و عذر آوردنشان به اینکه ما بزرگان خود را پیروی کردیم و گمراه شدیم

"يَوْمَ تَقَلَّبُ وُجُوهُهُمْ فِي النَّارِ يَقُولُونَ يَا لَيْتَنَا أَطَعْنَا اللَّهَ وَ أَطَعْنَا الرَّسُولَ" تقلب وجوه در آتش، به معنای زیر و رو شدن، و حال به حال گشتن است، لحظه ای زرد، سپس سیاه و در آخر کباب می شوند، و ممکن است مراد از آن جابجا کردن کفار در آتش باشد، چون جابجا کردن، در بهتر سوختن مؤثر است، هم چنان که کباب را روی آتش جابجا می کنند تا زودتر برشته شود.

جمله "یا لیتنا أطعنا الله و أطعنا الرسول" سخنی است که کفار از باب حسرت و ندامت می زنند، و آرزو می کنند: ای کاش خدا و رسول را اطاعت می کردند.

"وَ قَالُوا رَبَّنَا إِنَّا أَطَعْنَا سَادَتَنَا وَ كُبْرَاءَنَا فَأَضَلُّنَا السَّبِيلَا" کلمه "ساده" جمع سید (آقا) است، و کلمه "سید" به طوری که صاحب مجمع البیان گفته: به معنای مالک بزرگی است که تدبیر امور شهر و "سواد اعظم"، یعنی جمعیت

بسیاری را عهده دار باشد، و کلمه "کبراء" جمع کبیر است، و شاید مراد از آن بزرگسالان باشد که معمولاً عامه مردم از آنان تقلید می کنند، چون مردم همانطور که بزرگ قوم را اطاعت می کنند، بزرگسالان را نیز پیروی می نمایند (۱).

" رَبَّنَا آتِهِمْ ضِعْفَيْنِ مِنَ الْعَذَابِ وَالْعَنُومُ لَعْنًا كَبِيرًا " کلمه "ضعفان" به معنای مثلاًن (دو مانند) است، و اگر عامه مردم از خدا در خواست کرده اند که بزرگانشان را دو برابر عذاب کند، برای این است که بزرگان قوم هم خودشان گمراه بودند، و هم دیگران را گمراه کردند، و به همین جهت در خواست می کنند که ایشان را به لعنتی بزرگ لعنت کند.

" يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ آذَوْا مُوسَى فَبَرَّأَهُ اللَّهُ مِمَّا قَالُوا وَكَانَ عِنْدَ اللَّهِ وَجِيهاً " در این آیه مؤمنین را نهی می فرماید از اینکه مانند بعضی از بنی اسرائیل باشند، و با پیغمبرشان عملی انجام دهند که آنان انجام دادند، یعنی پیغمبرشان را اذیت کنند.

و مراد از این اذیت مطلق آزارهای زبانی، و یا عملی نیست، گرچه مطلق آزار پیامبران حرام و مورد نهی است، ولی در خصوص آیه به قرینه جمله " فَبَرَّأَهُ اللَّهُ - خدا تبرئه اش کرد " مراد آزار از ناحیه تهمت و افتراء است، چون این اذیت است که رفع آن محتاج به تبرئه خدایی است.

و شاید علت اینکه از بیان آزار بنی اسرائیل نسبت به موسی (علیه السلام) سکوت کرد، و نفرموده که آزارشان چه بوده، مضمون آن حدیث را تأیید کند، که فرمود: بنی اسرائیل این تهمت را به موسی زدند، که وی آنچه مردان دارند ندارد، و خدا هم موسی را از این تهمت تبرئه کرد، و به زودی حدیث مزبور از نظر خواننده عزیز خواهد گذشت.

و اما در خصوص رسول گرامی اسلام، و اینکه تهمتی که به وی زدند چه بوده؟

بهترین وجهی که ذکر کرده اند این است که آیه شریفه اشاره است به تهمتهایی که به آن جناب در خصوص داستان زینب زدند، و بعید نیست که چنین باشد، چون در روایات بسیاری که در این قصه وارد شده، مطالبی است که با قداست ساحت رسول خدا (صلی الله علیه و آله) مناسبت ندارند.

" وَكَانَ عِنْدَ اللَّهِ وَجِيهاً " - یعنی او نزد خدا صاحب جاه و آبرو، و مقام و منزلت بود، و

ص: ۵۲۱

این جمله علاوه بر اینکه به طور اجمال مشتمل بر تبرئه موسی است، تبرئه را نیز تعلیل می کند، و بیان می نماید که چرا خدا او را تبرئه کرده، و این آیه و آیه بعدش نوعی اتصال به آیه قبل دارد، که از ایدای پیغمبر نهی می کرد.

" يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَ قُولُوا قَوْلًا سَدِيدًا " کلمه " سدید " از ماده " سداد " است، که به معنای اصابت رأی، و داشتن رشاد است، و بنا بر این، قول سدید، عبارت است از کلامی که هم مطابق با واقع باشد، و هم لغو نباشد، و یا اگر فایده دارد، فایده اش چون سخن چینی و امثال آن، غیر مشروع نباشد. پس بر مؤمن لازم است که به راستی آنچه می گوید مطمئن باشد، و نیز گفتار خود را بیازماید، که لغو و یا مایه افساد نباشد.

توضیحی در باره اینکه صلاح اعمال و غفران ذنوب را نتیجه و فرع بر " قول سدید " آورد

" يُضَيِّحْ لَكُمْ أَعْمَالَكُمْ وَ يَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ وَ مَنْ يُطِيعِ اللَّهَ وَ رَسُولَهُ فَقَدْ فَازَ فَوْزًا عَظِيمًا " اصلاح اعمال " و " مغفرت ذنوب " را نتیجه قول سدید دانسته، و فرموده: قول سدید بگوئید، تا اعمالتان صالح گردد، و گناهانتان آمرزیده شود، و این بدان جهت است که وقتی نفس آدمی عادت کرد به راستی، و به قول سدید، و به هیچ وجه آن را ترک نکرد، دیگر دروغ از او سر نمی زند، و سخن لغو، و یا سخنی که فساد از آن برخیزد از او شنیده نمی شود، و وقتی این صفت در نفس رسوخ یافت، بالطبع از فحشاء و منکر، و سخن لغو دور گشته، در چنین وقتی اعمال انسان صالح می شود، و بالطبع از عمری که در گناهان مهلک صرف کرده، دریغ می خورد، و از کرده ها پشیمان می گردد، و همین پشیمانی توبه است.

و وقتی توبه کرد، و خدا هم در ما بقی عمر از ارتکاب گناهان مهلک محافظت فرمود، دیگر گناهان کوچک خیلی خطری نیست، چون خود خدا وعده داده که اگر از گناهان کبیره اجتناب کنید، ما صغیره هایتان را می آمرزیم، " إِنَّ تَجْتَنَّبُوا كَبَائِرَ مَا تُنْهَوْنَ عَنْهُ نَكَفَّرْ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ " (۱) و در نتیجه ملازمت قول سدید انسان را به سوی صلاح اعمال کشانیده، و به اذن خدا به آمرزش گناهان منتهی می شود.

" وَ مَنْ يُطِيعِ اللَّهَ وَ رَسُولَهُ فَقَدْ فَازَ فَوْزًا عَظِيمًا " - این جمله وعده ای است جمیل به کسانی که همه اعمال صالح را بجا آورند و از همه گناهان اجتناب کنند، چون فوز عظیم را مترتب بر طاعت خدا و رسول کرده.

ص: ۵۲۲

با این آیه، سوره احزاب در حقیقت تمام شده است، چون مساله اطاعت خدا و رسول، کلام جامعی است که همه احکام سابق از واجبات و محرّمات را شامل می شود، و دو آیه بعدی به منزله متمم برای آیه مورد بحث است.

"إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا ... غَفُورًا رَحِيمًا" امانت- هر چه باشد- به معنای چیزی است که نزد غیر ودیعه بسپارند، تا او آن را برای سپارنده حفظ کند، و سپس به وی برگرداند، و در آیه مورد بحث امانت عبارت است از چیزی که خدای تعالی آن را به انسان به ودیعه سپرده، تا انسان آن را برای خدا حفظ کند، و سالم و مستقیم نگه بدارد، و سپس به صاحبش یعنی خدای سبحان برگرداند.

احتمالات مختلف در باره مراد از امانتی که آسمان ها و زمین و کوه ها از پذیرفتن آن سرباز زدند و انسان آن را پذیرفت و منشا انقسام او به مؤمن، مشرک و منافق شد

و اما اینکه این امانت چیست؟ از جمله "لِيُعَذِّبَ اللَّهُ الْمُنَافِقِينَ وَالْمُنَافِقَاتِ ... " بر می آید که امانت مذکور چیزی است که نفاق و شرک و ایمان هر سه بر حمل آن امانت مترتب می شود، در نتیجه حاملین آن امانت به سه طائفه تقسیم می شوند، چون کیفیت حمل آنان مختلف است.

از این جا می فهمیم که ناگزیر امانت مذکور امری است مربوط به دین حق، که دارنده آن متصف به ایمان، و فاقد آن متصف به شرک، و آن کس که ادعای آن را می کند، ولی در واقع فاقد آن است، متصف به نفاق می شود.

حال آیا این امر عبارت است از اعتقاد حق، و شهادت بر توحید خدا، و یا مجموع عقاید و اعمال؟ و به عبارت دیگر، امر مزبور عبارت است از صرف اعتقاد به همه عقاید دین حق، با قطع نظر از عمل به لوازم آن؟ و یا اینکه عبارت از داشتن آن عقاید به ضمیمه عمل به آن، و یا آنکه هیچ یک از این احتمال ها نیست بلکه عبارت است از آن کمالی که از ناحیه داشتن یکی از آن امور برای انسان حاصل می شود.

از این احتمالها احتمال اولی که توحید است ممکن نیست منظور باشد، برای اینکه آیه شریفه می فرماید آسمان و زمین و کوه ها از حمل آن امانت مضایقه کردند، و حال آنکه به حکم صریح قرآن آسمانها و زمین و کوه ها و تمامی موجودات، خدا را یگانه دانسته، و به حمد او تسبیح می گویند، هم چنان که فرموده: "وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ" (۱) و در آیه مورد بحث می فرماید آسمانها و زمین از پذیرفتن آن امانت سرباز زدند، پس معلوم می شود امانت

ص: ۵۲۳

۱- و هیچ موجودی نیست مگر آنکه خدا را به حمد او تسبیح می گوید. سوره اسری، آیه ۴۴.

مذکور توحید خدا نیست.

و اما احتمال دوم که بگوییم مراد از امانت پذیرش دین حق به طور تفصیل است، نیز صحیح نیست، برای اینکه آیه شریفه می فرماید انسانها به طور مطلق، یعنی چه خوبشان و چه بدشان آن را حمل کردند، و پذیرفتند، و معلوم است که بیشتر انسانها در هر دوره ای از ایمان به دین حق امتناع ورزیدند، و کسی که ایمان به آن نداشته باشد حمل آن را هم نکرده، و اصلا اطلاعی از آن ندارد.

با این بیان روشن می شود که احتمال سوم هم نمی تواند منظور از امانت باشد، چون احتمال سوم این بود به طور مفصل در عمل متلبس به دین حق باشد و معلوم است که تمامی انسانها این طور دین دار نبوده و نیستند.

احتمال چهارم هم نمی تواند مراد از امانت باشد، برای اینکه آسمانها و زمین و سایر موجودات با اعتراف به توحید خدا، و اتصافشان به این اعتراف کمال مزبور را دارند، و آیه شریفه می فرماید آسمانها و زمین این امانت را نپذیرفتند.

و اما این احتمال که مراد از آن امانت تلبس و اتصاف به کمالی باشد که از ناحیه اعتقاد به حقانیت همه عقاید، و علم به دین حق حاصل می شود، نیز صحیح نیست، چون همانطور که گفتیم امانت مذکور چیزی است که هم نفاق مترتب بر آن می شود، و هم شرک، و هم ایمان، و این سه بر صرف اعتقاد به حقانیت تکالیف اعتقادی و عملی دین مترتب نمی شود، و صرف این اعتقاد نه سعادت می آورد، و نه شقاوتی، آنچه سعادت و شقاوت می آورد، التزام به این عقاید، و تلبس در عمل به آن تکالیف است، نه صرف عقیده به حقانیت آنها.

بیان اینکه مراد از این امانت ولایت الهی و کمال در اعتقاد و عمل حق است و مقصود از حمل انسان دارا بودن صلاحیت و استعداد می باشد

ناگزیر از بین همه احتمالات باقی می ماند احتمال ششم، و آن این است که مراد از امانت مزبور کمالی باشد که از ناحیه تلبس و داشتن اعتقادات حق، و نیز تلبس به اعمال صالح، و سلوک طریقه کمال حاصل شود به اینکه از حقیض ماده به اوج اخلاص ارتقاء پیدا کند و خداوند انسان حامل آن امانت را برای خود خالص کند، این است آن احتمالی که می تواند مراد از امانت باشد، چون در این کمال هیچ موجودی نه آسمان، و نه زمین، و نه غیر آن دو، شریک انسان نیست. از سویی دیگر چنین کسی تنها خدا متولی امور اوست، و جز ولایت الهی هیچ موجودی از آسمان و زمین در امور او دخالت ندارد، چون خدا او را برای خود خالص کرده.

پس مراد از امانت عبارت شد از ولایت الهی، و مراد از عرضه داشتن این ولایت بر

آسمانها و زمین، و سایر موجودات مقایسه این ولایت با وضع آنهاست. و معنای آیه این است که: اگر ولایت الهی را با وضع آسمانها و زمین مقایسه کنی، خواهی دید که اینها تاب حمل آن را ندارند و تنها انسان می تواند حامل آن باشد، و معنای امتناع آسمانها و زمین، و پذیرفتن و حمل آن به وسیله انسان این است که در انسان استعداد و صلاحیت تلبس آن هست، ولی در آسمانها و زمین نیست.

این است آن معنایی که می توان آیه را بر آن منطبق کرد، و گفت آسمانها و زمین و کوه ها با اینکه از نظر حجم بسیار بزرگ، و از نظر سنگینی بسیار ثقیل و از نظر نیرو بسیار نیرومند هستند، لیکن با این حال استعداد آن را ندارند که حامل ولایت الهی شوند، و مراد از امتناعشان از حمل این امانت، و اشفاقشان از آن، همین نداشتن استعداد است.

و لیکن انسان ظلوم و جهول نه از حمل آن امتناع ورزید، و نه از سنگینی آن و خطر عظیمش اشفاق کرد و به هراس افتاد، بلکه با همه سنگینی و خطرناکی اش قبولش کرد، و این سبب شد که انسان که یک حقیقت و نوع است، به سه قسم منافق و مشرک و مؤمن منقسم شود، و آسمان و زمین و کوه ها دارای این سه قسم نباشند، بلکه همه مطیع و مؤمن باشند.

پاسخ به این پرسش که چرا خدای حکیم و علیم چنین بار سنگینی را بر انسان ظلوم و جهول بار کرد

در اینجا ممکن است پرسشی که: خدا با اینکه حکیم و علیم است، چرا چنین بار سنگینی را که حملش از قدرت آسمانها و زمین بیرون است بر انسان ظلوم و جهول حمل کرد؟

با اینکه می دانست انسان نیز تاب تحمل آن را ندارد، و قبول کردنش به خاطر ظلوم و جهول بودنش بوده، و این دو خصوصیت او را مغرور و غافل ساخته، و به او مهلت نداده که به عواقب این کار بیندیشد، و این در حقیقت مثل این می ماند که سرپرستی و ولایت بر مردم یک کشور را به دیوانه ای واگذار کنیم، خود دیوانه هیچ حرفی ندارد، اما حرف نداشتنش برای این است که دیوانه است، و گر نه، عقلا این کار را نمی پسندند، و در باره دیوانه دچار اشفاق و دلسوزی می شوند.

در پاسخ می گوییم: ظلوم و جهول بودن انسان، هر چند که به وجهی عیب و ملائک ملامت و عتاب، و خرده گیری است، و لیکن، عین همین ظلم و جهل انسان مصحح حمل امانت و ولایت الهی است، برای اینکه کسی متصف به ظلم و جهل می شود که شانش این است که متصف به عدل و علم باشد، و گر نه چرا به کوه ظالم و جاهل نمی گویند، چون متصف به عدالت و علم نمی شود، و همچنین آسمانها و زمین جهل و ظلم را حمل نمی کنند، به خاطر اینکه متصف به عدل و علم نمی شوند، به خلاف انسان که به خاطر اینکه شان و استعداد علم و عدالت را دارد، ظلوم و جهول نیز هست.

و امانت مذکور در آیه که گفتیم عبارت است از ولایت الهی، و کمال صفت عبودیت، وقتی حاصل می شود که حامل آن، علم و ایمان به خدا داشته، و نیز عمل صالح را که عبارت دیگر عدالت است، داشته باشد، و کسی که متصف به این دو صفت بشود، یعنی ممکن باشد که به او بگوییم عالم و عادل، قهرا ممکن هم هست گفته شود، جاهل و ظالم، و چون علم و عدالت انسان موهبتی است که خدا به او داده، و اما خود او فی حد نفسه جاهل و ظالم است، پس همین اتصاف ذاتی اش به ظلم و جهل، مجوز این شده که امانت الهی را حمل کند، و در حقش گفته شود: انسان بار این امانت را به دوش کشید، چون ظلوم و جهول بود- دقت بفرماید.

و بنا بر این معنای دو آیه شریفه به وجهی نظیر معنای آیه "لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ ثُمَّ رَدَدْنَاهُ أَسْفَلَ سَافِلِينَ إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَلَهُمْ أَجْرٌ غَيْرُ مَمْنُونٍ" (۱) است، چون آیه اولی مورد بحث نظیر آیه اولی از این سه آیه است، و آیه دومی مورد بحث نظیر دو آیه دوم و سوم از آیات سوره التین است.

پس جمله "إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ" معنایش این است که: ما ولایت الهی و استکمال به حقایق دین حق را، چه علم به آن حقایق، و چه عمل بدانها را، بر آسمانها و زمین عرضه کردیم، و معنای عرضه کردن آن، این است که ما یک یک موجودات را با آن سنجیدیم، و قیاس کردیم، هیچ یک استعداد پذیرفتن آن را نداشتند، به جز انسان.

"عَلَى السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ" - یعنی این موجودات بسیار بزرگ، با اینکه از نظر خلقت بسیار بزرگتر از انسانند، استعداد پذیرفتن آن را نداشتند، همانطور که خداوند می فرماید "لَخَلَقُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ أَكْبَرُ مِنْ خَلْقِ النَّاسِ" (۲) فابین ان یحملنها و اشفقن منها" پس امتناع کردند از اینکه آن را حمل کنند، و از حمل آن اشفاق و اظهار ناراحتی کردند، چون مشتمل بر صلاحیت تلبس به آن نبودند و اگر از قبول آن تعبیر به حمل کرد، برای اشاره به این نکته است که امانت مذکور آن قدر سنگین است که آسمانها و زمین و کوه ها با همه بزرگی شان قادر به پذیرفتن آن نیستند.

"وَ حَمَلَهَا الْإِنْسَانُ" - یعنی انسان با همه کوچکی حجمش صلاحیت و آمادگی پذیرفتن آن را داشت، و آن را پذیرفت، "إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا"، یعنی چون او ستمگر به نفس

ص: ۵۲۶

۱- سوره التین، آیه ۴-۶. [...]

۲- سوره مؤمن، آیه ۵۷.

خویش، و جاهل به آثار و عواقب وخیم این امانت است، او نمی داند که اگر به این امانت خیانت کند عاقبت وخیمی به دنبال دارد، و آن هلاکت دائمی اوست.

و به معنایی دقیق تر چون که: انسان به خودی خود فاقد علم و عدالت بود، ولی قابلیت آن را داشت که خدا آن دو را به وی افزایند، و در نتیجه از حسیض ظلم و جهل به اوج عدالت و علم ارتقاء پیدا کند.

و دو کلمه "ظلم" و "جهول" دو وصف از ظلم و جهلند، و کسی را ظلوم و جهول گویند که ظلم و جهل در او امکان داشته باشد، هم چنان که به قول فخر رازی اسب چموش، و چارپای چموش، و آب طهور، اوصافی هستند، برای حیوانی که امکان چموشی، و آبی که امکان طهور بودن را داشته باشد، و به همین جهت به سنگ و کلوخ، چموش نمی گویند (۱).

ممکن هم هست - به قول بعضی دیگر - "دو کلمه مورد بحث به معنای مبالغه در ظلم و جهل را افاده کنند". و به هر حال چه معنای فخر رازی درست باشد، و چه غیر از او، معنای آیه مستقیم و معلوم است، (و خلاصه فرق بین این وجه و وجه قبلی این است که در وجه قبلی استعداد انسان را ملاک قرار می دادیم و در این وجه خالی بودن انسان از علم و عدالت را ملاک قرار دادیم، مترجم).

"لِيَعِذَبَ اللَّهُ الْمُنَافِقِينَ وَالْمُنَافِقَاتِ وَالْمُشْرِكِينَ وَالْمُشْرِكَاتِ" - حرف "لام" در جمله "ليعذب" لام غایت است، که به آیه چنین معنا می دهد: عاقبت این حمل این است که خدا منافقین و منافقات و مشرکین و مشرکات را عذاب کند، چون کسانی که به این امانت خیانت می کنند غالباً اظهار صلاح و امانت می کنند، و این همان نفاق است، آری کمتر یافت می شوند که به خیانت خود تظاهر کنند، و ای بسا اعتبار همین معنا باعث شده که قبل از مشرکین و مشرکات منافقین و منافقات را ذکر کند.

"وَيُتُوبَ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا" - این جمله عطف است بر جمله "يعذب" در نتیجه معنایش این است که عاقبت این حمل، علاوه بر عذاب منافقین و منافقات، این شد که خدا بر مؤمنین و مؤمنات توبه کند، و توبه خدا رجوع و بازگشت او به بندگان خود به رحمت است، پس وقتی انسان ها به وی ایمان بیاورند، و خیانت نکنند، خداوند به رحمت خود به آنان بر می گردد، و متولی امورشان می شود، که او ولی مؤمنین است، پس ایشان را به سوی خود هدایت نموده و ظلم شان و جهل شان را

ص: ۵۲۷

می پوشاند، و به جای ظلم و جهل آنان را به زیور علم نافع و عمل صالح می آراید، که او آمرزنده و رحیم است.

ممکن است کسی بگوید: چرا امانت را به معنای تکلیف که همان دین حق باشد نگیریم؟ و کلمه حمل را به معنای استعداد و صلاحیت تکلیف معنا نکنیم، و کلمه "اباء-امتناع" را به معنای نداشتن آن استعداد، و کلمه "عرض" را به معنای مقایسه آسمانها و زمین و جبال با آن تکلیف نگیریم؟ و چه مانعی دارد آیه را این طور معنا کنیم، با اینکه اگر این طور هم معنا کنیم همه مطالبی که در بیان آیه گفته شد با این معنا نیز منطبق است؟

در جواب می گوییم: بله، ممکن است، و لیکن اشکالی که هست، این است که تکلیف مقدمه رسیدن به ولایت الهی و رسیدن به صفت کمال بندگی است پس آنچه در حقیقت عرضه شده و مورد نظر است ولایت الهی و کمال بندگی است، نه این که مقدمه برای مطلوب باشد.

نکته ای که در این آیه به کار رفته، التفاتی است که در جمله "لِيُعَذِّبَ اللَّهُ" به کار رفته، چون اول آیه خدای تعالی متکلم حساب شده، و فرموده: ما امانت را عرضه کردیم، و در این جمله خود را غایب حساب کرده، و فرموده: تا آنکه خدا عذاب کند، و این التفات برای این است که دلالت کند بر اینکه عواقب امور به سوی خدای سبحان است، چون خدای سبحان "اللَّهُ" است.

نکته دیگر اینکه در جمله "وَيَتُوبَ اللَّهُ" ممکن بود ضمیر به جای اسم ظاهر به کار رود، یعنی بفرماید: "و يتوب على المؤمنين و المؤمنات" ولی در این جمله برای بار دوم اسم جلاله را آورد، و این برای این است که اشعار کند بر اینکه خداوند در حق مؤمنین و مؤمنات کمال عنایت و اهتمام را دارد.

اقوال مختلف مفسرین در تفسیر آیه: "إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ..." و مراد از امانت و عرض آن

مفسرین در تفسیر امانت مذکور در آیه، اقوال مختلفی دارند.

مثلا بعضی (۱) گفته اند: "مراد از آن تکلیف است، که اطاعت آن باعث می شود بنده خدا داخل بهشت شود، و مخالفتش باعث می شود داخل جهنم شود، و مراد از عرض تکلیف بر آسمانها و زمین و جبال، سنجیدن آن با استعداد آنهاست، و مراد از امتناع آسمانها و زمین و جبال، از حمل تکلیف، و اشفاقشان از آن، عبارت است از استعداد نداشتن برای پذیرفتن آن و مراد از حمل انسان آن تکلیف را، این است که وی استعداد آن را داشت، و تعبیر عرضه و

ص: ۵۲۸

حمل و امتناع، همه از باب تمثیل است".

بعضی (۱) دیگر گفته اند: "مراد از امانت، عقلی است که ملائک تکلیف، مناط ثواب و عقاب است".

بعضی (۲) دیگر گفته اند: "مراد از آن قول "لا اله الا الله" است".

بعضی (۳) گفته اند: "مراد از آن اعضای بدن، از چشم، گوش، دست، پا، عورت و زبان است، که بر آدمی واجب است این امانتها را حفظ نموده و جز در مواردی که خدا راضی است به کار نگیرد".

بعضی (۴) دیگر گفته اند: "مراد از آن امانتهای مردم، و وفای به عهد ایشان است".

بعضی (۵) دیگر گفته اند: "مراد از آن معرفت خدا، و لوازم آن است، و این وجه از همه وجوه به حق نزدیکتر است، و برگشتش به همان وجهی است که ما ذکر کردیم".

این اقوالی بود که در معنای امانت گفته بودند، و همچنین در معنای عرض امانت اقوال مختلفی دارند، یکی (۶) اینکه: عرض به معنای حقیقی کلمه است، جز اینکه مراد از آسمانها و زمین و جبال، اهل آسمان و زمین و جبال، و ملائکه ساکن در آنهاست. خداوند برای ملائکه بیان کرد که خیانت به این امانت گناه بزرگی است، و به همین جهت ملائکه از حمل آن امتناع ورزیدند، ولی به انسان عرضه شد و امتناع نورزید.

یکی (۷) دیگر اینکه: عرضه امانت، به همان معنای حقیقی کلمه است به این بیان که خدا وقتی جرم آسمانها و زمین و کوه ها را آفرید، فهمی هم در آنها قرار داد، و به آنها فرمود:

من واجباتی واجب کرده ام، و برای هر کس که اطاعت کند بهشتی و برای هر کس که نافرمانیم کند آتشی خلق کرده ام، آسمانها و زمین و کوه ها گفتند: ما حاضریم رام و مسخر باشیم برای آن غرضی که بدان غرض خلقمان نمودی، اما تاب تحمل واجبات را نداریم، نه آن ثواب را می خواهیم، و نه آن آتش را، و چون نوبت به خلقت بشر رسید، همین که عرضه به وی شد، قبول کرد، چون او ظلوم به نفس خود، و جهول به وخامت عاقبت کار بود.

وجه (۲) سوم در معنای عرضه، این است که به معنای معارضه، و مقابله باشد، و حاصل کلام این باشد که ما مقابله کردیم بین این امانت و بین آسمانها و زمین و کوه ها، و دیدیم که

ص: ۵۲۹

۱- روح المعانی، ج ۲۲، ص ۹۹. (۲ و ۳ و ۴) روح المعانی، ج ۲۲، ص ۹۷. (۵ و ۶ و ۷) مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۷۳.

۲- مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۷۴.

این امانت سنگین تر بود.

چهارم (۱) اینکه کلام در آیه شریفه جاری مجرای فرض باشد، و معنای آیه این باشد که: اگر ما فرض کنیم آسمانها و زمین و کوه ها فهم و شعور داشته باشند، آن گاه امانت خود را به آنها عرضه بداریم، هر آینه از تحمل آن امتناع خواهند ورزید، و از اقدام به اینکار خواهند ترسید، و لیکن انسان به علت ظلوم و جهول بودن آن را تحمل کرد.

و لیکن اگر بار دیگر به توجیهی که ما برای آیه کردیم، مراجعه کنیم، خواهیم دید که هیچ یک از این وجوه خالی از جهات ضعف نیست، پس غفلت موزر.

بحث روایتی روایات و اقوالی در باره مقصود از اذیت بنی اسرائیل به موسی (علیه السلام) در ذیل آیه: " لا تَكُونُوا كَالَّذِينَ آذَوْا مُوسَى ..."

اشاره

در کافی به سند خود از محمد بن سالم، از ابی جعفر (علیه السلام) روایت کرده، که در حدیثی فرمود: خدا هیچ مؤمنی را لعنت نمی کند، چون خودش فرموده: " إِنَّ اللَّهَ لَعَنَ الْكَافِرِينَ وَ أَعَدَّ لَهُمْ سَعِيرًا خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا لَا يَجِدُونَ وَّلِيًّا وَ لَا نَصِيرًا " (۲).

و در تفسیر قمی به سند خود از ابی بصیر، از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده، که فرمود: بنی اسرائیل می گفتند: آنچه مردان دارند موسی ندارد، و این تهمت از این نظر بهتر در دلها می نشست، که موسی همواره بدن خود را در محلی می شست که احدی او را نبیند، این بود تا آنکه روزی موسی کنار نهری جامه خود را کند، و روی سنگی گذاشت، و مشغول شستشو شد خداوند سنگ را فرمود: تا از موسی دور شود، و موسی مجبور شود به تعقیب آن برود و در نتیجه بنی اسرائیل همه عورت او را ببینند، و بدانند که آن سخن تهمت است، و همین طور هم شد، و فهمیدند آنچه می گفتند تهمت بوده، پس این آیه در این باره است که می فرماید: " يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ آذَوْا مُوسَى ... " (۳).

و در مجمع البیان آمده که مفسرین در تفسیر این آیه و اینکه منظور از اذیت بنی اسرائیل چیست؟ اقوالی گفته اند:

اول اینکه موسی و هارون به بالای کوه رفته بودند، و در همانجا هارون مرد،

ص: ۵۳۰

۱- مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۷۴.

۲- اصول کافی، ج ۲، ص ۳۱، س ۱۸.

۳- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۹۷.

بنی اسرائیل به موسی گفتند: تو او را کشته ای، خدا به ملائکه دستور داد، جنازه هارون را برداشته، به یک یک بنی اسرائیل نشان دهند، و بگویند که او به مرگ خود مرده است، و بدین وسیله موسی را تبرئه کرد (نقل از علی و ابن عباس).

دوم اینکه موسی مردی بسیار با حیاء و پوشیده، و همواره شستشوی بدن خود را در نقطه ای انجام می داد که کسی او را نبیند، بنی اسرائیل به گمان افتادند، که لا بد عیبی نظیر پیسی و جذام در بدن او هست، که این قدر خود را از ما پنهان می دارد، ناگزیر روزی برای شستشو به نقطه خلوتی رفته بود، و جامه خود را روی سنگی نهاده مشغول آب تنی بود، که ناگهان دید سنگ جامه را برداشته می رود، موسی لخت و عریان سنگ را تعقیب کرد، و بنی اسرائیل همه دیدند که بدن او از هر بدنی دیگر بی عیب تر، و پاکیزه تر است، و خدا وی را از آنچه در باره اش می گفتند تبرئه کرد، (بدون سند نقل از ابی هریره) (۱).

مؤلف: روایت اولی را الدر المنثور هم از ابن مسعود، و روایت دومی را از انس، و ابن عباس نقل کرده (۲).

و در الدر المنثور است که ابن منذر، و ابن مردویه، از سهل بن سعد ساعدی، روایت کرده که گفت: هرگز نشد که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نوبتی بر این منبر بنشیند، و آیه "یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَ قُولُوا قَوْلًا سَدِيدًا" را تلاوت نکند (۳).

مؤلف: قریب به این مضمون را از عایشه و ابی موسی اشعری و عروه نیز نقل کرده (۴).

و در نهج البلاغه فرموده: سپس اداء امانت است که هر کس اهل امانت نباشد، زیانکار و خائب است، چون مساله امانت آن قدر اهمیت دارد که خدا آن را بر آسمانهای مبنیه، و زمین های گسترده، و کوه های بلند که دیگر بلندتر و بزرگتر از آنها نیست عرضه کرد، پس اگر بنا بود به ملائکه داشتن طول و عرض و قوت و عزت چیزی از اشفاق امتناع بورزد کوه ها و آسمانها و زمین می ورزیدند و لیکن از عقوبت آن ترسیدند، و به عقل آنها رسید چیزی که به عقل انسان که ضعیف تر از آنهاست نرسید، چون انسان ظلوم و جهول بوده است (۳).

دو روایت در باره امانتی که خدا عرضه کرد و توضیحی در باره اینکه مقصود از آن امانت، ولایت امیر المؤمنین (علیه السلام) است

و در کافی به سند خود از اسحاق بن عمار، از مردی، از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده، که در ذیل کلام خدای عز و جل: "إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ..." فرموده: این امانت. [

ص: ۵۳۱

۱- مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۷۲.

۲- الدر المنثور، ج ۵، ص ۲۲۴ و ص ۲۲۳. (۳ و ۴) الدر المنثور، ج ۵، ص ۲۲۴.

۳- نهج البلاغه صبحی الصالح، خطبه ۱۹۹، ص ۳۱۷. [.....]

عبارت است از ولایت امیر مؤمنین (علیه السلام) (۱).

مؤلف: منظور از ولایت امیر المؤمنین (علیه السلام)، آن ولایتی است که اولین نفر از این امت که بدان رسید امیر المؤمنین (علیه السلام) بود، و آن ولایت که اولین کسی که از امت اسلام فتح بابش را کرد علی (علیه السلام) بود، عبارت است از اینکه آدمی به جایی از تکامل برسد، که خدای سبحان عهده دار امور او شود، و این از راه مجاهده و عبادت خالصانه به دست می آید.

منظور از ولایت این است، نه ولایت به معنای محبت و یا امامت، هر چند که از ظاهر بعضی از روایات بر می آید که به معنای محبت و یا امامت است، ولی آن روایات خواسته اند تطبیق کلی بر مصداق کنند، و بگویند محبت علی، و نیز امامت او، هر دو از مصداق ولایت است.

ص: ۵۳۲

۱- اصول کافی، ج ۱، ص ۴۱۳، ح ۲.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الْحَمِيدُ لِلَّهِ الَّذِي لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَلَهُ الْحَمْدُ فِي الْآخِرَةِ وَهُوَ الْحَكِيمُ الْخَبِيرُ (۱) يَعْلَمُ مَا يَلْجُ فِي الْأَرْضِ وَمَا يَخْرُجُ مِنْهَا وَمَا يَنْزِلُ مِنَ السَّمَاءِ وَمَا يَعْرُجُ فِيهَا وَهُوَ الرَّحِيمُ الْغَفُورُ (۲) وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَا تَأْتِينَا السَّاعَةُ قُلْ بَلَىٰ وَرَبِّي لَتَأْتِيَنَّكُمْ عَالِمِ الْغَيْبِ لَا يَعْزُبُ عَنْهُ مِثْقَالُ ذَرَّةٍ فِي السَّمَاوَاتِ وَلَا فِي الْأَرْضِ وَلَا أَصِغَرُ مِنْ ذَلِكَ وَلَا أَكْبَرُ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ (۳) لِيَجْزِيَ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أُولَئِكَ لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَرِزْقٌ كَرِيمٌ (۴)

وَالَّذِينَ سَعَوْا فِي آيَاتِنَا مُعَاجِزِينَ أُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ مِنْ رِجْزِ أَلِيمٍ (۵) وَ يَرَى الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ الَّذِي أُنزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ هُوَ الْحَقُّ وَيَهْدِي إِلَى صِرَاطٍ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ (۶) وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا هَيْلًا نَدُلُّكُمْ عَلَىٰ رَجُلٍ يُبْتَلِكُمْ إِذَا مَرَّكُمْ كُلٌّ مُمْرَقٍ إِنَّكُمْ لَفِي خَلْقٍ جَدِيدٍ (۷) أَفْتَرَىٰ عَلَى اللَّهِ كَذِبًا أَمْ بِهِ جِنَّةٌ بَلِ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ فِي الْعَذَابِ وَالضَّلَالِ الْبَعِيدِ (۸) أَفَلَمْ يَرَوْا إِلَىٰ مَا بَيَّنَّ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلَفَهُمْ مِنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ إِنَّ نَشَأَ نَحْسِفُ بِهِمُ الْأَرْضَ أَوْ نُسْقِطُ عَلَيْهِمْ كِسْفًا مِنَ السَّمَاءِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِكُلِّ عَبْدٍ مُنِيبٍ (۹)

ترجمه آیات

به نام خدایی که رحمتی شامل، و رحمتی خاص نیکان دارد،

سپاس آن خدایی را که ملک آنچه در آسمانها و آنچه در زمین است از آن اوست، و سپاس برای اوست، در آخرت نیز، و او حکیم و خبیر است (۱).

آنچه که در زمین دفن می شود، و آنچه که از زمین بیرون می آید، و آنچه که از آسمان نازل می گردد، و آنچه که به آسمان بالا می رود، همه را می داند، و او رحیم و آمرزنده است (۲).

کسانی که کفر ورزیدند گفتند: قیامت به سر وقت ما نمی آید، بگو: چرا می آید، و به پروردگار سوگند که به طور قطع به سراغتان خواهد آمد، و او عالم غیب است، که حتی به سنگینی ذره ای در همه آسمانها و زمین از او پوشیده نیست، و نه کوچکتر از آن ذره، و نه بزرگتر از آن، مگر آنکه در کتاب مبین ثبت است (۳).

تا آنان که ایمان آورده عملهای صالح می کنند پاداش دهد، اینان آمرزشی و رزقی آبرومندانه دارند (۴).

و در مقابل، کسانی که به منظور جلوگیری از پیشرفت آیات ما تلاش می کنند عذابی پلید و دردناک دارند (۵).

آنان که علم داده شده اند، آنچه را که از ناحیه پروردگارت به تو نازل شده حق می بینند، حقی که به سوی صراط عزیز حمید راه نمایی می کند (۶).

و آنان که کفر ورزیدند گفتند: آیا می خواهید شما را به مردی رهنمون شویم که خبر آورده که چون شما پس از مرگ پاره پاره شدید دو باره به خلقت جدیدی در می آید (۷).

چنین دروغی به خدا افتراء بسته، و یا آنکه دچار جنون شده است، لیکن نه آن است، و نه این، بلکه کسانی که به آخرت ایمان ندارند در عذاب و ضلالتی بعید قرار گرفته اند (۸).

مگر نمی بینید آنچه را که پیش روی ایشان و پشت سرشان از آسمان و زمین است، که اگر بخواهیم زمین را در زیر پایشان می شکافیم، و یا پاره ای از آسمان بر سرشان می کوبیم، در همین مطلب آیتی است برای هر بنده ای که به سوی خدا برگشت دارد (۹).

بیان آیات موضوعاتی که در سوره مبارکه سبا از آن بحث شده

اشاره

این سوره پیرامون اصول سه گانه اعتقادات، یعنی توحید و نبوت و قیامت بحث می کند. بعد از بیان آنها کیفر کسانی را که منکر آنهایند، و یا القای شبهه در باره آنها می کنند، بیان نموده، آن گاه از راه های مختلف آن شبهه ها را دفع می کند، یک بار از راه حکمت و موعظه، بار دیگر از راه مجادله. و از بین این سه اصول بیشتر به مساله قیامت اهتمام می ورزد،

هم در اول کلام آن را ذکر می کند، و تا آخر سوره چند بار دیگر هم متعرض آن می شود.

استدلال بر بعث و جزا با استناد به عمومیت ملک، و کمال علم خدای تعالی

"الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ ..."

مطلوب در این آیه بیان بعث و جزاء است، بیانی که دیگر جای شکی باقی نگذارد، یعنی به حجت و برهانی اشاره کند که خصم را ساکت نموده دیگر نتواند سخنی بگوید، و اساسی که این حجت بر آن بنا شده دو چیز است، اول مساله عمومیت ملک خدای تعالی است نسبت به تمامی موجودات، و به تمامی جهات آنها، به طوری که می تواند هر رقم تصرفی در هر یک از آنها بکند، (بخلاف مالکیت ما، که از هر جهت نیست، و نمی توانیم مثلاً چشم خود را در آوریم).

ولی خدا می تواند هر قسم تصرفی بکند، خلق کند، رزق دهد، بمیراند، دو باره زنده کند، پاداش و کیفر دهد.

اساس دوم برهان، کمال علم خدا است به اشیاء که علم او به اشیاء از جمیع جهات است، و علمش آمیخته با جهل نیست، و دستخوش زوال نمی شود، چون اگر جز این بود نمی توانست هر که را بخواهد اعاده خلقت دهد، و بر تمامی اعمال خیر و شرش پاداش و کیفر دهد.

امر اول از دو امر مزبور مورد اشاره آیه اولی سوره است، یعنی همان آیه مورد بحث، و امر دوم را آیه دوم اشاره می کند، و از همین جا روشن می شود، که دو آیه اول سوره مقدمه است برای آیه سوم و چهارم.

پس آیه "الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ" خدا را بر ملک عام و منبسط بر همه عالمش ثنا می گوید، و اشاره می کند به اینکه او می تواند در هر چیز و به هر نحو که بخواهد تصرف کند.

"وَلَهُ الْحَمْدُ فِي الْآخِرَةِ" - اگر حمد را اختصاص داد به ظرف آخرت، برای این است که جمله اولی متضمن حمد خدا در دنیا بود، چون نظام محسوس در آسمانها و زمین نظام دنیوی است، به دلیل این که در آیه "يَوْمَ تُبَدَّلُ الْأَرْضُ غَيْرِ الْأَرْضِ وَالسَّمَاوَاتُ" (۱) نظام آخرتی آسمانها و زمین را غیر از نظام دنیوی آنها دانسته است.

"وَهُوَ الْحَكِيمُ الْخَبِيرُ" - این جمله آیه را با دو نام از نامهای کریم خدا خاتمه می دهد، یکی حکیم، و دیگری خبیر، تا دلالت کند بر اینکه تصرف خدا در نظام دنیا، و در

ص: ۵۳۵

۱- روزی که آسمانها و زمین به آسمانها و زمینی دیگر مبدل می شود. سوره ابراهیم، آیه ۴۸.

دنبال آن پدید آوردن نظام آخرت، همه بر اساس حکمت و خبرویت است، پس با حکمتش آخرت را بعد از دنیا قرار داد، چون اگر قرار نمی داد، خلقت دنیا لغو و عبث می شد، و نیکو کار از بد کار متمایز نمی گشت، هم چنان که خودش فرموده: "وَمَا خَلَقْنَا السَّمَاءَ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا بَاطِلًا" (۱) تا آنجا که باز می فرماید: "أَمْ نَجْعَلُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ كَالْمُفْسِدِينَ فِي الْأَرْضِ أَمْ نَجْعَلُ الْمُتَّقِينَ كَالْفُجَّارِ" (۲).

و با خبرویتش ایشان را بعد از مردن محشور می کند، در حالی که احدی را از قلم نینداخته باشد، و هر نفسی را به آنچه کسب کرده جزاء می دهد.

کلمه "خبیر" یکی از اسماء حسناى خدا است، که از ماده "خبر" گرفته شده، که به معنای اطلاع داشتن از جزئیات امور است. پس می توان گفت: خبیر خصوصی تر از علیم است، چون علیم در جزئیات و کلیات هر دو به کار می رود، ولی خبیر تنها در جزئیات به کار می رود.

"يَعْلَمُ مَا يَلْتَجِ فِي الْأَرْضِ وَمَا يَخْرُجُ مِنْهَا وَمَا يَنْزِلُ مِنَ السَّمَاءِ وَمَا يَعْرُجُ فِيهَا" کلمه "یلج" مضارع از ماده "لوج" است، که به معنای فرو رفتن، و بر خلاف خارج شدن است. و کلمه "يعرج" از عروج است، که معنای مقابل نزول را می دهد، نزول یعنی پایین آمدن، و عروج یعنی بالا رفتن، و اینکه فرمود خدا علم دارد به آنچه در زمین فرو می رود، و از زمین بیرون می شود، و آنچه از آسمان فرو می آید، و به آسمان بالا می رود، گویا کنایه است از علم خدا به حرکت هر صاحب حرکتی، و آنچه انجام می دهد، و آیه شریفه با دو کلمه "وَهُوَ الرَّحِيمُ الْغَفُورُ" ختم شده و گویا در این جمله اشاره است به اینکه خدا رحمتی دارد ثابت، و مغفرتی که خاص اقوامی است که ایمان داشته باشند.

"وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَا تَأْتِينَا السَّاعَةُ قُلْ بَلَىٰ وَرَبِّي لَتَأْتِيَنَّكُمْ عَالِمِ الْغَيْبِ... فِي كِتَابٍ مُّبِينٍ" در این آیه انکار منکرین معاد را به رخ ایشان می کشد، چون با عمومیت ملک خدا و علمش به همه موجودات جایی برای شک و تردید در آمدن آن نیست، تا چه رسد به اینکه به ضرس قاطع آن را انکار کنند، و به همین جهت به رسول گرامی (صلی الله علیه و آله)

ص: ۵۳۶

۱- ما آسمانها و زمین را باطل نیافریده ایم. سوره ص، آیه ۲۷.

۲- آیا ما با آنان که ایمان آورده و عملهای صالح کرده اند چون مفسدان معامله می کنیم؟ و یا متقین را چون فجار قرار می دهیم؟ سوره ص، آیه ۲۸.

خود دستور داده که به سخن ایشان جواب گوید، که: "بَلَىٰ وَرَبِّي لَتَأْتِيَنَّكُمْ - آری به پروردگارم سوگند، قیامت شما به طور قطع و مسلم خواهد آمد".

و چون علت عمده انکار ایشان این بوده که فکر کرده اند بدنهای مردگان همه با هم مخلوط گشته، و صورتهای تغییر و تبدل یافته، خاکی که دیروز یک انسان بود، امروز خاک و فردا، خشت، و چند صباح دیگر چیز دیگر می شود، با این حال چگونه ممکن است بار دیگر همان انسان به همان خصوصیات موجود شود؟ لذا برای دفع این توهم، در جمله "عَالِمِ الْغَيْبِ لَا يَعْزُبُ عَنْهُ مِثْقَالُ ذَرَّةٍ فِي السَّمَاوَاتِ وَلَا فِي الْأَرْضِ" فرموده که: هیچ محلی برای استبعاد نیست، برای اینکه خدای تعالی عالم به غیب است، و کوچکترین موجود از علم او دور نیست، حتی چیزی به سنگینی یک ذره (معلق در فضا) در همه آسمانها و زمین از علم او پنهان نیست، و با این حال برای او چه اشکالی دارد که ذرات وجودی زید را با ذرات وجودی عمرو اشتباه نکند؟

"وَلَا أَضَعُرُّ مِنْ ذَلِكَ وَلَا أَكْبُرُ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُّبِينٍ" - این جمله علم خدا را به تمامی موجودات تعمیم می دهد تا کسی نپندارد تنها موجودات نظیر ذره را می داند، کوچکتر از آن و بزرگتر را هم می داند. نکته ای که در این آیه بدان اشاره کرده، این است که اشیاء هر چه باشند در کتاب مبین خدا ثبوتی دارند، که دستخوش تغییر و تبدیل نمی شوند و انسان و هر موجود دیگر هر چند اجزای دنیوی اش از هم متلاشی گردد، و به کلی آثارش از صفحه روزگار محو و نابود شود، باز هم اعاده اش برای خدا کاری ندارد، چون همین نابودی در کتاب مبین بودی و ثبوتی دارد. و ما در سوره انعام و در مواردی دیگر پیرامون کتاب مبین بحثهایی کرده ایم.

"لِيَجْزِيَ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أُولَئِكَ لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَرِزْقٌ كَرِيمٌ" لام در جمله "لِيَجْزِيَ" لام تعلیل است، و متعلق است به جمله "لتأتینکم". و در جمله "لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَرِزْقٌ كَرِيمٌ" یک نوع محاذات با جمله قبلی "وَهُوَ الرَّحِيمُ الْغَفُورُ" هست.

و این آیه یکی از دو سبب قیامت را شرح می دهد و می گوید برای این است که خدای سبحان افراد با ایمان و دارای عمل صالح را به مغفرت و رزق کریم که عبارت است از بهشت و آنچه در آن است جزاء دهد. و سبب دومی قیامت را جمله "وَالَّذِينَ سَعَوْا فِي آيَاتِنَا مُعَاجِزِينَ ... " بدان اشاره می کند.

"وَالَّذِينَ سَعَوْا فِي آيَاتِنَا مُعَاجِزِينَ أُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ مِنْ رِجْزٍ أَلِيمٌ" کلمه "سعی" به معنای دویدن، یا دوندگی است، و کلمه "معاجز" مبالغه در اعجاز

است، و بعضی (۱) گفته اند به معنای مسابقه است، و اساس این کلام بر استعاره به کنایه است گویا آیات خدا را مسافتی فرض کرده، که افراد نامبرده در آن مسافت، سعی و دوندگی می کنند، تا بلکه بتوانند خدا را به ستوه بیاورند، و بر او غلبه کنند، و کلمه "رجز" مانند "رجس" به معنای پلیدی است، و شاید مراد از آن اعمال زشت باشد، که در این صورت آیه شریفه اشاره ای می شود به تبدل عمل به عذاب الیم، و یا به اینکه عمل آنان سبب عذاب الیم آنان شده. بعضی (۲) دیگر در معنای "رجز" گفته اند: به معنای عذاب زشت است. و در این آیه تعریض و طعنه به کفار است که اصرار دارند در انکار معاد.

"وَ يَرَى الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ الَّذِي أُنزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ هُوَ الْحَقُّ" موصول اول (الذین) فاعل "یری" است، و موصول دوم (الذی) مفعول اول آن است، و کلمه "حق" مفعول دوم آن است. و مراد از "الذین أُوتُوا الْعِلْمَ" کسانی است که عالم بالله و عالم به آیات اویند، و مراد از "الَّذِي أُنزِلَ إِلَيْكَ" قرآن است، که به وی نازل شد.

و جمله "وَ يَرَى ... " جمله ای است از نو، که متعرض جمله قبلی "قَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا" شده، آن را بیان می کند. ممکن هم هست حال از فاعل "كفروا" باشد، و معنا چنین باشد: اینها می گویند: "لَا تَأْتِينَا السَّاعَةُ" - قیامتی به سر وقت ما نمی آید" و آن را از روی جهل انکار می کنند، در حالی که علمای بالله و به آیات او، می بینند و می دانند که این قرآن نازل بر تو قرآنی که از قیامت خبر می دهد حق است.

"وَ يَهْدِي إِلَى صِرَاطٍ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ" - این جمله عطف است بر کلمه "حق"، و معنایش این است که علمای بالله می بینند که قرآن و قیامتی که از آمدن آن خبر می دهد، حق است، و نیز می بینند که این قرآن به سوی صراط کسی هدایت می کند که اجل از آن است که کسی بر خواسته او غلبه کند، صراط کسی که محمود است، و بر تمامی افعالش سزاوار حمد و ثناست، چون او در عین عزتش جز جمیل کاری نمی کند، و او خدای سبحان است، و اگر خدا را به وصف عزیز و حمید توصیف کرده، برای این است که در مقابل "الَّذِينَ سَاءَ عَوَا فِي آيَاتِنَا مُعَاجِزِينَ" قرار گیرد، آری در مقابل کسانی که می خواهند از پیشرفت آیات خدا جلوگیری کنند باید عزت و ستودگی خدا به رخشان کشیده شود.

استهزای کفار پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) را در اخبارش از معاد، و جواب به آنان و تهدیدشان به عذاب و هلاکت

"وَ قَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا هَلْ نَدُلُّكُمْ عَلَى رَجُلٍ يُبْبِئُكُمْ إِذَا مُزِّقْتُمْ كُلَّ مُمَزَّقٍ إِنَّكُمْ لَفِي خَلْقٍ جَدِيدٍ"

ص: ۵۳۸

۱- مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۷۷.

۲- مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۷۷.

این آیه که حکایت کلام کفار است، سخنی است که در مقام استهزاء گفته اند، و در آن رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را به یکدیگر معرفی می کنند، که این مرد قائل به معاد است! کلمه "تمزیق" به معنای تقطیع و تفریق است، و تعبیر به "إِنَّكُمْ لَفِي خَلْقٍ جَدِيدٍ" استمرار و استقرار را می رساند، و معنایش این است که: از در تمسخر به یکدیگر گفتند:

می خواهید شما را به مردی راهنمایی کنیم که می گوید: شما مردم وقتی در گور خود پاره پاره شدید دو باره خلق می شوید؟ و بعد از مردن دو باره زندگی جدیدی پیدا می کنید؟ و جمله:

"إِذَا مَرُّكُمْ - وقتی پاره پاره شدید" ظرف است برای جمله "إِنَّكُمْ لَفِي خَلْقٍ جَدِيدٍ". و معنای مجموع این دو جمله این است که: "شما در زمان پاره پاره شدن، خلقت جدیدی به خود می گیرید؟"

و معنای آیه این است که: کسانی که کافر شدند از در تمسخر به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) که ایشان را از قیامت و جزای آن می ترساند به یکدیگر گفتند: آیا می خواهید شما را به مردی (که مقصود رسول خدا (صلی الله علیه و آله) است) دلالت کنیم که شما را خبر می دهد از اینکه به زودی در هنگام پاره پاره شدن اجزایتان و در زمانی که هیچ یک از اجزای شما از یکدیگر متمایز نیست در خلقت جدیدی قرار می گیرید؟ و هستی دو باره ای پیدا می کنید؟ "أَفَتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا أَمْ بِهِ جِنَّةٌ ..."

استفهامی است از در تعجب، چون در نظر کفار زنده شدن اجساد بعد از فنا و پوسیدن، امری عجیب بوده، آن قدر عجیب بوده که به نظرشان هیچ عاقلی به خود اجازه نمی دهد که چنین سخنی بگوید، مگر آنکه بخواهد مردم را دچار اشتباه و ضلالت کند، و منافع آنان را تصاحب کند، و اگر چنین منظوری در کار نباشد، چطور یک فرد عاقل مطلب به این روشنی را نمی فهمد؟ و نمی داند که بدن پوسیده دو باره زنده نمی شود.

و چون مساله در نظرشان محال می نموده، لذا امر رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را که مدعی قیامت است، دایر بین دو چیز دانستند: یکی افتراء بستن به خدا، و دیگری دیوانگی. آن وقت از یکدیگر می پرسند: که به نظر شما این مرد کدام یک از این دو انحراف را دارد، آیا به خدا افتراء می بندد، تا به اغراض خود برسد، و یا آنکه دیوانه است؟

و معنای آیه این است که: آیا به نظر شما این مرد عاقل است؟ و عالما و عامدا به خدا

افتراء می بندد؟ و دم از بعثت و قیامت می زند؟ و یا آنکه به نوعی جنون مبتلا شده؟ و آنچه می گوید بدون فکر مستقیم است؟

"بَلِ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ فِي الْعَذَابِ وَالضَّلَالِ الْبَعِيدِ" در این جمله سخن کفار را رد می کند، و از تردیدی که ایشان کردند، که آیا چنین است یا چنان، اعراض نموده، حاصلش این است که: این مرد نه به خدا افتراء می بندد، و نه دچار جنون شده، بلکه این کفار در عذابی قرار گرفته اند که به زودی برایشان ظاهر می شود، و چون اهل عذاب شده اند، از حق دور گشته اند، و در ضلالتی دور قرار گرفته اند، آن قدر دور که به این زودیهها نمی توانند حق را تعقل کنند، و به آن ایمان بیاورند.

و اگر در جمله "بَلِ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ..."، با اینکه می توانست بفرماید: "بل هم فی العذاب و الضلال البعید" به جای ضمیر، نام آنان را مجدداً ذکر کرده، برای این است که به علت وقوعشان در عذاب و ضلالت آنان اشاره نموده، و بفرماید علت آن این است که به آخرت ایمان ندارند.

"أَفَلَمْ يَرَوْا إِلَى مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَ مَا خَلْفَهُمْ مِنَ السَّمَاءِ وَ الْأَرْضِ إِنَّ نَشْأَ نَحْسِفَ بِهِمُ الْأَرْضَ أَوْ نُسْقِطُ عَلَيْهِمْ كِسْفًا مِنَ السَّمَاءِ..."

این آیه کفار را اندرز می دهد، و تهدید می کند، و این عملشان را که آیات خدا را تکذیب کرده، و رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را استهزا کردند، جرمی بسیار بزرگ دانسته، و ایشان را نسبت به ارتکاب آن جری و جسور می خواند.

پس مراد از جمله "ما بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَ مَا خَلْفَهُمْ مِنَ السَّمَاءِ وَ الْأَرْضِ..." این است که بفرماید: آسمان و زمین ایشان را از جلو و عقب احاطه کرده، هر جا که نظر کنند آسمانی می بینند، که بر سرشان سایه افکنده، و زمینی که روی آن هستند، نه از طرف بالا می توانند بگریزند، و نه از طرف پایین.

"إِنَّ نَشْأَ نَحْسِفَ بِهِمُ الْأَرْضَ أَوْ نُسْقِطُ عَلَيْهِمْ كِسْفًا مِنَ السَّمَاءِ" - یعنی آسمان و زمینی که از بالا و پایین ایشان را احاطه کرده، با تدبیر ما می گردند، و اداره می شوند، و منقاد و مسخر ما هستند، اگر ما بخواهیم زمین دهن باز کرده، ایشان را در خود فرو می برد، و همه آنان را بدین وسیله هلاک می کنیم، و یا آنکه قطعه ای از آسمان را بر سرشان می کوبیم، و نابودشان می سازیم. پس چرا از این حرفها دست بر نمی دارند؟

"إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِّكُلِّ عَبْدٍ مُنِيبٍ" - یعنی در آنچه گفته شد (از احاطه آسمان و زمین بر انسانها، و اینکه آن دو به تدبیر ما اداره می شوند، و همواره به فرمان مایند، اگر فرمان به زمین

دهیم ایشان را در خود فرو می برد، و اگر به آسمان فرمان دهیم قطعه ای از آن بر سرشان می افتد، و هلاکشان می کند) خود آیتی است که برای هر بنده ای که بخواهد به خود آید و به خدایش برگردد بس است، و اگر این مردم به اینگونه امور بی اعتنایی می کنند، و بر تکذیب این آیات جسورانه اقدام می نمایند، جز بدین جهت نیست که ایشان مغرور و متکبرند، و روح سرکششان اجازه به ایشان نمی دهد که در برابر خدا تسلیم شده، و توبه نموده، به اطاعت او برگردند.

ص: ۵۴۱

وَلَقَدْ آتَيْنَا دَاوُدَ مِنَّا فَضْلًا يَا جِبَالُ أَوِّبِي مَعَهُ وَالطَّيْرَ وَاللَّنَّا لَهُ الْحَدِيدَ (۱۰) أَنْ اْعْمَلْ سَابِغَاتٍ وَقَدِّرْ فِي السَّرْدِ وَاعْمَلُوا صَالِحًا إِنِّي بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ (۱۱) وَلِسْلَيْمَانَ الرِّيحَ غُدُوها شَهْرٌ وَرَوَاحُها شَهْرٌ وَأَسَلْنَا لَهُ عَيْنَ الْقِطْرِ وَمِنَ الْجِنِّ مَن يَعْمَلُ بَيْنَ يَدَيْهِ بِإِذْنِ رَبِّهِ وَمِنَ يَزِجٍ مِنْهُمْ عَنْ أَمْرِنَا نُذِقُهُ مِنْ عَذَابِ السَّعِيرِ (۱۲) يَعْمَلُونَ لَهُ مَا يَشَاءُ مِنْ مَحَارِبٍ وَ تَمَائِيلٍ وَ جِفَانٍ كَالْجَوَابِ وَقُدُورٍ رَاسِيَاتٍ اْعْمَلُوا آلَ دَاوُدَ شُكْرًا وَقَلِيلٌ مِّنْ عِبَادِيَ الشَّكُورُ (۱۳) فَلَمَّا قَضَىٰ بِنَا عَلَيْهِ الْمَوْتَ مَا دَلَّهُمْ عَلَىٰ مَوْتِهِ إِلَّا دَابَّةُ الْأَرْضِ تَأْكُلُ مِنسَاتِهِ فَلَمَّا خَرَّ تَبَيَّنَتِ الْجِنُّ أَنْ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ الْغَيْبَ مَا لَبِثُوا فِي الْعَذَابِ الْمُهِينِ (۱۴)

لَقَدْ كَانَ لِسَبَإٍ فِي مَسْجِدِهِمْ آيَةٌ جَنَّتَانِ عَنْ يَمِينٍ وَ شِمَالٍ كُلُوا مِن رِّزْقِ رَبِّكُمْ وَ اشْكُرُوا لَهُ بَلَدَهُ طَيِّبَهُ وَ رَبُّ غَفُورٌ (۱۵) فَأَعْرَضُوا فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ سَيْلَ الْعَرْمِ وَ بَدَّلْنَا هُمَ بِجَنَّتَيْهِمْ جَنَّتَيْنِ ذَوَاتِنِ أَكْمَلِ خَمِيْطٍ وَ أَثَلٍ وَ شَيْءٍ مِّن سِدْرٍ قَلِيلٍ (۱۶) ذَلِكَ جَزَيْنَاهُمْ بِمَا كَفَرُوا وَ هَلْ نُجَازِي إِلَّا الْكَفُورَ (۱۷) وَ جَعَلْنَا بَيْنَهُمْ وَ بَيْنَ الْقُرَى الَّتِي بَارَكْنَا فِيهَا قُرَى ظَاهِرَةً وَ قَدَرْنَا فِيهَا السَّيْرَ سَيَّرُوا فِيهَا لِيَالِي وَ أَيَّامًا آمِنِينَ (۱۸) فَقَالُوا رَبَّنَا بَاعِدْ بَيْنَ أَسْفَارِنَا وَ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ فَجَعَلْنَاهُمْ أَحَادِيثَ وَ مَرَقْنَاهُمْ كُلَّ مُمَرَّقٍ إِنَّ فِي ذَلِكَ لآيَاتٍ لِّكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍ (۱۹)

وَ لَقَدْ صَدَّقَ عَلَيْهِمْ إِبْلِيسُ ظَنَّهُ فَاتَّبَعُوهُ إِلَّا فَرِيْقًا مِّنَ الْمُؤْمِنِينَ (۲۰) وَ مَا كَانَ لَهُ عَلَيْهِمْ مِنْ سُلْطَانٍ إِلَّا لِنَعْلَمَ مَنْ يُؤْمِنُ بِالْآخِرَةِ مِمَّنْ هُوَ مِنْهَا فِي شَكٍّ وَ رَبُّكَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ حَفِيْظٌ (۲۱)

و به تحقیق داوود را از ناحیه خود فضلی دادیم، (و آن این بود که به کوه ها و مرغان گفتیم:) ای کوه ها و ای مرغان! با او همصدا شوید! و آهن را هم برایش نرم کردیم (۱۰).

(و بدو گفتیم با این آهن نرم) زره بیاف، و سیم های آن را به یک اندازه ببر، و عمل صالح کن، که من به آنچه می کنید بینایم (۱۱).

و برای سلیمان باد را مسخر کردیم، که صبح مسافت یک ماه راه را می رفت، و عصر هم همین مسافت را طی می کرد، و چشمه مس را برایش جاری کردیم، و از جن کسانی به دستور و به اذن خدا برایش کار می کردند، و هر یک از امر ما منحرف می شد از عذابی سوزان به وی می چشاندیم (۱۲).

برای او هر چه می خواست از محرابها، و تمثالها، و کاسه هایی چون حوض، و دیگهای ثابت در زمین، درست می کردند، گفتیم: ای آل داوود! شکر بگزارید، و بندگان شکرگزار من اندکند (۱۳).

بعد از آنکه قضای مرگ بر او رانیدیم، کسی جنیان را از مرگ وی خبر نداد، مگر موریانه زمین، که عصایش را خورد، و او به زمین افتاد، همین که افتاد جنیان فهمیدند: که اگر از مرگ او خبر می داشتند (در این مدت طولانی) در عذابی خوار کننده به سر نمی بردند (۱۴).

برای قوم سبا در شهرشان آیتی بود، و آن دو باغستان از راست و چپ محل بود، که گفتیم رزق پروردگارتان را بخورید، و شکر بر او بگزارید شهری پاکیزه، و پروردگاری آمرزنده (۱۵).

ولی روی بگرداندند، پس سیل عرم را به سویشان سرازیر کردیم، و دو باغستانشان را مبدل به دو زمین خشک کردیم، که جز خوراکی تلخ، و اثل و مختصری سدر نمی رویانید (۱۶).

این کیفر را بدان جهت به آنان دادیم که کفران کردند، و مگر جز مردم کفرانگر را کیفر می کنیم (۱۷).

و ما بین آنان و دهکده های پر برکت قریه ها قرار دادیم، که یکدیگر را می دیدند، و مسافت بین آنها را به اندازه هم کرده بودیم، گفتیم: در بین این شهرها شبها و روزها سیر کنید، در حالی که ایمن باشید (۱۸).

گفتند: پروردگار ما بین سفرهای ما فاصله زیاد قرار داده، و به خود ستم کردند، پس آن چنان هلاکشان کردیم که داستان آیندگان شدند، و آن چنان متفرقشان کردیم که ما فوق آن تصور ندارد، و در این آیت ها است برای هر پر صبر و پر شگری (۱۹).

ابلیس وعده خود را در باره آنان عملی کرد، او را پیروی کردند، مگر طایفه ای از مؤمنان (۲۰).

با اینکه ابلیس سلطنتی بر آنان نداشت، بلکه ما می خواستیم مؤمنین به آخرت را، از کسانی که در باره آن شک دارند متمایز کنیم، و پروردگار تو بر هر چیزی آگاه است (۲۱).

بیان آیات بیان آیات مربوط به نعمت هایی که خداوند به داوود و سلیمان (علیه السلام) موهبت فرموده بود

اشاره

این آیات به پاره ای از داستانهای داوود و سلیمان، و نعمت هایی که به ایشان موهبت فرموده بود، اشاره می کند، و می فرماید: چگونه کوه ها و مرغان را برای داوود مسخر کردیم، و آهن را در دستش نرم ساختیم، و چگونه باد را در فرمان سلیمان در آوردیم، که صبحگاهان مسیر یک ماه را می پیمود و عصرگاهان نیز مسیر یک ماه را و جن را برایش مسخر کردیم که هر چه او می خواست از محرابها و تمثالها و غیر آن برایش می ساختند. آن گاه داوود و سلیمان را دستور می دهد به اینکه به شکرانه این مواهب عمل صالح کنند. و آن دو بندگانی شکور بودند.

سپس به داستان سبأ اشاره می کند، که خدا به آنان دو تا بهشت در طرف راست و چپ شهر داده بود، تا با عواید آنها زندگی مرفهی داشته باشند، ولی به جای شکر خدا، نعمت او را کفران نموده از ادای شکرش سر باز زدند، و خداوند سیل عرم را به سویشان گسیل داشت، و در نتیجه دو قسمت باغستانهای راست و چپ محل از بین رفتند و در نتیجه مایه آبادی محلشان از بین رفت، و خود مردم آن چنان متفرق شدند، که اثری از ایشان نماند، تنها قصه هایی از آنان به جای ماند، همه اینها به خاطر کفران نعمت، و اعراضشان از شکر بود، و خداوند جز مردم کفران گر را کیفر نمی کند.

و وجه اتصال این داستانها به آیات قبل، که در باره معاد بحث می کرد، این است که خدا مدبر امور بندگان خویش است، ولی از آنجایی که بندگان او در دنیا فرو رفته در انواع نعمتهای مادی هستند، لذا معلوم نمی شود که کدام یک شکر منعم خود را بجا آوردند، و کدام یک کفران نمودند، و چون در نشاء دنیا امتیازی بین این دو طائفه نیست، پس باید حتما نشاء دیگر باشد، تا در آنجا کفور از شکور ممتاز گردد.

" وَ لَقَدْ آتَيْنَا دَاوُدَ مِنَّا فَضْلًا يَا جِبَالُ أَوِّبِي مَعَهُ وَ الطَّيْرَ وَ أَلْنَا لَهُ الْحَدِيدَ " کلمه " فضل " به معنای عطیه است. و کلمه " اوبی " امر از مصدر تاویب است، و " تاویب " از ماده " اوب- برگشتن " به معنی ترجیع است و در این جا به معنای چهچه صوت در تسبیح نمودن است، به دلیل اینکه در جای دیگر فرموده: " إِنَّا سَخَّرْنَا الْجِبَالَ مَعَهُ يُسَبِّحْنَ "

کلمه " طیر " عطف بر محل جبال است، چون کلمه جبال که در ظاهر مخاطب و منادی است، و به همین جهت به صدای پیش خوانده می شود، در واقع مفعول تسخیری است که با همین خطاب صورت گرفته است، و معنای جمله در واقع این است که ما با خطاب خود جبال و طیر را مسخر او کردیم، و معلوم است که در این معنا جبال و طیر مفعول تسخیرند، باری اگر چه جبال را به خاطر حرف ندا با صدای پیش می خوانیم طیر را با صدای بالا می خوانیم، چون عطف است بر واقع جبال، که آن نیز منصوب است.

از همین جا روشن می شود، بطلان قول بعضی از مفسرین که گفته اند: کلمه " اوب " به معنای سیر، است. بعضی (۲) از مفسرین آیه را چنین معنا کرده اند که: خداوند کوه ها را برای داوود مسخر کرده بود، که هر جا او می رود آنها نیز با او بروند و ما گفتیم که: کلمه " اوب " به معنای برگشتن است، و مراد این است که چون داوود تسبیح می گفت، کوه ها و مرغان با وی هم آواز می شدند، نه اینکه با او به راه می افتادند.

" يا جِبَالُ أَوِّبِي مَعَهُ وَالطَّيْرَ " - این جمله بیان فضلی است که خدا به داوود داد، و در این جمله خطابیه که به کوه ها و مرغان شده - که به آن خطاب مسخر شدند - در جای تسخیر قرار گرفته، و بیان می کند: عطیه ای که ما به داوود دادیم این بود که با چنین خطابیه کوه ها و مرغان را مسخر وی کردیم، و این گونه تعبیر از قبیل به کار بردن سبب در جای مسبب است، و معنایش این است که ما کوه ها را مسخر او کردیم، تا با او هم آواز شوند، و مرغان را نیز این آن معنایی است که از تسخیر جبال و طیر برای داوود به دست می آید، هم چنان که آیه ۱۹ سوره ص که در بالا نقل شده نیز به آن اشاره می کند.

" وَ أَلْنَا لَهُ الْحَدِيدَ " - یعنی ما آهن را با همه صلابت و سختی اش برای او نرم کردیم.

" أَنْ اِعْمَلْ سَابِغَاتٍ وَقَدِّرْ فِي السَّرْدِ ... "

کلمه " سابغات " جمع سابغه است، که به معنای زره فراخ است. و کلمه " سرد " به معنای بافتن زره است. و اینکه فرمود: " قَدِّرْ فِي السَّرْدِ " - در بافتن زره تقدیری بگیر " معنایش این است که حلقه های زره را اندازه گیری کن، تا با هم مناسب شوند. و جمله " ان اعمل ... "

ص: ۵۴۵

۱- ما کوه ها را چنان مسخر کردیم که شام و صبح با او تسبیح می گفتند و نیز مرغان را که همه نزدش جمع شده می

خواندند. سوره ص، آیه ۱۹

۲- فخر رازی، ج ۲۵، ص ۲۴۴.

یک نوع تفسیر است برای جمله " وَ أَلْنَا لَهُ الْحَدِيدَ ".

" وَ أَعْمَلُوا صَالِحاً إِنِّي بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ " - معنای این جمله فی نفسه و از نظر خود جمله روشن است، چون می فرماید: عمل صالح کنید، که من به آنچه می کنید بینا هستم، ولی از نظر اینکه در سیاقی قرار دارد که می خواهد فضل را بیان کند، و نعمت هایی که به داوود داده بر شمارد، از این رو معنای امر به شکر را افاده می کند، گویا فرموده " ما به داوود گفتیم:

به شکرانه این نعمتها، تو و قومت باید عمل صالح کنید".

" وَ لِسَلِيمَانَ الرِّيحَ غُدُوها شَهْرٌ وَ رَوَاحُها شَهْرٌ ... "

یعنی ما برای سلیمان باد را در شعاع یک ماه راهی که انسانها طی می کنند مسخر کردیم، به طوری که مسیر " غدو " یعنی از اول روز تا ظهر آن یک ماه باشد، و مسیر " رواح " یعنی از ظهر تا به عصرش نیز یک ماه باشد، و در نتیجه از صبح تا به غروب دو ماه مسافت را طی کند.

" وَ أَسَيْنَا لَهُ عَيْنَ الْقَطْرِ " - کلمه " اسلنا " از مصدر اساله است که باب افعال از سیلان به معنای جریان است، و کلمه " قطر " به معنای مس است. و معنای جمله این است که ما معدن مس را مانند آب برای او روان و جاری کردیم.

" وَ مِنَ الْجِنَّ مَنْ يَعْمَلُ بَيْنَ يَدَيْهِ بِإِذْنِ رَبِّهِ " - یعنی و جمعی از طایفه جن - چون بعدا فعل جمع به آنها نسبت داده، می فرماید: " يَعْمَلُونَ لَهُ "، پس معلوم می شود جمعی از جن بوده اند - که نزد او و به اذن پروردگار او کار می کردند، چون خدا آنها را مسخر وی کرده بود.

" وَ مَنْ يَرْغِ مِنْهُمْ عَنْ أَمْرِنَا " - یعنی و هر یک که از امر ما منحرف می شدند، و اطاعت سلیمان نمی کردند، " نُذِقُهُ مِنْ عَذَابِ السَّعِيرِ " از عذاب آتش به وی می چشانندیم. از ظاهر سیاق بر می آید که مراد از عذاب سعیر عذاب آتش دنیا بوده، نه آخرت، و از ظاهر الفاظ آیه بر می آید که: همه طوایف جن مسخر وی نبوده اند، بلکه بعضی از جن مسخرش بوده اند.

" يَعْمَلُونَ لَهُ مَا يَشَاءُ مِنْ مَحَارِبٍ وَ تَمَائِيلَ وَ جِفَانٍ كَالْجَوَابِ وَ قُدُورٍ رَاسِيَاتٍ ... "

کلمه " محارِب " جمع محراب است، که به معنای نماز گاه و محل عبادت است.

کلمه " تمائیل " جمع تمثال است، که به معنای مجسمه از هر چیز است و کلمه " جفان " جمع جفنه است، که به معنای کاسه طعام است، و کلمه " جواب - جوابی "، جمع جابیه است، که به معنای حوضی است که آب در آن جمع شود، و کلمه " قدور " جمع قدر است، که به معنای دیگ طعام است، و " راسیات " به معنای ثابت و پا بر جا است. منظور این است که دیگهایی که جن برای سلیمان درست می کرده اند، به قدری بزرگ بوده اند که قابل نقل و انتقال نبوده، و هر یک در جای خود ثابت بوده است.

"اعْمَلُوا آلَ دَاوُدَ شُكْرًا" - این جمله خطاب به سلیمان، و سایر افراد دودمان داوود است که با سلیمان بودند، به ایشان می فرماید خدا را بندگی کنند، تا شکر او را به جای آورده باشند. "وَقَلِيلٌ مِّنْ عِبَادِيَ الشَّكُورُ" این جمله یا می خواهد مقام شاگردان را بالا ببرد، و بفرماید کسانی که خدا را همواره شکر بگویند، اندکند تنها افراد انگشت شمار و معدودی از آنان چنینند، و یا می خواهد حکم قبلی را تعلیل کند، و بفرماید: این که به شما آل داوود گفتیم شکر بگذارید، برای این است که خواستیم عده شکر گزاران زیاد شوند، چون شکر گزاران، خیلی کم هستند پس عده آنها را زیاد کنید.

"فَلَمَّا قَضَيْنَا عَلَيْهِ الْمَوْتَ مَا دَلَّهُمْ عَلَى مَوْتِهِ إِلَّا دَابَّهَ الْأَرْضِ تَأْكُلُ مِنسَاتَهُ" مراد از "دَابَّهَ الْأَرْضِ" - به طوری که در روایت آمده - حشره معروف به موربانه است، که چوبها و پارچه ها را می خورد، و مراد از "منساة" عصا است، و اینکه فرموده: "فَلَمَّا خَرَّ تَبَيَّنَتِ الْجِنَّ أَنْ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ الْغَيْبَ مَا لَبِثُوا فِي الْعَذَابِ الْمُهِينِ" کلمه "خر" از خرور است، که به معنای به خاک افتادن است.

از سیاق استفاده می شود که سلیمان در حالی که تکیه به عصا داشته، از دنیا رفته، و کسی متوجه مردنش نشده، و هم چنان در حال تکیه به عصا بوده، و از انس و جن کسی متوجه واقع مطلب نبوده، تا آنکه خداوند موربانه ای را مامور می کند، تا عصای سلیمان را بخورد، و عصا از کمر بشکند، و سلیمان به زمین بیفتد، آن وقت مردم متوجه شدند، که وی مرده است، و جن به دست آورد و گفت ای کاش علم غیب می داشت، چون اگر علم به غیب می داشت، تا به امروز در باره مرگ سلیمان در اشتباه نمی ماند، و این عذاب خوار کننده را بیهوده تحمل نمی کرد.

داستان قوم "سبا" که متنعم بودند و کفران نمودند و هلاک و نابود گشتند

"لَقَدْ كَانَ لِسَبَإٍ فِي مَسْكِنِهِمْ آيَةٌ جَنَّتَانِ عَنْ يَمِينٍ وَ شِمَالٍ ..."

مردم سبا قومی قدیمی از عرب بودند، که در یمن زندگی می کردند، و نام سبا - به طوری که گفته اند - نام پدر بزرگ ایشان، سبا پسر یشحب، پسر یعرب پسر قحطان است، و منظور از جمله "عَنْ يَمِينٍ وَ شِمَالٍ" سمت راست و چپ آبادی ایشان است.

"كُلُوا مِنْ رِزْقِ رَبِّكُمْ" - در این جمله امر می کند رزق پروردگارتان را از این دو مزرعه بخورید، و این کنایه است از اینکه این دو مزرعه از جهت حاصلخیزی تمامی اقتصاد آن مردم را اداره می کرده، آن گاه بعد از امر به خوردن رزق، امر به شکر پروردگار می کند، که چنین نعمتی و رزقی مرحمت کرده، و چنین سرزمینی به آنها داده "بَلَدَةٌ طَيِّبَةٌ وَ رَبُّ غَفُورٌ" شهری

پاکیزه و ملایم طبع، و حاصلخیز، و پروردگاری آمرزنده، که بسیار می آمرزد، و با یک گناه و دو گناه و ده گناه بنده خود را مؤاخذه نمی نماید.

" فَأَعْرَضُوا فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ سَيْلَ الْعَرِمِ وَبَدَّلْنَاهُمْ بِجَنَّتَيْهِمْ جُنَّتَيْنِ ذَوَاتِنِ أُكُلٍ خَمْطٍ وَأَثَلٍ وَشَيْءٍ مِّنْ سِدْرٍ قَلِيلٍ " کلمه " عرم " به معنای سد در مقابل رودخانه است، که آب را حبس می کند. بعضی (۱) دیگر گفته اند: به معنای باران سیل زا می باشد، بعضی (۲) دیگر به معنای دیگری گفته اند. و کلمه " اکل " - به دو ضمه - به معنای هر میوه ای است که برای انسان ماکول باشد. و کلمه " خمط " - به طوری که گفته اند: - به معنای هر گیاهی است که کمی تلخ مزه باشد، و هر چه بگذرد، تلخ تر شود. و کلمه " اثل " به معنای گیاه معروف طرفاء است و بعضی (۳) گفته اند شبیه طرفاء است ولی از آن بزرگتر است و بار و میوه ندارد، و کلمه " سدر " هم معنایش معروف است. و دو کلمه " اثل " و " شیء " عطف بر " اکل " هستند، نه عطف بر " خمط " .

و معنای آیه این است که: مردم سبا از شکر خدا و عبادت او که بدان مامور شده بودند، روی گردانیدند، و ما هم کيفرشان کردیم یعنی سیل عرم را فرستادیم تا همه شهر و باغات و مزارع آن را غرق کند، و به جای آن دو بهشت، دو سر زمین بگذارد، که طرفاء و گیاهان تلخ و بوته سدر از آن سر در آورد. " ذَلِكَ جَزَيْنَاهُمْ بِمَا كَفَرُوا وَ هَلْ نُجَازِي إِلَّا الْكُفُورَ " کلمه " ذلك " اشاره به مطلبی است که قبلا ذکر کرد، یعنی فرستادن سیل و تبدیل دو بهشت به دو سر زمین کذایی، و کلمه " ذلك " در تقدیر و در محل نصب است، تا مفعول دوم " جزیناهم " باشد، و تقدیر آن " جزیناهم ذلك " است. و به طوری که گفته اند: - فرق است بین جزاء، و مجازات، چون مجازات تنها در شر استعمال می شود، ولی جزاء در خیر و شر هر دو استعمال می شود.

و معنای آیه این است که ما به مردم سبا چون کافر شدند، و از شکر ما اعراض کردند، و یا در مقابل کفرشان این چنین جزاء دادیم و ما جزای بد نمی دهیم، مگر کسی را که بسیار کفران نعمت های ما کند.

" وَ جَعَلْنَا بَيْنَهُمْ وَ بَيْنَ الْقُرَى الَّتِي بَارَكْنَا فِيهَا قُرَى ظَاهِرَةً ... "

ضمیر " بینهم " به مردم سبا بر می گردد، و سیاق کلام سیاق تکمیل داستان ایشان

ص: ۵۴۸

۱- تفسیر کشاف، ج ۳، ص ۵۷۶.

۲- تفسیر کشاف، ج ۳، ص ۵۷۶.

۳- تفسیر کشاف، ج ۳، ص ۵۷۶.

است، و جمله مورد بحث عطف است بر جمله "كَانَ لِسَيِّبٍ" و مراد از قرایی که فرموده (در آن برکت نهادیم، قرای شام است، و مراد از اینکه فرموده: قرایی ظاهره بود، این است که نزدیک به هم و پشت سر هم قرار داشتند، به طوری که از این قریه آن قریه دیده می شد.

"وَقَدَرْنَا فِيهَا السَّيْرَ" - یعنی سیر در آن قراء را به نسبتی متناسب قرار دادیم، نه مختلف، به طوری که نسبت مسافت بین اولی و دومی، برابر بود با نسبت مسافتی که بین دومی و سومی بود، "سَيَّرُوا فِيهَا لَيْالِيَّ وَ أَيَّاماً آمِنِينَ" در این جمله کلمه قول در تقدیر است، و تقدیر آن "قلنا سيروا ... است، یعنی و به ایشان گفتیم که: در این قریه ها سیر کنید، در حالی که ایمن باشید، اگر خواستید در روز گردش کنید، و اگر خواستید در شب، و خلاصه معنا، این است که آن چنان امنیت در این قراء برقرار کردیم، که سیر شب و روز در آنها فرقی نداشت، هر وقت می خواستند می توانستند با آرامش خاطر به سیر پردازند.

"فَقَالُوا رَبَّنَا بَاعِدْ بَيْنَ أَسْفَارِنَا وَ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ ..."

یعنی ما این نعمتها را در اختیار آنان قرار دادیم، میوه های فراوان، و نزدیکی قریه ها به یکدیگر و امنیت راهها و آسانی سیر و فراخی زندگی، از زیادی نعمت ملول شده، و به تنگ آمدند و گفتند: پروردگارا بین سفرهای ما دوری بینداز، یعنی سفرهایمان را طولانی کن، تا مسافتهای دور برویم، و بار سفر دور بیندیم، بیابانها و بادیه ها بیماییم، و این کفران و طغیانی بود از ایشان، همان طور که بنی اسرائیل کفران و طغیان کرده، از من و سلوی به ستوه آمدند، و تقاضای سیر و پیاز کردند.

کوتاه سخن اینکه خداوند نعمت را بر آنان تمام کرد، هم در سفر که سفرهایشان را کوتاه و راههایشان را امن و نعمت را فراوان کرد، و هم در حضر، و انتظار داشت که شکر نعمتهایش را به جا آورند، ولی آنان کفران نعمت کردند، هم در سفر، و هم در حضر، خداوند هم در عذابی که خودشان خواستند شتاب نمود، شهرها و دیارشان را خراب، و جمعیشان را پراکنده ساخت.

و بنا بر این جمله "رَبَّنَا بَاعِدْ بَيْنَ أَسْفَارِنَا" پیشنهاد عذابی بود، که خود آنان کردند، البته پیشنهاد ضمنی، چون معنای کلامشان مستلزم همین بود که شهرها و دیارشان ویران گردید. "وَ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ" و با ارتکاب گناهان به خود ستم کردند.

"فَجَعَلْنَاهُمْ أَحَادِيثَ وَ مَرْفَأَهُمْ كُلَّ مُمَرِّقٍ" یعنی ما عینی و اثری از آنان باقی نگذاشتیم، و جز داستان ها چیزی از ایشان باقی نگذاشتیم. اسمایی شدند، بدون مسمی، و جز در وهم متوهم، و خیال متخیل، وجودی برایشان

نماند، نه دیگر شهر سبایی ماند و نه قرایی و نه مردمی از آنان فقط سخنی و حکایتی از ایشان به جای ماند، و حتی اجزای وجودشان را هم متفرق کردیم، به طوری که دو جزء از اجزای آنان متصل به هم باقی نماند، تکه های خرد و کلانشان از هم جدا شد، و بعد از آنکه مجتمعی نیرومند و دارای شوکت بودند، غباری شدند، که حتی شبیحی هم از ایشان نماند، و برای نسلهای بعدی ضرب المثل شدند، که هر موجود نابود شده و تار و پود از دست داده را به آنان تشبیه کنند، و بگویند: "تفرقوا آیادی سبا- آن چنان متلاشی شدند که نعمت و قدرهای مردم شهر سبا شد".

"إِنَّ فِي ذَلِكَ لآيَاتٍ لِّكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍ" - یعنی در این داستانها که از قوم سبا نقل کردیم، اندرزها و آیت ها است، برای هر کسی که در راه خدا صبر بسیار داشته باشد، و شکرش در برابر نعمتهای بی شمار خدا نیز زیاد باشد، و از شنیدن و خواندن این آیات استدلال کند بر اینکه بر انسان واجب است که پروردگار خود را از در شکر عبادت کند، و نیز بر اینکه در ما ورای این زندگی، روز بعثی هست، که در آن روز زنده می شود و به خاطر اعمالش مجازات می شود.

"وَلَقَدْ صَدَقَ عَلَيْهِمْ إِبْلِيسُ ظَنَّهُ فَاتَّبَعُوهُ إِلَّا فَرِيقًا مِّنَ الْمُؤْمِنِينَ" یعنی ابلیس آرزو و پندار خود را در باره آنان محقق کرد و به کرسی نشاند، و یا معنایش این است که شیطان ظنی و پنداری که در باره آنان داشت، محقق یافت، چون شیطان در باره تمامی ابنای بشر این آرزو و این پندار را دارد که همگی آنان را گمراه کند، چون خودش گفته: "لَأُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ - همه ایشان را گمراه می کنم"، و نیز گفته "وَلَأُضِلَّنَّهُمْ" و باز وعده داد که "وَلَا تَجِدُ أَكْثَرَهُمْ شَاكِرِينَ - و اکثر آنان از شکرگزاران نباشند". "فَاتَّبَعُوهُ إِلَّا فَرِيقًا مِّنَ الْمُؤْمِنِينَ" این جمله بیان همان صدق ظن است.

و از اینجا معلوم می شود که ضمیر جمع در کلمه "عليهم"، در این جمله، و همچنین در آیه بعدی، به عموم مردم بر می گردد، نه تنها به قوم سبا، هر چند که آیه شریفه به خصوص آنان منطبق است.

"وَمَا كَانَ لَهُ عَلَيْهِمْ مِنْ سُلْطَانٍ إِلَّا لِنَعْلَمَ مَنْ يُّؤْمِنُ بِالْآخِرَةِ مِمَّنْ هُوَ مِنْهَا فِي شَكٍّ" از ظاهر سیاق بر می آید که مراد از این آیه این است که شیطان ایشان را مجبور به گمراهی نکرد، که به اجبار او را پیروی کنند تا در نتیجه معذور باشند، بلکه خود آنان به سوء اختیارشان شیطان را پیروی کردند، و این خودشان بودند که پیروی او را اختیار نموده، او هم

بر آنان مسلط گردید، نه اینکه اول او بر ایشان مسلط شده، و آنان به حکم اجبار پیرویش کرده باشند. هم چنان که در جای دیگر فرموده: "إِنَّ عِبَادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ إِلَّا مَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْغَاوِينَ" (۱) و نیز از ابلیس حکایت کرده که در قیامت می گوید: "وَمَا كَانَ لِي عَلَيْكُمْ مِنْ سُلْطَانٍ إِلَّا أَنْ دَعَوْتُكُمْ فَاسْتَجَبْتُمْ لِي فَلَا تَلُمُونِي وَ لَوْمُوا أَنْفُسَكُمْ" (۲).

پیروی از شیطان اختیاری بوده و معیاری برای تمیز مؤمن به آخرت از شاک در آن است

و منشا پیرویشان از شیطان شکی است که در باره مساله آخرت دارند، و آثارش که همان پیروی شیطان است ظاهر می شود. پس اینکه خدای تعالی به ابلیس اجازه داد تا به این مقدار، یعنی به مقداری که پای جبر در کار نیاید، بر ابنای بشر مسلط شود، برای همین بود که اهل شک از اهل ایمان متمایز و جدا شوند، و معلومشان شود چه کسی به روز جزا ایمان دارد، و چه کسی ندارد، و این باعث سلب مسئولیتشان در پیروی شیطان نمی شود، چون اگر پیروی کردند به اختیار خود کردند، نه به اجبار کسی.

پس اینکه کلمه "من" بر سر سلطان آورد، و فرمود: "وَمَا كَانَ لَهُ عَلَيْهِمْ مِنْ سُلْطَانٍ" برای این است که تمامی سلطانها را سلب کند. "إِلَّا لِنَعْلَمَ" منظور از این علم، رفع جهل نیست، که بگویی در خدا محال است، بلکه منظور متمایز کردن است و معنایش این است که: "این کار را کردیم تا فلان و بهمان را از هم جدا کنیم". "إِلَّا لِنَعْلَمَ مَنْ يُؤْمِنُ بِالْآخِرَةِ مِمَّنْ هُوَ مِنْهَا فِي شَكٍّ" - شاهد این که گفتیم جمله "نعلم" به معنای "تمیز" است، کلمه "ممن" - از کسی که "می باشد، چون اگر "نعلم" به معنای علم متعارف بود، احتیاج به این کلمه نبود، و چون آورده معنایش این است که: "مگر آنکه مشخص و جدا کنیم، کسی را که ایمان به آخرت دارد، از کسی که از آن در شک است".

و این جمله استثناء از سلطان ابلیس بر بندگان، و پیروی اختیاری آنان از وی است، می فرماید: "ابلیس بر بندگان سلطنت نداشته، مگر سلطنت از طریق پیروی اختیاری"، چیزی که هست، مستثنی یعنی (سلطنت از طریق پیروی اختیاری) از جمله برداشته شده، و در جایش غرض حاصل از آن نهاده شده، و آن "تمیز فلان از بهمان است".

و اگر در آیه مورد بحث ایمان و شک هر دو مقید به قید آخرت شده، برای این است

ص: ۵۵۱

۱- بندگان من مجبور و محکوم تو نیستند، که تو بر آنان مسلط شوی مگر آنهایی که خودشان بخواهند در ضلالت پیرویت کنند. سوره حجر، آیه ۴۲.

۲- به من چه که شما جهنمی شدید، من که بر شما مسلط نبودم، که مجبورتان کنم به گمراهی، تقصیر من جز این نبود که من شما را دعوت کردم، و شما به اختیار خود دعوتم را استجابت کردید، پس مرا ملامت مکنید، در عوض خود را ملامت کنید. سوره ابراهیم، آیه ۲۲.

که تنها جلوگیری آدمی از نافرمانی خدا، و تنها وادارنده اش به اطاعت او، ایمان به آخرت است، نه ایمان به خدا و رسول جدای از ایمان به آخرت، هم چنان که خود خدای سبحان در جای دیگر فرموده: "إِنَّ الَّذِينَ يَضْتُمُونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ بِمَا نَسُوا يَوْمَ الْحِسَابِ" (۱).

"وَرُبُّكَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ حَفِيظٌ" - یعنی خدا در باره هر چیزی علمی دارد که معلومش به خاطر فراموشی و یا سهو و یا غیر ذلک از دستش نمی رود، و فوت نمی شود، و این تحذیر و تهدیدی است از کفران و معصیت، و اندازی است برای اهل کفر و معصیت.

بحث روایتی (روایتی در باره مواهب خداوند به داود و سلیمان (علیه السلام) و داستان قوم سبا)

در کتاب کمال الدین به سند خود از هشام بن سالم، از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده، که در ضمن حدیثی که راجع به داستان داوود (علیه السلام) است، فرموده:

داوود روزی از خانه بیرون شد تا زبور بخواند، و آن جناب هر وقت زبور می خواند هیچ کوهی و سنگی و مرغی نمی ماند، مگر آنکه او را پاسخ می گفت، و گفته او را دو باره تکرار می کرد (۲).

و در تفسیر قمی در ذیل آیه شریفه "أَنْ اِعْمَلْ سَابِغَاتٍ" روایت کرده که امام فرموده معنایش این است که به داوود گفتیم: زره بافی کن. "وَقَدَّرَ فِي السَّرْدِ" فرموده: یعنی میخ ها (سیم ها) ی آن را به یک اندازه ببر (تا وقتی حلقه اش می کنی حلقه ها هم قد باشند)، "وَلِسَيْلِمَانَ الرِّيْحَ غُدُوها شَهْرٌ وَ رَوَاحُها شَهْرٌ" فرمود: باد، تخت سلیمان را حمل می کرد، و آن را صبح تا مسافت یک ماه راه می برد، و عصر نیز تا مسافت یک ماه (۳).

و در کافی به سند خود از داوود بن حصین، و نیز از ابان بن عثمان، از فضل ابی العباس روایت کرده که گفت: به ابی جعفر عرض کردم: منظور از تمثال در آیه "يَعْمَلُونَ لَهُ مَا يَشَاءُ مِنْ مَحَارِبٍ وَ تَمَاثِيلَ وَ جِفَانٍ كَالْجَوَابِ" چیست؟ آیا مجسمه زنان و مردان است؟

فرمود: نه، منظور تماثیل مردان و زنان نیست، بلکه تمثال درخت و امثال آن است (۴).

و در همان کتاب از بعضی از علمای شیعه آمده که او بدون ذکر سند از هشام بن.

ص: ۵۵۲

۱- کسانی که مردم را از راه خدا گمراه می سازند، عذاب شدیدی دارند، به خاطر اینکه روز حساب را فراموش کردند. سوره ص، آیه ۲۶.

۲- کمال الدین، ج ۲، ص ۵۲۴، ح ۶.

۳- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۹۹.

٤- فروع کافی، ج ٦، ص ٤٧٦، ح ٣. [.....]

حکم روایت کرده، که گفت: حضرت ابو الحسن موسی بن جعفر (علیه السلام) به من فرمود:

ای هشام! خداوند اقلیت بشر را مدح کرده، که فرموده: "وَقَلِيلٌ مِّنْ عِبَادِيَ الشَّكُورُ" (۱).

مؤلف: این معنا در عده ای روایات دیگر نیز آمده، و با یکی از دو معنایی که در تفسیر آیه گفته شد منطبق است.

و در کتاب علل به سند خود از حضرت ابی جعفر (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: سلیمان بن داوود به جن دستور داد تا قبه ای از شیشه برایش بسازند، روزی در بینی که در آن قبه تکیه به عصای خود داده بود، و به لشکر جن خود تماشا می کرد، که چطور او را نگاه می کنند، که ناگهان نظرش از لشکریان به سویی دیگر افتاد، مردی را دید که در قبه اوست، پرسید: تو کیستی؟ گفت: من آنم که نه رشوه می پذیرم، و نه از ملوک پروایی دارم، من ملک الموتم، پس او را قبض روح کرد، در حالی که هم چنان سر پا ایستاده، و تکیه به عصای خود داشت، و جن او را تماشا می کردند.

آن گاه فرمود: یک سال تمام برای او کار کردند، به گمان اینکه او زنده است، تا آنکه خدای عز و جل حشره موریانه را مامور کرد، تا عصای او را خورد، همین که سلیمان به زمین افتاد، آن وقت جن فهمیدند که اگر غیب می دانستند، یک سال تمام بیهوده در عذابی خوار کننده نمی ماندند، (تا آخر حدیث) (۲).

مؤلف: در اینکه بعد از مرگ یک سال تکیه به عصا باقی ماند، روایات دیگری از شیعه و سنی آمده است.

و در مجمع البیان در حدیثی از فروه بن مسیک آمده، که گفت: از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) پرسیدم: سبا مرد بوده یا زن؟ فرمود مردی از عرب بود که ده فرزند داشت، که شش تن از آنان تیامن کردند، (یعنی در یمن سکونت نمودند)، و چهار تن دیگر تشاوم کردند، (یعنی در سرزمین شام منزل گزیدند)، اما آن شش نفر که در یمن منزل کردند، ازد، کنده، مذحج، اشعرون، انمار، و حمیر بودند، در این جا مردی پرسید انمار چیست؟

فرمود: قومی بودند که خثعم و بجیله از ایشان اند، و اما آن چهارتنی که در شام منزل گزیدند، عامله، خدام، لخم، و غسان بودند (۳).

مؤلف: این روایت را الدر المنثور هم از عده ای از صاحبان جوامع و سنن از آن جناب

ص: ۵۵۳

۱- اصول کافی، ج ۱، ص ۱۵، س ۱۱.

۲- علل الشرائع، ص ۷۳، ح ۲، باب ۸۴.

۳- مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۸۶.

و در کافی به سند خود از سدید روایت کرده که گفت: مردی از امام صادق (علیه السلام) از این کلام خدای عز و جل پرسید که می فرماید: "فَقَالُوا رَبَّنَا بَاعِدْ بَيْنَ أَسْفَارِنَا وَظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ..." حضرتش در پاسخ فرمود: اینان قومی بودند که آبادیهای پشت سر هم داشتند، به طوری که از این آبادی، آن آبادی را می دیدند، نه‌های روان، و اموال فراوان داشتند، و نعمت های خدای عز و جل را کفران نموده، عافیتی که خدا به ایشان داده بود تغییر دادند، خدا هم نعمت های خود را تغییر داد، چون خدا نعمتی را که به قومی می دهد تغییر نمی دهد، تا آنکه خود آن قوم وضع خود را تغییر دهند، پس سیل عرم را به سویشان سرازیر کرد، و آبادیهایشان را از هم پاشاند، و دیارشان را ویران ساخت، و اموالشان را از بین برد، و باغاتی را که داشتند به دو سرزمین مبدل کرد، که جز خوردنیهای تلخ، و بوته های اثل، و مختصری سدر، چیزی نداشت، آن گاه خدای تعالی فرمود: "ذَلِكَ جَزَيْنَاهُمْ بِمَا كَفَرُوا وَ هَلْ نُجَازِي إِلَّا الْكَفُورَ" (۲).

مؤلف: در عده ای روایات وارد شده که آن قریه ها که خدا برکت در آنها نهاده، اهل بیت رسول خدایند (صلی الله علیه و آله) و آن قریه ها که پشت سر هم قرار دارند، واسطه های بین اهل بیت و مردمند، یعنی علمایی که احادیث اهل بیت و غیر از ایشان را در سینه خود حمل می کنند، و این روایات متعرض باطن قرآن است، نه تفسیر آن.

ص: ۵۵۴

۱- الدر المنثور، ج ۵، ص ۲۳۱.

۲- کافی، ج ۸، ص ۳۲۳، ح ۵۹۶.

اشاره

قُلْ ادْعُوا الَّذِينَ زَعَمْتُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ لَا يَمْلِكُونَ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ فِي السَّمَاوَاتِ وَلَا فِي الْأَرْضِ وَمَا لَهُمْ فِيهِمَا مِنْ شِرْكٍ وَمَا لَهُ مِنْهُمْ مِنْ ظَهِيرٍ (۲۲) وَلَا تَنْفَعُ الشَّفَاعَةُ عِنْدَهُ إِلَّا لِمَنْ أَذِنَ لَهُ حَتَّىٰ إِذَا فُزِعَ عَنْ قُلُوبِهِمْ قَالُوا مَاذَا قَالَ رَبُّكُمْ قَالُوا الْحَقُّ وَهُوَ الْعَلِيُّ الْكَبِيرُ (۲۳) قُلْ مَنْ يَرْزُقُكُمْ مِنَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ قُلِ اللَّهُ وَإِنَّا أَوْ إِبَائِكُمْ لَعَلَىٰ هُدًىٰ أَوْ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ (۲۴) قُلْ لَا تُسْأَلُونَ عَمَّا أَجْرَمْنَا وَلَا نُسْأَلُ عَمَّا تَعْمَلُونَ (۲۵) قُلْ يَجْمَعُ بَيْنَنَا رَبُّنَا ثُمَّ يَفْتَحُ بَيْنَنَا بِالْحَقِّ وَهُوَ الْفَتَّاحُ الْعَلِيمُ (۲۶)

قُلْ أَرُونِي الَّذِينَ أَلْحَقْتُمْ بِهِ شُرَكَاءَ كَلَّا بَلْ هُوَ اللَّهُ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ (۲۷) وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا كَافَّةً لِّلنَّاسِ بَشِيرًا وَنَذِيرًا وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ (۲۸) وَيَقُولُونَ مَتَىٰ هَذَا الْوَعْدُ إِن كُنْتُمْ صَادِقِينَ (۲۹) قُلْ لَكُمْ مِيعَادٌ يَوْمَ لَا تَسْتَأْخِرُونَ عَنْهُ سَاعَةً وَلَا تَسْتَقْدِمُونَ (۳۰)

ترجمه آیات

بگو: آن خدایان را که به جای خدا معبود خود پنداشته اید بخوانید، (آن وقت خواهید دید که) مالک حتی یک ذره در همه آسمانها و زمین نیستند، و در هیچ چیز شریک خدا نبوده، و احدی از آنها پشتیبان وی نیستند (۲۲).

و نزد خدا شفاعت سودی ندارد، مگر از کسی که به وی اجازه آن داده شود، تا آنکه فرع از دلهایشان زایل شود، آن وقت می پرسند: پروردگار شما چه گفت؟ می گویند: حق گفت، و او بلند مرتبه و والاست (۲۳).

بگو: چه کسی شما را از آسمانها و زمین روزی می دهد؟ و خودت پاسخ بده: خدا، و بگو: من و یا شما بر طریق هدایت و یا در ضلالتی آشکاریم (۲۴).

بگو: اگر ما مجرم باشیم شما مسئول جرم ما نیستید، و اگر شما مجرم باشید، ما از آنچه شما می کنید بازخواست نمی شویم (۲۵).

بگو: پروردگار ما بین ما و شما جمع نموده، سپس به حق در بین ما داوری می کند، و او جدا کننده حق و باطل به دانایی است (۲۶).

بگو به من نشان دهید آن خدایان موهومی که به خدا ملحق کرده و شرکای او پنداشتید، ابداء، نمی توانید نشان دهید، بلکه خدا عزیز و حکیم است (۲۷).

ما تو را نفرستادیم مگر برای اینکه از خطا و گناه بازمانداری، و نیز نویدبخش و بیم رسان باشی، و لیکن بیشتر مردم نمی دانند (۲۸).

و می گویند: این وعده چه وقت است اگر راست می گویند؟ (۲۹).

بگو میعاد شما روزی معین است، که نه ساعتی آن را می توانید تاخیر بیندازید، و نه جلو (۳۰).

بیان آیات ابطال الوهیت مشرکین با استدلال به اینکه آنها دعای کسی را اجابت می کنند

اشاره

این آیات بیانگر مساله توحید است، و پیرامون آن احتجاج می کند.

" قُلِ ادْعُوا الَّذِينَ زَعَمْتُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ لَا يَمْلِكُونَ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ ... "

رسول گرامی خود (صلی الله علیه و آله) را امر می کند: باز بر ابطال الوهیت آلهه آنان احتجاج و استدلال کند. به اینکه اینها قدرت ندارند دعای کسی را مستجاب کنند، و بنا بر این معنای جمله " قُلِ ادْعُوا الَّذِينَ زَعَمْتُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ " این است که به ایشان بگو: آن خدایانی را که پنداشته اید به جای خدا معبود شمایند، بخوانید. و بنا بر این، دو مفعول کلمه " زعمتم " حذف شده، چون سیاق بر آن دو دلالت داشته، (و تقدیر آن پنداشتید آنها را که معبود می باشند) و منظور از خواندن آنها حاجت خواستن از آنها است.

و جمله " لَا يَمْلِكُونَ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ فِي السَّمَاوَاتِ وَلَا فِي الْأَرْضِ " در جای جواب قرار گرفته، گویا شخصی پرسیده: اگر مشرکین خدایان خود را بخوانند، چه می شود؟ فرموده: هیچ حاجتی از ایشان را استجاب نمی کنند، چون مالک حتی سنگینی و وزن یک ذره در همه

آسمانها و زمین نیستند، و اگر مالک بودند، به همان مقدار می توانستند استعجاب کنند، و ربوبیت و الوهیت تمام نمی شود، مگر به مالک بودن رب و اله حوائج آدمی را، باید خود معبود و اله مالک حاجت آدمی باشد، تا آن را به آدمی بدهد، و تملیک آدمی کند، و به آدمی انعام کند، و در مقابل مستحق عبادت و شکر نعمت شود، و آدمی او را عبادت کند، تا ادای شکرش کرده باشد، و اما وقتی مالک کوچکترین حاجت آدمی نباشد، پس نه رب می تواند باشد، و نه اله.

"وَ مَا لَهُمْ فِيهِمَا مِنْ شِرْكٍ" - ملکی که در جمله قبلی نفی شد، و فرمود: "بتها مالک چیزی نیستند"، ملک مطلق است، که بر همه موجودات منبسط و گسترده است، و ملکی که در جمله مورد بحث نفی شده ملک محدود و جزئی است، که گسترده بر بعضی موجودات است، نه ملک کلی، که به دو قسم مشاع و مفروز تقسیم می شود.

و لیکن مشرکین، عالم را ملک مشترک و مشاع بین خدا و ارباب خود نمی دانستند، بلکه می گفتند: ملک هر ناحیه عالم مال یکی از خدایان است، و اما خدای سبحان مالک مالک ها، و رب ارباب و آلهه است.

بنا بر این واجب می شود که این آلهه که از نظر آنان مالک همه عالمند، بتوانند دعای دعا کننده خود را مستجاب کنند، و از اینکه می بینیم مستجاب نمی کنند، پس می فهمیم که مالک نیستند، و در نتیجه ربوبیت و الوهیتی هم ندارند.

"وَ مَا لَهُ مِنْهُمْ مِنْ ظَهِيرٍ" - به حکم جمله قبلی آلهه در آسمانها و زمین شرکتی با خدا نداشتند، و به حکم این جمله، خدا از بین این آلهه، یاور و معینی ندارد، چون هیچ موردی فرض نمی شود که خدا خودش به تنهایی از اداره آن عاجز بماند، و از همه آلهه یا از بعضی از آنها کمک و یاری بخواهد، چون اگر آلهه به این مقدار هم در عالم مؤثر بودند، که خدا را در تدبیر یاری کنند، باز می توانستند دعای دعا کننده خود را در اموری که یاورند مستجاب کنند، و چون می بینیم به هیچ وجه نمی توانند دعای خواننده خود را مستجاب کنند، می فهمیم که نه تنها مالک نیستند، بلکه کمک کار خدا هم نیستند.

پس از آنچه تا کنون گفته شد معلوم شد که: احتجاج آیه بر نفی مالک از راه مستعجاب نکردن دعای دعا کننده گان در همه صورتهای سه گانه جریان دارد، یعنی صورتی که آلهه خود مالک آسمانها و زمین باشند، و ملکشان مطلق باشد، و صورتی که در مالکیت آسمانها و زمین با خدا شریک باشند، یعنی ملکشان مطلق نباشد، و صورتی که اصلاً مالک نباشند، ولی ظهیر و یاور خدا باشند. مشرک در باره آلهه خود هر یک از این سه صورت را قائل باشد، آیه شریفه آن را ابطال می کند.

توضیح معنای اینکه فرمود: "وَلَا تَنْفَعُ الشَّفَاعَةُ عِنْدَهُ إِلَّا لِمَنْ أَذِنَ لَهُ"

"وَلَا تَنْفَعُ الشَّفَاعَةُ عِنْدَهُ إِلَّا لِمَنْ أَذِنَ لَهُ" مشرکین در باره آلهه خود قائل به شفاعت بودند، هم چنان که خدای تعالی عقیده آنان را در آیه "هُؤُلَاءِ شُفَعَاؤُنَا عِنْدَ اللَّهِ" (۱) حکایت نموده است، و منظورشان از شفاعت، شفاعت در روز قیامت که قرآن آن را اثبات کرده، نبوده، چون به طور کلی مشرک اعتقاد به قیامت ندارد، بلکه مراد آنان شفاعت آلهه در دنیا بوده، که برای بر آورده شدن حوائج دنیایی، پرستندگان خود را نزد خدا شفاعت می کردند، و به این وسیله سعادت دنیایی آنان را تامین، و اصلاح امورشان می کردند.

آیه شریفه این را نیز باطل نموده، می فرماید: آلهه، مخلوق و مملوک خدایند. آن هم مملوک از هر جهت. پس از پیش خود مالک شفاعتی نیستند، و چنین نیست که در این اثر مستقل از خدا باشند، مگر آنکه خدا چنین اجازه ای به آنها داده باشد، و چنین قدرتی را تملیک آنها کرده باشد. پس اصل شفاعت آلهه به فرضی هم که شفاعت داشته باشند با اذن خدا است.

"إِلَّا لِمَنْ أَذِنَ لَهُ" - احتمال دارد حرف "لام" در کلمه "لمن" لام ملک باشد، و مراد از "لِمَنْ أَذِنَ لَهُ" ملائکه باشد، و معنی این باشد که: شفاعت فایده ای ندارد، مگر آنکه خداوند شفاعت را به شافع داده باشد، و به اذن او شفاعت کند. احتمال هم دارد لام مزبور لام تعلیل باشد، و آن وقت مراد از "لِمَنْ أَذِنَ لَهُ" صاحب حاجت بوده، و معنا چنین باشد:

"شفاعت سودی نمی دهد، مگر برای آن صاحب حاجتی که خدا به شافع اجازه شفاعت در کار آنان داده باشد". در تفسیر کشاف گفته: این احتمال یعنی احتمال دوم وجه لطیفی است، و آیه را باید همین طور معنا کرد (۲).

از نظر ما نیز همین احتمال متعین است، برای اینکه ملائکه - به طوری که از کلام خدای تعالی بر می آید - واسطه هایی هستند برای انفاذ و اجرای اوامر الهی، چون می فرماید: "لَا يَسْبِقُونَهُ بِالْقَوْلِ وَ هُمْ بِأَمْرِهِ يَعْمَلُونَ" (۳) و نیز می فرماید: "جَاعِلِ الْمَلَائِكَةِ رُسُلًا أُولَىٰ أَجْنِحَةٍ" (۴) و وساطت نامبرده خود نوعی از شفاعت است، که بیانش در جلد اول این کتاب گذشت.

ص: ۵۵۸

۱- اینها شفیعان مایند نزد خدا. سوره یونس، آیه ۱۸.

۲- تفسیر کشاف، ج ۳، ص ۵۸۰.

۳- از خدا در سخن پیشی نمی گیرند و به امر او عمل می کنند. سوره انبیاء، آیه ۲۷.

۴- خدا ملائکه را رسولان بالدار خود کرد. سوره فاطر، آیه ۱.

و بنا بر این ملائکه همه شان شفیع هستند، اما نه در هر امری، و برای هر کسی، بلکه در اموری که خدا اجازه داده باشد، و برای کسانی که باز خدا اجازه داده باشد، بنا بر این اگر در آیه مورد بحث شفاعت را جز در صورت اذن نفی کرده، این نفی، با شفاعت صاحبان حاجت مناسب است، نه با شفیعان چون گفتیم شفیعان همیشه شفیع هستند، و هیچ وقت خالی از شفاعت نیستند، این صاحبان حاجتند که گاهی شفیعان اجازه شفاعت در حاجت آنان پیدا می کنند، و گاهی پیدا نمی کنند، پس آیه مورد بحث در معنای آیه "وَلَا يَشْفَعُونَ إِلَّا لِمَنِ ارْتَضَى" (۱) است، نه در معنای آیه: "مَا مِنْ شَفِيعٍ إِلَّا مِنْ بَعْدِ إِذْنِهِ" (۲).

تفسیر آیه: "حَتَّى إِذَا فُزِعَ عَنْ قُلُوبِهِمْ... که تذل و خشیت ملائکه در مقابل خداوند را حکایت می کند و از آن، اختلاف مراتب ملائکه استفاده می شود

"حَتَّى إِذَا فُزِعَ عَنْ قُلُوبِهِمْ قَالُوا مَاذَا قَالَ رَبُّكُمْ قَالُوا الْحَقُّ وَهُوَ الْعَلِيُّ الْكَبِيرُ" کلمه "فزع" ماضی مجهول از تفریع است، و تفریع به معنای از بین بردن فزع، و وحشت از دلهاست، و ضمیرهای جمع که در آیه است - به طوری که از سیاق بر می آید - به شفعاء، یعنی ملائکه بر می گردد.

و لازمه جمله "حَتَّى إِذَا فُزِعَ عَنْ قُلُوبِهِمْ" - با در نظر داشتن اینکه نتیجه و غایت است - این است که: چیزی در بین باشد که غایت و آخرش تفریع قلوب و راحت شدن دلها باشد، و آن این است که دلها دچار فزع و اضطرابی ممتد، در انتظار امر خدای سبحان باشد، تا وقتی که با صدور امر خدا فزع دلها تمام شود.

بنا بر این آیه مورد بحث در معنای آیه "وَلِلَّهِ يَسْجُدُ... وَالْمَلَائِكَةُ وَهُمْ لَا يَسْتَكْبِرُونَ يَخَافُونَ رَبَّهُمْ مِنْ فَوْقِهِمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ" (۳) خواهد بود، چون هم آیه مورد بحث و هم آیه سوره نحل هر دو برای ملائکه اثبات ترس و فزع می کنند.

و فزع به معنای تاثر و انقباض دل از ترس است، و مراد از سجده شان، سجده تذل و ترسی است که از پروردگار و ما فوق خود دارند.

از همین جا روشن می شود، که مراد از فزع ملائکه، و برطرف شدن آن از ایشان، تذل و احساس حقارتی است که دلهایشان را پر کرده، چون که خود را اسباب و شفعاء، و وسیله اجرای امر الهی می دانند، و همواره دل واپسی این را دارند که اوامر الهی بر طبق آنچه صادر شده، و خواسته، عملی بشود، و بر طرف شدن فزع ملائکه به این است که اوامر الهی را تحویل گرفته، و مشغول انجام آن بشوند، به طوری که از سراپای وجودشان چیزی جز انجام امر خدا

ص: ۵۵۹

۱- شفاعت نمی کنند مگر کسانی را که خدا بخواهد. سوره انبیاء، آیه ۲۸.

۲- هیچ شفיעی نیست، مگر بعد از آنکه او اجازه داده باشد. سوره یونس، آیه ۳.

۳- سوره نحل، آیه ۴۵ و ۵۰.

ظهور نکند، و بین خدا و انجام خواسته هایش، چیزی جز امرش واسطه نشده باشد، (دقت بفرمایید).

و اگر فرع و تفزيع را به دلهاي آنان نسبت داده، براي اين است که دلالت کند بر اینکه آن چنان از خود بی خود، و از هر چیز دیگری منصرف هستند، که غیر از پروردگارشان به هیچ چیز دیگر توجه ندارند، و این بی توجهی هم چنان ادامه دارد، تا وقتی که فرع دلشان به امر الهی برطرف شود، که البته بدون درنگ و بلافاصله برطرف می شود، و تخلف پذیر هم نیست، چون امر الهی تعطیل و تاخیر نمی پذیرد، هم چنان که فرموده: "إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ" (۱) پس نظر به این معنا از آیه شریفه استفاده می شود، که ملائکه هم چنان در فرع هستند، تا با صدور امر الهی فرعون زایل شود.

"قَالُوا مَاذَا قَالَ رَبُّكُمْ قَالُوا الْحَقَّ" - این جمله دلالت دارد بر اینکه ملائکه طوائفی مختلف و بسیارند، که بعضی از بعضی دیگر از امر الهی بعد از صدور آن و بعد از آنکه فرع از دلهای پرسش کنندگان زایل شده باشد، می پرسند که چه فرموده. و اگر طوائف مختلف نبوده باشند بعد از صدور امر الهی، و زایل شدن فرع از دلها، باید همه آن امر را فهمیده باشند، نه اینکه طایفه ای از طائفه دیگر پرسد، که خدای تعالی چه فرمود؟

از این جا معلوم می شود که زایل شدن فرع از دلها، و نزول امر الهی، نسبت به بعضی جلوتر انجام می شود، تا بعضی دیگر، و به همین جهت است آنهایی که بعد آرامش قلبی پیدا می کنند، از آنهایی که قبلا آرامش پیدا کرده اند، می پرسند: امر الهی چه بود، چون طبق قاعده باید مسئول قبل از سائل اطلاع پیدا کرده باشد.

پس معلوم می شود همان طور که گفتیم ملائکه مراتب مختلف، و مقامات متفاوتی دارند، بعضی ما فوق بعضی دیگرند، آنها که در مرتبه پایین ترند، امر الهی را از آنها که عالی ترند دریافت می کنند، البته بدون فاصله، و بدون تخلف، و این خود اطاعت طبقه پایین از طبقه بالا- است، هم چنان که از دقت در آیه "وَمَا مِنَّا إِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَعْلُومٌ" (۲)، و آیه "ذِي قُوَّةٍ عِنْدَ ذِي الْعَرْشِ مَكِينٍ مُطَاعٍ ثُمَّ أَمِينٌ" (۳) که در وصف روح الامین است، این اختلاف مراتب

ص: ۵۶۰

۱- سوره یس، آیه ۸۲.

۲- هیچ یک از ما نیست مگر آنکه مقامی معلوم دارد. سوره صافات، آیه ۱۶۴. [.....]

۳- نیرومندی که نزد عرش مقام دارد، و سایرین از او اطاعت می کنند، و او خود امین است. سوره تکویر، آیه ۲۰ و ۲۱.

استفاده می شود.

پس در بین ملائکه، بعضی مطاعند، و بعضی مطیعند، البته اطاعت ما فوق اطاعت خدای سبحان است، چون ما فوق ایشان شانی و وظیفه ای جز رساندن امر الهی به مطیع و ما دون خود ندارد، پس اطاعت ما دون از ما فوق، در حقیقت همان اطاعت خدا است.

ممکن است این اختلاف مراتب از توصیف قول، به حق نیز استفاده شود، چون می پرسند: "پروردگارشما چه گفت؟ می گویند حق گفت" یعنی چیزی گفت که ثابت است، و برای بطلان و تبدیل راهی به سوی آن نیست.

و چقدر لطیف است ختم شدن آیه به جمله " وَ هُوَ الْعَلِيُّ الْكَبِيرُ "، چون می رساند که ملائکه مکرمین، و آنهایی که ما فوق سایر ملائکه هستند، جز تلقی و دریافت سخن حق از خدا، و امثال و اطاعت وی، کاری و پستی ندارند، زیرا هر چند ما فوق دیگرانند، اما آن ما فوقی که خود این ملائکه نیز ما دون اویند، و آن کبیری که همه چیز در برابرش صغیر است، تنها و تنها خدا است.

پس از آیه کریمه مورد بحث، این معنا به دست آمد که: ملائکه در دلهایشان دچار پریشانی و فزعند، و در ذاتشان آن چنان تذلل و خضوع هست، که جز از پروردگارشان از هر چیز دیگر در غفلتند، تنها یادی که در دلهای آنان است، یاد خدا است، و تنها کاری که می کنند، پروانه وار چرخیدن در پیرامون ساحت عظمت و کبریایی اوست و تنها انتظاری که دارند، صدور اوامر الهی است، و این فزع دلهایشان هم چنان هست، تا اینکه با صدور امری از ناحیه خدا، فزع دلهایشان زایل شود، و نیز این معنا به دست آمد که: ملائکه طوائف مختلف، و دارای مقامات متفاوت هستند، بعضی بالاتر، و بعضی پایین ترند، و هر طبقه ای واسطه رساندن امر خدا به ما دون خویش است.

پس ملائکه با اینکه شفعاء و اسبابی هستند که هر یک وساطت بین دو طبقه ما فوق و ما دون را دارند، در عین حال شفاعت و وساطت در هیچ حادثی از حوادث خلق و تدبیر نمی کنند، مگر به اذن خاص از پروردگارشان نخست امر نازل از پروردگارشان را دریافت می کنند، و سپس آن حادث را پدید می آورند، نه اینکه خود در امری از امور، و حادثی از حوادث مستقل از پروردگارشان باشند، و یا استبداد در رأی داشته باشند، و کسی که وضعش چنین باشد، جز اطاعت پروردگارش چیزی دیگر نمی داند، و نمی فهمد، آن وقت چگونه خودش ربی و معبودی مستقل می شود؟! چطور ممکن است عطاء و منعی به دلخواه خود داشته باشد؟!

در تفسیر این آیه اقوال دیگری نیز هست.

اقوال دیگر در تفسیر و بیان مراد این آیه شریفه

اول (۱) اینکه ضمیر در "قلوبهم" و در "قالوا" ی دومی به مشرکین بر می گردد، نه به ملائکه، و ضمیر "قالوا" ی اول، به ملائکه بر گردد، و معنا چنین باشد: تا آنکه فرع از قلوب مشرکین زایل شود، آن وقت ملائکه به ایشان می گویند: پروردگارتان چه گفت؟ مشرکین در پاسخ به ملائکه می گویند: هر چه گفت حق بود، و خلاصه اعتراف می کنند که اوامر خدا در دنیا همه حق بود، و ما به ناحق آن را انکار می کردیم.

دوم (۲) اینکه ضمیر در "قلوبهم" به ملائکه بر گردد، و مراد این باشد که: ملائکه موکل بر اعمال بندگان، وقتی اعمال را به آسمان می برند، غوغا و سر و صدایی دارند، ملائکه دیگر دچار فرع می شوند، که نکند قیامت به پا شده، از شدت فرع به سجده می افتند، تا آنکه فرع از دلهایشان زایل شود، و بفهمند که قیامت قیام نکرده، آن وقت از آورندگان اعمال می پرسند: پروردگارتان چه گفت؟ می گویند: حق گفت.

سوم (۳) اینکه خدای تعالی وقتی رسول گرامی خود (صلی الله علیه و آله) را بعد از فترت تا زمان مسیح مبعوث کرد، جبرئیل را برای آوردن وحی نازل کرد، و این اولین بار بود که بعد از چند صد سال گذشته از زمان مسیح (علیه السلام) جبرئیل به زمین نازل می شد، لذا ملائکه خیال کردند که مقدمات قیام قیامت فرا رسیده، دچار فرع شدند، ناگزیر جبرئیل به هر آسمانی که می رسید، با گزارش آنچه واقع شده، فرع از دلهای ملائکه زایل می کرد، و ملائکه آن آسمان سرها بلند کرده، به یکدیگر می گفتند: پروردگارتان چه امری پدید آورده، می گفتند:

حق، یعنی وحی.

چهارم (۴) اینکه ضمیر مزبور به ملائکه بر گردد، و مراد این باشد، که: خدای سبحان وقتی به بعضی از ملائکه وحی می فرستاد، آن ملک از شنیدن وحی دچار فرع می شد، و بی اختیار فریاد می کرد، و از عظمت آن آیت به سجده می افتاد، و چون فرع از دلها می رفت، ملائکه از این ملک می پرسیدند: خدا چه چیز وحی کرده؟ می گفت حق را وحی کرده، و یا از یکدیگر می پرسیدند: خدا چه وحی کرده، و می فهمیدند آنچه وحی کرده مربوط به انسانها، و ساکنان زمین است، و مربوط به ایشان نیست.

ص: ۵۶۲

۱- روح المعانی، ج ۲۲، ص ۱۳۹. (۲ و ۳) روح المعانی، ج ۲۲، ص ۱۳۷.

۲- روح المعانی، ج ۲۲، ص ۱۳۸.

ولی خواننده عزیز بعد از تدبر و دقت در آیه شریفه، و بیانی که ما در تفسیر آن گفتیم، به خوبی به ضعف این اقوال متوجه می شود. و می داند که هیچ یک از آنها هر چند که در جای خود صحیح باشد، نمی تواند تفسیر آیه باشد.

احتجاج دیگری علیه مشرکین با پرسش از خود مشرکین در باره روزی دهنده آنان

"قُلْ مَنْ يَرْزُقُكُمْ مِنَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ قُلِ اللَّهُ ..."

این آیه احتجاج دیگری است علیه مشرکین، از ناحیه رزق، که ملائک عمده بت پرستی ایشان است، چون مشرکین در پرستش بت، این مستمسک را برای خود درست کرده بودند، که پرستش بت، مایه خوشنودی آلهه است، و وقتی از ما راضی شدند، رزق ما را توسعه می دهند، و در نتیجه سعادت مند می شویم، لذا رسول گرامی خود را دستور می دهد از ایشان پرسد: چه کسی از آسمان و زمین رزق ایشان را فراهم می کند؟ و خودش از این سؤال پاسخ دهد: خدای سبحان رزق می دهد، چون رزق خودش مخلوقی از مخلوقات خدا است، و در نظر خود مشرکین هم جز خدا کسی خالق نیست، چیزی که هست مشرکین از اعتراف به این معتقد خود استنکاف می ورزیدند، با اینکه در دل به آن ایمان داشتند، به همین جهت بود که خدای سبحان دستور داد رسول خدا (صلی الله علیه و آله) از طرف ایشان پاسخ دهد. پس فرمود: "قُلِ اللَّهُ - بگو خدا".

"وَإِنَّا أَوْ إِيَّاكُمْ لَعَلَىٰ هُدًى أَوْ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ" - این جمله تتمه کلامی است که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) مامور شده بعد از القای حجت و وضوح حق در مسأله الوهیت آن را با مشرکین در میان بگذارد، و اساس این کلام مبنی بر انصاف خواستن از خصم است، و مفادش این است که هر سخنی و اعتقادی یکی از دو حال را ممکن است داشته باشد: یا هدایت باشد و یا ضلالت، و دیگر شق سوم ندارد، نه نفی، و نه اثبات، نه ممکن است سخنی هیچ یک از آن دو نباشد، و نه ممکن است هر دو باشد. و ما و شما که دو اعتقاد مختلف داریم، ممکن نیست هر دوی ما در هدایت، و یا هر دو در ضلالت باشیم، و ناچار یکی از ما سخنش هدایت، و از دیگری ضلالت است، حالا یا سخن و اعتقاد ما هدایت، و از شما ضلالت است، و یا بعکس، از شما هدایت و از ما ضلالت است، حالا خودتان با نظر انصاف بنگرید، آیا این حجتی که من علیه شما اقامه کردم حق است؟ یا حجت شما، آن وقت خودتان گمراه را از راه یافته تشخیص دهید، و اذعان کنید کدام یک از ما محق و کدام مبطلیم.

در اینجا سؤالی است، و آن این است که چرا در دو جمله "علی هدی" و "فی ضلال" تعبیر مختلف شد، در اولی با کلمه "علی"، و در دومی کلمه "فی" آمد، با اینکه

می توانست در هر دو بفرماید: "لعلی هدی او علی ضلال؟" بعضی (۱) در پاسخ این سؤال گفته اند: اختلاف تعبیر برای اشاره به این نکته بوده که مهتدی و راه یافته مثل کسی می ماند که بر بالای مناره قرار دارد، و راه و پایانش را می بیند، و می بیند که راه به سعادت او منتهی می شود، لذا فرمود: "لعلی هدی" - بر بالای هدایت است، ولی گمراه از آنجا که فرو رفته در ظلمت است، حتی جای پای خود را نمی بیند، که کجا قدم بگذارد، تا چه رسد به اینکه منتهی الیه راه خود را ببیند، و بفهمد که چه وظیفه ای دارد، لذا در طرف ضلالت فرمود:

"أَوْ فِي ضَلَالٍ".

"قُلْ لَا تُسْئَلُونَ عَمَّا أُجْرِمْنَا وَلَا نُسْئَلُ عَمَّا تَعْمَلُونَ" یعنی عمل و مخصوصا عمل شر و جرم از عامل خود به دیگری تجاوز نمی کند، و عمل زشت کسی و بالش به غیر او نمی رسد. پس غیر او کسی از آن بازخواست نمی شود، و بنا بر این، نه شما مسئول جرم مایید، و نه ما مسئول کارهای شما مییم، بلکه خود شما مسئول کار خویشید.

این جمله مقدمه و زمینه است برای آیه بعدی که متعرض مساله جمع و فتح است، چون دو طایفه وقتی از نظر عمل با هم مختلف شدند، یکی عمل خیر کرد، دیگری شر، واجب است که بین آنان فتحی پدید آید، یعنی این دو طایفه از هم متمایز شوند، تا جزای عمل هر طایفه به خود او برگردد، چه خیر و چه شر، چه سعادت و شقاوت، و آن کسی که چنین فتحی پدید می آورد، پروردگار متعال است.

و اگر در آیه شریفه از عمل خود تعبیر به جرم، و از عمل مشرکین تعبیر به عمل کرد، و هر دو را جرم نخواند، و نفرمود: "عما اجرمتنا و عما تجرمون" برای این است که در مناظره رعایت ادب را کرده باشد.

"قُلْ يَجْمَعُ بَيْنَنَا رَبُّنَا ثُمَّ يَفْتَحُ بَيْنَنَا بِالْحَقِّ وَ هُوَ الْفَاتِحُ الْعَلِيمُ" از آنجایی که واجب است جزای عمل هر کسی از نیکوکاران و بدکاران به خود او برگردد، و لازمه این قاعده آن است که نخست هر دو طایفه یک جا جمع شده، و سپس بین آنان جدایی بیفتد، و هر یک در یک سو قرار گیرند، ناگزیر این کار جز از کسی که مدبر امور انسانهاست، بر نمی آید، و او پروردگار متعال است، لذا در این آیه به رسول خود دستور می دهد به ایشان تذکر دهد که: آن کسی که بین ما و شما جمع نموده، سپس محق را در یک سو، و

ص: ۵۶۴

مبطل را در سویی دیگر قرار می دهد، خدا است، پس همو رب هر دو طایفه است، و هر یک ربی جداگانه ندارند، و او است که فتاح علیم است. فتاح است، چون با خلقت و تدبیر، هر چیزی را از ماسوای آن جدا می کند، هم چنان که فرموده: "أَنَّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ كَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنَاهُمَا" (۱) و هم علیم است، چون دانای به هر چیز است.

پس آیه مورد بحث دو چیز را اثبات می کند، یکی بعث و قیامت را، تا همه یک جا جمع شده، سپس هر طایفه ای در صفی جداگانه قرار گیرند، نیکوکاران در صفی و بدکاران در صفی دیگر، و دوم انحصار این جدا سازی برای خدای تعالی، و این را از راه انحصار ربوبیت برای او اثبات می کند و از این طریق ربوبیت ارباب مشرکین را ابطال می نماید.

کلمه "فتاح" یکی از اسماء حسناى خدا است، و "فتح" به معنای فاصله و جدایی انداختن بین دو چیز است، به منظور اثری که بر این جدایی مترتب می شود، مثلاً فتح باب، برای داخل شدن به این است که بین دو لنگه در جدایی بیندازیم، تا هر یک از دیگری جدا شده، و ما داخل خانه بشویم، و همچنین فتح بین دو چیز، جدایی انداختن بین آن دو است، تا از هم متمایز شوند، هم به ذات، و هم به صفات و هم به افعال.

احتجاج دیگر: خدایان خود را به من نشان بدهید ...

"قُلْ أَرُونِي الَّذِينَ أَلْحَقْتُمْ بِهِ شُرَكَاءَ كَلَّا بَلْ هُوَ اللَّهُ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ" در این آیه دستوری دیگر به رسول گرامی اش (صلی الله علیه و آله) می دهد، و آن این است که از مشرکین بپرسد و بخواهد خدایان خود را به وی نشان دهند تا آن جناب ببیند، آیا آن صفاتی که واجب است در یک خدا و معبود باشد، در خدایان ایشان هست یا نه؟ مثلاً آیا استقلال در حیات دارند؟ و آیا علم و قدرت و سمع و بصر دارند؟ یا خیر، و معنای آیه این است که: به ایشان بگو: به من نشان دهید آن خدایانی که ملحق به خدا کردید، و شریک او پنداشتید.

آن گاه خودش این تقاضا را رد نموده، و فرموده: "کلا- نه" بتها شرکای خدا نیستند، چون مشرکین یا بتها را به عنوان معبود خود به وی نشان می دهند که یک مشت سنگ و چوب، و خالی از حیات و علم و قدرتند، و یا ارباب آن بتها را که ملائکه، و غیر از ملائکه می باشد نشان می دهند، و می گویند: ما ملائکه را می پرستیم، و بتها عنوان تمائیلی از آن ارباب دارند، که در این صورت هر چند خدایان ایشان خالی از حیات و علم و قدرت نیستند، و لیکن هر چه از صفات کمال دارند، خدای سبحان به ایشان افاضه فرموده، و خودشان در داشتن آن صفات،

ص: ۵۶۵

استقلال ندارند، و حتی در کارهایشان که اثر آن صفات است، مستقل نیستند، و با این حال دیگر آن استقلال در تدبیر که برای ارباب خود ادعا می کنند کجا است! پس وجود واجبی با کمال بی منتهایش مانع از آن است که یکی از مخلوقاتش در یکی از صفاتش با او شریک شود.

مگر آنکه بگویند: خدای تعالی آن آلهه را در بعضی از شؤون خدایی یعنی در تدبیر خلق شرکت داده نه اینکه خودشان صلاحیت ذاتی داشته باشند، و اینهم با حکمت خدای تعالی منافات دارد.

و به همین جهت در جمله "بَلْ هُوَ اللَّهُ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ" به این جواب پاسخ داده، و به این حجت اشاره فرموده، چون عزت خدا عبارت است از منیع بودن جانب او، از اینکه متجاوزی به حریم کمال او تجاوز کند، بی انتها است، و به هیچ حدی محدود نیست، و این عزت مانع از آن است که کسی یا چیزی شریک در صفات کمال او از قبیل ربوبیت و الوهیت ذاتی، بشود. پس کلمه "عزیز" شرکت شریک را که ناشی از صلاحیت ذاتی او باشد نفی می کند، و اما اینکه کسی بدون صلاحیت ذاتی، بلکه به تملیک خدا شریک خدا شود، این هم از آنجایی که مستلزم اراده گزافی است، منافی با حکمت خدا است، و کلمه "حکیم" آن را نفی می کند.

با این بیان روشن شد که آیه شریفه متضمن برهان و حجتی قاطع است. پس سزاوار است که در آن دقت بیشتری بفرمایید.

معنای آیه: "وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا كَافَّةً لِلنَّاسِ... و تقریر برهانی که با بیان عمومیت رسالت پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) بر توحید و نفی آلهه و شرکاء متضمن است

"وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا كَافَّةً لِلنَّاسِ بَشِيرًا وَنَذِيرًا وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ" راغب در مفردات می گوید: کلمه "کف" به معنای دست آدمی یعنی آن عضوی است که با آن دفع می کند و می گیرد، و "کففته" معنایش این است که من میچ او را گرفتم، و هم به این معنا است که من با دست خود او را دفع کردم، و متعارف شده که دفع را به هر وسیله که باشد، هر چند با غیر کف باشد کف می گویند حتی به کسی هم که نابینا شده مکفوف می گویند، و در قرآن کریم آمده که: "وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا كَافَّةً لِلنَّاسِ" یعنی من تو را نفرستاده ام مگر برای اینکه جلوگیر مردم از گناه باشی، که البته در این آیه حرف "تاء" در آخر "کافه" تاء مبالغه است، نظیر تایی که در آخر کلمات راویه، و علامه، و نسابه، در می آید (۱)."

ص: ۵۶۶

۱- مفردات راغب، ماده "کف".

مؤید گفتار وی این است که در آیه شریفه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را به دو صفت بشیر و نذیر توصیف فرموده، و در نتیجه این دو کلمه دو حالند، که صفت "کافه" را بیان می کنند.

و چه بسا گفته (۱) شده که: تقدیر آیه "و ما ارسلناک الا رساله کافه للناس" بوده یعنی ما تو را ارسال نکردیم مگر ارسالی که برای کافه مردم باشد، ولی این تفسیر خالی از بعد نیست، و بیهوده خود را به زحمت افکندن است.

و اما اینکه کافه به معنای همگی و حال از کلمه "ناس" باشد، و معنا این باشد که ما تو را نفرستادیم مگر برای همگی مردم، صحیح نیست، چون علمای ادب جایز نمی دانند حال از صاحب حال آنهم صاحب حالی که مجرور است مقدم بیفتد.

و بدان که منطوق آیه هر چند در باره مساله نبوت است، و در حقیقت از آیات قبل که راجع به توحید بود منتقل به مساله نبوت شده است، و لیکن مدلول آن حجتی دیگر بر مساله توحید است، چون رسالت از لوازم ربوبیت است، که شانش تدبیر امور مردم در طریق سعادتشان، و مسیرشان به سوی غایات وجودشان می باشد.

پس عمومیت رسالت خاتم المرسلین، که رسول اوست، نه رسول غیر از او خود دلیل است بر اینکه ربوبیت نیز منحصر در اوست، چون اگر غیر از او ربی دیگر بود، او هم به مقتضای ربوبیتش رسولی می فرستاد، و دیگر رسالت رسول خدا (صلی الله علیه و آله) عمومی و برای همه نمی بود، و مردم با بودن او محتاج به رسول دیگر می شدند که از ناحیه آن رب دیگر بیاید، و این همان معنایی است که علی (علیه السلام) - به طوری که روایت شده - بدان اشاره نموده، و فرموده: "اگر برای پروردگار تو شریکی می بود، رسولان آن شریک نیز برای رساندن پیامهایش نزد شما می آمدند".

مؤید این معنا جمله ای است که در ذیل آیه آمده، و فرموده: "وَ لَکِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ"، چون اگر معنای آیه تنها همان بود که راغب در معنای کلمه "کافه" گفت چیزی نبود که اکثر مردم آن را نفهمند، ولی دلالت انحصار رسالت در رسول خدا (صلی الله علیه و آله) بر انحصار ربوبیت در خدای عز اسمه، چیزی است که اکثر مردم آن را نمی فهمند.

بنا بر این مفاد آیه این می شود: مشرکین نمی توانند شریکی برای خدا نشان دهند، در حالی که ما تو را نفرستادیم مگر بازدارنده جمیع مردم، در حالی که بشیر و نذیر باشی و اگر

ص: ۵۶۷

برای مشرکین خدایانی دیگر بود، ما نمی توانستیم تو را به سوی همه مردم بفرستیم، با اینکه عده ای بسیار از ایشان بندگان خدایی دیگرند- و خدا داناتر است-.

" وَ يَقُولُونَ مَتَى هَذَا الْوَعْدُ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ " در این جمله از وقت جمع و فتح، یعنی قیامت سؤال شده، و بنا بر این آیه مورد بحث متصل است به آیه ما قبل، که می فرمود: " قُلْ يَجْمَعُ بَيْنَنَا رَبُّنَا ... "، و این خود یکی از شواهدی است بر معنایی که ما برای آیه " وَ مَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا كَافَّةً لِلنَّاسِ " کردیم، چون اگر معنا غیر از آن بود که ما گفتیم، آیه مورد بحث و آیه بعدی اش دو تا جمله معترضه می شدند، که بین آیه: " وَ مَا أَرْسَلْنَاكَ " و آیات بعد که متعرض مساله نبوتند فاصله شده اند.

" قُلْ لَكُمْ مِيعَادٌ يَوْمَ لَا تَسْتَأْخِرُونَ عَنْهُ سَاعَةً وَلَا تَسْتَقْدِمُونَ " دستوری است از خدای تعالی به رسول گرامی اش، به اینکه پاسخشان دهد به اینکه:

میعاد حتمی و معین دارند، که ممکن نیست تخلف بپذیرد، بلکه قطعاً واقع خواهد شد، به این معنا که خدا به آمدن آن وعده ای داده که خلف آن نمی کند، چیزی که هست وقت وقوع آن پوشیده است، و کسی جز خود او از آن خبر ندارد.

و اینکه بعضی مفسرین گفته اند: مراد از میعاد، روز مرگ است، صحیح نیست، چون مشرکین از روز مرگ سؤال نکرده بودند، زیرا قبلاً هم وعده مرگ به ایشان نداده بود، تا بپرسند روز مرگ چه روزی است، بلکه وعده جمع و فتح داده بود، که از خصائص معاد است، نه روز مرگ.

بحث روایتی (چند روایت در ذیل آیه: " حَتَّى إِذَا فُزِعَ عَنْ قُلُوبِهِمْ ... " و آیه: " وَ مَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا كَافَّةً لِلنَّاسِ ")

در تفسیر قمی در روایت ابی الجارود از امام باقر (علیه السلام) در ذیل آیه " حَتَّى إِذَا فُزِعَ عَنْ قُلُوبِهِمْ قَالُوا مَاذَا قَالَ رَبُّكُمْ قَالُوا الْحَقُّ وَ هُوَ الْعَلِيُّ الْكَبِيرُ " آمده که: فرمود چون اهل آسمانها از روز بعثت عیسی بن مریم تا روز بعثت محمد بن عبد الله (صلی الله علیه و آله) هیچ وحی نشنیده بودند، همین که خدای تعالی جبرئیل را به سوی محمد (صلی الله علیه و آله) فرستاد، اهل آسمانها صوت وحی را شنیدند، که چون افتادن آهن بر روی سنگی صاف و محکم صدا کرد، پس همه تکان خوردند.

و همین که از وحی فارغ شد جبرئیل نازل شد، به اهل هر آسمانی برخورد، پریشانی و فزع از دل های اهل آن آسمان زایل گشت، آن وقت به خود آمده، از یکدیگر پرسیدند:

پروردگارتان چه می گفت؟ و در پاسخ گفتند: خدا حق را گفت، و او علی و کبیر است (۱).

مؤلف: نظیر این روایت از طرق اهل سنت نقل شده که بعضی از آنها سندش تا رسول خدا (صلی الله علیه و آله) هست، و بعضی دیگر سندش موقوف است، و همه اش ذکر نشده، و به هر حال کلام رسول خدا (صلی الله علیه و آله) مصداقی از مصداق آیه است، ولی به هیچ وجه صلاحیت برای تفسیر آن ندارد.

و در الدر المنثور از ابن مردویه، از ابن عباس (۲) و در مجمع البیان از ابن عباس، از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) روایت کرده اند که فرمود: به من پنج چیز داده اند، که به احدی از انبیای قبل از من ندادند، اول اینکه من مبعوث شده ام به کافه مردم، چه سرخ پوست، و چه سیاه پوست، و اما سایر انبیاء هر یک مبعوث می شد به قوم خودش دوم اینکه خدای تعالی مرا به وسیله رعب و وحشت یاری فرمود، دشمن من از مسافت یک ماه راه از من مرعوب می شود، سوم اینکه غنیمت برای من حلال شد، چهارم اینکه تمام روی زمین برایم مسجد و هم طهور شد، پنجم اینکه به من شفاعت دادند، و من آن را برای امتم در روز قیامت ذخیره کرده ام، و امتم ان شاء الله اگر چیزی را شریک خدا نسازد، بدان نائل می شود (۳).

مؤلف: این معنا از ابن منذر، از ابی هریره، از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نیز روایت شده.

لیکن روایت مزبور معارض است با روایات بسیاری که می گویند: نوح (علیه السلام) نیز مبعوث بود برای رسالت به سوی تمام بشر، که در بعضی از آن روایات نام ابراهیم (علیه السلام) و در بعضی دیگر همه انبیای اولوا العزم نیز برده شده.

و از سوی دیگر اینکه شفاعت را یکی از خصائص رسول خدا (صلی الله علیه و آله) دانست، مخالف است با روایات زیادی که برای سایر انبیاء هم شفاعت را اثبات می کند، خدای تعالی هم در قرآن شفاعت را خاص عموم کسانی دانسته که در دنیا شهید و گواه بر حق باشند، و فرموده: "وَلَا يَمْلِكُ الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ الشَّفَاعَةَ إِلَّا مَنْ شَهِدَ بِالْحَقِّ وَ هُمْ يَعْلَمُونَ" (۴) و قرآن کریم گواهی داده به اینکه حضرت عیسی (علیه السلام) از شهداء است،

ص: ۵۶۹

۱- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۲۰۲.

۲- الدر المنثور، ج ۵، ص ۲۳۷.

۳- مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۹۱.

۴- یعنی هیچ کس از آنهایی که کفار مشرک به جای خدا می خوانند قادر بر شفاعت نیست، مگر کسانی که شاهد به حق باشند و می دانند. سوره زخرف، آیه ۸۶.

و فرموده: " وَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ يَكُونُ عَلَيْهِمْ شَهِيدًا " (۱).

و روایات از طرق عامه و خاصه در عمومیت رسالت رسول اسلام بسیار است، و از ظاهر بسیاری از آن روایات بر می آید که کلمه " کافه " را در جمله: " وَ مَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا كَافَّةً لِلنَّاسِ " حال از " ناس " گرفته، و حال را بر صاحب حال مقدم داشته، در حالی که علمای نحو در آن اختلاف دارند، بصری ها آن را جایز ندانسته، و کوفی ها جایز می دانند.

ص: ۵۷۰

۱- روز قیامت مسیح شهید بر آنان است. سوره نساء، آیه ۱۵۹.

وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَنْ نُؤْمِنَ بِهَذَا الْقُرْآنِ وَلَا بِالَّذِي بَيْنَ يَدَيْهِ وَ لَوْ تَرَى إِذِ الظَّالِمُونَ مَوْقُوفُونَ عِنْدَ رَبِّهِمْ يَرْجِعُ بَعْضُهُمْ إِلَى بَعْضٍ الْقَوْلَ يَقُولُ الَّذِينَ اسْتُضِعُوا لِلَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا لَوْ لَا أَنْتُمْ لَكُنَّا مُؤْمِنِينَ (۳۱) قَالَ الَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا لِلَّذِينَ اسْتُضِعُوا أ نَحْنُ صَدَدْنَاكُمْ عَنِ الْهُدَى بَعِيدٍ إِذْ جَاءَكُمْ بَلٌ كُنْتُمْ مُجْرِمِينَ (۳۲) وَقَالَ الَّذِينَ اسْتُضِعُوا لِلَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا بَلْ مَكْرُ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ إِذْ تَأْمُرُونَنَا أَنْ نَكْفُرَ بِاللَّهِ وَ نَجْعَلَ لَهُ أَنْدَادًا وَ أَسِرُّوا النَّدَامَةَ لَمَّا رَأَوُا الْعَذَابَ وَ جَعَلْنَا الْأَعْلَامَ فِي أَعْنَاقِ الَّذِينَ كَفَرُوا هَلْ يُجْزَوْنَ إِلَّا مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ (۳۳) وَ مَا أَرْسَلْنَا فِي قَرْيَةٍ مِنْ نَذِيرٍ إِلَّا قَالَ مُتْرَفُوهَا إِنَّا بِمَا أُرْسِلْتُمْ بِهِ كَافِرُونَ (۳۴) وَ قَالُوا نَحْنُ أَكْثَرُ أَمْوَالًا وَ أَوْلَادًا وَ مَا نَحْنُ بِمُعَدِّينَ (۳۵)

قُلْ إِنْ رَبِّي يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَ يَقْدِرُ وَ لَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ (۳۶) وَ مَا أَمْوَالُكُمْ وَ لَا أَوْلَادُكُمْ بِالَّتِي تُقَرَّبُكُمْ عِنْدَنَا زُلْفَى إِلَّا مَنْ آمَنَ وَ عَمِلَ صَالِحًا فَأُولَئِكَ لَهُمْ جَزَاءُ الضَّعِيفِ بِمَا عَمِلُوا وَ هُمْ فِي الْغُرَفَاتِ آمِنُونَ (۳۷) وَ الَّذِينَ يَسْعَوْنَ فِي آيَاتِنَا مُعَاجِزِينَ أُولَئِكَ فِي الْعَذَابِ مُحْضَرُونَ (۳۸) قُلْ إِنْ رَبِّي يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَ يَقْدِرُ لَهُ وَ مَا أَنْفَقْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَهُوَ يُخْلِفُهُ وَ هُوَ خَيْرُ الرَّازِقِينَ (۳۹) وَ يَوْمَ يَحْشُرُهُمْ جَمِيعًا ثُمَّ يَقُولُ لِلْمَلَائِكَةِ أ هَؤُلَاءِ إِيَّاكُمْ كَانُوا يَعْبُدُونَ (۴۰)

قَالُوا سُبْحَانَكَ أَنْتَ وَئِينَا مِنْ دُونِهِمْ بَلْ كَانُوا يَعْبُدُونَ الْجِنَّ أَكْثَرُهُمْ بِهِمْ مُؤْمِنُونَ (۴۱) فَالْيَوْمَ لَا يَمْلِكُ بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ نَفْعًا وَ لَا ضَرًّا وَ نَقُولُ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا ذُوقُوا عَذَابِ النَّارِ الَّتِي كُنْتُمْ بِهَا تَكْذِبُونَ (۴۲) وَ إِذَا تَنَلَى عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ قَالُوا مَا هَذَا إِلَّا رَجُلٌ يُرِيدُ أَنْ يَصُدَّكُمْ عَمَّا كَانَ يَعْبُدُ آبَاؤُكُمْ وَ قَالُوا مَا هَذَا إِلَّا إِيَّاكَ مُمْتَرِي وَ قَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلْحَقِّ لَمَّا جَاءَهُمْ إِنْ هَذَا إِلَّا سِحْرٌ مُبِينٌ (۴۳) وَ مَا آتَيْنَاهُمْ مِنْ كُتُبٍ يَدْرُسُونَهَا وَ مَا أَرْسَلْنَا إِلَيْهِمْ قَبْلَكَ مِنْ نَذِيرٍ (۴۴) وَ كَذَّبَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَ مَا بَلَّغُوا مِعْشَارَ مَا آتَيْنَاهُمْ فَكَذَّبُوا رُسُلِي فَكَيْفَ كَانَ نَكِيرِ (۴۵)

قُلْ إِنَّمَا أَعْظَمُكُمْ بِوَاحِدِهِ أَنْ تَقُومُوا لِلَّهِ مِثْلِي وَ فُرَادَى ثُمَّ تَتَفَكَّرُوا مَا بِصَاحِبِكُمْ مِنْ جِنَّةٍ إِنْ هُوَ إِلَّا نَذِيرٌ لَكُمْ بَيْنَ يَدَيْ عَذَابٍ شَدِيدٍ (۴۶) قُلْ مَا سَأَلْتُكُمْ مِنْ أَجْرٍ فَهُوَ لَكُمْ إِنْ أَجْرِي إِلَّا عَلَى اللَّهِ وَ هُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ (۴۷) قُلْ إِنْ رَبِّي يَقْذِفُ بِالْحَقِّ عَلَافًا الْغُيُوبِ (۴۸) قُلْ جَاءَ الْحَقُّ وَ مَا يُؤَدِّي الْبَاطِلُ وَ مَا يُعِيدُ (۴۹) قُلْ إِنْ ضَلَلْتُ فَإِنَّمَا أَضِلُّ عَلَى نَفْسِي وَ إِنْ اهْتَدَيْتُ فِيمَا يُوحِي إِلَيَّ رَبِّي إِنَّهُ سَمِيعٌ قَرِيبٌ (۵۰)

وَ لَوْ تَرَى إِذْ فَزِعُوا فَلَا فَوْتَ وَ أَخَذُوا مِنْ مَكَانٍ قَرِيبٍ (۵۱) وَ قَالُوا آمَنَّا بِهِ وَ أَنَّى لَهُمُ التَّنَافُسُ مِنْ مَكَانٍ بَعِيدٍ (۵۲) وَ قَدْ كَفَرُوا بِهِ مِنْ قَبْلُ وَ يَقْسِفُونَ بِالْغَيْبِ مِنْ مَكَانٍ بَعِيدٍ (۵۳) وَ حِيلَ بَيْنَهُمْ وَ بَيْنَ مَا يَشْتَهُونَ كَمَا فُعِلَ بِأَشْيَاعِهِمْ مِنْ قَبْلُ إِنَّهُمْ كَانُوا فِي شَكٍّ مُرِيبٍ (۵۴)

کسانی که کافر شدند گفتند: هرگز به این قرآن، و به کتابهای آسمانی که فعلا هست ایمان نمی آوریم، و اگر ظالمان را در آن هنگام که نزد پروردگارشان ایستاده باشند بینی، خواهی دید که با یکدیگر کشمکش نموده، جرم را به گردن یکدیگر می اندازند، کسانی که در دنیا ضعیف شمرده شدند، به کسانی که بزرگ منشی کردند، می گویند: اگر شما نبودید ما از مؤمنان بودیم (۳۱).

و کسانی که بزرگ منشی کردند، به آنان که ضعیف شمرده شدند، می گویند: آیا ما شما را از هدایت بعد از آنکه در اختیارتان قرار گرفت جلوگیری کردیم؟ نه، بلکه خودتان مجرم بودید (۳۲).

و آنهایی که ضعیف شمرده شدند، به کسانی که بزرگ منشی کردند، گفتند: بلکه نیرنگ شبانه روزی شما، ما را وادار به کفر نمود، برای اینکه شما ما را دستور می دادید به خدا کفر بورزیم، و برایش شریک بگیریم، (آن روز هم بر حسب طبیعتی که در دنیا کسب کرده بودند) پشیمانی خود را در وقت دیدن عذاب پنهان می کنند، و ما کنده و زنجیر به گردن کفار می گذاریم، آیا جز به آنچه که می کردند کیفر می شوند؟ (۳۳).

ما به سوی هیچ قریه ای بیم رسان نفرستادیم، مگر آنکه عیاشهای آن قریه گفتند: ما به آنچه شما به تبلیغش مامور شده اید کافریم (۳۴).

و نیز گفتند: ما اموال و اولاد بیشتری داریم، و هرگز عذاب نمی شویم (۳۵).

بگو این پروردگار من است، که روزی را برای هر کس بخواهد بسیار، و برای هر کس بخواهد اندک می سازد، و لیکن بیشتر مردم نمی دانند (۳۶).

و اموال و اولاد شما چنان نیست که شما را نزد ما مقرب سازد، مگر کسی که ایمان آورد، و عمل صالح کند، که اینگونه افراد پاداشی دو برابر آنچه می کردند دارند، و در غرفه ها ایمنند (۳۷).

و کسانی که در جلوگیری از آیات ما تلاش می کنند، و می خواهند ما را عاجز کنند، در عذاب احضار خواهند شد (۳۸).

(باز هم بگو) که: این پروردگار من است که رزق را برای هر کس بخواهد وسعت داده، و برای هر کس بخواهد تنگ می گیرد، و آنچه که انفاق کنید او جایش را پر می کند، و او بهترین روزی دهندگان است (۳۹).

و روزی که همگی را محشور می کند، و آن گاه به ملائکه می گویند: آیا اینان شما را می پرستیدند؟ (۴۰).

در جواب می گویند: منزهی تو ای خدا! تویی ولی ما، نه اینان، بلکه اینان جن را می پرستیدند، بیشترشان به جن ایمان داشتند (۴۱).

پس (به هر حال) امروز هیچ یک از شما برای دیگری مالک نفع و ضرری نیست، و ما به کسانی که ستم کردند می گوئیم: عذاب آتش را که آن را تکذیب می کردند بچشید (۴۲).

و چون آیات ما بر آنان تلاوت می شود، با اینکه آیاتی روشن است، در عین حال می گویند: این مرد هیچ منظوری ندارد جز اینکه شما را از آنچه پدرانمان می پرستیدند جلوگیری کند، و نیز می گویند: این آیات دروغی بیش نیست، که وی به خدا بسته است، و کسانی که کافر شدند وقتی حق برایشان روشن می شود می گویند: این جز سحری آشکار نیست (۴۳).

با اینکه ما هیچ کتابی به این کفار قریش نفرستاده ایم تا درس آن را خوانده باشند، و نیروی تشخیص سحر را به دست آورده باشند، و قبل از تو هیچ بیم رسانی به سوی آنان نفرستادیم (۴۴).

(این تنها اینان نیستند که آیات ما را تکذیب می کنند)، کسانی که قبل از ایشان بودند، (و قریش) ده یک آن نیرو را که ما به آنان دادیم ندارند فرستادگان مرا تکذیب کردند، و من چگونه آنان را به عذاب خود هلاک کردم، آیا از هلاک قریش عاجزم؟ (۴۵).

بگو: من شما را به یک اندرز موعظت می‌کنم، و آن این است که: فقط به خاطر خدا (و بدون اینکه غیر از خدا را دخالت دهید) دو به دو و یا تک تک و بدون سر و صدا قیام کنید، و سپس در باره من بیندیشید، آیا در مدتی طولانی که در بین شما زندگی کرده‌ام سوء سابقه ای و یا جنونی سراغ دارید؟ نه، طرف شما جنون ندارد، او جز بیم رسان نیست، که شما را از عذابی شدید که در انتظار شماست، می‌ترساند (۴۶).

بگو: من که از شما اجرتی نخواسته‌ام، و به فرض هر چه هم خواسته باشم مال خود شما، چون پاداش من جز بر خدا نتواند بود، و او بر هر چیز ناظر است (۴۷).

بگو پروردگار من حق را نازل می‌کند، و او علام الغیوب است (۴۸).

بگو حق آمد، و دیگر باطل نمی‌تواند از نو چیزی را بیاورد، و با آن رونق قبلی خود را اعاده دهد (۴۹).

بگو: به فرضی هم که من گمراه شده باشم، به ضرر خودم شده‌ام، و اگر راه یافته باشم، به وحی پروردگارم یافته‌ام، که او شنوایی نزدیک است (۵۰).

و اگر ببینی هنگامی که کفار به فرع در می‌آیند، پس در پیشگاه خدا فراری نیست، و چیزی از او فوت نمی‌شود، بلکه از جایی نزدیک دستگیر می‌شوند (۵۱).

و نیز گفتند: ایمان آوردیم به آن قرآن، ولی چگونه از مکانی دور یعنی از قیامت به ایمان تو رسید (۵۲).

با اینکه قبلاً به آن کفر ورزیدند، و از مکانی دور سخن به نادیده رها می‌کردند (۵۳).

میان ایشان و آن آرزو که دارند حایل افکند، چنان که با نظایر ایشان از پیش همین رفتار را کرد، که آنان در شکی سخت بودند (۵۴).

بیان آیات

اشاره

این آیات فصل دیگری است از سوره، که در باره مساله نبوت، و فروع آن سخن می‌گوید، و سخنانی را که مشرکین در باره این مساله گفته‌اند نقل می‌کند، و در خلال آن آنچه در روز مرگ، و یا روز قیامت بر سر آنان می‌آید، خاطر نشان می‌سازد.

و این آیات به وسیله آیه "وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا كَافَّةً لِلنَّاسِ" متصل به آیات قبل می‌شود، و در حقیقت آیه مزبور برزخی است بین دو دسته آیات، چون در آن مساله رسالت به عنوان دلیل بر مساله توحید ذکر شد.

" وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَنْ نُؤْمِنَ بِهَذَا الْقُرْآنِ وَلَا بِالَّذِي بَيْنَ يَدَيْهِ " مراد از " الَّذِينَ كَفَرُوا " مشرکین، و مراد از " بِالَّذِي بَيْنَ يَدَيْهِ " کتب آسمانی قبل از قرآن یعنی تورات و انجیل است، مشرکین گفته بودند که: نه به این قرآن ایمان داریم، و نه به کتب آسمانی قبل از آن، و این بدان جهت است که اصولاً مسلک و ثنیت و شرک معتقد به نبوت و توابع آن یعنی کتب آسمانی نیست.

و اینکه بعضی (۱) از مفسرین گفته اند: مراد از " بِالَّذِي بَيْنَ يَدَيْهِ " مسأله آخرت و معاد است، سخنی است بدون دلیل، به خلاف معنایی که ما کردیم، که در قرآن کریم شواهد بسیار دارد، چون قرآن در بسیاری موارد از تورات و انجیل تعبیر به " بِالَّذِي بَيْنَ يَدَيْهِ " کرده، و خطایی دیگر که بعضی (۲) از مفسرین مرتکب شده اند، این است که گفته اند: مراد از " الَّذِينَ كَفَرُوا " یهودیانند.

" وَ لَوْ تَرَىٰ إِذِ الظَّالِمُونَ مَوْقُوفُونَ عِنْدَ رَبِّهِمْ ... "

ظاهراً حرف " لام " در کلمه " الظالمون " لام عهد است. این آیه و دو آیه بعد از آن این معنا را خاطر نشان می سازد که وبال این کفر که اساس آن گمراهی پیشوایان کفر، و گمراه گری آنان نسبت به پیروان خویش است، به زودی به آنان می رسد، و چیزی نمی گذرد که پشیمان می شوند، در حالی که پشیمانی سودی نداشته باشد.

گفتگو و مخاصمه ضعیفای کفار با بزرگان، در قیامت، که گمراهی خود را متوجه بزرگان خود کرده بزرگان نیز خود را تبرئه می کنند

پس جمله " وَ لَوْ تَرَىٰ " خطاب به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) است، چون خود کفار کمتر از آنند که خطاب الهی را بفهمند. " إِذِ الظَّالِمُونَ " یعنی آنهایی که به کتب خدا و فرستادگان او کفر ورزیدند و با این عمل خود، به خود ظلم کردند. " مَوْقُوفُونَ عِنْدَ رَبِّهِمْ " در روز قیامت برای حساب و جزاء در پیشگاه پروردگارشان می ایستند. " يَرْجِعُ بَعْضُهُمْ إِلَىٰ بَعْضٍ الْقَوْلَ " یعنی با یکدیگر گفتگو و با یکدیگر مراجعه و مخاصمه می کنند. " يَقُولُ الَّذِينَ اسْتَضَعُّوا " بیان همان مراجعه است، می فرماید: آنها که در دنیا ضعیف شدند، و تبعه ستمگران بودند " لِلَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا " به ستمگران و پیشوایان ضلالت می گویند: " لَوْ لَا أَنْتُمْ لَكُنَّا مُؤْمِنِينَ " اگر شما نبودید، ما مؤمن بودیم، منظورشان این است که شما ما را مجبور و وادار به کفر کردید، و بین ما و ایمان حائل گشتید.

" قَالَ الَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا لِلَّذِينَ اسْتَضَعُّوا " - مستکبرین جواب دادند، و از تهمتی که

ص: ۵۷۵

۱- مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۹۲.

۲- مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۹۲.

ضعفاء به ایشان زدند- که شما ما را مجبور کردید- به اینکه "أَنْحُنُ صِدْدَنَاكُمْ" آیا ما شما را از ایمان باز داشتیم؟ مانع شدیم "عَنِ الْهُدَى بَعْدَ إِذْ جَاءَكُمْ" از اینکه هدایت را بعد از آنکه به وسیله دعوت نبوی در اختیارتان قرار گرفت بپذیرید؟ حاشا زیرا بهترین دلیل بر اینکه ما شما را مجبور نکردیم، و بین شما و ایمان حائل نشدیم، این است که شما در ایمان و کفر مختار بودید، "بَلْ كُنْتُمْ مُجْرِمِينَ" بلکه خودتان مجرم بودید، و می خواستید بر جرم خود ادامه دهید، و به همین جهت جرم خود را تا مرز کفر کشانید، و با اینکه هدایت الهی در اختیارتان قرار گرفت، زیر بار نرفتید، بدون اینکه از ناحیه ما مجبور شده باشید، پس کفر شما مستند به خود شماست، و ما برای از آنیم.

"وَقَالَ الَّذِينَ اسْتُضِعُوا لِلَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا"- این جمله حکایت کلام ضعفاست که در رد دفاعیه مستکبرین گفتند: "بَلْ مَكْرُ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ" نه، شما بی تقصیر نیستید، چون نقشه های پی گیر، و مکر شبانه روزی شما ما را به کفر واداشت، "اذ" چون شما همواره "تَأْمُرُونَنَا أَنْ نَكْفُرَ بِاللَّهِ وَنَجْعَلَ لَهُ أَنْدَادًا" به ما دستور می دادید به خدا کفر بورزیم، و برای او انداد و امثالی از آلهه دروغی قائل شویم، یعنی شما در دنیا به طور دائم و شبانه روزی نقشه می ریختید، برای اینکه ما را ضعیف کنید و بر ما فرمانروا باشید و ما را وادارید که خواسته های شما را اطاعت کنیم و ایمان آوریم، لذا ناچار بودیم بر اینکه سر در اطاعت نهیم و کافر و مشرک شویم چون شما کفر و شرک را از ما می خواستید، و مگر اجبار غیر از این است؟

دروغگویی و پنهانکاری کفار در قیامت روز کشف اسرار است، از باب ظهور ملکات رذیله و عادات بد نفسانی است

"و اسروا"- و پنهان داشتند: "النَّدَامَةَ لَمَّا رَأُوا الْعَذَابَ" ندامت خود را چون عذاب را دیدند، و فهمیدند که دیگر راه فراری ندارند. و این پنهان کاری در آن روز با اینکه روز قیامت روزی است که همه پنهانیاها و اسرار بیرون می افتد، و روزی است که "يَوْمَ هُمْ بَارِزُونَ لَا يَخْفَىٰ عَلَى اللَّهِ مِنْهُمْ شَيْءٌ- چیزی از اسرار مردم بر خدا پوشیده نمی ماند" (۱) نظیر دروغگوییها و انکار شرکشان است، و نیز نظیر قسم دروغ خوردنشان است، که در قیامت همه اینها از آنان سر می زند، و این از باب ظهور ملکات رذیله است، که در نفوس آنها ریشه دوانده، از آنجایی که در دنیا همواره ندامت خود را از ترس شتمات دشمنان پنهان می داشتند، این پنهان کاری برای آنان عادت شده، لذا در قیامت هم با اینکه روز بروز و ظهور نهانی ها است، و روز "تُبْلَى السَّرَائِرُ" برون افتادن اسرار از پرده ها است، مع ذلک دست از عادت دنیایی خود بر نمی دارند، و به مقتضای ملکه دروغگویی باز دروغ می گویند با اینکه می دانند که

ص: ۵۷۶

دروغشان هویدا است.

خدای سبحان سپس کیفیت گرفتاریشان به عذاب را ذکر نموده، می فرماید: " وَ جَعَلْنَا الْأَعْلَالَ فِي أَعْنَاقِ الَّذِينَ كَفَرُوا " غل و زنجیرها به گردنهایشان می افکنیم تا نتوانند از عذاب بیرون آیند. " هَلْ يُجْزَوْنَ إِلَّا مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ - مگر به جز آنچه می کردند جزاء داده می شوند؟ "

" وَ مَا أَرْسَلْنَا فِي قَوْمِهِ مِنْ نَذِيرٍ إِلَّا قَالَ مُتْرَفُوهَا إِنَّا بِمَا أُرْسِلْتُمْ بِهِ كَافِرُونَ " کلمه " مترف " اسم مفعول از ماده " اتراف " است، که به معنای زیاده روی در تلذذ از نعمتها است، و در این تفسیر اشاره است به اینکه زیاده روی در لذایذ کار آدمی را به جایی می کشاند که از پذیرفتن حق استکبار ورزد، هم چنان که آیه بعدی هم آن را افاده می کند.

" وَقَالُوا نَحْنُ أَكْثَرُ أَمْوَالًا وَ أَوْلَادًا وَ مَا نَحْنُ بِمُعَذَّبِينَ " ضمیر جمع به کلمه " المترفین " بر می گردد، و خاصیت اتراف، و ترفه، و غوطه ور شدن در نعمت های مادی همین است، که قلب آدمی بدان ها متعلق شود، و آنها را عظیم بشمارد، و سعادت خود را در داشتن آنها بداند، حالا چه اینکه موافق حق باشد، یا مخالف آن، در نتیجه همواره به یاد حیات ظاهری دنیا بوده، ما ورای آن را فراموش می کند.

و لذا خدای سبحان از چنین افرادی حکایت می کند که گفتند: " نَحْنُ أَكْثَرُ أَمْوَالًا وَ أَوْلَادًا - ما اموال و اولاد بیشتری داریم "، یعنی سعادت نیست جز در همین، هم چنان که شقاوتی هم نیست جز در نداشتن آن، " وَ مَا نَحْنُ بِمُعَذَّبِينَ " و ما در آخرت معذب نیستیم، و این نفی عذابشان نیست مگر از غفلت و بی خبری از ما ورای بسیاری اموال و اولاد، وقتی سعادت و فلاح تنها در داشتن مال و اولاد بیشتری بود، و بس، معلوم است که عذابی هم نیست، مگر در نداشتن آن، و با داشتن آن عذابی نخواهد بود.

در اینجا وجه دیگری نیز هست، و آن این است که مشرکین از آن جا که برخوردار از مال و اولاد بودند، مغرور شدند، و پنداشتند که در درگاه خدا احترامی دارند، و این کرامت و حرمت را همیشه خواهند داشت، و معنای کلامشان این است که: ما در درگاه خدا دارای کرامتیم، شاهدش هم این است که این همه مال و اولادمان داده، و ما همیشه این کرامت را خواهیم داشت، پس اگر هم عذابی باشد، ما معذب نخواهیم بود. بنا بر این وجه آیه شریفه در معنای آیه شریفه " وَ لَئِنْ أَدْقْنَا رَحْمَةً مِنَّا مِنْ بَعْدِ ضَرَاءٍ مَسَّتْهُ لَيَقُولَنَّ هَذَا لِي وَ مَا أَظُنُّ السَّاعَةَ قَائِمَةً وَ لَئِنْ رُجِعْتُ إِلَى رَبِّي إِنَّ لِي عِنْدَهُ لَلْحُسْنَى " (۱) خواهد بود.

ص: ۵۷۷

۱- و اگر رحمتی از خود به او بچشانیم، بعد از ناملایمی به وی رسیده بود، تازه می گوید این حق از آن من بود، و اصلاً گمان نمی کنم قیامتی قائم شود، و بفرضی هم بشود و من بار دیگر به سوی پروردگارم برگردم، باز هم نزد او نعمت و خوبی دارم. سوره حم سجده، آیه ۵۰.

"قُلْ إِنَّ رَبِّي يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَن يَشَاءُ وَيَقْدِرُ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ" این آیه و سه آیه بعدش جواب از این گفتار مشرکین است، که گفتند: "نَحْنُ أَكْثَرُ أَمْوَالًا"، و این جواب از دو طریق و به دو صورت آمده، اول اینکه مساله رزق یعنی اموال و اولاد، و کمی و زیادی آن، به دست خدا است، که هر کسی را به مقتضای حکمت و مصلحت از آن روزی می کند و اسباب بدست آوردنش را هم فراهم می کند، و خواست انسان و کرامت و حرمتی که نزد خدا دارد، هیچ اثری در کمی و زیادی رزقش ندارد. برای اینکه چه بسا رزق یک مؤمن، و یک کافر، و یک عاقل دوراندیش، زیاد می شود، هم چنان که رزق یک احمق و بی عقل زیاد می شود، و چه بسا همین نامبردگان رزقشان کم می شود، و یا در اول زیاد، و در آخر کم می شود، پس زیادی مال هیچ دلالتی بر سعادت و کرامت نزد خدا ندارد.

و همین است معنای جمله "قُلْ إِنَّ رَبِّي" که در آن رب را به خود نسبت داده، چون طرف خطابش یعنی مشرکین خدا را رب خود نمی دانستند، و رزق دادن، خود از شئون ربوبیت است، "یبسط" که توسعه می دهد، "الرِّزْقَ لِمَن يَشَاءُ" رزق را برای هر که بخواهد، و مصلحت و حکمتش اقتضاء کند "و يقدر" و تنگ می گیرد آن را برای هر که بخواهد "و لَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ" و لیکن بیشتر مردم نمی دانند، اگر از رزق چیزی نصیبشان نشده باشد، محرومیت خود را به اسباب ظاهری، و اتفاقی نسبت می دهند، و اگر نصیبشان بشود، آن را به زرنگی و حسن تدبیر خود نسبت می دهند، و همین کافی است در حماقت آنان.

وجه اینکه مترفین گفتند ما عذاب نمی شویم و جواب به آنان با بیان اینکه کثرت مال و اولاد بدون ایمان و عمل صالح مانع از عذاب نیست

"وَمَا أَمْوَالُكُمْ وَلَا أَوْلَادُكُمْ بِآلَتِي تُقَرَّبُكُمْ عِنْدَنَا زُلْفَى... مُخَضَّرُونَ" این آیه صورت دوم جواب است، از گفته آنان که گفتند: "نَحْنُ أَكْثَرُ أَمْوَالًا وَ أَوْلَادًا وَ مَا نَحْنُ بِمُعَذَّبِينَ" و حاصل آن این است که نبودن عذاب نتیجه تقرب به خدا است، نه اینکه نتیجه داشتن اموال و اولاد بیشتر باشد، چون اموال و اولاد باعث تقرب به خدا نمی شود، تا با بودن آن عذابی نباشد، و بنا بر این در آیه شریفه مقرب بودن مال، در جای نبودن عذاب به کار رفته، و این از قبیل به کار بردن سبب در جای مسبب است.

و همین معنا معنای جمله "وَمَا أَمْوَالُكُمْ وَلَا أَوْلَادُكُمْ" نیز هست، چون می فرماید:

"وَمَا أَمْوَالُكُمْ وَلَا أَوْلَادُكُمْ" اموال و اولاد شما که بدان در سعادت خود اعتماد می کنید و آن

را دلیل بر نداشتن عذاب خدا می دانید "بِالَّتِي تُقَرِّبُكُمْ عِنْدَنَا زُلْفَىٰ" چیزی نیست که شما را نزد ما نزدیک سازد.

"إِلَّا مَنْ آمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا" - مگر آن کس که ایمان آورد، و با مال و فرزندان خود عمل صالح کند، مال خود را در راه خدا انفاق نموده، و با آن ایمان و عمل صالح را تزویج و تبلیغ کرده، در سایرین نیز منتشر سازد، و اولاد خود را با تربیت دینی بار آورد، چنین افرادی پاداش دو چندان خواهند داشت. "فَأُولَئِكَ لَهُمْ جَزَاءُ الضُّعْفِ" در این جمله به احتمال قوی موصوف "جزاء" اضافه بر صفت "ضعف" شده، و معنای آن پاداش دو چندان است، و دو چندان بودنش برای این است که هم خود هدایت یافتند، و هم دیگران را هدایت کردند، علاوه بر اینکه خداوند حسنات آنان را به ده برابر و بیشتر مزد می دهد. "وَهُمْ فِي العُرْفَاتِ آمُونٌ" یعنی در قبه های بلند، از عذاب ایمنند، پس چنین افرادی عذاب نمی شوند.

"وَالَّذِينَ يَشْعُرُونَ فِي آيَاتِنَا مُعَاجِزِينَ" - یعنی در آیات ما جدیت می کنند که آن را از اثر بیندازند- و یا از ما پیشی بگیرند- "أُولَئِكَ فِي العَذَابِ مُخَصَّرُونَ" اینان هر چند که مال و اولادشان بسیار باشد، سرانجام در آتش احضار می شوند.

و در جمله "وَمَا أَمْوَالُكُمْ وَلَا أَوْلَادُكُمْ" از خطاب مخصوص به مؤمنین، به خطاب عموم مردم از کافر و غیر از کافر عدول شده، و وجهش این است که حکمی که برای اموال و اولاد بیان کرد، اختصاص به یک طایفه معینی ندارد، اگر این مال و اولاد در کار خیر به کار رود، اثر جمیلش به شرطی هویدا می گردد، که توأم با ایمان و عمل صالح باشد، و گر نه بیش از پیش و بال می آورد. "قُلْ إِنْ رَبِّي يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَيَقْدِرُ لَهُ وَ مَا أَنْفَقْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَهُوَ يُخْلِفُهُ وَ هُوَ خَيْرُ الرَّازِقِينَ" در مجمع البیان گفته، وقتی می گویند: "اخلف الله له و عليه" شمعنایش این است که خداوند به جای آنچه از دست فلانی برفت عوضی بداد (۱).

سیاق آیه دلالت دارد بر اینکه مراد از انفاق در وجوه احسان است، و مراد بیان این نکته است که چنین انفاقی نزد خدا ضایع و گم نمی شود، بلکه خداوند آن را عوض می دهد.

بنا بر این جمله "قُلْ إِنْ رَبِّي يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَقْدِرُ" در صدر آیه برای اشاره به این نکته است که مساله رزق، در سعه و ضیقش به دست خدا است، خدایی که اگر کم

ص: ۵۷۹

روزی دهد، خزینه اش زیاد نمی شود، و اگر زیاد بدهد خزینه اش کم نمی گردد، آن گاه فرموده:

" وَ مَا أَنْفَقْتُمْ مِنْ شَيْءٍ "، هر چه انفاق کنید، چه کم و چه زیاد و آن مال هر چه باشد، " فَهُوَ يُخْلِفُهُ " خدا جانشین کننده و جا پرکن آن است، و عوض آن را به شما می دهد، یا در دنیا، و یا در آخرت، " وَ هُوَ خَيْرُ الرَّازِقِينَ "، و او بهترین روزی رسان است، برای اینکه او اگر روزی می دهد، بلا عوض و صرفا از در جود و سخا می دهد، ولی دیگران اگر روزی می دهند، به عنوان قرض و معامله می دهند، آری می دهند تا روزی پس بگیرند، علاوه بر اینکه او رازق حقیقی است، و دیگران واسطه وصول رزق اویند.

سؤال خداوند از ملائکه (أَهُؤْلَاءِ إِيَّاكُمْ كَانُوا يَعْبُدُونَ) و بیزاری جستن ملائکه از عبادت مشرکین

" وَ يَوْمَ يَحْشُرُهُمْ جَمِيعًا ثُمَّ يَقُولُ لِلْمَلَائِكَةِ أَهَؤْلَاءِ إِيَّاكُمْ كَانُوا يَعْبُدُونَ " مراد از " يَحْشُرُهُمْ جَمِيعًا " - به شهادت سیاق - عابدها و معبودهایند، و یا به عبارت دیگر بت ها و بت پرستانند.

و در جمله " ثُمَّ يَقُولُ لِلْمَلَائِكَةِ أَهَؤْلَاءِ إِيَّاكُمْ كَانُوا يَعْبُدُونَ " که خدای تعالی سؤال می کند، منظور سؤال از اصل فرشته پرستی نیست، و از ملائکه نمی پرسد، که آیا بت پرستان شما را پرستش می کردند یا نه، چون اگر سؤال این بود. دیگر معنا نداشت ملائکه آن را انکار کنند، بگویند: " سُبْحَانَكَ أَنْتَ وَ لِيْنَا ... "، چون در اینکه مشرکین ملائکه را می پرستند هیچ حرفی نیست، بلکه مراد، سؤال از رضایت ملائکه است، که آیا شما به پرستش مشرکین. و خضوع عبادتی ایشان در برابر شما راضی بودید، یا خیر؟ همانطور که در آیه: " أَأَنْتَ قُلْتَ لِلنَّاسِ اتَّخِذُونِي وَ أُمَّي إِلَهَيْنِ مِنْ دُونِ اللَّهِ " از حضرت مسیح (علیه السلام) نمی پرسد که آیا تو چنین دستوری داده ای؟ چون هر چند ظاهر عبارت همین معنا را می رساند، اما می دانیم که منظور این نیست، چون خدای تعالی می داند که مسیح (علیه السلام) چنین دستوری نمی دهد، بلکه مراد این است که آیا تو راضی بودی که امتت تو را به عنوان خدای دوم پرستند؟ خواهی گفت:

این را هم خدا می دانست که نه ملائکه به شرک مشرکین راضی بودند، و نه مسیح (علیه السلام) به شرک نصاری، در جواب می گوئیم: بله درست است، که خدا این را هم می دانست، اما منظور از این عبارت این است که به هر دو طایفه بفهماند که امیدی که به شفاعت ملائکه و شفاعت حضرت مسیح (علیه السلام) داشتند، بی جا بوده، و برای همیشه از این شفاعت ناامید باشند، و هر چه در دنیا به این منظور عبادت کردند، همه هدر رفته، و بی فایده است.

" قَالُوا سُبْحَانَكَ أَنْتَ وَ لِيْنَا مِنْ دُونِهِمْ بَلْ كَانُوا يَعْبُدُونَ الْجِنَّ أَكْثَرُهُمْ بِهِمْ مُؤْمِنُونَ "

ملائکه در پاسخی که به سؤال خدای تعالی داده اند تمامی مراسم ادب را رعایت کرده اند، نخست او را به طور مطلق و بدون قید و شرط منزّه از این دانسته اند که کسی غیر از او سزاوار پرستش باشد، دوم اینکه رضایت خود را از اینکه معبود مشرکین واقع شوند، نفی نموده و عرضه داشته اند که: ما به چنین خطایی راضی نبوده ایم، سوم اینکه همین معنا را صریح نگفته اند، و نخواستند که حتی چنین خطایی را به زبان بیاورند، نگفتند: ما به عبادت آنان راضی نبودیم، و اصلاً نامی از عبادت آنها نبردند، تا مقام تخاطب و گفتگوی با خدای را به مطلبی که گوش خراش باشد آلوده نکرده باشند، نه با تصور آن، و نه با تصدیقش.

بلکه در پاسخ گفتند که: ما به غیر از تو ولیی برای خود نمی شناسیم، و ولی ما تنها تویی، و با نفی ولایت غیر از خدا، عدم رضایت خود را به طور کنایه رساندند، چون اگر به پرستش مشرکین راضی می شدند، قهراً بین آنان و مشرکین موالاتی می بود، و این موالات با انحصار ولایت در خدا منافات دارد، بعد از آنکه ولایت را منحصر در خدای تعالی کردند، دیگر معنا ندارد بین آنان و پرستندگان موالاتی باشد، و وقتی موالاتی نبود، رضایت به پرستش آنان نیز نخواهد بود.

مقصود از اینکه مشرکین به جن ایمان داشته آنها را عبادت می کرده اند

سپس بنا به حکایت قرآن کریم گفتند: "بَلْ كَانُوا يَعْبُدُونَ الْجِنَّ أَكْثَرَهُمْ بِهِمْ مُؤْمِنُونَ" و جن دومین طایفه از طوایف سه گانه ای هستند که مورد پرستش مشرکین واقع شده اند، چون گفتیم: مشرکین سه طایفه از موجودات را می پرستند، ملائکه، و جن، و قدیسین از بشر را، از این سه طایفه دو طایفه اول در استحقاق پرستش مقدم بر طایفه سوم می باشند، و طایفه سوم هر چند که اگر به حد کمال رسیده باشند، از دو طایفه اول افضلند، و لیکن هر چه باشند ملحق به آن دو طایفه اند.

و اینکه ملائکه در کلام خود کلمه اضراب و اعراض، یعنی کلمه "بل" را به کار بردند، دلیل بر این است که جن به پرستش بت پرستان راضی بوده اند.

و جن همان کسانی هستند که وثنی ها آنها را مبادی شرور، و پیدایش فساد در عالم می دانستند، و آنها را می پرستیدند، برای اینکه از شرشان محفوظ بمانند، هم چنان که ملائکه را مبدء تاریخ پنداشته، آنها را می پرستیدند، تا خیرات آنان را به سوی خود سرازیر کنند.

مراد از جن اینها نیستند، نه آنکه - چنانچه بعضی (۱) گفته اند - ابلیس و فرزندان، و یاوران وی باشند، و معنای عبادت ابلیس این باشد که دعوت وی را اطاعت نموده، و به دعوت وی

ص: ۵۸۱

ملائکه را می پرستیدند، و یا به دعوت وی هر گناه دیگری را مرتکب می شدند.

دلیل بر بطلان این تفسیر، تعبیری است که در آیه شریفه به لفظ ایمان آمده، نه به لفظ اطاعت، و نیز آن تفسیر (۱) دیگر که گفته: "جن در برابر مشرکین مجسم می شدند، و مشرکین آنها را ملائکه می پنداشتند، و می پرستیدند" و همچنین آن تفسیر (۲) دیگر که گفته: "جنیان بدرون بت ها می رفتند، تا در هنگام پرستش بت پرستان، ایشان پرستش شوند" صحیح نیست.

و ای بسا وجه اینکه ایمان به جن را به بیشتر مشرکین نسبت دادند، نه به همه آنان این باشد که بیشتر مشرکین منظورشان از بت پرستی مصونیت از شرور آلهه بوده، و از سوی دیگر در مذهب ایشان مبدء تمام شرور جن بوده است، پس در نتیجه پرستش بیشتر آنان به طور ناخودآگاه پرستش جن بوده است.

و اینکه بعضی (۱) از مفسرین گفته اند: منظور از اکثر، همگی مشرکین است، صحیح نیست، چون این توجیه و تفسیر وقتی صحیح است، که کلمه عبادت به اطاعت تفسیر شود، و حال آنکه توجه فرمودید که: آیه شریفه سخنی از اطاعت به میان نیاورده، بلکه سخن از ایمان گفته است.

"فَالْيَوْمَ لَا يَمْلِكُ بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ نَفْعًا وَلَا ضَرًّا وَ نَقُولُ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا ذُوقُوا عَذَابَ النَّارِ الَّتِي كُنتُمْ بِهَا تُكذَّبُونَ" این آیه نوعی تفریع و نتیجه گیری است، از بیزاری جستن ملائکه از مشرکین، و در این تفریع و در چند جای دیگر از کلام خدای تعالی بیان داشته، که: به طور کلی هر تابعی از متبوع خود، و هر متبوعی از تابع خود بیزاری میجوید، از آن جمله فرموده: "وَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ يَكْفُرُونَ بِشِرْكِكُمْ" (۲) و نیز فرموده: "ثُمَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ يَكْفُرُ بَعْضُكُمْ بِبَعْضٍ وَ يَلْعَنُ بَعْضُكُمْ بَعْضًا" (۳) و معنای آیه روشن است.

"وَ إِذَا تُتْلَىٰ عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ قَالُوا مَا هَذَا إِلَّا رَجُلٌ يُرِيدُ أَنْ يَصُدَّكُمْ عَنْ مَا كَانُوا يَعْبُدُ آبَاءَكُمْ ... مِنْ نَذِيرٍ" خطابی است از مشرکین، به عموم مشرکین، که بعد از شنیدن آیات قرآنی یکدیگر را

ص: ۵۸۲

۱- روح المعانی، ج ۲۲، ص ۱۵۱.

۲- روز قیامت متبوعین شما از شرک شما بیزاری می جویند. سوره فاطر، آیه ۱۴.

۳- روز قیامت یک دسته از شما به دسته دیگر کفر می ورزند، و دسته ای دسته دیگر را لعن می کنند. سوره عنکبوت، آیه

هشدار می دهند که: در تمسک به دین آبی خود کوشا باشند، و نیز یکدیگر را تحریک می کنند: که علیه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) به پا خیزند.

اصرار و پافشاری مشرکین در پیروی هوی و مقاومت بدون دلیل در برابر حق و موعظه پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) آنان را به قیام لله

و اگر در این کلام، خدای تعالی آیات خود را به وصف "بینات" توصیف فرموده، خواسته است به نوعی ایشان را مورد عتاب قرار دهد، و گویا فرموده: وقتی این آیات بر آنان خوانده می شود، با اینکه آیاتی بینات و روشنند، و هیچ تردیدی و شکی در آنها نیست، مع ذلک به جای اینکه عموم هم مسلمانان خود را دعوت کنند که: بیایید و این آیات را بپذیرید، بر عکس عموم آنها را می خوانند تا در تقلید کورکورانه از پدران خود پافشاری کنند، و ایشان را تحریک می کنند که: علیه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) به پا خیزند. و در اینکه کلمه "آباء" را به ضمیر کم "اضافه کرده، مبالغه در شوراندن مردم را افاده می کند.

"وَ قَالُوا مَا هَذَا إِلَّا إِنْفُكٌ مُّفْتَرًى" - واو، در ابتدای جمله، جمله را عطف می کند به کلمه "قالوا" که قبلاً ذکر شده و معنایش این است که مشرکین قبلاً گفتند: این مرد جز این مقصودی ندارد که شما را از مقصود پدرانتان باز بدارد، و نیز گفتند که: سخنان این مرد جز افترای به خدا چیزی دیگر نیست، و کلمه "هذا" در جمله مورد بحث اشاره تحقیر است، و معنایش این است که با اشاره تحقیر آمیز به آیات خدا اشاره نموده گفتند: این کلامی است که از وجهه اصلی اش برگشته، و دروغی است بر خدا.

با اینکه جا داشت بگویند: اینها آیات بینات خدا هستند، که از ناحیه خدا نازل شده، و اینکه با کلمه "هذا" به آیات بینات اشاره کردند، خود دلیل بر این است که از آیات چیزی جز این نفهمیده اند، که اینهم چیزی از چیزها است.

خدای سبحان از این جا سیاق کلام را تغییر داده، می فرماید: "وَ قَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلْحَقِّ لَمَّا جَاءَهُمْ إِنَّ هَذَا إِلَّا سِحْرٌ مُّبِينٌ" آمدن حق برای آنها به این است که حق به آنها برسد و برای آنها ظاهر شود. در این جمله می توانست بفرماید: "و قالوا للحق لما جاءهم هذا سحر مبين" ولی این طور نفرمود، بلکه وصف کفر را ذکر کرد، تا به علت حکم اشاره کرده باشد، و چنین معنا دهد که: کسانی که کافر شدند، کفرشان علت شد، تا حق صریح و روشنی را که به ایشان رسید سحر و باطل بخوانند.

بعد از این جمله برای اینکه اصرارشان در پیروی هوی، و مقاومت بدون دلیل آنان را در برابر حق تاکید کند، فرمود: "وَ مَا آتَيْنَاهُمْ مِنْ كُتُبٍ يَدْرُسُونَهَا وَ مَا أَرْسَلْنَا إِلَيْهِمْ قَبْلَكَ مِنْ نَذِيرٍ" و این جمله جمله ای است حالیه، که با جمله قبلی چنین معنا می دهد: "کسانی که کافر شدند، - کفار قریش - حق صریح و روشن را سحر روشن خواندند، در حالی که ما هیچ کتابی

به ایشان ندادیم، که بخوانند، و به استناد آن، این قرآن را باطل بدانند و رسولی هم قبل از تو به سوی ایشان نفرستاده بودیم، تا اندازشان کرده باشد، و حق و باطل را بر ایشان بیان نموده باشد، و به استناد گفته های آن رسول، این کتاب را باطل تشخیص دهند.

" وَ كَذَّبَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَ مَا بَلَغُوا مِعْشَارَ مَا آتَيْنَاهُمْ فَكَذَّبُوا رُسُلِي فَكَيْفَ كَانَ نَكِيرٍ " دو ضمیر جمع اولی " قبلهم " و دومی " بلغوا " به کفار قریش و پیروانشان بر می گردد، و ضمیر جمع سومی و چهارمی به کسانی که قبل از ایشان بودند. و کلمه " معشار " به معنای یک دهم است، و کلمه " نکیر " به معنای انکار است، که مراد از آن در آیه شریفه لازمه انکار است، نه خود آن، و لازمه انکار همان عذاب می باشد.

و معنای آیه این است که: کسانی که قبل از کفار قریش از امتهای سابق بودند، و کفار قریش ده یک آنها نیرو و شوکت ندارند، وقتی فرستادگان مرا تکذیب کردند، دیدید که چگونه به عذاب خود گرفتارشان نمودم، دیگر گرفتاری قریش برای ما کاری ندارد، و اگر در آیه شریفه از تکلم با غیر " اتیناهم " به تکلم مفرد " عذابی " التفات شده، برای بزرگ شمردن جرم آنان، و افاده سختی و هول انگیزی عذاب است.

" قُلْ إِنَّمَا أَعِظُكُمْ بِوَاحِدِهِ أَنْ تَقُومُوا لِلَّهِ مَثْنِي وَفُرَادَى ثُمَّ تَتَفَكَّرُوا مَا بِصَاحِبِكُمْ مِنْ جِنَّةٍ " مراد از موعظه، وصیت و سفارش است، حال یا کنایه از آن است، و یا آنکه معنای تضمینی آن سفارش است " أَنْ تَقُومُوا لِلَّهِ " یعنی برای خدا قیام کنید، و منظورتان جز حفظ حرمت خدا نباشد، " مَثْنِي وَفُرَادَى " یعنی دو بدو، و یکی یکی، و این تعبیر کنایه از تفرق، و دوری از اجتماع، و بر پا کردن غوغا است، چون غوغا فکر و شعوری ندارد، وقتی پیا شد، غالباً حق را می میراند، و باطل را زنده می کند.

" مَا بِصَاحِبِكُمْ مِنْ جِنَّةٍ " - این جمله استینافی، و ابتدای کلام است، و حرف " ما "، در ابتدای آن نافیه است، به شهادت اینکه بعد از آن فرموده: " إِنَّ هُوَ إِلَّا نَذِيرٌ لَكُمْ بَيْنَ يَدَيْ عَذَابٍ شَدِيدٍ " و ممکن هم هست آن را استفهامی و یا موصوله گرفت، و جمله " من جنه " آن موصول را بیان کند.

و مراد از " صاحب شما " خود رسول خدا (صلی الله علیه و آله) است، و اگر آن جناب را به این تعبیر نام برد، برای این است که به یاد ایشان بیاورد که این مرد همان کسی است که چهل سال با او هم نشین بودند، در این مدت که فاصله بین ولادت و بعثت اوست،

هیچ گونه اختلالی در فکر او، و حتی هیچ سابقه ای از خفت رأی، و یا هر چیزی که توهم جنون بیاورد از او ندیدید، پس چگونه او را دیوانه می خوانید.

و معنای آیه این است که: به ایشان بگو: من شما را به موعظتی وصیت می کنم، و آن این است که بی سر و صدا، و جدا جدا، برای خاطر خدا، قیام کنید، و در گوشه ای به فکر فرو روید، چون در تنهایی فکر، بهتر کار می کند، در چنین حالی در باره امر من که در طول عمرم در بین شما زندگی کردم، نیک بیندیشید، و به یاد آورید که: جز رأی محکم و سدید، فکر صائب و بلند، صداقت و امانت، از من ندیدید، آن وقت خواهید فهمید که: من مبتلا به جنون نیستم، و من جز بیم رسانی که قوم خود را از عذاب شدیدی که در پیش رو دارند هشدار می دهد، چیز دیگری نیستم، و غرض دیگری ندارم، و خواهید فهمید که من خیر خواه شمایم، نه خائن به شما.

" قُلْ مَا سَأَلْتُكُمْ مِنْ أَجْرٍ فَهُوَ لَكُمْ ... "

این کنایه است از اینکه من از شما مزدی در برابر دعوت نمی خواهم، چون وقتی به حکم این جمله مزدهایی که فرضاً تا کنون از ایشان خواسته، به ایشان ببخشید پس دیگر مزدی به وی بدهکار نیستند، و لازمه آن این است که از این به بعد هم از ایشان مزدی نخواهد، و منظور از این تعبیر، دلخوش ساختن ایشان است، تا دیگر او را متهم به این نکنند، که دعوت خود را بهانه کرده برای رسیدن به مال و یا ریاست.

سپس کلام را با جمله " إِنْ أُجْرِيَ إِلَّا عَلَى اللَّهِ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ " تتمیم کرده، تا کسی به او ایراد نکند که: هرگز این ادعای تو، یعنی توقع نداشتن قابل قبول نیست، چون هیچ انسان عاقلی بدون هدف کاری نمی کند، جمله مورد بحث جلو این ایراد را گرفته، می فهماند که من بدون هدف نیستم، و بدون مزد کار نمی کنم، ولی مزدم بر خدا است، نه بر شما، و خدا شاهد و ناظر عمل من است، و او بر هر چیزی ناظر است نه تنها بر عمل من.

" قُلْ إِنْ رَبِّي يَقْذِفُ بِالْحَقِّ عَلَٰمَ الْغُيُوبِ " کلمه " قذف " به معنی افکندن است. و جمله " عَلَٰمَ الْغُيُوبِ " خبر بعد از خبر برای کلمه " ان " و یا خبر است برای مبتدای حذف شده، که عبارت است از ضمیری که به خدای تعالی بر می گردد.

و مقتضای سیاق آیات سابق این است که: مراد از کلمه " حق " که قذف و افکنده شده، قرآن باشد، که به وسیله وحی از خدای تعالی به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نازل شده، قرآنی که قول فصل، و جدا سازنده حق از باطل است، قرآنی که حق را تحقق

داده، باطل را باطل می سازد، آری حقی که از سوی علام الغیوب به سوی وی افکنده شده، کارش این است که باطل را رسوا نموده، و از بین می برد، هم چنان که در جای دیگر فرموده:

"بَلْ نَقْذِفُ بِالْحَقِّ عَلَى الْبَاطِلِ فَيَدْمَغُهُ فَإِذَا هُوَ زَاهِقٌ" (۱) و نیز فرموده "قُلْ جَاءَ الْحَقُّ وَ زَهَقَ الْبَاطِلُ إِنَّ الْبَاطِلَ كَانَ زَهُوقًا" (۲).

"قُلْ جَاءَ الْحَقُّ وَ مَا يُبْدِي الْبَاطِلُ وَ مَا يُعِيدُ".

مراد از آمدن حق - به طوری که از آیه قبلی استفاده شد - نزول قرآن است، که با حجت های قاطع، و براهین ساطع خود، هر باطلی را ریشه کن می کند.

"وَ مَا يُبْدِي الْبَاطِلُ وَ مَا يُعِيدُ" - یعنی بعد از آمدن حق، باطل امر جدیدی را اظهار نمی کند، و امر باطلی که قبلاً اظهار کرده و باطل شده، بار دیگر اظهار و اعاده نمی کند، و این تعبیر کنایه است از اینکه باطل را آن چنان ساقط کرده، که از اصل بکلی از اثر افتاده.

"قُلْ إِنْ ضَلَلْتُ فَإِنَّمَا أَضِلُّ عَلَى نَفْسِي وَإِنِ اهْتَدَيْتُ فِيمَا يُوحِي إِلَيَّ رَبِّي إِنَّهُ سَمِيعٌ قَرِيبٌ" آیه مزبور بیان اثری است که حق دارد، آن حقی که گفتیم عبارت است از وحی، چون خدای تعالی آن را حق مطلق معرفی کرد، پس حق وقتی از هر جهت حق باشد، دیگر در رساندن به واقع از هیچ جهتی خطا نمی کند، و گر نه از همان جهت که خطا کند، باطل خواهد بود، پس وحی همواره هدایت می کند، و به هیچ وجه خطا نمی کند.

و به همین جهت در تاکید آنچه گذشت فرموده: "قُلْ إِنْ ضَلَلْتُ" یعنی اگر ضلالتی از من فرض شود "فَإِنَّمَا أَضِلُّ" این گمراهی همواره "علی نفسی" علیه خودم، و از ناحیه خودم خواهد بود، و ربطی به حقی که به من وحی شده ندارد، آری هر انسانی حتی انبیاء اگر حفظ خدا نباشد، در خطر ضلالت هستند، چیزی که هست خدا است که انبیاء را مصون از آن کرده "وَ إِنْ اهْتَدَيْتُ فِيمَا يُوحِي إِلَيَّ رَبِّي" پس حقی که به من وحی شده، جز هدایت اثر دیگری ندارد.

آن گاه این مطلب را با جمله "إِنَّهُ سَمِيعٌ قَرِيبٌ" تعلیل نموده، چون دلالت دارد بر اینکه خدا دعا را می شنود، و هیچ چیز و از آن جمله دوری، بین او، و شنیدن دعا، حائل نمی شود، قبلاً هم زمینه را برای این تعلیل فراهم کرده، فرموده بود: خدا علام العیوب است.

ص: ۵۸۶

۱- سوره انبیاء، آیه ۱۸.

۲- بگو حق آمد و باطل رفت، که باطل همواره رفتنی است. سوره اسری، آیه ۸۱.

پس هیچ امری که مخل امر او باشد، و از نفوذ مشیت او و هدایت مردم به وسیله وحی جلوگیری کند، از او غایب نمی شود، هم چنان که خودش در جای دیگر فرموده: "عَالِمُ الْغَيْبِ فَلَا يُظْهِرُ عَلَىٰ غَيْبِهِ أَحَدًا إِلَّا مَن ارْتَضَىٰ مِن رَّسُولٍ فَإِنَّهُ يَسْلُكُ مِن بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهِ رَصَدًا لِّيُخَلِّمَ أَن قَدْ أبلغوا رسالات ربهم و أحاط بما لديهم و أخصى كل شئ عدها" (۱).

وصف حال مشرکین در ساعت مرگ که از سلطه خدا مفری نداشته، ایمان دیر هنگامشان سودی به حالشان نمی رساند

"وَلَوْ تَرَىٰ إِذْ فَرَغُوا فَلَا قُوَّةَ وَ أَخَذُوا مِنْ مَّكَانٍ قَرِيبٍ" از ظاهر سیاق سابق، و اشعار جمله آینده که می فرماید: "وَحِيلَ بَيْنَهُمْ وَ بَيْنَ مَا يَشْتَهُونَ كَمَا فُعِلَ بِأَشْيَاعِهِمْ مِنْ قَبْلُ" بر می آید که: آیات چهارگانه مورد بحث، وصف حال مشرکین قریش و امثال ایشان در ساعت مرگ است.

بنا بر این جمله "وَلَوْ تَرَىٰ إِذْ فَرَغُوا" معنایش این است که چون این مشرکین به فزع جان کردند بیفتند "فَلَا قُوَّةَ" نمی توانند از خدا فوت شوند، و از او بگریزند، و یا به جایی پناهنده گشته، یا چیزی را بین خدا و خود حائل سازند.

"وَ أَخَذُوا مِنْ مَّكَانٍ قَرِيبٍ" - این جمله کنایه است از اینکه بین آنان و کسی که آنان را می گیرد هیچ فاصله نیست و اگر به عبارت مجهول تعبیر آورده برای این است که گرفتن به خدای سبحان منسوب گردد. و خدای سبحان خود را توصیف کرده به اینکه او قریب است و در جای دیگر از معنای نزدیکی خود خبر داده، که: "وَ نَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْكُمْ وَ لَكِنْ لَا تُبْصِرُونَ" (۲) و از نزدیکی بیش از آن در آیه "وَ نَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ" (۳) خبر داده و از نزدیکی که از آن نیز بیشتر است در آیه "أَنَّ اللَّهَ يَحْوِلُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَ قَلْبِهِ" (۴) خبر داده. سپس فرموده که حتی از خود شما به خودتان نزدیک تر است، و این موقف همان "مرصاد" است که فرموده: "إِنَّ رَبَّكَ لِبَلْمِرْصَادٍ" (۵).

با در نظر گرفتن این آیات، و اینکه می دانیم گیرنده در جمله "وَ أَخَذُوا ..."، خود

ص: ۵۸۷

- ۱- خدا عالم به غیب است، پس احدی را مسلط بر غیب خود نمی کند، مگر رسولی را که صلاح بداند و بپسندد، چون او از پیش رو، و پشت سر، رصدها نهاده، تا بداند آیا رسالتهای پروردگار خود را ابلاغ کرده اند یا نه؟ و او به آنچه نزد ایشان است احاطه دارد، و عدد هر چیزی را بر شمرده است. سوره جن، آیه ۲۶-۲۸.
- ۲- ما از شما به او نزدیک تریم و لیکن شما نمی بینید. سوره واقعه، آیه ۸۵.
- ۳- ما به او از رگ قلب نزدیک تریم. سوره ق، آیه ۱۶.
- ۴- خدا بین انسان و قلبش فاصله است. سوره انفال، آیه ۲۴. [.....]
- ۵- به درستی که پروردگارت در کمینگاه است. سوره فجر، آیه ۱۴.

خدا است، دیگر چگونه تصور می شود که آدمی بتواند از قدرت خدا فرار کند؟ با اینکه خدا از من به من نزدیک تر است، و یا چگونه ممکن است آدمی از قدرت ملائکه اش بگریزد، و از قلم بیفتد، با اینکه ملائکه مکرم که اوامر را از خدا می گیرند، دیگر هیچ حاجبی و حائلی بین آنان و خدا نیست، و حتی واسطه ای هم در کار ندارند.

پس اینکه فرمود: " وَ أَخَذُوا مِنْ مَّكَانٍ قَرِيبٍ " نوعی تمثیل برای نزدیکی خدای تعالی به آدمی است، تمثیل همان معنایی که ما از قرب می کنیم، چون قرب و بعد ما که در زندان زمان و مکان قرار داریم، غیر از قرب و بعد در دستگاه الهی است، و اگر بخواهیم از آن گفتگو کنیم، باید تمثیل بیاوریم و گر نه واقع قضیه مهم تر از آن است که بتوان تصورش کرد.

" وَ قَالُوا آمَنَّا بِهِ وَ أَنَّى لَهُمُ التَّنَافُوسُ مِنْ مَّكَانٍ بَعِيدٍ " کلمه " تناوش " به معنای تناول و گرفتن است، و ضمیر در " به " - به طوری که از سیاق بر می آید- به قرآن بر می گردد.

و مراد از اینکه فرمود از مکانی دور می گیرند، این است که در عالم آخرت هستند، که عالم تعیین جزاء است، و آن بسیار دور است از دنیا، که جای عمل و محل اکتساب اختیاری است، چون در این عالم برای کفار غیب، شهادت، و شهادت، غیب شده، هم چنان که آیه بعدی بدان اشاره می نماید.

" وَقَدْ كَفَرُوا بِهِ مِنْ قَبْلُ وَ يَفْتَدُونَ بِالْغَيْبِ مِنْ مَّكَانٍ بَعِيدٍ " این جمله حال از ضمیر در جمله " وَ أَنَّى لَهُمُ التَّنَافُوسُ " است. و مراد از جمله " وَ يَفْتَدُونَ بِالْغَيْبِ مِنْ مَّكَانٍ بَعِيدٍ " این است که از عالم دنیا در باره عالم آخرت نسبتهای نسنجیده می دهند، با اینکه بغیر از پندار و مظنه دلیلی ندارند، و با اینکه اصلا آخرت غایب از حواس اینهاست، و با این حال چگونه می گویند بعثی و بهشتی و دوزخی نیست؟ بعضی (۱) از مفسرین گفته اند: مراد از این جمله این است که به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نسبت ناروا می دهند، و او را ساحر و دروغگو و مفتری و شاعر می خوانند.

عنایت در این آیه همه در این است که دنیا نسبت به آخرت مکانی است بعید، هم چنان که در جمله قبل آخرت را نسبت به دنیا مکانی بعید می خوانند.

و معنای هر دو آیه با هم این است که: مشرکین وقتی گرفتار می شوند، می گویند: ما به حق که همان قرآن است ایمان آوردیم، و کجا و کی می توانند ایمان به قرآن را تناول

ص: ۵۸۸

کنند، و بگیرند،-ایمانی که فایده نجات داشته باشد- برای اینکه در مکانی دور از دنیا گرفتار شده اند، و حال آنکه آنها در دنیا بدان کفر ورزیدند، و آخرت را با ظنون و اوهام و از مکانی بسیار دور انکار می کردند.

" وَ حِيلَ بَيْنَهُمْ وَ بَيْنَ مَا يَشْتَهُونَ كَمَا فُعِلَ بِأَشْيَاعِهِمْ مِنْ قَبْلِ إِيْنَهُمْ كَأَنوَا فِي شَكِّ مُرِيْبٍ " از ظاهر سیاق چنین به نظر می رسد، که مراد از " مَا يَشْتَهُونَ " لذائذ مادی دنیوی باشد، که مرگ بین ایشان و آن لذائذ فاصله می شود. و مراد از اشیاع آن، اشباهشان از امتهای گذشته است، و یا کسانی است که مذهب همینها را داشته باشند. و جمله " إِيْنَهُمْ كَأَنوَا فِي شَكِّ مُرِيْبٍ " تعلیل و بیان علت جمله " كَمَا فُعِلَ ... " است.

و معنای آیه چنین است که: بین مشرکین که به عذاب خدا گرفتار شدند، و بین لذائذی که در دنیا داشتند، حیلولة، و جدایی افتاد، همان طور که با مردمی شبیه ایشان از مشرکین امتهای گذشته همین معامله شد، به خاطر اینکه از امر حق و یا امر آخرت در شک بودند و سخنانی بدون دلیل در باره اش می گفتند. و بدان و آگاه باش که آنچه در معنا و تفسیر این چهار آیه گذشت ظاهر آیات مزبور بود و روایات بسیار از طرق شیعه و سنی رسیده، که:

آیات مورد بحث ناظر است به فرو رفتن لشکر سفیانی در بیابان " بیداء " که یکی از علامتهای ظهور مهدی (علیه السلام) و متصل به آن است، و بنا بر اینکه آیات در این باره نازل شده باشد، آن گاه معنایی که ما ذکر کردیم از باب جری، و حمل کلی بر مصداق می شود.

بحث روایتی روایاتی در باره انفاق و صدقه دادن

اشاره

در تفسیر قمی در ذیل آیه " وَ أَسْرِوْا النَّدَامَةَ لَمَّا رَأَوْا الْعَذَابَ " از معصوم (علیه السلام) رسیده که فرمود: وقتی ولی خدا را می بینند که در چه ناز و نعمت است، و خود در آتش دوزخند، ندامت خود را پنهان می دارند، شخصی پرسید: یا بن رسول الله این پوشاندن ندامت چه فایده ای به حال آنان دارد، به اینکه در عذابند؟ فرمود: از شماتت دشمنان کراهت دارند (۱).

مؤلف: این روایت را از امام صادق (علیه السلام) نیز نقل کرده.

باز در همان کتاب است که مردی نزد امام صادق (علیه السلام) سخن از توانگران

ص: ۵۸۹

گفت، و ایشان را بد گفت، امام صادق (علیه السلام) گفت: ساکت باش توانگر اگر صله رحم کند، و به برادران خود نیکی نماید، خدای تعالی اجر این عمل را به او دوچندان دهد، برای خاطر اینکه هم نیکی کرده، و هم فریب دنیای خود را نخورده، هم چنان که قرآن کریم نیز فرموده: "وَمَا أَمْوَالُكُمْ وَلَا أَوْلَادُكُمْ بِالَّتِي تُقَرَّبُكُمْ عِنْدَنَا زُلْفَىٰ إِلَّا مَنْ آمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا فَأُولَٰئِكَ لَهُمْ جِزَاءُ الضُّعْفِ بِمَا عَمِلُوا وَهُمْ فِي الْعُرْفَاتِ آمِنُونَ" اموال و اولاد شما چنان نیستند که شما را به درگاه ما نزدیک سازند، مگر کسی را که ایمان به خدا آورد، و عمل صالح کند، که چنین کسانی پاداششان در برابر اعمالی که کرده اند، دوچندان خواهد بود، و در غرفه ها ایمن خواهند زیست (۱).

و در امالی، شیخ به سند خود از امیر المؤمنین (علیه السلام) روایت کرده، که در حدیثی فرمود: تا آنکه روز قیامت شود، در آن روز حسابشان را به نفعشان رسیده، در برابر هر عمل صالح که کرده اند، ده برابر تا هفتصد برابر پاداش می دهد، هم چنان که فرموده: "جِزَاءٌ مِنْ رَبِّكَ عَطَاءٌ حِسَابًا" و نیز فرموده: "فَأُولَٰئِكَ لَهُمْ جِزَاءُ الضُّعْفِ بِمَا عَمِلُوا وَهُمْ فِي الْعُرْفَاتِ آمِنُونَ" (۲) و در کافی به سند خود از سکونی از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده، که از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نقل کردند که فرمود: کسی که به پاداش ایمان داشته باشد، نیکو بذل و بخشش می کند (۳).

و در همان کتاب به سند خود از سماعه، از امام ابی الحسن (علیه السلام) و آن جناب از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) روایت کرده اند، که فرمود: کسی که به پاداش ایمان و یقین داشته باشد، دلش نسبت به خرج کردن سخی می شود (۴).

و در الدر المنثور است که، ابن مردویه از علی بن ابی طالب (علیه السلام) روایت کرده که فرموده: از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) شنیدم می فرمود: برای هر روزی نحوستی است، نحوست هر روز را با صدقه دفع کنید، آن گاه فرمود: آیاتی که متعرض مساله خلف است، بخوانید، که من از خدای تعالی شنیدم می فرمود: "وَمَا أَنْفَقْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَهُوَ يُخْلِفُهُ" آنچه انفاق کنید خدا عوض می دهد آن را، و وقتی کسی انفاق نکند چگونه خدا عوض و پاداش می دهد (۵).

و در تفسیر قمی در روایت ابی الجارود، از ابی جعفر (علیه السلام) روایت کرده که

ص: ۵۹۰

۱- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۲۰۳.

۲- امالی طوسی، ج ۱، ص ۲۵، طبع نجف.

۳- فروع کافی، ج ۴، ص ۲، ح ۴.

۴- فروع کافی، ج ۴، ص ۲، ح ۴.

۵- الدر المنثور، ج ۵، ص ۲۳۹.

در ذیل آیه "قُلْ مَا سَأَلْتُكُمْ مِنْ أَجْرٍ فَهِيَ لَكُمْ" فرمود: جریان چنین بود که: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) از قوم خود خواست که اقارب او را دوست بدارند، و آزار و اذیت نکنند، لذا این آیه نازل شد که همین اجر و مزد نیز به نفع شماست، و ثوابش عاید خودتان می شود (۱) و در الدر المنثور است که حاکم- وی حدیث را صحیح دانسته- از ابی هریره روایت کرده که در ذیل آیه "وَلَوْ تَرَى إِذْ فَزِعُوا" گفته است رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: در آینده مردی در عمق دمشق خروج می کند که او را "سفیانی" می گویند، و عموم پیروانش از قبیله کلب هستند، دست به کشتار می زند، و حتی شکم زنان را پاره می کند، و کودکان را به قتل می رساند، تا آنکه قبیله قیس علیه او قیام کند و او قیس را بکشد، و جایی را از ستم خود خالی نگذارد و در این هنگام مردی از اهل بیت من خروج می کند، تا به سفیانی می رسد، و ستونی از لشکر خود را به سرکوبی وی می فرستد، و ایشان را منهزم نموده شکست می دهند، سفیانی با همراهان خود راه می افتد تا به "بیداء" می رسد، در آن سرزمین دچار خسف می شوند، و در زمین فرو می روند، و احدی از ایشان باقی نمی ماند، مگر کسی که سرگذشت آنان را برای مردم خبر دهد (۲).

مؤلف: این روایت از طرق اهل سنت بسیار زیاد آمده بعضی مختصر و بعضی مفصل، و آن را از طرق مختلفه از ابن عباس، ابن مسعود، حذیفه، ابی هریره، جد عمرو بن شعیب، ام سلمه، صفیه، عائشه، و حفصه، همسران رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و نفیره، همسر قعقاع، و نیز از سعید بن جبیر، به طور موقوف روایت کرده اند (۳).

روایاتی در باره اینکه آیات "وَلَوْ تَرَى إِذْ فَزِعُوا" ناظر بر فرو رفتن لشکر سفیانی در زمین (در زمان ظهور حضرت مهدی "عج") می باشد

و در تفسیر قمی در ذیل آیه "وَلَوْ تَرَى إِذْ فَزِعُوا فَلَا فَوْتَ" گفته است: پدرم از ابن ابی عمیر، از منصور بن یونس، از ابی خالد کابلی، برایم حدیث کرد، که گفت امام ابی جعفر (علیه السلام) فرمود: به خدا سوگند، گویا همین الآن می بینم قائم (علیه السلام) را که به حجر تکیه داده است، آن گاه مردم را در رعایت حقش به خدا سوگند می دهد، و آن گاه می فرماید:

ایها الناس هر کس با من در باره خدا محاجه کند، من اولای به خدا هستم، ایها الناس هر کس با من در باره آدم محاجه کند، من اولی و نزدیکتر از سایرین به آدم هستم، ایها الناس هر کس با من در باره نوح محاجه کند، من از هر کس دیگر اولای به نوحم، ایها الناس هر کس با من در باره ابراهیم سخن گوید، و احتجاج کند، من خود از هر کس دیگر نزدیک تر بهم.

ص: ۵۹۱

۱- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۲۰۴.

۲- الدر المنثور، ج ۵، ص ۲۴۱.

۳- روایت موقوف آن است که از یکی از صحابه معصومین نقل شود بدون این که آن را به معصوم اسناد دهد.

ابراهیمم، ایها الناس هر کس با من در باره موسی محاجه کند، من خود اولای به موسی هستم ایها الناس هر کس با من در خصوص عیسی محاجه کند و آن جناب را به رخ من بکشد، من خود از هر کس دیگر نزدیک تر به عیسی هستم، ایها الناس هر کس با من در خصوص محمد (صلی الله علیه و آله) محاجه کند من خود از هر کس دیگر به محمد (صلی الله علیه و آله) نزدیک تر و اولایم، ایها الناس هر کس با من در خصوص کتاب خدا محاجه کند، من از هر کس دیگر به کتاب خدا نزدیک ترم، آن گاه به مقام ابراهیم می آید، و در آنجا دو رکعت نماز می خواند، و با سوگند به خدا حق خود را بیان می کند.

امام ابی جعفر (علیه السلام) سپس فرمود: اوست به خدا سوگند مضطر در آیه شریفه:

"أَمَّنْ يُجِيبُ الْمُضْطَرَّ إِذَا دَعَاهُ وَ يَكْشِفُ السُّوءَ وَ يَجْعَلُكُمْ خُلَفَاءَ الْأَرْضِ".

و اولین کسی که با او بیعت کند، جبرئیل، و سپس سیصد و سیزده نفرند، و این عده هر کدام بتوانند، راه افتاده، خود را به وی برسانند، که می رسانند، و هر یک به این صورت به وی نرسند، در رختخوابشان ناپدید می شوند، و منظور امیر المؤمنین (علیه السلام) از عبارت "هم المفقودون عن فرشهم" ایشان از رختخواب مفقود می شوند "همین است، و نیز منظور از آیه "اسْتَبِقُوا الْخَيْرَاتِ أَيْنَ مَا تَكُونُوا يَأْتِ بِكُمْ اللَّهُ جَمِيعًا"

- پس در عمل به خیرات سبقت جوید، که هر جا باشید خدا همگی تان را می آورد "همین است و فرمود: منظور از خیرات، ولایت (و محبت اهل بیت (علیه السلام) است). هم چنان که در جایی دیگر فرمود: "وَلَئِنْ أَخْرْنَا عَنْهُمْ الْعَذَابَ إِلَىٰ أُمَّةٍ مَّعْدُودَةٍ - اگر عذاب را از ایشان تاخیر اندازیم، تا امت معدوده ..."، منظور از امت معدوده اصحاب قائم (علیه السلام) است که در عرض یک ساعت همه یک جا جمع می شوند.

وقتی قائم (علیه السلام) به سر زمین "بیداء" برسد، لشکر سفیان در برابرش صف آرایی می کند، پس خدای عز و جل زمین را دستور می دهد، تا پاهای ایشان را در خود فرو ببرد، و بگیرد، و در باره همین مورد است، که خدای عز و جل می فرماید: "وَلَوْ تَرَىٰ إِذْ فَرَغُوا فَلَا قُوَّةَ وَ أُخِذُوا مِنْ مَّكَانٍ قَرِيبٍ وَ قَالُوا آمَنَّا بِهِ" یعنی می گویند: اینک ما به قائم آل محمد (علیه السلام) ایمان آورده ایم، "وَ أَنَّى لَهُمُ التَّنَاطُشُ مِنْ مَّكَانٍ بَعِيدٍ ... وَ حِيلَ بَيْنَهُمْ وَ بَيْنَ مَا يَشْتَهُونَ" یعنی بین آنان و عذاب نشدن، حائل ایجاد می شود، "كَمَا فُعِلَ بِأَشْيَاعِهِمْ" یعنی آنهایی که قبل از ایشان مکذبین بودند، و هلاک شدند "مَنْ قَبْلُ إِنَّهُمْ كَانُوا فِي شَكٍّ مُرِيبٍ" (۱).

و الحمد لله رب العالمین

ص: ۵۹۲

بسمه تعالی

هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ

آیا کسانی که می‌دانند و کسانی که نمی‌دانند یکسانند؟

سوره زمر / ۹

مقدمه:

موسسه تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان، از سال ۱۳۸۵ هـ. ش تحت اشراف حضرت آیت الله حاج سید حسن فقیه امامی (قدس سره الشریف)، با فعالیت خالصانه و شبانه روزی گروهی از نخبگان و فرهیختگان حوزه و دانشگاه، فعالیت خود را در زمینه های مذهبی، فرهنگی و علمی آغاز نموده است.

مرامنامه:

موسسه تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان در راستای تسهیل و تسریع دسترسی محققین به آثار و ابزار تحقیقاتی در حوزه علوم اسلامی، و با توجه به تعدد و پراکندگی مراکز فعال در این عرصه و منابع متعدد و صعب الوصول، و با نگاهی صرفاً علمی و به دور از تعصبات و جریانات اجتماعی، سیاسی، قومی و فردی، بر مبنای اجرای طرحی در قالب «مدیریت آثار تولید شده و انتشار یافته از سوی تمامی مراکز شیعه» تلاش می نماید تا مجموعه ای غنی و سرشار از کتب و مقالات پژوهشی برای متخصصین، و مطالب و مباحثی راهگشا برای فرهیختگان و عموم طبقات مردمی به زبان های مختلف و با فرمت های گوناگون تولید و در فضای مجازی به صورت رایگان در اختیار علاقمندان قرار دهد.

اهداف:

۱. بسط فرهنگ و معارف ناب ثقلین (کتاب الله و اهل البیت علیهم السلام)
۲. تقویت انگیزه عامه مردم بخصوص جوانان نسبت به بررسی دقیق تر مسائل دینی
۳. جایگزین کردن محتوای سودمند به جای مطالب بی محتوا در تلفن های همراه، تبلت ها، رایانه ها و ...
۴. سرویس دهی به محققین طلاب و دانشجو
۵. گسترش فرهنگ عمومی مطالعه
۶. زمینه سازی جهت تشویق انتشارات و مؤلفین برای دیجیتالی نمودن آثار خود.

سیاست ها:

۱. عمل بر مبنای مجوز های قانونی
۲. ارتباط با مراکز هم سو
۳. پرهیز از موازی کاری

۴. صرفا ارائه محتوای علمی

۵. ذکر منابع نشر

بدیهی است مسئولیت تمامی آثار به عهده ی نویسنده ی آن می باشد .

فعالیت های موسسه :

۱. چاپ و نشر کتاب، جزوه و ماهنامه

۲. برگزاری مسابقات کتابخوانی

۳. تولید نمایشگاه های مجازی: سه بعدی، پانوراما در اماکن مذهبی، گردشگری و...

۴. تولید انیمیشن، بازی های رایانه ای و ...

۵. ایجاد سایت اینترنتی قائمیه به آدرس: www.ghaemiyeh.com

۶. تولید محصولات نمایشی، سخنرانی و...

۷. راه اندازی و پشتیبانی علمی سامانه پاسخ گویی به سوالات شرعی، اخلاقی و اعتقادی

۸. طراحی سیستم های حسابداری، رسانه ساز، موبایل ساز، سامانه خودکار و دستی بلوتوث، وب کیوسک، SMS و...

۹. برگزاری دوره های آموزشی ویژه عموم (مجازی)

۱۰. برگزاری دوره های تربیت مربی (مجازی)

۱۱. تولید هزاران نرم افزار تحقیقاتی قابل اجرا در انواع رایانه، تبلت، تلفن همراه و... در ۸ فرمت جهانی:

JAVA.۱

ANDROID.۲

EPUB.۳

CHM.۴

PDF.۵

HTML.۶

CHM.۷

GHB.۸

و ۴ عدد مارکت با نام بازار کتاب قائمیه نسخه :

ANDROID.۱

IOS.۲

WINDOWS PHONE.۳

WINDOWS.۴

به سه زبان فارسی ، عربی و انگلیسی و قرار دادن بر روی وب سایت موسسه به صورت رایگان .

در پایان :

از مراکز و نهادهایی همچون دفاتر مراجع معظم تقلید و همچنین سازمان ها، نهادها، انتشارات، موسسات، مؤلفین و همه

بزرگوارانی که ما را در دستیابی به این هدف یاری نموده و یا دیتا های خود را در اختیار ما قرار دادند تقدیر و تشکر می
نماییم.

آدرس دفتر مرکزی:

اصفهان - خیابان عبدالرزاق - بازارچه حاج محمد جعفر آواده ای - کوچه شهید محمد حسن توکلی - پلاک ۱۲۹/۳۴ - طبقه
اول

وب سایت: www.ghbook.ir

ایمیل: Info@ghbook.ir

تلفن دفتر مرکزی: ۰۳۱۳۴۴۹۰۱۲۵

دفتر تهران: ۰۲۱ - ۸۸۳۱۸۷۲۲

بازرگانی و فروش: ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹

امور کاربران: ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹

مرکز تحقیقات رایانگی

اصفهان

گامی

WWW

برای داشتن کتابخانه های تخصصی
دیگر به سایت این مرکز به نشانی

www.Ghaemiyeh.com

www.Ghaemiyeh.net

www.Ghaemiyeh.org

www.Ghaemiyeh.ir

مراجعه و برای سفارش با ما تماس بگیرید.

۰۹۱۳ ۲۰۰۰ ۱۰۹

